



«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ: ЖАҢА АШЫЛЫМДАР МЕН ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР» атты «XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

20–21 мамыр, 2021 жыл

PROCEEDINGS
of International Scientific and Methodical Conference
«XIII Orazbayev Readings» on the theme
«HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE
OF ANCIENT AND TRADITIONAL SOCIETIES
OF CENTRAL ASIA:
NEW DISCOVERIES
AND INTERDISCIPLINARY RESEARCH»

20–21 may, 2021

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-методической конференции
«XIII Оразбаевские чтения» по теме
«ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ
НАСЛЕДИЕ ДРЕВНИХ
И ТРАДИЦИОННЫХ ОБЩЕСТВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ
И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ»

20–21 мая, 2021 г.



«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ:
ЖАҢА АШЫЛЫМДАР МЕН ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР» атты
«XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ



КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТИ
БАСПАҮЙІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ
«ТАҢБАЛЫ» ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ
«ЕСІК» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ



«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-
МӘДЕНИ МҰРАСЫ: ЖАҢА АШЫЛЫМДАР МЕН ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР» атты
«XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

20–21 мамыр, 2021 жыл

PROCEEDINGS
of International Scientific and Methodical Conference
«XIII Orazbayev Readings» on the theme
«HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF ANCIENT AND TRADITIONAL SOCI-
ETIES OF CENTRAL ASIA: NEW DISCOVERIES AND INTERDISCIPLINARY RESEARCH»

20–21 may, 2021

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-методической конференции
«XIII Оразбаевские чтения» по теме
«ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДРЕВНИХ И ТРАДИЦИОННЫХ ОБЩЕСТВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: НОВЫЕ ОТКРЫТИЯ И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ»

20–21 мая, 2021 г.

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

Редакция алқасының төрағасы

Ж.Қ. Түймебаев – филология ғылымдарының докторы
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің басқарма төрағасы-ректор

Редакциялық алқа:

Т.С. Рамазанов – эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми-инновациялық жұмысы жөніндегі проректоры, ф.-м.ғ.д., ҚР ҰҒА корр.-мүшесі;
Нұрсан Әлімбай – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің директоры, профессор;
М.С. Ноғайбаева – эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих, археология және этнология факультетінің деканы, т.ғ.к., қауым.профессор;
Ә.Т. Төлеубаев – т.ғ.д., эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры;
Ғ.Қ. Омаров – эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасының доценті;
Г.Р. Мұхтарова – «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейін директоры;
М.О. Амирғалиев – «Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи мемлекеттік қорық-музейінің директоры;
Ғ. Теміртон – PhD, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директорының орынбасары.

Жауапты редактор

Р.С. Жуматаев – PhD, эл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі

Құрастырушы

Б.Б. Бесетаев, А.Е. Ергабылов

«Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 468 б.

ISBN 978-601-04-5517-7

«XIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағына Қазақстан және іргелес өңірлердің археологиясы мен этнологиясының, музей ісінің бүгінгі күнгі өзекті мәселелеріне арналған зерттеулер енген. Материалдар жинағы археологтарға, этнологтарға, тарихшыларға және қалың көпшілікке арналған.

В сборник материалов международной научно-методической конференции «XIII Оразбаевские чтения» вошли актуальные исследования, посвященные современным проблемам археологии, этнологии музеологии Казахстана и сопредельных регионов. Материалы сборника предназначены археологам, этнологам, историкам и широкой общественности.

КІРІСПЕ СӨЗ

М.С. Ноғайбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Тарих факультетінің деканы

Құрметті конференцияға қатысушылар! Біз дәстүрге айналған кезекті «Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференциясында бас қосып отырмыз. Университетіміздегі археология және этнология кафедрасының негізін қалаушы А.М. Оразбаевтың құрметіне өткізіліп келе жатқан бұл ғылыми конференция бүгінгі күні отандық зерттеушілердің ғана емес, жақын және алыс шет ел ғалымдарының жыл сайын пікір алмасатын үлкен бір платформасына айналып отыр. Оның бір көрінісі жыл сайынғы қатысушылар географиясының кеңеюі. Биылғы жылы он үшінші рет ұйымдастырылып отырған бұл конференцияның атап өтерлік келесідей ерекшеліктері бар.

Біріншіден, аталмыш конференцияның Тәуелсіздіктің 30 жылдығымен тұспа-тұс келуі. Оның үлкен әрі зор символдық мәні бар екендігі айтпаса да түсінікті. Өйткені терең тарихымыз бен бай мәдениетімізге, мемлекеттік бастауларымызға жаңаша, тәуелсіз көзбен үңілетіндігіміз белгілі. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында тәуелсіз еліміздің өткені, бүгінгі және болашағы жан-жақты айшықталды. Осы мақалада мемлекет басшысы тарихшылар қауымына үлкен міндеттер жүктеді. Міне сондықтан да, осындай ғылыми жиындарда ел тарихын жан-жақты зерделеу бойынша сүбелі ойлар айтылып, орамды байламдар жасалуы қажет деген пікірдемін.

Екіншіден, осы ғылыми жиынның ұйытқысы, білім мен ғылымның орталығы Археология, этнология және музеология кафедрасының құрылғанына 50 жыл толып отыр. Жарты ғасырда бұл кафедра отандық тарихқа, оның ішінде археология, этнология және музейтану салаларына қаншама жоғары деңгейдегі мамандарды дайындады. Олардың әрқайсысы тәуелсіз еліміздің бай мұрасы мен мәдениетін зерттеу, сақтау және насихаттау ісінде орасан зор жұмыс атқарып келеді. Жоғарыда айтылып өткен Мемлекет басшысының міндеттері бойынша бұл ұжымның, жалпы аталмыш сала мамандарының абыройлы әрі қастерлі істі жүзеге асыруда аянып қалмайтындығына сенімдімін.

Үшіншіден, кез келген үлкен бастаманы жүзеге асыруда сенімді серіктестің болуы шараның деңгейі мен сапасын жоғарылата түсетіндігі белгілі. Осы орайда «Оразбаев оқулары» тәрізді халықаралық ғылыми конференцияның жоғары деңгейде өтуіне ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, «Таңбалы» тарихи-мәдени және табиғи мемлекеттік қорық-музейі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі секілді мекемелердің өз үлестерін қосып жүргендіктерін атап өтпей кетуге болмас. Аталған мекемелердің бастамасымен конференция қатысушылары үшін далалық семинарлар, түрлі көрмелер, дөңгелек үстелдер және т.б. іс-шаралар ұйымдастырылып келеді. Биылғы жылғы мерейтойлар тізбесін ҚР Мемлекеттік Орталық музейі толықтырып отырғандығы да қуантарлық жайт. Отандық музейлердің қара шаңырағы биылғы жылы өзінің 190 жылдығын мерекелеп отыр. Ұлттық құндылықтарымызды сақтаушы ғана емес, оларды насихаттаушы және ғылыми айналымға енгізуші бұл ұжымның тәуелсіз ел тарихына берері әлі де мол деп ойлаймын.

Құрметті конференцияны ұйымдастырушылар мен қатысушылар! Ең алдымен барлығыңызды Тәуелсіздігіміздің мерейлі 30 жылдығымен құттықтаймын. Ел іргесі аман, жұртымыз тыныш, тәуелсіздігіміз баянды болсын! Ал биыл мерейтой жылын атап өтіп отырған жоғарыдағы екі орталыққа ғылым-білім саласында толағай табыстар тілеймін. Барлық қатысушыларға зор алғыс білдіре отырып, конференция жұмысының сәтті әрі жемісті болуына тілектестік білдіремін.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІНЕ 190 ЖЫЛ

Әңгіме отандық музей ісінің бастауы әрі күні бүгінге дейін ұйытқысы болып отырған еліміздің бас музейінің ұйымдық-институционалдық және тарихи-мәдени құндылықтар қорының қалыптасу үрдісінің сонау XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастау алатындығы жөнінде болып отыр. Өзара себеп-салдарлық байланыстағы сан алуан мәліметтерге негізделген тарихи хроника Орталық музей тарихының «Орынбор кезеңі» деп аталатын осынау үрдісті Орынбор облысының әскери губернаторы граф П.П. Сухтеленнің өз құзырындағы өлкеде музей ісі саласындағы 1830-1833 жылдарындағы ұйымдастырушылық қызметімен байланыстырады. Бұл айғақты ақиқатты осы салада зерттеу жүргізгендердің күллісі қолдайды. Расында да П.П. Сухтеленнің тікелей бастамасымен Орынбор қаласындағы Неплюев әскери училищесінің жанынан құрылған «museum» 1831 жылдың 1 сәуірі күні өзінің алғашқы келушілерін қабылдаған еді.

Осы ретте аталған «museum» қорының жасақталуына жергілікті қазақ аристократтарының әйгілі өкілдері де үлкен үлес қосқандығын ерекше екшеп айтқан жөн. Мысал ретінде Ішкі Бөкей Ордасына билік жүргізген Жәңгір ханның «museum»-ге кезінде біраз аса құнды тарихи-этнографиялық артефактілер тапсырғанын айтуға болады. Соның ішінде кейбіреулері, мысалы, ханның жұбайы Фатима ханшаның сән-салтанаты келіскен камзолы мен көйлегі қазір Орталық музей қорында сақталып, көрермендердің назарына ұсынылып отыр.

Сонымен, аталмыш 1831 жылдың 1 сәуірі Орталық музейдің институционалдық-ұйымдық негізі мен құндылықтар қорының қалыптасуының бастауы болды деп айтуға толық негіз бар.

Осы тұста аталған «museum»-нің, кейін Орынбор губерниялық өлкелік музейінің Орталық музейге қандай қатысы бар деген заңды сұрақ туындайды. Баршаға мәлім, 1920 жылы 26 тамыз күнінен бастап «Советтік Социалистік Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Республикасының құрылуына байланысты Орынбор қаласы қазақ елінің астанасына айналған болатын. Сөйтіп, біраз губерниялық ұйымдар, мекемелер, соның ішінде Орынбор өлкелік музейі де жаңа республиканың құзырына көшті. Мемлекеттік Орталық архивтің 81-қорының 1-тізімдеу, 26-ісінің 21-бетіндегі мәліметке қарағанда, 1920 жылдың 31 тамызы күні Қырғыз (Қазақ) Халық ағарту комиссарлығы өкілдерінің және Орынбор-Торғай губерниялық халықтық білім бөлімі қызметкерлерінің бірлескен мәжілісі Орынбор өлкетану музейін аталмыш комиссарлықтың қарамағына беру және оны Жалпықырғыздық (Жалпықазақтық) деңгейдегі музей ретінде қайта құру туралы қаулы қабылдаған болатын. Сондай-ақ, Мемлекеттік Орталық архивтің 81-қорының 1-тізімдеу, 26-ісінің 22-бетіндегі ақпаратқа сүйенсек, аталмыш қаулыны жүзеге асырудың тәртібін пысықтау мақсатында 1921 жылдың 10 қаңтары күні аталмыш комиссарлықтың ғылыми бөлімі өкілдерінің және Орынбор-Торғай губерниясының халықтық білім мен музей, тарихи, өнер ескерткіштерін қорғау секциясының қызметкерлерінің бірлескен мәжілісі жоғарыда аталған (1920 ж. 31 тамыздағы) қаулыны негізге ала отырып, Орынбор өлкелік музейін Қырғыз (Қазақ) Халық ағарту комиссарлығының ғылыми бөлімінің құзырына беру туралы акт қабылдаған екен.

Алайда тек Орталық музей ғана емес, жаңадан қаз басқан отандық музей ісі үшін де айрықша маңызды осы және осы құралыптас басқа да республикалық орталық органдардың сол кездегі шешім-қаулылары 1921 жылдың аяғына дейін қағаз жүзінде қалып қойған сыңайлы.

Осы ретте 1922 жылдың бас кезеңінен бастап жарық көрген сан алуан басылымдарда орныққан Қазақстан Орталық өлкетану музейі немесе 1929 жылдың шілде айынан бастап Қазақстан Орталық музейі деген сөйлемдердегі «орталық» деген институционалдық-статустық мәнді терминнің қай уақытта пайда болғандығы жөнінде көпшіліктің көкейінде жүрген сұрақ жөнінде бірер сөз. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық архивтің 1308 нөмірлі қорының 1-тізімдеуінің 7-ші ісінің 9-бетінде төмендегідей мәлімет кездеседі: «В конце 1921 года Коллегия Кирнаркомпроса переименовала музей, назвав его Центральным Краевым музеем – ЦК музей – носившего название «Музей Оренбургского края». Алайда аталмыш архивтің қорындағы Орталық музейдің XX ғасырдың 20 жылдарындағы «Орынбор кезеңіне» қатысты республикалық Халық ағарту комиссарлығы коллегиясының әр жылы ай сайын хатталып, қағазға түсірілген барлық материалында (хаттамалар, бұйрықтар, шешімдер, қаулылар және т.б.) жоғарыда келтірілген архивтік мәліметті растайтын

бірде бір ілік боларлық дерек табылмады. Демек, күні бүгінге дейін жарық көрген тиісті зерттеулердегі және қорғалған диссертациялардағы республикалық Халық ағарту комиссарлығының құзырына өткен Орынбор өлкелік музейі Қырғыз (Қазақ) Орталық өлкетану музейі деген статуска 1921 жылдың қыркүйек айында ие болды деген тұжырым шындыққа сәйкес келмейді.

Есесіне аталмыш Орталық архивтің 1308-қоры 1-тізімдеуіндегі 1922 жылдың 1 қаңтары деген уақыты көрсетілген 41-ісінде «Қырғыз (Қазақ) Орталық Өлкелік музейі» деген сөз тіркесі кездеседі. Демек, осынау бұлыңғыр жайттың себеп-салдары әлі де болса дендеп зерттеп, дәйектеуді қажет етеді.

Қалай дегенмен де, Орталық музейдің 1929 жылдың мамыр айының аяқ шенінде Алматы кезеңіне ұласқан Орынбор кезеңі еліміздің бас музейінің ұйымдық-институционалдық, алуандаған тарихи, мәдени, табиғи құндылықтар қорының, сондай-ақ мекеменің сан салалы функциясын қамтамасыз етуге бағытталған айрықша қажетті іс-тәжірибенің қалыптасуында өзіндік роль атқарғандығын ерекше атап өткен жөн.

Бүгіндері Орталық музей отандық және шетелдік келушілерді бек риза етіп отырған мәдени-білім мекемесі ғана емес, еліміздің ғылыми кеңістігінде өзіндік орны бар іргелі ғылыми-зерттеу құрылымы ретінде жоғарғы беделге ие болып отыр. Мәдени-білім саласы бойынша Орталық музей төмендегідей іргелі жобалардың бастамашысы әрі ұйытқысы болды:

– 2005 жылы отандық музей тарихында еліміздің «қария» музейі тұңғыш рет халықаралық «музей түні» акциясын ұйымдастырды;

– «ашық қор» мәдени-білім жобасын республикалық музей кеңістігінде бірінші болып жүзеге асырды. Нәтижесінде қордағы сан жылдар бойы көпшілікке беймәлім болып келген музейлік құндылықтарды көпшіліктің назарына ұсынудың сәті түсті;

– Орталық Азия елдеріндегі музейлер арасында алғашқы болып арнайы антропологиялық музей ұйымдастырылды.

Орталық музей ғылыми-зерттеу жұмысы саласында да үлкен іс-шаралардың бастамашысы болды. Мысал ретінде 2005 жылы Орталық музейдің отандық музей тарихында ең бірінші болып ресми мемлекеттік аттестациялаудан ойдағыдай өтудің нәтижесінде ғылыми-зерттеу мекемесі деген ресми статуска ие болғандығын ерекше екшеп айтуға болады. Содан бері еліміздің бас музейі (отандық музей тарихында тағы да тұңғыш рет) ғылыми ортаның ғана емес, қалың көпшіліктің жоғары бағасын алған ондаған ғылыми каталогтарды, мыңдаған ғылыми мақалалар мен зерттеулерді жарыққа шығарды. Соның ішінде екі рет басылып үлгерген ғылыми-этнографиялық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулар жүйесі» атты барлығы 500 баспа табақты құрайтын іргелі бес томдық энциклопедияны (Алматы: Әлем, Даму, Интеграция. 2017.) және ұлы Абайдың 175 жылдығының құрметіне 2020 жылы жарық көрген «Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар» деп аталатын екі кітаптан тұратын іргелі зерттеуді айрықша атап өтуге болады.

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ АРХЕОЛОГИЯСЫ

Ж.Ж. Тілеукабыл

Қазалы аудандық тарихи-өлкетану музейі

Қызылорда облысы, Қазақстан.

1981janat1981@mail.ru

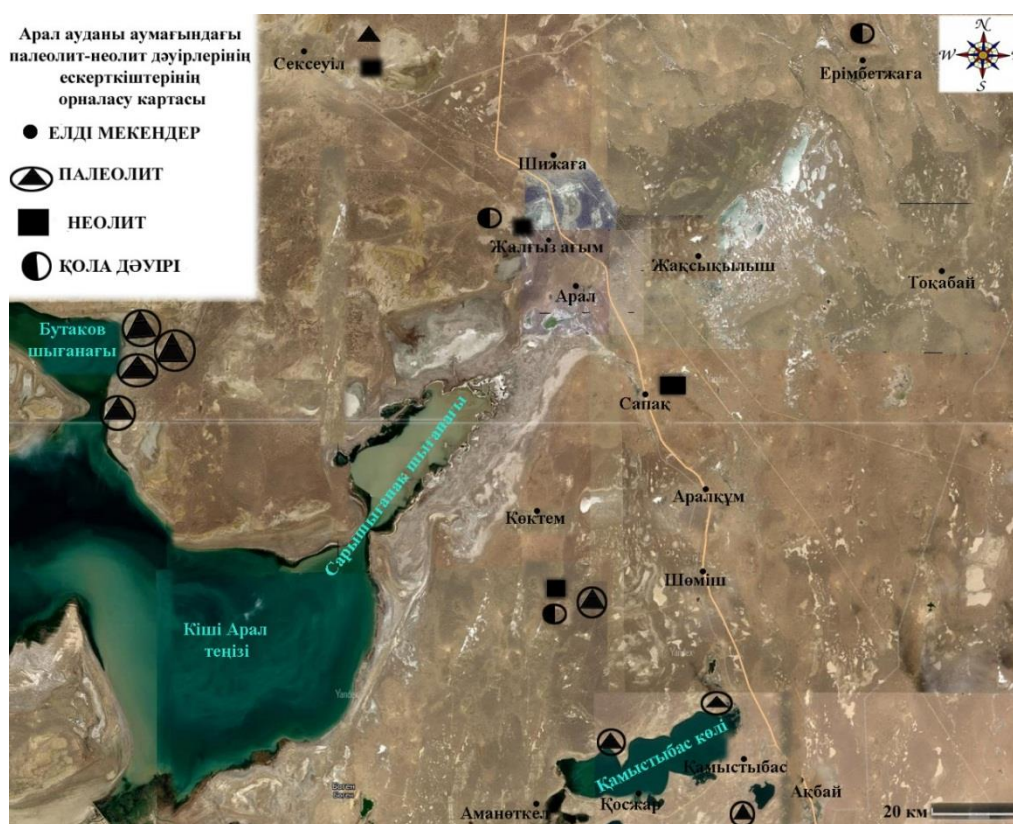
СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС АРАЛ МАҢЫНДА ОРНАЛАСҚАН ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДІҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Тақырыбымызға негізгі арқау болып отқан Солтүстік-Шығыс Арал маңының ежелгі дәуір ескерткіштері жайлы зерттеу жұмыстары және жаңадан ашылған ескерткіштері, оның тарихи құндылығы жайлы болып отыр.

Аймақтың географиялық орналасуы Арал теңізі көлемі жағынан Еуразия құрылығындағы төртінші орында тұрған теңіз болып есептелді, біраз тұзды су болғандықтан теңіз болып есептелсе, ғылыми айналымда көл болып айтылады.

Арал теңізі – Өзбекстан мен Қазақстан (қазіргі Қызылорда және Ақтөбе обл.) жерінде, Тұран ойпатының шөлді белдемінде, Үстірттің шығыс шетінде орналасқан. Арал теңізіне құятын Әмудария мен Сырдария өзендерінің бойында адамдар, сонау көне замандардан қоныстанған, өсімдік және жануаларға бай аридті аймақ (Берг, 1908, с.10-25).

Арал маңы аумағының көп бөлігін біркелкі жоғарылау Үстірттер мен жазықтықтар алып жатыр. Аймақтың батыс бөлігі шөлді болып келетін, барлық жағынан тік кемерлер, құрғақ сайлар мен жыралар қоршалған Үстірт жазығы тиіп жатыр. Аумақтың солтүстік бөлігінде, Орал тауының оңтүстік сілемі болып табылатын Мұғалжар таулары орналасқан. Олар терістіктен түстікке қарай созылып жатыр және беткейлері ұсақ тасты және тасты шыңдары бар дөңгелек төбелер тізбегі сияқты болып келеді (Яншин, 1953, с.450-455).



1-сурет. Арал аймағының тас ғасыры мен қола дәуірінің ескерткіштерінің орналасу картасы. Құрастырған И.С. Құрманязов

Арал теңізіне құятын Сырдария өзені Орта Азияның төрт мемлекетінің (Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан) аумағын басып өтеді және алабында ұзындығы 10 км-ден асатын 497 тұрақты ағатын салалары бар. Осы өзеннің жалпы ұзындығы 14750 км (Кривоногов, 2012, с. 46-53).

Арал маңының оңтүстік бөлігі Қызылқұм шөлі, бірқатар бөлігін үлкен көлемді, кей жерлерінде жан-жағыннан өсімдіктермен шектелетін құм массивтері алып жатыр, олар терістікте Арал маңы Қарақұмы, Үлкен және Кіші Борсықтар құмдарымен шектесіп жатыр.

Солтүстік-Шығыс Арал маңының зерттелуіне тоқталатын болсақ алғаш болып бұл өңірлердің ескерткіштері алғаш геологтар, географтар және биологтардың ықпалымен ашылған. Солардың алғашқысы «Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің» қызметімен тікелей байланысты болды. Үйірме жиырма жылдан аса (1895-1917 жж.) Орта Азия мен Қазақстанның археологиялық және материалдық мәдениетін зерттеумен айналысқан, сол кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандандырылған жалғыз ғылыми-өлкетанушылық қоғамдық ұйым еді. В.В.Бартольд, А.Симонов, В.В.Радлов, В.Смирнов, В.А.Каллаур, А.Кастанье сынды көптеген білікті ғалымдар мен шығыстанушылар есімдері Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің жұмысымен тығыз байланысты болды (Касатанье, 1910, с.15-20).

Ол ғалымдар Арал теңізінің жай күйін бақылау жұмыстары кезінде Сексеуіл тұрағын 1938 жылы геолог А.Л. Яншин ашып, ескерткіштің бетінен көптеген тас құралдарын жинап алған. Мәскеудің мемлекеттік тарих музейі қайтадан толықтай 1944 жылы экспедицияға шығып барлау нәтижесінде тас құралдар материалдарын жинап алса, оны кейіннен А.А.Формозов мақаласында толықтай сипаттама беріп оның кельтеминар мәдениетіне жатқызып, неолит дәуірінен қола дәуіріне өткен мерзімі деп тұжырым жасаған (Формозов, 1945, с.3-5; 1946, с. 24-24; 1950 с. 141-147).

1954 жылы А.В.Виноградовтың Солтүстік Арал маңында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ғалым кельтеминар мәдениетіне жатқызып, А.А.Формозовтың тұжырымен келіскен. Ашылған ескерткіштердің қазіргі таңдағы белгілері Жалғыз-ағым, Тәмпі (қазіргі Тапа қонысы) Шөлқұм, Терменбес т.б. тұрақ орындарын анықтаған (Виноградов, 1959, с.76-81). Тұрақтардан алынған материалдары неолит және қола дәуірімен кезеңдестірген. Кейінгі осы аты аталған тұрақтар 1960 жылы шығарылған «Археологическая карта Казахстана» атты жинақта жарық көрді (Археологическая карта Казахстана, 1960, с. 193-194).

Алғашқы археологиялық кезеңдестіру бойынша А.А.Формозов танысып, әкелінген материалдар негізінде бірнеше ғылыми мақалаларын шығарады, зерттеуші бұл ескерткішті оны Кельтеминар тарихи мәдени қауымдастығының шекарасына кіргізіп неолит және энеолит дәуіріне жатқызып бұл тұжырымын А.В.Виноградов қолдау жасаған.

Бұл мәдениетті алғаш зерттеп ашқан Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы Әмударияның төменгі ағысынан С.П.Толстов анықтаған (Толстов, 1948, с.23; 1948, с.35; 1962, с. 35). Мерзімделу уақыты б.з.д. III-II мыңжылдықтар. Кельтеминар мәдениетінің таралу аймағы Батыс Қазақстан даласы, Ақшадария атырабы, Узбой, Сарықамыс арналарының аралығы, Сырдарияның төменгі ағысы, Іңкәрдария өзенінің сағасына дейін, Зеравшан өңіріне дейін тараған деп шекараларын кіргізген (Виноградов, 1981, с. 90-99).

Сырдарияның төменгі ағысынан, Іңкәрдария арнасы мен Жаңадария бойынан қазіргі Қармақшы ауданы аумағынан Жалпақ, Есентөбе ескерткіштерін, 1963 және 1973 жылдары Қосмола, Аймора, Талас ескерткіштерін ашып зерттеген. Табылған тас құралдар жиынтығы жақындығы жағынан Сексеуіл ескерткіштерінен табылған тас құралдармен ұқсас болып келген.

Келесі кезең зерттеулері Арал маңында жүргізілген 1960 жылдары Арал ауданы аумағында геологиялық карта және пайдалы қазбаларды іздеу барысында Шөлқұм 1-3, Тапа қонысы маңайындағы басқа да қоныстардан беткі қабатынан кейінгі тас ғасыры ерте темір дәуірінге аралықта қамтитын археологиялық қыш ыдыстар және тас құралдары жиынтықтары жиналып алынды. Осы материалдар негізінде А.В.Виноградовтың кең көлемді мақаласы жарық көрді. Алғашқы нәтижелер неолит және энеолит кезеңіндегі кельтеминар мәдениетімен мерзімделсе қола дәуірі кезеңіндегі Орта Азиялық тазабагаяб, әмірабад кезеңдермен мерзімделген (Виноградов, Кузьмина, Смирин, 1973, с. 85-103).

Арал маңы неолит-қола дәуірі ескерткіштері табиғаттың қаталдығына байланысты мәдени қабаты сақталмаған. Беткі қабатынан жиналып алынған заттарға байланысты кезеңдестіріп қарастыруға болады. Қазіргі таңда 1954 жылы ашылған ескерткіштердің кейбіреулері сақталмаған. Осы материалдар 1983-1984 жылдары Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қызметкерлерінің Мәскеуге ғылыми іссапарлары кезінде қайтарылып, қазіргі таңда қор бөлімінде және экспозицияға қойылған.

Арал маңының тас ғасырының дәуірінің тұрақтарына 1998-1999 жылдары кең көлемді барлау жұмыстарын жүргізген Ресей ғылым академиясы, Ресей-Қазақстан-Қырғызстан-Өзбекстан біріккен археологиялық экспедициясы (жетекшілері академик А.П.Деревянко және Ж.К.Таймағамбетов) палеолит, неолит дәуірлерінің тұрақтарын қайта зерттеу жұмыстарын жүргізген, нәтижесінде Аральск 1-8 және Сарышығанақ, Қосаман, Бірғыз тұрақтарының негізінде, Г.Т.Искаковтың «Каменные индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите» атты кандидаттық диссертациясы жазылып қорғалды (Искаков, 2006 с. 30).



2-сурет. Арал маңы Қарақұмы Тапа ауылының маңы археологиялық барлау жұмыстары 2019 жыл. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Археология және этнография» ҒЗО ғалымдары Ә.Ә.Тәжекеев, И.С.Құрманиязов «Жергілікті өлкетанушы Жұмабаев Аманжол ағамен сұхбат»

Осы жоғарыдағы аталған дәуірлердің ескерткіштері 2004-2011 жылдары Шірікқабат археологиялық экспедициясының (жетекшісі Ж.Құрманқұлов) барлау тобы аралап шығып, көптеген ескерткіштер есепке алынып «Қызылорда облысының ескерткіштерінің жинағы» атты еңбекке еніп 2007 жылы орысша және 2011 жылы қазақша нұсқасы жарық көрген. Бұл ұжымдық еңбекте көбінесе Арал ауданы мен Қазалы ауданының тас дәуірі тұрақтары берілген, мұндағы ескерткіштердің көбісі сақталмай бүгінгі күнге дейін жетпеген (Құрманқұлов, Тәжекеев, Дарменов 2007, с. 25-30; Құрманқұлов, Байпаков, Елеуов 2011, с. 504).

2018-2020 жылдары Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығы (Ә.Ә.Тәжекеев, И.С. Құрманиязов) Арал маңының ежелгі тайпаларының қоныстарын зерттеу, жүйелеу мақсатында Қызылорда облысы, Арал мен Қазалы аудандарында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді (1-2 сурет).

Жаңадан ашылған Үрген, Сарышоқы, Рай, Жантлес тұрақтары ашылып тас және қола дәуірлерінің ескерткіштерін алынған материалдар тереңінен сараланып жаратылыстану ғылымдарымен байланыстырылып қосымша ақпарат алу зертханалық жұмыстар жүргізіліп жатыр (Тәжекеев, 2019, с. 178-190; Бексеитов, Құрманиязов, Иманғалиева, 2020, с. 176-185; Бексеитов, Құрманиязов, Каримолдақызы, 2020, 472-477 бб.).

Аймақты зерттеуде анықталған нәрсе Арал маңының алғашқы қауымдық тайпаларының шаруашылығының негізі көшпелі мал шаруашылығы болды, өйткені ол тұрақты тұрғын үй құрылысын қажет етпеді, алғашқы қауымдық тайпалардың тіршілік ету іздері мәдени ландшафтта сақталмады және қазір қайта салынған немесе қайта салынған тұрақтар түрінде ұсынылған. Уақытша тұрақтар көбінде сол уақытта жұмыс істеп тұрған арналарға жақын орналасқан, оларды кейіннен су басып орындары сақталмаған.

Жоғарғы айтылған мәліметтер негізінде осы аталған аймақтың тас ғасыры, соның ішінде палеолит, неолит ескерткіштеріне назар аударып бұл кезеңнің толыққанды зерттелмегендігін

байқауымызға болады. Сонда да қолдағы бар материалдарға сүйене отырып, Арал маңы ескерткіштерінің материалдары көбінесе Кельтеминар мәдениетінің материалдарымен сабақтасып, ұқсастық табуы осы аймақтың мәдениеттердің хронологиясын жасауға үлесін қосады. Зерттеу деңгейі әлі де аз, кешенді зерттеулер жұмыстары тәуелсіздік жылдарын алғаннан бері тіпті жүргізілмеген десек те болады. Тас ғасыры-қола дәуірінің ескерткіштері қазіргі таңда зерттеуді қажет етеді.

Арал маңы Қазақстанның тас ғасыры мен қола дәуірінің ескерткіштерінің мәдениеттері Еуразияның көне тарихының құрамдас бөлігі болып табылады. Арал маңының тас және қола дәуіріне қатысты отандық археологтардың еңбектері арқылы әлем жұртшылығы арқылы қазақ халқының сан ғасырлық тарихы бар екендігін біледі.

Әдебиеттер

- Берг Л.С. Аральское море: Опыт физико-географической монографии // Известия Турк. отд. РГО, т. 5. вып. 9. 1908. 580 с.
- Яншин А.Л. Геология Северного Приаралья М. Московское общество испытателей природы. 1953. 736 с.
- Кривоногов С.К. Арал умер. Да здравствует Арал // журнал Природа №8, 2012 С.46-53.
- Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. — Труды Оренб. уч. архив. ком., 1910, вып. 22, 332 с.
- Формозов А.А. Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане. «Вестник КазФАН», 1945, №2, Алма-Ата. С.3-5
- Формозов А.А. Новые точки кельтеминарской культуры в Казахстане // Вестник Казахстанского филиала АН СССР 1946. №5 С.24-25.
- Формозов А.А. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане. КС ИИМК. Вып. XXI, 1950. С.141-147.
- Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска -Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 76-81.
- Археологическая карта Казахстана. Реестр Алма-Ата, Изд-во АН КазССР. 1960, 450 с.
- Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ, 1948. - 440 с.
- Толстов С.П. По следам древних хорезмийских цивилизаций М. 1948 М.-Л.: издательство Академии наук СССР, 1948. - 328 с.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962 328 с.
- Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. // ТХАЭЭ. Т. XIII. М., 1981. С. 90-94.
- Виноградов А.В. Кузымина Е.Е. Смирин В.М. Новые первобтные памятники в Северо-Восточном Приаралье // Сборник проблемы археологии Урала Сибири М. Наука С. 85-103.
- Искаков Г.Т. Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите-энеолите. Автореферат дисс... на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. -А.: 2006. - 30 с.
- Курманкулов Ж., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. - Алматы. Аруна, 2007. 376 с.
- Құрманқұлов Ж., Байпаков К.М., Елеуов М. Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы. - Алматы, 2011. 504 б.
- Тажекеев А.А. Курманиязов И.С. Новые исследования древних памятников в Восточном Приаралье // Отан тарихы журналы №4,(88) 2019. С.178-190.
- Бексеитов Г.Т., Курманиязов И.С., Иманғалиева М.Ж. Находки каменных орудий в Северном-Восточном Приаралья и геолого геоморфологические особенности их локализация // Вестник КазНУ №2 (97) 2020. С.176-185.
- Бексеитов Г.Т., Құрманязов И.С., Каримолдақызы Г. Арал аудандық тарихи-өлкетану музейі қорында сақталған қола дәуірі кезеңінің қыш ыдыстары // №2 (65) 2020. С. 472-477

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF ANTIQUITY LOCATED NEAR THE NORTH-EASTERN ARAL SEA

The article considers the geographical location of the North-Eastern Aral Sea region and the archeological excavations carried out at different stages in the monuments of the Late Stone Age.

There is also a definition of the Neolithic period of the Late Stone Age, areas of location, the discovery and study of the culture of Keltiminar, and S.P Tolstov and A.A Formozov's terms and stages are scientifically analyzed.

СТРОИТЕЛЬСТВО АРХИТЕКТУРЫ БОТАЙСКОГО ЖИЛИЩА

Любой крупный регион имеет свою индивидуальную судьбу развития. Почти каждый из них прошел догосударственную стадию формирования общества. Можно считать, что именно на этой стадии возникают основы градостроительной культуры, имеющие определенные общие черты и признаки. Строительство зданий, архитектура и искусство являются более древними видами деятельности человека, чем градостроительство. Город, несмотря на свою изначальную древность и многообразие, может возникнуть лишь при наличии этой достаточно развитой триады, а также при наличии определенных социокультурных, экономических и пространственно-климатических условий.

Для появления долговременного поселения в доисторические времена был необходим мягкий климат, наличие пресной воды и естественных укрытий, а также было необходимо наличие материалов для изготовления орудий труда и плодородных почв или возможность их создания. Этим условиям больше всего соответствовала полоса Земного шара между 40°С и 23°С градусами северной широты.

Ландшафтные и климатические условия во многом диктовали численность населения и размеры древних городков. Миграции племен земледельцев и скотоводов зачастую были связаны с поиском новых земель, пригодных для жизни. (Лучкова, 2007. С. 44) Социокультурная сфера этого периода характеризуется завершением формирования языческих культов с иерархией внутри пантеона божеств. Чаще всего пантеон богов возглавлял бог или боги Солнца. Очень большую роль играл орнамент, который нес в себе значительную и разнообразную информацию, включающую магическую составляющую. Он стал структурной основой почти всех видов искусств этого мира, наиболее активно развивались танцы, живопись, архитектура. На многих территориях появился земледельческий календарь.

Культовые составляющие раньше или позже начали связывать с земледельческим календарем, они стали поведенческой основой общества. В этот же период начинается активное культовое строительство и активное распространение культа, особенно культа Солнца и природных сил, а также культа предков по территории зоны влияния Средиземного моря и других зон древнейших цивилизаций. Культовые сооружения и комплексы получают разнообразную трактовку: от небольших зон в структуре древнего дома или поселения до крупных культовых ансамблей, становящихся центром окрестных селений.

Производственно-экономическая сфера начальной стадии возникновения постоянного населенного пункта во многом зависела от вида деятельности племени. Наиболее характерными являлись: завершение периода собирательства; продолжение охоты и рыболовства; возникновение мотыжного, подсечного земледелия, а затем пашенного земледелия и железных орудий труда, возникновение животноводства (оседлое пастушеское скотоводство). В этот период начинается развитие ремесла и торговли зерном, сырьем и предметами ремесла.

И тогда же возникает начальное расслоение общества по имущественному признаку, что приводит к повсеместному переходу от матриархата к патриархату. В строительстве жилых домов этот период характерен массовым переходом от крупных домов площадью до 1000 кв. м к индивидуальному жилью на одну нуклеарную семью.

Широко известно, что любая искусственная вещь или конструкция обладают утилитарными и символическими свойствами («вещностью» и «знаковостью»), а соотношение между этими двумя функциями определяется семиотическим статусом. Этнографы и историки культуры считают, что в древности семиотический статус жилищ был выше. «Нет необходимости доказывать, что эта оценка, отражающая наш опыт оперирования вещами, наблюдений над их функционированием, может существенно отличаться от прежних, других, причем не, только в диахронии, но и в синхронии, в культурном и этническом пространстве». Жилище связывает человека с внешним миром, в то же время оно само является моделью микрокосма, ограничивая пространство, создавая психологический уют, впечатление освоенности части внешнего мира.

Ботайские жилища копируют структуру мира. Округло-многоугольная форма, шатровое перекрытие – свод, центр жилища – очаг, огонь – искусственное солнце. Днем лучи солнца проникали

через круглое дымовое отверстие, ночью костер (очаг) освещал жилище. Причем, дымовое отверстие играло магическую космогоническую роль воссоединения искусственного и натурального солнца. Отражением этого явления можно считать использование колеса в качестве замка, куполов мавзолеев у казахов (Зайберт В.Ф. Ботайская культура. С. 227).

М.А. Маманбаев и М.К. Сембин писали, что мы имеем дело с проявлением культа колеса-солнца, являющегося «реликтом древнейших архаических верований». Свидетельством большого семиотического значения ботайских жилищ может служить и тот факт, что в послеенеолитическое время в условиях сохранения традиций коневодческого хозяйства у населения степей вплоть до этнографической современности сохранился принцип сооружения ботайских жилищ (использование глины, куполообразное перекрытие, округлая форма). Этот принцип стал использоваться в сооружениях, носящих культовый, сакральный характер. В ботайское время утилитарные и сакральные функции жилища совмещались в сложном мировоззренческом и бытовом единстве. Яркие примеры этого – устройство в жилищах погребальных камер, захоронения у входов трупов собак или их черепов, использование в культовых целях в жилищах черепов людей с глиняными масками, обычай обряда принесения строительных жертв при закладке жилищ (Маманбаев, Сембин, 1980. С. 224-226).

Факт обнаружения фаланг в одном жилище может свидетельствовать о том, что жилище служило местом собрания ботайцев и хранения знаковых символов.

Основная функция поселений и жилищ – создание необходимого закрытого пространства, ограничивающего человека от вредного воздействия окружающей природной и социальной среды. С этим связаны топографическая привязка поселков, наличие в ряде их оборонительных сооружений, ориентировка жилищ, расположение построек относительно водоемов и господствующих ветров, наличие дренажных канав и т.д. Это же обстоятельство диктовало и соответствующие технические решения при сооружении жилищ. С учетом экологической обстановки решались вопросы защиты человека от холода, сырости, жары, а также отопления помещения, приготовления пищи. В зависимости от природной обстановки использовались камень, дерево, камыш или другой строительный материал.

Облик поселений и их построек во многом определялся также характером трудовой деятельности и типом хозяйства, ибо вторая (не менее важная) функция поселения и жилища – обеспечение жизнедеятельности коллектива и ее организация. Это предполагало определенный численный состав обитателей поселка и каждого жилища, расположение поселений в местах, удобных для рыбной ловли, добычи необходимого сырья (камня, руд и т.п.), выпаса скота и т.д. (Лучкова, 2007. С. 51).

На поселении Ботай за период его существования было построено не менее 600-800 построек жилого и хозяйственного назначения.

Застройка поселения плотная. Жилища располагались близко друг к другу, образуя кварталы «сотовой» планировки. Выделяются «улицы» шириной 4-8 и длиной до 50 м., состоящие из параллельных цепочек построек. На поселении Ботай четко выделяются жилая зона (на возвышении) и хозяйственная (у берега реки).

Жилища ботайской культуры – это помещения полуземляночного типа с овальным, четырехугольным или многоугольным котлованом с закругленными углами. Котлован углублялся на 60-80 см. от дневной поверхности, его площадь составляла от 30 до 120 кв. м. Снаружи котлована наращивались глинобитные стены высотой 60-100 см., на которые устанавливалось перекрытие ложно-сводчатого типа из бревен, покрытое шкурами, пластами дерна. Входы в жилище были наземные либо слабо-углубленные. Часто жилища соединялись между собой переходами. Пол котлована жилища ровный, слегка углубленный к центру. Очаг находился обычно в центре котлована. Очаг округлый в плане, наземный или слегка углубленный в пол, вокруг стен сооружались мелкие хозяйственные ямы. В стенах котлованов делались многочисленные ниши для хозяйственных и культовых нужд.

Жилища выполняли различные функции: пространства, где регулировались семейно-общественные отношения, места для приготовления пищи, обработки сырья, складирования запасов, содержания молодняка скота, защищали человека от экстремальных воздействий климата и погоды и т.д. Большая роль в жилищах и за их пределами отводилась очагам, которые использовались для приготовления пищи, освещения и для нужд домашних промыслов. Жилище можно рассматривать как искусственную оболочку микрокосмоса со своим климатом и системой поведения – образами, процедурами, действиями. Определенное значение в быту имело расположение хозяйственных ям

в жилищах, ниш для хранения продуктов, многих вещей, фетишей, талисманов и других культовых предметов (Зайберт В.Ф. Ботайская культура. С. 87-88).

Относительно семантики жилищ. Широко известно, что любая искусственная вещь или конструкция обладает утилитарными и символическими свойствами («вещностью» и «знаковостью»), а соотношение между этими двумя функциями определяются сематическим статусом. Этнографы и историки культуры считают, что в древности семиотический статус жилищ был выше. «...Нет необходимости доказывать, что эта оценка, отражающая наш опыт оперирования вещами, наблюдений над их функционированием, может существенно отличаться от прежних, других, причем не только в дисохронии, но и в синхронии, в культурном и этническом пространстве».

Жилище связывает человека с внешним миром, в то же время, оно ограничивает пространство, создавая психологический уют, впечатление освоенности части внешнего мира.

Не все жилища были одинаковой формы и однотипны по внутреннему расположению очагов, хозяйственных ям и ниш.

Кроме многоугольно-овальных форм площадью до 70 кв.м, были и небольшие жилища подквадратной формы площадью до 25 кв. м. Часто очаги в них находились не в центре, а у стен (пристенного типа). Такие постройки известны в этнографии у ряда скотоводческих народов, и могли использоваться как бани.

Некоторые большие жилища могли использоваться ботайцами в общественных целях. Так в жилище № 62, расположенном в центре поселения, на полу у очага найдены 12 гравированных путовых костей лошадей. Фаланги покрыты по продольным, и иногда по венечным краям насечками, а по одной из плоских поверхностей геометрическим орнаментом. Чаще анализ загадочных предметов ведется в трёх аспектах: их функция, иконографическая характеристика орнамента и его числовая обусловленность, семиотическая значимость. Все три аспекта анализа связаны с археологическим и историческим контекстами.

Например в мансийской традиционной культуре очаг являлся не только источником тепла, света и приготовления пищи, но и местом обитания обожествленного «домашнего огня». Все, что связано с огнем, приобретало сакральный характер. Очаг согревает, освещает, треском предупреждает об опасности, ест дрова, спит в остывающих углях и бодрствует в разгорающемся пламени. Огонь способен уберечь от темных сил оставленного в люльке ребенка; его нельзя ворошить железными предметами: огонь живой, у него как у человека, есть душа, обитающая в голубой кромке пламени.

В мансийских жилищах различных типов очаг являлся связующим звеном между зонами жилища, обеспечивающим целостность жилого пространства. В бревенчатом доме очаг располагался справа или слева от двери. Его традиционное устройство таково: из длинных жердей, обмазанных глиной, делалась труба диаметром около 80 см. Спереди половина трубы срезалась, образуя камин с отверстием в 70 – 80 см. Печь устраивалась на земляном фундаменте. В конусообразном жилище очаг состоял из камней, расположенных овалом. (Гемуев, 1990; 2003. С. 16-17).

Огонь в представлениях обских угров различался по своей изначальной природе. Он мог быть «божественным», «громовым», полученным от молнии бога громовника *Сяхыл-Торума*; мог быть «деревянным», возникшим в результате трения, «каменным» – при высечении из кремня. «Домашний огонь» – огонь очага – обладал наибольшей силой.

Богом очага и дома у лозьвинских манси считался *Ловья-хум*, обитающий в бревенчатом доме в трубе (*сёвал*), а в конусообразном (*ерн-кол*) – в костре. При постройке нового жилища ему приносились дары – платки с завязанными в них монетами. По мнению манси, это должно было привлечь *Ловья-хум* поселиться в доме. (Гемуев, 2003. С. 81).

Огонь домашнего очага играл значительную роль в погребальном обряде манси. В случае смерти кого-либо из членов семьи, в очаге сразу разводился огонь, сохраняемый насколько это было возможно. «Домашний огонь» сопровождал умершего в его последний путь до места погребения. При этом из очага поджигался трухлявый кусок березового ствола, от которого затем на кладбище разводили костер. Таким образом, очаг (дух очага) находился рядом с человеком от момента его рождения до перехода в мир мертвых. Если «домашний» огонь в доме умершего гас, то родственники оплакивали его как ушедшего от них навсегда близкого человека.

У манси существовали специальные культовые места, посвященные Огню. Одно из таких святилищ, *Арась кан* «Огня место», находилось вблизи Новинских юрт на Малой Оби. (Kannisto, Limola, 1958; Karjalainen, Vertes, 1982).

Процесс создания жилища как микрокосма среднего мира является процедурой изъятия из окружающей среды (сакрального пространства) элементов материального свойства – дерева, глина, вода, камни, кустарник, трава, помет животных, кости животных, и созидание из элементов природы социализированные (коллективные) новообразования, в котором труд отдельной личности опосредован задачами коллектива и его оценкой общественной значимости. Отсюда и утверждается сакрализация социальных и духовных отношений. Вместе с тем, в жилище как в сакральном образе взаимодействуют личности в рамках определенных производственных специализаций. Огромное количество артефактов, представленных часто большими сериями позволяют отметить как сам факт отраслей деятельности и их сакральные составляющие.



Рисунок 1. Жилища Ботайской культуры

Литература

- Гемуев И.Н. Мировоззрение Манси. Дом и Космос. – М.: Наука, 1990.
- Гемуев И.Н. Народ Манси: воплощение мифа. – Новосибирск: Институт археологии и этнографии СО РАН, 2003.
- Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: "Қазақпарат", 2009. - 576 стр.
- Kannisto A., Limola M. Wogulische Volksdichtung. Bd. 4. – Helsinki, 1958.
- Karjalainen K.F., Vertes E. Sudostjakische Volksdichtung. Bd. 7. Worterverzeichnis zu den Banden 1-6. – Helsinki, 1982.
- Лучкова В. И. Краткая история градостроительства доиндустриального мира. – Москва, 2007 г. — 354 стр.
- Маманбаев М.А., Сембин М.К. Культ колеса /солнца у казахов // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана, –Алма-Ата: Изд-во ЦСООПК Каз. ССР., 1980. –С. 224-226.

CONSTRUCTION OF THE BOTAY HOUSING ARCHITECTURE

In this article, building construction, architecture and art are more ancient human activities than urban planning. A dwelling connects a person with the outside world, at the same time, it itself is a model of the microcosm, limiting space, creating psychological comfort, the impression that a part of the outside world has been mastered. Botay dwellings have a rounded-polygonal shape, the hipped roof is a vault, the center of the dwelling is a hearth, and the fire is an artificial sun. During the day, the sun's rays penetrated through a round smoke hole, at night a bonfire illuminated the dwelling. The smoke hole played the magical cosmogonic role of reuniting the artificial and natural sun.

Ә.Т. Төлеубаев, С.Т. Шакенов, А.Е. Ерғабылов
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: toleubayev@mail.ru;
samatakrit@gmail.com; akbarergabylov0@gmail.com

ТАРБАҒАТАЙДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ САБЫРБАЙ ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Қазіргі таңда Қазақстан жері, оның ішінде Шығыс Қазақстан аумағында кейінгі қола дәуірі ескерткіштерінің зерттелуі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Тарихнамалық тұрғыдан алып қарағанда, аталған аймақта ерте қола дәуірі ескерткіштерін зерттеу алғаш рет XVIII ғасырда басталғанымен, археологиялық зерттеулер кездейсоқ болып келді. Көптеген ғалымдар табылған материалдардың тарихи маңыздылығын анықтауды мақсат етті. Дегенмен сол заманда археология ғылымының төменгі деңгейде болу себебінен, ғалымдар табылған материалдардың адамзат қоғамы өміріндегі рөлі және де ең бастысы, қозғаушы күштердің тарихи дамуындағы маңыздылығы жайлы бір шешімге келе алмаған болатын. Шығыс Қазақстан жерінде қола дәуірінің зерттелу тарихын 2 кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең, XIX ғасырдың 40-жылдарынан бастап XX ғасырдың 80- жылдары арасындағы алғашқы материалдарды жинау болса, екінші кезең, мақсатылы зерттеулер 1980- жылдың соңынан қазіргі уақытқа дейін. Сондықтан, әр дәуірде жүргізілген зерттеулерді жүйелеп, олардың алдыңғы кезеңі қола кезеңі жайлы бұрынғы ізденістердің мәнін, археологиялық ізденістердің маңыздылығын көрсету, зерттелу тарихын баяндау қазіргі уақытта тарихнама ғылымындағы күрделі мәселе болып табылады.

2019 жылғы далалық зерттеу жұмыстары барысында, біздің ғылыми топтың тарапынан Елеке сазы жазығының шеткері аймағында орналасқан Мәзібай қорымында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Қорым түрлі тарихи кезеңдерге жататын бірнеше ескерткіштер тобынан тұрады. Қазба жұмыстары қорымның солтүстік-шығысындағы Сабырбай бөктерінде орналасқан қола дәуірінің қорған-қоршауларында жүргізілді. Аталмыш топта түрлі типтегі 16 қорған-қоршау тіркелді. Қазіргі таңда Қалба-Нарым жерлерінде қола дәуіріне тән көптеген қорымдар зерттелді. Мысалы: Беткудук, Кіші Қойтас, Жартас, Белокаменка, Қанай, Усть Буконь, Сарыкөл көлі бойындағы қорымдар, Жаңажұрт ауылы маңындағы ескерткіштерді жатқызамыз. Аталған ескерткіштерді ғалымдардың зерттеуі нәтижесінде қола дәуірінде халықтардың шаруашылығы, тау кен ісі, әлеуметтік қарым-қатынастары, тұрмыс- тіршілігі, физикалық бейнесі жайлы көптеген тың деректер ашылды.

Аталған қорымда зерттеу жұмыстарының негізінде көптеген тың ескерткіштер анықталды. Қазба жұмыстарының нәтижесінде, анықталғын заттар арқылы өңірде қола дәуіріне жататын ескерткіштердің мерзімін жобалай айтуға болады.

Қола дәуірі жайлы мәліметтерді А.Г. Максимова, Г.Б. Зданович, О.А. Кривцова-Гракова, М.П. Грязнов, С.С. Черников, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев, Ж. Курманкулов, С. Марьяшев, А.З., Самашев З., Төлеубаев Ә.Т., Омаров Ғ.Қ., және т.б. сияқты ғалымдардың еңбектерінен көруге болады.

Аталған авторлар Қазақстанның басқа да аймақтары: Солтүстік қазақстан жерінде, Шығыс Қазақстанның Тарбағатай теріскейінде, Алтай жерлерінде Сабырбай қорымына ұқас, қола дәуірі ескерткіштеріне зерттеу жұмыстарын жүргізіп, көптеген ғылыми еңбектер жазған. Шығыс Қазақстан, соның ішінде зерттелуіне 250 жылдан астам уақыт болған Қалба- Нарым жоталары. Бұл жердегі қорғандыр, ежелгі заттар, жерлеу орындары, ежелгі рудалар, тағы басқа археологиялық ескерткіштер жайлы 18 ғасырда П. Паллас, Г.Ф. Миллер, И. Г. Гмелин, М. П. Фальк сияқты ғалымдар, саяхатшылар өз еңбектерінде жазып кеткен. Қазіргі таңда Қалба-Нарым жерлерінде қола дәуіріне тән көптеген қорымдар зерттелді. Мысалы: Беткудук, Кіші Қойтас, Жартас, Белокаменка, Қанай, Усть Буконь, Сарыкөл көлі бойындағы қорымдар, Жаңажұрт ауылы маңындағы ескерткіштерді жатқызамыз. Қорымдағы жерлеу орындарына көптеген археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген. Аталған ескерткіштерді ғалымдардың зерттеуі нәтижесінде қола дәуірінде халықтардың дүниетанымы, шаруашылығы, тау кен ісі, әлеуметтік қарым- қатынастары, тұрмыс-тіршілігі, физикалық бейнесі жайлы көптеген тың деректер ашылды. Қазіргі уақытта Шығыс Қазақстан аумағында айталған аймақта ерте қола дәуіріне жататын 16 қорым белгілі, оның 33 жерлеу орнына зерттеу жұмыстары жүргізілген. Олардың көпшілігі ежелгі заманда бұзылғандықтан зерттеудің деректік базасын айтарлықтай шектеді, алайда қолда бар ақпарат қарастырылып отырған

кезеңде аталмыш аймақ халқының жерлеу салтының кейбір элементтері арқылы дүниетанымыны, өмірге деген көзқарастары жайлы тың деректерді анықтауға мүмкіндік береді.

№2 қоршау. Қазбаға дейін ескерткіш ұзынша, шығыс және батыс сызығы бойынша созыла орналасқан, бетінде, солтүстік шетінде бірқатар тастар тігінен тұрған қалыпта қойылған, беткі топырақ қабаты 15 см. Ескерткішке көлемі 15x8 м көлемінде қазба салынып, нәтижесінде 6 тас жәшік ашылды (1-сурет). Орталық Қазақстан жерінде осыған архитектурасы ұқсас Беласар, Балакулболды III т.б. ертебеғазы уақытына жататын ескерткіштер зерттелген (Маргулан А.Х, 1979: 33-55).



1-сурет. №2 қоршау. Шым қабатын алған соң көрінісі

Аталған қоршауды қазу барысында тас жәшіктерді қолайлылық үшін, батыстан шығысқа қарай реттік латын әріптермен белгілеген болатынбыз. Яғни, А жәшігі, В жәшігі, С жәшігі және тағы солай.

Тас жәшік А. Тас жәшіктің оңтүстіктен-солтүстікке ұзындығы 1,50 см, ені 1,35 см, беткі топырақ қабатынан тазарту барысында жәшіктің бетін жапқан жабын тақта тастар анықталды. Дегенмен бір тақта тас орнынан жылжығанын айтып өткен жөн, өйткені бір гранит тақта тас жәшіктің батыс бөлігінде жеке-дара жатқан күйінде табылды. Бұл тонаушылардың ізі болса керек, бірақ екінші қосын жерлеудің салдарынан орын алуы да мүмкін болып тұр. Себебі тас жәшікті қазу барысында бар-жоғы 25 см тереңдікте, жәшіктің солтүстік қабырғасы, яғни дәл сол орнынан қозғалған тақта тастың тұсынан, бала сүйектері және қыш ыдыс сынықтары табылған болатын. Жалпы жәшіктің тереңдігі 60 см тереңдікке дейін жетіп, 2 мәйіт жерленгені анықталды. Мәйіттердің бастары оңтүстік-батысқа бағытталған, аяқтарын бүгіп жерлеген. Жәшіктегі солтүстік тастың өлшемдері: ұзындығы 1 м, ені 20 см, шығысындағы тас, ұзындығы 90см, ені 15см.

Қаңқа сүйектері анатомиялық қалпында сақталғанына қарамастан, №1 қаңқаның бас сүйегі қатты бүлініске ұшыраған. Антропологиялық талдауға сүйенсек бұл 18-23 жас шамасындағы ер адамның сүйегі болып шықты. Ал №2 қаңқа дәл №1 қаңқа секілді оң бүйірімен, басы оңтүстік-батысқа бағытталып қойылған, жасы шамамен 40-50 болып табылады.

Қыш ыдысқа келетін болсақ, негізінен күйдірілген, мойын жағы домалақ келген, айнала екі қатар жолақпен безендірілген, жоғары ернеуі сыртқа қарай қайырылған. Максимованың Шығыс Қазақстан жерінде табылған керамика бұйымдарын 4 типке бөліп қарастырған, соның ішінде кейінгі кезеңіне тән деп айтуға болады (А.Максимова, 1959: 110). Керамикалардың формасы бойынша, өте бүйірі шыққан, аузына қарай тарылған, мойыны қысқа, ернеуі сыртқа қарай қайырылған ыдыстар басым. Жасалу техникасы – ленталық әдіспен қолдан жабыстыру (2-сурет).

Беғазы-дәндібай мәдениетінің ерекшеліктерінің бірі керамика болып табылады. «ол белдеулі керамика» деген атау алған. Белдеу (валик) қыш ыдысқа балшықтан жапсырылған сәл дөңестеу

жолақ түрінде болады, ол ыдыстың мойын тұсын сәндейді. Белдеулі қыш беғазы-дәндібай мәдениетінің барлық жерлеу орындарынан және қоныстарынан табылған ыдыстар тырнақ бедерлі, шырша, ирек, саусақ ізі, тор үшбұрыштармен әшекейленген. Ою ыдыстың жоғарғы жағында салынған (Бейсенов, 2008: 69).

Керамикалық материалдардың арнаулы анализі Орталық Қазақстанның қоныстарын б. з. д. I мыңыншы жылдықтың бас кезіне (X-VIII ғғ.) яғни қола дәуірінің соңғы кезіне жатқызады.

Ыдыс-аяққа қарап, олардың жасалу техникасы туралы сөз етуге болады. Балшық өте мұқият таңдап алынды, кейде ол бірнеше шақырым жерден әкелінетін болған. Кейін барып ұқсатылатын, атап айтқанда: мұздатылатын (қыстатылатын) немесе жаз бойы әр түрлі арнайы қоспалар қосылып иі қандырылып, одан кейін иленетін болды (Қазақ ССР тарихы; 1980: 125-127). Ыдыстардың пішінін, жасалу техникасын және өрнегін салыстыра зерттеу қола дәуіріндегі мәдениеттің әрбір кезеңіне ыдыстардың белгілі бір пішіні тән екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Ерте қола дәуірінде бүйірі тікше немесе біраз шығыңқы, мойыны ішке қайрылған, түбі жайпақ ыдыстар басым болды. Тісті немесе тегіс қалыппен түсірілген шырша өрнектері, шаршы, үш бұрышты, сопақша ойықтар, қисайта бытырылған түтікшемен түсірілген «орақ тәрізді» ойықтар, тырнақпен түсірілген өрнектер көп таралды. Ыдыстардың бүйірі мен түбі түгел өрнектеледі. Кейде өрнек тіке, көлденең, ирек сызықтардың, тік ирекшелердің, сызықшалармен толтырылған үш бұрыштардың қиюласуынан құрылады.

Орта қола дәуіріне тән құмыралардың түбі жайпақ келеді, иіні дөңгелетіліп немесе мойыны мен бүйірінің арасы ойықталып жасалады. Өрнек тегіс немесе ұсақ тісті қалыппен түсіріледі. Бұл дәуірдегі ең көп кездесетіні геометриялық өрнек – үш бұрыш, меандр, сынық, ирек сызық және осылардың әртүрлі қиюласуы. Тұрқы дөңгелетіле жасалған құмыралардың көбінесе ернеуі, мойны, үстіңгі жағы өрнектеледі, ал иіні ойық көзелерде сурет үш жерге – мойнына, ортасынан жоғарырақ бөлігіне, түбіне жақындау жерге салынады. Кейде ыдыстың түбі өрнектеледі.

Соңғы қола дәуіріндегі құмыралардың дені иіні дөңгелек, бүйірі шығыңқы болып жасалады. Олардың ернеуіне қиғаш және айқыш-ұйқыш кертпелері бар балшық таспа жапсырылады. Кейде иініне өрнектің басқа түрлерімен қатар ирек сызық, қисық ойық, шырша, «меруерттер» түрінде сурет салынады. Оқта текте үстіңгі жағы сопақша ойықтармен өрнектелген немесе ешбір өрнексіз құмыралар да кездесіп қалады (Бобринский, 1978: 128).

Археологиялық мәдениетті бөлген кезде ғалымдар тек пошымына ғана емес қыштың өрнектелуіне де назар аударады. *Бұл ежелгі адамдардың ыдыстағы өрнектері мен киімдегі оюлары, әшекейлері мен денеге салған белгілері арқылы өз халқын басқалардан ажырататын болғандығына байланысты туындаған.* Сондықтан, қыштағы өрнекті де этностын айырмашылығын білдіретін көрсеткіш ретінде тануға болады. Зерттеген кезде оның құрылысы мен оның элементтерін ғана емес, өрнектегі этникалық көрсеткіш болатын әрбір өрнек жүйесінің салыну ережесі де анықтау маңызды (Генинг, 1992: 54).

Ұзақ уақыттар бойында алакөл мен федоровтық өрнектерде ұқсастық бар деп есептелді. Оған негіз – геометриялық тікбұрышты фигуралардан құралған өрнектер белдеуінің салынуы еді. Бір қарағанда, осынау абстрактілі фигуралар андрондықтар үшін белгілі мағына бергені мәлім. Олардың кейбіреулерінің мәнін көптеген тарихи және этнографиялық мәліметтермен жобалауға болады. *Үшбұрыштар көптеген мәдениеттерде аналық бастаудың, жер-ана өсімталдығының, өсіп-өрудің символы болып саналды. Ромбылар тізбегі өмір ағашы — бәйтеректі, ирек сызық суды бейнеледі.* Андрон көзелерінің иықшалары негізінен қас таңба (свастика, қолөнерде "шыраш" деп те аталады) элементтерінен құралған әртүрлі композициялармен әшекейленді. *Қас таңбасы (свастика) еркек жынысына қатысы бар өте көне белгілердің бірі.* Ол күн мен өмір күшін білдіреді. Оның бейнесі ыдыс ішіндегіні зұлым күштерден сақтайды. Қас таңба бейнеленген ыдыстар еркектердің тектік символын білдіреді деп есептеліп, ерлер жерленген зираттардан басқа күйеуі бар әйелдердің зиратына да қоятын болған

Белгілі жағдайларда өрнек күнтізбелік мәліметтерді де берді. Өйткені, балшық ыдыс бағзы дәуір адамдарының мифологиялық санасында әлем және оның ерекше бір жазу түріндегі бедерін бейнеледі, қоршаған орта туралы, аспан, ғарыш әлемі мен табиғат құбылыстары жөніндегі түсінігінің айнасы іспеттес болды.

Сонымен қатар, жаңа кезеңнің қыш жасау тәсілінде бөгде бір ағымның келіп қосылғанын да көрсететін маңызды деректер бар. Қазақстанда беғазы кезеңінің жаңа мәдениетінің (сарғара-алексеев қыштары) пайда болуын кезінде М.П.Грязнов андроновтықтарға туыс болып келетін Еділ бойының кима мәдениеті тайпалары өкілдерінің келіп араласуымен түсіндірді. Белдеулі керамиканың дайындалу технологиясын сараптаған мәліметтер бойынша, Орталық Қазақстан аумағында расында да

андрондық (алакөлдік) тұрғындардың әйтеуір бір сырттан келген тұрғындармен (қима мәдениетіне ие тайпалардың ұрпақтарымен) араласқаны байқалады (Хлобыстина, 1973: 42)

Қола дәуіріндегі тайпалардың тұрмысы мен әл-ауқаты түгелдей табиғатқа тәуелді болды, сондықтан адам табиғат күшін киелі рух деп білгендіктен бұл күштер ең алдымен күн, от, жануарлар мен өсімдіктер дүниесі болды. Күн мен от жылылық береді – мұның бәрі қайырымды, құдіретті рухтармен байланыстырылады. Күн тәңірісінің белгілерін сәндік заттардан – бір ортадан жан-жаққа тарайтын сәулелер түріндегі өрнегі бар қаптырмалардан, балшық ыдыстағы меандрлардан көруге болады. Мысалы Солтүстік Қазақстанның алакөлдік кезеңіндегі қыш бұйымдар сыртындағы өрнектердің өзіндік ерекшелігі әртүрлі сызықтар, белдеулер, күрделі меандр, үшбұрыштар мен ромбылар тізбегі екені белгілі. Демек ою-өрнектің шығу тарихы, олардың сюжеті мазмұны жағынан мал өсіру мен аңшылықты, жалпы әлемдегі тіршілікті бейнелейді (Грязнов, 1970: 42). Қола дәуірі тайпаларының қыш өндірісі мен шаруашылыққа байланысты өнерін зерттеуде Ә.Х.Марғұланның ою-өрнектерді төртке бөліп қарастырудағы космогониялық, зооморфтық, геометриялық және өсімдік бейнелі өрнек атаулары дәлел бола алады (Маргулан, 1986: 83). Қыш өндірісіндегі шаруашылықпен байланысты өнерін зерттеу кезде ыдыстар балшықтан емес, негізгі шаруашылығы мал шаруашылығына айналған жылқы, қой, соның ішінде ірі қараның терісінен көшіп қонғанда ыңғайлы, сынбайтын теріден жасалынатын мес, торсық, қауғаның пайда болуына байланысты Ә.М. Оразбаевтың Шағалалы қонысындағы зерттеулерінде көрініс тапқан (Оразбаев, 1958: 50-88).

Тас жәшік В. Бағыты СШ-ОБ. Ұзындығы 1,29 см, ені 80 см. Қазба барысында жәшіктің алғашқы қалпында сақталғаны байқалды. Тас жәшікте басы оңтүстік-батысқа қаратылған, анатомиялық қалпы сақталған жасы шамамен 40-50 болатын әйел адамның сүйегі оң бүйіріне қойылып жерленгені анықталды. Мәйіттің бас сүйегі жанына өте нашар сақталған қыш ыдыс қойылған. Керамика нашар күйдірілген, мойнында екі сызықтан тұратын өрнегі бар, түсі сарғыш, сынығында сұр-қара түсті болып келеді. Кейінгі қола дәуірінің көптеген ескерткіштерінде табылған қыш ыдыстармен салыстыруға болады. Сонымен қатар тас жәшікте адам сүйектерімен қатар ұсақ мал сүйектері анықталды. Жалпы тас жәшіктің құрылымына келетін болсақ, қабырғалары ірі және жалпақ гранит тастармен қойылған, ал жетпеген жерлерін осы тастардың сынықтарымен бекіткенін аңғаруға болады. Салыстырмалы түрде атап өтетін болсақ, жоғарыда аталған А жәшігіндегі мәйітті жатқызу ғұрпы қайталанған. Дәл солай оң жаңбасында, қолдары бүгілген қалпында жоғары көтерілген және аяқтары тізе тұсында бүгіліп жатыр.

Тас жәшік С. Ұзындығы 140 см, ені 90 см. Беткі қабаттан тереңдігі 70 см. Жәшіктің ортасында, солтүстік қабырғаға тұсында мал сүйектері табылды. (жанбас сүйек, жілік, шыбық сүйек) Жәшік қатты тоналған, адам сүйектері мүлдем кездеспеді. Мал сүйектері тас жәшіктің бастыс қабырғасына таяу жерден табылды. Шығыс қабырғадан 40 см, оңтүстік қабырғадан 78 см, солтүстік қабырғадан 60 см жерде орналасқан. Жәшікті айнала гранитті тастар 2 қатармен қойылғанмен, ішкі қатардағы тастар тонаушылардың зардабынан қатты бүлініске ұшыраған. Ә.М. Оразбаев Солтүстік Қазақстан аумағында жүргізген зерттеу жұмыстары кезінде, қола дәуірінің жерлеу орындарынан мал сүйектерінің табылуы андронов уақытынан бастап тұрғындардың отырықшы шаруашылықпен айналысқандықтарына көптеген дәлелдемелер келтірген (Труды истории, археологии и этнографии, 1958: 198). Сонымен қатар бір керамика сынығы анықталды. Солтүстік қабырғадан 50 см, шығыс қабырғадан 55 см, батыс қабырғадан 42 см.



2-сурет. Керамика сынығы

Тас жәшік D. Ұзындығы 90 см, ені 67 см. Беткі қабаттан 70 см тереңдіке жәшіктің солтүстік бөлігінен тек қана адамның бір жілігі табылды. Оңтүстік қабырғадан қашықтығы 60 см, солтүстік қабырғадан 25 см, шығыс қабырғадан 40 см жерде анықталды.

Тас жәшік E. Ұзындығы 125 см, ені 96 см, беткі қабаттан тереңдігі 70 см. Тас жәшікті қазу барысында беткі қабаттан 40 см тереңдікте адам қолының шыбық сүйегі анықталды. Мәйіттің бас сүйегінің қалдықтары жоқ, қабырға сүйектері де толық емес. Мәйіт сүйектері анатомиялық қалпында емес, қатты бүлініске ұшыраған. Мүрденің екі аяғын бүгіп жерлеген. Салыстырмалы түрде атап өтетін болсақ, жоғарыда аталған B жәшігіндегі мәйітті жатқызу ғұрпы қайталанған. Дәл солай оң жаңбасында, аяқтары тізе тұсында бүгіліп жатыр. Нысан өз уақытында тонаушылардың кесірінен қатты бұзылған.

Арқа сүйегі тас плитадан 5 см, аяқ сүйегі оңтүстік шығыс тас плитадан 3 см қашықтықта жатыр. Тас жәшікте мәйітпен бірге ақыреттік заттар кездеспеді.

Тас жәшік F. Ұзындығы 130 см, ені 91 см. Жер бетінен 70 см тереңдікте. Тас жәшікте адам, мал сүйектері анықталмады. Орталық Қазақстанда осындай типтегі жәшіктерге, кейінгі андрон тайпаларының белгілі бір аталық отбасылық қауым адамдары жерленеді деп айтылған. Әр қоршауда 5-20 ға дейін тас шәшіктер кездеседі. Жәшіктер әріптер бойынша белгіленді (А.Х. Маргулан, және т.б., 1966: 76).

Қола дәуірінің, тайпаларында ата-бабаларына сыйыну және о дүниеге сену кеңінен тарайды. Олар бабаларының аруағынын, желеп-жебеуіне жетуге тырысты, ол көмектеседі, қамқор болып қорғайды деп үміт етіп, сонымен қатар одан қорықты да. Сондықтан қола дәуірінің тайпалары өлген адамды о дүниеде қажет болады деп тамақпен, киіммен, еңбек құралдарымен, қарумен, сәндік заттармен мүмкіндігінше жақсылап жабдықтауға тырысты. Оған үйге ұқсас бейіт салды, біраз уақыт өткен соң қосымша тамақ әкеліп, жәшіктің жанына, қоршау тақталардың түбіне немесе обаның топырағына көмді, мұның өзі, сірә, бұл кезде бата қылу ғұрпының пайда болғанын көрсететін болу керек.

Сол кезде өтуге болмайтын әр түрлі шарбақтар, қоршаулар пайда болды. Екінші-малшылар оларды әуелі мал қамау үшін, егінді тағы және үй жануарларынан қорғау үшін салды, ал кейін өлген адамның шығып кетпеуі үшін деп моланы да айнала қоршайтын болды (Оразбаев, 1970: 27).

Жерлеу құрылыстарының құрылымы, өлікті жерлеу ғұрпы, ою-өрнек мәнерлері бойынша Шығыс Қазақстан жеріндегі қола дәуірі ескерткіштері басқа аймақтағы ескерткіштерге ұқсас болып келеді. Ол әсіресе қабір үстіндегі құрылыстардың құрылымына (қоршаулар тік бұрышты, шаршы және шеңбер түрінде болып келеді), жерлеу құрылыстарынан (жердегі қазылған қабір шұңқырлары, тас жәшіктер, цисталар), жерленгендердің жатқызылуынан (өлікті оң немесе сол қырынан бүгіп жерлеу), оларды белгілі бір бағытқа қарап жерлеуден (басын оңтүстікке қарату, аздап батысқа бұру), жерлеу мүліктерінен (бітімі жатық, құмыра түріндегі қыш ыдыстар) көрінеді (Кисилев, 1951: 136-137).

Шығыс Қазақстан жеріндегі жерлеу орындары: жалпы қола дәуіріндегі Қазақстан аумағындағы қабірлердің үсті айнала жалпасынан салынған немесе қырынан қойылған және қазылып орнатылған тақта тастардан тік бұрышталып, шаршыланып, дөңгелектеніп қоршалды, кейде обалар да етегінен тақта тастармен айнала көмкерілді, осындай тақта тастар лақыт шығарғанда да қолданылды. Оның ең көп тараған түрі тақта тастардан тігінен қойып жасалған немесе жалпағынан салынып, ішке қарай ұмсындыра өріп жапқан тас жәшіктер болды. Дегенмен, әр өңірдің өзіне тән ерекшеліктері болды. Шығыс Қазақстан жерінде қола дәуірінің ерте кезеңіне жататын жерлеу орындары сондай көп емес, оған жататын Қанай, Сарыкөл, Жанажұрт, Қойтас (Акишев, 1979: 34).

Қола дәуірінің ортаңғы (дамыған) кезеңіндегі Шығыс Қазақстан жеріндегі қорымдардың үлкен тобымен сипатталады. Олар Қанай ауылы маңындағы қорымдар мен құрбан шалатын орыннан, Зевакино селосы, Кіші қойтас, Нұрмамбет қойнауларындағы және т.б. қорымдардан алынды (Черников, 1960: 88). Ертістің оң жағалауында орналасқан Зевакино қорымы әр кезеңдегі 500-ден астам, Қанай қорымы 15 бейіт құрылыстарынан тұрады. Бір қабірге бір ғана өлік жерленгенде оларды жерден қазылған қабірлерге, тас жәшіктерге, цисталарға және ағаш қималарға қоятын болған. Жерленгендер сол және оң қырынан, басы батысқа және солтүстік-батысқа қаратылып, бүктетіліп жатқызылған.

Қола дәуірінде Солтүстік және Батыс Қазақстандағы тайпалардың тарихи тағдырлары Шығыс Қазақстан тұрғындарына қарағанда өзгеше болды. Өйткені ол екі аймақтардағы ескерткіштер бір-бірімен тығыз байланысты дамыды. Солтүстік пен Батыс Қазақстандағы андрондық қоныс-мекендердің ерекшеліктері, олар көп қабатты болды.

№7 қорған-қоршау

№ 2 қоршаудан оңтүстік-батысқа қарай 100 м қашықтықта орналасқан және қырынан қойылған гранитті плиталармен дөңгелек қоршау болып қойылған жер құрылысы болып табылады. Қорған-қоршаудың жалпы диаметрі 42 м, ал биіктігі 1,62 м (3-сурет).



3-сурет. №7 қорған-қоршау. Қазбаға дейінгі көрініс

Соңғы қола дәуірінің өтпелі кезеңін, яғни әуелгі Беғазы дәуірін Ақсу-Аюлы II (Қарағанды қаласының оңтүстігіне таман) жерлеу комплексі бәрінен де гөрі толық сипаттайды. Бұл комплекс біріне-бірі ұқсас төбешік обалардан құралған, обалардың етегі қабырғасынан қазылып орнатылған ірі гранит тақталармен айнала белдеуленген. Бұлар патриархаттық-семьялық қауымдардың рулық бейіттері емес, патриархаттық-рулық, қоғамның неғұрлым көрнекті мүшелерінің қабірлері. Мол ішкі құрылыстары бар мұндай бейіттер тұрпатының пайда болуы соңғы андрон дәуірінде (біздің заманымыздан бұрынғы XIII-XI ғасырлар) мүлік теңсіздігінің шығуы нәтижесінде Орталық Қазақстан тайпаларында бола бастаған өзгерістерді көрсетеді (А.Х. Маргулан, және т.б., 1966: 179).

Солтүстік Қазақстан жерінде кейінгі қола дәуірі мен ерте темір дәуірі кезеңі арасындағы өтпелі кезең уақытында көлемі үлкен қорғандар пайда болды (Хабидуллина М.К, 1994: 19). Сонымен қатар Орталық Қазақстан жеріндегі кейінгі қола дәуірі, Андрон тіпіне жататын қоршаулардан үлкен көлемділігімен ерекшеленеді (А.Х. Маргулан, және т.б., 1966: 160). Қорғанның дәл ортасында тік бұрышты құрылыс жер бетінде анық көрінуде және қорғанның ортасында тонаушылардан қалған шұңқыр анықталды.

Тонау шұңқырының диаметрі 10,2 м ал шұңқырдың тереңдігі қорған төбесінен есептегенде 1,43 м. Дәл сол себепті қорған апатты деп есептеліп СШ-ОБ Бағытта ені 14 м траншея әдісімен қазылды.

Зерттеу барысында обаның ортасында тіктөртбұрышты тас құрылыс анықталды, ол тонаушылық кезінде бұзылды және обаның жоғарғы нүктесінен 1,6 м тереңдікте көлемі 2,5x 1, 8 м қабір дағы табылды. Қабір шұңқыры бойынша тереңдеу нәтижесінде қабірдің әр түрлі бөліктері мен деңгейлерінде адам сүйектері (Аяқ сүйектері, қабырғалары және қол сүйектері), сондай-ақ кейінгі қола дәуіріне жататын қыш сынықтары табылды. 3,8 м тереңдікте қазба тоқтады, себебі материкке (табиғи қабат) қол жеткізілді. Ә.Х. Марғұлан Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай типіндегі жерлеу орындарының Андронов мәдениеті жерлеу орындарының архитектурасынан ерекшеліктерін айтты. Сол ерекшеліктердің бірі үлкен, ауқымды қорғандардың пайда болуы, айнала үлкен тастарды қырлап қою. Және бір адам жерленген қорғандар пайда болуы, алтын бұйымдар, қола пышақтардың табылуы осы бір патшаның жерленгендігі туралы көптеген зерттеулерінде көрсетіп кеткен. (Маргулан А.Х, 1979: 60). Қабір шұңқырының түбінде ұзындығы 5 см, ал ені 0,5 см қырлы жебенің ұшы табылды (4-сурет).



4-сурет. Жебенің ұшы

С.С. Черников Шығыс Қазақстан аумағындағы таралған андрондық типтегі қару-жарақтардың географиялық таралу аймағының классификациясын келтірген. Біздің зерттеу нысанымыздан табылған 3 қырлы, шегелі, төменгі жағы өткір жебенің ұшы болып келеді. Келтірген классификациясында С.С. Черников осыған ұқсас жебе ұшын Орталық Қазақстан жерінде Беғазы-Дәндібай типіндегі жебе ұшына жатқызған (С.С. Черников, 1960: 198). Тағы бір зерттеушілердің еңбектерін қарай отырып, осындай жебе ұшы Беғазы қорымынан табылған, аталған жебе ұшы б.з.д.VIIғ жататын сақ әлемінің ең ерте кезеңіне тән (Аванесова Н.А., 1991: 45).

№8 қоршау. № 7 обадан шығысқа қарай 5 м жерде орналасқан және апатты жағдайда болған, өйткені қоршаудың оңтүстік бөлігінде тереңдігі 0,5 м және көлемі 1,3x0,6 м шұңқыр қазылған. Шұңқырдың жанында ұсақ мал сүйектері мен керамика сынықтары табылды. Ал бұл тонау шұңқыры екеніне күмән жоқ. Жергілікті тұрғындардың айтуына қарағанда 2 жыл бұрын бұл шұңқыр болмады деп мәлімдейді (10-сурет). А.Г. Максимова өз зерттеулерінде, жоғарыда аталған жерде кейінгі қола дәуірі ескерткіштеріне ұқсас, Оңтүстік Сібір, Шығыс Қазақстанның кейбір жерлерінде таралған Қарасұқ мәдениетімен қатар келеді деп көрсеткен (Максимова А., 1959: 104).



12-сурет. Қазбадан кейінгі толық көрінісі.

Бірінші көзқарас бойынша қоршау бірнеше гранитті плиталардан тұрды, олар өз кезегінде жартылай шеңбер секілді қойылған. Тастардың орналасуын және қоршаудың шамамен шектерін зерттей отырып, көлемі 10x10 м болатын қазба салуға шешім қабылданды. Осылайша қазба қабаттап, әрбір 20 см сайын тазалау және камераға түсіру жұмысы жүргізілді. Нәтижесінде толық

көрініс анықталды және диаметрі 9 м дөңгелек пішінді қоршаудың шығыс-батыс бағытында шеңбердің ортасынан өтетін жерге қойылған плиталардан қабырғасы бар және сол арқылы оны екі бөлікке бөледі деп сеніммен айтуға болады (сур 5). Екі бөлікте түрлі көлемдегі тастар болды, бірақ кейбір тізбекті немесе олардың орналасу жүйесін анықтау мүмкін емес. Тазалау кезінде шеңбердің барлық аймағы бойынша әр түрлі тереңдіктерде бытыраңқы сүйектер мен керамика фрагменттері табылды. Осындай ескерткішті А.И. Кукушкин Орталық Қазақстан жерінде Жыланды 4 қорымында зерттеу жұмыстарын жүргізген. Жоғарыда айтылғандай, ол жерде де дөңгелек пішінді қоршау анықталды (Древности Сибири и Центральной Азии, 2014: 70).

Тек қана тағы тереңдегеннен кейін шеңбердің ортасында қарқынды қара түсті 50x50 см көлемді күлді дақ белгіленген, ол екі (Солтүстік және оңтүстік) жағынан көлденең тастармен көмкерілген (орта есеппен 35x10x10 см). Қола дәуіріндегі тайпаларда отқа табыну болды. Мұны сол заманда кең тараған өлікті өртеу ғұрпы көрсетеді. Қола дәуірінің әр түрлі кезеңдеріндегі қабірлерде өртенген сүйектердің қалдықтары кездесті. Ежелгі адамдардың ұғымынша, от денені жамандықтардан тазартты және елген адамды зұлым рухтардаа қорғады. Кейде өлік қойылған қабірлерде күл мен көмірдің қалдықтары кездеседі, мұны да отқа табынушылықпен байланыстыруға болады. Қола дәуірінде өлікке қызыл жоса себілетін немесе молаға бір түйір қызыл жоса салынатын жерлеу ғұрпы кедінен қолданылды. Адамдардың санасында қызыл түс отты білдірді және күнмен қатар оттың күдіретті күші, зұлым рухтардан қорғағыш қасиеті бар деп есептелді. Сонымен бірге қызыл бояу – қанлық белгісі болды; қая да киелі деп есептелді (Оразбаев, 1970: 97).

Одан әрі зерттеу нәтижесінде солтүстік-батыс бұрышында шығыстан батысқа қарай ұзын оське бағытталған, екі плитадан, қабырғалармен жабылған және жәшіктің шығыс шекарасының жоғарғы бөлігінде плашмя жатқан бір тас плитадан тұратын кішкентай тас жәшік табылды. Жәшіктің тереңдігі, 37 см, бүйір қабырғаларының рөлін атқаратын тас плиталардың енін анықтайды. Оның ұзындығы 55 см-ге тең, ал шығыстағы ені 33 см-ге тең және батыс бағытта жәшіктің шекарасында 20 см-ге дейін тарылады. Ішінде аздаған оттың іздері және қара қызыл түсті дақтар табылды. Бұдан басқа, қоршаудың аумағында ешқандай дақтар немесе іздер табылған жоқ (сур 12). Қола дәуірінде Құрбан шалу ғұрпы шықты. Қоныстардың қасында Құрбан шалатын арнайы орындар болды. Олар таспен қоршалған дөңгелек алан, немесе топырақ үйілген төбе болды. Ғұрып орындарын қазғанда күйген дәннің қалдықтары, астық түйгіштер, хайуандардың сүйектері, күлдің орны, ыдыс-аяқтың, келісаптардың сыңықтары шықты. Құрбан шалатын екі орынды зерттегенде руда ұсақтайтын тас Құралдар да табылды.

Қола дәуірінде күнге, отқа, айға, жұлдыздарға және қорғаушы рухтарға арнап құрбан шалынды. Петровка II қонысында қорғаныс орларына салынған өткелдің қасында оттың, малдың қаңқалары мен бас сүйектерінің қалдықтары бар шұңқыр табылды, ал ордың арнаулы тарамында құрбан шалатын орын сақталған, онда үш ыдыс, сиырдың жақ сүйектері, қойдың бас сүйектері мен сирақ сүйектері шықты.

Қорытындылай келе №8 қоршауды жоғарыда аталған №7 қорғанға қатысты ғұрыптық кешен деген ой туындайды. Өйткені ешқандай жерлеу іздері жоқ, бірақ керамика сынықтары, мал сүйектері және оттың іздерінің болуына қарағанда ежелгі қола дәуірінен бастау алған діни-ғұрыптық еске алу немесе соңғы сапарға шығарып салуға байланысты орын алатын салттық құрылыс ретінде қарастырған жөн сияқты. Сонымен қатар құрылыс № 7 қорғанның шығысында орналасып және дәл ортасынан қырымен қойылған жалпақ тастар шығыс бағытта тіліп өтетінін ескерсек, күннің культін де байқауға болады.

Қорытындылай келе, Сабырбай қорымындағы ескерткіштерді қола дәуірінің кейінгі кезеңімен байланыстыруға болады. Сонымен қатар бірегей ескерткіш ретінде қарастыра отырып, біз зерттеген әр қоршаудың құрылысын жеке ерекше бағалау керек. Жалпы қорымда 16-ға жуық қоршау болса, соның әр қайсысы сыртқы құрылысымен ерекшеленген. Сондықтан да Сабырбай (Мәзібай) қорымы кешенді зерттеуді қажет етеді және осы аумақта зерттелмеген бірегей ескерткіш болып табылады. Біздің болжауымыз бойынша Сабырбай қорымынан табылған жерлеу ескерткішінің құрылысы, жерлеу ғұрпы және табылған олжаларға салыстырмалы сараптама жасау нәтижесінде, кейінгі қола дәуірі, яғни Беғазы-Дәндібай мәдениетіне тиесілі ескерткіштер қатарына толықтай жатқыза аламыз. Сонымен қатар қазіргі таңда Қалба-Нарым жерлерін жан-жақты зерттеп, тарихқа толы жер екенін өскелең ұрпақтың көздерін жеткізу. Қола, темір дәуірінде адамзаттың өміріндегі металлургия, тау кен ісінің алатын орны, әлі де көптеген зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Қазіргі уақытта археологиялық қазба кезінде қорған, қалаларды қазумен қатар жоғарыда аталған өндіріс

ошақтарының маңындағы тұрақ, қорымдарда зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс, сол кезде аймаққа байланыста жаңа, тың жаңалықтар ашылады деп үміттенеміз.

Әдебиеттер

- Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1979.
- Бейсенов А.З., Варфомлоев В.В. Бегазы қорымы. Орталық Қазақстан бегазы-дәндібай дәуірінде. Алматы: 2008. – С.126 б.
- Қазақ ССР тарихы Т.1-А.,1980.
- Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М., 1978.
- Генинг В.Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. - Киев,1992.
- Хлобыстина М.Д. Этногенетические аспекты в проблеме классификации андроновских памятников Южной Сибири, Казахстана и Средней Азии // Проблемы этногенеза народов Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1973. - С.54.
- Грязнов М.П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху равной и поздней бронзы // КСИА , 1970. №122.
- Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алматы. Өнер. Т 1. 1986.
- Оразбаев А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы. // Труды Института Истории археологии и Этнографии. Том 5. Алматы, 1958.
- Оразбаев А. М. Поселения Чагалинка (Шагалылы) некоторые формы и типы жилищ. по следам древних культур Казахстана - А., 1970. - С.129.
- Кисилев С. В. Древняя история Южной Сибири - М., 1951.
- Акишев К., Байпаков К. Вопросы археологии Казахстана. –Алма-Ата, 1979.
- Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана // Труды института истории, археологии и этнографии. Том 7: Археология. — Алма-Ата, 1959
- Труды истории, археологии и этнографии Том V Алма-Ата – 1958г. 252 с.
- А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев. Древняя культура Центрального Казахстана. // Алма-Ата: 1966.
- Хабидуллина М.К. Степное Приишимье в эпоху, раннего железа. - Алматы: Ракурс, Ш4. -170 с.
- С.С. Черников. Восточный Казахстан в эпоху бронзы./ МИА №88. Москва-Л.: 1960. 272 с.
- Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР Ташкент: Изд-во "Фан", 1991. — 202 с.
- Древности Сибири и Центральной Азии № 7(19) Горно-Алтайск 2014

Research work carried out at the Sabyrbay burial ground of the bronze age in Tarbagatai A.Toleubayev, S. Shakenov, A. Yergabylov

In the scientific work, the authors inform about the progress of field research of the Shilikti - Tarbagatai archaeological expedition in 2019 Based on some results of excavations of the Sabyrbay burial ground(Mazibay). In the established necropolis, we can say that the bronze age, including the late bronze age, is a place of accumulation of many monuments. Based on archaeological research, the authors describe the material and spiritual culture of ancient tribes in this region. Based on the results of excavations conducted in the region in 2019, the authors reveal the essence and significance of the topic by comparing and analyzing it. S. S. Chernikov, A. Maksimova, S. M. Orazbayev. A. Margulan works directly with the works of scientists who studied the bronze age.

АНДРОНОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЕЛЕКЕ САЗЫ В ТАРБАГАТАЕ*

Несмотря на многолетние исследования андроновской культурно-исторической общности, остаются территории, где специфика её памятников ещё не определена. Одним из таких слабоизученных регионов являются горы Тарбагатай. Известные здесь андроновские памятники малочисленны и представлены в основном погребальными комплексами. В Аксуатском сельском округе – это некрополи Ескеалмас, Масалы (Толеубаев, 1998, с. 83), в Кокжырауском – Кызылтас и др. (Рогожинский, 2011, с. 95), в Жанааульском – Сапа (Жанааул 3), в Акжарском – Аханбозша, Сырбозша, в Куйганском – Куйган 3 (Мерц и др., 2017, с. 56). При этом стационарные работы проводились только на могильниках Ескеалмас и Масалы, где был получен археологический материал, отражающий локальное своеобразие андроновских погребальных комплексов (Толеубаев, 1998, с. 88). До недавнего времени полностью отсутствовали какие-либо сведения о поселениях, что существенно ограничивает возможность изучения древних обществ. В связи с этим большое значение имеет введение в научный оборот информации о данной категории археологических памятников региона.

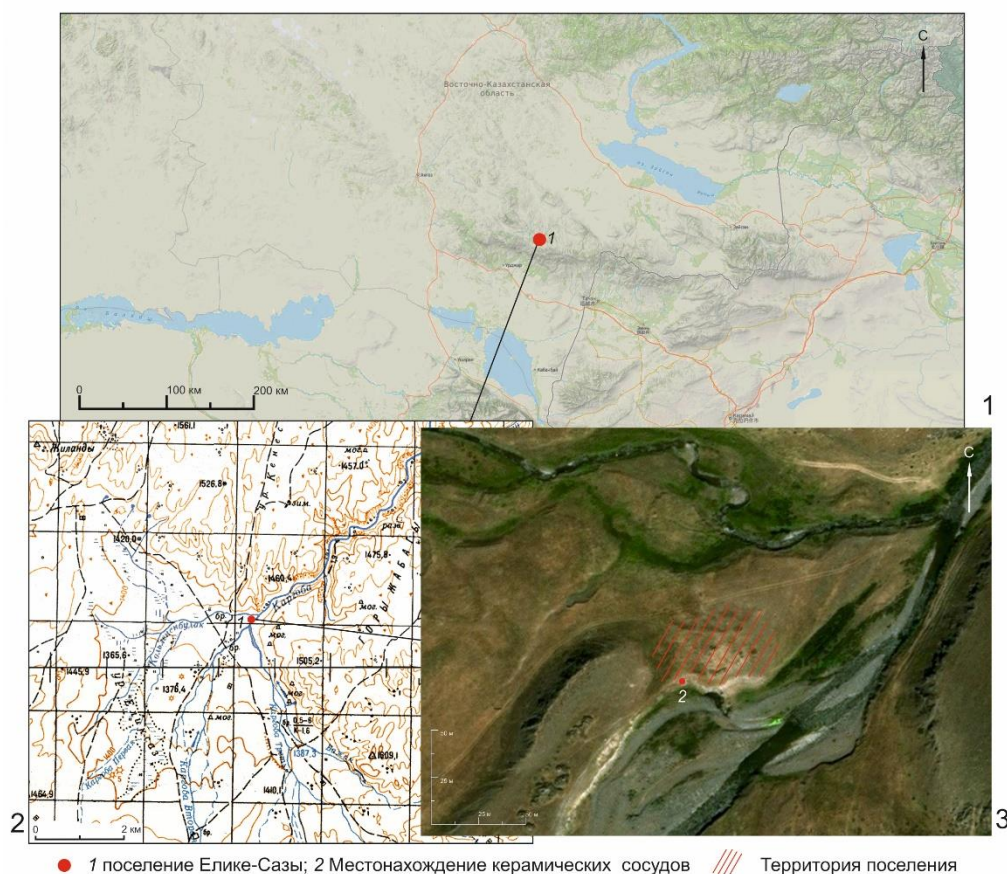


Рис. 1. Местонахождение поселения Елеке сазы.

* Работа выполнена при финансовой поддержке бюджетных программ МОН РК «Грантовое финансирование научных исследований на 2020-2022 гг.» №АР08855976 «Эпоха раннего металла Северо-Восточных районов Центрального Казахстана».

Настоящая публикация посвящена первому андроновскому поселению в горах Тарбагатай – Елеке сазы. Среди конкретных задач – определение его культурной специфики и хронологии.

Поселение открыто в 2014 г. А.Е. Рогожинским в ходе археологической разведки, проводившейся в северо-западных предгорьях Тарбагатай группой сотрудников КазНИИ культуры. Памятник находится в Кокжыраском сельском округе Тарбагатайского района, в северо-восточной части урочища Елеке сазы, на высоте 1340 м над уровнем моря (граница зоны низкогорья и среднегорья). Поселение занимает участок надпойменной террасы р. Каргоба при слиянии с ней ручья Кольденбулак (рис. 1, 1, 2). На поверхности вытянутой в виде мыса площадки заметны шесть расположенных вплотную друг к другу подпрямоугольных жилищных впадин размерами приблизительно 15 x 5 м каждая и глубиной до 0,5 м (рис. 1.- 1, 3). Южная часть поселения разрушается паводковыми водами р. Каргобы. Обследование берегового обнажения позволило выявить слой серой золистой супеси мощностью до 0,6 м, содержащий фрагменты каменных конструкций, кости животных и керамику, в том числе остатки двух глиняных сосудов, частично выступавших из обрыва (рис. 2.- 2). После проведения расчистки аварийного участка оба предмета были извлечены из земли. Один сосуд баночной формы был вкопан наполовину (его дно находилось на глубине 0,85 м от дневной поверхности) и накрыт каменной плоской плиткой. Возле него, на 0,2 м выше, стоял второй сосуд баночно-горшечной формы (рис. 2 -3), от которого хорошо сохранилась лишь нижняя половина и дно.

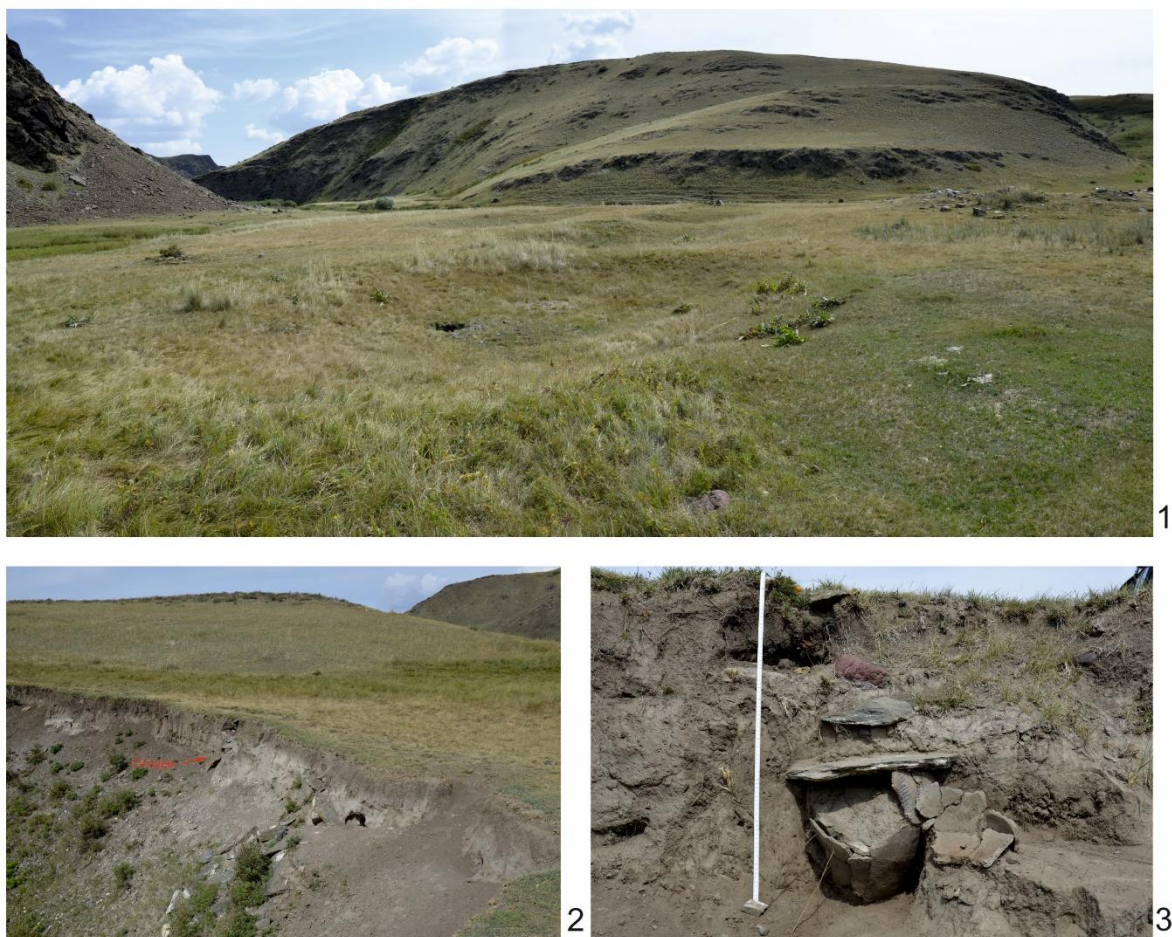


Рис. 2. Поселение Елеке сазы. 1 – остатки жилищ бронзового века; 2 – разрушаемый восточный участок памятника; 3 – расположение сосудов 1 и 2 в обрыве.

Сосуд 1 представляет собой ёмкость закрытой баночной формы. Диаметр венчика составляет 34 см, тулова – 40 см, дна – 21 см, высота, вероятно, 37 см. Срез венчика плоский, по его краю оформлен небольшой «воротничок». Орнамент нанесён способом «накальвания» гладким штампом с нажимом на одну сторону инструмента (длина отпечатков 5 см, ширина 0,2 см), а также пальце-ногтевыми вдавлениями. Орнаментом украшена верхняя треть сосуда, под слабовыраженным «воротничком» и по тулову нанесены ряды пальце-ногтевых вдавлений. Поле между ними заполнено 13-14 рядами горизонтальных «зигзагов». Поверхность с внутренней стороны неровная,

фиксируются следы выравнивания, после чего она была обработана мягким предметом, имеются поры и следы выгоревшей органики. Тесто рыхлое, содержит много кварца. Цвет черепков серый с черными пятнами, в изломе двухцветный – рыжий и серо-черный, местами покрыт карбонатами (рис. 3.- 1, 4).

Сосуд 2 – баночно-горшечной формы, диаметр венчика составляет 27 см, тулова – 28 см, дна – 18 см, высота приблизительно 33 см. Срез устья плоский. Орнамент нанесён приемом «накалывания» гладким штампом, длиной 2 см и шириной 0,3 см. При этом нажим на инструмент осуществлялся равномерно или только на один его край. «Насечки» выполнены ногтевыми зажимами размерами 0,7 x 0,05 см. Орнамент покрывает почти всю поверхность ёмкости; прямое устье и шейка украшены рядами горизонтального зигзага, между которыми местами нанесены несколько вертикальных насечек. Тулово декорировано рядами коротких косых линий, плотность которых уменьшается к придонной части. Внутренняя сторона сосуда ровная, заглажена мягким предметом. Тесто рыхлое, фиксируются следы выгоревшей органики, в нем также присутствует много кварца. Цвет черепков серый, поверхность местами покрыта карбонатами, в изломе цвет черепков черный, рыжий или серо-черный (рис. 3.- 2, 3).

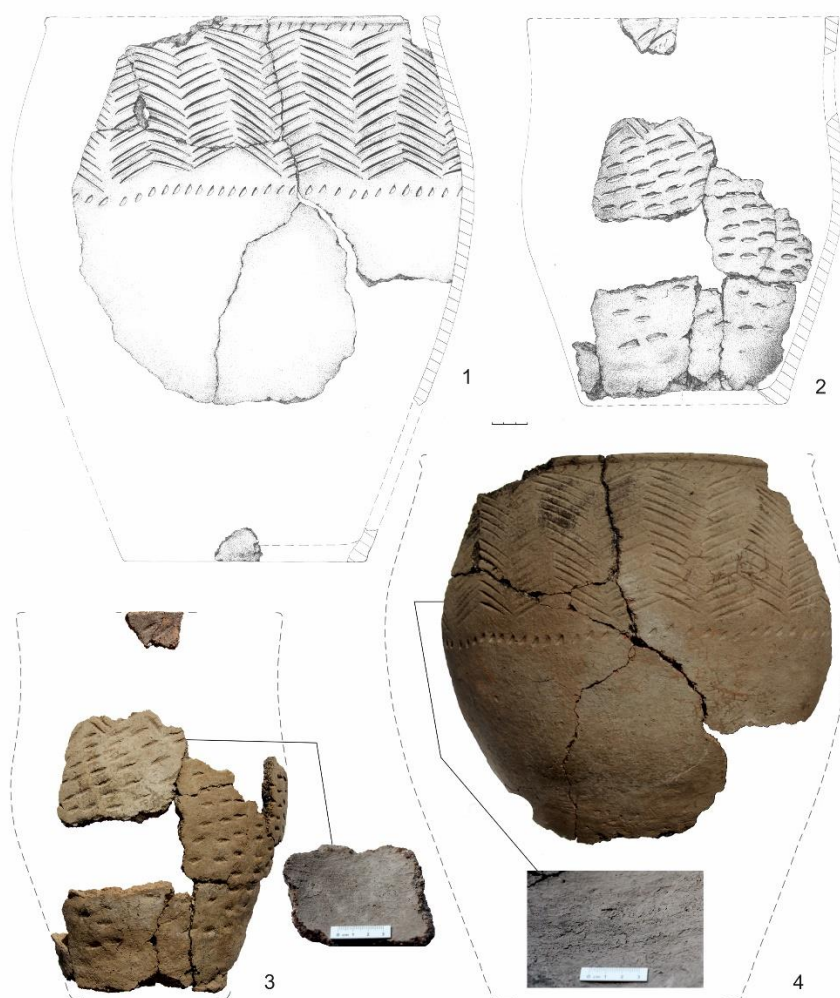


Рис. 3. Керамика поселения Елеке сазы. 1, 4 – сосуд 1; 2, 3 – сосуд 2.

Согласно классификации андроновского орнамента, разработанной И.В. Ковтуном, сосуды поселения Елеке сазы относятся к типу монсюжетных композиций, к варианту *монсюжет – псевдодоминант*. Декор характеризуется многократным повторением одного элемента в пределах орнаментального поля сосуда, а зона венчика декорирована иными мотивами (Ковтун, 2016, с. 20, табл. 18).

Наиболее близкие аналогии сосуду 1 имеются среди керамики поселения Канай в Верхнем Прииртышье (Черников, 1960, таб. XVII). Сходную орнаментальную схему, но без нижнего ряда давлений, имеют сосуды из могильников Кинзерский на Южном Урале, Еловский комплекс II (мог.

56) в Лесном Приобье, Фирсова XIV (мог. 134) и Подтурино в Верхнем Приобье, Танай XII в предгорьях Салаирского кряжа (Ковтун, 2016, табл. 93. -1, 3, 7; 95. -1, 5, 7). Более отдалённое сходство наблюдается с керамикой поселения Фирсово XV (Грушин, Леонтьева, 2014, рис. 2). Подобную посуду И.В. Ковтун в рамках типа моносюжетных композиций объединяет в группу *инвариантные комбинации* – «зигзаг» *ИК: 3–4* (зона венчика украшена не цепочкой треугольников, а другими мотивами). Такая орнаментальная схема является достаточно распространённой, *главным образом, на восточной периферии андроновского ареала* (Ковтун, 2016, с. 30).

Сосуд 2 не имеет прямых аналогий, однако к его орнаментальной схеме наиболее близка банка из могилы 8 могильника Канай, но там по венчику нанесён ещё и ряд «жемчужин» (Черников, 1960, таб. XIX.-4). Композицию «наоборот», где вертикальным «зигзагом» декорирована нижняя часть ёмкости, а рядами косых линий – верхняя, имеют сосуды из могильников Березовский (ограда 6) и Меновное IX (ограда 15) в Верхнем Прииртышье (Ковтун, 2016, табл. 139. -1, 5). Согласно классификации И.Г. Ковтуна, подобная посуда относится к группе *инвариантные комбинации* – «ёлочка» (*вертикальный зигзаг*) *ИК: Ё–1*. Данная орнаментальная схема является базовой для украшения утилитарной посуды. Как отмечает исследователь, «... массовость такой орнаментации удостоверяет орнаментальный облик «архаического стиля», одного из культуuroобразующих субстратов андроновского комплекса. Эти «архаичные» орнаментальные построения распространены, главным образом, в восточной зоне андроновского массива. ... Оригинальный «молниевидный» тип «ёлочной» орнаментации представлен на сравнительно узкой территории Алтая и Северо-Восточного Казахстана» (Ковтун, 2016, с. 31-32). Таким образом, посуду из поселения Елеке сазы следует отнести к андроновской культуре. Возможность рассматривать её в рамках канайской культуры, несмотря на сходство с материалами поселения и могильника у а. Канай, как и распространять ареал данного культурного образования до северных предгорий Тарбагатая, пока преждевременно из-за малочисленности и слабой изученности известных здесь андроновских памятников.

Сложным вопросом является датировка поселения Елеке сазы, что связано в целом с неоднозначностью имеющихся критериев для определения внутренней периодизации, малочисленностью материалов и не разработанностью радиоуглеродной шкалы андроновских комплексов Казахстана. Учитывая сходство рассматриваемой керамики с посудой могильника и поселения у а. Канай, определить её более точный возраст также достаточно сложно. Согласно разработанной Н.А. и А.А. Ткачевыми периодизационной схеме, керамика поселения Канай, с которым наблюдается сходство у сосуда 1 из Елеке сазы, относится к позднему (кызылтасскому) этапу существования канайской культуры. Погребение 8 могильника Канай, керамика которого близка к рассматриваемому сосуду 2, относится к раннему (канайскому) этапу. Таким образом, зафиксированный на поселении Елеке сазы факт совместного залегания этих двух сосудов не укладывается в существующую периодизационную схему. Дальнейшее исследование памятника, вероятно, позволит получить новые материалы, которые помогут в определении возраста поселения и уточнении периодизации и хронологии канайской культуры.

На основании имеющихся радиоуглеродных дат, время появления «андроновцев» в Восточном Казахстане определяется в пределах XVIII в. до н.э., а исчезновение – XV в. до н. э., когда повсеместно распространяются саргаринско-алексеевские комплексы (Мерц, Святко, 2016, с. 134; Мерц, 2006, с. 76; Доумани-Дюпой и др., 2020, с. 80). На данный момент поселение Елеке сазы можно предварительно датировать XVIII–XVI вв. до н.э.

Таким образом, керамика поселения Елеке сазы является типичной именно для восточной зоны распространения андроновской общности. Наибольшее сходство она проявляет с посудой поселения и могильника у бывшего а. Канай. Данное обстоятельство ставит вопрос о возможности включения Северного Тарбагатая в ареал распространения канайской культуры и необходимости дальнейшего изучения нового памятника. Предварительно время существования поселения можно установить в рамках XVIII–XVI вв. до н. э. На данный момент памятник является самым высокогорным в Восточном Казахстане, что открывает перспективу выявления здесь поселенческих объектов различных периодов и намечает новое направление в археологии региона, на что необходимо обратить пристальное внимание исследователям региона.

Литература

- Грушин С.П., Леонтьева Д.С. Андроновский керамический комплекс с поселения Фирсово-XV в Верхнем Приобье // Известия Алтайского государственного университета. 2014. № 4 (84). Т. 1. С. 74–81.
- Доумани Дюпой П.Н., Жунисханов А.С., Буллион Э., Рахманкулов Е.Ж., Киясбек Г.К., Ташманбетова Ж.Х., Исин А.И., Меркл Э., Гумирова О. Археологические исследования памятника Кокен (Восточный Казахстан): предварительные результаты // Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 15–17 апреля 2020 г.). Т. 2. Алматы, 2020. С. 68–81.
- Ковтун И.В. Андроновский орнамент (морфология и мифология). Казань, 2016. 547 с.
- Мерц В.К. Археологические работы в Бескарагае // Алтай в системе металлургических провинций бронзового века. Барнаул, 2006. С. 73–82.
- Мерц И.В., Мерц В.К., Ковалев А.А. Новые памятники эпохи бронзы Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области (результаты археологической разведки 2016 г.) // Материалы международной научно-практической конференции «IX Оразбаевские чтения» по теме «Современные методы и подходы в изучении историко-культурного наследия Казахстана и споредельных стран» приуроченной к 95-летию А.М. Оразбаева. Ч. 1. Алматы, 2017. С. 55–58.
- Мерц И.В., Свято С.В. Радиоуглеродная хронология памятников раннего бронзового века Северо-Восточного и Восточного Казахстана. Первый опыт // Теория и практика археологических исследований. №1 (13). 2016. С. 126–150.
- Рогожинский А.Е. Петроглифы Тарбагатай // От Алтая до Каспия. Атлас памятников и достопримечательностей природы, истории и культуры Казахстана. Восточный, Северный и Центральные регионы. Т. 1. Алматы, 2011. С. 93–103.
- Ткачева Н.А., Ткачев А.А. Эпоха бронзы Верхнего Прииртышья. Новосибирск, 2008. 304 с.
- Толеубаев А.Т. Памятники эпохи бронзы Ескеалмас и Масалы в Северных склонах Тарагатай // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998, С. 83–104.
- Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. МИА № 88. М.-Л., 1960. 272 с.

ANDRONOVO SETTLEMENT OF ELIKE SAZY IN TARBAGATAY

The article presents the materials of the first settlement of the Andronovo culture, found in the Tarbagatai Mountains and located in the area of Eleke Sazy, within the Middle mountains zone. During the survey of the site traces of residential buildings and a cultural layer were found, including paleozoological remains and two ornamented vessels. On the basis of analogies, it is established, that the vessels have the greatest similarity with the ceramic complexes of the settlement and the burial ground near the former a. Kanay in the Upper Reaches of the Irtysh. In general, the ceramics of Eleke Sazy reflect the "archaic" ornamental structures that are common mainly in the eastern zone of the Andronovo cultures area. Despite the similarity of the vessels with the ceramics from a settlement and burial ground near the village of Kanay, the attribution of the monument to the Kanay culture is not yet possible due to the small number of Andronovo complexes known in the Tarbagatai mountains and their weak study. According to preliminary data, the settlement of Eleke Sazy can be dated within the XVIII-XVI centuries BC. At the moment, this site is the highest in Eastern Kazakhstan, which opens up prospects for identifying other settlements of different periods in this region and forms a new direction in the archeology of the region.

Л.С. Марсадолов

*Государственный Эрмитаж,
г. Санкт-Петербург, Россия
marsadolov@hermitage.ru*

САКРАЛЬНЫЕ ПУТИ ДЛЯ ЖИВЫХ И МЁРТВЫХ В I ТЫС. ДО Н.Э. (по материалам курганов и петроглифов Центральной Азии)

Введение. В письменных памятниках почти не сохранились сведения о сакральных центрах, поселениях, заказчиках, жрецах и мастерах Центральной Азии II–I-го тыс. до н.э., но остались объекты на местности в виде сложных культовых каменных сооружений, курганов, мегалитов, изваяний и наскальных изображений, сохранившихся в почти первозданном ландшафте, не затронутых современным антропогенным воздействием и служащих основой для детальных реконструкций прошлого.

При интерпретации древних сакральных представлений предполагается изучение:

1) культовых функций и формы объектов, сооружённых в определённое время, в специально выбранных точках; 2) широкого использования «опозиций» при сооружении объектов: верх – низ, восток – запад, гора – западина и пр.; 3) сложной сакральной системы разметки между разными типами объектов (или разными частями одного крупного объекта), на основе астрономии, геометрии, метрологии и т.д.; 4) своеобразных «дорог», соединяющих объекты и часто уходящих за границы исследуемого памятника – своеобразная древняя «геодезическая сеть»; 5) древних сакральных знаний об общей «картине мира», о функционировании и обновлении культовых центров и др.

Для решения вышерассмотренных задач весьма эффективным представляется комплексное исследование различных факторов организации сакральных мест и астропунктов для наблюдений. Привлекая сумму современных методов исследований, можно реконструировать заложенные в древние объекты основы астрономии, ориентирования / навигации, метрологии, математики, ландшафтоведения и многих других отраслей знания (Марсадалов, 1982; 1999; 2000а; 2001; 2005а; 2007; 2009; 2016 и др.).

Необходимость астронаблюдений и древние астропункты на Алтае. Во время ежегодных перекочёвок и походов на далёкие расстояния, особенно в бескрайних степях или пустынях, где нет надежных ориентиров, кочевники сверяли свой путь по известным им звёздам. Небесные светила, в первую очередь Солнце и Луна, а также созвездия, были составной частью культа Неба, что неизбежно вызывало потребность их познания и согласования своей жизни с их основными ритмами.

Хорошо известно, что солнце и луна – источники жизни на Земле. По дневному и ночному светилам человек научился ориентироваться в Пространстве и определять Время в течение дня и года. Утром солнце восходит на востоке, вечером заходит на западе, а в полдень солнце находится в самой высокой точке – на юге. В течение суток человек различает светлую половину – день и тёмную – ночь. День связан с тёплым светилом – солнцем, а более холодная ночь – с луной и звёздами.

Солнце позволяло также определить времена года, которые слагаются из суток, месяцев, сезонов и полугодий (тёплых и холодных). Тёплые весенне-летние и холодные осенне-зимние отрезки времени образуют две противоположности – Лето и Зиму, в целом составляющих один год.

В дни осеннего и весеннего равноденствия Солнце восходит на востоке и заходит на западе. Летом солнце восходит в самой высокой точке на северо-востоке, а заходит на северо-западе (в день летнего солнцестояния). Зимой солнце восходит в самой низкой точке на юго-востоке, а заходит на юго-западе (в день зимнего солнцестояния). Следовательно, в течение года солнце находится в 6 значимых точках-станциях: восхода – на В, СВ, ЮВ и захода – на З, СЗ, ЮЗ. Движение солнца относительно звёзд было менее наглядным, чем постоянные перемещения луны.

Луна, как и солнце, восходит на востоке, а заходит на западе в ночное время, делая в течение года небольшие остановки в 8 точках-станциях восхода/захода, высокой/низкой луны, в северной и южной частях горизонта.

В повседневной жизни наблюдение и использование информации о постоянно меняющихся на горизонте точках восхода / захода солнца и луны, а также ряда небесных созвездий в течение года были достаточно трудоёмким и многолетним делом. Поэтому по крупицам добытые знания передавались во время совместных праздников и встреч кочевников.

Ныне стал почти общепринятым тезис о том, что традиционные религиозные воззрения народов Центральной Азии, объединяемые современным термином «тенгрианство» возникли в древнетюркскую эпоху, в VIII-IX веках. Но поклонение Небу и обожествление его почти не возможно без длительных астронаблюдений, позволяющих познать Величие, Силу и Мудрость Неба.

Ещё в эпоху палеолита человек осознал движение Солнца и Луны, что нашло отражение в числах, сгруппированных в виде рядов прямых «палочек» или круговых спиралей, изображаемых отрезками линий и точками. В это время был выработан счёт дней, недель, лунных месяцев, продолжительности года и других данных, необходимых для активной жизнедеятельности человека. Новые астронаблюдения, с использованием основных конфигураций звездных скоплений-созвездий, были продолжены в неолите, а затем в разных по времени и территории культурах эпох бронзы и железа.

Не только в Египте, Китае, Передней Азии, но и на Алтае древние кочевники вели постоянные астрономические наблюдения, «разговаривали» с дневным и ночным Небом, познавали его тайны,

закономерности и поклонялись ему. Об этом свидетельствуют древние астропункты, изученные в ходе совместных исследований Саяно-Алтайской экспедиции Государственного Эрмитажа и астрономов из Пулковской обсерватории в 1985-2015 гг. Под руководством Л.С. Марсадолова были произведены археологические, астрономические, ландшафтные, геологические, геофизические, топографические и метрологические работы на сакральных объектах Саяно-Алтая, Казахстана и Турции.

Начиная с эпохи бронзы, на Алтае проводились постоянные астронаблюдения на святилищах в Семисарте, Тархате, Туру-Алты, Бийке и др. В раннескифское время астронаблюдения были продолжены на курганах-храмах в Аржане-1, Улуг-Хоруме, Салбыке, на святилищах в Адыр-Кане, Бийке и др., Например, в урочище Семисарт на Алтае из одной ниши можно наблюдать только точки восхода Солнца и Луны на востоке; из другой — только точки их захода на западе; из третьей — только южную часть горизонта и т. д. Сидя или стоя, можно также наблюдать горизонтальное и вертикальное перемещение небесных тел. В Семисарте кроме *стационарных вертикальных каменных визиров* в виде «столбика» и плиты с ромбическим отверстием, было найдено два типа *ручных переносных приборов-визиров* – каменный предмет “ψ”-образной формы и роговой своеобразный *праобраз подзорной трубы и телескопа* (Марсадолов, 2001).

Древние святилища являлись сакральными центрами взаимодействия Неба, Божеств, человека и окружающего ландшафта (Марсадолов, 2000а; 2001; 2005а; 2007; 2009; 2010; 2016; 2018; Окладникова, 1984; Тишкин, Горбунов, 2005 и др.).

Реальное и сакральное ориентирование объектов. На материалах из археологических памятников Саяно-Алтая I-го тыс. до н.э. можно проследить пространственные и временные представления о направлениях «путей-дорог», в основном ведущих от Земли на Небо, что составляет одну из частей сакральной «модели мира» кочевников. Эти направления, разные по своей ориентации, вероятно, были связаны с идеями суточного, годового и многолетнего движения Солнца, Луны и Созвездий, а сакрально-пространственно-временные идеи основывались на осознании объёмных пространственных координат – вертикальной (верх-низ), горизонтальной (вперёд-назад или право-лево) и 2-х диагональных (рис. 1):

1) *с востока на запад*, линия ежедневного восхода-захода Солнца, а также весеннего и осеннего равноденствия (горизонтальная линия);

2) *с юга на север*, от ежедневной высокой точки Солнца в полдень на юге к наивысшей неподвижной ночной точке в области незаходящих звёзд на севере, из тепла в холод (вертикальная линия);

3) *с северо-востока на юго-запад*, из высшей точки восхода Солнца в день летнего солнцестояния до низшей точки захода Солнца в день зимнего солнцестояния, из тепла к холоду (диагональная линия);

4) *с юго-востока на северо-запад*, из точки восхода низкой Луны на ЮВ к точке захода высокой Луны на СЗ (диагональная линия в Салбыке) и т.д.

Все вышеуказанные направления, зафиксированные в планиграфии погребальных объектов древних кочевников Саяно-Алтая, отражали основную сакральную цель – через Жизнь к Смерти и к новому Возрождению.

Звёздная (Алтай), солнечная (Тува) и лунная (Хакасия) ориентации сакральных «Путей»/направлений при сооружении «цепочек» курганов. В ходе детальных палеоастрономических исследований Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1980-2015-е гг. на ряде больших курганных могильников было выяснено, что расположение курганов принципиально отличается по планиграфии объектов в разных регионах Саяно-Алтая (Марсадолов, 1984; 2000а, 2007; 2009; 2010).

В Туве около поселка Аржан большие курганы (VI–V вв. до н.э.) ориентированы по Солнцу – по линии СВ–ЮЗ – на высокую точку восхода в день летнего солнцестояния и низкую точку захода солнца в день зимнего солнцестояния (рис. 1, 3). На могильном поле Аржан-IV от доминантного центра – самого большого кургана диаметром около 100 м, в соответствии с высоким летним положением восхода Солнца на СВ размещали только большие курганы вождей и знати с насыпью диаметром от 40 до 65 м, а степной участок, находящийся на линии низкого положения захода Солнца зимою на ЮЗ, был отведён для погребений людей в средних по размерам курганах, относящихся к более низкому социальному рангу, с насыпями диаметром от 16 до 35 м. В Аржане-IV почти нет малых курганов, что в целом свидетельствует об элитарном социальном ранге погребённых там людей. Следует отметить, что разрывы на ЮВ и СЗ у ряда выкладок и ровиков курганов, противоположны по своей направленности общей линии «цепочек» курганов – с ЮЗ на

СВ. В целом это связано с тем, что выкладки и ровики с низкой точки восхода солнца в день зимнего солнцестояния на ЮВ ориентировали на высокую точку захода в день летнего солнцестояния на СЗ. Погребённых в таких курганах также в большинстве случаев ориентировали головой на СЗ, лицом на восток (Грязнов, 1980; Марсадолов, 2009).

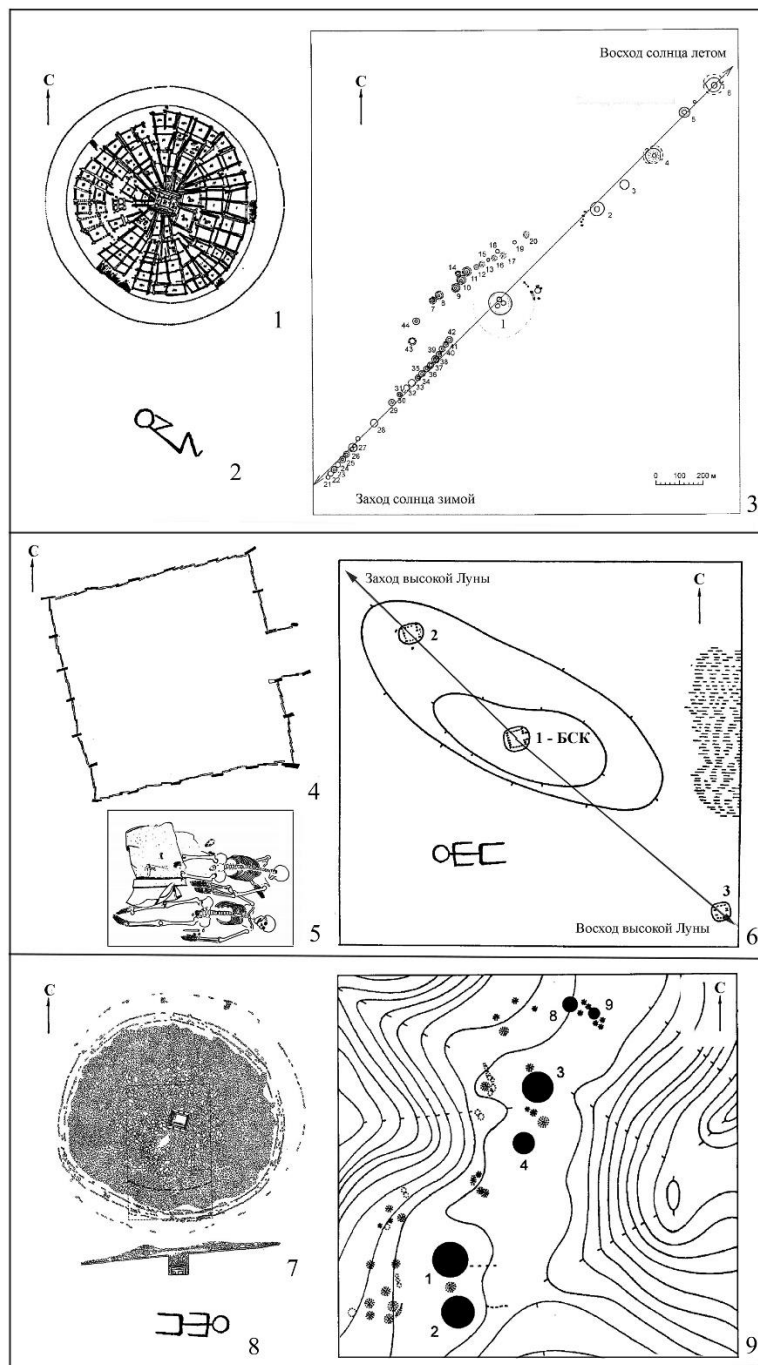


Рис. 1. Региональные различия частичных «моделей мира» кочевников, отражённые в ориентации курганов и людей, погребённых в них: 1 – Тува, план деревянных конструкций и захоронения коней в кургане Аржан-1 (напоминает символ Солнца); 2, 5, 8 – ориентация погребённых в курганах; 3 – курганный могильник Аржан-II (ориентация по Солнцу «цепочки» курганов, по линии восхода летнего высокого солнца на СВ и захода низкого зимнего солнца на ЮЗ); 4 – Хакасия, план Большого Салбыкского кургана (№1); 5 – погребение двух человек (жрецов/шаманов); 6 – часть курганного поля в Салбыке (ориентация по Луне углов кургана и «цепочки» объектов); 7 – Алтай, план кургана Туэкта-1; 9 – Алтай, план урочища и курганов в Пазырыке (ориентация по линии С-Ю, с тёплого юга в вечное холодное безмолвие на севере). По материалам М.П. Грязнова (1), С.В. Киселёва (6), С.И. Руденко (7, 9) и Л.С. Марсадолова (2-5, 8-9).

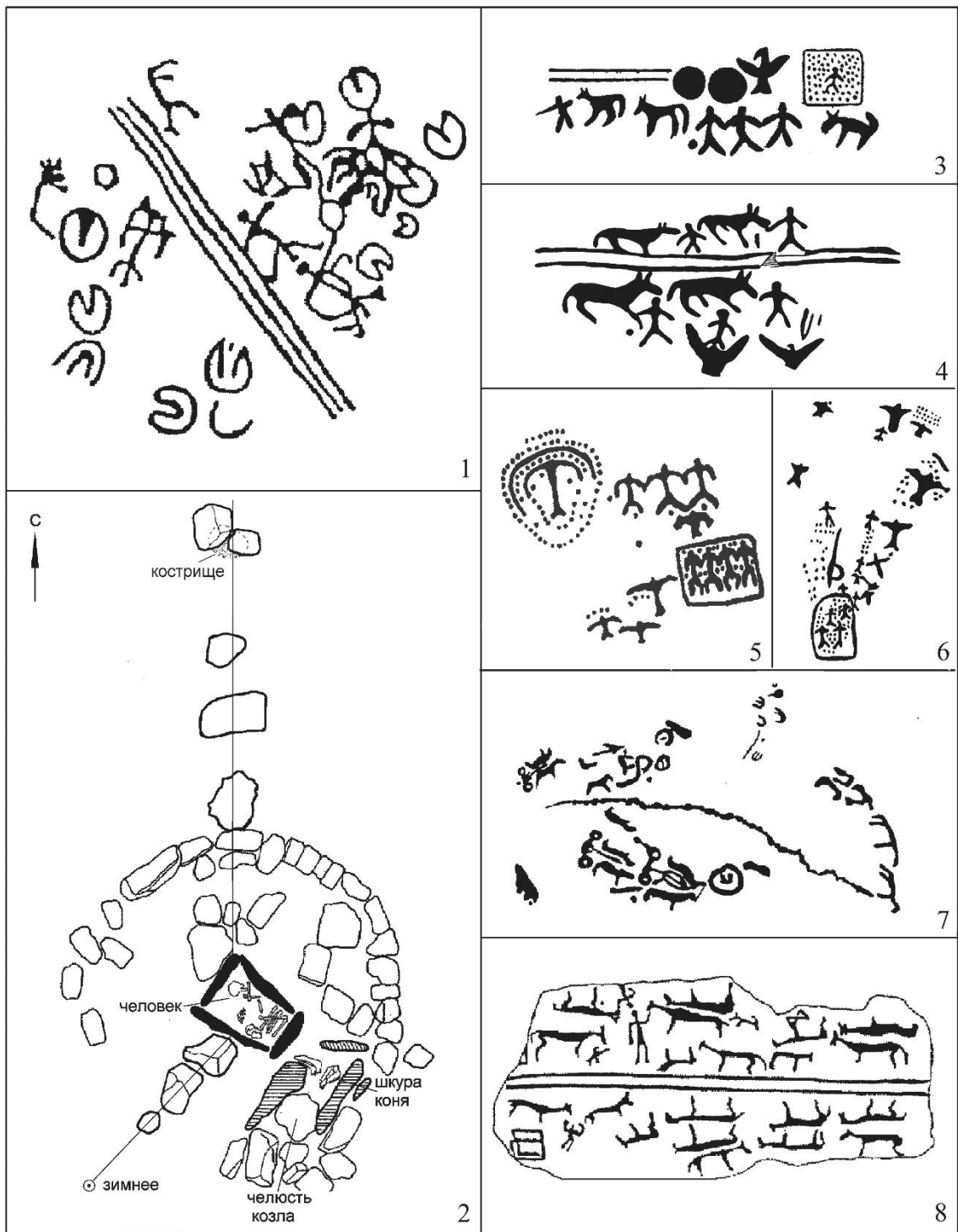


Рис. 2. Образы сакрального «Пути» на археологических памятниках Центральной Азии: 1 – петроглифы, Внутренняя Монголия; 2 – курган №1 в Семисарте, Центральный Алтай; 3-4, 7-8 – наскальные рисунки Монголии: 3 – Дуд-кулган; 4 – Гачуурт; 7 – долина реки Тэс; 8 – надгробная плита из Шивертган; 5-6 – наскальные рисунки Забайкалья: 5 – Баин-Хара, фрагмент. По материалам Гай Шаньлина (1), Л.С. Марсадолова (2), Э.А. Новгородовой (3-4, 8), А.П. Окладникова (5-7), составлено Л.С. Марсадоловым.

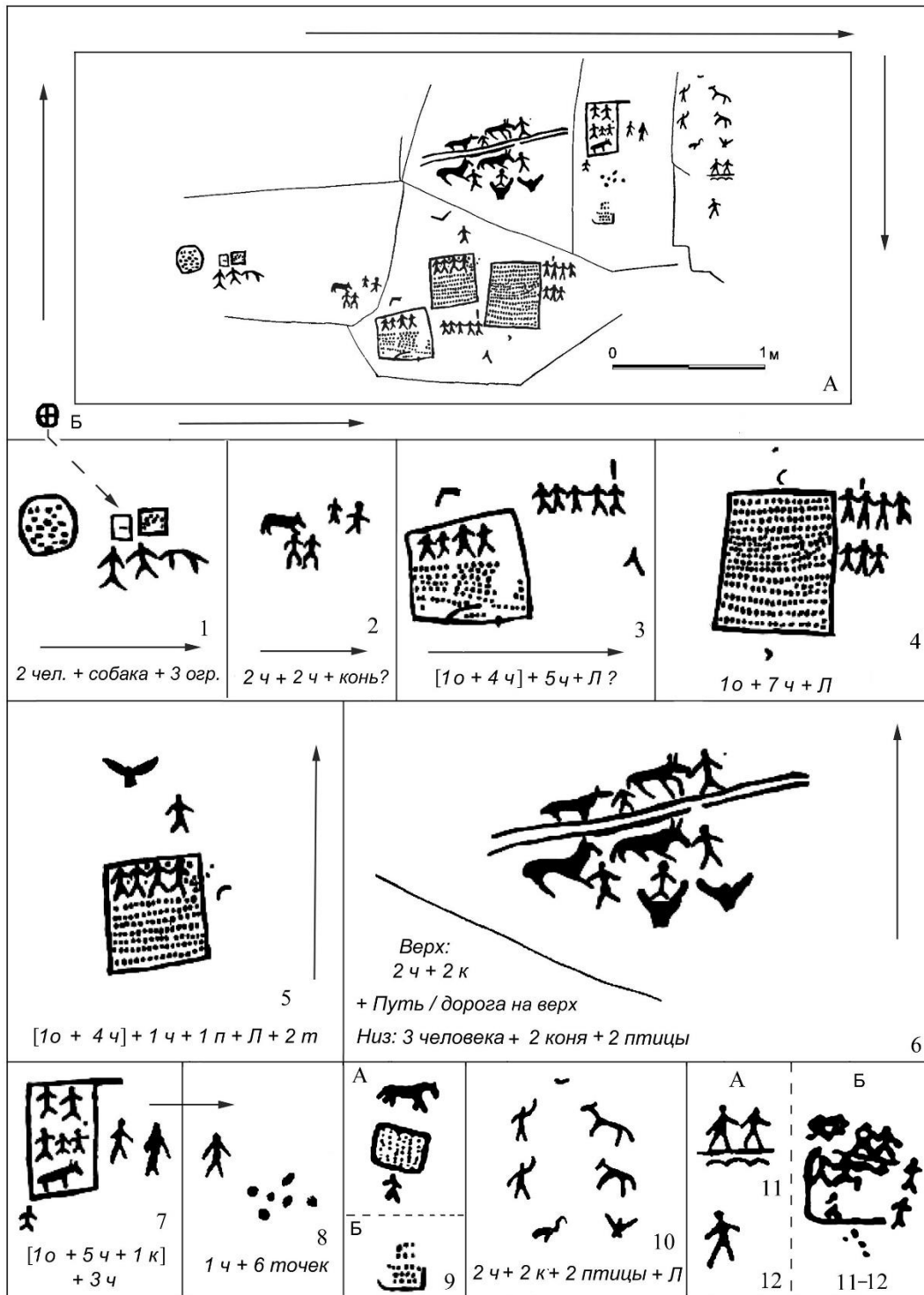


Рис. 3. Монголия, местонахождение Гачуурт, наскальные рисунки: А – общий вид скалы с петроглифами; Б – рисунок круга с крестом (солнце?) или квадрата с линией?; 1-12 – семантика сцен (фрагменты композиции): 1-2 – проводы человека к могильным оградкам; 3 – 5 соплеменников рядом с 4 умершими в оградке; 4 – прощание с уже захороненными в оградке умершими, поминки; 5 – отлёт 1 души на птице, а 4 тела ещё остались в оградке; 6 – подготовка и переход в иной мир с помощью птиц и коней; 7 – встреча в ином мире; 8-11 – «жизнь после смерти»: 8 – душа человека среди звезд?; 9 – конь выше оградки, а ниже – человек (А) или частично сохранившаяся оградка (Б); 10 – радость новой жизни на «небесных пастбищах»; 11-12 – подготовка и спуск на землю. *Условные обозначения:* А и Б – разные варианты прорисовок; Ч – фигура человека; О – оградка; [О] – внутри оградки; Л – луна; П – птица; К – конь. По материалам Е.Г. Дэвлет, Д. Уранчимэг и др., В.В. Волкову (А, Б), составлено Л.С. Марсадаловым (1-12)

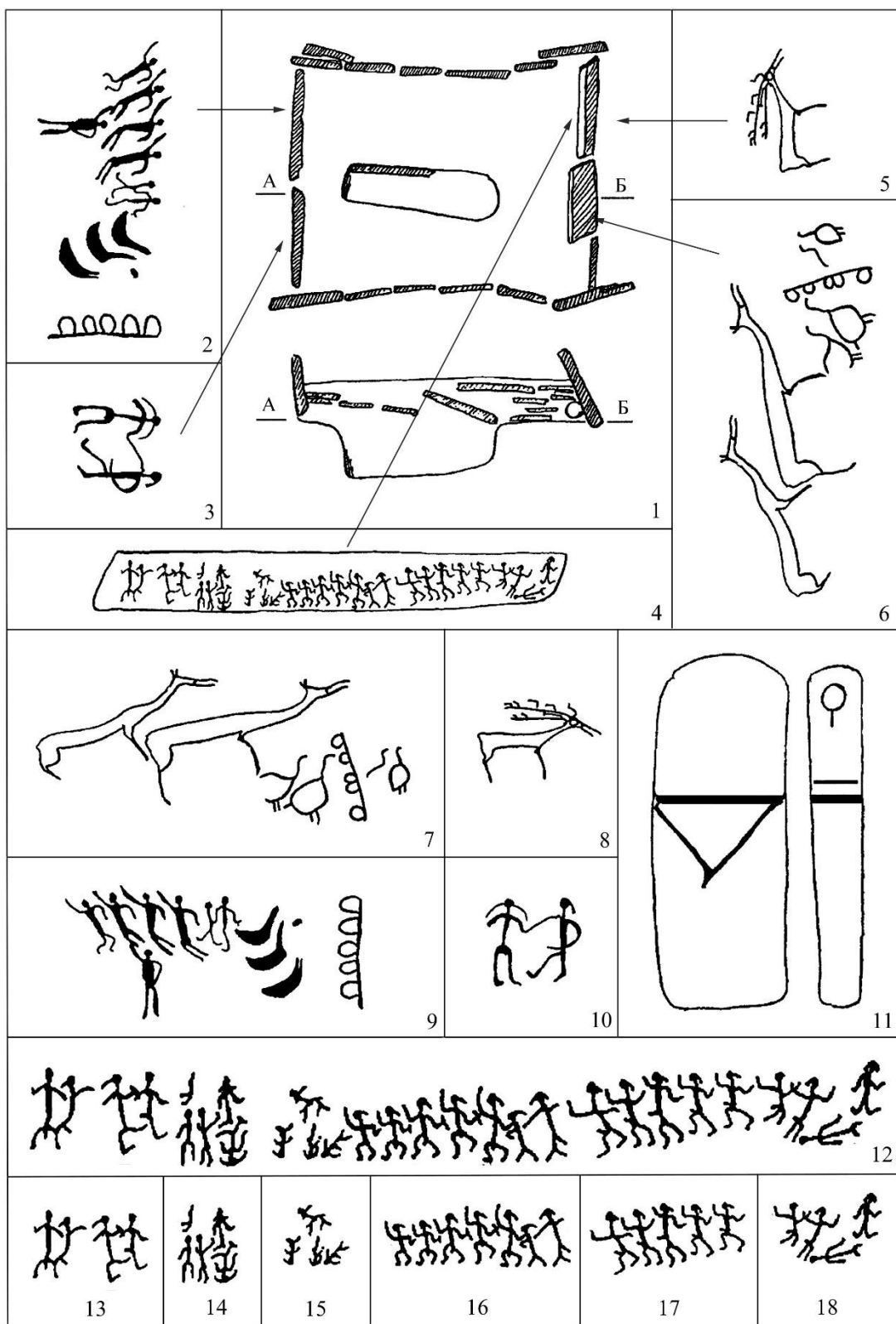


Рис. 4. Монголия, Среднегобийский аймаг, местность Дэлийн уул: 1 – план и разрез плиточной могилы; 2-10, 12 – рисунки, выбитые на стенках плит; 11 – «оленный» камень, найденный в 10 м к востоку от этой могилы; 13-18 – семантика сцен (фрагменты композиции): 18 – смерть человека (горе); 17 – прощание; 16 – проводы/поминки; 15 – переход/трансформации; 14 – встреча в ином мире; 13 – «жизнь после смерти». По материалам В.В. Волкова (1-11), составлено Л.С. Марсадоловым (12-18).

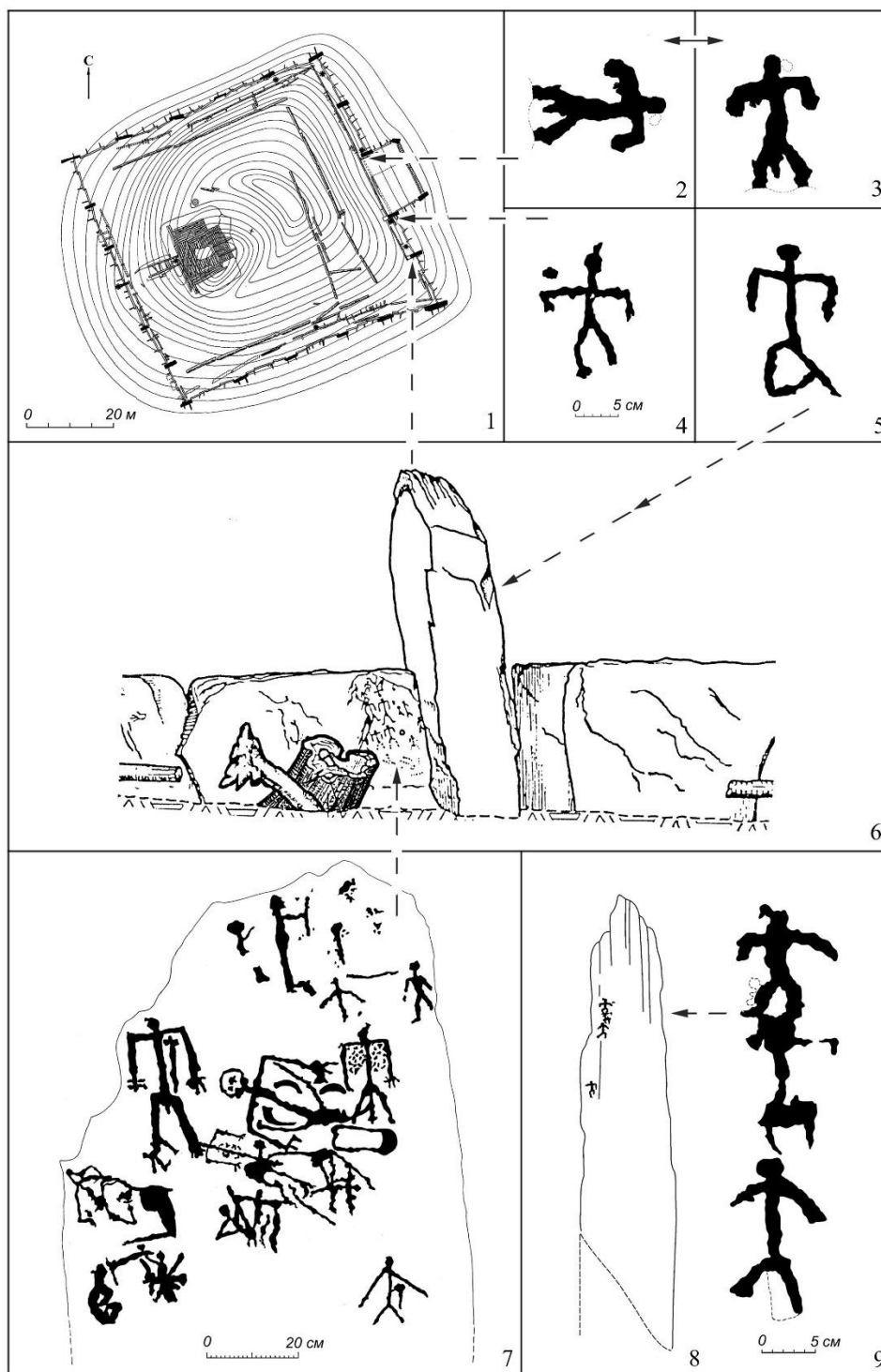


Рис. 5. Хакасия, Большой Салбыкский курган, VII в. до н.э.: 1 – план сооружения в горизонталях (внутри каменной ограды находилась первоначальная ограда из брёвен; вход в каменную ограду расположен с восточной стороны, а вход в погребальную камеру – с западной стороны); 2-5 – выбитые рисунки на вертикальных каменных стелах: 2 – «лежащий (мёртвый?)» человек на камне №81 (прорисовка 1996 г.) и 3 – «стоящий» человек (после того, как в 2009 г. упала часть этой плиты №81); 4-5 – рисунки на стелах с восточной стороны ограды: 4 – стоящий человек (камень №4); 5 – человек с подогнутой ногой, танцующий? (камень №8); 6 – использование корней деревьев около плиты №7 с петроглифами; 7 – упрощенная схема выбитых рисунков на каменной плите №7; 8-9 – схематичный вид плиты-стелы с восточной стороны (8) и прорисовка выбитых изображений в верхней части стелы (9). По материалам экспедиций С.В. Киселёва (1, 6) и Л.С. Марсадолова (2-5, 7-9).

На Салбыкском курганном поле в Хакасии прослеживается несколько «цепочек» курганов, ориентированных по линиям СЗ–ЮВ (Киселёв, 1956; Марсадолов, 2010). Как и в Туве, в Салбыке можно планиграфически выявить расположение разных по размерам и социальному рангу

объектов: на СЗ в основном находятся крупные, а на ЮВ – средние и малые тагарские курганы (рис. 1, б). Большой Салбыкский курган доминирует на местности, что особенно заметно с более низкой южной стороны долины. В Салбыке «цепочка» курганов ориентирована по линии СЗ-ЮВ – линии восхода и захода Луны (рис. 1, б).

Курганы пазырыкской культуры Алтая, как правило, расположены «цепочкой», вытянутой по линии С-Ю (Туэкта, Пазырык, Юстыд и др.). Самые ранние курганы в могильниках обычно занимали господствующее положение на местности и, если позволял рельеф, они сооружались у южного края надпойменной террасы (рис. 1, 9). Большие курганы, возможно, были не только местами погребения, но и своеобразными родовыми знаками и топографическими ориентирами на сакральных и торговых путях (Марсадолов, 1984). Вероятно, не случайно на Алтае в скифское время в надежде на будущее возрождение сначала в южной, более глубокой части могильной ямы, в деревянном срубе укладывали тело человека, а затем коня в северной части ямы, в рядовых курганах на более высокой «ступеньке» (Грязнов, 1950; Руденко, 1953; 1960; Марсадолов, 2000а и др.).

С большой долей вероятности можно предположить, что и первый наиболее ранний курган в «цепочке», ориентированной по линии север-юг – южный, а сама семейная «цепочка» в большинстве случаев формировалась с юга на север (рис. 1, 9). Пазырыкская «цепочка» курганов – единственная в Евразии полностью раскопанная группа больших курганов (Грязнов, 1950; Руденко, 1953; 1960), очерёдность сооружения которых определена с точностью до года и даже сезона года. В урочище Пазырык первым был сооружён 2-й курган, самый южный на верхней террасе, а затем курганы 1, 4 и 3-й, расположенные севернее. Хотя в Пазырыке топографические условия позволяли соорудить еще несколько курганов севернее 3-го, наиболее поздний по времени 5-й курган был воздвигнут южнее самого раннего 2-го кургана, но на нижней террасе урочища (Марсадолов, 1984).

Курганы Тувы и Алтая имеют круглую форму каменной насыпи и крепиды, а в Хакасии – подквадратную ограду из горизонтальных плит и вертикальных стел (рис. 1).

Возможно, в ряде случаев ориентировка «цепочки» курганов зависела от доминирующего окружающего ландшафта – направлений горных хребтов, межгорной долины, наиболее почитаемой в этом районе горы, бассейна реки и т.п. Хотя курганы пазырыкской культуры Алтая, как правило, расположены «цепочкой», ориентированной по линии юг-север и южный курган, является наиболее ранним (Туэкта, Пазырыки и др.), но есть и могильники, в которых «цепочка» курганов вытянута по линии запад-восток или имеет иную ориентацию.

Огромное значение в жизни и хозяйстве кочевников играл конь, сопровождавший человека в реальной и сакральной жизни от детства до старости и после смерти. Геродот (1972) отметил, что массагеты не знают других богов, кроме солнца, а солнцу приносят в жертву коней: быстрейшему богу – быстрейшее животное. Евразийские кочевники имели как крупные ритуальные центры, так и небольшие культовые места, посвященные культу Солнца и коня (Марсадолов, 2000а; 2000б; 2002; 2005б; 2007; 2009). В центре святилищ на равнине в качестве своеобразного алтаря ставили большой «оленный» камень или стелу с изображениями.

«Царский» курган Аржан-1, диаметром до 120 м и высотой более 4 м, относится к числу самых значимых памятников предскифского времени на территории Евразии (рис. 1, 1; Грязнов, 1980). С северной и южной сторон от центра этого кургана, датируемого концом IX в. до н.э., на относительно небольшом расстоянии расположены самые высокие горы в этом районе, а с восточной и западной сторон – низкие удалённые горы, позволяющие наблюдать восходы/заходы Солнца и Луны в течение всего года. В кургане Аржан-1 довольно чётко прослеживается трёхчленная вертикальная структура – верхний мир (небо = каменная насыпь), средний (центр, погребения людей и коней, деревянная конструкция) и нижний мир (земля) (Марсадолов, 2009).

В сакральной восточной части кургана было погребено наибольшее количество коней – $30 + 30 + 15 + 3 + 12 = 90$, что, вероятно, соответствовало 3 месяцам или 1 сезону года. Числа эти отражали календарную символику: 30 = количество дней в месяце, 15 = $\frac{1}{2}$ месяца, 12 = число месяцев в году, 3 = 1 сезон года из 3-х месяцев. Общее число коней равно $160 + 15 = 175$ хвостов коней под полом центральной камеры или всего около 180 коней = полгода. Идея: восток = весна = восход Солнца = рождение = возрождение (годового природного цикла жизни и смерти) является господствующей в этом объекте.

В целом курган Аржан-1 является не только сложным погребальным объектом, но и своеобразным храмом – «моделью мира» древних кочевников Центральной Азии (Марсадолов, 2009). По материалам кургана Аржан-1 можно проследить зарождение представлений о Мандале и Калачакре («Колесе Времени»). Курган Аржан-1 является одним из самых ранних объектов, но не единственным памятником в евразийских степях, в котором предмечена идея, согласно которой 1

конь равен 1 дню. Эта идея также нашла отражение в числе захороненных коней в курганах Прикубанья, раскопанных Н. И. Веселовским: 360 коней = 1 году (VI в. до н.э.; Ульский Аул, 1898 г.); 30 коней = 1 месяцу (IV в. до н.э.; станция Воронежская, курган № 19, 1903 г.) и на других объектах.

В 1954-56 гг. экспедиция С.В. Киселёва раскопала Большой Салбыкский курган, расположенный в центре Хакасии (Киселев, 1956) относящийся к VII в. до н.э. Этот курган является самым крупным мегалитическим объектом в Сибири, с каменной оградой размером 71 x 71 м, для сооружения которой были использованы и огромные стелы, и плиты из более древних святилищ. Основная могила в Большом Салбыкском кургане смещена в западную половину объекта, а центр кургана, вероятно, продолжительное время оставался свободным, что позволяло проводить длительные астрономические наблюдения, установить высокие вертикальные стелы ограды в значимых точках, соответствующих астрономически важным дням (рис. 1, 7). «Вход» в каменную ограду кургана сооружали с восточной стороны, а дромос к центральной погребальной камере вёл с противоположной западной части.

Детальное изучение каменных плит ограды в Салбыке позволило впервые на тагарских курганах зафиксировать значимость цветовой гаммы. В большинстве случаев на востоке, со стороны восхода Солнца и Луны, находятся камни более светлых оттенков, а с западной стороны, захода Солнца и Луны – более тёмных тонов. Восточная стена ограды имеет больше светло-вишнёвых и сероватых по цвету плит, а западная – тёмно-вишнёвых. Наиболее светлый по цвету камень находится в самой «высокой» точке кургана – в СВ углу и имеет серовато-зеленоватый цвет. Большая, сложная по структуре, зелёная сверху, земляная насыпь пирамидальной формы была устремлена вверх – в небо, через смерть к новой жизни (Марсадалов, 2010).

Для выявления метрологических закономерностей, современные количественные характеристики необходимо перевести в древнюю систему мер. При более детальном изучении было выявлено, что в древности гораздо чаще использовали прямую сажень (по-тюркски – «кулаш») равный около 178-180 см, что соответствовало среднему росту человека и расстоянию между размахом вытянутых горизонтально рук взрослого человека, от большого пальца одной руки до большого пальца другой. На этот размер была вырыта основная могильная яма и сделан сруб для погребения вождя в Салбыке, сооружена временная деревянная ограда и выровнен верхний край горизонтально установленных каменных плит ограды. Не исключено, что разметка ряда изображений на скалах и в гротах производилась с помощью мерной верёвки с узелками, расположенными на расстоянии в 30 см (фут=нога) – 60–90 см (1/2 сажени) и 180 см (Марсадалов, 2000а; 2001; 2005а; 2007).

Таким образом, ориентировка «цепочек» курганов и форма их наружных насыпей/оград, наряду с другими признаками, может служить важным дополнительным критерием для этнокультурного подразделения крупных регионов археологических памятников. Конструкция, размеры и ориентировка больших курганов свидетельствуют о сохранении не только этнического, политического, экономического своеобразия, но и важных древних сакральных знаний (Марсадалов, 2000а; 2009; 2010).

Сакральные образы «Пути» у кочевников. В эпоху поздней бронзы и в «раннескифское» время на территории Центральной Азии в наскальном творчестве были широко распространены сюжеты, отражающие образ «Пути/Дороги» (Волков, 1967; Окладников, Ларичев, 1967; Окладников, Запорожская, 1969; 1970; Новгородова, 1989, с. 250-253; Дэвлет, 2000, с. 76-83; Марсадалов, 2000а, 2001 и др.). Большинство изображений, вероятно, относятся не к бытовым сценам, а имеют сакральный характер (рис. 2-5).

В сценах с образом «пути» следует выделять три крупных блока, соответствующих «жизни», «смерти» и «жизни после смерти», которые нашли отражение в изображениях выше или ниже «Пути». Человек, конь, колесница с конями, собака, оградка, птица, путь/дорога, солярные и лунарные символы являются основными элементами общей композиционной системы на петроглифах с «путями» (рис. 2).

Частичные «модели жизни и смерти» древних кочевников изображены на ряде композиций петроглифов из Монголии. В верхней части одной из таких сцен находятся рисунки пути, большого и малого кругов-дисков (солнца и луны?), рядом птица с поднятыми вверх крыльями и «оградка» с человеком в центре (рис. 2, 3). Ниже дороги изображён человек, ведущий двух коней, три стоящие человеческие фигуры и собака (Новгородова, 1989, с. 250-253). На другой композиции в верхней и нижней частях, разделённых дорогой, один человек ведёт за собой жеребца, а другой – кобылу (рис. 2, 4; Волков, 1967, с. 144, рис. 11). На петроглифах из Внутренней Монголии в сюжете с «дорогой» наряду с постоянными образами человека и коня часто встречаются знаки в виде копыта животного

(рис. 2, 1). Здесь часть коня, как бы заменяет целый образ, но не исключено, что это только внешняя видимость, а глубинная сущность этого явления гораздо сложнее (Окладников, Ларичев, 1967, с. 179-198; Дэвлет, 2000, с. 78-79). На ряде петроглифов ниже «дороги» показана птица, на крыльях которой стоит человек. Около или внутри подпрямоугольных, подквадратных и овальных оградок часто изображали фигуры людей, взявшихся за руки (рис. 2).

Наиболее сложная многофигурная композиция на петроглифах с сакральным образом «пути» была зафиксирована на местонахождении Гачуурт в Монголии, в 19 км от Улан-Батора, изученная экспедициями С.В. Киселева, В.В. Волкова (1967), А.П. Окладникова, В.Е. Ларичева (1967), Е.Г. Дэвлет (рис. 3, А; Ларичев, 2009; Дэвлет, Уранчимэг и др., 2018).

На скальном останце зафиксировано 5 рядом расположенных плоскостей с рисунками (рис. 3, А). Все рисунки составляют единую сакральную композицию длиной более 4 м и высотой до 2,3 м, на которой оранжевой/красной охрой последовательно был изображён ряд сцен (рис. 3, 1-12):

1) 2 стоящих человека с собакой? + 2 небольшие оградки (округлой и квадратной формы) + средняя оградка с крестом (символом солнца ? – рис. 3, Б, 1) – в верхней части 1-й плоскости;

2) 2 «идущих» человека + 2 человека с конём – в нижней части 1-й плоскости;

3) внутри оградки расположены 4 человека + 5 взявшихся за руки человек за оградкой + знак высокой луны? над оградкой – в нижней части 2-й плоскости;

4) 1 большая оградка заложенная «камнями» + $4+3=7$ человек, взявшихся за руки + знаки высокой и низкой луны? над и под оградкой – в средней части 2-й плоскости;

5) [1 оградка + 4 человека, держащихся за руки, внутри оградки] + луна убывающая + 2 точки + 1 человек выше оградки + птица – в верхней части 2-й плоскости;

6а) 2 птицы (большая и малая) с поднятыми вверх крыльями + 3 человека + 2 коня – в нижней части 3-й плоскости;

6б) 2 человека + 2 коня + 2 параллельные линии (путь/дорога) – в верхней части 3-й плоскости;

7) [1 оградка + внутри $2+3=5$ человек, взявшихся за руки + 1 конь?] + 3 человека (один больше ростом) вне оградки – в верхней части 4-й плоскости;

Рисунки на четвертой плоскости сохранились частично, а на пятой плоскости – ныне совсем утрачены (рис. 3, 10-12), поэтому имеются их разные прорисовки (рис. 3, 8-12, А и Б; Дэвлет, Уранчимэг и др., 2018, с. 110-113).

8) 1 человек + 6 точек (созвездие) – в средней части 4-й плоскости;

9) выше оградки расположен конь, а ниже – человек (А) или и частично сохранившаяся оградка (Б) – в нижней части 4-й плоскости;

10) 2 человека (с одной рукой поднятой вверх, а другой рукой вниз) + 2 коня + 2 птицы (одна с поднятыми вверх крыльями, летящая; другая – стоящая с длинной шеей, лебедь?) – в верхней части 5-й плоскости;

11-12, А и Б) 2 человека, взявшихся за руки, находятся выше оградки + наклонённая вниз линия / дорога или верхний край оградки + неясные фигуры внутри оградки (трансформация?) + 1-2 «идущий вниз» человека – в средней и нижней частях 5-й плоскости.

В целом на этой композиции, вероятно, были изображены сцены «жизни», «смерти», «жизни после смерти» и «нового возврата на землю» человека: 2 человека с собакой стоят перед 2-3-мя разными по размерам и форме оградками (1); $2+2=4$ человека с конём следуют далее (2); 4 умерших (?) лежат в средней по размерам оградке и их провожают 5 соплеменников (3); прощание/поминки 7-ми соплеменников с уже захороненными в самой большой оградке через определённый лунный период (4); подготовка к отлёту 1 души на птице, а 4 человека ещё остались в оградке (5); переход 5 человек/душ в иной мир с помощью 2 птиц и 4 коней (6); узкие «врата» (оградка) для встречи в ином мире (7); «жизнь человека после смерти» среди звезд? (8); конь выше опустевшей оградки, а ниже человек (9); радость и прощание с новой жизнью на «небесных» («золотых») «пастбищах» (10); подготовка (трансформация) и спуск человека с неба на землю для новой жизни (11-12).

В 1988 г. в Монголии, в местности Дэлийн уул, В.В. Волков раскопал оградку размерами 3 х 4,5 м, сооружённую из каменных плит, с высокими угловыми камнями (рис. 4). Могила была ограблена, но на дне были найдены мелкие кости человека, а около восточной стенки – череп лошади. В 10 м к востоку от этой могилы была найдена «сторожевая стела» или схематично оформленный «оленный» камень, длиной 1,1 м, самый южный в Монголии (Волков, 2002, с. 101-102, табл. 125). В верхней части на узкой грани этой стелы выбита серьга, ниже – пояс, а на широкой грани, на уровне пояса – большая фигура в виде треугольника (рис. 4, 11), обращенного вершиной вниз, к земле, что в целом, вероятно, указывает на погребальную функцию, находящейся рядом плиточной оградки (рис. 4, 1).

К сожалению, В.В. Волков (2002) в тексте и на таблице не указал направление для ориентации стен оградки, но обычно археологи, по принятым у них правилам, стараются свои объекты на планах ориентировать на север. Число вертикальных плит у этой оградки разное – 2 (на западе), 3 (В), 6 (Ю) и 7 (С). На крайней восточной (?) плите изображён стоящий олень с большими ветвистыми рогами, вероятно, связанный с Востоком – Восходом Солнца, Возрождением к Жизни (рис. 4, 5). На соседней плите выбиты 2 более крупные по размерам безрогие самки оленей (?) и 4 птицы, имеющие разные размеры – 2 больших и 2 мелких. Эти птицы показаны с крупным туловом, длинной шеей и короткими ногами, напоминающими лебедей. Пары птиц разделяет линия, к которой с одной стороны прикреплены 5 «зародышей или яиц?». На оборотной внутренней стороне этой плиты, с 2 оленухами, расположена самая большая по числу образов сложная композиция рисунков (рис. 4, 4 и 12). Вероятно, на этих рисунках последовательно изображен ряд сцен – смерть человека и горе по этому поводу (рис. 4, 18), прощание с умершим (17), его проводы/поминки (16); 15 – сложный переход/трансформация (15), встреча в ином мире (14) и «жизнь после смерти» (13).

На внешних сторонах плит западной (?) стенки оградки были выбиты петроглифы со сценами-продолжениями разных моментов процесса перехода «души от иной жизни к новому рождению»? (рис. 4, 2-10). Вероятно, сцены были расположены в последовательности с севера на юг, из небесной Вечности и холода на севере к земной жизни на тёплом юге. От радостного обитания и «полёта душ» на севере, через «одноногого проводника душ умерших», через 3-х птиц (уток или лебедей?) и «кладку из 5 яиц-зародышей», до держащихся за руки женщины с косами и мужчины на юге (рис. 4, 9-10).

Изобразительные сцены на петроглифах из Гачуурт (конец II – начало I-го тыс. до н.э.) и плиточной могилы из Дэлийн уул (VIII-VII вв. до н.э.) в Монголии близки не только между собой, но и находят материальное продолжение в погребальных и поминальных памятниках времени VIII-V вв. до н.э. на Алтае. Образ оленя учёные часто связывают с символом Солнца, постоянного возрождения на Востоке. Изображения оленей действительно расположены на восточной стороне в ряде важных объектов: на каменной оградке из Монголии (рис. 4, 5); на плитах восточного входа в курган Барсучий лог в Хакасии, где на северной стенке образ оленя передан с подогнутыми ногами, а на южной стенке олень выбит с прямыми ногами (Ковалева, 2013, с. 97-98); в кургане Пазырык-1 на Алтае самый лучший конь №10 в маске оленя находился в северной половине ямы и был ориентирован головой на восток (Грязнов, 1950, рис. 3 и 16) и т.д.

Известно, что в одной кладке лебеди в среднем откладывают 5 яиц и по очереди их насиживают в течение 40 дней. Поэтому образ лебедя можно связать, как с Новой Жизнью, так и с погребальным обрядом и поминками на 40-й день, когда душа погребённого уходит на небо, а затем с новым возрождением к жизни через «яйца птиц» (Дэлийн уул в Монголии) или «семени человека» (Большой Салбыкский курган в Хакасии и Пазырыки на Алтае).

Символ-образ лебедя объединяет 3 природные стихии – Небо (воздух), Воду и Землю, поэтому лебедь является сакральной птицей Жизни и Смерти. В мифологии разных народов мира яйцо Белого Лебедя из хаоса рождает новую Вселенную и Жизнь. Черный Лебедь борется с Белым и олицетворяет Землю, Воду, Смерть, странствие Души в иных мирах. Вероятно, не случайно, на восточной стенке плиточной могилы из Дэлийн уула контуром, что могло ассоциироваться с «белым цветом» и Жизнью, выбиты небольшие фигурки 2 птенцов, 5 «яиц и 2 крупные фигуры лебедей (рис. 4, 6-7), а на западной стенке, ассоциируемой со смертью, полётом души, сплошной выбивкой («черным цветом») показаны 3 фигурки птиц с длинной шеей (рис. 4, 2 и 9).

Лебеди из войлока, с белым туловом, черным клювом и черными кончиками перьев крыльев, найденные в погребальной камере кургана Пазырык-5 на Алтае (Руденко, 1953), также символизируют процесс перехода от Жизни к Смерти и к Новому Возрождению.

На святилище в Семисарте на Алтае, в кургане №1 (2-я половина VIII – 1-я половина VII вв. до н.э.), погребённый человек был ориентирован «лицом» в зазор между двумя плитами ящика на «путь», выложенный крупными плитами (рис. 2, 2) и далее – на вершину остроконечной горы на севере, у подножья которой находились два наблюдательных пункта для астрономических наблюдений и ещё выше «алтарь» с рисунками животных, в том числе и оленя (Марсадалов, 2001). Этот «Путь» погребённого человека и коня, незаменимого спутника кочевников в повседневной, сакральной и загробной жизни, идущий от кургана № 1 к горе с «алтарём» и стационарными пунктами для астрономических наблюдений, ориентирован с юга на север, в область незаходящих звёзд – в Вечность.

Под двумя плитами этой дорожки, в 6,8 м от центра кургана № 1, были расчищены остатки кострища (зольное пятно – 0,4 x 0,6 м, толщиной до 0,15 м), а в 16 м к западу от центра кургана №

1 находится «цепочка» из трёх обломанных плит-стел, ориентированных на ту же самую вершину остроконечной горы на севере. Второй камень этой «цепочки» находится напротив кострища. От центрального ящика с погребением человека отходит «дорожка» на ЮЗ, по линии зимнего солнцестояния (рис. 2, 2). При исследовании курганов и культовых мест в Семисарте были найдены многочисленные костные остатки домашних животных – коней, крупного рогатого скота (коров, яков), овец, коз, собак, а также диких копытных животных – благородного оленя, косули, сибирского козерога, сайги, кабана и хищников – медведя, лисицы-корсака и др. Близкий видовой состав животных отмечен и на петроглифах с образом «дороги» (рис. 2-4).

В Семисарте материализована, зафиксированная в петроглифах, идея сакрального «Пути» с одинаковым набором компонентов – человек + конь + ограда (или ящик заполненный камнями) + разные животные и т.д.

Идея «Пути», широко распространённая на территории Евразии в 1-й пол. I-го тыс. до н.э., к середине этого тысячелетия в Китае оформилась в глубокое философско-религиозное учение о Дао = Пути, которое учит о космических истоках Дао: «Человек зависит от Земли, Земля – от Неба, Небо – от Дао, а Дао – от себя самого».

Петроглифы на каменных плитах Большого Салбыкского кургана. На ряде камней Большого Салбыкского кургана в Хакасии зафиксированы наскальные рисунки, выполненные в технике точечной выбивки (Марсадалов, 2010). Среди них преобладают схематичные антропоморфные изображения в виде одиночных силуэтных изображений стоящих, лежащих и «танцующих» фигур людей с опущенными вниз руками и широко расставленными ногами, которые были выбиты в тагарское время (рис. 5).

По мере накопления фактов о расположении антропоморфных рисунков на определённой части каменных плит ограды в тагарских курганах можно будет более детально рассмотреть семантику разных поз, рук и ног человека, что, несомненно, даст со временем интересные результаты. Пока из предварительных выводов можно отметить следующие моменты.

Например, в Салбыке на двух рядом расположенных вертикальных огромных стелах №№4 и 81 восточных Врат, обращенных внутрь кургана, в древности изобразили лежащего и стоящего человека (рис. 5, 2 и 4). На южной благоприятной полуденной стороне Врат на плите №4 выбит стоящий человек, а на северной ночной стороне – лежащий (спящий, мертвый) человек (стела №81).

На наружной части вертикальной стелы №8 изображён танцующий радующийся жизни человек (рис. 5, 5). Близкий рисунок человека с подогнутой ногой выбит и на наружной стороне вертикальной стелы Новосёловского кургана (Курочкин, 1993, рис. 34). Изображения человека на обеих стелах обращены на восток, в сторону восхода Солнца, Жизни.

Установка «корней смерти» и «корней жизни» в Салбыке достигла наивысшей сакральности около главной ритуальной плиты со сценой Смерти-Возрождения, выбитой на плите №7, обращённой внутрь ограды кургана (рис. 5, 6-7). На экспедиционном рисунке видны два корня: один небольшой, расположен нижней частью вверх, а стволом вниз – «корень смерти» и второй очень крупный пень с корнями внизу – «корень жизни» (рис. 5, 6). Интересно отметить, что эти «корни» и плита с петроглифами (№7) расположены между точками восхода Солнца в дни равноденствия и зимнего солнцестояния, а также точкой восхода низкой Луны (ЮВ угол кургана, плита №14), но всё же ближе к точке равноденствия (плита № 4) (Марсадалов, 2010).

На плите №7 восточной стены ограды были выбиты самые сложные по композиции рисунки в Большом Салбыкском кургане (рис. 5, 7). В *верхней части* плиты изображены люди большого роста (Боги?) и область неба: точки-звёзды, человек с визиром в руках, возможно, древний жрец-астроном и идущая небольшая фигурка человека (его душа) рядом с птицей. В *средней части* камня слева выбит мужчина-воин с чеканом или кинжалом около правой руки, поставивший одну ногу на голову поверженного человека. В центре плиты изображена крупная фигура лежащей на спине женщины с поднятыми вверх ногами, со знаком Луны около правой руки. Справа стоит человек, с подчеркнутым мужским органом, связанным с лежащей женщиной. В грудной части этого человека выбито много точек, вероятно, символизирующих мужское «семя», а ниже – крупное изображение мужского органа. В этой центральной композиции отражён ряд важных сакральных моментов: *жизнь – смерть; зачатие – надежда на Возрождение.*

В *нижней части* плиты показана, вероятно, область духов нижнего мира: жертвенное животное – конь с подогнутыми ногами и его терзатель – зверь (свернувшаяся пантера?), схематизированные антропоморфные фигуры, человек на коне с чеканом в руках? Поза стоящего человека с оружием, изображенного на плите №7, близка к реальной позе погребённого около дромоса, у правой руки которого находился бронзовый нож (рис. 1, 5).

Семантика рисунков лежащей женщины и рядом стоящего мужчины с «семенем», выбитых на плите, возможно, переключается с реальными жертвенными захоронениями – женщины и мужчины (частичным) около ЮЗ угла кургана, Женщина была погребена *с внутренней стороны* ЮЗ угла кургана, с подогнутыми ногами и руками на «животе», а в противоположном СЗ углу, *с наружной стороны ограды*, археологи нашли часть грудной клетки мужчины (особо выделенной точками областью тела на рисунке) с тазом и верхней частью ног, втиснутую в небольшое пространство между плитами и контрфорсом. На плите №7 рядом с женщиной, около её левой руки, изображена Луна. Реальное погребение женщины в ЮЗ углу кургана также было связано с астрономической точкой захода высокой южной Луны (Марсадолов, 2010; Савинов, 2013).

Изображение подземного мира, сцен Смерти – Зачатия и ухода души на Небо для нового Возрождения свидетельствуют о важности плиты №7 для понимания реального сакрализованного погребального обряда. Это своеобразная *уникальная сакральная «модель жизни и смерти» тагарского времени*. В целом сложная многофигурная композиция на этой каменной плите, датируемая 1-й пол. VII в. до н.э., может рассматриваться как один из прототипов для рисунков на шаманских бубнах Хакасии и других народов Сибири. На бубнах также обычно выделены три зоны: *верх – Небо*, с изображениями Солнца, Луны, Звезд и Божеств; *средняя – мир Людей и нижняя – потусторонний мир духов и приносимых им жертв – коней*.

В 1950-е годы СЗ стела восточных «Врат» Большого Салбыкского кургана дала небольшую трещину (камень №81). В 1960-90-е гг. трещина из-за осадков и зимних заморозков всё более расширялась, а в 2003 г. (возможно, во время землетрясения на Саяно-Алтае) большая плита раскололась на две части и одна половина плиты упала. И, может быть, даже неслучайно – эта плита как бы перегородила часть входа в курган. На восточной грани этой плиты в древности было выбито изображение лежащего (мёртвого или спящего) человека (рис. 5, 2). В связи с тем, что половина этой плиты упала в южную сторону, «лежащий» человек «встал на ноги» (рис. 5, 3). Это событие вскоре породило современную легенду о том, что в Хакасии родился новый «великий шаман или правитель».

В окуневское и тагарское время на Енисее довольно отчётливо прослеживается культ Неба и Земли, что позднее у тюркских народов сформировалось в тенгрианство и бурханизм. Вождь-жрец из Большого Салбыкского кургана должен был объединять три сферы – небесную, земную и подземную, что нашло отражение не только в его усыпальнице, деревянной и каменной оградах, в земляной насыпи кургана, но также и в наскальных рисунках. «Я ушёл в золотую степь» – эта средневековая эпитафия (Дэвлет, 2011, с. 97) хорошо отражает путь из земного в иные небесные миры.

Реконструкция «модели мира» кочевников Саяно-Алтая I-го тыс. до н.э. У многих народов «модель мира» является попыткой объединения социальных, природных, хозяйственных и сакрально-культовых явлений в единое непротиворечивое целое. Поэтому относительно полное представление о взаимодействии человека с окружающим миром можно получить через «модель Мира», как сумму человеческих знаний.

Исторические «модели мира» отдельных народов неоднократно рассматривались в работах многих учёных, в том числе в двух томах «Мифы народов мира» (Мифы, 1980; 1982), а в I-м тыс. до н.э. существовали, закреплённые в устной и письменной религиозных традициях – библейская, авестийская, ицзинская («Книга перемен»), даоская, ведическая, брахманическая, буддийская, греческая, кельтская и другие системы Мироздания.

Скифская «модель мира» наиболее полно реконструирована в работе Д.С. Раевского (1985), сакская – в монографии А.К. Акишева (1984) и саяно-алтайская в статьях Л.С. Марсадолова (2000а; 2003; 2009 и др.), при этом вышеназванные авторы в своих исследованиях опирались на многочисленные работы нескольких поколений учёных.

Следует отметить неполноту «археологической модели мира», реконструируемой на основе различных данных, лишь частично отражающих древнюю действительность. При сравнении современных и древних представлений о природных компонентах, можно найти между ними много общих составляющих. Многие из того, что для нас сейчас самоочевидно и обыденно, долгое время было сакрально и священо – гора (мировая, родовая, определитель погоды), дерево (мировое, жизни, познания), вода (живая и мёртвая, небесная), лотос, огонь, небо. Мировое древо, гора, столб, каменное изваяние в культуре многих народов мира выступают как связующее звено между вселенной (макрокосмом) и человеком (микрокосмом) и являются местом их пересечения. Несомненно, уровень наших знаний позволяет осознать сложность отдельных компонентов, но,

вероятно, при этом утрачивается целостность общей картины мироздания, духовная близость человека к природе, характерная для древних народов.

Скифская, сакская и пазырыкская «модели мира» имеют много общего между собой. В чём-то они близки и к другим вышеперечисленным мировоззренческим системам. Трёхчастная «модель мира» евразийских кочевников I-го тыс. до н.э. помогает более чётко различить три основные вертикальные зоны вселенной: верхнюю – небо, среднюю – землю и нижнюю – подземный мир (Марсадалов, 2014).

Древнее жречество в Центральной Азии научно пока мало исследовано (Жречество, 1996). Научные обобщения знаний о более позднем сибирском шаманстве в какой-то степени могут помочь в понимании более ранних жреческих представлений «скифского» времени. В Большом Салбыкском кургане в Хакасии, относящемся к 1-й половине VII в. до н.э., центральную могилу вождя и членов его семьи, сопровождали два погребения (Киселёв, 1956; Марсадалов, 2010). У южной стены дромоса захоронили 2-х мужчин, уложили их в разных ритуальных позах и ориентировали головой на восток (напротив входа в курган) – на восход солнца, в сторону возрождения; а ногами на запад – в сторону заката солнца и смерти (рис. 1, 5). Мужчина, расположенный в южной части, лежал на спине, с «лицом вверх, в Небо», с вытянутыми вниз вдоль тулова руками, с ножом на «поясе», рядом с кистью левой руки. Второй человек был положен лицом вниз, с согнутой под прямым углом рукой, с черепом лисицы или собаки около пояса, что позволяет предполагать погребение жреца или шамана, который должен был помочь вождю и его родным в «странствиях» в подземном мире. Одна его рука тесно переплетена с рукой его «друга и помощника», а другая – касается его плеча. Не исключено, что уже здесь прослеживаются одни из первых признаков разделения «сфер влияния» духовных помощников вождя – на небесную и подземную области. В дальнейшем у народов Сибири и Казахстана это найдёт более чёткое отражение в их «специализации» – подразделении шаманов на «белых» и «чёрных». Белое шаманство больше связано с Небом, его сферами и духами, а чёрное – с подземным миром, его духами и властителями (Марсадалов, 2010).

На Саяно-Алтае жреческие культы и знания I-го тыс. до н.э. позднее были частично переданы шаманам, но следует отметить, что, начиная с начала I-го тыс. н.э., в этом регионе значительно уменьшилось число, как крупных сакральных центров и мегалитических объектов, так и стационарных пунктов для астронаблюдений и фиксации астрознаний. Возможно, шаманизм на Алтае значительно укрепился именно в хуннское время (Потапов, 1991, с. 116). К этому времени в Азии уже сложились сакральные представления о циклическом Времени, сформировался зодиакальный календарь, поэтому постоянные астронаблюдения стали не такими актуальными, и зоокалендарь стал восприниматься как проверенный временем.

В 1-й половине I-го тыс. до н.э. кочевники Евразии уже использовали зооморфный календарь в виде последовательности реальных и «нереальных (сверхъестественных)», мирных и агрессивных, животных, зверей и птиц (Марсадалов, 2000a). Изображения реальных и «сверхъестественных» образов на татуировке вождя из Пазырыка-2 позволяют предполагать, что это была единая сакральная композиция, связанная с общей «моделью мира» пазырыкцев Алтая, с их зодиакальными и календарными представлениями (Марсадалов, 2021). При сакрализации правителя не только его костюм, но и тело вождя-жреца становилось хранителем божественной Власти, полученной от Богов и Предков, в том числе и через священные Знания о Времени и Пространстве.

Заключение. Кратко рассмотренное небольшое число ныне известных археологических материалов свидетельствует, как о сакрализации социальных отношений, так и о высоком уровне познаний древних кочевников в астрономии, математике, планиграфии, метрологии и в ландшафтоведении. Мировоззренческие представления часто были взаимосвязаны с понятиями о «модели Мира», о Космосе, Земле, Небе, звездах, планетах, сакральной жизни Богов, отдельных животных, деревьев и многих других факторах. «Модель мира» была тесно связана с историческим временем и пространственно-территориальной средой и отражает наиболее ценный человеческий опыт, закреплённый в достижениях религии, науки, культуры и техники. Накопленные знания и частички мудрости, навыки в астрономии и геометрической разметке, кочевники применяли не только для создания простых и сложных композиций при украшении бытовых и культовых предметов, но также при сооружении временных и постоянных посёлков, жилищ, некрополей, храмов, алтарей, а также для многих других жизненно важных и сакральных целей.

Следует отметить, что вышерассмотренные петроглифы Центральной Азии являются своеобразными «Каменными книгами с путями для живых и мёртвых». Образы и сцены на этих наскальных рисунках во многом близки к сценам из «Книг мёртвых» Египта и Тибета. Такие

«иллюстрации» показывали живым, что не надо бояться смерти, если правильно соблюдены все необходимые обряды.

Главное достоинство суммы древнего знания в том, что оно было более целостным, гармоничным, духовно-природным, а не раздробленным, как в современности. Изучение многотысячелетнего опыта кочевых народов Евразии, практически сумевших сохранить ландшафты в их почти первозданном виде, особенно актуально в современных условиях и может быть полезно при создании более глобальных системных социальных, географических, экономических и культурологических моделей.

Изучение наиболее ценных достижений прошлого всегда будет важным для осознания значимых путей в настоящем и будущем.

Литература

- Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука, 1984. 176 с.
- Волков В.В. Бронзовый и ранний железный век Северной Монголии. Улан-Батор, б.и. 1967. 148 с.
- Волков В.В. Оленные камни Монголии. М.: Научный мир, 2002. 248 с.
- Геродот. История в девяти книгах. Л.: Наука, 1972. 600 с.
- Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1950. 90 с.
- Грязнов М.П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Л.: Наука, 1980. 64 с.
- Дэвлет М.А. Образ пути-дороги в наскальном искусстве Сибири и Центральной Азии // Исторический ежегодник. Специальный выпуск. Омск: Омский гос. ун-т, 2000, с. 76-81.
- Дэвлет М.А. «Я ушёл в золотую степь ...» (петроглифы под горой Бош-Даг в Туве) // Древнее искусство в зеркале археологии. К 70-летию Д.Г. Савинова. Труды Сибирской Ассоциации исследователей первобытного искусства. Вып. VII. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2011. С. 86-100.
- Дэвлет Е.Г., Уранчимэг Д., Баяртуур Б., Свойский Ю.М., Романенко Е.В. Наскальные изображения Гачуурта (Монголия): новые наблюдения // Проблемы истории, филологии, культуры. 2018. № 2. С. 101-115.
- Жречество и шаманизм в скифскую эпоху. Материалы международной конференции. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, ИИМК РАН, 1996. 202 с.
- Киселёв С.В. Исследование Большого Салбыкского кургана в 1954 и 1955 гг. // Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических исследований 1955 г. М.: б.и., 1956. С. 56-58.
- Ковалева О.В. Рисунки на плитах и стелах кургана Барсучий лог // Научное обозрение Саяно-Алтая. Абакан: ХакНИИЯЛИ, 2013. № 1 (5). С. 91-111.
- Курочкин Г.Н. Богатые курганы скифской знати на юге Сибири (Большой Новоселовский и Большой Полтаковский курганы). СПб.: Петербургкомстат, 1993. 44 с. + 50 рис.
- Ларичев В.Е. Панно изображений богов и «записей» времени: «прочтение» знаково-образных «текстов» святилища Хачурт (реконструкция однолетних и многолетних систем счисления лунносолнечных циклов в культуре палеометалла Центральной Азии) // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. Вып. 3. Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2009. С. 86–104.
- Марсадалов Л. С. Зеркало из алтайской коллекции П.К.Фролова // Сообщения Государственного Эрмитажа. Вып. 47. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1982, с. 30-33.
- Марсадалов Л.С. О последовательности сооружения пяти больших курганов в Пазырыке на Алтае // Археологический сборник Гос. Эрмитажа. Вып. 25. Л.: Искусство, 1984. С. 90-98.
- Марсадалов Л. С. Художественные образы и идеи на Великом степном пути Евразии в IX-VII вв. до н.э. // Международная конференция по первобытному искусству. 3-8 августа 1998. Труды. Кемерово: Изд-во Кемеровского гос. ун-та, 1999. Т. 1. С. 152-163.
- Марсадалов Л.С. Археологические памятники IX-III вв. до н.э. горных районов Алтая как культурно-исторический источник (феномен пазырыкской культуры). Автореф. дис. .. доктора культурологии. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2000а. 56 с.
- Марсадалов Л.С. Ритуальный центр в долине р. Чуи на Алтае // Святилища: археология ритуала и вопросы семантики: Материалы тематической научной конференции. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2000б, с. 206-210.
- Марсадалов Л.С. Комплекс памятников в Семисарте на Алтае. Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа. СПб., 2001. Вып. 4. – 65 с. 118 рис.
- Марсадалов Л.С. Культурные центры Солнца в Центральной Азии: «ритуальные клады» или культовые места в IX-VI веках до н.э.? // Клады. Состав, хронология, интерпретация. Материалы тематической научной конференции. Санкт-Петербург, 26-29 ноября 2002 г. СПб., 2002. С. 42-44.
- Марсадалов Л.С. Общая «модель мира» и археологические источники // Человек в пространстве древних культур. Материалы всероссийской научной конференции (20-25 августа 2003 года, Аркаим). Челябинск, б.и., 2003. С. 17-19.

Марсадалов Л.С. Методические аспекты изучения древних святилищ Саяно-Алтая // Теория и практика археологических исследований. Сбр. научных трудов, посвященный 60-летию Ю.Ф. Кирюшина. Вып. 1. Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2005а. С. 34-42.

Марсадалов Л.С. «Оленные» камни из посёлка Аржан в Центре Азии // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. М.: Институт археологии РАН, 2005б. С. 301-311.

Марсадалов Л.С. Отчёт об исследовании древних святилищ Алтая в 2003-2005 годах. Материалы Саяно-Алтайской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа. Вып. 5. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. 278 с.

Марсадалов Л.С. Курган Аржан-1 в Центре Азии (геополитический и астрономический аспекты) // Наследие народов Центральной Азии и сопредельных территорий: изучение, сохранение и использование. Материалы Международной научно-практической конференции, г. Кызыл, 9-10 сентября 2009 г. В 2-х частях. Часть I. Кызыл, КЦО «Аныяк», 2009. С. 59-63.

Марсадалов Л.С. Большой Салбыкский курган в Хакасии. Абакан: Хакасское книжное изд-во, 2010. 128 с.

Марсадалов Л.С. «Модель мира» и основы сакрально-научных знаний древних кочевников Центральной Азии // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. Астана: Изд-во «Сарыарка», 2014. С. 441-459.

Марсадалов Л.С. Методические основы для изучения древних мер длины на археологических памятниках Казахстана // Материалы V Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения – 2016» (6-7 октября 2016 г.). Актюбе, 2016. С. 64-73.

Марсадалов Л.С. Преэсущественность в знаковых и изобразительных системах на Саяно-Алтае // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии. Сбр. научн. статей. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2018. Вып. 2. С. 278-286.

Марсадалов Л.С. «Зодиакальная» татуировка вождя-жреца из кургана Пазырык-2 на Алтае // Археология Северной и Центральной Азии: новые открытия и результаты междисциплинарных исследований. Сборник статей, посвященный 75-летию профессора Ю.Ф. Кирюшина. Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2021. С. 265-273.

Мифы народов мира в 2-х т. Т.1. М.: Советская энциклопедия, 1980. 672 с.

Мифы народов мира в 2-х т. Т. 2. М.: Советская энциклопедия, 1982. 720 с.

Новгородова Э.А. Древняя Монголия. М.: Наука, 1989. 384 с.

Окладников А.П., Запорожская В.Д. Петроглифы Забайкалья. Часть 1. Л.: Наука, ЛО, 1969. 220 с.

Окладников А.П., Запорожская В.Д. Петроглифы Забайкалья. Часть 2. Л.: Наука, ЛО, 1970. 264 с.

Окладников А.П., Ларичев В.Е. Археологические исследования в Монголии в 1964-1966 гг. // Известия СО АН СССР. №6. Серия: Общественные науки. Вып. 2. Новосибирск, 1967. С. 80-91.

Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуня. Новосибирск: Наука СО, 1984. 111 с.

Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л.: Наука, 1991. 321 с.

Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. М.: Наука, 1985. 256 с.

Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. 403 с.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 359 с.

Савинов Д.Г. «Обряды перехода» на курганных плитах Среднего Енисея // Научное обозрение Саяно-Алтая. Абакан: ХаКНИИЯЛИ, 2013. № 1 (5). С. 112-119.

Тишкин А.А., Горбунов В.В. Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке (Горный Алтай). Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 2005. 200 с.

SACRED ROADS FOR THE LIVING AND THE DEAD IN 1ST MILLENNIUM BC (based on the materials of barrow and petroglyphs of Central Asia)

In the Late Bronze Age and in the "Early Scythian" time in the territory of Central Asia, rock art was widely used subjects that reflect the image of the "Way/Road". Worldview concepts are often interrelated with the concepts of the "model of the World", about the Cosmos, Earth, Sky, stars, planets, the sacred life of the Gods, individual animals, trees, and many other factors. The ancient "model of the world", as well as the modern one, was associated with historical time and landscape environment. The three-part model of the world helps to more clearly distinguish the three main vertical zones: the upper – the sky, the middle – the earth, and the lower – the underground. Drawing on the sum of modern scientific methods, one can try to reconstruct the ideological and social foundations laid down in the archaeological sites of the ancient nomads of the Central Asia (2-1 millennium BC). To solve this problem, a comprehensive study of various factors in the organization of sacred places of different functions seems to be very effective. The "model of the world" reflects the most valuable spiritual and practical human experience, consolidated through achievements in religion, culture, science and technology. In scenes with the image of the "Way/Road", three large blocks should be distinguished, corresponding to "life", "death" and "life after death". Most of the images probably do not relate to everyday scenes, but have a sacred character.

СОЛНЕЧНАЯ ТАМГА АЛТАЙЦЕВ И ИЗОБРАЖЕНИЯ КОЛЕСНИЦ НА СКАЛАХ: В КОНТЕКСТЕ ИНТЕРПЕТАЦИИ МАТЕРИАЛОВ ПАЗЫРЫКСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРНОГО АЛТАЯ*

Ни одно изобретение человечества не оказало столь существенного влияния на прогресс чем колесо, и, соответственно колесница как средство передвижения. Не удивительно, что по данной теме написано столько научных трудов, посвящено конференций. Особый интерес вызывают наскальные изображения колесниц, поскольку они являются своего рода «чертежами» древних транспортных средств, и, по ним можно реконструировать колесницу или телегу, которыми пользовались люди начиная с эпохи бронзы (Чечушков, ЭР). Казалось бы, что сказать тут больше нечего. Но все же относительно наскальных рисунков колесниц можно предложить некоторую интерпретацию, привлекая устную историю алтайцев – автохтонных жителей горного региона, что актуально для науки.

Несмотря на то, что самые ранние образцы колеса датируются концом эпохи неолита (V тыс. до н.э.), все же утвердившейся датировкой применения колес считается IV тыс. до н.э. Однако уже во II тыс. многочисленные рисунки колесниц со спицами встречаются почти везде на евразийских просторах (Чечушков, 2011:63-64; Самашев, ЭР; Кадырбаев, Марьяшев, ЭР; Байтенов, ЭР; Ташбаева, 2019:214; Черемисин, 2003), Саяно-Алтая (Дэвлет, 1980:204; Килуновская, ЭР) и Западной Монголии (Кубарев, 2005; Новгородова, 1982:67). На памятнике Саускандык зафиксирована колесница четырехколесной с двумя быками, датируемая эпохой неолита-энеолита (Швец, Самашев, ЭР). Изображение колесницы, относящейся к раннескифскому времени, фигурирует на памятнике Комдош-Боом Горного Алтая (Маточкин, 2008; Маточкин, 2010).

Обилие материалов по колесницам со спицами в Горном Алтае позволили Слободзяну типологизировать их по содержанию (запряженная колесница с возницей в кузове), сходной иконографии упряжных животных (показаны все четыре ноги) и компактности расположения. Он также отметил такие особенности изображения возничих как грибовидный головной убор, изредка и их трехпаловость (Слободзян, ЭР).

Наиболее архаичными, как известно, считаются изображения колесниц дисковидными колесами и датируются они началом III тыс. (Чечушков, 2011:63). Очень архаическое изображение колеса в виде двух дисков (Кубарев, 2011, рис. (далее №№) № 244), а также двух кругов через которые пересекает ось колесницы с одним дышлом встречается на Калбак Таше (Кубарев, 2011, № 566). Весьма примитивное изображение двух коней, запряженных в колесницу с колесами, которые можно принять за дисковых, фигурирует на рис. № 506, составляя с оленем единую композицию (Кубарев, 2001, № 506). Более поздние сюжеты изображают колесницу с возничими (с сумкой или без неё) в окружении животных (козла, оленя, собаки) (Кубарев, 2011, №№ 56,1142), птиц (Кубарев, 2011, №1022), коней (Новгородова, 1982:67). Очень красочны батальные сцены (Кубарев, 2001, № № 1179, 1183).

Среди многих красочных изображений выделяется известный рисунок из Елангаша, на котором на колеснице изображены две фигуры. Одна фигура облачена в длинное «платье». Таким образом на колеснице едут мужчина и женщина. На другой аналогичной колеснице Елангаша пара людей не имеют признаков пола. Подобные изображения интерпретируются обычно как отражение близнечного культа. Как правило, знак в виде колеса интерпретируется как изображение солнца.

В алтайском фольклоре фигурирует миф о прародителях племени мундус. Девушка, которая выжила в большой войне, умирая с голода, съела градинку мус с зернышками пшеницы внутри; после этого забеременела и родила двух близнецов, ставших предками мундусов, потом вышла замуж, родила предка тёлёсов (Вербицкий, 1893:163-164; Потанин, 2005:13). По сообщению Г.Н. Потанина родовая дразнилка про мундусов звучит так: *мус пурчактанг айрылган/музыган кааннынг тьеени*. То-есть: рожденный (или сотворенный) из градинки (буквально из ледяной горошины) потомок (собственно племянник) Музыкаган-хана (Потанин, 2005:13-14). Любопытным является концовка мифа. Согласно вековому обычному праву, лишь выйдя замуж за тёлёса, женщина могла

* Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ по гранту №18-09-40048.

родить сына, принадлежащего роду тёлёс. Мифы о самих тёлёсах говорят о том, что они «сотворились вместе с землей-небом» (Екеев, 2011:163). Почитаемым животным мундусов считается бык, хотя в вышеуказанном мифе говорится, что при дележе имущества мундусам достался баран/овца.

Семантически значимыми элементами сюжета, таким образом, являются градинка и пшеничное зернышко/ледяная горошина. Происхождение мундусов от градинки *мус* устойчиво повторяется также в шаманских призываниях и родовых дразнилках. На основе сходства элементов «мундусского» мифа с элементами мифа о Таньшихае исследователи делали вывод о далеком «родстве» мундусов с сянбийцами (Потанин, 2005:660).

Наличие такого древнего знакового элемента как зерно/горох в мифе о прародительнице мундусов позволяет нам провести несколько иную интерпретацию. Дело в том, что помимо градинки и зерна, семантические знаки племени включают тамгу в виде солнца *кюн*. Мундусская тамга представлена в виде круга с отростками. У кумандинцев существует тамга в виде круга с крестом внутри и линиями, выходящими за рамки круга в виде прямых отростков, образуя некое подобие солнечных лучей. Таким образом, исходя из описания архаических типов колесниц со спицами в виде диска или круга с крестом, мы можем интерпретировать алтайские тамги как солнечную колесницу. К слову сказать, на теленгитских бубнах на внутренней стороне обечайки чаще всего нарисованы круги с крестами (или с косыми крестами) (Потанин, 2005, рис. №№ 51,53, 55,56; Ямаева, Тискинек, 2016).

Более древние сведения о мифологических персонажах, едущих на колесницах дает персидский источник «Авеста». Согласно древнеиранской мифологии бог дождей торжественно шествует по небу. Его неизменно сопровождает стремительная Парэнди — богиня изобилия, покровительница женщин и материнства, хранительница сокровищ и кладов. Паренди управляет тысячеконной небесной колесницей, быстрой, как ветер. В ней она сопровождает и других богов (Рак, ЭР; Караджия, Лугов, 2012). Появление дождей и растений связывается с пребыванием на небе созвездий Тиштрия и Сатавеса и Хафтаринга. Тиштрия принимает разные облики (коня, например) и воспринимается как божество, которому поклоняются и приносят жертвы.

Аналогом древнеиранской Паренди в алтайской мифологии можно назвать Чистых божественных (небесных) девиц *Буркан Ару кыстар*. Алтайские (телеутские) шаманы сопровождают их имена множеством эпитетом, но чаще упоминаются формулы-имена *Горох-Чистая* (дева) *Пырчак-Ару*, *Пшеница-Чистая* (дева) *Пуудай-Ару*, *Зелень/трава-Чистая* (дева) *Тьяжыл-Ару*. Они живут на 14-ом слое неба. Призывания этих девиц во время камлания содержат стереотипные формулы: “качают девять качелей”, “имеют игру на 9 жердях”, “подобно пшеничным зернам вертятся, подобно гороху рассыпаются, имеют пищей красные угли”, “тремящие на солнцелуну” (Ямаева, 2007:28). В отличие от индоиранской мифологии в алтайском шаманизме девицы называются девятью дочерьми Бурхана (Ульгения, Тенгери). Их объемные фигуры пришиваются к костюму шамана, они покровительствуют ему. Однако истинный облик и функциональное назначение скрывается в древних формулах-призываниях.

Зерно (пшеница), горох, качель являются универсальными символами плодородия, изобилия, материнства. Использование гороха, например, в славянских ритуалах, фигурирует в свадебном и похоронном обрядах (Шапарова, ЭР). Можно отметить, что бобы используется (заменяется и мелкими камнями) при гадании, называемом куманак, т.е. рассыпание бобов. Этот способ гадания до сих пор можно наблюдать у тюркских и иранских народов. Устройство качелей присутствует в календарных праздниках, связанных с началом посева и ростом растений. Как известно, в космологическом плане качели - это символ умирающего и воскресающего солнечного божества. Многочисленные фрагментарные мифы-представления о зерне и земледелии у алтайцев «рассыпаны» по разным жанровым источникам (мифы, ситуативные обряды, шаманские камлания). Они имеют сравнительные параллели в мифологиях разных народов и имеют древние корни (Торушев, 2017:141-151). В алтайских мифах имеется сведение дикорастущем ячмене *арба*. Согласно мифу дикий (первый) ячмень был очень низкорослым (примерно 25-30 см.) и зерна росли на стебельке чуть ли не с корня растения (Алтай кеп-куучындар, 1994:35-36). Следует отметить, что дикий злак просо в недавнем прошлом росла в Туве. Нахождение каменных зернотерок и даже жерновов в курганах пазырыкской культуры, свидетельствует по мнению Н.В. Полосьмак о высоком уровне земледелия того времени. Ссылаясь на раскопки В.Д. Кубарева курганов Уландрыка, она сообщает о том, что в одном из курганов были обнаружены две лепешки из протертых зерен дикорастущего волоснеца (Полосьмак, 1994:141-142).

Приведенные выше сведения из устной истории алтайцев коррелируются с индоиранской мифологией и свидетельствуют о том, что в мифе-представления о колеснице, на которой ездят

божество, и о покровительнице земледелия и женщин, очевидно имели место ещё в скифское время. Исходя из сюжета о рождении мундусов-близнецов можно согласиться с интерпретацией двух возникших на колеснице из Елангаша как отражении близнечного культа. Однако, такие символические знаки алтайских племен как град (дождь), зерно (пшеница, горох), тамга в виде солнечного колеса, не противоречат представлениям о близнечном культе. Эти представления ассоциативно накладываются на сюжеты и персонажи индоиранского письменного текста.

Очевидно лишь обратившись к письменным памятникам древности, в частности к «Авесте», в которых сохранились сведения о мифологических персонажах, связанных с ездой на колесницах, мы можем привязать некоторые наскальные рисунки к скифскому и более ранним (бронзовому) временам (ведь одежда не всегда точный хронологический маркер). В более позднее время китайские источники сообщают о кочевых племенах теле или гаогюй, названных так по признаку наличия у них повозок с высокими колесами. Отметим, что в самом Китае колесо символизировало сельскохозяйственное поле (Чарлз, 2011:173). В более широком толковании термин теле употребляется и для кочевников Большого Алтая и Тувы, в предтюркское время известных как огузы. Мундусы, будучи аристократическим родом телеутов, безусловно, сохранили в памяти символы своего племени. Предки кумандинцев, издавна занимавшиеся таежным земледелием, жившие в соседстве с мундусами, могли иметь аналогичную солнечную тамгу.

Таким образом, анализ материалов по колесницам Горного Алтая показывает, что в искусстве региона сохранились рисунки наиболее архаических типов колесниц с дисковыми колесами. В двух случаях они рядом с ними расположились рисунки оленей. Очень разнообразны по сюжетам рисунки колесниц со множеством спиц, которые считаются усовершенствованным типом колесниц. Однако датировать их трудно, хотя большинство из них относятся к бронзовой эпохе. В эпоху скифов и гуннов колесницы скорее всего рассматривались как показатель триумфа, статуса (Полосьмак, Богданов, Цэвээндорж, 2001). Интерпретация символики колесницы на материалах устной истории (шаманских камланий) алтайцев свидетельствует о том, что персонажи, рассматриваемые в ассоциативной связи с колесницами, являются богами плодородия, изобилия, земледелия. Однако, надо иметь в виду, что в других устных (эпических) памятниках они реализуются в несколько иной вариативности. Интерпретация по материалам устной истории обнаруживают параллели с персонажами древнеиранской мифологии, и, свидетельствует о том, что в скифское (пазырыкское) время население Горного Алтая было втянуто в процесс «глобализации» и культурного обмена на широких евразийских просторах.

Литература

- Алтай-кеп куучиндар (Алтайские мифы. На алтайском языке). Составитель Е.Е.Ямаева, И.Б. Шинжин. – Горно-Алтайск: АК-Чечек, 1994. – 414 с.
- Вербицкий В.И. Алтайские инородцы: сб. этнографических ст. и исслед. алтайского миссионера, протоиерея В.И. Вербицкого / В.И. Вербицкий. - М. Б.и., 1893. -256 с.
- Дэвлет М.А. Петроглифы Мугур-Саргола. – М.: Издательство «Наука», 1980. – 270 с.
- Екеев Н.В. Проблемы этнической истории алтайцев (исследования и материалы). Горно-Алтайск, 2011. - 231 с.
- Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. - Алма-Ата: Наука, 1977. - 272 с.
- Кубарев В.Д. Петроглифы Калбак-Таш I. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2011. - 443 с.
- Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д., Якобсон Э. Петроглифы Цагаан-Салаа и Бага-Ойгура (Монгольский Алтай) – Новосибирск – Улан-Батор – Юджин: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2005. – 639 с.
- Маточкин Е.П. Солнечное божество Комдош-Боома (Посвящается 100-летию со дня рождения А.П.Окладникова). //Гуманитарные науки в Сибири. – 2008. - № 3 – С.77-80.
- Маточкин Е.П. Святилище Комдош-Боома// Алтай сакральный: культовые и археоастрономические смыслы святилищ. – Барнаул, 2010. - С. 59-71
- Новгородова Э.А. В стране петроглифов и эдельвейсов – М.: Знание, 1982. - 80 с.
- Полосьмак Н.В. Пазырыкская культура /Н.В. Полосьмак // Древние культуры Бертекской долины. Отв. ред. Член корреспондент РАН В.И.Молодин. – Новосибирск: ВО «Наука», 1994. –С.137-144.
- Полосьмак Н.В., Богданов Е.С., Цэвээндорж Д. Двадцатый ноин-улинский курган. -Новосибирск: Инфолио, 2001. -184 с.
- Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Издание 2-е.- Горно-Алтайск: Ак-Чечек,2005 - 1026 с.

Ташбаева К.И. К проблеме датировки битреугольного стиля в наскальном искусстве Центральной Азии Центральной// Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном Центральной пространстве (новые данные и концепции): Материалы международной конференции, 18-22 ноября 2019 г. Санкт-Петербург. Т.1. Древняя Азия в контексте евразийского культурного пространства (новые данные и концепции) к 90-летию со дня рождения патриарха евразийской археологии Вадима Михайловича Массона-СПб: ИИМК РАН, Невская типография. 2019. 291 с.

Торушев Э.Г. Традиционное земледелие алтайцев (XIX-первая четверть XX вв.) - Горно-Алтайск: ООО «Издательство Полиграфика», 2017. - 176 с.

Черемисин В.Д. К изучению изображений колесниц в петроглифах Алтая //Проблемы археологии, этнографии и антропологии Сибири и сопредельных территорий. Том IX, часть 1. Материалы годовой сессии ИАЭ СОРАН, 2003. - С.516-520

Ямаева Е.Е. Родовые тамги алтайских тюрок /Е.Е.Ямаева. – Горно-Алтайск, 2003 – 60 с.

Ямаева Е.Е. Указатель персонажей алтайской мифологии. - Горно-Алтайск, 2007. – 158 с.

Ямаева Е.Е., Тискинек А.К. Бубны алтайских шаманов: К проблеме этнокультурной принадлежности (на материале коллекции фондов Бийского краеведческого музея им. В.В. Бианки) – Современная наука: актуальные проблемы, теории и практики. Серия «Гуманитарные науки». 2016 - № 6.

Байтенов Э. Наследие Тарбагатай //Журнал Архитектура и дизайн, 2016. №3(61) - (Электронный ресурс) – Режим доступа: papardes.blogspot.com>2016/11> blog-post_14

Караджия Р.П., Лугов Е.Б. Заратуштра и авестийская духовная традиция – М.: Зодотой теленок, 2012. 222 с. //Сувары.рф/ru/content/zaratushtra-i-avestiyskaya-duhovnaya-tradiciya

Килуновская М.Е., Семенов В.А. Искусство древней Тувы (III-I тыс. до н.э.) // Cyberleninka.ru> article> iskusstvo-drevney-tuvy-iii-i-tysyacheletiy-do-n-e

Слободзян М.Б. Изображения колесниц в петроглифах Алтая (местонахождения Елангаши и Калбак-Таш I) - (Электронный ресурс) – Режим доступа: <https://archeologija.ru>> izobrazhenija-kolesnits

Чарльз Уильям. Китайская культура: мифы, герои /Пер. с англ. С. Федорова. М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2011. - 478 с. - (Электронный ресурс) – Режим доступа: [Books.google.ru](http://books.google.ru)/...

Чечушков И.В. Колесницы евразийских степей эпохи бронзы //Вестник археологии и этнографии, 2011. - №2(15) – С.57-65 - (Электронный ресурс) – Режим доступа: cyberleninka.ru> article

Шапарова Н.С. Горох //Краткая энциклопедия славянской мифологии — Издательство «АСТРЕЛЬ». «РУССКИЕ СЛОВАРИ», М.2001 - (Электронный ресурс) – Режим доступа: Sueverija.narod.ru/slovar/Goroh.htm

Швец И.Н., Самашев З.С., Мургабаев С., Бедельбаев М.В. Некоторые итоги изучения местонахождения петроглифов Саускандык в Южном Казахстане - (Электронный ресурс) – Режим доступа: <https://articlekz.com>>История

SUNNY TAMGA OF THE MUNDUS TRIBE AND IMAGES OF CHARIOTS ON THE ROCKS: IN THE CONTEXT OF INTERPRETATION OF MATERIALS OF THE PAZYRYK CULTURE OF GORNAL ALTAI

In the rock art of the Altai Mountains, drawings of the most archaic types of chariots with disc wheels have been preserved. Drawings of chariots with many spokes are very diverse in plots. Based on oral history materials, the symbolic signs of the Mundus tribe cover such representations as tamga in the form of a sun wheel, hail (rain), grain (wheat, peas). Interpretation based on oral history materials reveals parallels with the characters of ancient Iranian mythology, and indicates that in the Scythian (Pazyryk) time, the population of Altai was drawn into the process of “globalization” and cultural exchange in the wide Eurasian expanses.

Е.М. Кариев¹, Д.Б. Самратова²

¹НАО «ВКУ им. С. Аманжолова»

г. Усть-Каменогорск, Казахстан

²РГКП «Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел»

с. Катон-Карагай, Казахстан

eldos.05.82@gmail.com, samratova92@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ НАУЧНОГО ПОИСКА В АРХЕОЛОГИИ

**(в свете некоторых аспектов общенаучной методологии
и исторического источниковедения)**

Археология, как и любая другая отрасль науки, нуждается в периодическом аналитическом обзоре основных этапов своего научного поиска, так как, в силу развития научной мысли, интенсивного прогресса технологических возможностей человечества и других немаловажных факторов, происходят важные новации в методике и в методологии исследований. Все это оказывает значительное влияние на них и требует своего рассмотрения в контексте сказанного и в свете общенаучной методологии и краугольных специализированных дисциплин той или иной науки.

В отечественной науке совсем мало трудов, посвященных вопросам теоретического и практического анализа и обобщения последовательных этапов научного поиска в археологии в рамках выше озвученного.

На современном этапе большая часть ученых-археологов выделяют три основных этапа археологических научных изысканий – полевой, камерально-лабораторный и теоретический (кабинетный) (Клейн, 2012, с. 4; Мартынов, 1973, с. 32; Янин, 2006, с. 9), который можно назвать заключительно-интерпретационным. Некоторые ученые называют деление на «полевой» и «кабинетный» этапы формальным и условным, основанным на сезонности археологических работ, которая отсутствует в ряде регионов земного шара (Шер, 1983, с. 6), на наш взгляд, если речь идет о сути кабинетных работ, то это мнение ошибочно – пусть и в ходе круглогодичных полевых работ, археолог уделяет время камерально-лабораторным (обработка материалов, шифрование и прочее) и теоретическому обобщению полученного материала (кабинетным). Это может происходить как в стационарных лабораториях, так и в полевых, как в палатке за обеденным столом или у раскопа, так и в личном или служебном кабинете. Если же имеется в виду некорректность самого обозначения, то да, скорее всего, более адекватным будет говорить «теоретический этап», который может проводиться не только в местах кабинетного характера. Также ученые объединяют вышеприведенные этапы в два общих уровня, которые именуются как «эмпирический» и «теоретический» (Башилов, Лооне, 1986, с. 192-197), в некоторых вариациях «историковедческий» и «интерпретационный» (Мартынов, 2005, с. 11). Первый включает в себя циклы работ по сбору и обработке материала, второй, соответственно – это этап осмысления и интерпретации, в первую очередь в контексте всей возможной совокупности исторических обществ. Теоретики философии истории и археологии Э.Н. Лооне и В.А. Башилов, с целью синкретизации ряда процедурных и процессуальных моментов методологии истории и археологии, попытались обосновать и наличие третьего уровня – реконструктивного (Башилов, Лооне, 1986, с. 197), но понимания не встретили и были раскритикованы (Советская археология, 1988, с. 208-231).

Не углубляясь в перипетии полемики касательно уровней, отметим, что основное число исследователей придерживается вышеприведенного деления, и в принципе оно достаточно корректно, и с ним стоит согласиться. Вместе с тем, более удобным кажется анализ по приведенным этапам. Ввиду этого будем рассматривать системные этапы научного поиска в археологии в том и другом ракурсе, тем более что они в принципе не противоречат друг другу.

Отмеченные этапы археологических исследований соответствуют следующей системной линии работы с историческими источниками – первичные данные – констатация факта – выводы (рис. 1).



Рисунок 1. Этапы и последовательность научного поиска в археологии

Итак, как все мы знаем, полевые изыскания состоят, в свою очередь, из археологических разведок и раскопок, каждая из которых имеют свою методическую основу, зачастую тесно связанную с различными смежными и не только науками, и предопределяют выбор той или иной исследовательской системы в ходе последующих научных работ.

Второй этап носит по большей части междисциплинарный характер и отличается использованием широкого круга методических принципов и собственно методов других отраслей наук, как гуманитарных, так и естественных.

Третий, заключительный этап состоит из итоговой обработки информации, полученной от двух первых, и по своей сути наиболее приближен к методологии и методике исторической науки, в том числе и в плане того, что ставит перед собой цель трансформации комплекса полученных данных, через хронологические, этнокультурные и иные призмы, в историческую информацию.

Первый и третий этапы обнаруживают тесные связи с историческим источниковедением, так как имеют в своем содержание довольно обширную работу с письменными источниками с соответствующими целями.

Рассмотрим подробнее методологию, практику и теорию каждого этапа и их подразделов.

Согласно общей методологии научного исследования, можно отметить, что первый этап основывается на использовании двух последовательных комплексов эмпирических методов – методы-операции и методы-действия (Новиков, Новиков, 2013, с. 88-104).

Первые состоят из сбора литературы, документации по разного рода исследованиям археологического и другого характера (Авдусин, 1980, с. 59; Елеуов, 2006, с. 33-35; Мартынов, Шер, 2002, с. 22), метода опроса – устное интервьюирование специалистов и широкого круга потенциальных информаторов.

Вторые – из археологических разведок и раскопок. Эти два чередующихся методических комплекса, в свою очередь, опираются на специальные методы источниковедения, архивоведения, социологии, геологии и геоморфологии, географии и собственно археологии.

Применение методов-операций начинается с работ в архивных и печатных фондах, с использованием специфических подходов и приемов источниковедения, архивоведения и документоведения в целях поиска и отбора информации по археологическим памятникам определенного региона или исторической эпохи. Как правило, интересующая информация

принадлежит авторам самого широкого временного диапазона – от древних письменных свидетельств, записок путешественников разных периодов, в которых может быть информация по памятникам в географически идентифицируемых на текущий день регионах, до историографии в современных академических работах и отчетов по археологическим разведкам и раскопкам последних лет и т.п.

Первым делом необходим подход с позиции функционального анализа круга данных по месту хранения, т.е. сначала нужно проводить работы в фондах и архивных коллекциях учреждений историко-культурного толка – институтов и центров археологии, музеев, университетов и т.д.; достаточно ценную информацию можно получить в фондах научных библиотек национального, областного и др. характера. Тут хотелось бы отметить, что эти работы по месту проведения можно условно разделить на два – республиканского и местного значения, в зависимости от исходной точки исследователя, работы проводятся поочередно в каждой. В большинстве случаев отправной точкой исследователя является крупный научно-исследовательский центр, и исследования начинаются с работ в организациях центрального характера с последующими изысканиями в архивно-библиотечных фондах местных учреждений – инспекции по охране историко-культурного наследия, школьные краеведческие кружки, документация историко-культурного, краеведческого и промышленно-индустриального толка местной администрации и т.д. Далее нужно осуществить поиск в местах хранения архивной и печатной информации тех научных и промышленных организаций, которые имеют полевой цикл работ и могут дать информацию по археологическим памятникам – геология и геологоразведка, география, геодезия и топография, нефтегазовые и другие учреждения по разведке и добыче полезных ископаемых.

В ходе работы в архивных фондах и коллекциях обычно ориентируются на порядок хранения архивных единиц, основанный на признаках (Малышева, 2002, с. 11), и всю получаемую информацию группируют по ним. Если взять, к примеру, поиски в фондах и коллекциях организации археологического направления: номинальный признак – документы одного вида; это, в первую очередь, отчеты по полевым археологическим исследованиям; предметный признак – документы по одному определенному вопросу, например, изыскания по программе «Культурное наследие»; авторский признак – документы конкретного ученого, научного коллектива или учреждения, например, отчет Самашева З. отдел РЖВ и древнего искусства, ИА им. А.Х. Маргулана; корреспондентский признак – почта касательно утверждения, реализации, подведения итогов стратегических программ, грантов и т.п., к примеру, адресованные ИА; географический признак – археологические исследования в том или ином регионе Казахстана; хронологический признак – это, в данном случае, во-первых, год проведенных изысканий, во-вторых, эпоха конкретного памятника. С адаптацией под какую-либо тему или период этот порядок работы достаточно оптимален в упорядочивании материала. Как показывает практика, довольно часто в архивах материалы хранятся по ряду указанных признаков.

Также при работе в архивных и библиотечных фондах применение методов архивоведения и документоведения осуществляется в рамках общей структуры источниковедческого исследования, с адаптацией на специфику необходимой информации. Условия возникновения, проблема авторства, обстоятельства создания, интерпретация и анализ источника (Данилевский, Кабанов, Медушевская и др., 2004, с. 127-143) осуществляются через призму содержания данных об археологических памятниках.

С развитием цифровых технологий огромный пласт научной информации можно получить из сети интернет – это и данные общего характера, имеющиеся на сайтах научных организаций археологического, историко-культурного и других вышеотмеченных направлений центрального и местного базирования, и предварительное изучение интересующей местности при помощи глобальных программ «Google Earth», «Google Maps» и мн. др. (Burke, Morrison, Smith and etc., 2004, p. 31, 55-83).

По указанному порядку и способами собирается и анализируется информация всех типов – от прямых и недвусмысленных сообщений до топонимики географических и административных единиц. Немаловажную роль здесь играют топографические карты гражданского и военного назначения, из содержания отмеченных источников можно получить определенное представление о возможных памятниках археологии, к примеру, для Казахстана довольно распространены местности с аффиксом «оба» – Төртоба, Бесоба (досл. – четыре / пять курганов) и т.д. или такие топонимы, как «Шимайлы» (букв. разрисованный или размалеванный) и др., которые указывают на наличие курганов, писаниц или наскальных изображений. Такого рода обозначения встречаются в текстах различной литературы и документов, наряду с такими, как «Қалмақтың обасы»

(калмыкский курган), «Мықтың үйі» (досл. дом Мыка – представителя мифического народа, по мнению исследователей, жившего в бронзовом веке (Артықбаев, 2004, 16 б.) и пр., что также говорит о наличии археологических памятников.

Параллельно с работами в названных фондах, можно провести работу в виде бесед и опроса со специалистами, непосредственно проводившими изыскания в том или ином регионе. Это, в первую очередь, ученые-археологи, а также представители других полевых отраслей науки.

После сбора предварительной информации в центре наступает очередь непосредственных работ на месте, которая состоит, как было указано выше, из работы в пунктах возможного хранения различной печатной и архивной информации местного значения, работы с населением с помощью адаптированных методов социологии и конкретного поиска археологических памятников, ориентируясь по спецприемам и методам археологии, географии, геологии, геоморфологии и др. (Авдусин, 1980, с. 58-112; Елеуов, 2006, с. 21-99; Мартынов, Шер, 2002, с. 21-52), т.е. методы-операции совмещаются с методами-действиями.

Как отмечено, метод опроса также делится на два: 1) опрос специалистов-ученых; 2) работы с населением в месте проведения изысканий – здесь в первую очередь опрашиваются любители-краеведы, при их наличии, или старожилы; самый оптимальный вариант – учитель истории на пенсии, а также действующие преподаватели истории, краеведения и др. Также ценную информацию могут предоставить сотрудники отдела культуры местной исполнительной администрации, пастухи, сезонные отгонщики скота и другие работники сельского хозяйства. Понятно, что с каждым из потенциальных информаторов необходимо проводить опрос простым и доступным ему языком, без использования сложных специальных терминов. Одна из особенностей опроса касательно Казахстана – с осторожностью следует относиться к общераспространенным местным легендам о «золотом кладе», спрятанном баями, зажиточными староверами и т.д. после революции и при откочевке в 20-30-х годах XX века и о «могиле Чингисхана», но следует их обязательно фиксировать. С самого начала работ нужно иметь при себе карту интересующего региона для отметки пунктов расположения тех или иных памятников, в том числе по наводке информаторов (Авдусин, 1980, с. 65-66).

Далее первая часть операций-действий – непосредственная археологическая разведка, пожалуй, самый ответственный и сложный этап из дораскопчных работ, состоящий из тщательного осмотра и анализа местности. Здесь первым делом необходимо провести аэросъемку на видео и фото. Если раньше это было довольно затратным и практически недоступным методом для большинства исследователей, так как нужно было привлекать воздушные суда гражданской и военной авиации, то на текущий день, благодаря повсеместному распространению и доступности БПЛА – беспилотных летательных аппаратов с видео-, фотокамерами, этот метод стал общедоступным. Облет местности и последующий непосредственный осмотр проводится по четкой системе в зависимости от интересующих памятников (Авдусин, 1980, с. 69-72; Елеуов, 2006, с. 46-60; Мартынов, Шер, 2002, с. 42-45). Тут важно иметь общие познания по исторической геологии и геоморфологии – необходимо ориентироваться в вопросах особенностей формирования земной коры в геозпохи плейстоцена и голоцена, владеть информацией о природно-климатических изменениях в районе научных изысканий в тот хронологический отрезок, к которому относятся целевые памятники. Нет универсальной системы расположения для всех археологических памятников, но можно локализовать некоторые хронологические категории памятников по определенным местам расположения, к примеру, надпойменные террасы, являющиеся старыми берегами природных водоемов. Как правило, их бывает несколько, и по мере удаления их от современного берега увеличивается их возраст – обычно самая отдаленная содержит памятники палеолита, но опять же это зависит от конкретной местности и имевших место там природно-геологических процессов в определенный исторический период – перманентная деградация и регградация общего объема воды и т.д. Для поселенческих и погребально-поминальных и др. памятников той или иной эпохи свойственны определенные места расположения – поселения практически всех периодов локализуются вблизи водных источников, стоянки эпохи камня также располагаются неподалеку от ресурсов воды (Авдусин, 1980, с. 77-107; Елеуов, 2006, с. 37-46; Мартынов, Шер, 2002, с. 24-31) – для нашей страны в основном характерны памятники каменного века открытого типа. Для большей части Казахстана погребально-поминальные памятники эпохи бронзы, раннего железного века в основном локализуются у подножья гор, сопок и иных всхолмлений местности, в предгорных и в речных долинах; памятники раннетюркского времени концентрируются на вершинах возвышений, а также у сакских курганов. Довольно часто имеет место комплекс разновременных памятников на одной площади (Елеуов, 2006, с. 73-90).

Одним словом, сначала проводится облет всех отмеченных участков и последующий пеший обход, причем, как было сказано, в силу отсутствия четких универсалий по системе расположения, при возможности необходимо последовательно облететь и осмотреть всю имеющуюся территорию. При этом особое внимание следует уделить профилям террас, оврагов, оплывов земли и иных потревоженных участков почвы в районе исследований, так как зачастую в них можно зафиксировать находящиеся под наносным и другим слоем кости, артефакты и конструкции (Авдусин, 1980, с. 69).

Также на данный момент широкое распространение получает обследование территории явных и потенциальных археологических памятников с помощью радаров глубинного зондирования геомагнитного и электромагнитного излучения, это особо актуально при поиске памятников, не имеющих внешних проявлений (Елеуов, 2006, с. 63-66; Мартынов, Шер, 2002, с. 45-52; Балков, Манштейн, Чемякина и др., 2006, с. 43-50; Омаров, Бесетаев, Кариев, 2020, с. 53-56).

Все выявленные в ходе разведочных работ памятники тщательно документируются – фиксируются географические координаты по системе глобального позиционирования GPS, проводится фото-, видеосъемка, чертежно-графическая зарисовка и съемка методами фотограмметрии при необходимости, подробно описываются сами памятники. Каждому памятнику присваивается обозначение и нумерация, готовится учетная карточка и паспорт. Требуемая документация сдается в исполнительный орган местного или республиканского значения для включения памятников в реестр объектов историко-культурного наследия.

Археологические рекогносцировочные работы проводятся в рамках составления свода памятников определенного региона, выявления ареала распространения памятников тех или иных культур, мониторинга текущего состояния ранее выявленных объектов, в рамках историко-культурной экспертизы и других работ по контрактной археологии (Елеуов, 2006, с. 32). Также по результатам археологических разведок, т.е., если говорить в плоскости источниковедения – на основе первичных данных, принимается решение о раскопе определенного археологического памятника.

Археологические раскопки, хотя и соотносимы с эмпирическим уровнем археологических исследований, но, однозначно, соответствуют второй из вышеотмеченных фаз работы с историческими источниками – констатации факта, и соответственно ориентированы на математическую и геометрическую точность фиксации научной информации. В зависимости от видов памятников, методика их раскопа может кардинально отличаться. Например, раскопки городищ и других объектов оседло-поселенческого характера обычно проводятся с разделением площади раскопа на сетки-квадраты с присвоением каждой соответствующей нумерации и буквенной маркировки, работы проводятся по участкам, и каждая находка, конструкции и т.д. имеют привязку к ним. После, уже на этапе заключительно-интерпретационного осмысления, материалы обобщаются, и формулируются системно-связующие выводы. При исследовании погребально-поминальных памятников разделение площади раскопа на сетки-квадраты, как правило, не практикуется. До недавнего времени раскопки этой категории археологических объектов состояли из следующих этапов – фиксация памятника до раскопа, очистка лицевой поверхности конструкции и непосредственно раскоп по центру памятника, т.е. исследованию наземного сооружения не придавалось значения, так как считалось, что это простое нагромождение камней или грунта. Кстати, отсюда берет свое начало общераспространенный в археологии термин «насыпь». Очевидно, что по своей сути такая методика особо не отличалась от грабительских раскопок, и цели обеих в принципе перекликались – поиск и сбор предметов. На современном этапе исследование погребально-поминального памятника после тщательной предварительной фиксации памятника, которая также имеет значение в интерпретации тех или иных сторон археологического памятника – следы ограблений, антропогенная и техногенная деградация и т.д. – предполагает обязательное изучение наземной конструкции – фото, чертежно-графическая и графологическая документация сооружения в плане и в разрезах по сторонам света. При достаточном опыте, уже на первых этапах исследований, по тем или иным особенностям наземного сооружения ученый-археолог может составить представление о характере подземных погребальных конструкций и обряда и принять соответствующие профилактические меры при раскопе – контроль интенсивности углубления, вероятный порядок расположения погребения и инвентаря и мн. др.

Общим в разных методиках раскопа большинства археологических памятников, наряду с общими методами документации, является ориентация на последовательность залегания слоев или, если быть точнее, на стратиграфическую очередность. Отличие в этом между поселенческими и погребально-поминальными объектами в том, что, во-первых, это обычно маркирует разные

хронологические и культурные этапы, во-вторых, в памятниках это чередование этапов возведения одного конкретного объекта (Авдусин, 1980, с. 113-239; Мартынов, Шер, 2002, с. 34-41, 53-91; Кругликова, 1990; Блаватский, 1967, с. 63-206; Шелов, 1983, с. 5-71; Шелов, 1989, с. 5-46).

Хотелось бы отметить и практическую часть полевых исследований отдельной категории памятников – образцов наскального искусства, эпиграфики и статуарных памятников древности и средневековья – оленных камней, скифо-сарматских, тюркских и иных средневековых изваяний. В основном, эти изыскания сочетают в себе этапы археологической разведки и непосредственного полевого изучения, так как в своем большинстве они не предполагают объемных раскопок. Полевая документация этих памятников, вместе с классическими методами фото-, чертежно-графической и описательной документации, имеет ряд специфическим методов – это выполнение копий образцов наскального и статуарного искусства с применением влажной оклейки миколентой с последующим обводом и обтиркой красящим веществом, что дает наиболее приближенную к оригиналу по масштабам и содержанию кальку. Единственное – этот метод применим к образцам с рельефной поверхностью. Для фиксации наскальных изображений и художественных деталей изваяний без рельефа применяется копирование на полиэтилен. Описанные методы в большинстве случаев заменяют чертежно-графическую документацию. Нередко проводятся комплексные археологические исследования на такого рода памятниках – изучение наскального и статуарного искусства осуществляется параллельно археологическим раскопкам, что весьма ценно с позиции научной корреляции результатов обеих исследований (Самашев, 2010, с. 41-46; Елеуов, 2006, с. 90-94).

Также необходимо указать на такие виды полевых исследований всех археологических памятников, имеющих междисциплинарный характер, как фиксация топографического плана археологического памятника методами геодезии-картографии и геоархеология. Первый из отмеченных на данный момент стал одним из важных при работе с археологическими источниками – характерные особенности местоположения и порядок расположения памятников на местности могут дать ряд важной информации о пространственных и сакрально-территориальных представлениях той или иной культуры и о многом другом (Холушкин, 2010, с. 9-89).

В последние годы в документации археологических исследований полевого цикла наблюдается все более тесная интеграция с точными науками, уходит в прошлое кропотливая ручная чертежно-графическая фиксация памятников, получает повсеместное распространение документация внешнего вида и параметров синтезом методов фотограмметрии и инструментальной тахеометрической съемки (так называемая ортофотограмметрия), с созданием разномасштабных (в плоскости и объемных в 3D) моделей городищ, некрополей, также отдельных объектов и артефактов (Грушин, Сосновский, 2018, с. 99-105).

Археологические раскопки – самый ответственный вид работ из категории эмпирических (Колпаков, Назаренко, 2004, с. 100-104); археологический памятник может быть исследован лишь один раз, и повторно его исследовать не получится, можно только доследовать некоторые моменты, и это, в основном, проводится в связи с прогрессом в методологии и модернизацией методов исследования.

Следующий этап научного поиска в археологии – это камерально-лабораторный, который соответствует по своему источниковедческому содержанию также фазе констатации факта.

Как было сказано выше, этот этап отличается большей мультидисциплинарностью – обработка археологических материалов и получение научной информации протекает при помощи методов гуманитарных наук – истории и вспомогательных исторических дисциплин, филологии и т.д. и естественнонаучных направлений – химии, биологии, физики и т.п. Это и корреляция археологической информации с данными письменных источников, интерпретация методами вспомогательных исторических дисциплин разного рода знаков, символов и других меток на археологических артефактах, изучение монет, прочтение образцов древней и средневековой письменности при помощи филологической науки, сохранение и восстановление археологического материала и получения информации об их характере и структуре при помощи химии, изучение палеонтологического материала, зоологического, ботанического антропологического содержания при помощи биологии, датировка органического и инертного материала из археологических раскопок методами физики и многое другое.

На этом этапе происходит наиболее обоснованная констатация факта, и получают весомые аргументы для последующих теоретических умозаключений и осмыслений итогов раскопок. Также в данный этап входят работы по обработке археологического материала – подготовка чертежно-графической документации и результатов фотограмметрических съемок, редакция текстов

описаний, отбор фото и видеоматериалов, подготовка научного отчета о полевых исследованиях и т.д. (Мартынов, Шер, 2002, с. 110-215).

Третий этап (кабинетный) археологических исследований – соответствует уровню выводов в источниковедении, является наиболее сложным из всех названных в плане интерпретации и синтеза. Здесь происходит трансформация комплекса практической информации в системную структуру эпистемологической и гносеологической концепции или теории / аксиомы исторического толка возможной широты и объема.

Итак, у ученого, дошедшего до стадии теоретических обобщений массива практической археологической информации, подкрепленного, при возможности, результатами лабораторных исследований, в первую очередь, стоит задача систематизации всего материала. Проводится это методами археологической классификации и типологии. Далее следует поиск аналогий систематизированных материалов, сравнительная датировка (если есть лабораторные абсолютные даты, то корреляция с ними), корректировка дат и других предварительных итогов, определение археологической составляющей, т.е. принадлежности к определенной археологической культуре или к историко-культурной общности, а при факте резкого отличия структуры археологических данных и при достаточном количестве оригинального по ряду критериев материала, происходящего из определенной территории, и иных важных признаков, ставится вопрос о выделении новой археологической культуры.

Помимо сказанного, делаются возможные выводы и предположения о характере памятника в контексте исторической периодизации, степени диффузионных и миграционных факторов в формировании памятника, археологической или этнокультурной общности и т.д.

Конечным результатом всех этих исследовательских процедур является выведение научной гипотезы или концепции по определенной проблематике – об историческом периоде бытования той или иной культуры, об ее экономических и социальных основах, географическом распространении и т.д.

Все сказанное осуществляется в прямой и контекстной связи с процессами мировой истории, со всей имеющейся совокупностью материальной и духовной культуры человечества, как в масштабах планеты, так и отдельных континентов, и регионов.

Подводя итоги, оговорим, что статья не претендует на исчерпывающую полноту и скрупулезную детализацию всего цикла, методов, методологии и др. теоретико-интерпретационных и практических археологических исследований. Есть ряд значимых направлений и отраслей в археологии (подводная археология, этноархеология и т.д.) методы исследований и т.д. которых имеют свою специфику и своеобразность, они рассмотрены не были. Но тем не менее в свете общенаучной методологии и исторического источниковедения, основные этапы научного поиска в археологии, на взгляд авторов, можно охарактеризовать в вышеприведенной подаче.

Безусловно, ряд разделов в этапах и их последовательность имеют определенную долю условности и некоторые моменты могут менять очередность в зависимости от ситуаций и насущных задач исследователя.

Литература

Авдусин Д.А. Полевая археология СССР: учебное пособие / под. Ред. А.С. Янковой. – Изд. 2-е, перер. и доп. М.: Высшая школа, 1980. 335 с.

Артықбаев Ж.О. Қазақстан тарихы (90 сұрақ және жауап). Астана, 2004. 147 б.

Балков Е.В., Манштейн А.К., Чемякина М.А., Манштейн Ю.А., Эпов М.И. Опыт применения электромагнитного частотного зондирования для решения археолого-геофизических задач // Геофизика. 2006. № 1. С. 43-50.

Башилов В.А., Лооне Э.Н. Об уровнях исследования и познавательных задачах археологии // Советская археология. 1986. № 3. С. 192-208.

Блаватский В.Д. Античная полевая археология (Материалы и исследования по археологии СССР №146). М.: Наука, 1967. 208 с.

Грушин С.П., Сосновский И.А. Фотограмметрия в археологии – методика и перспективы // Теория и практика археологических исследований. 2018. № 1. С. 99-105.

Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М.: РГГУ, Ин-т «Открытое общество», 2004. 701 с.

Елеуов М. Археологиялық зерттеулердің әдістері: оқу құралы. Түркістан: Тұран, 2006. 151 б.

Клейн Л.С. Археологическое исследование: методика кабинетной работы археолога. Кн. 1. Донецк: ДонНУ, 2012. 622 с.

- Колпаков Е.М., Назаренко В.А. Методология археологических раскопок // Сб. статей, посвященный 77-летию Льва Самойловича Клейна «Археолог: детектив и мыслитель». СПб.: СПбГУ, 2004. С. 100-104.
- Кругликова И.Т. (отв. ред.) Полевая археология древнекаменного века // КСИА. 1990. Вып. 202. 120 с.
- Малышева С.Ю. Основы архивоведения: учебное пособие. Казань: Хэтер, 2002. 170 с.
- Мартынов А.И. Археология СССР. М.: Высшая школа, 1973. 295 с.
- Мартынов А.И. Археология: учебник для вузов. Изд. 5-е, перер. М.: Высшая школа, 2005. 447 с.
- Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования: учебное пособие для вузов. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Высшая школа, 2002. 240 с.
- Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология научного исследования. Изд. 2-е. М.: Либроком, 2013. 272 с.
- Омаров Г.К., Бесетаев Б.Б., Кариев Е.М., Сагындыкова С.Т. Полевые исследования в Жарминском районе Восточно-Казахстанской области (результаты электромагнитного профилирования) // Матер. междунар. науч.-практ. конф. «Естественнонаучные методы в современных археологических исследованиях: теория и практика». Алматы: Қазақ университеті, 2020. С. 49-56.
- Рыбаков Б.А. (глав. ред.) Советская археология. 1988. № 1. 303 с.
- Самашев З. Наскальные изображения Казахстана как исторический источник: дисс. ... док. ист. наук: 07.00.06. / Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы, 2010. 352 с. Инв. № 0510РК00129.
- Холушкин Ю.П. (отв. ред.) Информационные технологии в гуманитарных исследованиях. Новосибирск: НГУ, 2006. Вып.10. 105 с.
- Шелов Д.Б. (отв. ред.) Методика полевых археологических исследований. М.: Наука, 1983. 82 с.
- Шелов Д.Б. (отв. ред.) Методика полевых археологических исследований. Л.: Наука, 1989. 103 с.
- Шер Я.А. Вступительная статья // в кн.: Гарден Ж.К. «Теоретическая археология». М.: Прогресс, 1983. С. 5-28.
- Янин В.Л. (ред.) Археология: учебник для вузов. М.: Изд-во МГУ, 2006. 608 с.
- Burke H., Morrison M., Smith C. The Archaeologist's Field Handbook. Second Edition. Sydney: Allen&Unwin Academic, 2017. 536 p.

**FEATURES OF SCIENTIFIC SEARCH IN ARCHEOLOGY
(in the light of some aspects of general scientific
methodology and historical source studies)**

The article provides a detailed review and analysis of the theoretical, methodological and practical foundations of scientific research in archaeology in the context of general scientific and specifically historical methodology of working with sources. The above is considered with an emphasis on innovative methods of scientific research on an interdisciplinary basis, which are becoming more and more relevant in modern archaeological science.

А.Н. Подушкин, О.А. Мякишева
Центральный государственный музей РК
г. Алматы, Казахстан
p_a_n_alex@mail.ru, myakishevao@mail.ru

**РАБОТЫ КУЛЬТОБИНСКОГО ОТРЯДА АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РК В 2013 ГОДУ**

В 2013 году археологической экспедицией Центрального государственного музея Республики Казахстан (далее ЦГМ РК) осуществлялись комплексные научно-исследовательские и практические полевые работы на эталонных памятниках арысской культуры городище Культобе (территория рабада); могильнике Кылышжар (центральная группа курганов, насыпи № 13, 14 и 15) и могильнике Культобе (восточная группа курганов, насыпи № 1 и 2).

1. Работы на городище Культобе.

Памятник находится на территории Ордабасинского района Туркестанской области, в 4 км к северо-западу от посёлка Сарыарык. Городище расположено в пойме реки Арысь, на её левом берегу, вблизи старого русла (рис. 1: 4; табл. 1: 1; ситуационный план). Объект представляет собой вариант двухчастного городища с так называемым аморфным рабодом (рис. 1: 1; табл. 1). Дислокация объекта в формате JPS: 42 градуса 29'00.78" С 68 градусов 57'40.82" В.

Цитадель памятника практически уничтожена паводковыми водами реки Арысь. Оставшаяся часть представляет собой сегмент высотой 10 м. площадью около 150 кв. м. с обрывистым юго-западным склоном. В разрезе склона отмечены строительные конструкции из пахсы, трапециевидного кирпича-сырца размерами 46x24x15 см (части кладки крепостной стены). Здесь

же собран подъёмный керамический материал IV-VI в.в. (части от хумов, крупных кувшинов, столовых кружек).

Рабад городища Культобе имеет неправильную трапециевидную планировку с размерами сторон около 210x150x100x180 м. Наиболее крутые склоны - в южной и западной части памятника; в центральной и северной частях рабада фиксируется понижение, которое придает рабаду «П»-образный вид. В южной части рабада отмечены округлые возвышения - судя по всему, это остатки оборонительных башен. Средняя высота рабада Культобе 5 - 6 м. Между цитаделью и рабадом отмечена площадка-понижение 40 на 30 м и ров шириной 20 м; в северо-восточной части рабада фиксируются также остатки рва около 3 м шириной (рис. 1:1; табл. 1).

На рабаде городища Культобе в 2013 году был расширен основной раскоп 2012 года (размерами 7 на 10 м), который стал размерами 12 на 8 м (рис. 2: 2; табл. 2). Основные результаты стационарных археологических работ на южной оконечности рабада городища Культобе по вскрытию раскопа в полевом сезоне 2013 года сводятся к следующему.

С целью обнаружения строительных конструкций более древнего (раннего) времени по всей площади раскопа 2012 года осуществлены работы по его углублению. Аналогичным образом западная часть раскопа по всей площади (50% всего раскопа) была углублена с 0,8 до 1,3 – 1,8 м. В ходе работ и тщательной горизонтальной зачистки в выявлены части строительных конструкций второго (нижнего) строительного горизонта (в основном - пахсовые стены).

При этом четких конфигураций жилых конструкций пока не наблюдается, фиксируются только контуры в мощной пахсовой платформе (табл. 2). Это связано с тем, что ранние слои и конструкции в более позднее время были основательно потревожены путем создания выгребных ям-бадрабов и использования этой зоны в качестве производственной периферии. Так, в площадь раскопа попали 9 бадрабов и два контура выгребных ям; кроме всего, найдены остатки, судя по всему, поздней гончарной мастерской и некоторые изделия так называемого печного припаса (рис. 1: 2; табл. 2).

Только в центральной части раскопа открылись контуры и углы помещений, где обнаружена часть пахсовой платформы (или стены), а также – следы основательной строительной деятельности раннего (кангуйского) периода, позволяющие предположительно судить о собственно строительных сооружениях и строительной технике. Оказалось, что строительные конструкции нижнего (раннего) горизонта были комбинированными и сложными.

В частности, были зафиксированы:

- горизонтальная выкладка из крупного античного квадратного в плане кирпича-сырца размерами 40 на 42 см (возможно, это выкладка пола жилого помещения или иной конструкции; табл. 2);

- прямоугольно-овальные углубления под мощные столбовые деревянные опоры, несущие перекрытия сводов или прямых крыш; табл. 2);

- небольшие горизонтальные аморфные выкладки на уровне полов битыми фрагментами керамики сосудов типа хумов (табл. 2).

Соответствующий и тоже ранний археологический материал (части хумов, фляга, концевая накладка на лук) позволяют с известной степенью вероятности говорить о том, что мы имеем дело с культурным горизонтом первых веков н. э., т. е. временем, когда существовало государство Кангуй.

В связи с вышеизложенным заслуживает внимания факт присутствия на Культобе достаточно масштабных построек. Об этом говорит не только наличие мощной стены и следы сложных строительных сооружений, но и факт использования тесаных стандартных столбов в каркасных конструкциях.

Археологический материал, полученный при раскопках рабада Культобе, немногочисленный. Для позднего периода это маловыразительные части керамической посуды, изделия печного припаса (рис. 2: 3); для раннего периода – части венчиков, боковин от крупных сосудов типа хумов (табл. 3: 1 - 3).

Отдельного внимания заслуживает керамическая фляга, представленная горловиной, частью тулова и донцем (форма восстанавливается; рис. 2: 2; табл. 3: 4). Сосуд традиционной классической формы имеет шаровидно-конусовидное тулово с плоским «обрезанным» боком (дном) и вертикально посаженную горловину с венчиком, овально-треугольным в разрезе. Он выполнен из грубого теста с большими примесями шамота, песка, растительности вручную (или – с использованием медленно вращающейся подставки), обожжён посредственно. Фляга покрыта ангобом коричневого цвета и украшена ангобными потеками и мазками черного цвета.

В числе находок – костяная накладка на лук. Артефакт представляет собой плоскую удлиненную пластину с отверстием на конце и небольшой выемкой под тетиву, обратная часть которой хорошо обработана (рис. 2: 5).

Найдены также игральные кости-астрала со специально высверленными отверстиями и подправленными гранями и каменные орудия труда в виде частей ладьевидных зернотерок (рис. 2: 4).

Наконец, у западной бровки раскопа был обнаружен 15 фрагмент древнего культобинского (кангюйского) письма. Он представляет собой относительно небольшую обломанную часть жженого кирпича-таблицы, на лицевой поверхности которого по сырой глине в две строки нанесены знаки. Всего фиксируется 5 знаков: два четко читаемых, остальные – только частично, но по аналогии с другими фрагментами культобинского письма они могут быть восстановлены (рис. 2: 1).

По завершении стационарных археологических работ на южной оконечности рабада городища Культобе 50% западной части раскопа была подвергнута комплексной первичной консервации (покрытие элементов конструкций полиэтиленовой пленкой, затем слоем песка и в завершение – толстым слоем отвального грунта). Вторая часть раскопа оставлена под открытым небом для воздействия на поверхность естественных эрозивных процессов в интересах последующего обнаружения строительных и жилых конструкций и их фиксации в будущем полевом сезоне.

2. Работы на могильнике Кылышжар.

Параллельно с работами на городище Культобе в рамках научно-исследовательской программы «Памятники письменности и археологии государства Кангюй (Канцзюй) II в. до н. э. – IV в. н. э.», коллектив Культобинского отряда в 2013 году продолжил археологические исследования погребальных памятников могильника Кылышжар, территориально примыкающего к городищу Культобе.

Могильник Кылышжар зафиксирован к юго-западу от городища Культобе, в непосредственной близости от сегментовидного обрыва правого берега реки Арысь, напоминающего по форме изгиб клинка сабли (отсюда – казахское название урочища) на лёссовой надпойменной террасе, которая в этом месте по высоте плавно сходит на нет, опускаясь «сверху-вниз» к руслу реки.

Насыпи курганов по отношению друг к другу расположены бессистемно, в отдельных группах курганов фиксируется планировка в «цепочку»; в целом могильник Кылышжар протянулся более чем на полтора километра в направлении северо-восток – юго-запад. В его топографии выделяются локальные группы курганов, в настоящее время выделены центральная и южная группы курганов.

Дислокация центральной группы курганов объекта в формате JPS: 42 градуса 28'58.76" С 68 градусов 56'51.57" В, в 1 км к западу от городища Культобе.

Могильник включает в себя от шестидесяти до восьмидесяти курганов. Планировка насыпей различная: встречены каплевидные, со смещенной от центра максимальной точкой по высоте курганы; наиболее крутой склон, как правило, северный, реже – восточный. Имеются также округлые насыпи, с очень плавными, пологими, почти не выраженными склонами. Все курганы однородные по составу, они сложены из лёсса. Из открытых трех курганов центральной группы заслуживает внимание курган 15.

Курган 15. Курган овально-округлый в плане, насыпь слабо выражена и не профилирована, в центре насыпи фиксируется грабительская воронка. Размеры насыпи 24 на 22 м, высота 1,1 – 1,2 м (рис. 3: 1). Фиксация кургана в формате GPS: 42 градуса 28'57.10" С 68 градусов 56'46.98" В, высота над уровнем моря 261 м. В юго-западном секторе насыпи, практически у кромки, на глубине 2,8 – 3,0 м была открыта погребальной конструкции в виде овально-прямоугольной погребальной камеры (грунтовой ямы) размерами 3,5 на 3,8 м. Судя по эпизодически открывающимся останкам костяков, курган был ограблен в древности (рис. 3: 1 - 2).

После полной зачистки в северной части камеры были выявлены контуры грабительского лаза, и здесь же на уровне пола обнаружены останки мужского костяка виде горки костей, который принадлежал мужчине средних лет (черепная коробка, мелкие разрозненные кости; рис. 3: 2).

Вблизи костных останков без системы были найдены:

– фрагмент керамики от столового сосуда ручной работы, тесто грубое, со значительными примесями шамота, песка (форма не восстанавливается). Черепок на изломе черного цвета, обжига кострового. Фрагмент украшен прочерченными по сырой глине параллельными косыми насечками, которые под углом около 50 градусов упираются в концентрически прочерченную по тулову в районе плечика линию; фрагмент снаружи носит следы использования на огне (рис. 3: 4);

- небольшое круглое бронзовое зеркало диаметром 8,4 см и толщиной диска 0,2 см без ручки со слегка загибающимися вовнутрь краями (рис. 3: 3);
- миниатюрная серебряная скоба-накладка на тонкий наборный пояс; имеет загнутые вовнутрь фиксаторы-концы (рис. 3: 6);
- два культовых камня (речной галечник; рис. 3: 5 и 7).

Несмотря на ограниченность и малочисленность археологического материала, часть артефактов и особенности обряда погребения дают основания для хронологических и историко-культурных интерпретаций.

Основные погребальные конструкции могильника Кылышжар – катакомбы различных типов: с длинным узкотраншейным ступенчатым (без ступенчатым) дромосом; с дромосом «с заплечиками»; «Т»-образные и «Г»-образные (Подушкин, 2011, с. 324-329).

В этой связи отметим факт компактного присутствия в могильнике Кылышжар такого погребального сооружения, как грунтовая яма, что является в какой-то степени прецедентом. Судя по всему, определенная часть народонаселения Кангюй могла практиковать такую конструкцию и обряд, которые находят аналогии в среде азиатских сарматов, для которых на этапе среднесарматской (и позднесарматской) культур характерны грунтовая яма и соответствующий обряд погребения в том числе - с восточной ориентацией изголовья (Мошкова, 1992, с. 178-179; табл. 73).

Можно предположить, что именно сарматское население Кангюй было причастно к указанным погребальным конструкциям, тем более, что присутствие азиатских сарматов на территории Южного Казахстана на рубеже эры и в первые века н. э. в качестве этнического компонента не вызывает сомнения (Подушкин, 2000, с. 150-153; Подушкин, 2010, с. 207-217).

Об этом же говорят и найденные артефакты. Так, «гребенчатый» прочерченный декор на посуде (достаточно характерный для посуды сарматов) встречен на керамике Карабулакского могильника I-IV в.в. (Заднепровский, 1992, с. 91; табл. 35: 47). Небольшое бронзовое зеркало без ручки имеет прямую аналогию в памятниках сарматского круга племен (сираки) северо-западного Кавказа первых веков до – первых веков н. э. (Каменецкий, 1992, с. 250; табл. 99: 5), а также – в материалах могильников Средней Азии этого же времени (Литвинский, 1978, с. 73; табл. 15: 11 и 14). Отмечены подобные зеркала и в могильниках джетысарской культуры в начале нашей эры. (Левина, 1996, 231; рис. 158: 14, 16. 18 и 22).

Кроме всего, заметим, что артефакты сарматского облика широко встречаются и в катакомбах арысской культуры (Подушкин, 2012, с. 488-496). Перечисленные обстоятельства позволяют трактовать погребения в курганах 13-15 центральной группы как имеющие отношение к культуре сарматских племен, и предварительно датировать артефактный материал первыми веками н. э.

3. Работы на могильнике Культобе.

Могильник Культобе находится на гребневидных лессовых останцах правой надпойменной террасы реки Арысь, в 2,5 км к северу от городища Культобе. Насыпи курганов могильника вытянуты одной – двумя параллельными цепочками более чем на два километра в направлении север-юг. Он представляет собой вариант могильника, сочетающего в себе расположение цепочкой и бессистемного расположения насыпей.

Могильник включает в себя от пятидесяти до ста курганов, при этом выделяются локальные группы курганов, концентрирующихся в одном месте. В частности, выделены южная, центральная и восточная группы курганов. Планировка насыпей каплевидная, со смещенной от центра максимальной точкой по высоте; наиболее крутой склон, как правило, северный, реже - восточный. Насыпи курганов однородные по составу, сложены из лёсса. Средние размеры курганов могильника Культобе от 10-30 и более метров в основании при высоте от 1,5 до 2,5 м.

В течение полевого сезона 2013 года раскопкам подверглась восточная группа могильника, включающая около 12 курганов (насыпи 1 и 2); некоторые насыпи носят следы ограбления в древности.

Курган № 1 сложен из лёсса, насыпь слабовыраженная, не профилированная, размерами в основании 12 на 15 м, высотой 0,8 м. Курган округлый, слегка вытянут по длинной оси в почти правильном направлении юг-север; наиболее крутой склон северный (табл. 4: 1). Фиксация кургана в формате GPS: 42 градуса 29'45.14" С 68 градусов 57'51.14" В, высота над уровнем моря 266 м.

Археологические работы в кургане 1 позволили в южном секторе, ближе к кромке насыпи, на средней глубине от 2,8 до 3,2 м вскрыть трехчастное катакомбное погребальное сооружение «Г» –

образного типа, где дромос – коридор перпендикулярно примыкает к подземной сводчатой погребальной камере.

Общая конструкция катакомбы кургана 1 включает в себя следующие составляющие элементы:

- траншейный относительно широкий бесступенчатый дромос-коридор с пандусным наклонным спуском в сторону камеры в виде грунтовой ямы прямоугольной формы;
- арковидный в разрезе короткий лаз;
- овално-трапециевидную в плане погребальную камеру со сглаженными углами и прямым сводом (табл. 4: 1).

Заметим, что место соединения лаза с камерой заложено горизонтальной (и вертикальной) кладкой на глиняном растворе из квадратного (прямоугольного) массивного кирпича-сырца средними размерами 42x40x12 см (50x24x11 см), причем кладка присутствует не только в створе лаза, но и выходит в дромос. Кроме всего, большая часть дромоса (на три четверти по длине) выходит за пределы насыпи, то есть не перекрывается последней (табл. 4: 1).

Отметим для подобного рода погребальных сооружений следующие новации:

- уровень пола камеры и уровень пола лаза не совпадают: фиксируется достаточно высокая ступенька (табл. 4: 2);
- наличие «Г»-образной суфы, которая расположилась вдоль восточной и северной стенок погребальной камеры (табл. 4: 2);
- обнаружение под костяком 1 остатков деревянного прямоугольной формы гроба-катафалка.

При зачистке всей площади камеры было открыто коллективное непо потревоженное погребение из двух костяков: костяк, принадлежащий мужчине средних лет, располагался на длинной части суфы (костяк 1), а костяк женщины находился непосредственно на полу погребальной камеры, на более нижнем уровне. Кроме всего, в непосредственной близости от ступеньки, вблизи тазовых костей женского костяка 2, найдены плохо сохранившиеся останки костей, судя по всему, принадлежавших младенцу (рис. 4: 1; табл. 4: 2).

Обряд погребения: труположение в вытянутом состоянии на спине изголовьем на восток. В числе обрядовых действий нужно отметить факт обертывания тел покойных тонкой хлопчатобумажной тканью хорошего качества (об этом свидетельствуют отпечатки тканей на железных артефактах).

Погребальный инвентарь катакомбного погребения в кургане 1 включает следующие артефакты:

1. Кувшин столовый. Сосуд грушевидной формы, сделан на гончарном круге из качественного теста, хорошо обожжен. Имеет вертикальную ручку, нижний конец которой крепится к плечу, а верхний – к горловине сосуда чуть ниже венчика. Декорирован рельефно-выпуклым «рубчиком», концентрически опоясывающем горловину, станковым рифлением, а также – ангобом желто-коричневого цвета. В числе особенностей этого изделия – наличие на плечике сосуда, прочерченного по сырой глине «Т»-образного знака- тамги (нишана), а также – подрезка нижней части кувшина гребнистой лопаточкой (рис. 4: 2б; табл. 5: 1).

2. Фляга столовая классической округлой формы с плоским боком. Сосуд выполнен из качественного, хорошо обожженного теста на круге. В числе особенностей декора отмечены: концентрическая прочерченная по сырой глине линия, подчеркивающая и выделяющая зону конуса: в этой зоне зафиксированы два пояса орнамента «змейка», а еще одна «змейка» отмечена на тулове сосуда.

Поверхность сосуда покрыта светлым белесым ангобом, имеются также ангобные потёки более темных тонов, начинающиеся от конуса фляги. У дна сосуда также четко зафиксирован прочерченный по сырой глине «Т»-образный знак-тамга (нишан), часть которого слегка размыта механическим сколом поверхности сосуда (рис. 4: 2а; табл. 5: 2).

3. Курильница ритуальная. Представляет собой сосуд на высокой ножке с двумя полусферическими чашами малого и большего диаметров и двумя вертикальными двойными ручками, крепящимися к ножке; при этом нижняя чаша выполняет функции врезного поддона, но в качестве такового может выступать и верхняя чаша. Сосуд сделан из грубого теста вручную, обожжен посредственно, декор отсутствует. Курильница использовалась по назначению, так как на дне обеих полусферических чаш отмечены следы закопчения. Кроме всего, по всей длине ручек «сверху-вниз» имеются глубоко прочерченные широкие линии, которые формируют посредине невысокий валик (рис. 4: 2в; табл. 5: 3).

4. Округлое изделие из камня-песчаника, близкое по функциональности к навершию клинкового оружия (или напряслу?). Представляет собой правильный цилиндр с отверстием посередине (табл. 5: 4).

5. Серьги золотые «луновидные» (ближе к форме «двойной лунницы») с дужками (два экземпляра). Каждая серьга имеет по 15 каменных инкрустаций-вставок (всего 30). Изделия сделаны в классическом золото-бирюзовом полихромном стиле, характерном для культурных традиций поздних саков, сарматов и Кангюй. Имеют объемную основу в виде смолы, на которую плакировано золото и инкрустированы драгоценные камни (рубины или гранаты). Форма каменных вставок – округлая и «каплевидная». Средние размеры «глазков»: диаметр круглых вставок 0,4 – 0,5 см; «каплевидные» - 0,4 на 0,6 см.

При этом лицевая поверхность серег имеет камни лучшего качества (прозрачность, отсутствие трещин, сколов), нежели обратная. Места соединения дужек оформлены в виде небольших цилиндров с кольцевыми горизонтальными насечками, дужки к серьгам крепились бронзовыми штырьками. Местонахождение камней следующее: по пять на лицевой (оборотной) поверхностях, и по пять – на нижнем стыке соединения этих поверхностей (рис. 4: 4; табл. 5: 6 – 7).

6. Наборное ожерелье из бус. Состоит из овально круглых прозрачных хрустальных, голубого цвета пастовых, обоймочковых стеклянных и сложноконструктивных бус общим количеством более 130.

В частности, количественно зафиксированы: 2 большие хрустальные; 7 пастовых; 1 боченко-образная янтарная, 1 овально-квадратная с подглазурным нанесением золота; 25 двухсекционных обоймочковых; 12 трехсекционных обоймочковых, 7 четырехсекционных обоймочковых; 1 пятисекционная обоймочковая и 1 семисекционная обоймочковая. Все обоймочковые и одиночные бусы – с подглазурным нанесением золота (рис. 4: 6; табл. 5: 5).

7. Перстень железный круглый с печаткой из бронзовой вставки и янтарного «глазка» (рис. 4: 5б; табл. 5: 9).

8. Кольцо железное круглое. Изделие с лицевой и обратной сторон носит следы качественной хлопчатобумажной ткани тонкой выделки (рис. 4: 5а; табл. 5: 8).

9. Декоративный артефакт из золотой фольги в виде миниатюрной шатровой четырёхскатной крыши (рис. 4: 7; табл. 5: 10).

Найдены также образцы древнего дерева из погребального настила костяка 1, рыбная кость как элемент «заупокойной» пищи и мелкие фрагменты слюды.

Завершает характеристику артефактного комплекса кургана 1 присутствие тамго-образных знаков сарматского облика на керамике: «Г»-образный знак антропоморфного происхождения зафиксирован прорезанной по сырой глине техникой на плечике кувшина (рис. 5: 1), и аналогичный по иконографии знак прочерчен по сырой глине на фляге, у донца (рис. 5: 2).

Местонахождение погребального инвентаря отражено в таблице 4: 2.

Курган № 2 восточной группы могильника Культобе сложен из лёсса, насыпь слабовыраженная, не профилированная, размерами в основании 14 на 16 м, высотой 0,9 м. Курган округлый, слегка вытянут по длинной оси в почти правильном направлении юг-север; наиболее крутой склон северный. Фиксация кургана в формате GPS: 42 градуса 29'44.42" С 68 градусов 57'52.10" В, высота над уровнем моря 265 м.

Археологические работы в кургане 2 позволили в южном секторе, ближе к кромке насыпи, на средней глубине от 3,1 до 3,45 м обнаружить трехчастное катакомбное погребальное сооружения «Г» – образного типа, где дромос – коридор перпендикулярно примыкает к подземной сводчатой погребальной камере.

Заметим, что хорошее состояние полой погребальной камеры и основательные горизонтальные напластования материкового лесса над ней без риска нарушения техники безопасности позволили вскрыть ее подземным способом (без раскопок площадей сверху; эти работы были осуществлены позднее), что было очень близко к дублированию работ древних мастеров по сооружению подобных катакомбных сооружений.

В связи с последним обстоятельством стало возможным не только визуально в реалии увидеть полную картину подземного погребального сооружения (и погребения в нем: рис. 21: 1-3), но и на стенках камеры, особенно – в районе углов, зафиксировать следы инструмента, который, судя по трасологии, напоминал тесло с узким рабочим лезвием (около 4-4,5 см); при этом основные следы инструмента по всей площади стенок и пола камеры тщательно затирались по влажному (сырому) лессу.

Общая конструкция катакомбы кургана 2 включает в себя следующие составляющие элементы:
– узкотраншейный бесступенчатый дромос-коридор с пандусным наклонным спуском в сторону камеры;

– арковидный в разрезе лаз;

– овално-трапециевидную в плане погребальную камеру со сглаженными и хорошо выраженными углами и овално-сферическим сводом (по форме напоминает современную детскую казахскую качалку «бесик»; рис. 6: 1; табл. 6: 1).

– округлую нишу, вырезанную в юго-восточной стенке камеры, вблизи лаза, справа (табл. 6: 2).

Заметим, что в древности погребение в катакомбе 2 было основательно потревожено грабителями, поэтому не найдена закладка лаза; кроме того, большая часть дромоса этой катакомбы (на три четверти по длине) выходит за пределы насыпи, то есть не перекрывается последней, а уровни полов камеры и лаза не совпадают: фиксируется ступенька высотой от уровня пола камеры 0,45 см (табл. 6: 1).

В камере обнаружены останки 5 костяков, у двух из которых отмечено неполное анатомическое положение (костяки 1 и 2, предположительно принадлежащие женщине и мужчине средних лет), а остальные в виде бессистемной массы костей (черепа, тазовые, бедренные и иные кости) располагались у северной стенки погребальной камеры (рис. 6: 1; табл. 6: 2).

Обряд погребения (судя по местонахождению тазовых костей и нижних конечностей у двух костяков) – трупоположение в вытянутом состоянии на спине изголовьем на восток.

В числе обрядовых действий отметим также фиксацию элементов поминок (тризны), связанной с культом предков (обнаружение в курганной насыпи катакомбы кухонной керамики, культовых камней).

Погребальный инвентарь катакомбного погребения в кургане 2 включает следующие артефакты:

1. Кувшин столовый. Сосуд грушевидной формы, сделан на гончарном круге из качественного теста, хорошо обожжен. Имеет вертикальную желобчатую в разрезе ручку, нижний конец которой крепится к плечу, а верхний – к горловине сосуда чуть ниже венчика. Кувшин декорирован рельефно-выпуклым «рубчиком», концентрически опоясывающем горловину, прочерченными по сырой глине концентрическими параллельными линиями на тулове и двойной «змейкой» на плечике, а также – ангобом желто-коричневого цвета (рис. 6: 2а).

В числе особенностей этого изделия – наличие в верхней части нижнего крепления ручки дугообразного плоского налёпа, а также – подрезка нижней части кувшина гладкой лопаточкой.

2. Бокал столовый ритуальный (редкая форма керамики в арысской культуре, встречена впервые). Сосуд цилиндрической формы без горловины, с округлым дном без ручек. Выполнен вручную из качественного, хорошо обожженного теста. Декор отсутствует (рис. 6: 2б).

3. Наборное ожерелье из бус. Состоит из 6 голубых биконических гранёных бус (египетский фаянс) среднего размера, а также – одной большой круглой пастовой бусины желто-прозрачного цвета и одной стеклянной многослойной «крученой» вытянутой овално-цилиндрической бусины темного цвета (рис. 6: 7).

4. Наборный браслет из 5 каменных полированных таблетко-образных округлых подвесок с отверстиями из гагата, темного сланца, и, возможно, обсидиана (рис. 6: 3).

5. Железный черешковый трехперый наконечник стрелы с острой ударной головкой и прямыми жальцами (рис. 6: 5).

6. Зооморфная подвеска из египетского фаянса в виде сидящей лягушки (рис. 6: 4).

Обнаружены также ритуальный камень аморфной формы с выраженными полированными «рабочими» гранями, фрагменты донца и частей тулова от трех кухонных сосудов (найжены в насыпи кургана, у её юго-западной кромки - вариант тризны).

Наконец, среди груды костей зафиксирован предмет овалной формы, похожий на слегка сплюснутый огурец, из очень легкого материала природного (?) происхождения, напоминающий кокон светло-желтого цвета (рис. 6: 6). Предварительные заключения по поводу происхождения этого кокона сводятся к тому, что мы имеем дело с медицинским фактором: судя по всему, это так называемая «циста» кишечного паразита вроде цепня.

Местонахождение погребального инвентаря отражено в таблице 6: 2.

Следует отметить, что впервые при раскопках катакомб 1 и 2 восточной группы могильника Культобе были получены такие полные и информативно насыщенные комплексы (керамика, золотые изделия, знаки-тамги, зооморфные артефакты из египетского фаянса, украшения), историко-

культурная интерпретация которых требует отдельного научного исследования. Остановимся на некоторых аналогиях и параллелях.

Так, золотые серьги «двойные лунницы» из катакомбы 1 восточной группы насыпей могильника Культобе с инкрустацией камнями по технике изготовления и культурному наполнению близки так называемому полихромному стилю в ювелирном искусстве номадов Евразии первой половины I тыс. н. э., и имеют аналогии в кругу сарматских (гунно-сарматских) памятников: так, очень близкие по форме и конструктивному решению обнаружены в Лебедевском могильнике (Лебедевка VI – курганы 39 и 49; Любчанский, 2009, с. 14; рис. 3: 1, 2 и 6; Лебедевка, курган 2; Мошкова, 2009, с. 102; рис. 2: 2).

Редкая находка зооморфной подвески лягушки из египетского фаянса (пока единственная на территории Казахстана; образ этого персонажа у многих народов связан с плодородием, богатством: Шевяков, 1995, с. 36-37; илл. на с. 37) находит параллели в материалах позднеантичных городов Северного Причерноморья, откуда подобные предметы попадали в среду номадов (сарматов, меотов; Алексеева, 1984, с. 238; табл. CLVII: 34).

Отметим также курильницу уникальной формы и универсального назначения (две чаши, две двойные ручки), аналогов которой на большом пространстве Евразии для периода первых веков до – первых веков н. э. пока нет. Между тем курильницы – достаточно частое явление в погребальной обрядности сарматского мира (Смирнов, 1973, с. 46-59).

Наконец, очень интересен «Т»-образный знак-тамга, одновременно отмеченный на двух сосудах (кувшин, фляга): прямая аналогия этому знаку-тамге имеется в материалах сарматского могильника Мечетсай. Здесь в кургане № 3, в погребении 3 была обнаружена фляга с прочерченным по сырой глине у донца Э-образным знаком (Болелов, 2012, с. 212; цв. табл. 61: 1-3 и 6). Еще одна близкая аналогия – Э-образные знаки на керамике из соседнего Чача (Богомолов, 2011, с. 101; рис. 2: 27-28). Подобный Т-образный знак отмечен также на одной из центральных декоративных пластин наборного пояса, обнаруженных в кургане 21 могильника Жаман-Тогай (Максимова, 1968, с. 185-186; рис. 5, б).

Такие знаки-тамги зафиксированы на стенках сарматского святилища-храма Байте 3 на Устьурте (Самашев, Кушербаев, Аманшаев, Астафьев, 2007, с. 204; 206 – верхний рисунок; здесь же: торцовая стена нижнего рисунка).

Заслуживает также внимание редкий артефакт из золота в виде четырехскатной крыши: аналогичная конструкция известна в двухкамерной катакомбе арысской культуры Южного Казахстана у с. Косагаш (Подушкин, 2000, с. 83; здесь же см. рисунок).

Предварительно по аналогиям археологические комплексы из погребений восточной группы курганов 1-2 могильника Культобе датируются в пределах I в. до н.э. - III в. н.э., а в историко-культурном аспекте связываются с сармато-сюннским кругом племён, который отмечен в составе государства Кангюй (II в. до – IV в. н.э.).

По окончании всего блока археологических исследований на курганах 13-15 группы могильника Кылышжар, а также – на курганах 1-2 могильника Культобе вручную и с частичным использованием техники были осуществлены реконструктивные работы по полному воссозданию внешнего облика курганов и исторического ландшафта местности.

4. Заключение.

Таким образом, работы Культобинского отряда РГКП Центральный государственный музей Республики Казахстан на памятниках бассейна реки Арысь II в. в. до н. э. – IV в. в. н. э. в 2013 году позволили получить новый археологический и палеолингвистический материалы. В частности, раскопки на рабаде городища Культобе вдали возможность зафиксировать ранние (первые века н. э.) сложные комплексные архитектурные сооружения этого времени, найден и сам эпиграфический артефакт (фрагмент кирпича-таблицы с культобинским письмом).

Это подтверждает тезис о том, что население Южного Казахстана периода государства Кангюй, знакомое с кангюйским письмом, имело развитые традиции в области строительной и жилой архитектуры.

Кроме всего, были открыты полноценные и весомые в археологическом аспекте погребальные комплексы, принадлежавшие сарматскому и кангюйскому кругу племён, что существенно расширило наши представления об этнокультурной ситуации в регионе первых веков нашей эры и увеличило спектр исследованных памятников в этом проблемном в контексте сохранения историко-культурного наследия районе.

Литература

- Алексеева Е.М. Бусы и подвески // Античные государства Северного Причерноморья. – М.: «Наука», 1984. – С. 237-239.
- Богомолов Г.И. К типологии и значению тамгообразных знаков на керамике Чача // Материалы международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана. – Алматы, 2011. Том III. – С. 91-105.
- Заднепровский Ю.А. Ранние кочевники Кетмень-Тюбе, Ферганы и Алая // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: «Наука», 1992. – С. 87 – 95.
- Засецкая И.П. Культура кочевников южно-русских степей в гуннскую эпоху (конец IV-V вв.). – СПб, 1994. – 224 с.
- Каменецкий И.С. Меоты и другие племена северно-западного Кавказа в VII в. до н. э. - III в. н. э. // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: «Наука», 1992. – С. 224-252.
- Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья (I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.). – М., 1996. – 396 с.
- Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы // Могильники Западной Ферганы. Вып. IV.- М.: Наука, 1978. – С.1-179.
- Любчанский И. Э. Материальная культура кочевников Южного Зауралья во II – начале VI века н. э. // Вестник Челябинского государственного университета. № 41 (179). История. – Челябинск, 2009. Вып. 38. – С. 11-18.
- Максимова А.Г. Могильник Жаман-Тогай // Древности Чардары. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1968. – С. 174-193.
- Мошкова М.Г. Женское погребение в кургане 2 из Лебедевского могильного комплекса (раскопки Г.И. Багрикова) // Готы, гунны и сарматы между Волгой и Дунаем. – СПб, 2009. – С. 99-114.
- Мошкова М.Г. Среднесарматская культура // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 177-191.
- Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. – Туркестан, 2000. – 200 с.
- Подушкин А.Н. Катакомбы арысской культуры Южного Казахстана: коллективные погребения могильников Культобе и Кылышжар (II в. до - III в. н.э.) // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Материалы международной научной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения М.П. Грязнова. – СПб, 2012. – С. 488-496.
- Подушкин А.Н. Катакомбы могильника Кылышжар // Маргулановские чтения - 2011. – Астана, 2011. – С. 324-329.
- Подушкин А.Н. Сарматы в Южном Казахстане // Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию А.Н. Бернштама. РАН. – СПб, 2010. – С. 207-217.
- Самашев З., Кушербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А. Сокровища Устюрта и Манкыстау. – Алматы, 2007. – 400 с.
- Смирнов К.Ф. Курильницы и туалетные сосудики азиатской Сарматии // Кавказ и Восточная Европа в древности. – М., 1973. – С. 46-59.
- Шевяков А.И. Образ лягушки в верованиях народов Евразии. Ташкент, 1995.



Рисунок 1. Городище Культобе (1.1. Вид сверху; 1.2. Внешний вид раскопа).



Рисунок 2. Городище Культобе. (2.1. Фрагмент письменности; 2.2-5. Артефакты).

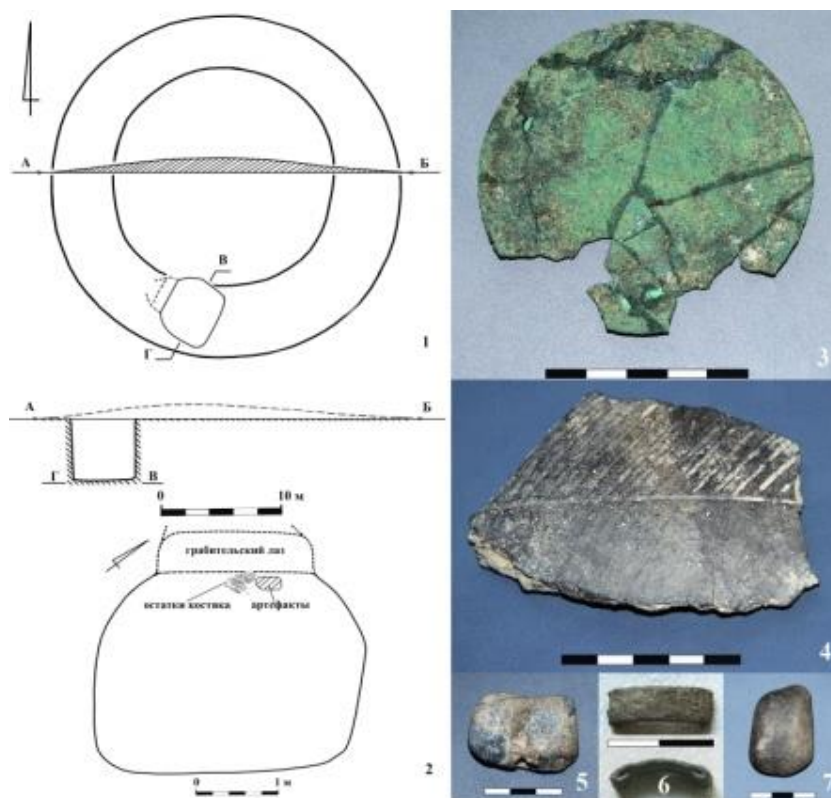


Рисунок 3. Могильник Кылышжар. Центральная группа курганов. Курган 15.
(3.1-2. План, разрез катакомбы; 3.3.Бронзовое зеркало; 3.4. Фрагмент керамики; 3.5 и 7. Камень галечник; 3.6. Серебряная пластина).



Рисунок 4. Могильник Культобе. Восточная группа курганов. Курган 1.
(4.1. Погребение в катакомбе; 4.2а-2в. Керамика; 4.3. Наборное ожерелье; 4.4. Серьги золотые; 4.5а-5б. Железные кольцо, перстень; 4.6. Бусы с подглазурной позолотой; 4.7. Золотая пластина).



Рисунок 5. Могильник Культобе. Восточная группа курганов. Курган 1. (5.1. Знак на кувшине; 5.2. Знак на фляге).



Рисунок 6. Могильник Культобе. Восточная группа курганов. Курган 2. (6.1. Погребение в катакомбе; 6.2а-3б. Керамика; 6.3. Наборный браслет; 6.4. Фаянсовый лягушонок; 6.5. Наконечник стрелы; 6.6. Ограничительный предмет; 6.7. Наборное ожерелье).

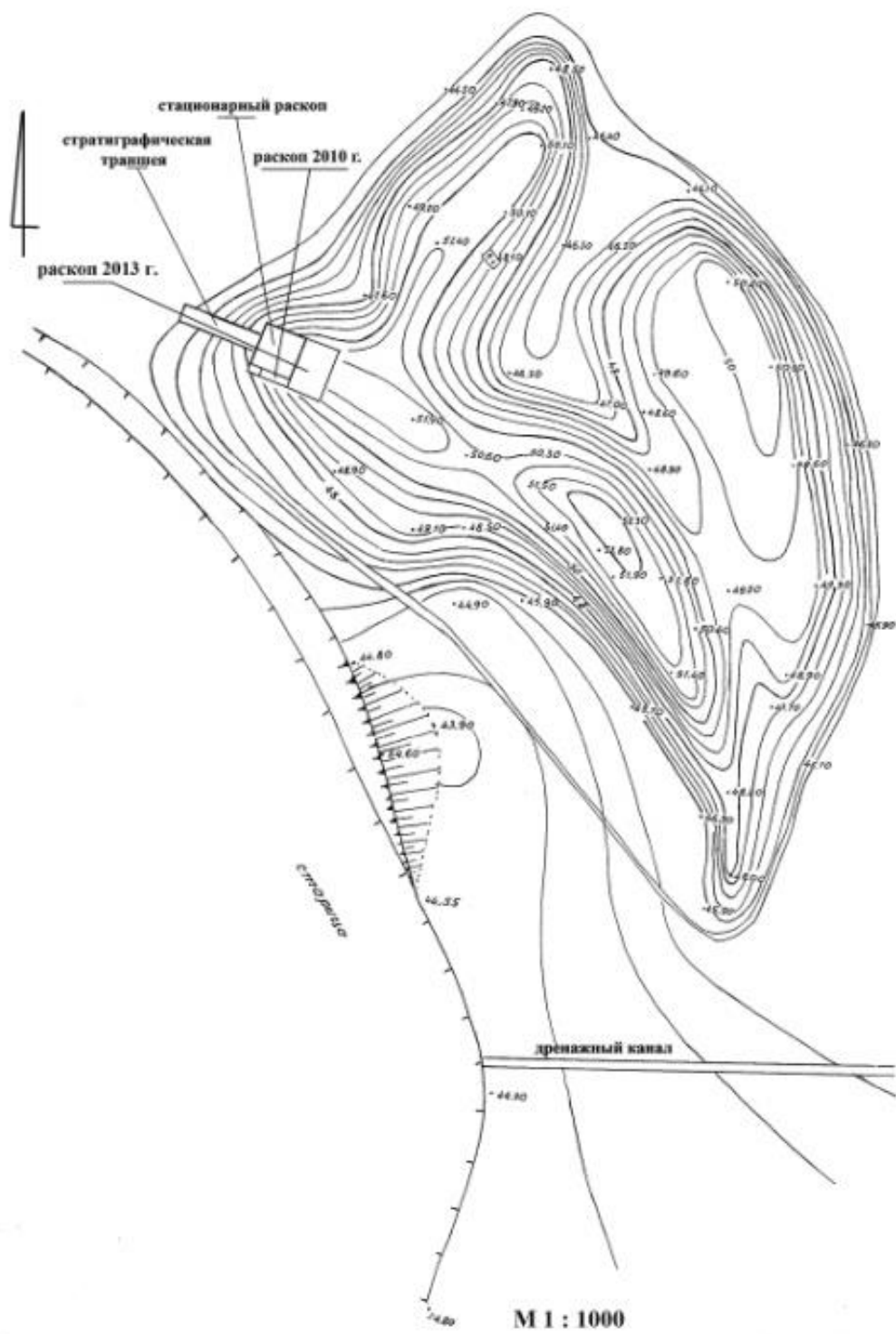


Таблица 1. Городище Культобе. Топографический план.

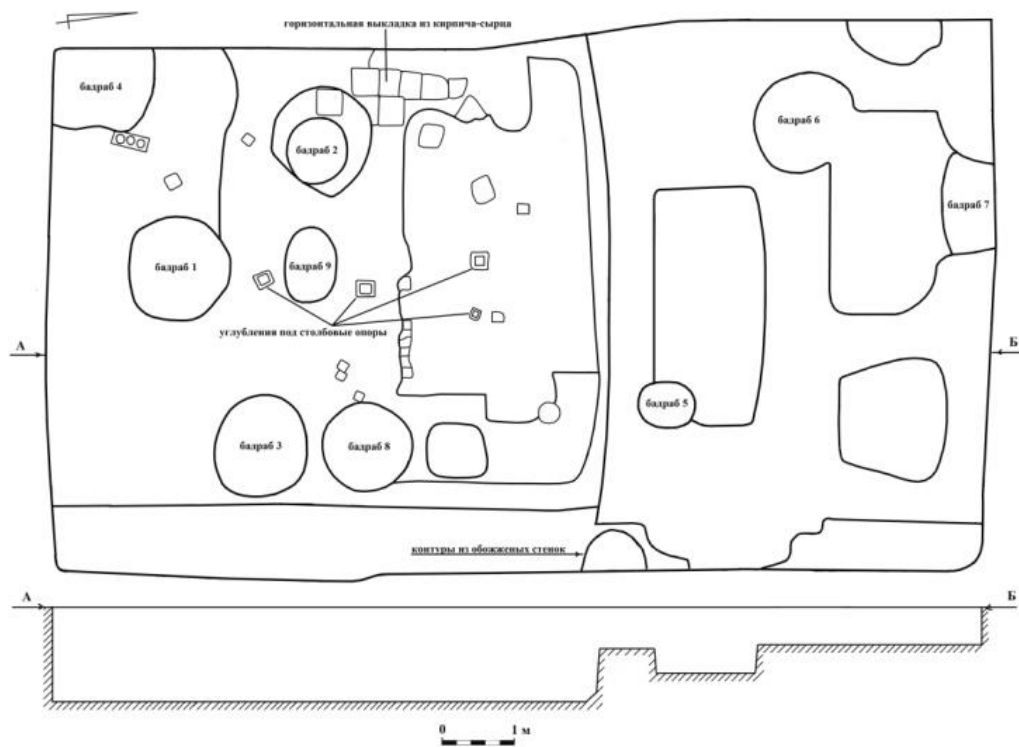


Таблица 2. Городище Культобе. Раскоп на рабаде 2013 года. План, разрез

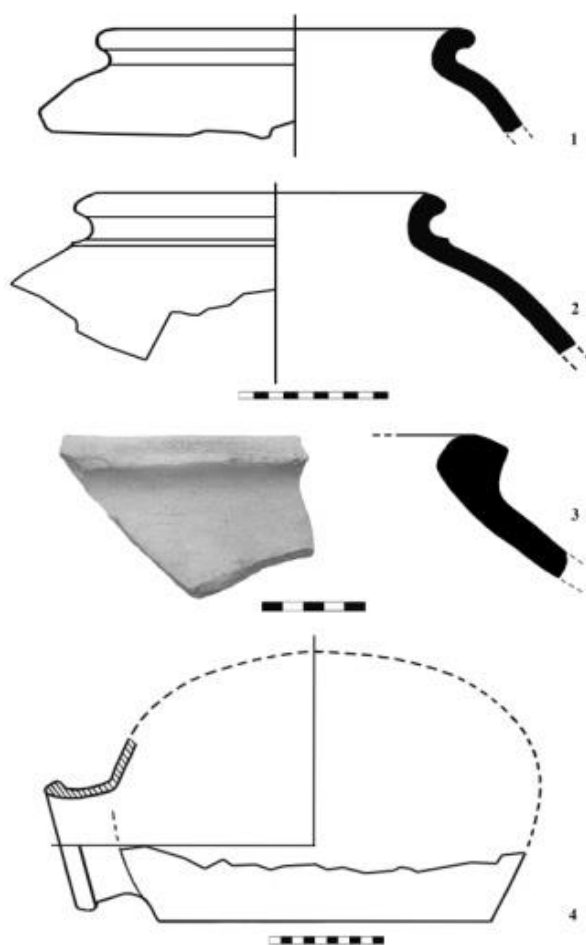


Таблица 3. Городище Культобе. Керамика из раскопа на рабаде (3.1- 3. Фрагменты хумов; 3.4. Керамическая фляга).

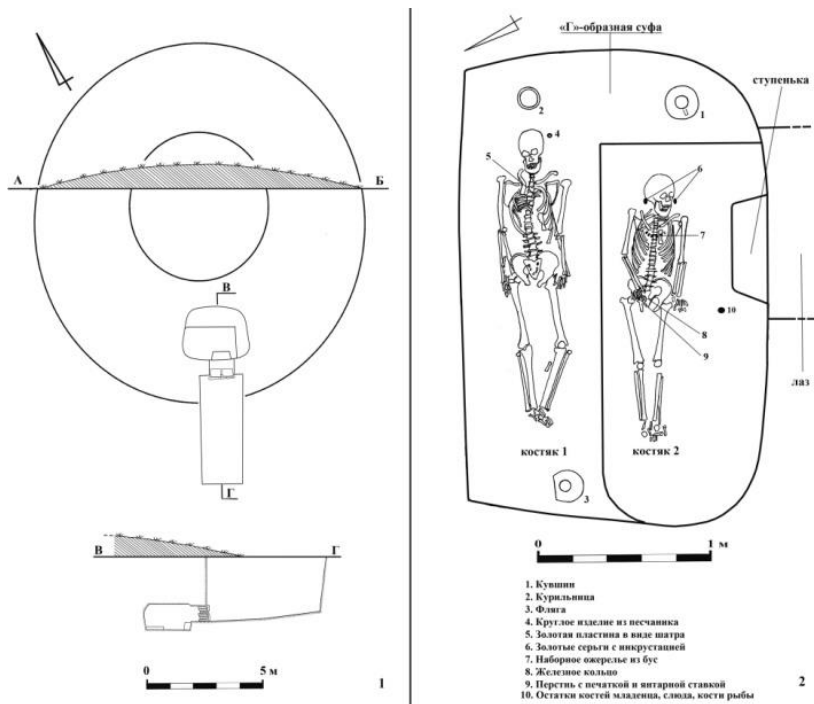


Таблица 4. Могильник Кылышжар. Центральная группа курганов. Курган 15 (4.1-2. План, разрез катакомбы; 4.3. Фрагмент керамики; 4.4. Бронзовое зеркало; 4.5. Серебряная пластина).

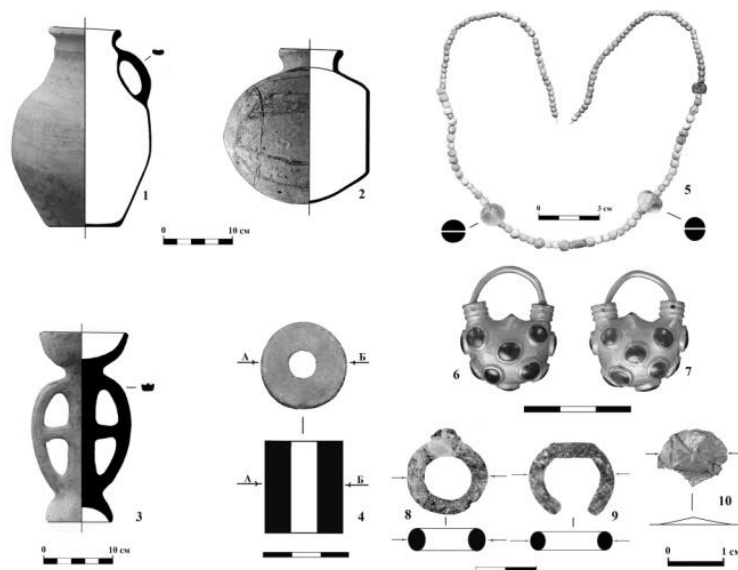


Таблица 5. Могильник Культобе. Восточная группа курганов. Курган 1. (5.1-3. Керамика; 5.4. Каменное изделие; 5.5. Ожерелье наборное; 5.6-7. Серьги золотые; 5.8. Кольцо железное; 5.9. Перстень железный; 5.10. Золотая пластина).

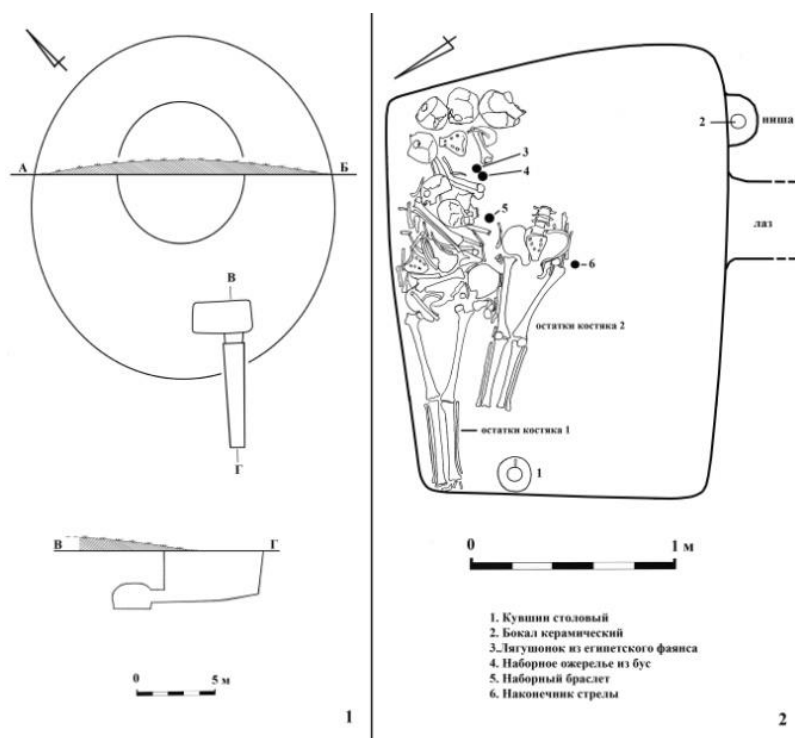


Таблица 6. Могильник Культобе. Восточная группа курганов. Курган 2.
(6.1. План, разрез катакомбы; 6.2. Погребение, экспликация инвентаря).

THE WORKS OF THE KULTOBE DETACHMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN 2013

The publication is devoted to the most significant in the scientific, historical and cultural aspects of the work of the Kultobinsky detachment of the South Kazakhstan archaeological expedition of the State Museum of the Republic of Kazakhstan of the field season of 2013 within the framework of the regional long-term research program "Monuments of writing and archeology of the Kangyu state (Kantsju) II c. BC er - IV c. n er."

The excavations allowed the discovery of full-fledged archaeological funerary complexes belonging to the Sarmatian and Kangyu tribes, which significantly expanded the scientists' ideas about the ethno-cultural situation in the region of the first centuries of our era and increased the range of monuments in this problematic area in the context of preserving the historical and cultural heritage of the region.

А.Б. Қалыш¹, А.Ш. Аққалиева^{1,2}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби

²Институт археологии им. А.Х. Маргулана

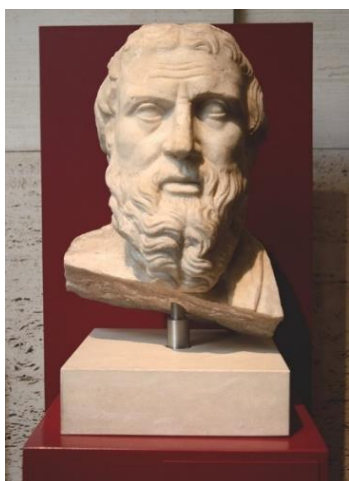
г. Алматы, Казахстан

kalyshamanzhol@gmail.com; aybobek.akkaliyeva@gmail.com

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ О САРМАТСКИХ ПЛЕМЕНАХ В ТРУДАХ АНТИЧНЫХ АВТОРОВ

Введение. Сарматы – один из древнейших племен нашей республики, чье имя достаточно сохранилось в описаниях античных авторов и хорошо прослеживается по археологическим материалам. По хозяйственно-культурному типу сарматы были кочевниками, населявшими бескрайние степи Южного Урала. Греческий историк и географ Страбон дал четкую характеристику повседневной жизни кочевников сарматской эпохи. Римский историк Публий Корнелий Тацит относит сарматов к народу, «проводящему всю жизнь на колесницах и лошадях». Поскольку у сарматов в целом не было собственной письменности, поэтому трудно сопоставить такие исторические хроники. Но они постоянно привлекали внимание греческих и римских историков, так как были свидетелями многих древних исторических событий.

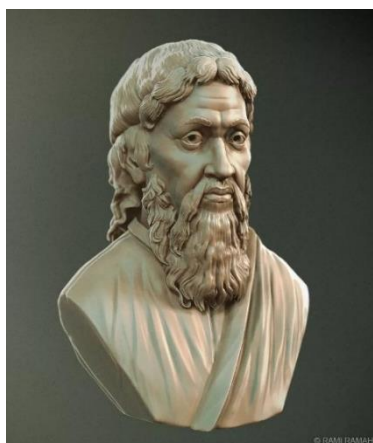
Античная литература приводит достаточно ценных сведений о сарматах, хронологически относящихся к периоду V–IV вв. до н. э. Первые записи античных авторов о военных делах сарматов можно датировать эпохой позднего эллинизма, в то же время основная часть их доказательств относится к римскому периоду. С точки зрения греков и римлян, время наступления сарматской эры на юге Восточной Европы связано с периодом завоевания Скифии. Так, Диодор Сицилийский пишет: «Эти последние (савроматы) через несколько лет окрепли, уничтожили значительную часть Скифии и превратили землю в пустыню». Диодор Сицилийский выделил только факт покорения Скифии савроматами и не уточнил, когда произошло описываемое событие. Однако исчезновение яркой скифской культуры III века, а также разрушение городов на скифской периферии, зафиксированные в результате археологических исследований, совпадают со временем, описанным указанным нами выше автором (Белоусов, 2010, с. 299-300). С этого времени кочевые сарматские племена начинают мигрировать с Дона на запад до Днепра. Об этой миграции римский ученый Плиний Старший в своей работе «Естественная история» приводит данные о двенадцати племенах, в которые населяли Танаис (Плиний Старший 2, VI, 22). В четвертом томе работы Геродота «История» также приводятся сведения с характеристикой скифов и других соседних кочевых племен, включая сарматов, земли которых «заканчиваются на границе Скифии с рекой Танаис и начинается земля сарматов. На пятнадцатидневном пути на север ни одно дерево не растет». Археологические исследования также показали, что захваченные сарматами владения включают степные территории Южного Урала и восточную часть реки Урал.



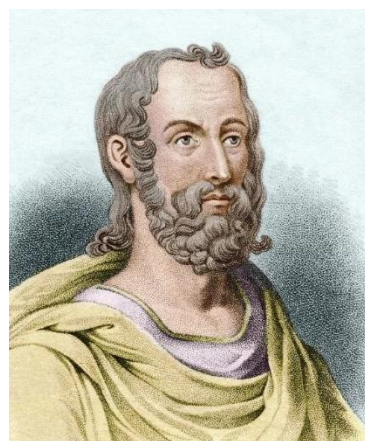
Геродот
(484-425 гг. до н.э.)



Диодор Сицилийский
(90-30 гг. до н.э.)



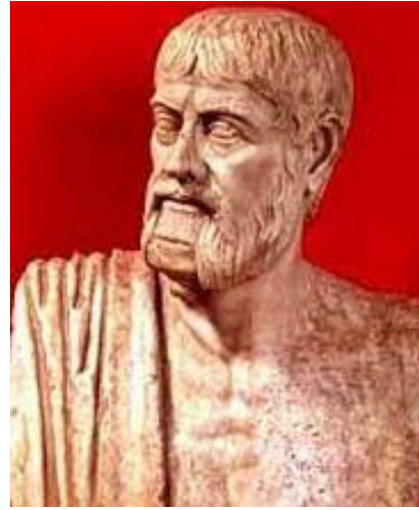
Страбон
(64 г. до н.э. –24 г. н.э.)



Плиний Старший
(22–79 гг. н.э.)



Публий Корнелий Тацит
(50-120 гг.)



Аммиан Марцеллин
(330-395 гг.)

Основная часть. Необходимо отметить, что в античный период условия жизни в степных районах Евразии постоянно менялись, которые оказывали непосредственное влияние на естественную и вынужденную миграцию проживавших там кочевых племен. Возникновение всадников и появление конных лучников в середине 2-го тысячелетия до н. э. привели к значительным изменениям в развитии этих племен и народов. К тому же, степные племена также постоянно сталкивались друг с другом, и на основными причинами начала крупных столкновений, а затем и войн стали стихийные бедствия, падеж скота, голоди внешние факторы. Последние факторы позволили племенам захватывать новые пастбища, вытесняя соседей в периферийные окраины, которые нередко перерастали в новые ожесточенные столкновения. Таким образом, различные сарматские племена, вытесненные восточными соседями, вынуждены были мигрировать на территорию Черного моря и далее на запад, подвергаясь давлению следующей волны переселенцев. По письменным источникам и археологическим данным можно определить движение этих племен по территории Европы. В целом, судьбы всех племен, переселившихся на запад, были схожи: они раньше или позднее растворились в среде покоренных ими народов. Указанные тенденции или «великое переселение» достаточно прослеживаются и на примере других кочевых племен средневековья – тюркских и финно-угорских, переместившихся, например, из Поволжья на территорию Южной, Центральной, Восточной и Северной Европы (Бешевлиев, 1981, с. 11-20; Мокшин, 2009, с. 43-45).

В научной среде считается, что сарматы относятся к северной ветви ираноязычной группы индоевропейских народов, также называемой скифской ветвью, к которым относили и саков, населявших компактными массивами территорию от Алтая, Казахстана до некоторых частей Центральной Азии. Есть мнение, что они были ближайшими родственниками древних индейцев, парфян и персов, а язык сарматов считался диалектом скифского языка, сходным с древним языком Авесты. Сарматы никогда не были единым народом, так как состояли из нескольких племен, которые в определенной степени отличались друг от друга. Было бы ошибкой считать, что они не отличались друг от друга, и рассматривать признаки, характерные для любой одной ветви (например, искусственная деформация черепа), как общий маркер всех сарматских племен. Можно предположить, что каждая из основных групп сарматских племен имели свой диалект, однако, в силу отсутствия об этом письменных подтверждений, мы не имеем точных данных. К сарматам, которые остались в истории, можно отнести такие племена, как языг, роксолан, сираки аорсы.

Неоднородный состав сарматов идентифицируется древними пиктографическими материалами, антропологическими исследованиями костей скелета, в том числе многочисленными фрагментами черепов. В степных районах Западного Казахстана встречается большое количество скелетных останков андроновской расы – брахицефал-европеоидного типа. Черепа этого типа были найдены и на Нижней Волге, где сарматы считались носителями поперечного расового вида бронзового века (Геродот, 1972, IV).

Сарматы являлись степным населением, многие из которых вели кочевой образ жизни, и основное хозяйство которых было основано на скотоводстве. Земли, населенные сарматами,

Страбон характеризует как бедную и хладнокровную, так как «в таких суровых условиях могут жить только местные жители, которые питаются мясом и молоком, но не могут терпеть другие племена».

В ряде мест, располагавших удобными реками, озерами и родниками, сарматы занимались также земледелием, имевшей подсобный характер. Это же относится к таким промыслам, как охота на диких животных, зверей и птиц, которые доля кочевников кроме обеспечения продуктами питания в военное время или в период походов, служили практикой для налаживания военных взаимодействий, отработки будущих нападений и совместных оборонительных действий, которые позднее были продолжены и развиты более поздними воинственными кочевыми народами, какими были тюрки и монголы.

Сарматы были очень похожи на скифов по образу жизни и экономике. Согласно Геродоту и Гиппократу, они не имели постоянных жилых домов и жили в основном в телегах. Согласно их описанию, роксолонцы и другие сарматские кочевые племена жили в войлочных повозках, наряду с лошадьми содержали крупный рогатый скот, дававший им мясо и молочные продукты, которым они питались. Страбон также рассказывает о сезонных миграциях сарматов: они жили зимой около Азовского моря, а летом мигрировали в степные районы. Сезонная миграция осуществлялась в основном между Приволжским и Уральским районами и на территории Западного Казахстана, особенно в горных районах, отгоняла животных в летнее время на высокие пастбища (Клепиков, 2002; Полин, 1992; Середонин, 2016; Скрипкин, 1990; Смирнов, 1975).

Согласно описаниям древних авторов, обычаи и одежда сарматов сходны с аналогичными изделиями скифов: носили длинные брюки, мягкие кожаные сапоги и войлочные головные уборы с заостренным или круглым концом (хотя некоторые племена не носили головных уборов, таких как скифы). Несмотря на это, были определенные различия между ираноязычными кочевниками – скифами, сарматами и среднеазиатскими саками. Археологические исследования свидетельствуют, что различия в ритуалах и погребениях существовали и в самих группах внутри сарматских племен (Кадырбаев, Курманкулов, 1976, с. 141-145).

Страбон отмечал, что среди роксоланов «подростков с ранних лет приучали к верховой езде и считали неправильными пешие прогулки. Благодаря такой подготовке они выросли умелыми воинами» (Страбон, 1964, VII). Это также может быть связано с другими сарматскими племенами, так как оружие находили даже во время раскопок детских захоронений в указанных нами регионах. Таким образом, мы можем сделать вывод, что дети имели разрешения на использование оружия с самого раннего возраста. В целом, обычаи разных сарматских племен были одинаковыми и не претерпевали изменений на протяжении длительного времени. На ранних этапах главным оружием считались лук, стрелы, а у скифов – железный меч-акинак, иногда доходивший до 130 см, который был длиннее, чем у сарматов.

Способы ведения сарматской войны сходны с тактиками боевых действий скифов и других степных народов. В начальные времена сарматы атаковали группу всадников, которые в совершенстве владели стрельбой из лука по своим врагам и ко II веку до н. э. система вооружения сарматов претерпела полную трансформацию. Основным оружием были железные тяжелые копья с наконечником и длинные мечи с деревянной рукояткой. По словам Страбона такие мечи были настолько велики, что их приходилось держать двумя руками. А в те времена из употребления стали выходить луки и стрелы. Воины носили доспехи из железных пластин, сшитых из толстой кожи, которые защищали и лошадей. На начальном этапе доспехами пользовались только вожди, а шлем изготавливали в основном из кожи (Нефедкин, 2001, с. 202-205).

Установлено, что вооруженная кавалерия развивалась сначала у ассирийцев, затем у персов и скифов, а впоследствии и у сарматов, населявших Нижнюю Волгу. Ее распространение также было важно для Центральной Азии, так, например, в конце IV века до н. э. массагеты и хорезмийцы создали специальные отряды из тяжелой кавалерии и разработали специальные методы их применения в бою. Овладение такой новой тактикой коренным образом изменило способ ведения войны на востоке: легкие вооруженные лучники были заменены бронированной кавалерией. Во II веке сарматам пришлось отказаться от бронированной кавалерии и изменить тактику ведения войны, так как начал использоваться новый вид оружия «гуннского типа». Данное оружие было из лука, состоящего из нескольких кусков дерева, укрепленного для надежности костными пластинами. Железные остроконечные стрелы, стрелявшие из такого лука, могли пробить броню. Тем не менее, древние авторы пытались показать сарматов и аланов как полудиких, постоянно разъяренных воинов и рассматривали их как людей, не боящихся идти на смертельную схватку с

врагами. Также среди сарматов значимыми считались, прежде всего, знания по тактике и грамотному ведению военных действий (Нефедкин, 2011, с. 58-59).

Данные античных авторов, связанные с социальной структурой сарматов, встречаются крайне редко. При этом считалось, что их социальная структура сходна с аналогичной системой скифов. Аммиан Марцеллин отмечает, что аланы не были рабами и «все они были родом из земли». То же самое можно сказать и о сарматских племенах, так как ни у кого из античных авторов не приводилось сведений о наличии рабов у сарматов. В целом, изучив погребальные обряды, можно узнать, какова была социальная структура сарматов. В начальные периоды бедные захоронения сарматов группировались вокруг одного или двух больших курганов. Большие курганы считались захоронениями, принадлежащими вождю. Тем не менее, погребальные изделия были одинаковыми, отличаясь лишь количеством. Также можно привести такие сведения о местах захоронений на территории Казахстана, которые датированы этим периодом. Но к концу V в. до н. э. захоронения и изделия сарматов, как по количеству, так и по качеству начинают претерпевать изменения. Хотя в большинстве курганов не были обнаружены захоронения, в некоторых из них были вскрыты большое количество золота и импортных товаров. Также стали устраивать специальные могильные ниши при захоронении племенной знати. Эти изменения происходили в результате переселения племен. В то же время, изучая черепа, можно увидеть, что структура сарматских племен была неоднородной. Особенно отчетливо эта картина проявляется в более поздний период (Рассел, Кон, 2013, с. 87-91).

Античные авторы также интересовались ролью женщин в сарматском обществе. Геродот считал их выходцами из союза амазонцев и скифов (Дюмезиль, 1976, с. 110-117). Это объясняется тем, что их жены вели образ жизни древних амазонок: «сарматские женщины охотились на лошадей, сражались с мужьями и одевались как мужчины». Геродот также пишет, что пока девушка не убила врага, ей запрещали выходить замуж. Такую же характеристику приводит Гиппократ. Он также подчеркивает, что сарматские женщины были не только воинами, но и жрицами. Из могильников, встречающихся на южноуральской земле, среди женских погребальных изделий часто встречались каменные столы с закругленными краями. Аналогичные изделия обнаружены в могильниках сарматов, населявших территорию Казахстана. Такие алтари, оформленные в скифском зверином стиле, считались атрибутами жрецов-женщин. Курганы, на которых были найдены каменные алтари, отличались богатыми погребальными изделиями, но в некоторых случаях это встречалось и в бедных захоронениях. Также были обнаружены бронзовые кольца, ожерелья из драгоценных камней, белые, красные, зеленые, желтые краски и кусочки угля (Сулимирский, 2008, с.10-21).

Сведений о религиозных воззрениях сарматов очень мало. Они поклонялись солнцу, огню и верили в его очищающую силу. Эти верования остались сарматам от их предков, которые жили в бронзовом веке или даже в неолите. В качестве доказательств этого можно назвать следы огня, обнаруженные в могильной яме, кусочки кремации, остатки угля, разбросанные внутри или вокруг чумы. Позже, в I веке до н. э., зороастризм стал широко распространяться среди сарматов. Сарматы верили в существование другой жизни как продолжения земной жизни. Это отражалось в их похоронно-поминальных обрядах и изделиях, сопровождавших их. Все, что могло понадобиться умершему в загробном мире, закапывалось вместе, это же относилось к сопровождавшим их в таком обряде женщин. Не было единообразия и в погребальных обрядах сарматов: направление закладки кости в могиле, расположение погребальных изделий осуществлялось в зависимости от верований, принятых в периоды существования различных сарматских племен (Нагимов, 2012, с. 179-180).

О существовании других верований анимистического характера свидетельствуют бронзовые зеркала и амулеты, найденные в могилах. Интерес исследователей вызывают узорчатые клыки кабана, прикрепленные к мечу или конской упряжке.

Заключение. В последние годы все большее внимание уделяется древней истории Казахстана. Из античных письменных источников и археологических материалов были обобщены некоторые сведения о различных аспектах жизни древнего общества, в том числе о развитии, хозяйственной жизни их насельников, материальной и духовной культуре, системе религиозных взглядов, реликвиях их оригинального искусства, антропологии, государственности. В рамках стратегического национального проекта «Культурное наследие / Мәдени мұра» переизданы источники, повествующие об исторических событиях древних эпох их насельниками – народами и племенами, включая исследуемых нами сарматов.

Значительный интерес представляют археологические памятники в западной части Казахстана и Южно-Уральском регионе, оставленные савроматско-сарматскими племенами, исследованные

советскими, российскими и отечественными специалистами. Историю сарматов, живших в разные исторические периоды, трудно рассматривать отдельно от истории других народов и племен. В работах античных авторов имеются многочисленные сведения о связи сарматов с другими племенами (роксолонцы, языки, аланы и др.). В целом, различные археологические памятники и культуры, оставленные кочевыми племенами указанных регионов, актуальны в настоящее время; имеются проблемы, которые до сих пор не нашли своего решения, которые требуют новых исследований.

Литература

- Белоусов В.В. Военное дело сарматов по данным античной литературной традиции // Вестник ТГУ. История и политология. – 2010. – Вып. 3 (83). – С. 299-304.
- Бешевлиев В. Първобългарите. Бит и култура. – София: Наука и изкуство, 1981. – 167 с.
- Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского. Ответств. редактор С.Л. Утченко. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
- Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. – М.: Наука, 1976. – 273 с.
- Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Захоронения савроматского воина на левобережье р. Илек // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата, 1976. – С. 137-156.
- Клепиков В.М. Сарматы Нижнего Поволжья в IV–III вв. До н.э. – Волгоград: изд-во ВолГУ, 2002. – 216 с.
- Мокшин Н.Ф. Происхождение финно-угорских (уральских) народов // Финно-угорский мир. – 2009. – № 3. – С. 43-53.
- Нагимов Р.Д. Элементы зороастризма у сарматских племен // Известия Алтайского государственного университета. – Барнаул, 2012. – № 4-1 (76). – С. 179-180.
- Нефедкин А.К. Военное дело сарматов и аланов (по данным античных источников). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. – 304 с.
- Нефедкин А.К. Комплектование и состав войска сарматов и аланов в I–IV вв. По данным античных источников // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Материалы научной конференции. – Ч. 2. – СПб., 2001. – С. 201-212.
- Плиний Старший. Естественная история. Книга VI. Перевод с латинского и комментарии под общей редакцией А.В. Подосинова. Часть 3. – М.: Наука, 2018. – С. 767-795.
- Полин С.В. От Скифии к Сарматии. – Киев: АН Украины, 1992. – 200 с.
- Рассел Дж., Кон Р. Сарматы. Пер. с англ. – М.: VSD, 2013. – 207 с.
- Середонин С.М. Историческая география. Скифы, сарматы, готы, гунны, хазары, финны, славяне. – М.: Ленанд, 2016. – 242 с.
- Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект. – Саратов: изд-во СГУ, 1990. – 299 с.
- Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. – М.: Наука, 1975. – 175 с.
- Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. – М.: Наука, 1964. – 940 с.
- Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России / Пер. сангл. Т.В. Китаиной. – М.: Центрполиграф, 2008. – 191 с.

WRITTEN SOURCES ON SARMATIAN TRIBES IN THE WORKS OF ANCIENT AUTHORS

In the writings of ancient authors, Sarmatians are characterized as nomadic tribes that had their own habitat, which had nomadic routes and wintering. In their reports, the life system of the Sarmatians was close to the lifestyle of the Scythian tribes. The work of Strabo gives the names of the tribes of the Sarmatians, such as the Yazyg, Roxolan, Aors, Sirak. Modern scientists attribute the two previous tribes to European, and the next two to Asian.

Almost all ancient authors indicate the ethnicity of the Sarmatians, characterized by their frequent participation in combat battles. It is known that armed cavalry first appeared among the Assyrians, then among the Scythians and Persians, and later - among the Sarmatians who inhabited the Lower Volga, and formed their unique path of development. In the first centuries of our era, the main part of the army of Sarmatians and Alans was cavalry.

The present report briefly examines the anthropological characteristics of Sarmatians, their lifestyle, clothing, weapons, and social structure.

БӘБІШ МОЛА КЕШЕНІНІҢ КЕРАМИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРЫ **(2020 жылғы қазба бойынша)***

Бәбіш мола ескерткіштер кешеніне Бәбіш мола 1 қалашығы және жекелеген қоныстар тобы мен жерлеу ғимараты жатады. Бәбіш мола цитаделі бар үлкен қала. Қаланың оңтүстік-шығыс бөлігі биік дуалдармен қоршалған. Цитадель қаланың солтүстігінде орналасқан, оның көлемі 100х100 м. Биіктігі 2 м болатын қабырғаларын жартылай дөңгелек мұнаралармен бекіткен. Қаланың цитаделінде «үлкен үй» деп аталатын шаршы тектес, жалпы ауданы 44х44 м ғимарат орны сақталған. Қабырғаларының қазіргі биіктігі 1,5 м.

Ал, Бәбіш мола 7 көзешілер елді мекені Бәбіш мола қаласынан оңтүстік-шығысқа қарай 5 шақырым жерде, кеуіп қалған арнаның бойында орналасқан. Жалпы аумағы 1,6 га – 450х350 м жерді алып жатыр. Елді мекенде 9 пештің орны және бірнеше тұрғын үйлер мен шеберханалардың орны сақталған.

2020 жылғы зерттеу жұмыстары жоғарыда аталған Бәбіш мола 1 қалашығында (№1, 2 қазба) және Бәбіш мола 7 көзешілер елді-мекенінде (6 қазба) жүргізілді. Қазба барысында түрлі құнды, маңызды археологиялық жәдігерлер табылды. Олардың басым көпшілігі керамика. Сонымен қатар табиғи тастардан жасалған бұйымдарда кездеседі.

Табылған жәдігерлерді зертханалық зерттеу барысында төмендегідей міндеттер қойылды:

- табылған барлық қыш ыдыстардың статистикалық мәліметін жасау;
- белгілі бір мағұлмат беретін керамка фрагменттерінің суретін салу;
- фото материал құру;
- қыш ыдыстардың жасалу техникасы, әдісі, құрамы, күйдіру сапасы, сыртқы беттерінде ангоб, таңба, белгі жөнінде сипаттама жасау;
- ыдыстарды функционалдық мақсаттарына қарай бөлу және жіктеу.

Жоғарыда көрсетілген міндеттер Бәбіш мола оазисіндегі қолөнер өндірісін зерттеудің бір бөлігі болып табылады. Қазба барысында табылған археологиялық материалдардың басым бөлігі керамиканың болуы сол кезеңде қол өнер өндірісінің соның ішінде қыш өндірісінің дамығандығын көрсетеді. Керамикалық материалдарды сипаттауда олардың классификациялық жүйесі, пішіні, қалыпталуы, сыртқы бөлігіндегі өрнек немесе белгілер, күйдіру сапасы негізге алынды. Ал, саз құрамы фрагмент сынықтарын көзбен шолу арқылы анықталды.

Керамикалық материалдарға талдау жасау

Қазба барысында табылған қыш ыдыстар жапсырма және шарық көмегімен жасалған. Пайыздық үлесі бойынша шарық көмегімен дайындалған ыдыстар көп. Түстері әр түрлі қанық қоңыр, ашық және қанық қызыл, қара. Ыдыстардың басым көпшілігінің сыртқы бетіне ангоб жағылған. Шарық көмегімен дайындалған ыдыстар сапалы күйдірілсе, жапсырма әдісімен дайындалғандар керсінше сапасыз. Қазба жүргізілген нысандардан табылған керамикалық материалдар бұрын Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерден табылған. Керамикалармен қатар күнделікті үй тұрмысында пайдаланылатын ұршық басы, үйкеуіш, қайрақ секілді құралдар табылды.

Зертханалық талдау барысында қыш ыдыстарды негізгі үш топқа бөліп қарастырдық.

- 1) шаруашылық ыдыстар (құм, құмша);
- 2) асханалық ыдыстар (құмыра, тостаған, тегене, табақ, тегеш);
- 3) ас үйлік ыдыстар (көзе, құмыра, таба).

Шаруашылық ыдыстар.

Құмдар. Қыш ыдыстардың ішінен құмдардың ернеу және бүйір бөліктері табылды. Шарық көмегімен дайындалған, сапалы күйдірілген, ернеу диаметрлері 28-42 см. Қабырғаларының қалыңдығы 1,2-1,8 см аралығында ауытқиды. Қоспасында сазға аз мөлшерде гипс және майдаланған шамот қосылған.

Екі түрі кездеседі:

* Зерттеу жұмысы № АР09260367: «Сырдария сағасындағы ерте темір дәуірі елді мекендерінің шаруашылығы мен тұрмысы» ғылыми жобасы аясында орындалды.

1) ернеуі тік келген, сәлсыртқа қайрылған. Пішіндері көзе тәрізді, сопақша пішінді түбі тегіс келген. Ыдыстар сырты қанық қоңыр түспен ангобталған.

2) ернеулері сыртқа қайрылған, қимасында т-тәрізді болып келген. Бұл түрдегі ыдыстардың мойыны жоқ, иықтары түсіңкі. Ыдыстардың сырты қанық қызыл ангобпен сырланған. Барлық ыдыстардың қамыры тығыз әрі жақсы араластырылған, түсі қызыл, қыш күйдіретін пештерде сапалы әрі ұқыпты күйдірілген. Бұл түрдегі ыдыстар Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерде кеңінен таралған (Вайнберг, Левина, 1993, 64 б).

Құмишалар. Ернеу диаметрлері 18-28 см. Ернеуі сыртқа қайрылған. Қысқа мойынды, қимасында дөңгелек. Түсі ашық, қанық қызыл. Ыдыстардың сырты қанық қоңыр және қызыл түспен ангобталған. Қоспасында азғантай гипс және майдаланған шамот бар. Саз жақсы араластырылған. Ыдыстар сапалы күйдірілген. Оны бөліктердің мықты, жұмыр әрі бір түстілігінен аңғаруға болады (сурет 1. 1,2).

Асханалық ыдыстар.

Құмыралар. Бұл ыдыс түрлері де жоғарыдағы ыдыстар секілді шарық көмегімен жасалып, пеште сапалы күйдірілген. Бірнеше түрлері бар: тар мойынды және цилиндр пішінді. Қимасында дөңгелек. Иықтары түсіңкі, ернеуі сыртқа қайрылған. Бүйірлері кең, жұмыртқа, шар тәрізді және түптері тегіс келген. Сонымен қатар ілмек тәрізді тұтқасы бар құмыраларда кездеседі. Диаметрлері 10-16 см. Барлық ыдыстардың түстері қызыл және қоңыр. Ыдыстардың сыртқы беттері қанық қызыл, қоңыр және ашық қоңыр ангобпен әрленген (сурет 1. 3,4).

Табақшалар. Ыдыстар шарық көмегімен дайындалған. Жарты шар пішінді, диаметрлері 14-20 см (сурет 1. 5,6). Пеште сапалы күйдірілген. Түсі қызыл, саз тығыз, жақсы араласқан. Ыдыстар қанық қоңыр және қанық қызыл ангобпен көмкерілген. Үш түрі кездеседі:

1) шағын диск тәрізді түбі бар, ернеуі жалпақ ішке қайрылған. Сыртқы беті жақсылап тегістелген.

2) Ернеуі ішке бүгілген, жиегі тегіс әрі дөңгелек келген, қимасы Т тәрізді.

3) Ернеуі ішке бүгілген, қимасында төрт бұрыш тәрізді келген. Бұл табақшаларға ұқсас ыдыстар оңтүстік Түркіменияның б.д.д V-II ғғ ескерткіштердің мәдени қабаттарынан кездеседі (Массон, 1959). Кейбір ұқсас түрлерін Хорезм мәдениетінен жиі кездестіреміз (Воробьева, 1959, 316 б).

Тостағандар. Шарықта жасалып, пеште сапалы күйдірілген. Шұңғыл ыдыстардың диаметрлері 18-20 см (сурет 1. 7,8). Қабырғаларының қалыңдықтары 0,5-1 см. Екі түрі кездеседі:

1) ернеуі сәл сыртқа иілген, қимасы кішкене дөңгелек келген. Ыдыстың бүйірі орта тұсына дейін кеңейген. Сыртқы беті ұқыпты тегістелген.

2) ыдыстың бүйірлері үрленген шар тәрізді, түбінен ернеуіне дейін кеңейе түскен. Барлық ыдыстардың түстері қызыл және қоңыр. Ыдыстардың ішкі және сыртқы бөліктері қанық қоңыр, қызыл түспен ангобталған.

Табақтар. Диаметрлері 30-34 см аралығында ауытқиды. Қабырға қалыңдықтары 0,5-1 см. Екі түрі кездесті:

1) Ернеуі ішке бүгілген. Ернеу бөлігі сәл иіліп жұмырлана түскен.

2) Ернеуі сыртқа қайрылған. Қимасында Т-тәрізді болып келген. Ернеу жиегі жалпақ әрі тегіс келген. Түстері қызғылт. Қанық қоңыр ангобпен әрленген. Бұл топтағы ыдыстарға ұқсас табақтар Орталық Азияның оңтүстік бөлігіндегі эллинистік кезеңмен мерзімделетін кешендерінен және Солтүстік Бактрияның б.з.д III-II ғасырлармен мерзімделетін ескерткіштердің мәдени қабаттарынан жиі табылған (Пидаев, 1987, 88 б).

Тегене. Шарықтың көмегімен жасалған. Өлшемі: ернеу диаметрі 29 см, түбінің диаметрі 6,5 см. Ернеуі сыртқа шығыңқы, сәл иіліп келген. Түбі жайпақ, тегіс. Сапалы күйдірілген, құрамында сазға шамот қосылған. Түсі қызғылт сары. Іші-сыртына қызғылт ангоб жағылған (сурет 1. 9,10).

Ас үйлік ыдыстар. Бұл топтағы ыдыстар жапсырма әдісімен жасалған. Сазға көп мөлшерде шамот және майдаланған тас және органикалық заттар араластырылған. Ыдыстарды ас дайындау мақсатында пайдаланғандықтан ыдыс сырттары қатты күйген. Бұл топтағы ыдыстардың құрамындағы қоспалар көп себебі олар ыстыққа төзімді, жоғарғы температураларда жарылып кетпейді. Кейбір фрагменттерде диаметрлері 0,5-1 см болатын саңылаулар кездеседі. Олар жарамсыз ыдыстарды қайта пайдалануға арналған ойықтар болуы мүмкін.

Барлық ыдыстар сынығында ашық қызыл, сарғыш түсті орта бөлігінде сұр, қою қара болып келген. Ыдыс бөліктеріндегі екі немес үш түстілік ыдыстардың сапасыз күйдірілгендігін көрсетеді.

Көзелер. Диаметрлері 14-26 см, қабырғаларының қалыңдығы 1-1,8 см. Ашық ошақта күйдірілген. Ернеулері тік, сәл сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек, бүйірлері сопақша пішінді.

Түсі қара және қанық қоңыр, нашар араластырылған. Ыдыстардың сыртқы бетінде күйе іздері жақсы сақталған (сурет 1. 11,12).

Табалар. Қазба барысында аз мөлшерде табалардың қабырғаларымен түб бөліктері табылды (сурет 1. 13). Диаметрлері 26-41 см, қабырғаларының қалыңдықтары 1-1,3 см аралығында ауытқиды. Сазға майдаланған шамот, тас және гипс қосылған. Қабырғалары тік келген, түбі жайпақ. Қимасында дөңгелек. Түсі қызғылт және қара, нашар араластырылған, сыртқы беті дұрыс тегістелмеген (Толстов, 1963, 391 б).

Таңба тәрізді белгілері бар ыдыстар. Таңбалар, белгілер – күрделі де, қыр-сыры мол тарихи деректердің жиынтығы. Оларды зерттеу әрбір елдің, мемлекеттің және халықтың саяси, этномәдени даму ерекшеліктері, халықаралық сауда, діни сенімдері және геральдика жайында құнды әрі маңызды мәліметтер береді. Таңба, белгілердің мән-мағынасы мен атқарар қызметі жайлы зерттеушілер әлі күнге дейін алуан түрлі пікірлер айтады (Самашев, 2010, 15 б).

Археологиялық қазба барысында таңба тәрізді белгілері бар бірнеше ыдыс бөліктері табылды (сурет 1. 5,14,15,16). Олар бір немесе екі қиғаш түсірілген сызықты «/», «//» және құс ізі тәрізді таңба тәрізді белгілер. «Құс ізі» немесе бір қарағанда бағыт белгісінің төмен қаратылған көрінісі және «/», «//» қиғаш сызыла түсірілген таңба тәрізді белгілері бар керамикалар Хорезмдегі Хумбузтепе қонысының б.з.д IV және III-I ғасырларымен мерзімделетін мәдени қабаттарынан жиі кездеседі (Баратов, 2019, 43 б).

Л.М. Левина өзінің «Шірік рабат мәдениеті» деп аталатын ғылыми еңбегінде жоғарыда көрсетілген таңба тәрізді белгілері бар ыдыс түрлері Шірік рабат мәдениетіне тән ескерткіштерде сирек кездесетіндігін айтады (Вайнберг, Левина, 1993, 77 б).

Археологиялық ескерткіштерде кездесетін таңба немесе белгілерді зерттеуші ғалым С.А.Яценко қыш ыдыстардағы таңба тәрізді белгілерді белгілі бір ыдыстар жиынын санау мақсатында және шебердің өзіндік қолтаңбасы қызметтерін атқаруы мүмкін деген тұжырым жасайды (Яценко, 2001, 95 б).

Тұрмыстық бұйымдар.

Үйкеуіш. Табиғи тастан жасалған. Пішіні дөңгелек. Өлшемі: диаметрі 5 см. Түсі табиғи сұр, тегістелген. Органикалық заттарды езу, майдалау үшін пайдаланған болуы керек (сурет 1. 17).

Ұршық басы. Жапсырма әдісі арқылы жасалған. Өлшемі: диаметрі 4 см, қалыңдығы 0,8 см. Екі беті де өңделген және қатты заттың көмегімен күйдірілуге дейін қиғаш сызықтар түсіру арқылы безендірілген (сурет 1. 18).

Қайрақтастар (сурет 1. 19,20,21).

1) Өлшемі: сақталған ұзындығы 7 см, ені 3,5 см. Пішіні сопақша, екі жағы да тегістеліп, өңделген. Екі беті де жұмысқа пайдаланылған.

2) Өлшемі: ұзындығы 4,5-4 см, ені 2,5-2 см. Пішіні тіктөртбұрыш тәрізді. Қырлары тегістеліп өңделген. Бір бұрышында ілуге арналған диаметрі 0,5 см болатын саңылау бар. Қайрақтастардың түстері қара. Олар табиғи алевролит тасынан жасалынған. Бұндай тұрмыстық бұйымдар Бәбіш мола 7, Іңкәр қала және Баланды елді мекендерінен табылған. С. П. Толстовтың айтуынша, алевролит тасынан өңделген қарапайым тұрмыстық еңбек құралдары жиі қолданылған (Толстов, 1962,156-157бб).

Сонымен 2020 жылы Бәбіш мола кешеніне жүргізілген қазба-зерттеу нәтижесінде табылған қыш ыдыстарды пайдалану мақсаттарына қарай төмендегідей топтарға бөлінді:

1. шаруашылық ыдыстар– құм, құмша,
2. асханалық ыдыстар – құмыра, табақша, тостаған, табақ, тегене.
3. ас үйлік ыдыстар– көзе, таба.

Қазба-зерттеу жұмыстарынан табылған қыш ыдыстарды талдай келе шарық көмегімен дайындалған ыдыстар басым ал, жапсырма әдісімен жасалған ыдыстар аз пайызды құрайды. Пайдаланылған мақсаттарына қарай сандық мөлшерлемесі бойынша асханалық ыдыстар басым екендігін көреміз. Соның ішінде құмыралар пайызы көп. Жалпы Бәбіш мола кешенінен табылған қыш ыдыстар Шірік рабат мәдениетіне тән.

Қорыта келгенде, 2020 жылы Бәбіш мола кешеніне жүргізілген далалық зерттеу жұмыстарының нәтижесі маңызды, құнды мәліметтер берді. Болашақта бұл тарихи-мәдени ескерткіштерге кешенді қазба-зерттеу жұмыстарын жалғастыру Шірік рабат мәдениеті жайында маңызды көптеген деректер беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер

- Баратов С.Р. Знаки на Керамических изделиях в древнем Хорезме // Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарканд, МИЦАИ, 2019. – С.43-58.
- Вайнберг Б. И. Левина Л.М. Чирикратская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. – Москва, 1993. – 130 с.
- Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода. Керамика Хорезма // ТХАЭЭ.Т.IV/ Под.ред. С.П.Толстов. М., 1959. 398 с.
- Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, №73. М–Л., 1959. 216 с.
- Пидаев Ш.Р. Стратиграфия городища Старого Термеза в свете новых раскопок. //Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. – Ташкент, 1987. – С.88-89.
- Самашев З, Базылхан Н, Самашев С. Древнетюрские тамги. – Алматы, 2010. – С.15-20.
- Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958-1960 гг. I. Памятники первобытного и античного времени. МХЭ, вып. 6 / Под.ред. С.П.Толстов. М., 1963. 391 с.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / Отв. ред. Ю.А. Рапопорт. М., 1962. 321 с.
- Яценко С.А. Тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – Москва: Восточный.литература «РАН», 2001. – 190 с.

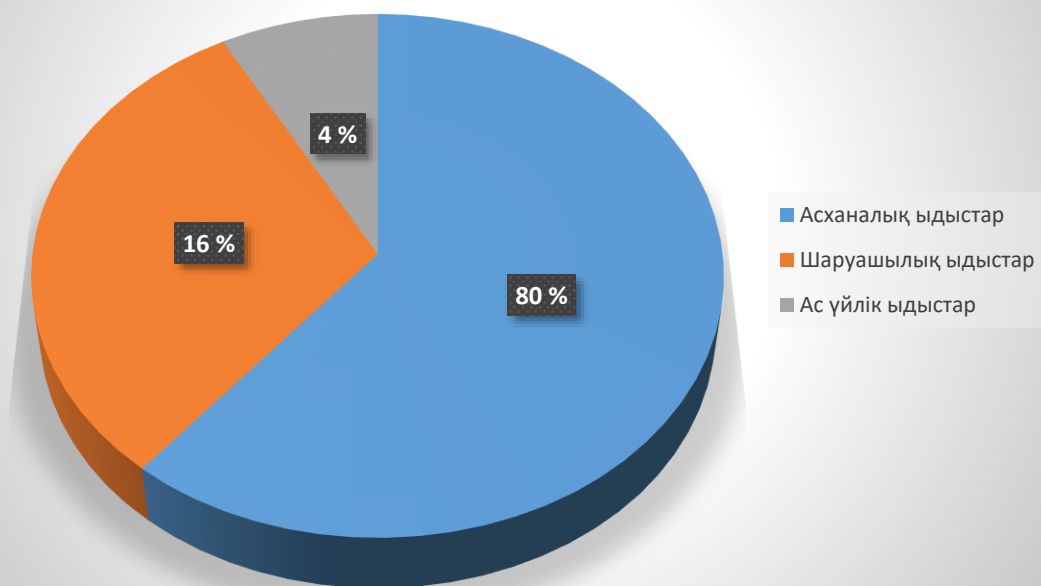
CERAMIC MATERIALS OF THE BABISH MOLA COMPLEX

The article describes the course of archaeological excavations-research conducted in 2020 at sites No. 1 and No. 2 in the big house of Babish Mola 1 and the pottery settlement of Babish Mola 7. The vast majority of valuable exhibits collected during the excavations are ceramics. There is detailed information about the types of ceramics, the method of manufacture, the quality of firing, tamgo-shaped signs and molding. The information about the types of tamgo-shaped signs and the ways of their application is given. Statistical diagrams on the manufacturing technology, the purposes of using ceramics, and their types are developed. In the office processing, several tasks were set, for which analyses were made. In addition to ceramics, stone products used in everyday life, such as terochniki, oselok and spinning wheels, were described.

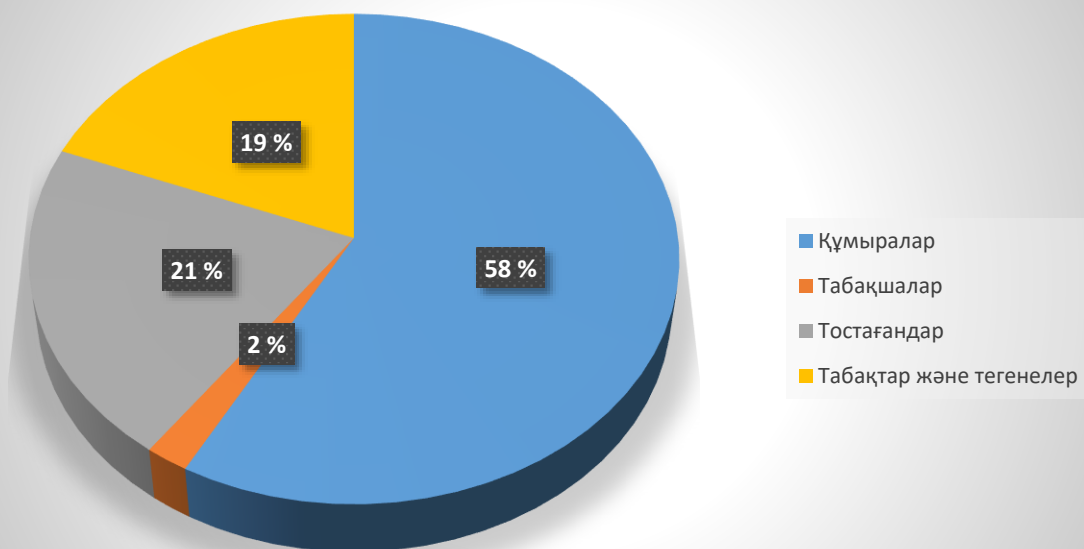
Бәбіш мола кешеніндегі қыш ыдыстардың ДИАГРАММАСЫ



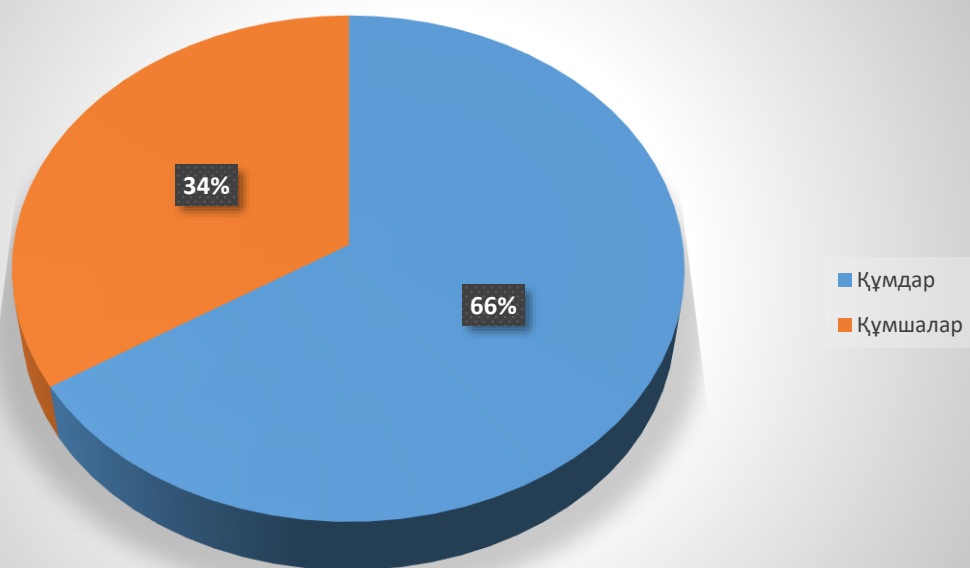
Пайдалану мақсаттарына қарай бөлінуі



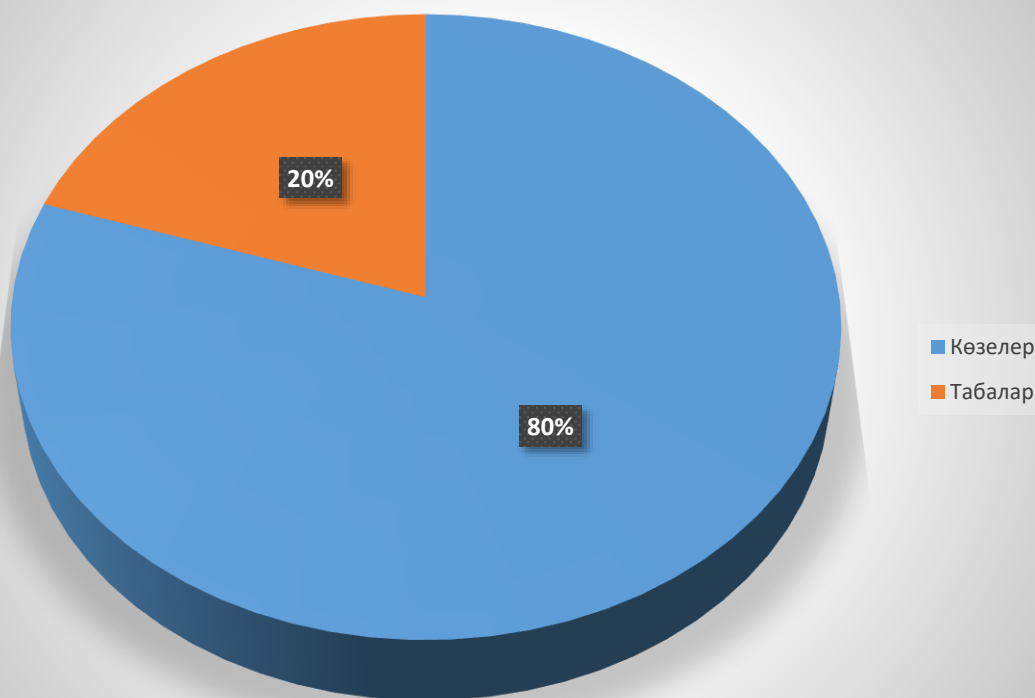
Асханалық ыдыстардың статистикасы



Шаруашылық ыдыстардың статистикасы



Ас үйлік ыдыстардың статистикасы



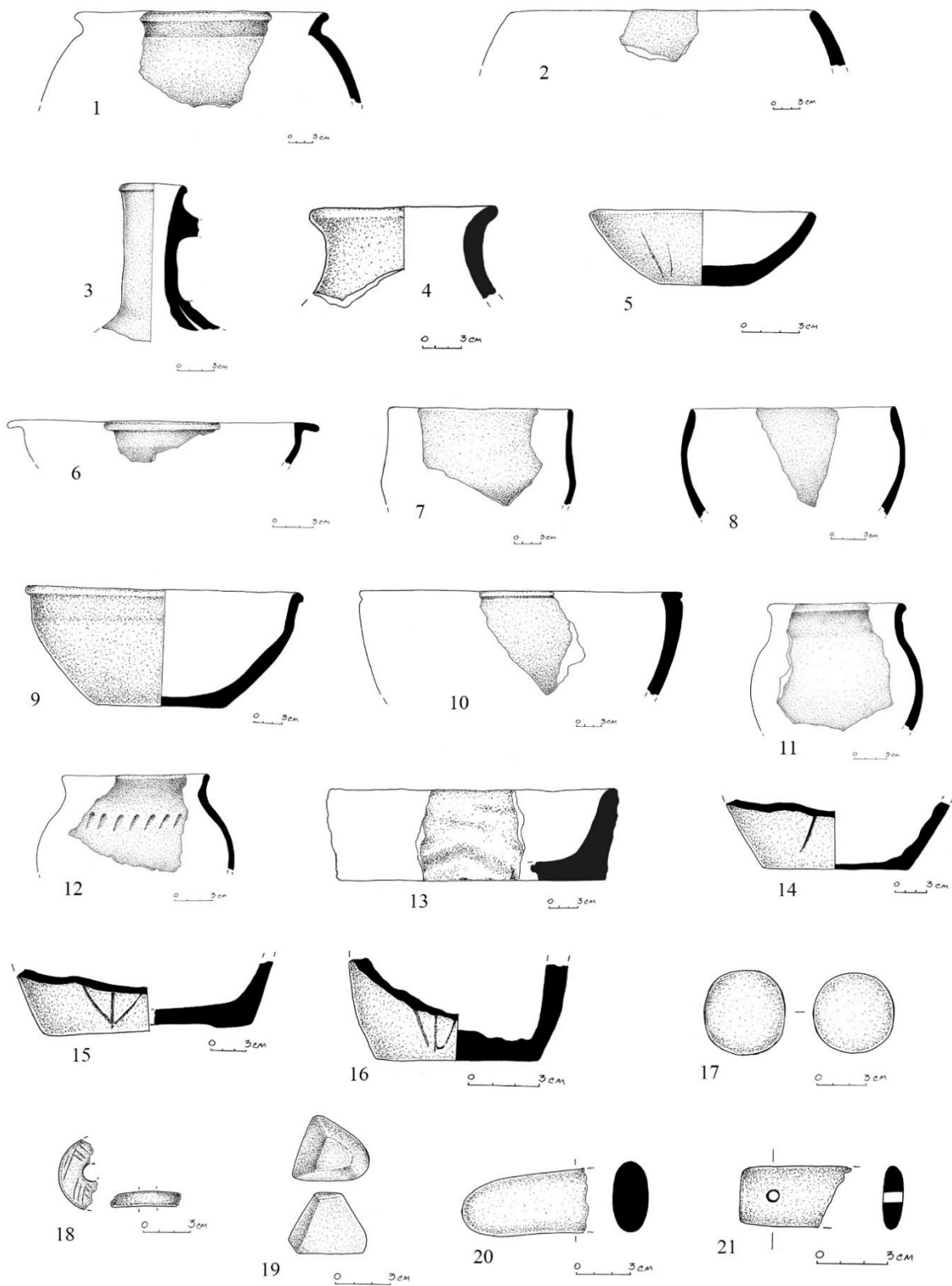


Рис. 1

БӘБИШ МОЛА ҚАЛАШЫҒЫНАН ТАБЫЛҒАН ЖАНУАР СҮЙЕКТЕРІНІҢ АРХЕОЗОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЛАРЫ (2020 жылғы материалдар бойынша)

Бәбіш мола қалашығы Сырдариядан бөлініп шыққан Жаңадария арнасының оң жағалауында орналасқан. Ескерткіштің оңтүстік-шығыс бөлігі биік дуалдармен қоршалған. Қабырғаларын жау алмастай етіп мұнаралар тұрғызып, оларды оқ ататын ойықтармен күшейткен. Қала цитаделі солтүстігінде орналасқан, оның көлемі 100×100 м. Биіктігі 2 м болатын қабырғаларын жартылай дөңгелек мұнаралармен бекіткен. Қабырғалары мен мұнараларында бір немесе үшеуден оқ ататын ойықтар бар. Қаланың оңтүстік-батыс кіре беріс қақпасында «донжон» деген атауға ие болған көлемі 30×30 м болатын қуатты бекініс бой көтерген. Оның қабырғалары 4-5 м биіктікте сақталған. Іші бірнеше бөлмеден тұрады. Бөлмеден-бөлмеге қатынайтын есіктері аркамен көмкерілген. Ал, цитаделінде «үлкен үй» деп аталатын шаршы тектес, жалпы ауданы 44×44 м ғимарат орны сақталған. Қабырғаларының қазіргі биіктігі 1,5 м. Ғимаратты оқ ататын ойықтары бар мұнаралы қабырғалармен қоршаған, бұл мұнаралар орталықтың бұрыштарымен кіре берістегі оңтүстік қабырғаның орта тұсын тұтастай қамтыған. Ғимаратқа кірер тұсы дәліз тәріздес екі бөлікке бөлінген.

Бәбіш мола ескерткішін 1946 жылы ХАЭЭ барлау тобы ашып, кейін 1958-1960 жылдары аралығында Бәбіш мола 1 қаласы мен Бәбіш мола 2 жерлеу ғимаратына қазба жұмыстарын жүргізді (Толстов, 1948, с. 57; Толстов, Воробьева, 1960, с. 40; Вайнберг, Левина, 1993, с. 23-30). Кейін, қала орталығына 2018 жылдан бері Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен Шірік Рабат археологиялық экспедициясы қайта зерттеу жұмыстарын жүргізіліп келеді (Курманкулов..., 2019, с. 301-316).

Нәтижесінде, 2020 жылы қала цитаделінің батыс және шығыс бөліктерінен қарқастан тұрғызылған үйдің орындары анықталып және екі мұнара тазартылды (сур. 1-2). Қазба орындарынан тұрмыстық бұйымдармен жануар сүйектері табылды (сур. 3).

Жалпы 465 дана жануар сүйегіне зерттеу жүргізіліп, оның ішінде 581 данасы (90%) нақты жануар түріне ажыратылды (кесте 1), (сур. 4). Үй жануарларына тиесілі остеологиялық материалдардан (81,3%) бөлек, құлан (*Equus hemionus*), ақбөкен (*Saiga tatarica*) және ит (*Ganis familiaris*) сүйектері анықталды (кесте 1, 3). Материалдарды сипаттау палеозоология ғылымында қалыптасқан тәсілдерге сүйеніп жүргізілді. Жануар түрлері, қаңқа элементтері, жас ерекшеліктері, әрбір түрдің жеке қаңқа элементінің бөліктері, сүйектердің бөлшектену үдерісі анықталды. Сүйектер бөлшектену үдерісіне орай өз ішінде екіге топталады – бүтін және фрагмент. Фрагментті сүйектерге тоқпан жілік (*humerus*), сан жілік (*femur*), кәрі жілік (*radius*), сирақ сүйектерінің (*metapodium*) эпифиздері (*epiphysis*), бүтін диафиздері (*diaphysis*), жамбас (*os coxae-acetabulum*), шынтак сүйегінің (*ulna- incisura trochlearis*) буын жалғасатын ойыстары, омыртқалардың бүтін сақталған денесі (*corpus vertebrae*) мен буын өсінділері (*proc. spinosus*) жатады. Ұсақталып кеткен фрагменттер «анықтауға келмейтін» топқа енгізіліп, таксономиялық рангтегі қалы ғана анықталды. Төмендегі кестелерде «бүтін» сүйектерге бүтін және жартылай бүтін сүйектер бірге топталып қарастырылды.

Сүйек материалдарды жеке элемент ретінде сипаттауда Н.Г. Ерохин және О.Г. Бачураның сүйектің сақталу деңгейін анықтау әдісі қолданылды (Ерохин, Бачура, 2011, с. 62-69). Остеологиялық материалдардың ұсақталып, бөлшектену үдерісін анықтауда Е.Е. Антипинаның ұсынған әдіснама негізге алынды (Е.Е. Антипина сүйектердің бөлшектенуін дм³-мен анықтап, 1-5 баллдық шақаламен көрсетуді ұсынады – Ш.М.) (Антипина, 2016, с. 106). Жануарлардың жасын анықтауда түтікшелі сүйектердегі эпифиздер (өскен немесе өспеген), тіс жүйесінің ерекшеліктері (сүт тістерінің тұрақты азу тістеріне ауысуы) негізге алынды. Уақ мал және ірі қараның эпифиздерінің өсу үдерісіне қарай жануар жасын анықтауда В.И. Цалкиннің зерттеулері салыстырмалы-негізге алынды (Цалкин, 1967, с. 117). Уақ малдың тіс жүйесіне қарап, жануар жасын анықтауда, мысал ретінде Л.А. Макарованың зерттеулері қарастырылды (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1992, с. 113). Ірі қара және жылқының жас ерекшеліктерін анықтауда Д.О. Гимрановтың зерттеу тәсілдері салыстырмалы түрде қарастырылды (Нуржанов, Гимранов, 2019, с. 532-534). Бірқатар бүтін сүйектерге биометриялық өлшемдер жүргізуде А.В. Дриштің сүйектерді өлшеу әдісі пайдаланылды (Дриш, 1976, р. 52, 88, 90, 92). Жалпы остеологиялық материалдардан

орташа (минимум – М.Ш.) жануар санын шығаруда Ш. Бекенидің әдісі қолданылды (Бекени, 1969, с. 69-71).

1-кесте

Остеологиялық материалдардың жануар түрі бойынша құрамы

№	Жануар түрлері	Сүйек / жануар саны	Сүйек саны %
1	Қой – <i>Ovis aries</i>	208/12	44,7
2	Жылқы – <i>Equus caballus</i>	70/6	14,8
3	Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	69/6	14,8
5	Ешкі – <i>Capra hircus</i>	12/2	2,5
6	Түйе – <i>Camelus bactrianus</i>	18/2	3,8
7	Ақбөкен – <i>Saiga tatarica</i>	27/13	5,8
	Құлан – <i>Equus hemionus</i>	10/2	2,1
11	Ит – <i>Canis familiaris</i>	1/1	0,2
12	Сүтқоректілер (анықтауға келмейді)	50	10,7
	Барлығы	465/42	100,0

Бәбіш мола ескерткішінен табылған жануар сүйектері әр жылдар бойынша жеке элементтер тұрғысынан, бұған дейін бірнеше рет зерттелініп, ғылыми тұрғыдан жарияланғаны белгілі. Алғаш рет Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдар туралы мәліметтер С. П. Толстов, Т.А. Жданко и М.А. Итинаның еңбегінде көрініс табады (Толстов и др., 1963, с. 62-63). Авторлар қазба барысында топталып, жиналған уақ мал асықтары мен қойдың бас сүйегін анықтаған. 2017 жылы палеозоолог Д.О. Гимранов Бәбіш Мола-7 ескерткішінің археозоологиялық коллекцияларын зерттеп, негізгі материалдар үй жануарларына тиесілі екендігін анықтайды (Гимранов, 2017). Жабайы жануарлардан ақбөкен, архар және қоян сүйектері анықталған. 2019 жылы Бәбіш мола-1 қаласынан 2018 жылғы қазбадан табылған остеологиялық материалдар туралы мәліметтер палеозоологтар Б.У. Байшашов және М.С. Шагирбаевтың зерттеулерінде көрініс табады (Байшашов, Шагирбаев, 2019, 100-107 бб.). Авторлар остеологиялық материалдарға жалпы сипаттама жасап, жануар түрлеріне статистикалық талдау жүргізеді. 2019 жылы Бәбіш мола-1 қаласынан 2018 жылғы қазбадан табылған ақбөкен асықтарының археозоологиялық және морфометриялық зерттелу мәселесі Ж.Р. Утубаев және М.С. Шагирбаевтың тарапынан қарастырылды (Шагирбаев, Утубаев, 2019, 79-116 бб.). Зерттеушілер ақбөкен асықтарына орташа 5 өлшем тұрғысынан биометриялық талдау жүргізіп, бірқатар статистикалық мәліметтерге қол жеткізген. 2019 жылы, Бәбіш мола-1 қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы туралы ақпараттар Ж.Р. Утубаев және М.С. Шагирбаевтың зерттеулерінде көрініс табады (Шагирбаев, Утубаев, 2019, 382-391 бб.). Авторлар остеологиялық материалдарды археозоологиялық тұрғыдан талдап, жалпы 8 жануар түрін (оның ішінде 6 үй жануары, 2 жабайы жануар – Ш.М.) анықтаған. 2020 жылы Бәбіш Мола-7 елді-мекенінен табылған жануар сүйектерінің ішінде өңделген сүйектің құланға тиесілі екендігі туралы талдаулар Ж.Р. Утубаев және М.С. Шагирбаевтың зерттеулерінде көрініс табады (Шагирбаев, Утубаев, 2020, 118-123). Грифельді сүйекті (Mt-II және Mt-IV) негізгі белгілеріне қарай салыстыра отырып, құланның (*Equus hemionus*) артқы сирағына (Mt-III) тиесілі екендігін анықтайды.

Фауналық талдау

Қой – *Ovis aries*. Зерттеу барысында белгілі болғандай, анықталған элементтердің басым бөлігі қойға тиесілі (44,7%). Қойға тиесілі сүйектердің жалпы саны 208 дана. Барлық сүйектер кемінде 12 бас жануардан тарайды (кесте. 1). 2-ші кестеден көріп отырғанымыздай, сүйектердің басым бөлігі бөлшектеніп кеткен (86,5%). Зерттеу барысында қойдың төменгі жақ сүйектері, омыртқалар және тірек-қимыл бөлігінің сүйектері жиі кездесті. Бір қызығы, қойға тиесілі жеке тістер өте сирек кездесіп отыр (кесте 3). Дегенмен, сүйектердің басым бөлігі бөлшектенсе де, бірқатар кәрі жілік жіліктер, асықтар және алдыңғы сирақтар бүтін күйінде сақталған (кесте. 3). Қаңқа бөліктерінің арасында «етті» бөліктері (қаңқаның жоғарғы бөлігі мен кеуде сүйектері) «етсіз» бөліктеріне (бас сүйек, сирақтар) қарағанда басым – 59% және 41% (кесте 4). Бірақ, қой сүйектерінің қаңқа бөліктерінде бас сүйек элементтері көп мөлшерде кездесіп отыр (10 – бас сүйек элементтері, 41 – жақ сүйек элементтері). Бұл ежелгі тұрғындардың тамақтану мәдениетінде бас сүйекті қолдану мысалының көбейгендігін көрсетеді. Бас сүйектердің бірқатарының желке сүйегі (*os occipitale*) сындырылып, ішкі миын алуға әрекет жасалған. Шаруашылықта жасы үлкен қойларды көбірек пайдаланғаны байқалады. Жануарлардың тіс жүйесі мен эпифиздерінің жетілуіне жасалған

талдаулар, қойдың 50%-дан астамы 3 жастан асқан қойлар екендігін көрсетіп отыр (кесте 2). Бұл мақсатты түрде қойдың жүнін алу үшін өсірілуімен байланысты болуы мүмкін. Археозоологиялық зерттеулерде сойылған малдың ішінде жас жануар саны көп шықса, бұл, бірінші кезекте «ет өнімін» алумен байланысты болғанын білдіреді. Зерттеу барысында жас қозыларға тән сүйек элементтері табылмады. Дегенмен, бір жасқа дейінгі «тоқтыға» тиесілі сүйектер жалпы материалдың ішінде 10%-ды құрайды. Бүтін сақталған қой асығының биометриялық өлшемдері келесідей: GLm – 29,4 мм; GLl – 31,1 мм; Bd – 20,3 мм; Сагиттальды ұзындығы – 25,3 мм.

2-кесте

Қойлардың жас ерекшеліктері (тіс және эпифиздер негізінде)

Төменгі жақ сүйектегі тіс жағдайы	Жасы (ай)	Сүйек саны / %
M ₁ жоқ	3 айға дейін	-
M ₁ бар, M ₂ жоқ	3-12 ай	4/10,8
M ₂ бар, M ₃ жоқ	12-24	7/18,9
M ₃ бар	24 айдан жоғары	19/51,3
Сан жілік – төменгі эпифиз толық жетілмеген	3 жасқа дейін	1/2,7
Асықты жілік – төменгі эпифиз толық жетілмеген	15-20 айдан кіші	1/2,7
Кәрі жілік - төменгі эпифиз толық жетілмеген	3 жасқа дейін	1/2,7
Шынтақ сүйегі – tuber olesani жетілмеген	3 жасқа дейін	2/5,4
Сирақ (Mc-Mt) - төменгі эпифиз толық жетілмеген	20-24 айдан кіші	2/5,4
Жиыны (дана / %)		37/100%

Жылқы – *Equus caballus*. Жылқыға тиесілі 70 дана сүйек кемінде 6 бас жануардан тарайды (кесте. 1). Археозоологиялық талдау барысында көбіне омыртқа, қабырға, сан және асықты жіліктердің эпифиздері жиі кездесетіні анықталды (сур. 5). Қаңқа бөліктерінің қатынасы біркелкі емес (кесте 3). Қаңқа бөліктерінің арасында «етті» бөліктері (қаңқаның жоғарғы бөлігі мен кеуде сүйектері – жамбас сүйегі, асықты жілік, сан жілік, тоқпан жілік) «етсіз» бөліктеріне (бас сүйек, сирақтар) қарағанда басым болғанымен (57,1% және 42,9%), аяқтың төменгі бөліктеріне тиесілі элементтер саны екінші орында. Қаңқаның мұндай «етсіз» бөліктерінің көп табылуы жылқыны қала маңайында ұстап, шаруашылықта пайдаланғанын дәлелдей алады. Тірек-қимыл жүйесіндегі сүйектердің 68%-да эпифиздер кездеспеді (яғни эпифиздер толық өсіп, жетілмеген – Ш.М.). Бұл жануарлардың арасында жас жылқылардың басым болғанын айғақтайды. Жылқыға тиесілі бір дана төменгі жақ сүйекте m₂ бар, ал, екі жақ сүйекте m₃ өсіп, жетілген. Жылқы сүйектерінің арасында өртенген және патологиялық ауытқушылықтары бар сүйектер кездескен жоқ. Жылқы сүйектерінің бірқатар элементтеріне жүргізілген биометриялық өлшемдер келесі нәтижелерді көрсетіп отыр (аббревиатуралар А.В. Дриш еңбегіндегі өлшемдерге сәйкес – Ш.М.). Төменгі жақ сүйек альвеолярлы ұзындығы (6a) – 184 мм; моляр тістерінің (m₁-m₃) жалпы ұзындығы (7) – 86,5 мм; премоляр тістерінің (p₂-p₄) ұзындығы (8) – 100,1 мм. Жылқы (talus) асығының ең үлкен биіктігі (GH) – 56,7 – 65,3 мм; асықтың медиальды блогының ұзындығы (LmT) – 58,2 – 58,8 мм; ең үлкен ені (GB) – 51,5 – 53,2 мм; дистальды буын бетінің ұзындығы (BFD) – 58,0 – 67,1 мм. Өкше сүйегінің (*calcaneus*) ең үлкен ұзындығы (GL) – 113,8 мм; ең үлкен ені (BG) – 36,8 мм. Жылқының бірінші фалангасының проксимальды ені (Bp) – 50,5-58,8 мм; дистальды ені (Bd) – 42,9-49,8 мм; диафиз ені (SD) – 32,5-43,9 мм; ең үлкен ұзындығы (GL) – 75,1-83,9 мм. Жылқының екінші фалангасының проксимальды ені (Bp) – 52,4-55,6 мм; дистальды ені (Bd) – 47,9-55,6 мм; диафиз ені (SD) – 42,4-50,9 мм; ең үлкен ұзындығы (GL) – 45,5-49,5 мм. Жылқы тұяғының дорсальды бетінің ұзындығы – 58,1 мм; буын бетінің ені (BF) – 55,3 мм.

Ірі қара – *Bos taurus*. Сиярға тиесілі 69 дана сүйек анықталды (кесте 1). 2 кестеден көріп отырғанымыздай, ірі қара сүйектерінің басым бөлігі бөлшектенген (88,4%). Сияр сүйектерінің ішінде толық жетілген аталық бұқаға тиесілі 2 дана мүйіз анықталды. Сонымен қатар, 1 дана жас бұзауға тиесілі артқы сирақ (Mt 3-5) кездесіп отыр. Зерттеу барысында ірі қара сүйектерінің ішінде көбіне төменгі жақ сүйектер, омыртқалар, қабырға бөлшектері, қаңқа бөліктерінің дистальды элементтері жиі кездесті. Қаңқа бөліктерінің қатынасы біркелкі емес (кесте 3). Қаңқа бөліктерінің арасында «етті» бөліктері (қаңқаның жоғарғы бөлігі мен кеуде сүйектері – жамбас сүйегі, асықты жілік, сан жілік, тоқпан жілік) «етсіз» бөліктеріне (бас сүйек, сирақтар) қарағанда өте аз – 27% және 73%. Әдетте, «ас үй қалдықтары» ретінде кездесетін үй жануарлары сүйектерінің арасында «етті бөлік» болып есептелетін (жамбас, қабырға, тоқпан жілік, сан жілік) сүйектер басым кездеседі.

Қаңқа бөліктеріндегі мұндай үлкен айырмашылықты нақты түсіндіру қиын. Ірі қара сүйектерінің индивидуальды жас ерекшеліктерін жалпылама түрде (эпифиздердің өсу үдерісі негізінде) айтатын болса – көбіне жас және ересек жануарлар (полувозрастной) басым. Қаңқаның тірек-қимыл жүйесіндегі бір дана кәрі жілік, бір дана артқы сирақ және екі дана тоқпан жіліктің эпифиздері жетілмеген. Басқа түтікшелі сүйектердің эпифиздері толық жетілген. Ірі қараның кейбір сүйектеріне морфометриялық өлшемдер жүргізілді. Тоқпан жіліктің (humerus) дистальды блогының ені (Bd) – 78 мм; асықты жіліктің (tibia) дистальды ені (Bd) – 59,2 мм; проксимальды ені (Bp) – 47,6 мм; Өкше сүйегінің (*calcaneus*) ең үлкен ұзындығы (GL) – 132,9 мм; ені (BG) – 34,8 мм; асықтың медиальды ұзындығы (GLm) – 57,5 мм; латеральды ұзындығы (GLl) – 60,6 мм; сагиттальды ұзындығы – 50,0 мм; дистальды ені (Bd) – 47,0 мм. Алдыңғы сирақтың (Mc 2-5) проксимальды ені – 46,7 мм; бірінші фаланганың проксимальды ені (Bp) – 32,8 мм; дистальды ені (Bd) – 31,2 мм; диафиз ені (SD) – 28,3 мм; ең үлкен ұзындығы (GL) – 58,0 мм.

Ешкі – *Capra hircus*. Ешкіге жалпы 12 дана сүйек тиесілі. Ешкі сүйектері №2 (цитадель) және №6 (қоныс) қазбадан табылды. Қаңқа элементтерінің ішінде көбіне – мүйіз, төменгі жақ сүйектер, тоқпан жілік, кәрі жілік, жауырын, асық және асықты жіліктер анықталды. Қаңқа бөліктерінің қатынасы біркелкі болып келеді. Зерттеу барысында қаңқаның проксимальды, дистальды және кеуде бөліктерінің сүйектері өзара жақын мөлшерде кездесті. Түтікшелі сүйектердің синостоз жағдайының аяқталуы және жасы үлкен жануарлардың көп болуы, ешкілерді бірінші кезекте сүт өндіру мақсатында жиі қолданғанын растайды. Ешкі сүйектері өзінің анатомиялық құрылымы бойынша қой сүйектеріне өте ұқсас. Дегенмен бірқатар элементтерінде айырмашылықтар кездеседі. Біз белгілі зоолог В.Громованың *Ovis* (қой) және *Capra* (ешкі) тұқымдастарының остеологиялық айырмашылықтарын анықтауға арналған әдіснамасына сүйеніп, жоғарыда аталған қаңқа элементтерін ажыратуға тырыстық. Ешкіге тиесілі мүйіздерді анықтау аса көп қиындық тудырмағанымен, омыртқаларды жануар түріне қарай ажыратуда бірқатар кедергілер кездеседі. Уақ малдың омыртқаларында көп жағдайда краниальды және каудальды буын дискілері түсіп қалады. Сондықтан биометриялық өлшем жүргізу және индекстерін анықтау мүмкіндігі төмендейді. Біздің мысалымызда, бір дана эпистрофейдің (мойындағы №2 омыртқа немесе axis) ешкіге тиесілі екендігін анықтадық. Жалпы ешкі эпистрофейінің вентральды жотасы (*crista dorsalis*) қойға қарағанда жоғарылау болып келеді (Громова, 1953, с. 28). Ал жауырын сүйектерін ажыратуда біршама қиындықтар кездесті. Себебі, әдетте қой мен ешкінің жауырындарын өзара ажыратуда екі белгі негізге алынады. Бірінші, ешкінің жауырыны өзінің ұзындығына қарағанда біршама жалпақтау (енділеу – Ш.М.) болып келеді; Екінші, ешкі жауырының осі мен акрамионы тұзу орналасады, ал қойда краниальды бағытқа қарай қисайып орналасады. Дегенмен, бұл екі белгі де жануардың индивидуальды өсіп-жетілуіне орай, аздап өзгерістерге түсуі мүмкін екендігін ескеру қажет. Аталған екі тәсіл негізінде ешкіге тиесілі 3 жауырын анықталды. Ешкінің тоқпан жілігінің дистальды блогының орталық ұстамасы қойға қарағанда айқын білінеді, яғни блоктың көлденең ені орталық ұстамасында салыстырмалы түрде кіші болып келеді. Осы белгіге бір дана тоқпан жілік сәйкес келгендіктен, аталған сүйек ешкіге тиесілі деп анықтама жасалды. Ешкі асығы қойға қарағанда көп ерекшеліктері болғандықтан, аталған сүйектері ажырату қиындық тудырмайды. Ешкі фалангасы (№1-ші фаланга сөз болып отыр – Ш.М.) қойға қарағанда жалпақ (енділеу – Ш.М.) болып келеді. Осы белгіге сәйкес келген бір сүйек ешкіге тиесілі деп анықталды.

Түйе – *Camelus bactrianus*. Түйе сүйектері жалпы мөлшері жөнінен үй жануарларының ішінде ең соңғы орында. Аталған жануарға тиесілі жалпы 18 дана элемент анықталды (кесте 1-2). Түйеге тиесілі сүйектердің 80%-ы 2 қазбадан (цитадель) шығып отыр. Қаңқа элементтерінің ішінде жауырын, жамбас, кәрі жілік және асық сүйектері кездеседі. Қаңқа бөліктерінің қатынасы біркелкі емес. Қаңқа бөліктерінің арасында «етті» бөліктері (қаңқаның жоғарғы бөлігі мен кеуде сүйектері – жамбас сүйегі, асықты жілік, сан жілік, тоқпан жілік) «етсіз» бөліктеріне (бас сүйек, сирақтар) қарағанда басым. Дегенмен, қаңқа бөліктеріндегі бұл көрсеткіш материалдың аз болуына байланысты көп ауытқушылықтарға ие болуы мүмкін екендігін ескертеміз.

Ит – *Ganis familiaris*. Жануардың бұл түріне бір дана төменгі жақ сүйектің бөлшегі тиесілі. Төменгі жақ сүйектің альвеолярлы қатарының краниальды бөлігі (ростральды бөлік) және азу тісі сынып, жоғалған. Альволды қатарда P2, P3, P4, M1 тістер сақталған. Ал P1, M2-3 тістері жартылай сынып, бөлшектенген. Жалпы бұған дейінгі Шірік рабад мәдениетіне тиесілі ескерткіштерден итке тиесілі сүйектер бірнеше рет кездескен болатын. Сонымен қатар «ас қалдығы» болып саналатын көптеген жануар сүйектеріндегі мүжу мен кеміруден қалған іздер итке тиесілі болуы әбден мүмкін. Осы мәселелерді ескере отырып, Бәбіш мола қаласының ежелгі тұрғындарының күнделікті тұрмысы мен шаруашылықта итті жиі қолданған деп айтуға негіз бар. Бірақ, ит қаңқасының толық

немесе бас сүйектерінің бүтін кездеспеуіне байланысты, аталған жануардың тұқымдық ерекшеліктері мен экстерьерлік пішіні туралы пікір білдіру әлі ерте деп ойлаймыз.

Ақбөкен – *Saiga tatica*. Жабайы жануар сүйектерінің ішінде 27 данасы ақбөкенге тиесілі сүйектер болып шықты. Барлық сүйектер кемінде 13 бас жануардан тарайды. Қаңқа элементтерінің ішінде көбіне бас сүйек, тоқпан жілік, кәрі жілік, жамбас, жауырын, асықтар кездеседі (сур. 2). Бас сүйектердің мүйіздері толықтай кесілген немесе бөлшектеніп алынған. Шамасы белгілі мақсатта пайдаға асыру үшін жасалған тәрізді. Құрал жасау үшін дайындауы да мүмкін. Ақбөкен сүйектері көбіне 2, 3 және 6 қазбадан (кесте 3, 5, 8) кездесіп отыр. Аталған жануар сүйектері көбіне Бәбіш мола-1 ескерткішінен табылып отыр. 2018 жылғы қазба барысында ақбөкенге тиесілі 86 дана асық табылған болатын (Шагирбаев, Утубаев, 2019). Бәбіш мола – 1 қаласының тұрғындарында ақбөкен аулау ерекше маңызды болған тәрізді. Ақбөкен сүйектерінің басқа жануарларға қарағанда жиі кездесу мысалын Ақпан ғибадатханасынан табылған остеологиялық материалдармен көрсетуге болады. Палеозоолог П.А. Косинцевтің анықтамасы бойынша, аталған ғибадатханадан табылған жануар сүйектерінің 80% ақбөкен мен құланға тиесілі болып шыққан (Косинцев, 2017, с. 305). Палеозоолог Д.О. Гимрановтың зерттеулерінде қола дәуірімен мерзімделетін Жезді ескерткішінен табылған остеологиялық материалдардың ішінде жабайы жануарлар саны көп шыққан, оның шамамен 89%-ы ақбөкенге тиесілі болған. Салыстырмалы мәліметтерге қарағанда Сырдария өңірі, Үстірт және Аралдың солтүстік аймақтарындағы аңшылықта – ақбөкен ерекше рөлге ие болғаны анық.

Құлан – *Equus hemionus*. Құланға тиесілі 10 дана қаңқа элементтері кемінде 2 бас жануардан тарайды. Құлан сүйектері тек мұнара мен цитадельдегі қазбадан кездесіп отыр. Аталған жануарға тиесілі қаңқа элементтері – қабырға, төменгі жақ сүйек, артқы сирақ, кәрі жілік және топай сүйектері. Палеозоологиялық зерттеулерде тақ тұяқты (*Perissodactyla*) жануарлардың ішінде *Equus* тұқымдастарына жататын жылқы (*Equus caballus*), құлан (*Equus hemionus*) және есек (*Equus asinus*) сүйектері анатомиялық белгілеріне қарай, өзара бірдей болып келеді. Сондықтан аталған жануарлардың сүйектерін анықтау оңай емес. Оның үстіне қазба барысында аталған жануарлардың сүйектері бөлшектеніп, тек фрагмент түрінде кездесетіндіктен, кейде нақты жануар түрін ажырату мүмкін болмай қалады. Аталған үш жануарды ажыратуда басты ұстанатын принциптердің бірі сүйектердің көлемі. Себебі жылқы сүйектер қалған екі жануарға қарағанда үлкен болғандықтан, жануар түрін ажырату оңай. Ал құлан мен есек сүйегін өзара ажыратуда ортақ индекстері мен нақты эталондар қажет болады. Біздің тарапымыздан құлан сүйектерін анықтауда ұстанған тәсіл – сүйектердің көлеміндегі үлкен айырмашылықтар және эталондық материалдармен салыстыру болып отыр. Оның үстіне, қабырға, жақ сүйектердің бөлшегі және жамбас сүйектері сындырылып, асқа (тағам) пайдаланылған. Ал есек сүйегін тағам ретінде пайдалану мысалдары ежелгі тұрғындарда өте сирек кездеседі.

Сүтқоректілер (*анықтауға келмейді*). Барлық сүйектер бөлшектенген. Ірі сүтқоректілерге тиесілі сүйектер 31 дана, ұсақ жануарларға тиесілі 29 дана. Барлық сүйектер үй жануарларына тиесілі. Археозоологиялық зерттеулерде ұсақ, бөлшектеніп кеткен фрагменттерді жалпы жануарлар класына немесе отрядына дейінгі таксономиялық рангін анықтауға болады. Бәбіш моладан табылған сүйек материалдардың ішінде жоғарыда көрсетілген 50 дана ұсақ фрагменттер анатомиялық ерекшеліктеріне орай, сүтқоректілер класына жататыны толық белгілі болып отыр. Одан әрі отряд немесе тұқымдас рангтерін анықтау мүмкін еместігін ескертеміз.

3-кесте

Үй жануарларының қаңқа элементтерінің сандық және сапалық құрамы

Қаңқа элементі	Қой		Ірі қара		Жылқы		Түйе		Ешкі		Барлығы
	*Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б/Ф
Мүйіз		5		1						3	9
Бас сүйек		10		3		1		1			15
Жоғарғы жақ	1	18		8		4		1		1	33
Төменгі жақ	7	23		13	1	6			1		51
Атлант	4	10				11					25
Эпистрофей	2	8		2		1				1	14
Омыртқа	1	18	1	5		4		1	1		31
Қабырға	1	13		3		10					27
Құйымшақ		1						2			3

Жауырын		4		2				3		3	12	31,2 %
Тоқпан жілік	2	10		3		1				1	17	
Шынтақ		1		1		1					3	
Кәрі жілік	1	15		1		4		1			22	
Жамбас		11				1		2			14	
Сан жілік		7				4		2			13	
Тобық						1					1	
Асықты жілік		14		5		1		2			22	
Асық	2	3	3	1	2	1	1		1		14	
Сирақ сүйегі	1	2			3						6	
Орта сүйек	2	3		2	1						8	
Өкше сүйегі			2	1	2		1				6	
Артқы сирақ	1	1		10	2	1					15	
Алдың. сирақ		2									2	
Рудим. сүйек					1						1	
1-ші фаланга	3	1	1		3			1			9	
2-ші фаланга			1		2						3	
3-ші фаланга					1						1	
БАРЛЫҒЫ	28	180	8	61	18	52	2	16	3	9	377 / 100%	
	208		69		70		18		12			
	377											

*Ескерту: Б – бүтін; Ф - фрагмент

4-кесте

Үй жануарларының қаңқа бөліктері бойынша қатынасы

Қаңқа бөліктері	Үй жануарлары									
	Ірі қара		Жылқы		Қой		Түйе		Ешкі	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Бас сүйек	25	36,2	12	17,1	64	30,7	2	11,1	5	41,6
Кеуде сүйектері	10	14,4	26	37,1	58	27,8	3	16,6	7	58,3
Аяқтың жоғары бөлігі	9	13,0	14	20,0	65	31,2	9	50,0	3	25,0
Аяқтың төменгі бөлігі	25	36,2	18	25,7	21	10,0	4	22,2	2	16,6
Барлығы (дана)	69	100	70	100	208	100	18	100	12	100

Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдар бойынша анықталған ежелгі фаунаның құрылымында үй жануарлары басым екендігі анықталды. Дегенмен, Бәбіш мола қаласының ежелгі тұрғындарында аңшылық белгілі бір бағыт бойынша (ақбөкен аулау) маңызды болған тәрізді. Палеозоологиялық зерттеулер барысында жабайы жануар түрлерінің сүйектері көп анықталып жатқанымен, ежелгі аңшылықтың, оның ішінде ақбөкен аулаудың нақты механизмдері археология ғылымында толық шешімін таппаған мәселе. Мысалы Үстіртте белгілі арандардың функциясы туралы әлі күнге нақты тұжырымның қалыптаспауы да осының мысалы тәріздес (Ягодин, 1991, с. 97; Сала, Деом, 2016, с. 89-117). Бірақ қола дәуірімен мерзімделетін Жезді қаласы, ежелгі Ақпан ғибадатханасы және Бәбіш моладан табылып жатқан ақбөкен сүйектерінің басым бөлігі жасы үлкен жануарларға тиесілі екендігін ескеретін болсақ, аңшылықтың белгілі бір маусымға байланысты жүргізілуі мүмкін екендігін аңғаруға болады.

Жануарлардың анықталған қаңқа элементтерінде аяқтың жоғарғы бөлігінің сүйектері басымдық танытып отыр. Бірақ бұл жеке жануар түрінде тек қой мен түйе сүйектерінде байқалады. Бас сүйек элементтері барлық жануарлар бойынша саны жағынан екінші орында (28,6%). Бұл біздің жоғарыда келтірген «тамақтану алгоритмі мен тамақтану мәдениетінде бас сүйекке де мән берген» деген пікірімізді дәлелдей түседі. Морфометриялық өлшемдер бойынша алынған нәтижелерге жүргізілген салыстырмалы талдаулар, біршама қызықты ақпараттар бере алады. Мысалы Бәбіш моладан анықталған қой асықтары, Талас және Шу өңірінен анықталған қой асықтарына қарағанда біршама ұсақтау екендігі байқалады. Ал, керісінше ірі қара асықтары мен өкше сүйектерінің өлшемдері Талас және Шу өңірінен қарағанда біршама ірі болып келеді. Дегенмен, бұл пікіріміз бірнеше қаңқа

элементтері және бірнеше бас жануардың негізінде қарастырылып отырғандықтан, жалпы өлкенің жануарларына қатысты деп айта алмаймыз. Сонымен қатар, бұл жерде мерзімдік диапазон да салыстыруға тиімсіз. Өкінішке орай, антикалық кезеңмен мерзімделетін басқа да ескерткіштерден табылған жануар сүйектері туралы биометриялық зерттеулер жоқ болғандықтан, тек қолда бар деректермен салыстыруға мәжбүр болып отырмыз.

Жануарлардың жас ерекшеліктеріне қарай жүргізілген талдаулар, біркелкі еместігін көрсетіп отыр. Бәбіш мола қаласының ежелгі тұрғындары уақ малдың басым бөлігін 3 жастан асқаннан кейін ғана сойысқа дайындағаны байқалады. Остеологиялық материалдардың ішінде жас қозыларға тиесілі сүйектер кездескен жоқ. Әдетте жастай сойылған қозылардың сүйектері толық қалыптасып үлгермейді және сүйектерінің құрамы кемікті, бос болатындықтан, нашар сақталады. Бірақ бір жастан асқан тоқты сүйектері аз мөлшерде анықталып отыр. Жылқылардың ішінде көбіне жас жануарды сойғаны байқалады. Ірі қарада кәрі жануарға тиесілі сүйектер кездескен жоқ. Көбіне жас (бұзау) және ересек сиырлардың сүйектері анықталып отыр.

Қорытынды

Сүйек материалдарды жануар түрлеріне қарай талдау жұмыстарының нәтижесінде Шірік рабад мәдениетіне тән ескерткіштер орналасқан аумақтың тұрғындарында мал шаруашылығы маңызды рөл атқарғанын көріп отырмыз. Жануарлардың жас ерекшеліктеріне орай жүргізілген зерттеулер, ежелгі тұрғындардың шаруашылығында көбінде ересек жануарлар басым болғанын көрсетіп отыр. Бұл әсіресе қой және ешкі сүйектерінде жақсы байқалады. Ірі қара сүйектерінің арасында бұзау сүйектері де кездесіп отыр. Остеологиялық материалдар екі түрлі фактордың әсерінен жинақталған – мал шаруашылығы және аңшылық. Жануар сүйектерінің 65,9% бөлшектеніп кеткен. Остеологиялық материалдардың көпшілігінде соғу, ұру іздері сақталған және күйген іздер де кездеседі (өртенген асықтар мен кальцинацияға ұшыраған жеке диафиздер). Остеологиялық материалдардың жалпы құрылымы, олардың ас үйлік қалдықтар екенін көрсетеді. Материалдардың ішінде 44,7% уақ мал құрайды. Екінші орында жылқы және ірі қара сүйектері. Саны жағынан төртінші орында ақбөкен сүйектері (5,8%). Археозоологиялық зерттеу барысында жануар түрлеріне қарай анықталған элементтердің 81,3% үй жануарларына тиесілі екендігін көрсетсе, жабайы жануарлардың үлесі 7,9%. Жануарларды ескерткіш аумағында сойып, пайдаланған. Қой сүйектерінің ішінде, жасы үлкендерінің көп болуы, аталған жануарды жүнін алу үшін өсіргенін көрсетеді. Шаруашылықтың тағы бір маңызды бағыты бұл – аңшылық. Ежелгі тұрғындар ақбөкенді жиі ауласа, сирек жағдайда құлан аулаған.

Олай болса, алдағы уақытта, аталған екі жануардың (ақбөкен-құлан) сүйектеріне детальды зерттеулер жүргізу, өз кезегінде, көне дәуір тұрғындарының аңшылық жүргізу мезгілдері мен аулау әдістері туралы маңызды ақпараттар алуға ықпал етуі мүмкін.

Әдебиеттер

Антипина Е.Е. Современная археозоология: задачи и методы исследования // Междисциплинарная интеграция в археологии (по материалам лекций для аспирантов и молодых ученых). – Москва, ИА РАН. – 2016. – С. 96-118.

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических памятников энеолита и бронзы). – Алма-Ата, Ғылым, 1992. – 217 с.

Байшашов Б.У., Шағирбаев М.С. Көне дәуірдегі мал шаруашылығы мен аңшылықтың маңызы (остеологиялық материалдар негізінде) // Ақынжанов оқулары – 2019. 16-17 қазан 2019. – Алматы, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. – 100-107 бб.

Бёкёни Ш. Новый метод вычисления количества особей животных в остеологическом материале из археологических местонахождений // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии. – Москва, 1969. – Т. 74. – Вып. 6. – С. 69-71.

Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чиркратская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. – Москва, 1993. – Вып. I. – 129 с.

Гимранов Д.О. Об изучении археозоологической коллекции из памятника Бабиш-Мулла 7 // Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Становление и развитие оседло-земледельческой культуры Приаралья в античную эпоху. – Алматы, Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. – 2017. – 211 с.

Громова В. Остеологические отличия родов *Saraga* (козлы) и *Ovis* (бараны) // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода / Руководство для определения ископаемых остатков. – Издательство АН СССР. – Вып. 1. – Москва, 1953. – 125 с.

Ерохин Н.Г., Бачура О.П. Новый подход к компьютерной формализации раздробленности костных остатков млекопитающих в археозоологических исследованиях // Методика междисциплинарных археологических исследований. – Омск: Наука, 2011. – С. 62–69.

Косинцев П.А. Фауна позвоночных из святилищ раннего железного века на плато Устюрт // Древние святилища Устюрта и Восточного Приаралья. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 320 с.

Курманкулов Ж., Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Археологические исследования на городище Бабиш-Молла 1 в 2018 г. // «Маргулановские чтения-2019». Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. – С. 301-316.

Нуржанов А.А., Гимранов Д.О. Исследования костных остатков животных из археологического памятника средневековья городища Кастек // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. – С. 529-538.

Сала Р., Деом Ж.-М. Геоархеология аридной зоны (на примере Казахстана). – Алматы, «Қазақ университеті». 2016. – 206 с.

Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1948. 328 с.

Толстов С.П., Воробьева М.Г., Рапопорт Ю.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1957 г. // Материалы Хорезмской Экспедиции. – Москва, 1960. – Вып. 4. – С. 203

Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958–1961 гг. // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. Памятники первобытного и античного времени. Материалы Хорезмской Археологической Экспедиции. – Вып. 6. – Москва, Наука. – 1963. – С. 3-91.

Утубаев Ж.Р., Шагирбаев М.С. Құланның рудимент сүйегінен істелген ілмек туралы // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 118-123 бб.

Цалкин В.И. Домашние животные Золотой Орды // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отдел биологии. – Т. 72 (1). – 1967. – С. 114-121.

Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Бәбіш мола қаласынан табылған остеологиялық материалдардың сандық және морфологиялық құрамы (2018 жылы табылған материалдар негізінде). // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(62). – 2019. – 382-391 бб.

Шагирбаев М.С., Утубаев Ж.Р. Жануар асықтарының археозоологиялық зерттелуі (Бәбіш мола қаласының материалдары бойынша) // Қазақстан Археологиясы. – Алматы, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. № 4 (6). – 2019. – 79-116 бб.

Ягодин В.Н. Стреловидные планировки Устюрта (Опыт историко-культурной интерпретации). – Ташкент, Издательство «Фан» Академии наук Республики Узбекистан, 1991. – 204 с.

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology. – Harvard University. – Bulletin 1. – 1976. – 136 p.

ARCHAEOZOOLOGICAL ANALYSES OF ANIMAL BONES FOUND IN THE BABISH-MOLA SETTLEMENT (Based on the materials of 2020)

The article deals with osteological materials identified during the archaeological research in 2020 in the Babish mola-1 settlement. During the paleozoological study, 8 animal species were identified (*Ovis aries*, *Equus caballus*, *Bos taurus*, *Capra hircus*, *Camelus bactrianus*, *Saiga tatarica*, *Equus hemionus*, *Ganis familiaris*). Animal bones were studied using archaeozoological methods: animal species, skeletal elements, and parts of the skeleton (head, torso, upper legs, and lower legs) were determined. Biometric studies of a number of whole elements were carried out, the results of which were comparatively analyzed. Animal bones (*Capra* (goat) and *Ovis* (sheep)), which have a similar anatomical structure, were examined using the methods of V. Goromova (manual for the determination of fossils). Cattle breeding played an important role in the agriculture of the ancient inhabitants of the Chirik-Rabat culture. Studies conducted taking into account the age characteristics of animals show that the economy of the ancient population was dominated by adult animals. No bones belonging to young lambs were found among the osteological materials. Among horses, the slaughter of young animals and semi-tall animals is most often observed. Among the bone materials of cattle, there were no bones of an old individual. Most often, the bones of young (calves) and semi-adult cows are detected. Hunting also played an important role in the economy of the ancient inhabitants. The ancient inhabitants of the Babish-mola settlement often hunted saigas, less often-kulans.



1-сурет. Бәбіш мола1 қалашығы. Батыс бөлігіндегі қазба



2-сурет. Бәбіш мола1 қалашығы. Шығыс мұнара



3-сурет. Шығыс мұнарадан табылған жануар сүйектері



4-сурет. Бәбіш мола 1 қалашығынан табылған жануар сүйектері



5-сурет. Жылқы (*Equus caballus*) және ақбөкеннің (*Saiga tatarica*) қаңқа элементтері

ИССЛЕДОВАНИЕ УСУНЬСКИХ КУРГАНОВ НА МОГИЛЬНИКЕ АКТЕРЕК (материалы археологической экспедиции Центрального государственного музея РК)*

Археологической экспедицией Центрального государственного музея Республики Казахстан (далее ЦГМ РК) в 2014, 2017 и 2018 гг. были проведены исследования на могильнике Актерек (Жамбылский район, Алматинская область), где представлены археологические памятники, в широком хронологическом диапазоне. Из исследованных памятников четыре кургана относятся к периоду ранних кочевников.

Могильник Актерек расположен на северо-западных склонах Илийского Алатау и восточных отрогов Шуилийских гор. Между горами и сопками выделяются обширные плоские долины, т.е. равнинные пространства (Жандаев, 1978, с. 5-10). Учеными, изучавшими Жетысу установлено, что природно-географические зоны с особыми природно-климатическими условиями были весьма благоприятны для жизни людей с глубокой древности. Удобной адаптации человеческих групп и сообществ в Шу-Или способствовало наличие закрытых долин с естественными местами для убежищ. Особую ценность урочищу Актерек придавал проходной характер ущелья для караванного пути, обеспечивавшего удобным доступом к горному плато и далее в соседнюю (Чуйскую) долину (Древности Жетысу, 2016). Конкретно-исторически установлено, что население региона в течение многих веков вело полукочевой образ жизни, сочетая скотоводство с земледелием (Древности Жетысу, 2016).

Изучение археологических памятников Жетысу началось со второй половине XIX – начала XX в., исследователями того времени Ч.Ч. Валихановым, Н.А. Абрамовым, Н.Н.Пантусовым, Ф.В. Поярковым, А.М. Фетисовым и др. Так археологической разведкой в Чуйской долине и в Иссыккульской котловине занимался врач Пишпекского военного госпиталя Ф.В. Поярков, который был избран членом-корреспондентом Московского археологического общества. Одну из самых первых своих поездок на Иссык-Куль с научной целью Ф.В. Поярков совершил летом 1887 г., – «знакомые кыргызы рассказывали ему об урочище Ак-Терек на южном берегу озера Иссык-Куль. Будто бы там бесчисленное количество камней с надписями. Ак-Терекское ущелье оказалось сравнительно легкодоступным, но добраться в его ответвление – в ущелье Дувана, где собственно и должны были находиться камни с надписями, оказалось не так-то просто» (Археология Семиречья, 664 с.). В 1887 г. Н.Н.Пантусов совершил поездку на южный берег Иссык-Куля через ущелье Актерек, где перед ущельем обнаружил два кургана и каменное изваяние.

Исследованием памятников ранних кочевников в Жетысу занимался А.Н. Бернштам. Его труды позволили решить вопрос о периодизации памятников сако-усуньской культуры, выявить закономерные особенности надмогильных памятников (Бернштам, 1951. 256 с.; Бернштам, 1948, с. 79-91; Бернштам, 1948, с.18). С 1954 г. начинаются стационарные исследования памятников, благодаря чему накапливается раскопочный материал, позволивший решить многие вопросы древней истории Семиречья (Акишев, 1956, с. 5-32; Акишев, Кушаев, 1963)

В 1956 г. была организована Семиреченская археологическая экспедиция, под руководством К.А. Акишева (Акишев, Агеева, 1958, с.1, 8-9) и Е.И. Агеевой (Агеева, 1961, с. 21-40), которая исследовала на территории Алматинской области 18 могильников и вскрыла 180 курганных погребений, послуживших основой для классификации памятников по типам погребальных сооружений. Одновременно экспедиция провела раскопки на 18 курганах могильника расположенного в урочище Актерек. (Акишев, Агеева, 1958, с. 8-9).

Е.И.Агеевой были зафиксированы в центральной части могильника Актерек 87 курганов, расположенных неправильными цепочками, включающими в себя от 2 до 10-11 насыпей. Крайняя, западная цепочка его состоит из 4 больших курганов диаметром 20-48 м, высотой до 3 м. Два южных кургана цепочки оконтурены рвами шириной 6,5 и 11 м. Насыпи всех курганов состоят из земли с галькой пополам, они обложены кольцом из камней, а в центре имеют каменную наброску. Между цепочками курганов располагаются кольцевые и прямоугольные выкладки из камней.

* Исследование проведено в рамках научно-прикладного исследования ИРН программы BR08555277, «Археологические памятники урочища Актерек: вопросы топографии, типологии и музеефикации».

Памятники, исследованные Агеевой Е.И. относятся к усуньскому времени III в. до н.э. – IV в. н.э. (Агеева, 1961, с. 26). В 1987-88 гг. Семиреченской археологической экспедицией под руководством К.А. и А.К. Акишевых исследования урочища Актерек были продолжены (Рогожинский, 2010, с. 330-335).

В 2014 году экспедицией ЦГМ РК был раскопан курган № 1 южной группы курганов могильника Актерек, диаметр кургана 3 м, могильная яма 0,75x1,85 м ориентированная на С-З, глубина 0,75 м. В насыпи кургана были обнаружены фрагменты керамического сосуда, на дне погребения обнаружены кости человека не в анатомическом состоянии и серьга. Найденные материалы характерны для усуньского времени, датируются III в. до н.э. – III в. н.э. (Айтқұл, 2016, с.137-146).

Сосуд (ЦМК КП 27922/29; рис. 1), ручной лепки, размеры: высота 9 см, диаметр венчика 10,5 см, толщина стенки 0,6 см, тулово полусферической формы, дно округлое, венчик прямой слегка загнут во внутрь. На поверхности имеются следы копоти. Подобная форма сосудов характерна для сако-усуньского времени, часто встречается в погребениях ранних кочевников Жетысу. Аналогичные сосуды были найдены Агеевой Е.И. в 1956 году в курганах № 57 и № 54 могильника расположенного на правом берегу р. Курты (около поселка Акши) (Агеева, 1961, с. 24). В фондах ЦГМ РК хранятся подобные сосуды из могильников Алматинской области: Майбулак III, Майбулак IV, Каргалы I, Шубарат и др.

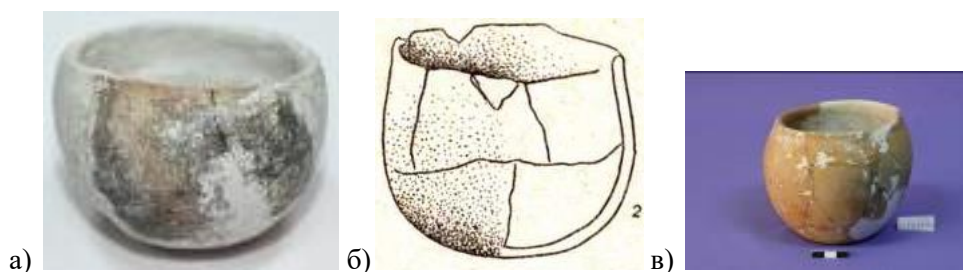


Рисунок 1. а) сосуд ЦМК КП 27922/29, б) могильник на правом берегу р. Курты кургана № 57 (Агеева); в) могильник Майбулак IV, группа 2, курган 3, погребение 2.

Серьга (ЦМК КП 27922/30; рис. 2), размеры: диаметр 2,5 см, толщина проволоки 0,1 см, изготовлена из проволоки округлой формы в сечении, загнута кольцом с несомкнутыми концами (желтый металл). В погребениях усуньского времени в Жетысу встречаются аналогичные серьги, например: в фондах ЦГМ РК хранится археологический материал из раскопок новостроечной археологической экспедиции ИМАЭ АН Каз ССР в 1991 г. проводившей раскопки совместно с Центральным государственным музеем РК на курганном могильнике в Нижней Каменке, Алматинской области под руководством Исмагилова Р.Б. и Мотова Ю.А. (Исмагилов, Мотов, Джумабекова, 1992, с. 5-6) В ходе раскопок в погребении 1, кургана № 4, были найдены около черепа две проволочные серьги (желтый металл) с припаянными петельками, размеры: длина 2,68 см, диаметр 2,07 см, толщина проволоки серьги 0,13 см, петельки 0,1 см; ЦМК КП 24427/1,2, а также в погребении 1 кургана № 5, размеры: длина 3,25 см, диаметр 2,46 см, толщина проволоки серьги 0,14 см, петельки 0,09 см; ЦМК КП 24433/1,2.



Рисунок 2. а) Серьга ЦМК КП 27922/30; б) могильник Нижняя Каменка погребение 1, курган № 4; в) могильник Нижняя Каменка погребение 1, курган № 5

В 2017 году Актерекским отрядом археологической экспедиции ЦГМ РК был раскопан курган № 3 северной группы могильника Актерек (Айтқұл, Мякишева, Торежанова и др., 2018, с. 137-142).

Диаметр насыпи кургана 7 м, высота 0,35 м, под насыпью была обнаружена оградка диаметром 5 м, выложенная камнями средних размеров. В кургане обнаружено два погребения. В ходе раскопочных работ было установлено, что второе погребение расположено на глубине 1,0 м, скелет находился в анатомическом порядке ориентированный В-З. С левой стороны головы погребенного находился керамический сосуд (ЦМК КП 28170/5, рис. 3) с округлым туловом, венчик прямой, край горизонтально подрезан, дно округлое, на боковине сохранилось основание от петлевидной ручки, тесто плотное серого цвета, поверхность покрыта красным ангобом, имеются следы копоти, размеры: высота 12,5 см, диаметр венчика 11,3 см. Подобные сосуды часто встречаются в погребениях усуньского времени на территории Жетысу, датируются IV в. до н.э. – III в. н.э. В коллекции археологического фонда ЦГМ РК имеется несколько аналогичных сосудов из раскопок Илийской археологической экспедиции 1954 года под руководством К.А. Акишева (Акишев, 1956, с. 5-32) на могильниках: Кзылауз 3, курган 16; курган 10, курган 9; Кзылауз 2, долина реки Или, Алматинская область (Акишев, 1956, с. 5-32; Акишев, Кушаев, 1963, с. 291-292). В районе поясицы обнаружены фрагменты железа (предположительно остатки ножа?).



Рисунок 3. а) сосуд из могильника Актерек ЦМК КП 28170/5; б) сосуд из могильника Кзылауз 3, курган 16 ЦМК КП 19651/9; в) сосуд из кургана 10, ЦМК КП 19650/7, долина реки Или, Алматинская область.

В первом погребении кургана № 3 с левой стороны головы, погребенного обнаружены два керамических сосуда. В районе плеча погребенного найден наконечник копья плохой сохранности, в нижней части скелета обнаружены две глазчатых бусины. Первый сосуд (ЦМК КП 28170/1, рис. 4 а) выполнен ручной лепкой, тулово шаровидной формы, выделенная горловина, венчик прямой, край утончен и закруглен, дно округлое, поверхность сосуда украшена дугообразным орнаментом выполненным красным ангобом и залощена, на тулове имеются следы копоти, тесто плотное, красного цвета, хорошо отмучено, обжиг ровный, размеры: высота 10,5 см, диаметр венчика 12 см. Аналогичный сосуд имеется в фонде археологии ЦГМ РК случайная находка около села Каракастек, Жамбылский район, Алматинской области (ЦМК КП 25932/3, рис. 4 б) поверхность сосуда украшена орнаментом из завитков красным ангобом. Такие орнаменты на территории Казахстана встречаются редко. Второй сосуд (ЦМК КП 28170/2, рис. 4 в) ручной лепки, тулово грушевидной формы, горловина узкая, слегка отогнута наружу, венчик прямой, край горизонтально подрезан, поверхность сосуда покрыта светло-бежевым ангобом и лощением, тесто плотное, бежевого цвета, хорошо отмучено, обжиг ровный, размеры: высота 18 см, диаметр венчика 7 см, диаметр тулова 16 см. Аналогичные формы сосудов часто встречаются в усуньских погребениях Жетысу. На основании комплекса находок в погребении сосуда датируются IV в. до н.э. – III в. н.э.

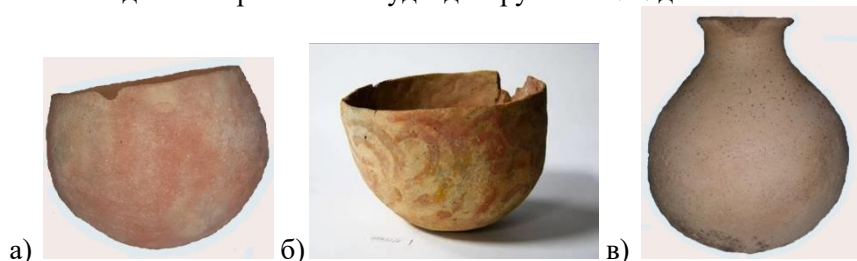


Рисунок 4. а) Сосуд из могильника Актерек ЦМК КП 28170/1; б) случайная находка у села Каракастек ЦМК КП 25932/3; в) сосуд из могильника Актерек ЦМК КП 28170/2,

Наконечник копья (ЦМК КП 28170/4, рис. 5) черешковый, перо конической формы, черешок округлой формы в сечении (железо, ковка, размеры: длина 12 см, ширина 2 см).

Бусы (ЦМК КП 28170/3 а,б; рис. 5) шаровидной формы, из непрозрачного светлого стекла, выполнены путем накручивания на твердый стержень стеклянной массы с последующим

вдавлением в размягченное тело бусины глазка в виде сине-зеленых ядрышек помещенных в несколько молочно-белых концентрических кругов. Одна бусина имеет семь глазков, образующих на одной стороне вокруг отверстия группу из четырех, а на другой стороне – из трех ядрышек. Другая бусина имеет четыре глазка по два с каждой стороны от отверстия, техника изготовления – формовка, резьба, шлифовка, размеры: 1) диаметр 0,7 см, 2) диаметр 0,7 см, ширина 0,5 см. Идентичные бусы найдены в курганном могильнике Нижней Каменки Алматинской области (ЦМК КП 24429/1-35; рис. 5).

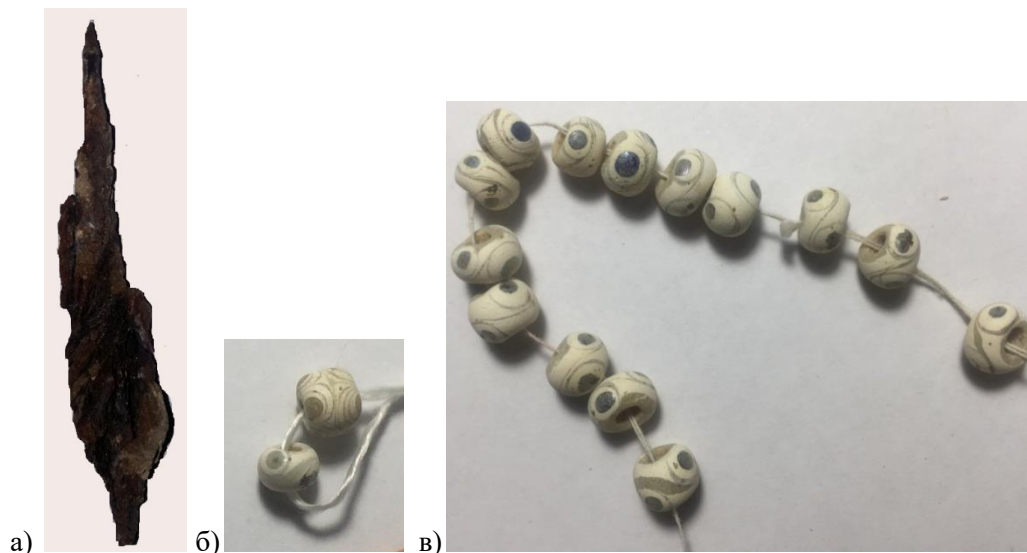


Рисунок 5. а) наконечник копья могильник Актерек ЦМК КП 28170/4; б) бусы могильник Актерек ЦМК КП 28170/3 а, б; в) бусы могильник Нижняя Каменка ЦМК КП 24429/1-35

В 2018 году археологической экспедицией ЦГМ РК были раскопаны два кургана относящиеся к ранним кочевникам (Айтқұл, 2019, с. 181-192). Первый – курган № 8 северной группы курганов могильника Актерек, диаметр насыпи кургана 7 м, высота 0,25 м, после зачистки кургана была обнаружена оградка выложенная камнями средних размеров. На глубине 0,40 м обнаружена каменная конструкция размером 2,20x0,75 м, ориентированная В-З. При вскрытии погребальной камеры на глубине 0,90 м найдены разрозненные остатки человеческого скелета, вероятно курган был разграблен еще в древности. С левой стороны головы погребенного были найдены фрагменты двух керамических сосудов. Один сосуд ручной лепки, в виде чаши (фрагмент), тулово полусферической формы, венчик прямой, край горизонтально подрезан, дно слегка уплощенное, поверхность покрыта коричневым ангобом, имеются следы копти, размеры: высота 9,5 см, диаметр венчика 9 см. Второй сосуд – чаша ручной лепки, тулово полусферической формы, венчик прямой, край горизонтально подрезан, поверхность покрыта красным ангобом. имеются следы копти. На одном из фрагментов имеется отверстие для починки, размеры: диаметр венчика 14,5 см, высота 10 см (рис. 6 а). Форма керамических сосудов, также характерна для погребального инвентаря усуньского времени на территории Жетысу, датируются IV в. до н.э. – III в. н.э.

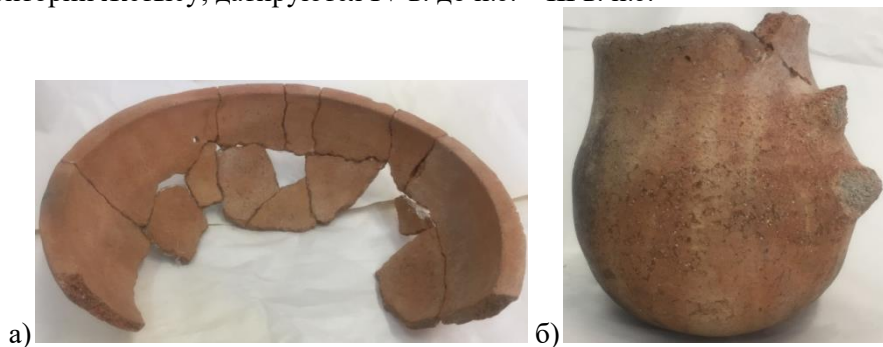


Рисунок 6. Керамические сосуды могильника Актерек а) курган №8, северная группа; б) курган № 1, восточная группа

Второй – курган № 1, восточной группы могильника Актерек, диаметр 5 м, высота 0,30 м, расположен в 1,2 км к северу от зимовки, на правом берегу р. Актерек. При зачистке раскопа на глубине 0,90 м обнаружены контуры могильной ямы ориентированной восток-запад, размерами 2,90x1 м. При углублении могильного пятна на 0,5 м в центр обнаружены камни больших размеров (длина 0,35-1,5 м, толщина 0,10-0,25 м) выложенных ребром, скорее всего это камни перекрытия упавшие в результате оседание грунта. При зачистке могильной ямы на глубине 1,60 м обнаружен человеческий скелет в анатомическом не тронутым порядке ориентированный восток-запад. С правой стороны головы погребенного обнаружены два керамических сосуда и фрагменты деревянного блюда с костями барана. В районе левого плеча погребенного найден железный жезл плохой сохранности с крестовидным навершием.

Один сосуд ручной лепки, с туловом округлой формы, горловина узкая, цилиндрической формы, венчик прямой, край закруглен, дно округлое, на боковине сохранилось основание от петлевидной ручки, тесто плотное, коричневого цвета, поверхность покрыта красным ангобом, имеются следы копоти, размеры: высота 12 см, диаметр венчика 9 см, диаметр тулова 13,5 см, высота горловины 2 см (рис. 6 б).

Второй сосуд ручной лепки, тулово округлой формы, венчик округлый, слегка отогнут наружу, край закруглен, дно округлое, тесто плотное коричневого цвета, поверхность покрыта красным ангобом, имеются следы копоти, размеры: высота 12,5 см, диаметр венчика 12,3 см, диаметр тулова 12,5 см.

Жезл (фрагменты, железо, ковка) в виде стержня округлой формы в сечении, конец заострен, навершие в виде крестообразно напаянных отростков, размеры: длина около 30 см, диаметр стержня 0,5 см, навершие – отростки 2 см.

При исследовании памятников ранних кочевников Жетысу Е.И.Агеевой были выделены общие планы могильников, характер насыпей (каменная наброска или каменная наброска, обведенная кольцевой выкладкой из камня), некоторые типы могильных ям (грунтовая, грунтовая, перекрытая деревянным накатом), характер погребального инвентаря, ориентировка захороненных встречаются самые близкие аналогии в широком кругу памятников, относящихся к III в. до н.э. – IV в. н.э., расположенных на территории Жетысу, в частности в Алматинской области (Агеева, 1961, с 33). Что и прослеживается в погребальных конструкциях усуньских курганов на могильнике Актерек. А.М.Досымбаевой выделен общий для Семиречья и Северной Киргизии усуньский культурный комплекс, а также организация курганных сооружений в пространстве: цепочкой (сакское время), хаотичное (усуньское время), кольцевые выкладки вокруг курганов (Досымбаева, 1996, с. 25-31).

Наиболее характерным инвентарем в захоронениях Жетысу, а также в усуньских погребениях могильника Актерек являются глиняные сосуды, железные ножи, пастовые бусы, проволоочные серьги (бронза, серебро, золото) и остатки погребальной пищи – кости барана.

Керамика могильника Актерек представлена несколькими видами форм типичных для Жетысу:

а) сосуды с туловом полусферической формы, прямым венчиком, слегка загнутым во внутрь, круглым или слегка уплощенным дном;

б) широкие миски с прямым и моделированным венчиком (скошен внутрь), с круглым и уплощенным дном;

в) кувшинообразные сосуды грушевидной формы с высокой цилиндрической горловиной и круглым, почти шаровидным туловом.

г) баночные, с ручками в центре тулова.

Некоторые сосуды имеют красный ангоб на внешней, иногда и внутренней поверхностях, а также орнамент выполненный красным ангобом.

Е.И. Агеевой, исследовавшей памятники Жетысу, и в частности, могильник Актерек отмечалось, что в ряде случаев в некоторых захоронениях встречаются образцы посуды, характерные для предшествующего времени. Это, несомненно подтверждает, во-первых, генетическую преемственность погребального ритуала, с одной стороны, а также и относительную консервативность его – с другой. По мнению Е.И. Агеевой, религиозная обрядность, выраженная в погребальном ритуале, передавалась из поколения в поколение в рамках определенной группы племен, входящих в различные политические объединения (саки, усунь, тюрки) (Агеева, 1961, с. 35). Материал из могильника Актерек подтверждает, что усунь, населявшие эту территорию, были преемниками саков, живших в этом регионе и позднее вошли в качестве одного из основных компонентов в состав образовавшегося западнотюркского каганата.

Литература

Агеева, Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии. Труды Института истории, археологии и этнографии. – Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1961. – С. 21-40.

Айтқұл Х.А. Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейінің 2018 жылы Ақтерек қорымында жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері // «Ұлы Даланың жеті қыры және Еуразия археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелері» атты «ХІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Ә.Т. Төлеубаев. 26-27 сәуір 2019 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 181-192 б.

Айтқұл Х.А. Мемлекеттік орталық музейінің 2014 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданына қарасты Ақтерек ауылдық округінде орналасқан археологиялық ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері // Материалы международной научно-методической конференции «VIII Оразбаевские чтения» «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования» приуроченной к 25-летию Независимости Республики Казахстан. 1-2 апреля 2016 г. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 137-146.

Айтқұл Х.А., Мякишева О.А., Торежанова Н.Ж., Рахметова А., Айдарханова Е.Е. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің 2017 ж. Ақтерек қорымында жүргізілген далалық қазба жұмыстарының нәтижелері // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «Х Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / жауапты ред. Ғ.Қ. Омаров. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 137-142 бб.

Акишев К., Агеева Е.И. Археологические работы 1956 года Института истории, археологии и этнографии АН КазССР // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. Отдельный оттиск. – Алма-Ата, 1958. Вып. 1 (6). – 12 с.

Акишев К.А. Отчет о работе Илийской археологической экспедиции 1954 года // ТИИАЭ. - Т.1. -Археология. – 1956. – С. 5-32.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата, 1963. – 320 с.

Археология Семиречья 1857-1912 гг. Сборник док. И материалов // Составитель И.М. Самигулин. – Алматы: Издательство ЛЕМ, 2011. – 664 с.

Байпаков К.М. Оседлость, земледелие и городская жизнь у саков и усуней Жетысу (VII в. до н. э. – IV в. н. э.) // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства: Сб. материалов Междунар. науч. конф. – Алматы, 2007. – С. 62–66.

Бернштам А.Н. Прошлое региона Алматы (историко-археологический очерк. – Алма-Ата, 1948. – 18 с.

Бернштам А.Н. Сако-усуньские племена Средней Азии накануне гуннского вторжения. Глава V // Очерк истории гуннов. – Л.: ЛГУ, 1951. 256 с.

Бернштам А.Н. Памятники старины Алма-Атинской области // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. – Алма-Ата, 1948. Вып. 1. – С. 79-91.

Досымбаева А. М. Погребальные сооружения населения Семиречья в период со II в. до н. э. до середины I тысячелетия н. э. // Изв. Мин. науки, АН РК. Серия общественных наук. 1996. № 2. – С. 25-31.

Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. Сборник статей под ред.: А. Садуакасулы, Б.А. Байтанаев, Б.А. Железняков. – Алматы, 2016. – 240 с.

Жандаев М.Ж. Природа Заилийского Алатау. – Алма-Ата: Казахстан, 1978. – 159 с. С. 5-10.

Исмагилов Р.Б., Мотов Ю.А., Джумабекова Г.С. Археологические раскопки курганного могильника в Нижней Каменке Алма-Атинской области. Отчет. – Алма-Ата, 1992. – 68 с.

Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сб. материалов междунар. науч. конференции. – Алматы, 2010. – С. 330-335.

RESEARCH OF THE WUSUN KURGANS AT THE AKTEREK BURIAL GROUND (materials of the archaeological expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)

The article presents the results of the excavations of the Wusun monuments by the archaeological expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan at the Akterek burial mound, Zhambyl district, Almaty region. A historiographical review of the study of the archaeological sites of the early Iron Age of Zhetysay and, in particular, the Akterek burial mound is given. The purpose of the article is to show the results of the study of the Early Iron Age burial mounds of the Akterek burial ground conducted by the archaeological expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, to identify the features and connections between the various archaeological sites located in this tract. The article presents the results of attribution of the found artifacts, as well as the analysis of ceramic dishes from the burials. The article notes that the most characteristic inventory in the Wusun burials of the Akterek burial ground, as well as the Zhetysay burial grounds, are clay vessels, iron knives, paste beads, wire earrings (bronze, silver, gold) and the remains of funeral food – sheep bones. Some features of the types of ceramic vessels with a red engobe on the outer and sometimes inner surfaces, as well as an ornament made with a red engobe are highlighted.

ЖЕТІСУ ЕЖЕЛГІ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ҚАРУ-ЖАРАҚ КОЛЛЕКЦИЯСЫ **(Ақтерек қорымы материалдары негізінде ҚР MOM қорынан)***

Жетісу жері ежелден адамзат үшін өмір сүріп, тіршілік жасауына қолайлы өңір болды. Аймақтағы түрлі кезеңге жататын археологиялық ескерткіштерге қарап Жетісу жеріндегі белсенді миграциялық үдерістер мен тарихи оқиғалар тас дәуірінен бастап кейінгі ортағасырларға дейін, осынау байтақ далада тоқтаусыз жүріп тұрғандығын аңғаруға болады.

XX ғасырдың 30-50 жылдарында Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу өңірінің зерттелу тарихына ерекше үлес қосқан, көптеген археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп және археологиялық ескерткіштердің ғылыми айналымға енуі мен кезеңделуінде А.Н. Бернштамның атқарған еңбегі орасан зор болды.

1930 жылдың екінші жартысында А.Н. Бернштам Алматы облысының жекелеген қорымдарының обалары мен Шу, Талас алқаптарында орналасқан обаларда зерттеу жұмыстарын жүргізіп, алғаш рет, Жетісудың ежелгі тарихи-археологиялық ескерткіштерінің кезеңделу тарихын жасап шығарды (Бернштам, 1949, 337-384 бб.).

Қазақстан территориясындағы көптеп кездесетін ежелгі көшпелілерден мұра болып қалған археологиялық ескерткіштердің бірі обалы қорымдар. Үлкен және кіші топтардан құралып тізбектеле орналасқан обалы қорымдар ежелгі отырықшы, жартылай отырықшы орталықтары Қазақстан территориясында өте көп кездеседі. Археологиялық ескерткіштердің дәл осы түрі Қазақстанның ежелгі тарихынан терең сыр шертеді (Айтқұл, 2014, 137 б.).

Сондай қорымдардың бірі, Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Ақтерек селолық округінде, Алатаудың солтүстік бөктерінің етегінде Ақтерек және Сұлу қоян өзендерінің арасындағы алқапта орналасқан Ақтерек ескерткіші. Ақтерек шатқалына алғашқы зерттеулер 1898 жылы В.Д. Городецкиймен жүргізілді, онымен Ақтеректегі нығайтылған Керімбайтөбе қонысы тіркелген болатын (№4032 АКК). 1956 жылы қалашықты Г.И. Пацевич зерттеген (алынған қыш бұйымдары негізінде XI-XII ғғ. мерзімделді) (Садуақасұлы, Железняков, 2016, 6 б.). 1980 жылдардың екінші жартысынан бастап К.А. Ақышев және А.К. Ақышевтердың жетекшілігімен Жетісу археологиялық экспедициясы Ақтерек шатқалын зерттеумен айналысты (Рогожинский, 2010, 333 б.).

Тәуелсіздік алған жылдардан бері де Ақтерек шатқалындағы ескерткіштерге барлау және ғылыми зерттеу жұмыстары аздаған үзілістермен жүргізіліп келуде, археологиялық қазба жұмыстарынан бөлек Ақтерек шатқалында кездесетін жартас суреттерін зерттеумен отандық ғалымдар арасында М.С. Мырзабаев айналысты (Мырзабаев, 1990, 137-140 бб.), ал 2000 жылдардың басынан бастап Ақтерек шатқалындағы ескерткіштерге Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің (әрі қарай ҚР MOM) ғылыми қызметкерлері барлау жұмыстарын жүргізді.

2014 жылдан бері ҚР MOM археологиялық экспедициясының Ақтерек отряды мемлекет тарапынан қаржыландырылған ғылыми бағдарламалар нәтижесінде ауқамды зерттеу жұмыстарын жүргізіп келуде.

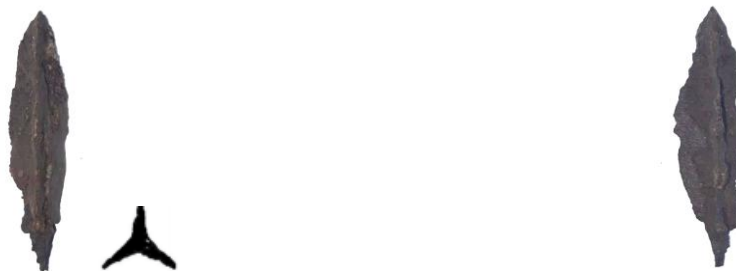
1985 жылы ҚазССР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты ұйымдастырған Жетісу археологиялық экспедициясы А.К. Ақышев жетекшілігімен жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Алматы облысы, Ақтерек қорымынан табылған жауынгер сауытының тіліктері мен ат әбзелдері, қару-жарақ бұйымдарын ҚР MOM археология қорына алғаш болып ҚР БҒМ Археология институтының ғылыми қызметкерлері өткізген (АКТ №38, 29.05.2009).

Музейдің негізгі қорына қабылданған қару-жарақ коллекциясында екі дана жебе ұштары бар (ЦМК КП 27267/2, 1-сурет, ЦМККП 27267/3, 2-сурет) алдын ала болжам бойынша б.з. VI-VII ғғ. түркі кезеңімен мерзімделген.

Б.з. I мыңжылдықтың аяғында Қазақстан, Алтай және Батыс Сібір аумағын мекендеген көшпелілердің қару-жарақ кешеніне, алыс қашықтықтан ұрыс жүргізетін, жақын қашықтықтан ұрыс жүргізетін және қорғаныс құралдары кіреді (Худяков, 1986, 181 б.).

* Ғылыми қолданбалы бағдарламаның ЖТН: BR08555277, «Ақтерек шатқалының археологиялық ескерткіштері: топография, типология және музейлендіру мәселелері».

Ақтерек қорымынан табылған жебе ұшы (1-сурет ЦМК КП 27267/2) темірден жасалған, сыртқы пішіні үш қанатты, қалемшелі, қалемшесінің қимасы үшбұрышты, қанаттары кең. Өлшемі: ұзындығы 9,3 см, ені 2 см, қалемшесі сынған, сырты тат басқан, жарықтары бар, шеттері оймаланып сынған.



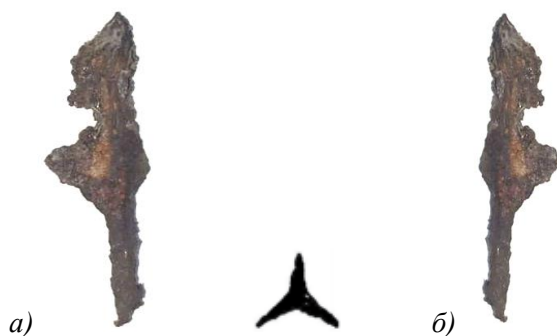
1-сурет. Жебе ұшы. ЦМК КП 27267/2

Б.з. VI-VIII ғғ. жебе ұштары негізінен темірден жасалынып, үш қанатты қалемшелі, қалемшелерінің қимасы үшбұрышты және трапеция пішінді кең қанатты болып келеді (Могильников, 1981, 36 б.).

Аталмыш жебе ұшының (1-сурет ЦМК КП 27267/2) Қазақстан аумағындағы ұқсас түрі Ф.Х. Арсланованың 1961 жылы Павлодар қаласынан 136 км қашықтықта, Омбы тас жолының бойындағы, Ертіс өзенінің орта ағысының оң жағында орналасқан, Боброво селосының маңындағы, Боброво қорымында жүргізілген зерттеу жұмыстары кезінде №13 обадан табылған. Автор, обадан анықталған қару-жарақ бұйымдары мен жерлеу дәстүрін, Шығыс Қазақстан және жақын маңдағы басқада ескерткіштермен салыстыра отырып Боброво қорымын б.з. VIII-X ғғ. мерзімдейді (Арсланова, 2013, 151-158 бб. Табл. II, 9).

Жебе ұшының (1 сурет ЦМК КП 27267/2) тағы бір ұқсас түрі Елбан маңы, Преображенка III (Бараба), Гилево XIII ескерткіштерінде кездеседі. Ю.С. Худяковтың тұрпаттамасына сәйкес қимақ ескерткіштерінен табылған I топтағы үш қанатты жебе ұштарының, ұзартылған алтыбұрышты деген атаумен берілген бесінші типтегі жебе ұштарына сәйкес келеді (Худяков, 1986, 185 б. 82 сурет, 5).

Ақтерек қорымынан табылған жебе ұшы (2-сурет ЦМК КП 27267/3) темірден жасалынған, сыртқы пішіні үш қанатты, қалемшелі, қалемшесінің қимасы үшбұрышты, қанаттары кең. Өлшемі: ұзындығы 6,1 см, ені 1,7 см, қалемшесі мен қанаттары сынған, сырты тат басқан, жарықтары бар, шеттері оймаланып сынған.



2-сурет. Жебе ұшы. ЦМК КП 27267/3

Аталмыш мәдениетке жататын б.з. VI-VIII ғғ. мерзімделетін жебе ұштары темірден жасалынған үш қанатты, қалемшелі, үш бұрышты немесе трапеция пішінді қанаттары кең болып келеді (Могильников, 1981, 36 б. 19 сурет, 7, 8, 10). Жебе ұшының ұқсас түрі б.з. VI-VIII ғғ. Алтайдың түркі кезеңіндегі жерлеу орындарынан кездеседі (Могильников, 1981, 44 б. 19 сурет, 8).

Еуразия даласындағы қару-жарақ үлгілері бойынша көрнекті зерттеуші Ю.С. Худяков ежелгі түркі кезеңімен мерзімделетін жебе ұштарын жасалынған материалына байланысты темір және сүйектен жасалынған деп екі түрге бөліп қарастырады. Темірден жасалынған жебе ұштарына қалемшелі деген жалпы атау беріп, оның ішінде табылған аймақтарына байланысты, хронологиялық шеңберіне және жебе ұштарының пішіні мен өлшеміне қарай бірнеше топқа және бірнеше түрге бөліп көрсетеді. Автор, б.з. VI-VII ғғ. мерзімделетін жебе ұштарын үш қанатты жебе ұштары деген атаумен бірінші топқа жатқызып он түрге бөліп қарастырған (Худяков, 1986, 143-148 бб.).

Салыстырмалы талдау жасау барысында Ақтерек қорымынан алынған жебе ұштары (1, 2 сурет) Ю.С. Худяковтың тұрпаттамасы көрсетілген кестедегі б.з. VI-VII ғғ. аталмыш жебе ұшатрымен хронологиялық мерзімі сәйкес және сыртқы ұқсастықтары болғанымен, нақты қандайда бір түрімен сәйкестігі анықталмады. Зерттеушінің пікірінше осы уақытқа дейінгі табылған ежелгі түркі кезеңіндегі жебе ұштарының арасында, үш қанатты жебе ұштары таралуы жағынан ең көп қолданыста болғанымен, б.з. VI-VII ғғ. мерзімделетін ескерткіштердің аз зерттелуіне байланысты аталмыш уақыт аралығындағы жебе ұштарының топтамасын толыққанды жасау әзірге мүмкін емес (Худяков, 1986, 143-149 бб.).

Ақтерек қорымынан табылған жебе ұштарының (1, 2-сурет) ең жақын ұқсас түрлері б.з. I мыңжылдықтың соңында Қазақстан, Алтай және Сібір аумағындағы VIII-XI ғғ. қимақ кезеңімен мерзімделетін археологиялық ескерткіштердің жерлеу орындарынан табылған қару-жарақ кешендерінен кездеседі, бұл кезеңдегі жебе ұштарының сыртқы пішініде үш қанатты қалемшелі болып келеді және тоғыз түрге бөлінеді. Қарсы тараптың қорғаныс сауығы жоқ әскерін жою үшін қолданылған үшқанатты жебе ұштары қимақ мәдениетінің негізгі таралу аймағы болып саналатын Шығыс Қазақстан, Алтай жазығы, Об және Том өзендерінің орманды далалық алқаптарында кездеседі (Худяков, 1986, 184-188 бб. 82-сурет, 1, 5).

ҚР MOM археологиялық экспедициясы, Ақтерек отряды (жетекшісі Х.А. Айтқұл) 2014 жылы Іле Алатауының солтүстік-батыс беткейі, Ақтерек ауылының оңтүстік шетіндегі тау бөктерінде орналасқан қола, ерте темір дәуірі және түркі кезеңінің археологиялық ескерткіштерін анықтады. Далалық маусымда, Ақтерек қорымының солтүстік обалы тобындағы №1, №2 және №3 обаларға Ақтерек қорымының оңтүстік обалы тобындағы №1, №2 және №3 обаларға Ақтерек қорымының қола дәуірі обалы тобындағы №1, №2 обаларына қазба жұмыстарын жүргізді (Айтқұл, 2014, 137-146 бб.).

Жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде Ақтерек қорымының солтүстік тобындағы №1 обаны топырақтан тазарту барысында лақатпен жерленген адам қаңқасы және жылқы қаңқасының бас сүйегімен бірге табылған темір сулық, үзеңгілер, пышақ және жебе ұштары (ЦМК КП 27922/6, ЦМК КП 27922/7, ЦМК КП 27922/8, ЦМК КП 27922/9) ҚР MOM археология қорына өткізілген, алдын ала болжам бойынша б.з. VIII-IX ғғ. мерзімделеді (АКТ №43, 19.12.2014).

№1 обаның көр шұңқырының оң жақ бұрышында жылқының мойын омыртқа сүйегінің жанынан табылған пышақ, темірден шындалып жасалынған, өлшемдері: ұзындығы 14,5 см, сабының бекітілетін өзекшесінің ұзындығы 2,5 см, жүзінің ені 1,5 см (3-сурет ЦМК КП 27922/4).



3-сурет. Пышақ. ЦМК КП 27922/4

Аталмыш пышақтың жақын ұқсас үлгісі ҚР MOM археологиялық экспедициясы, Ақтерек отрядының 2018 жылғы далалық маусымында Ақтерек қорымы солтүстік обалы тобының №1 обасында жүргізілген қазба жұмыстары барысында ақым орнын топырақтан тазарту барысында адам қаңқасының сол жағынан, жамбас сүйегінің жанынан табылған. Пышақтың өлшемі: ұзындығы 9,5 см, жүзінің ені 2,5 см болып келген, ағаш сап тұратын өзекшесі сақталмаған. Алайда, пышақ бөлігінің сыртында аз ғана ағаш қалдықтарының іздері сақталған (Айтқұл, 2019, 187 б. 3-сурет).

Одан бөлек пышақтың ұқсас үлгісі VII-VIII ғғ. және VIII-IX ғғ. Орта Азия, Алтай, Тува өңірлеріндегі түркі кезеңімен мерзімделетін ескерткіштерден табылған. Пышақ күнделікті тұрмыста қолданылатын еңбек құралы болғандықтан, ер және әйел кісілердің жерлеу орындарынан да кездесіп тұрады, әдетте пышақ мәйітің бел тұсынан төмен қарай оң немесе сол жақ тұсына қойылады (Могильников, 1981, 36-39бб. 19 сурет, 89; 20, 10).

2014 жылы ҚР MOM археологиялық экспедициясы, Ақтерек отряды, Ақтерек қорымының солтүстік обалы тобындағы №1 обаға жүргізілген зерттеу жұмыстары кезінде табылған адам қаңқасының бас сүйегі орналасқан жердің, сол жақ жоғары тұсынан бірнеше жебе ұштары табылған болатын (Айтқұл, 2014, 139 б.). солардың бірі, темірден жасалған үш қанатты жебе ұшы, аталмыш жебе ұшының қалемшесі жоқ, өлшемі: ұзындығы 7 см, ені 1,2 см, тат басқан, қанаттары кең етіп жасалған, б.з. VIII-IX ғғ. мерзімделеді (4-сурет ЦМК КП 27922/5).



4-сурет. Жебе ұшы. ЦМК КП 27922/5

№1 обадан табылған үш қырлы жебе ұшы мен жебе ұшының қалемшесі (фрагмент). (5-сурет а, б ЦМК КП 27922/7,9) темірден жасалған жебе ұшының қырлары кең етіп жасалған. Екеуіде тат басқан. Өлшемдері: жебе ұшының ұзындығы 5 см, ені 3 см, қалемшенің ұзындығы 5 см, сынған жерінің диаметрі 0,8 см. Жебе қалемшесінің жебе ұшынан сынған жері анық, ағашқа қатаятын жері сопақтау етіп жасалған.



5-сурет. Жебе ұшының фрагменттері. ЦМК КП 27922/7,9

№1 обадан табылған үш қанатты жебе ұшы (6-сурет ЦМК КП 27922/6) темірден жасалған, жебенің бір қырына тат басқан тағы бір жебе ұшы жабысқан. Жебе қанаттары кең етіп жасалған, қалемшесіне тегістеліп сүйектен жасалған, жартылай сынған, пішіні сопақша ысқырық орнатылған. Өлшемі: ұзындығы 10,5 см, жебе қалемшесінің ұзындығы 4,5 см, ені 1 см б.з. VIII-IX ғғ. мерзімделеді.



6-сурет. Жебе ұшы. ЦМК КП 27922/6

№1 обадан табылған екі қанатты жебе ұшы (7-сурет ЦМК КП 27922/8) темірден жасалған, жебе қанаттары кең етіп жасалған, ұшы сынған, қалемшесі сақталған. Жебе ұшының қалемшесіне тегістеліп сүйектен жасалған, жартылай сынған, пішіні сопақша ысқырық орнатылған. Тат басқан, өлшемі: ұзындығы 5 см, қалемшесінің ұзындығы 3 см, ені 2,5 см. б.з. VIII-IX ғғ. мерзімделеді.



7 сурет. Жебе ұшы. ЦМК КП 27922/8

Сүйектен жасалған жебе ұштары түркі тайпаларының арасында өте сирек қолданыста болған, жекелеген үлгілері таулы Алтай және Тува жерлерінде б.з. I мыңжылдығымен мерзімделетін ескерткіштерде кездеседі. Көмекші атты әскерді құрайтын жеңіл қаруланған садақшыларда темірден жасалған жебе ұштары жетіспеушілігі кезінде сүйектен жасалған жебе ұштарын қолданған болуы мүмкін. Қалемшесіне тегістеліп сүйектен жасалған, саңылауы бар пішіні домалақ немесе сопақша ысқырық орнатылған темір жебе ұштары, археологиялық ескерткіштерде жиі кездеседі. Жылнамалық жазба деректеріне қарағанда мұндай үлгідегі жебе ұштары ғұн тайпасының көсемі Мөде шаныудің кезінде пайда болған сыңайлы. Дерек көздерде мұндай үлгідегі жебе ұштары, алыс қашықтыққа ұшқан кезде саңылауы бар сүйектен жасалған ысқырықта желдің әсерімен дыбыс пайда болады, мұндай дыбыс қарсы тарапқа қысым көрсетіп, жылқыларын үркітуі мүмкін. Мұндай сүйектен жасалған бұйымның тағы бір қызметі жебенің сабы мен қалемшесінің біріккен жерін қысып ұстап тұратын муфта ретінде қолданылған болуы да мүмкін, себебі кейбір жерлеу орындарынан алынған осындай үлгідегі жебе ұштарының сүйек бұйымдарында саңылау жоқ (Худяков, 1986, 150 б.).

Қорытындылай келе, аталмыш мақалада көрсетілген материалдарды саралай отырып Ақтерек қорымындағы археологиялық ескерткіштерді және қазба барысында табылған материалдарды әліде болса жан-жақты зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Қазба жұмыстары кезінде табылған артефактілердің ғылыми сипаттаумен ғана шектелмей, заманауи технологиялар көмегімен заттардың ерекшелігіне қарай талдау жасалса, Жетісу өңірінде орналасқан және Ақтерек қорымындағы ерте дәуірлер мен кейінгі ортағасырлардағы ескерткіштердің мерзімделуіндегі көптеген мәселелер нақты шешімін табар еді.

Әдебиеттер

Айтқұл Х.А. Мемлекеттік орталық музейінің 2014 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданына қарасты Ақтерек ауылдық округінде орналасқан археологиялық ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері // Материалы международной научно-методической конференции «VIII Оразбаевские чтения» «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования» приуроченной к 25-летию Независимости Республики Казахстан. 1-2 апреля 2016 г. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 137-146;

Айтқұл Х.А. Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейінің 2018 жылы Ақтерек қорымында жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері // «Ұлы Даланың жеті қыры және Еуразия археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелері» атты «XI Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Ә.Т. Төлеубаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 518 б.

Арсланова Ф.Х. Жоғарғы Ертіс өңірінің ортағасырлық археологиясының очерктері. Қазақстан археологиясы. Деректер мен зерттеулер. III-т. / Жалпы ред. басқарушы З. Самашев; құраст. Б. Хасенова. – Астана: Ә.Х. Марғұланатындағы Археология институты Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. – 405 б.

Бернштам А.Н. Основные этапы истории Семиречья и Тянь-Шаня // СА, т. XI. – 1949. – 337-384 бб.

Мирзабаев А.С. Наскальные изображения Актерека (Семиречье) // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. – М., 1990. – С. 137-140.

Могильников В.А. Тюрки // Степи Евразии в эпоху средневековья. Серия «Археология СССР». Том 1(20). Рыбаков Б.А.(ред.). М.: Изд-во Наука, 1981. – 29-46 бб.

Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сб. материалов межд. науч. конференции. – Алматы, 2010. – С. 330-335.

Садуакасулы А., Железняков Б.А. История изучения историко-культурного наследия Жамбылского района // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района /Сб. статей под ред.: А. Садуакасулы, Б.А. Байтанаев, Б.А. Железняков. – Алматы, 2016 - 240 с. + 32 с. цв. вклейка. – С. 3-18.

Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.— Новосибирск: Наука, 1986. – 269 с.

ЦГМ РК Акт приемки передачи №38 от 29.05.2009 года. Акт поступления основного фонда 2009 г.

ЦГМ РК Акт приемки передачи №43 от 19.12.2014 года. Акт поступления основного фонда 2009 г.

ZHETISU IS ANCIENT NOMADS` WEAPON COLLECTION (according to Akterek fond materials of the CSM RK)

The article discusses about the collection of weapons obtained during the archaeological excavations carried out by the archaeological expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, the Akterek team at the Akterek burial ground located in Zhambyl District of Almaty region, which is currently stored in the archaeological fund of the museum. As a result of the attribution of these artifacts and their scientific study, it is possible to fill in the gaps in the historiography of the Turkic culture of the Early Middle Ages in the Zhetisu region.

The program's goal is a comprehensive archaeological study of Akterek tract. The identification of features and relationships between archaeological sites belonged to different periods. According to the results of the study planned to publish monographs and articles in journals, including those with a non-zero impact factor. Tasks: identification and recording of various monuments of archeology in the Akterek tract; topographic and geomorphological mapping.

Ю.С. Худяков, А.Ю. Борисенко

*Институт археологии и этнографии СО РАН,
Новосибирский государственный университет
Новосибирск, Российская Федерация
khudjakov@mail.ru, aborisenko2@mail.ru*

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННОГО ИСКУССТВА ДРЕВНИХ ТЮРОК В ПЕРИОД ОБРАЗОВАНИЯ ПЕРВОГО ТЮРКСКОГО КАГАНАТА

В истории войн и военного искусства народов, принадлежавших к кочевой цивилизации Степного пояса Евразии в течение начального периода раннего Средневековья, весьма значительная роль принадлежала древним тюркам. Изучение особенностей комплекса вооружения и структуры военной организации тюркских кочевников открывает возможность для обоснованной реконструкции характерных особенностей древнетюркского комплекса вооружения, военной организации и военного искусства. Как можно судить по результатам анализа находок предметов вооружения в составе сопроводительного инвентаря воинских погребальных комплексов и некоторых поминальных памятников культуры древних тюрков на территории Саяно-Алтая и значительной части историко-культурного региона Центральной Азии, основную, наиболее многочисленную часть войска древних тюрков составляли военные отряды, состоявшие из легкой конницы, воины в составе которой были вооружены сложносоставными луками разных типов и стрелами с железными наконечниками различных форм, а также некоторыми видами оружия ближнего и рукопашного боя. В китайском источнике по этому поводу о вооружении древнетюркских воинов сказано: «Из оружия имеют: роговые луки с свистящими стрелами, латы, копья, сабли и палаши. Знамена с золотой волчьей головой». По этому поводу также подчеркнута, что древнетюркские воины весьма: «Искусно стреляют из лука с лошади» (Бичурин, 1998. с. 233). Вероятно, среди древних тюрков лишь профессиональные воины могли быть вооружены некоторыми наиболее эффективными видами оружия ближнего боя, в том числе копьями, палашами и саблями, а для защиты предпочитали использовать панцирные доспехи, состоявшие из железных пластин. На начальной фазе боя древнетюркские лучники вели массированный обстрел противников стрелами из своих луков.

Древнетюркскими лучниками использовались для стрельбы по цели сложносоставные луки разных типов. К числу наиболее распространенных форм предметов вооружения дистанционного боя древнетюркских стрелков относятся луки двумя парами концевых и одной парой срединных боковых накладок. Срединные боковые накладки были полуовальной, или удлинненно-трапециевидной формы. Концевые боковые накладки были изогнутыми с полукруглым окончанием и арочным вырезом, предназначенным для крепления петель тетивы. У некоторых луков накладки,

крепившиеся к разным концам кибити, были разной длины. Накладки, крепившиеся на верхний конец кибити, были несколько длиннее тех накладок, которые были прикреплены к нижнему концу кибити лука. Вероятно, плечи кибитей у таких луков также несколько различались по длине (Худяков, 1986. с. 139). Древнетюркскими лучниками в периоды существования их государственных образований применялись и некоторые другие формы луков, в том числе луки с одной парой концевых и парой срединных боковых накладок; луки с одной парой концевых, срединными боковыми и срединной фронтальной накладками, а также луки, снабженные одной парой срединных боковых накладок (Худяков, 1986. с. 139-141). Роговые накладки, приклеивались к середине и концам кибити, чтобы придать им жесткость, а плечи лука сохранить гибкими.

Древнетюркскими стрелками использовались для стрельбы по цели стрелы с железными, трехлопастными в сечении наконечниками различных форм. В их числе применялись наконечники асимметрично-ромбической формы с тупоугольным острием и пологими плечиками, стрелы удлиненно-ромбического типа с остроугольным острием и покатыми плечиками, употреблялись также проникатели удлиненно-треугольной конфигурации с остроугольным острием, удлиненно-треугольным пером и прямыми плечиками. Однако, наиболее распространенными формами среди железных трехлопастных наконечников стрел у древнетюркских стрелков из лука были довольно крупные, массивные стрелы двух следующих форм – вытянуто-пятиугольной, с тупоугольным острием, вытянуто-пятиугольным пером и прямыми плечиками, снабженные округлыми отверстиями в нижней части лопастей, также были распространены удлиненно-шестиугольные проникатели с тупоугольным острием, удлиненно-шестиугольным пером, покатыми плечиками. При подходе к черешку удлиненно-шестиугольные наконечники снабжались отверстиями полуовальной формы. Подобные наконечники часто снабжались полыми костяными шариками с округлыми отверстиями – свистунками. Возможно, что такие стрелы вращались в полете вокруг своей оси и издавали пронзительный свист, который пугал вражеских лошадей на полях военных столкновений (Худяков, 1986. с. 143-145). Все эти формы наконечников стрел были предназначены, преимущественно, для поражения легковооруженных противников. На вооружении у древнетюркских конных стрелков были также стрелы с трехгранными и четырехгранными в сечении железными наконечниками различных форм, которые предназначались для пробивания металлического защитного покрытия вражеских воинов. Стрелы хранились и носились в колчанах закрытого и открытого типов, куда помещались наконечниками либо внутрь приемника, или наружу, в сторону колчанного кармана. При первом варианте размещения стрел, на их древки поблизости от ушка должны были наноситься особые цветные пояски – метки, с помощью которых можно было определить функциональное назначение стрелы, не доставая наконечник из колчана. В колчане открытого типа с карманом стрелы хранились наконечниками вверх и могли безошибочно определяться лучником по форме металлического проникателя.

В период существования Первого Тюркского каганата в составе войска древних тюрков были созданы и широко применялись отряды тяжеловооруженной панцирной конницы. Они составляли наиболее боеспособную, ударную часть войска древних тюрков. Вероятно, такие отряды должны были атаковать своих противников в решающий момент во время ведения боя на полях сражений, выступая плотно сомкнутым строем с копьями наперевес. Древнетюркские панцирные всадники были защищены от вражеских ударов металлическими шлемами сфероконической формы, чешуйчатыми панцирными доспехами, кольчугами, сплетенными из железных колец, и деревянными щитами округлой формы, соединенными из нескольких досок. Щиты дополнялись железными умбонами. На вооружении у таких тяжеловооруженных, панцирных воинов были копья с железными наконечниками с ромбическим и линзовидным в сечении пером, с удлиненно-ромбической, удлиненно-треугольной и удлиненно-шестиугольной формой пера (Гаврилова, 1965. рис. 4, 4, 5). В арсенале древнетюркских конных воинов были мечи с прямыми двулезвийными клинками, снабженные перекрестьями и прямыми рукоятями, палаши с прямыми однолезвийными клинками и прямыми рукоятями, сабли с прямыми однолезвийными клинками и изогнутыми в сторону лезвия рукоятями, а также сабли другого типа с изогнутыми однолезвийными клинками. Палаши и сабли с прямыми и изогнутыми клинками, вложенными в ножны, изображены подвешенными к поясам воинов на многих древнетюркских каменных изваяниях, которые воспроизводили облик древнетюркских воинов и устанавливались на поминальных памятниках (Худяков, 1986. рис. 68, 1-39). В качестве ударного оружия в ближних боях древнетюркские воины могли использовать боевые топоры. В археологических памятниках культуры древних тюрков были обнаружены отдельные находки боевых топоров с узким, плавно расширенным к лезвию ударным клинком, узким проухом и возвышающимся обушком-противовесом, один из которых был окаймлен

двумя невысокими валиками (Гаврилова, 1965. рис. 9, 11). Вероятно, они могли появиться в составе комплекса вооружения древнетюркских воинов уже в конце I тыс. н. э. (Худяков, 1986. с. 158). В условиях ведения рукопашных боевых столкновений древнетюркские воины также могли наносить удары своим противникам кинжалами с прямыми двулезвийными клинками и боевыми ножами с прямыми однолезвийными клинками и отогнутыми в сторону лезвий клинков рукоятями. Кинжалы и боевые ножи, вложенные в ножны, неоднократно изображались на древнетюркских каменных изваяниях, исследованных на территории распространения поминальных памятников данной культуры в Центральной Азии и Средней Азии (Шер, 1966. с. 25-26).

Судя по имеющимся вещественным материалам, характерный комплекс вооружения древнетюркских тяжеловооруженных воинов в своей основе сформировался в середине I тыс. н. э., во время исторического периода образования Первого Тюркского каганата. В течение этого времени сложился характерный комплекс средств ведения дистанционного боя, в том числе двух типов луков с роговыми, или костяными накладками, шести форм трехлопастных и одного типа трехгранных железных наконечников стрел, которые в походном положении хранились в закрытых колчанах, а также у них был распространен один из типов копий с ромбическим в сечении пером, а в ходе ближних и рукопашных боев для нанесения ударов по вражеским воинам использовались мечи с прямыми двулезвийными клинками, а также палаши с прямыми однолезвийными клинками, или кинжалы с прямыми обоюдоострыми клинками. Для защиты от вражеских ударов древнетюркские воины применяли чешуйчатые панцири и в редких случаях привозные кольчуги. Вполне возможно, что могли использоваться защитные попоны для сохранения от повреждения своих боевых коней. Легковооруженные древнетюркские всадники были вооружены, преимущественно, луками и стрелами, длинноклинковым и короткоклинковым оружием, могли защищаться от вражеских ударов своими деревянными щитами.

По сведениям китайских источников, в период возвышения государственности древних тюрков «разные государства все подчинились» правящим древнетюркским каганам. Это произошло в период образования и последующего возвышения Первого Тюркского каганата. По мнению китайских летописцев: «Такого могущества северные иноземцы никогда не имели» (Кюннер, 1961. с. 327). Для древнетюркских правителей в степях Евразии сложилась благоприятная политическая ситуация.

Истоки происхождения древнетюркского этноса и его правящего аристократического рода Ашина можно проследить по отдельным сообщениям китайских источников с того времени, когда многие кочевые племена, населявшие степи Центральной Азии, были включены в состав военной державы Хунну. Из некоторых сведений, содержащихся в китайских источниках, переведенных на русский язык, известно, что предки древних тюрков ведут свое происхождение от хуннских номадов, в составе которых они составляли «отдельную отрасль», известную «по прозванию Ашина» (Бичурин, 1998. с. 224). По некоторым другим сведениям, тюркский правящий род происходил «из смешения разных родов, кочевавших в Пьхин-лян; он прозывался Ашина». Есть и другие легендарные сведения, согласно которым предки тюркского правящего рода Ашина «происходят из владетельного Дома Со, обитавшего от хуннов север». Один из потомков, происходивших из этого правящего аристократического рода, управлял населением, проживавшим в междуречье рек «Афу и Гянь, под наименованием Цигу» (Бичурин, 1998. с. 225-226). Вероятно, в данном случае, имеются в виду реки Абакан и Енисей в пределах Минусинской котловины, а титул правителя «Цигу» мог означать «Кыргыз», или, что более вероятно – «правитель кыргызов». Судя по всему, жужаньские правители особенно доверяли своим вассалам из рода Ашина, что назначили одного из них управлять населением Минусинской котловины. Древние тюрки под предводительством своего правителя Бумына, не дожидаясь распоряжения со стороны жужаньского кагана, по своей инициативе подавили восстание телесских племен, после чего рассчитывали на поощрение со стороны правителя. Однако на предложение породниться с жужаньским каганом было в довольно грубой, оскорбительной форме отвергнуто. После этого правителю древних тюрков Бумыну ничего не оставалось делать, как открыто выступить против недалевого жужаньского кагана Анахуаня. Несмотря на это, древнетюркский правитель первоначально обратился к императору из династии Западная Вэй с просьбой согласиться на заключение брака с китайской принцессой из этого государственного образования. Заключение династийного брака могло привести к созданию военно-политического союза между правителем древних тюрков и этой китайской империей. Император Вынь-ди из империи Западная Вэй выразил согласие и выдал древнетюркского правителя Бумына китайскую принцессу Чан-лэ. Благодаря заключению династийного союза между древнетюркским правителем и китайским императором была обеспечена политическая и военная

поддержка выступлению древних тюрков против Жужаньского каганата. Благодаря предусмотрительной внешней политике древнетюркский правитель Бумын смог обеспечить благоприятные внешнеполитические условия для выступления древних тюрков в войну против жужаней за обеспечение своей власти над кочевыми племенами Центрально-Азиатского региона. В течение последующих лет древним тюркам удалось нанести несколько серьезных поражений жужаням и уничтожить их государственное образование и подчинить кочевые племена Степного пояса Евразии. Древнетюркский правитель Бумын был провозглашен «эль-каганом» Первого Тюркского каганата (Бичурин, 1998. с. 232). В последующий исторический период правление кагана Бумына стало восприниматься сопоставимым с началом мироздания (Кляшторный, 2006. с. 438-439). В течение непродолжительного исторического периода древнетюркское объединение преобразовалось из сравнительно небольшого кочевого образования в одно из самых обширных государств средневековых кочевников в пределах Евразийского пояса степей. Подчинив многие кочевые племена древние тюрки расселились по обширным степным пространствам и включили в свой состав многие объединения кочевников эпохи раннего Средневековья.

Литература

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: ТОО «Жалын баспасы», 1998. 389 с.

Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. М., Л.: Наука, 1965. 143 с.

Кляшторный С.Г. Формирование древнетюркской государственности: от племенного союза до первого тюркского каганата // Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. СПб.: Наука, 2006. С. 437-449.

Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: Изд-во Вост. лит-ра, 1961. 392 с.

Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1986. 268 с.

Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. М.; Л.: Наука, 1966. 139 с.

CHARACTERISTIC FEATURES OF MARTIAL ART OF THE OLD TURKS DURING THE FORMATION PERIOD OF THE FIRST TURKIC KHAGANATE

It is considered, analyzed and characterized in an article the principal features of martial art of the Old Turks during the period of formation and later existence in Central Asian historical and cultural region of the Old Turkic state entities, including the most powerful Turkic nomads' state – the First Turkic Khaganate. It is analyzed the data, containing in medieval written sources, which mentioned available different types of weapon of the Old Turkic equestrian lightly armed and armored warriors. It is adduced the historical data, according to which the Old Turkic archers were accurate bows' shooters. The Old Turkic warriors have used for shooting the arrows with iron tree-blade and faceted armor-piercing tips. Three-blade arrows were equipped with hollow bone balls and roundish holes. The Old Turkic warriors have applied spears, swords, glaives, sabres and battle-axes for defeating the enemies in close combat. As well as they used iron armors, helmets and wooden shields for defense of hostile strikes. Military science of the Old Turks had a significant impact on development of armament and martial art in Eurasian Steppe nomadic society during the era of the Early Middle Ages. Foreign policy of the Old Turkic rulers during the existence period of the First Turkic Khaganate has featured by the commitment to rallying of many nomadic tribes within the unified state.

Ж.А. Шайкен

*Центральный государственный музей РК
г. Алматы, Казахстан
algabas1977@mail.ru*

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ КАМЕННАЯ АРХИТЕКТУРА СТЕПНОЙ ЗОНЫ

Одними из редких своеобразных памятников культово-погребальной архитектуры, удивительным образом сохранившихся на просторах Великой степи, являются каменные сооружения, так называемые «дың» и «үйтас» (Маргулан, 1959, с. 49; Маргулан, 1986, с. 89; Семби, 2001, с. 395). Строения сложенные из камня-сланца повторяют конфигурацию юрты и происхождение которых,

по мнению ученых, относится к древнетюркскому периоду. Следует отметить, отличительную особенность этих памятников от других типов сооружений кульгово-погребальной архитектуры тем, что входные проемы рассматриваемых построек ориентированы на восток, а именно в сторону восхождения первых лучей солнца, поскольку это продиктовано идеологическими представлениями древних пращуров казахов, олицетворяющие природу, солнце и культ предков (История КазССР, 1977, с. 430; История КазССР, 1979, с. 111; Маргулан, 1986, с. 44). Как правило, в сооружениях такого типа следы захоронения отсутствуют, что является основанием отнести их к категории храмовых построек, периода бытования политеизма.

Казахи, как и многие народы, являлись глубоко суеверными анимистами сохранившие культ духа предков – «*аруақ*», что выражает идею *бессмертия души*, унаследованного от древних традиционных верований пращуров и на протяжении веков, глубоко укоренившихся в сознании народа, на почве политеистических воззрений, еще задолго до проникновения исламской религии в Великую степь (Валиханов, 1961, с. 112). Основным стержнем данного культа – духа предка (*аруақтың рухы*), является убежденность существования другой «вечной» жизни (*бақилық, мәңгі бақи дүние*) в потустороннем мире, как продолжение жизни в этом бренном мире (*жалған дүние*), что определялось усиленным вниманием казахов к духу умершего предка – «*Аруақ риза болмай, тірі байымайды*» или «*Ата-бабаның аруағы қолдасын*». Казахи всегда свято чтили духов предков (*аруақ*) и всякий путник проезжая мог остановиться исполнить *бата* (благословение), а родственники совершали обязательное посещение «*зиарат ету*», непременно проводили традиционные ритуальные обряды над прахом умерших предков (Валиханов, 1964, с. 32).

Дошедшие до наших дней, древние храмы (*ғибадаhana*) ритуально-обрядового характера, сохранность которых, продиктована лишь в силу прочности материала – камня и ареалом распространения которых, является степная зона Казахстана. К числу которых относятся, исследованные нами, следующие памятники: *Екідың, Үйтас-1, Үйтас-2, Үйтас-3, «Қарадың» «Теке дыңы», «Қосүйтас», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Домбауыл», «Дың моласы», «Діңгек»* и др. Все они построены из камня-плитняка (сланец) на глиняном растворе. Перечисленные памятники относятся к категории историко-культурных ценностей наследия предков (Материалы ЦКЭ-79; Арғынбаев, 1987, 106-107 бб.; Мендикулов, 1987, с. 39; Тәтігұлов, 2000, 227, 233 бб.; Шайкен, 2006, с. 179; Кожа, 2011, с. 259-263; Семби, 2011, с. 387).

По информации, что оставили европейские путешественники посетившие просторы Дешт-и Кыпчак в XIII в., сообщалось о религиозных воззрениях кочевников и их погребальных ритуалах – «Команы строят каменные дома, хотя камней там не находится». В данном случае речь идет о рассматриваемых нами древнетюркских храмовых сооружениях (Карпини, Рубрук, 1993, с. 89).

К примеру, одним из редких культовых сооружений построенных в доисламское время, является каменный «*дың*», круглый храм без окон, с проемом в зените купола, посвященный огню и небесному светиле – солнцу. Проблемой данных древнетюркских памятников в свое время занимался академик А.Х. Маргулан, который, анализируя сообщения древних авторов, писал: «...Все эти сведения, сообщаемые античными авторами, имеют значение в том отношении, что их достоверность подтверждается наличием таких круглых сооружений из камня, которые сохранились на территории Казахстана и поныне под названием «уйтас» или «дынг» в форме древнейшего казахского жилища «*шошала*» (Маргулан, 1959, с. 49; Маргулан, 1978, с. 4; Джанибеков, 1982, с. 9). В другом случае он отмечает: «...*Торғай өзені мен Кеңгір, Сарысу өзені бойында Қорқыт дәуірінен қалған ондай атақты дыңдар өте көп. Соның бірі Торғай өзені бойында тұрған «Текенің дыңы»...*» (Марғұлан, 1985, 141 б.). Что в переводе означает: «В долине р.Торғай, а также рр. Кенгир и Сарысу сохранились немало таких примечательных памятников типа «дың» эпохи Қорқыта. И один из них «Текенің дыңы» который находится на берегу р. Торғай». В другом случае ученый указывая на хронологию памятников такого типа отмечает, что: «...Наиболее ранние сооружения типа *дынг* с каменными изваяниями относится ко времени тюркского каганата (VI – VIII вв.)...» (Маргулан, 1978, с. 5).

Древнетюркские храмы огнепоклонников *дың* и *үйтас*, представляющее округлое в плане строение, невероятно удивительным образом сохранившиеся в казахских степях, являлись сакральным местом, где древними пращурами совершались ритуальные обряды поминовения. Часть таких строений сосредоточены в Улытауском и Тургайском субрегионах древней Сарыарки. В основном это каменные сооружения называемые – «*дың*», «*діңгек*», «*қарадың*», «*үйтас*», «*қосүйтас*». (Кастанье, 1911, с. 45-47; Семби, 2001, с. 5; Шайкен, 2017, 102-103 бб.). Несущая конструкция которых, начиная от основания постройки и представляет собой круглую юртообразную форму со сфероидальным куполом, он в свою очередь завершается круглым

отверстием в виде *шаңырақ*, идентичный свето–дымовому отверстию – *«тундук»*, характерного центрально-азиатским и кавказским жилищам типа «дарбази» (Агапов, Кадырбаев, 1979, с. 203-204; Жилина, 1982, сс. 147, 161).

Одними из наиболее значительных памятников рассматриваемого типа находящихся в Торгайском субрегионе являются два сооружения *«Екідың»*, (что буквально, переводится как «два дына»), расположенных в Амангельдинском р-не, Костанайской обл. у одноименного поселка Екідың (бывш. ц/усадьба совхоза Сарыторгайский), у слияния рр. Караторгай и Сарыторгай. (Семби, 2002, с. 93). Памятники размещены на достаточно возвышенной местности, с широким обзором. Один из памятников, расположенный на левом берегу р.Караторгай, в некотором отдалении от сельского кладбища к С, в 0,5-1 км от поселка Екідың, был обозначен нами, как «дың I». Вторым памятник «дың II», который находится на правом берегу р. Караторгай, к северу от вышеназванного населенного пункта в 3-4 км и от первого сооружения «дың I» соответственно – 3 км. Эти древнетюркские памятники были исследованы в 1980 году, экспедицией Министерства культуры Казахской ССР (Материалы ЦКЭ – 80).

Памятники представляют собой юртообразное строение сложенное из камня-плитняка (сланец). Первое сооружение *дың I* – диаметром в плане – 5м, общей высотой – 3,70м; входной проем ориентирован на восток, азимут весенне-летнего солнцестояния – 70°. Стены имеют толщину до 2–3 м, куполообразная кровля завершается отверстием в центре. Маленький проем, высотой 0,75 м, предназначенный для входа во внутрь помещения был обращен на восток. Второе сооружение *дың II* – диаметром в плане – 6 м, высотой – 3,80 м, ориентирован входом на юго-восток (100° по азимуту осенне-зимнего солнцестояния). Памятники «дың I» и «дың II», в 1982-1984 гг. подверглись непрофессиональной «реставрации» (филиал треста Казреставрация – «Джезказганреставрация»), в результате чего они приняли искаженный облик, далекий от подлинного. Здесь проявилась не только некомпетентность самих строителей – реставраторов; но и отсутствие научного проекта реставрации, соответственно и авторского надзора при производстве самих реставрационных работ. Данные сооружения, датируемые началом 2-го тысячелетия, были «отреставрированы» по образцу однорегионального древнетюркского памятника *«Домбауыл»* (VIII – IX вв.). К сожалению сходство строительных материалов (камень-плитняк на глиняном растворе), форма (шошала) подвигли руководство филиала «Джезказганреставрация» к самостоятельной реставрации без научного проекта, что привело к утрате первоначального облика древнейших памятников доисламского периода. На памятниках *дың I* и *дың II* появились ступеньки, которых здесь никогда не было. Решением этих проблем можно было провести по результатам натурных, архитектурно-археологических обследований, выполненных в 1980 г., экспедицией треста «Казреставрация», Министерства культуры Казахской ССР. Даже простое привлечение консультантов – исследователей этих сооружений помогло бы избежать трагических последствий такой реставрации. В данном случае, самое разумное решение было бы проведение консервационных работ. В результате, необдуманных действия по «реставрации» памятников архитектуры, привело к невозможной утрате первоначального облика, уникальных образцов каменных сооружений древнетюркского периода – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Домбауыл» и «Екідың» (Шайкен, 2011, с. 391, Семби, 2012, с. 185; Шайкен, 2012, с. 190).

В сарыаркинских степях, в окрестности зимовки «Лакбай», расположенного у реки Байконур (Бұланты), что в южном крыле Улытау, находились три каменных сооружения «үйтас», в своих полевых материалах мы обозначили, как Уйтас-I, Уйтас-II, Уйтас-III. Первый, обозначенный нами «*Үйтас I*», находится в 3км к ЮЗ от зимовки «Лакбай», который в свою очередь находится в 19 км к Ю от пос. Байконыр (ныне территория Карагандинской обл.). По данным памятникам, также отмеченных на «Археологической карте Казахстана» нами были проведены натурные обследования в 2001 г. Местонахождение данных памятников указал информатор Тынысбаев Жарылкасын (1945 г.р., найман–баканбелды–баганалы) – хозяин зимовки Лакбай. Заметим, что сооружения *үйтас-I* и *үйтас-II* типологичны с торгайскими «*Екідың*», как по строительной конструкции, так и юртообразной формой.

Первый из них, хорошо сохранившийся, находится в 3 км к юго-западу, издали напоминающий казахскую юрту – «үйтас-I» и руинированный – «үйтас-II», по внешнему облику и конструкцией идентичны с памятниками «Екідың». А вот разрушившийся до основания «үйтас III» отличается от остальных своей конструктивной формой. Подквадратный в плане строение, где начиная от дневной поверхности земли кладка (толщ. стены 0,7-0,8 м) у трех западной, северной и восточной стен выполнена вогнутым изгибом внутрь с вертикальным сужением, кроме южной, которая выложена прямо без изгиба.

Хорошо сохранившееся сооружение *Үйтас 1* имеет округлый план; диаметр постройки – 8,75 м, высота – 2,86 м. Приземистый, чуть возвышающийся от поверхности земли, вход памятника (0,65 x 0,60 м) ориентирован на восток – осенне-зимнего времени солнцестояния. Каменное сооружение *Үйтас 1* может послужить аналогом для воссоздания утраченных обликов памятников «*Екідың*» (дың I и дың II).

Сооружение *Үйтас 2* расположен в 1,5 км к Ю. от предыдущего, на верхней террасе правого берега р. Бұланты (Байқоңыр). У сильно разрушенного строения, в плане просматривается кольцо круглого очертания: большой диаметр – 14,20 м, малый диаметр – 6,10 м; остаточная высота – 0,60 м. С восточной стороны заметно очертание входа. Памятник *Үйтас 3* находится в 0,8 км к СВ от *Үйтас 2*; его квадратные стены, с наружной стороны, вогнуты вовнутрь (размерами – 4,85 x 3,52 м). Высота разрушившихся стен составляет 0,7 м. Вышеописанные памятники вызывают немалый научный интерес как памятники строительной культуры доисламского периода (Семби, 2003, с. 72-73).

Своеобразно классифицируются по функциональному назначению и общим конструктивным формам поминальные храмы построенные из природного камня-плитняка. К примеру памятники эпическим героям «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» на реке Аягуз, «Діңгек» в Жетысу, «Дың моласы» и сооружение «Домбауыл» в Сарыарке с архаичным обрядом захоронения (*сөрелеу, сөрелеп жерлеу, сөреге жерлеу*).

Рассматриваемые в статье башенные типы сооружений, которые в основании т. е. в плане подквадратные, верх завершается усеченной пирамидой в зените свода устроен световой проем. Эти древнетюркские памятники, вместе с другими аналогичными башенными сооружениями расположенных на территории Казахстана, дают нам определенное представление о строительных приемах и архитектурных формах раннего средневековья. О чем говорит в частности, натурное, архитектурно-археологическое обследование памятника «Дың моласы», расположенного в 4 км к югу от с. Егинды (Улытауский р-н, Карагандинской обл.). Отметим, что сравнительный анализ его архитектуры позволяет предположительно отнести этот памятник к древнетюркской эпохе, а по функциональному назначению он относится к категории храмовых сооружений. Хорошо сохранившееся сооружение «Дың моласы» идентичное знаменитому памятнику прекрасным Козы Корпеш-Баян сулу (Сембин, 1987, 4 б.).

Меньшее по объему сооружение «Дың моласы» было выявлено и введено в научный оборот в 1948 г. Центрально-Казахстанской археологической экспедицией АН КазССР (рук. А.Х. Маргулан). В 2005 г., данный памятник был исследован экспедицией КазНИИКИ МК РК (в составе – М.К. Семби, К. Жорабеков, М.С. Нугманов и Ж.А. Шайкен). При этом были выполнены архитектурно-археологические обмеры, фотофиксация и подробное описание состояния памятника. Памятник «Дың моласы» представляет собой прямоугольное, подквадратное в плане сооружение (внешние размеры – 5,6 x 6,2 м), возведенное на невысокой квадратной платформе, вымощенная на предварительно выровненной площадке. Верх сооружения завершает четырехугольная усеченная пирамида, с зенитным стволовым отверстием, напоминающее свето-дымовое отверстие «*түндік*» в традиционных жилищах. В интерьере здания установлена бревенчатая полка, примерно на высоте от пола – 2-2,5 м. Значительно разрушившийся входной проем ориентирован на северо-восток, то есть на восход солнца, в период весенне-летнего солнцестояния. Перед памятником, в некотором отдалении от входа, по направлению на север, начинается ряд выстроенных в одну линию *балбалов* из природных камней небольших размеров. Отметим, что по сохранившемуся состоянию сооружения «Дың моласы» есть еще безотлогательная возможность, чтобы воссоздать утерянный облик памятника «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», как уникального наследия древнетюркской архитектуры.

Данные постройки конструктивно близкие между собой: в применении строительного материала – камня; по ориентации входов – на восток, к восходу солнца т. е. появлению первых лучей солнца. По внешней форме и конечно же, функционально, все они не являются погребальными, надмогильными сооружениями. Вместе с тем, эти памятники достаточно отличаются между собой в конструктивном решении внешних объемов и интерьеров. По сложившейся традиции, как правило, памятники построены над могилами устраиваемых на возвышенности у кочевых (*Көші жолы*) и караванных дорог – *Жібек жолы*. Такие сооружения были видны издалека и являлись доминантой в округе и служили прекрасным ориентиром в бескрайней и безлюдной степи. По мнению ученых, сооружения «дың», как храмы поклонения огню, силам природы и духам предков, появление которых относятся бронзовому веку (Шәйкен, 2005, 7 б.).

Проанализировав архитектуру древнейших святилищ, круглых, либо квадратных в плане, однокамерных сооружений из плитного камня, с пирамидальными и сферическими сводами, можно заключить, что глубоко суеверные, политеистический религиозными воззрениями кочевники

посещали древние каменные сооружения, как место поклонения духам предков, силам природы, огню, небу и солнцу.

Естественно, это придает особый историко-культурный статус таким архаичным типам сооружений и как редкие образцы памятников древней эпохи, нуждаются в срочной консервации, а уж после этого, по возможности и реставрации.

Литература

- Агапов П. Кадырбаев М. Сокровища древнего Казахстана. Алма-Ата: Жалын, 1979. – 252 с.
- Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 бет.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. I. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1961. – 432 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. III. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1964. – 414 с.
- Джанибеков У.Д. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата: Өнер, 1982. – 144 с.
- Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. Москва: Наука, 1982. – с. 137-163.
- История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. I. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 479 с.
- История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. II. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 424 с.
- Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. – Оренбург, 1911. – 110 с.
- Кожа М. Монументальные древнетюркские сооружения Казахстана // «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан. – Алматы-Актобе, 2011. – с. 259-264.
- Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Өнер. – Т. I. 1986. – 256 с.
- Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1978. – 214 с.
- Маргулан А.Х., Басенов Т.К., Мендигулов М.М. Архитектура Казахстана. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1959. – 172 с.
- Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. – 367 бет.
- Материалы ЦКЭ – 79. Архив НИПФ РГП «Казреставрация» МК РК.
- Материалы ЦКЭ – 80. Архив НИПФ РГП «Казреставрация» МК РК.
- Мендикулов М.М. Памятник народного зодчества Западного Казахстана. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – 160 с. илл.
- Путешествия в восточные страны ПIANO Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. – Алматы: Ғылым, 1993. 248 с.
- Сембин М. Қозы Көрпеш – Баян Сұлу кешені. Білім және еңбек, 1987, ж. № 1. – 40-43 бб.
- Семби М.К. Реликты архаических ритуалов в памятниках казахской архитектуры Сарыарки // Обычаи обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. статей. – Алматы, 2001. – с. 387-398.
- Семби М.К. Тюркский меридиан (следы времен минувших). – Алматы, 2002. – 128 с.
- Семби М.К. Отчет о работе второго (Торгайского) отряда Западно-Казахстанской археолого-этнографической экспедиции 2001 года // Международный фонд Абулхайр-хана: Становление и первые результаты, Алматы, 2003. – с. 71-83.
- Семби М.К. Значение и состояние исследований памятников культовой архитектуры // «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан. – Алматы-Актобе, 2011. – с. 386-387.
- Семби М.К. Нужны ли памятники культуры для Министерства культуры? // Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по казахскому памятниковедению: Актобе, 15 сентября 2011. Атырау, 22-24 ноября 2012 г. – Алматы-Атырау: Агатай, 2012. – с. 184-187.
- Тәтіғұлов Ә.Ш., Тәтіғұлов Ә.Ә., Тәтіғұлов А.Ә. Архитектура және жобалау негіздері. Бес томдық. 2-том. – Алматы: Рауан, 2000. – 460 бет.
- Шайкен Ж. Ғұрыптық құрылыстар және ғибадатханалар мен ғимараттар // Мәдениет. №3, 2005. – 6-7 бб.
- Шайкен Ж.А. Некоторые результаты исследования памятников архитектуры Торгайской степи // Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Материалы международной научной конференции. Часть I. – Актобе: «Принт А», 2006. – С. 178-180.
- Шайкен Ж.А. К проблеме охраны, консервации и реставрации памятников истории и культуры // «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии»: Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан. – Алматы-Актобе, 2011. – с. 389-392.
- Шайкен Ж.А. К проблеме сохранения и изучения памятников истории и культуры Казахстана // Материалы 1-го и 2-го Симпозиумов по казахскому памятниковедению: Актобе, 15 сентября 2011. Атырау, 22-24 ноября 2012 г. – Алматы-Атырау: Агатай, 2012. – с. 187-191.
- Шайкен Ж.А. Дың // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 102-103 бб.

ANCIENT TURKIC STONE ARCHITECTURE OF THE STEPPE ZONE

In this article, the author examines the yurt-like and tower-like types of structures of the pre-Islamic period in the steppe zone, built of natural stone-flagstone (slate), on a clay solution. In these structures, the entrance openings are oriented in the direction of the rising of the first rays of the sun, during the spring-summer or autumn-winter solstice. This is dictated by the ideological ideas of the ancient ancestors of the Kazakhs, who personify nature, the sun and the cult of their ancestors, the architecture of stone structures that have survived to the present time, gives us a certain idea of the construction techniques and architectural forms of the early Middle Ages. The architectural and archaeological survey of the monuments - "Ekidyn", "Uytas", "Dyn Molasy", "Kozy Korpesh – Bayan sulu" and "Dombauyl" allows to conduct a comparative analysis of the structural and construction features of these structures. According to the form of the building structure and the functional purpose, all of them are not tombstone buildings. As a rule, there are no burials in the chambers of this type of buildings, from which it should be assumed that the architecture of the monuments belongs to the ancient Turkic era, and for its functional purpose to the category of memorial and funeral-ritual temples. For example, the well-preserved "Dyn Molasy" is an analogue, i.e. a double of a smaller size, of the monument "Kozy Korpesh-Bayan sulu". The considered monuments of ancient Turkic architecture belong to the category of historical and cultural values of the ancestral heritage.

Hasan Bahar

*Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi
hbahar@selcuk.edu.tr*

MEMORIAL TOMB OF BILGE KHAN AND TURKISH ARCHEOLOGY

Introduction: Mongolia is located in the east of Central Asia, between Russia and China. The autonomous region of Russia; Buryatia is situated in the North and Inner Mongolia of China is situated in the South of Mongolia. The Great Wall of China functions as a border between the nomadic steppe lifestyle and the settled lifestyle. During the history, the north part of the Wall has hosted step-nomad civilizations/empires like the Scyth, Hun, Göktürk (Kokturk), Uighur and Mongolian. The characteristic livelihood of these tribes was stockbreeding. The Chinese Empire which depended on agricultural settled itself in the south part of the Wall.

Today, the Mongolian population is estimated at 2.5 million and many of them have a step-nomadic life dependent on stockbreeding and they live in tents called “ger”. Approximately 50% of the population live in Ulan Batur (Ulaanbaatar), the capital-city of Mongolia and in cities like Bulgan, Darhan, Erdenet and Bayanulgei (population under 100 thousand). Some of these people, live a nomadic life in the step in the summer time.



Picture 1. Mongolia Map

This step way of life in Mongolia, has been depicted on rocks. In these cave paintings, as known piroglyphs, scenes related to hunting of wild animals are dense. Wild deers and goats are the most used animals.

Therefore, these wild animals have not only been drawn in cave paintings but in other Mongolian remnants such as grave tombs called "balbal". Balbals with deers artifacts found later in the Göktürk period, turned into grave monuments.

Bilge Khagan Memorial Tomb Complex 2001 and 2003 Excavations

This grave belonging to Bilge Khagan, one of the rulers of the II. Göktürk Period. The mausoleum is located 40 km west of Karakorum district, 400 km west of Ulan Bator, the capital of Mongolia.



Picture 2. Bilge Kagan and Kul Tigin in Orkhon and Tonyukuk Tomb Complexes in Nalakh

Since it is located between the Orkhon River that passes here and the Khoshoo Tsaidam Lake here, it is named as Khoshoo Tsaidam I in the scientific literature. The burial complex of Bilge Khan's brother, Kul Tigin, called Khososoydom II, is about one kilometer north of this monument.

That is why it has been named in the scientific literature as the Khoshoo Tsaidam I monument. There are two grave monuments here, belonging to the Second Göktürk Period, dating to the first half of the eighth century. These are two monuments to the great statesman Bilge Khagan and his brother, the great commander Kul Tigin.

Ilhanet historian Alaeddin Ata Melik Cüveyni Köktürk, who wrote the History of Cihangüşa in the 13th century, saw the written texts. Written rocks seen by Cüveyni are "Karabalsagun" inscriptions from Uighur endings.

Alaaddin Atamelik Cüveynî was the first to mention the old Turkish inscriptions.

Cüveynî mentions that there are stones written in Ordu Balık in the section of his work titled History-i Cihan-güşa, "The Origin of İdikut and Uygur Cities". This inscription is the Trilingual I. Karabalgasun Inscription (Cüveyni, Cihanguşa, Orkun 1987, Ercilasun 2020).

Kaşgarlı Mahmut and İbn Arabşah mentioned about the runic writings used in these inscriptions as Türk inscriptions Ibn Arabshah, one of the historians of the Tmur period, mentioned that she saw these writings and consisted of 41 letters.

In the famous Battle of Poltava by Karl XII, Johann Philipp Strahlenberg was captured by the Russians. He was exiled to Siberia during his captivity, and he found some inscriptions here. These inscriptions, which are similar to the Swedish runic, got the runic name.

The inscriptions on these stones were forgotten for a while. In 1889, the Finnish Archaeological Association published these inscriptions. They compiled a dictionary of these inscriptions, called the Yenisei Inscriptions. These inscriptions drew the attention of the scientific world. In the same year, a scientist from Irkutsk, Yardnitsev said that he found some inscriptions on the Karakorum shore on the bank of the Orkun River. Hearing this, the Finugor League rushed into the region (1890-1891). The Russians sent delegations to the region under Radloff since 1891. Radloof has released an album on this subject.

Meanwhile, the Danish Thomsen succeeded in deciphering this inscription by establishing a relationship between the Yenisei inscriptions and the Orkhon inscriptions. In these inscriptions, the lives of the Göktürk ruler Bilge Kağan and his brother Kultigin, which were previously mentioned in the Chinese annals, were told (Ligeti 1986).

Romanian traveler Nicolaie Gavriloyiç Milescu was the first to mention the Yenisei Inscriptions in the West. A young doctor (German scholar DG Messerschmidt) and a young officer (Swedish JP Tabbert) saw the mentioned stones in southern Siberia, in the Abakan region irrigated by the Yenisei River and its tributaries in late 1721, and the third from the Yenisey Inscriptions is Uybat and Yenisey - Tes They discovered the inscription.

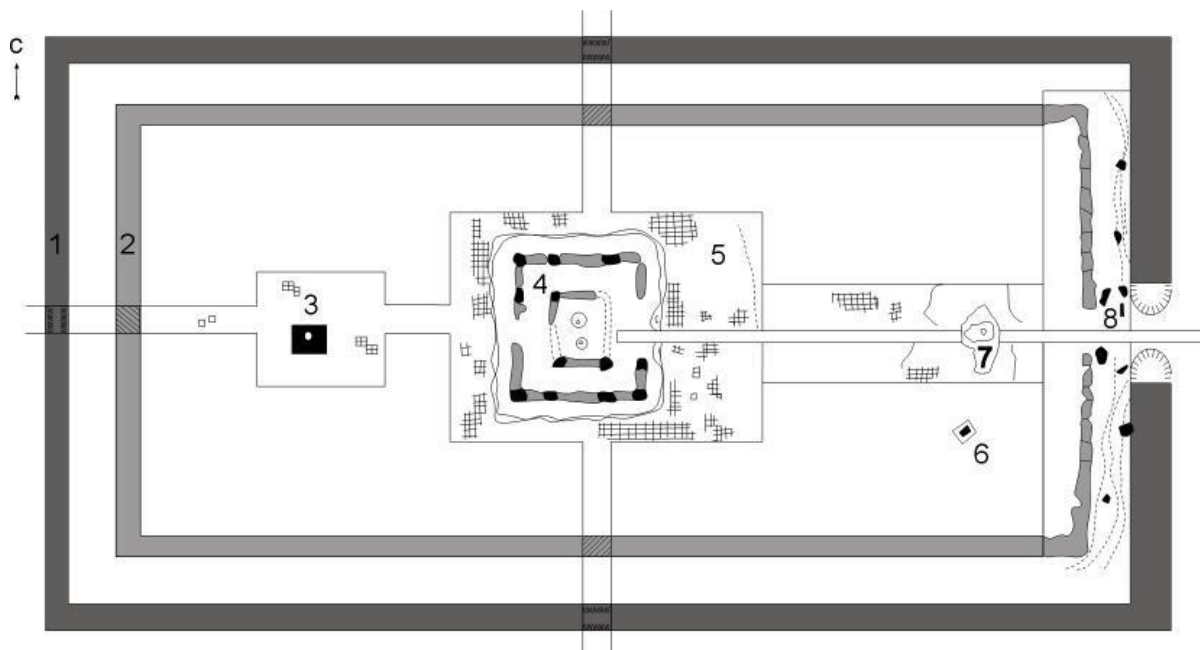
In 734, the unexpected death of his brother Kul Tigin, had affected Bilge Khagan tremendously that he brought Chinese artisans and rose up a memorial grave for his beloved brother. Bilge Khagan was poisoned by his advisor a year later with the unfinished immortality memorial for himself, latter the unfinished immortality memorial and the complex were then completed by his son. Over the period these monuments were abandoned.

Ten years later Kokturk empire was defeated by Uigur which the city was damaged badly later a new capital city called Karabalgasun rose up for the Uigur which is about 25km from the Bilge Khagan Complex. Cuveyni an Arab historian in the 13th century was the first person who mentioned the existence of Kok Turk Inscription and Thomsen a scientist was the first person who decoded the Orhun Runic alphabets.

Later that time scholars started to research these vicinities. A. Heikel from a Finnish team was the first person who discovered the Bilge Khagan complex. In 1890, Radloff a Russian who was the head of the archeological team excavated this complex 1891 and in 1958 a team from the Czech under archaeologist Jisl excavated the grave in the Kul-Tigin complex (Jisl 1958).

In 734, the unexpected death of his brother Kul Tigin, had effected Bilge Khagan tremendously that he brought Chinese artisans and rose up a memorial grave for his beloved brother.

A collective archaeological excavation was carried out here in 1958 under the supervision of Czechoslovakian scholar Jisl with Mongolian participants.



Picture 3. Jisl Excavation in Kul Tigin Tomb

The recent excavations started in 1996 and aimed to research and preserve the remains in the region. This work was/is a collaboration between Turkey and Mongolia. In the beginning of the work, a 60 x 30 x 10 m. large museum-store building formed of steel warehouse was built. A similar building was built in Nalakh (90 km. south of Ulaanbatur) where the Tonyukuk Monument was situated.

The first excavation in Bilge Khagan was carried out as a joint project of Turkish Republic the Prime Minister's Office of TİKA and the Mongolian Enlightenment Department.

The conditions of the statues in the complex in 2000 before they were carried.

This excavation was carried out by Prof. Dr. Hakkı Acun as coordinator from the Gazi University. In that season, statues and inscriptions from Bilge Khagan and Kultigin complex were carried to the museum building. An excavation was done in the base/pedestal of the turtle, where the inscription was placed also in the east side of the Bilge Khagan complex. Furthermore, an excavation was carried out in the memorial grave and called Anonym IV.

Bilge Khagan Tomb Complex Excavations.

Bilge Khagan Complex is situated 1 km south of Kul Tigin Complex. Excavations were conducted by Radloff in 1863 and Mongolian government built a fence in 1937 and 1970s. Prof. Dr. Hakkı Acun from Gazi University-Ankara conducted the excavations in 2000 supported by The Turkish Republic TİKA institute. In 2001 and 2003, Prof. Dr. Sadettin Gömeç coordinated the excavations. The excavation in 2001 where I was responsible (Picture 4).

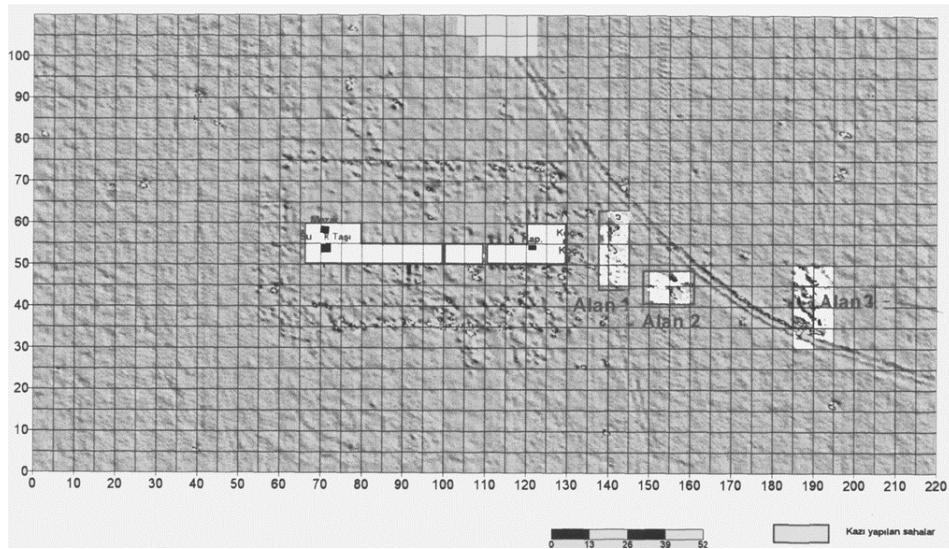
Restoration, geophysics, geodesy and photometry teams took part in that season. In 2001 the excavations, the Bilge Khagan inscription was restored and geophysical works of graves and kurgans (tombs) were done. Besides these, the memorial grave (Anonim 3) 3 km North of the Bilge Khagan complex was excavated (TİKA.2001,2003).

In 2001, Bilge Khagan Bengu Stone was restored and raised.



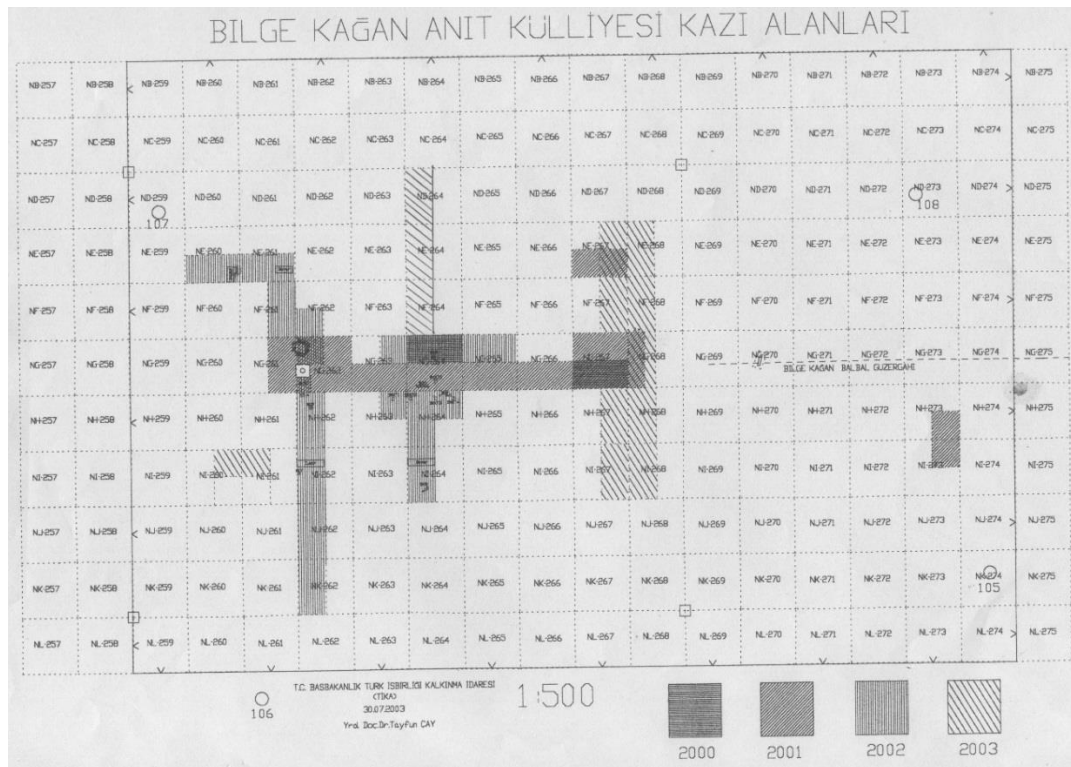
Picture 4. Bilge Khagan Monument (Bengu Tash)

In this season, planned area of 5 x 10 m trenches, was excavated. This area stretched in east-west and contained the turtle pedestal, bark and the altar. The entrance area, where the inscription of the Bilge Khagan and Kul Tigin complex was situated, the “bark” where the statuettes of Bilge Khagan and his wife were and the altar in the west end of the complex are/were the important ones.



Picture 5. In 2001 Excavation Area in Bilge Khagan Tomb Complex

In 2001, I was twice in Mongolia to begin the Bilge Khagan Excavations and the work with Bilge Khagan Treasury. There is an adobe wall 60 m east of the complex and a drilling was made in which the gathered bricks of the complex were discovered.



Picture 6. 2000-2003 Excavations in Bilge Khagan Tomb Complex

While the first phase of our studies between the turtle pedestal and the altar were completing we decided to continue our studies in the north of altar. During our studies we found pieces of a damaged grave.

There was a tremendous damage around the altar and the grave. Uighurs must have done this after they seized Kok Turks. All the brick coverage was taken and suspicious places were dug and artifacts were stolen. Side stones of the grave here were broken, inside and surroundings of it were dug.



Picture 7. Bilge Khagan Treasure between hid grave and altar

While excavating between the altar and the grave we discovered three silver flowers. They were under the original clay floor in a depth of 123 cm. The bricks of the ground had been taken away here. With the idea of finding the rest of the flowers, we had taken out the floorings measuring 50 cm width and 2-3 cm thickness we discovered hundreds of stowed flowers.

On the first day we worked until 00.30 in the windy pouring rain. Our aim was to take out the findings with the soil block in a shape of a chest. (crate) First of all we prepared a chest made of steel plates. The bottom side of the chest was open. It was hard to cut the bottom of the block. So we had to work under the light with a generator at night. As it couldn't finish on the first day, we continued on the second day. On the second day, we decided to cut the treasure and carry it to the tent during our excavations (Picture 8). On the second day, the chest which was cut in a block form fastened with the bands than put into one of the empty tents.



Picture 8. We're discussing how to cut a pack and pack and transport

We did a little excavation for eight days in tent number 33. This excavation included a chest with 2556 silver flowers, silver plates, two silver deer figurines, gold cups, a golden crown and a golden belt and a horse ship. Since these were destroyed and presented, I started the 2001 project for the restoration and conservation of these works. In 2002, these works were repaired and exhibited in Mongolia National.



Picture 9. We did a little excavation for eight days in tent number 33

Excavation of 2003 in Bilge Khagan Memorial Tomb

In 2003, We carried out our excavation activities in order to bolster the restoration of the complex. For this reason, we tried to reveal the architectural dimensions and characteristics of the complex.

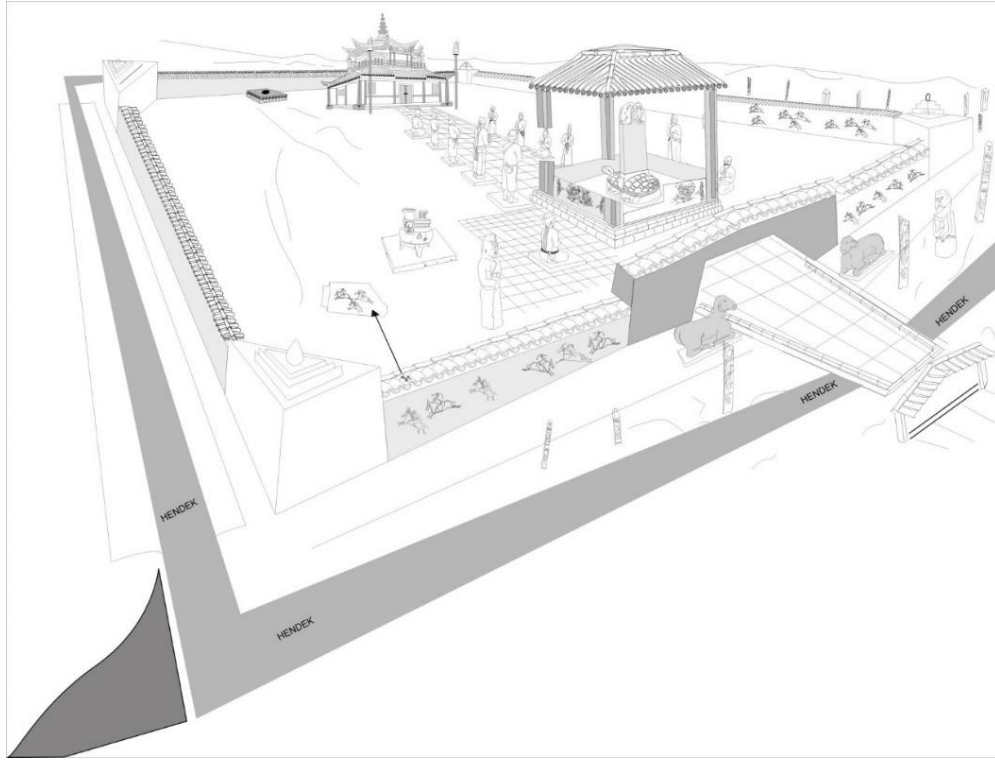
We tried to reveal the surrounding walls, the bark (in the middle) the platform belonging to the Memorial Complex Monument. So we excavated a long (1m) trench that cuts the mound in the direction of east and west.

The architectural characteristics of the bark were underlined. We discovered that the platform was 15x15 m and 70 cm height. The inscribed monument (Bengü Taş) was 14 x14 m.

Over the brick platform we discovered a site whose base was made from sun-dried bricks. The inside and outside of this site and its surroundings were decorated with pictures. There was an earthen pipe system which extends to the east waterway from the site located on the inscribed monument. In addition to the walls, there were balbals. We can observe seals over the balbals. These seals belonged to the tribes of the Bilge Khagan.

The aim in the 2003 works, was a preparation for the restoration of the Bilge Khagan complex. We wished to enlighten the main features of the complex and later say that we have attained and successfully completed this goal. The length of the complex was 72 m, the wide 36 m and the bark in the middle 15x15m and the building where “Bengu Tas” inscription was protected, was 14x14 m and the ditches’ wide and the depth were 6.5 m and 3.5 m.

The whole complex was covered with grey clay and brick plates. The complex was surrounded by a high mud-brick wall about 225 m. The inside and the outside of the wall, were pictured with red or black pen on a white surface. The upper part of the walls was covered with bricks. On one of them is a war scene depicted. On the surface of the protecting wall of the bilge Khagan inscription, similar pictures were present.



Picture 10. Bilge Khagan Memorial Tomb

Bilge Khagan Monument is one of the most important values in Turkish History. Bilge Khagan Archaeological Excavations have been an important bridge of the Turkish Mongolian brotherhood. It is the common value of the Turkish World. We should consider this value in our common lesson masterpieces. As in the Kazakh city of Nusultan, we should monumentalize all Turkish states in our capitals.

Bibliography

- Abdurrahmanov, Gani. 2001, Eski Türkçe Yazıtlar ve Yazıtların Türk Lehçelerinin Şekillenmesindeki Rolü Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, 1998, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çeviren: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Bahar, Hasan, 2005, "TİKA Projesi; 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", XIV. Türk Tarih Kongresi, 09-13 Eylül 2002 – Ankara, III, Ankara 2005, s. 501-512.
- Bahar, Hasan, 2009, The Excavation and the Conservation of Bilge Khan Monumental Grave Complex in Mongolia, *22nd CIPA Symposium*, October 11-15, 2009, Kyoto, Japan
- Bahar, Hasan, "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Ölüm Kültü", Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan, Ed. H. Bahar, M. Toker, M.A. Hacıgökmen, H.G. Küçükbezci, Konya 2013, s. 267- 304.
- Bilgin, Orhan, 1993, "Cüveynî, Atâ Melik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, TDV Yayınları, İstanbul:
- Ercilasun, Ahmet, 2020, Ahmet B. Ercilasun • Atâ Melik Cüveynî Neler Gördü, Neler Duydu? TDK, Türk Dili Dergisi Sayı: 822 Haziran 2020:4-9.
- Gladyshev et al, 2010, Sergey Anatolievitch Gladyshev, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia* 38/3: 33–40
- E-mail: Eurasia@archaeology.nsc.ru
- Map of Mongolia (July 12, 2019)
- <https://images.mapsofworld.com/answers/2019/07/map-of-mongolia.jpg> (18.04.2021)
- Jisl, Lumir, 1963, "Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, XXVII/107: 387-410.
- Ligeti, L., 1986, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev.S.Karatay, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 527. Ankara.
- Ordos Culture, https://www.wikiwand.com/en/Ordos_culture (18.04.2021)
- Orkun, H. Namık, 1987, *Eski Türk Yazıtları*, TTK Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Mürsel, 1999, Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- TİKA, 2002, Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı), Ankara.

ТІКА, 2001, Моғолстан'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, Work for the Project Turkish Monuments in Mongolia in year 2001, TC Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, ТІКА, Ankara 2003.

ТІКА, 2003, Моғолстан'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları, Work for the Project Turkish Monuments in Mongolia in year 2003, TC Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, ТІКА, Ankara 2006.

Үілмз, Анл, Блге Каған'а Аtfedilen Таç ve (Doғu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı.

БІЛГЕ ХАННЫҢ МЕМОРИАЛДЫҚ ҚАБІРІ ЖӘНЕ ТҮРІК АРХЕОЛОГИЯСЫ

Хасан Бахардың «Білге Ханның мемориалдық қабыры және Түрік археологиясы» атты мақаласында Моңғолияда жүргізілген қазба жұмыстар жайлы және сол кезде табылған заттар туралы сөз болады. Білге ханның мемориалды қабірі Ұлан-Батордың батысында, Орхон өзені мен Хошо Цайдам көлінің арасында орналасқандықтан, ол академиялық әдебиеттерде «I Хошо Цайдам қабір ескерткіші» деп аталады. Білге ханның інісі Күлтегеннің мемориалды қабірі, Білге ханның мемориалды қабірінен батысқа қарай 1 км жерде орналасқан және ол академиялық әдебиетте «II Хошо Цайдам қабір ескерткіші» деп аталады. Білге хан - Көктүрік мемлекетінің билеушілерінің бірі және Білге ханның інісі Күлтеген - Білге ханның ең үлкен қолдаушысы болған. 732 жылы інісі Күлтегеннің кенеттен қайтыс болуы Білге ханға үлкен қайғы-қасірет әкелді. Білге хан Күлтегеннің жетістіктерін құрметтеп, оған ескерткіш орнатты.

Моңғолияның МОТАР (Моңғолиядағы түрік ескерткіштерін зерттеу, қазу және қалпына келтіру мекемесі) мен Түркия Республикасының ТІКА (Түрік ынтымақтастық және үйлестіру агенттігі) екіжақты қолдауымен 2000 жылы жаңа жоба басталды. Автор 2001 және 2003 жылдары осы жер қазу тобын басқарды. Бейіт құрбандарының арасынан Білге ханның алтын тәжі мен алтын белбеуі табылды. Бүгінде бұл заттар Моңғолияның Ұлттық музейінде қойылған және түрік тарихының ең құнды туындылары болып саналады.

Н.Ж. Торезанова

Центральный государственный музей Республики Казахстан

г. Алматы, Казахстан

nabi2nabi@mail.ru

ПОЛЕВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНА №10 МОГИЛЬНИКА АКТЕРЕК

(материалы археологической экспедиции Центрального государственного музея РК)*

Актерекским отрядом археологической экспедиции ЦГМ РК с июля по сентябрь 2018 г. проводились стационарные и разведочные работы по исследованию памятников эпохи раннего железного века и тюркского периода на территории Жамбылского района Алматинской области. Основной задачей этого исследования было выявление общей плотности памятников данного круга в урочище Актерек.

В полевом сезоне 2018 года проводились научно-исследовательская (археологическая) работа на курганах северной и восточной группы могильника Актерек, расположенные на юго-восточной окраине пос. Актерек.

Исследуемый курган 10 локализован на равнинной местности северной группы могильника Актерек.

Курган № 10, диаметр кургана до раскопок составил 7 м, высотой 25 см. Насыпь каменная, в перемешку с небольшим грунтом. Был снят верхний слой на глубину 0,5 м, и обнаружена каменная кладка ориентированной направлением ЮС. Далее заполнения раскопа далее снималось пластами по 20 см. После углубления на 0,8 м, чистки речных камней с поверхности было найдено могильное пятно размером 2,1x0,7 м. В ходе зачистных работ могильной ямы по всему периметру раскопа были найдены также фрагменты костей крупного рогатого скота (лошадь?).

Кости, в основном были сосредоточены в юго-восточном углу погребальной камеры, где и обнаружены передняя часть и череп крупного рогатого скота. Предметы сопровождающего инвентаря на разной глубине также были разбросаны по всей яме на разной глубине. В области

* Научно-прикладное исследование ИРН программы BR08555277, «Археологические памятники урочища Актерек: вопросы топографии, типологии и музеефикации».

шейнных позвонков животного были найдены бронзовые бляшки сердцевидной формы. После снятие слоя под черепом лошади были обнаружены фрагменты железного изделия, видимо остатки железных удиц.

Полная зачистка **погребальной камеры** где лежал человеческий костяк, показала, что погребенный был очень сильно потревожен грабителями очень сильно, от чего и череп лежал на 0,2 м к северо-востоку от скелета. По этому о положении и ориентировке погребенного судить практически невозможно.

И хотя, зачистные работы по всему периметру могильного пятна были доведены до материкового слоя общей глубиной 1,8 м. датирующих вешевых материалов оказалось очень мало, так как курган ограблен был еще в древности. Так, в сопровождающий инвентарь входили: три бронзовые бляшки, фрагменты удиц и один черешковый нож: бляшки-накладки сердцевидной формы с ровными бортиками, заостренным носиком и V-образным основанием, без орнамента (рис. 1). Все три бляхи почти идентичны по размерам (длиной 1,8-2 см, шириной 2-2,1 см, толщина 0,4-0,7 см). Две из них имеют шпенок с фиксирующей пластинкой, одна бляха различается лишь креплением к ремню при помощи шпеньков (может утрата).



Рисунок 1. Бляшки-накладки сердцевидной формы

Была сложность с определением культурной позиции бляшки и конкретной принадлежности. Определить поясные накладки от сбруйных достачно сложно, даже наличие в погребении деталей, характерных только для узды, не дает возможности отрицать присутствия в том же погребении и наборного пояса. По скольку наши публикуемые предметы были найдены в области шейнных позвонков животного, значит их можно отнести к деталям уздечного набора.

В тюркском мире оголовье, нагрудник и другие части амуниции верховой лошади украшались разными по форме металлическими изделиями, которые преимущественно имели декоративное значение и, преждн всего, служили источником эстетической информации для людей. В кургане были разные категории украшений, имевшие определенное назначение и составляющие элементы. Они несли большую семиотическую нагрузку – их форма, технология изготовления, конструкция и орнамент содержат большой объем информации и могли отражать социальный статус владельца.

Отметим, что информация о подобных находках блях-накладок не редко упоминается во многих обобщающих работах, в публикациях материалов раскопок.

Наиболее близкие аналогии по форме штампованным накладкам сердцевидной формы, встречаются в северной части Восточного Казахстана, Шемонаихинского района, в Зевакинском комплексе, а именно в материалах из курганов №99 и 103 среди кальцинированных костей человека (6 шт.).

По мнению исследователя Ф. Арслановой, данным предметам имеются многочисленные аналогии данных предметов и среди материалов древнетюркских и древнехакасских захоронений Тувы, Хакасии, Семиречья и Алтая (Арсланова, 2013, с.209). В фондовой же коллекции Центрального государственного музея РК (далее – ЦГМ РК) также имеется несколько аналогичных сердцевидных бляшек, которые обнаружены археологом Ф.Арслановой во время археологических раскопок в воинских захоронениях в Зевакинском могильнике. Материалы были переданы в музей археологом З.С. Самашевым.

Все 15 (пятнадцать) блях идентичны по формам, различаются лишь лицевой поверхностью, а четыре бляшки (ЦМК НВФ 5440/5 а-г) из них имеют орнамент растительный, в виде побегов и завитков, а одинадцать бляшек (ЦМК НВФ 5440/6 а-г; 5440/7 а-д) выполнены без орнамента. Предметы с орнаментом крепились к ремню при помощи одного шпенька, а бляшки без орнаментов крепились на двух шпеньках.

Аналогичная сердцевидная литая бляшка, имеет два штифта на тыльной стороне, из комплекса случайных находок раннего средневековья из песчаных массивов среднего течения р. Уил имеет два штифта на тыльной стороне. Датируются она в пределах VIII-XI вв., исследователи ее относят к огузо-печенежскому период Западного Казахстана (Бисембаев, 2016, с. 202).

Территориально близкие сердцевидным накладкам происходят из Южного Приуралья, в комплексах предметов, относимых к бахмутинской культуре, исследовавшиеся подробно Н.А. Мажитовым (Мажитов, 1977, с.34).

Подобные вещи встречаются на других поселениях, в материалах из погребений тюркских народов Сибири.

В процессе научного изучения бляшек и сердцевидных накладок, наиболее подробная типология была предложена исследователями Т.Г. Горбуновой, А.А. Тишкиным, С.В. Хавриным в коллективной монографии «Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов» (Горбунова, 2009, с.21). По их мнению исследовавших «сердцевидных бляшки-накладки» данных ученых они выглядят следующим образом: ранние сердцевидные бляхи (1-й половины-середины IX в.) имели ровную гладкую лицевую поверхность, более поздние сердцевидные накладки (2-я половина IX –1-я половина XI в.), украшались растительным орнаментом, некоторые же были снабжены геометрическими элементами из нервюр, что представляет собой своеобразное возрождение особенностей «классического» тюркского декора.

Таким образом, специфика деталей исследуемых блях имеют полные аналогии во всех памятниках Алтая. Нахождение подобных бляшек в Семиречье дает возможность полагать миграцию алтайских тюрок, принесших с собой обряд захоронения человека с конем.

Отметим также, что в кургане от конской сбруи найдены удила, они находились рядом с черепом лошади. Значит они идут в комплекте с уздечным набором, которые украшались различными бляшками.

Двухсоставные, кольчатые удила, имеют дополнительное кольцо для крепления к другому звену, а противоположный конец имеет кольца для крепления псалий (длина 14 см, диаметр колец 4–4,4 см). К сожалению, вторая часть удил не сохранилось. Данные двухкольчатые удила соединялись с поводом и оголовьем при помощи дополнительных колец большого или малого диаметра (рис.2.).



Рисунок 2. Двухсоставные, кольчатые удила

Аналогичные удила были найдены в памятниках Тянь-Шаня, они известны из материалов VIII-IX вв. могильников Беш-Таш-Короо, Теке-Таш и Ала-Мышык, исследовавшиеся достаточно подробно археологом К. Табалдиевым.

Аналогичные кольчатые удила, также известны из материалов VII-VIII вв. Башкирии, Крыма (Табалдиев, 1996, с.38) и Северного Кавказа из раннего периода могильника Дюрсо (Ковалевская, 1981, с.91). Тюркские погребения с конем, также известны, из материалов Саяно-Алтая VIII-IX вв. Наиболее многочисленны и повсеместно распространены двусоставные удила среди среднеазиатских погребений (Степи Евразии, с. 196). Несколько двусоставных удил были найдены на памятнике огузо-печенежского времени (VIII-XI вв.) в Западном Казахстане (Бисембаев, 2010, с.82).

В кургане №10 слева от погребенного, возле тазовой кости был обнаружен также фрагмент железного ножа. Нож однолезвийный, черешковый, лезвие с прямой спинкой, клиновидной формы в сечении, конец заострен. Нож не большого размера длина 9,2 см, ширина 2,3 см, толщина 1 см. (рис. 3).



Рисунок 3. Однолезвийный нож

Как известно, в погребении ножи часто встречаемый бытовой предмет, лишь различаются по сохранности и величине. Но он не является показателем половой принадлежности погребенных, потому как встречаются как в мужских, так и в женских погребениях. Такие традиционные элементы погребального обряда еще встречается в памятниках предшествующей эпохи. Они широко известны также и в других сопредельных регионах.

Подобные ножи известны и среди материалов Саяно-Тувинской экспедиции, в частности, на памятнике расположенном в Центрально-Тувинской котловине. Здесь они были обнаружены почти в каждом тюркском погребении, они черешковые, прямые, на некоторых из них остались следы от деревянной рукояти (Тува, с.51). Известны также четырнадцать экземпляров аналогичных ножей из памятников (VIII-XI вв.) Западного Казахстана (Бисембаев, 2010, с. 89), однолезвийные железные ножи найдены в погребениях кочевников Сибири и Центральной Азии XIII-XIV вв. (Могильников, 1981, с.194), (об этой находке и полную информацию о кургане №10 сообщается в статье Айтқұл Х.А., 2019, с. 181-192).

Из вышеизложенного следует, что рассмотренный набор предметов, представляет собой интересный комплекс раннего средневековья со своеобразной хронокультурной позицией. Предметы, составляющие металлические изделия конской сбруи и предмета быта, являются достаточно распространенной категорией инвентаря, бытовавшего в VIII-IX вв. Во всем массиве древнетюркских памятников.

Литература

Айтқұл Х.А. Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейінің 2018 жылы Ақтерек қорымында жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері //«Ұлы Даланың деті қыры және Еуразия археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелері» атты «ХІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары /Жауапты ред. Ә.Т. Төлеубаев). – Алматы: Қазақ университеті, 2019. –181-192 б

Арсланова Ф.Х. Жоғарғы Ертiс өңірінің ортағасырлық археологиясының очерктері. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. Т III. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. – 405 б. Қазақша, орысша, ағылшынша.

Бисембаев А.А. Комплекс случайных находок раннего средневековья из песчаных массивов среднего течения Уила // «Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары /жауапты ред. А.Б. Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 201-204 бб.

Бисембаев А.А. Кочевники средневековья Западного Казахстана. – Ақтобе, ИП Жанадилов С.Т., 2010, – 248 с.

Горбунова, Т.Г. Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов: монография / Т.Г. Горбунова, А.А. Тишкин, С.В. Хаврин. – Барнаул: Азбука, 2009. – 144 с.

Ковалевская В.Б. Северокавказская древности. /Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. – Москва: Наука, 1981. – 300 с. илл.

Мажитов Н.А. Южный Урал в VII-XIV вв. Издательство – Москва, 1977. – 188 с. илл.

Могильников В.А. Памятники кочевников Сибири и Средней Азии XIII–XIV вв. /Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. – Москва: Наука, 1981. – 300 с. илл.

Табалдиев К. Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. Бишкек – 1996. – 256 с. илл.

FIELD ARCHAEOLOGICAL RESEARCH MOUND

no. 10 OF THE AKTEREK BURIAL GROUND

(materials of the archaeological expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)

The article analysis one of the complexes of the Akterek monument – kurgan No. 10, which was excavated by the archaeological expedition of the Central state museum of the Republic of Kazakhstan in 2018. The purpose of the article is to show the results of the study of the kurgan No. 10 of the early Middle Ages with a peculiar chrono-cultural position, to identify the features and connections between the various archaeological sites located in this tract. All available information about this burial was collected, the analysis of the funeral rite and inventory was presented, the attribution of the found artifacts was carried out, and conclusions were drawn about the dating of the complex. Items that make up metal products of horse harness and household items are a fairly common category of inventory that existed in the 8th-9th centuries.

А.К. Айткали¹, А.С. Жунисханов², А.И. Исин³, Е.Ж. Рахманкулов⁴

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

²АОО «Назарбаев Университет»
г. Нур-Султан, Казахстан

³Государственный Университет им. Шакарима
г. Семей, Казахстан

⁴РГКП "Государственный историко-культурный музей-заповедник "Бозок"
г. Нур-Султан, Казахстан

a7471986103@gmail.com; aidyn.zhuniskhanov@nu.edu.kz;
assem51@mail.ru; mr.doublecherry@mail.ru

КУРГАНЫ ҚАРАСУ-ҮШТОБЕ*

В сообщении вводятся в научный оборот материалы исследования новых курганных захоронений раннего железного века из Восточного Казахстана. Частично материалы исследования опубликованы (Исин, Жунисханов, Айткали, 2018, с. 98-127). Однако, в виду неполной публикации всей информации авторы заново с необходимыми новыми дополнениями публикуют материалы двух объектов.

Курганная группа локализуется в пределах административного округа г. Семей, в 2 км к западу от с. Знаменка и в 30 км юго-восточнее от горного массива Кокентау. В географическом отношении объекты исследования входят в черту восточной части Казахского мелкосопочника. Объекты изучения расположены на ровной площадке, которая постепенно понижается к югу и возвышается к северу. В 30 м южнее курганной группы находится проселочная дорога и в 800 м протекает р. Карасу, ориентированная в широтном направлении. На северо-востоке в 1725 м от курганной группы сопка под названием Уштобе. На вершине, которой зафиксировано 3 кургана раннего железного века. С западной и южной стороны от курганной группы в 240 метрах прослеживалась канава, возникшая в результате скопления талых вод. С юго-восточной стороны равнину пререзает автодорога Семей-Кайнар (рис.1). Курганная цепочка вытянута по направлению север-юг. Всего на площади могильного поля насчитано 5 насыпей разной величины (фото 1). Нумерация курганов произведена начиная с южной части. Высота курганных насыпей варьируют в пределах – от 0, 2 до

* Работа выполнена в рамках проекта: Древнетюркский культурный комплекс Восточного Казахстана: истоки и трансформация (ИРН: АР09260487).

0, 5 м, в диаметре – от 5 до 15 м. По величине превосходящий остальные в цепочке курган под №2 располагался в 20 м севернее от кургана №1. Расстояние между курганами в пределах 20-30 м.

Курган № 1. Курган расположен в самой южной точке могильника. Насыпь кургана состоит преимущественно из грунта вперемешку с небольшой долей камней, в плане округлой, в разрезе уплощенной формы (рис.2, а). Размеры кургана по направлению восток-запад – 9 м, север-юг – 8,8 м, высота – 0,7 м (рис.2 б).

До раскопа, на поверхности кургана наблюдались равномерно разбросанные камни средней величины. В ходе сноса верхних слоев насыпи кургана, выявлена оригинальная наземная конструкция, возведенная на уровне древнего горизонта, которая имела основание виде кольца и куполообразное верхнее перекрытие (фото 2). Наземная конструкция диаметром – 5 м. В профиле кургана, также прослеживался каменный пояс из более мелких камней.

В центре наземной конструкции, зафиксирована надмогильная выкладка с контурами могильной ямы прямоугольной формы с закругленными краями и ориентированной длинной осью В-З. Размеры могильной ямы на уровне древнего горизонта составили 3 х 1, 8 м. Заполнение ямы состояло из камней разной величины вперемешку с грунтом. Местами встречались зольные пятна. Также, по всем бортам, ближе к дну могильной ямы зафиксированы фрагменты дерева от внутримогильного сооружения, как выяснилось позднее, в виде деревянной рамы. Далее, после разбора заполнения на уровне 135 см, на дне могильной ямы расчищен костяк человека. Как выяснилось, почти весь костяк кроме головы погребенного сохранился в положении «in situ». Судя по всему, погребенный человек лежал прямо на спине, руки вдоль тела, ориентация головы на запад с небольшим отклонением к северу (рис. 2 в). Выше черепа найдена бусина из сердолика (рис. 2 г). Точная копия изделия, но меньшего размера найдена в кургане №3 могильника Каратобе (Айткали, Жунисханов, Доумани Дупью и др., 2019, с. 220). Других предметов сопроводительного инвентаря и деталей погребальной обрядности не выявлено.

Курган №2. Расположен в 20 м к северу от кургана №1. Насыпь кургана грунтовая вперемешку с небольшой долей камней, вытянута с севера-запада на юго-восток, в плане округлой, в разрезе уплощенной формы. Размеры кургана по направлению восток-запад – 13 м, север-юг – 15 м, высота – 0,5 м. Кургана за исключением вершины, интенсивно порос растительностью, никаких западин и следов человеческой деятельности не зафиксировано. Южная часть насыпи пологая, северная более крутая. До раскопа, на вершине кургана наблюдались малочисленные беспорядочно разбросанные камни. В процессе разбора, ближе к подножью кургана, зафиксирован каменный пояс из нескольких рядов, верхняя часть его выступала на поверхность насыпи, нижняя находилось на уровне древнего горизонта (фото 3). Судя по профилю кургана, ширина каменного пояса на уровне древней дневной поверхности достигала размеров – 2, 2 м. Размеры каменного пояса по направлению север-юг – 10, 8 м, восток-запад – 10, 6 м.

Далее, в ходе сноса насыпи кургана, в центре, на уровне древнего горизонта, обнаружена другая наземная конструкция подокруглой формы с куполообразным верхним перекрытием, как и в случае с курганом №1. Диаметр наземной конструкции – 4 м, ширина в самой широкой северной части – 1 м, в других – не более 0, 6 м. Наземная конструкция возведена из средних и мелких камней (фото 4). В процессе зачистки внутреннего пространства наземной конструкции в центре его, зафиксированы контуры могильной ямы, прямоугольной формы с закругленными краями и ориентированной длинной осью ЗСЗ–ВЮВ. Северный длинный борт ямы имел прямые контуры, когда как южный был немного деформирован. Размеры могильной ямы: 270 х 105 см. Заполнение ямы состояло из камней разной величины вперемешку с грунтом.

В ходе углубления ко дну ямы, на уровне 65 см от древнего горизонта, показались фрагменты дерева от внутримогильного сооружения. По-видимому, это фрагменты деревянной рамы, так как все они зафиксированы на разных уровнях у длинных и коротких бортов могильной ямы. На этом же уровне, выявлен слой из каменных плит. Однако он покрывал западную часть могильной ямы, тогда как в восточной они отсутствовали. Стоит отметить, что в восточной части могильной ямы, начиная с устья, заполнение оказалось смешанным, из темной супеси с вкраплениями белого известняка. В западной части же оно было более однородным и состояло преимущественно из темной супеси. На уровне 165 см от верхнего края могильной ямы найдено небольшое скопление человеческих костей, среди которых зафиксирована и нижняя челюсть человека. В этом же месте, чуть ниже, обнаружена хвостовая часть барана.

Дно могильной ямы зафиксировано на уровне 179 см от верхнего края могильной ямы, где и был обнаружен неполный потревоженный костяк человека. Однако, в анатомическом порядке сохранились нижняя часть туловища, трубчатые кости обеих ног и правая рука. Судя по

расположению этих костей, умерший был положен прямо на спину, руки вдоль туловища и ориентирован головой на ЗСЗ. В изголовье имелось существенное пустое пространство, вероятно, для сопутствующего инвентаря (фото 5). Судя по всему, курган был разграблен не единожды, вследствие этого предметов сопроводительного инвентаря не обнаружено.

Таким образом, несмотря на то, что курганы сильно разграблены, тем не менее особенности погребального обряда, а также найденные предметы сопроводительного инвентаря демонстрируют важные стороны культуры древнего населения этого региона. Полученные материалы позволяют говорить о том, что изученные захоронения оставлены представителями рядового населения. Памятники могут быть датированы широко в пределах первой половины I тыс. до н.э. Эта дата определяется находкой бусинки, точная аналогия найдена в другом вышеназванном могильнике.



Рисунок 1. Ситуационный план курганной группы Карасу-Уштобе.

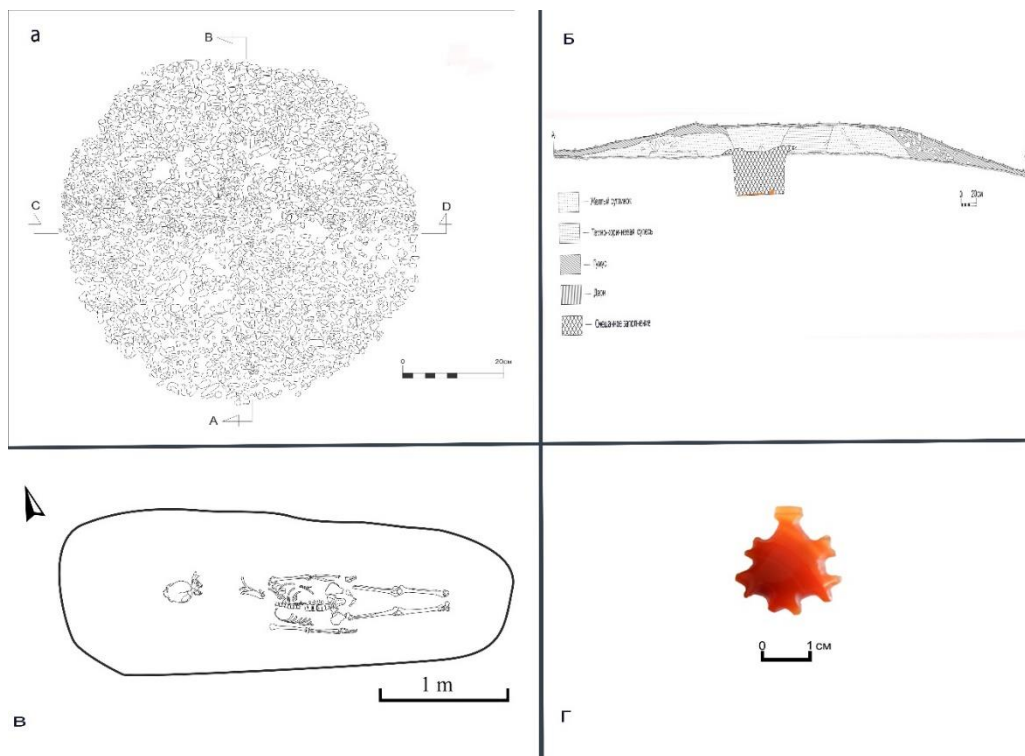


Рисунок 2. а – План кургана №1; б – Профиль кургана №1 по линии В-3; в – Могильная яма кургана №1; г – бусинка из кургана №1.

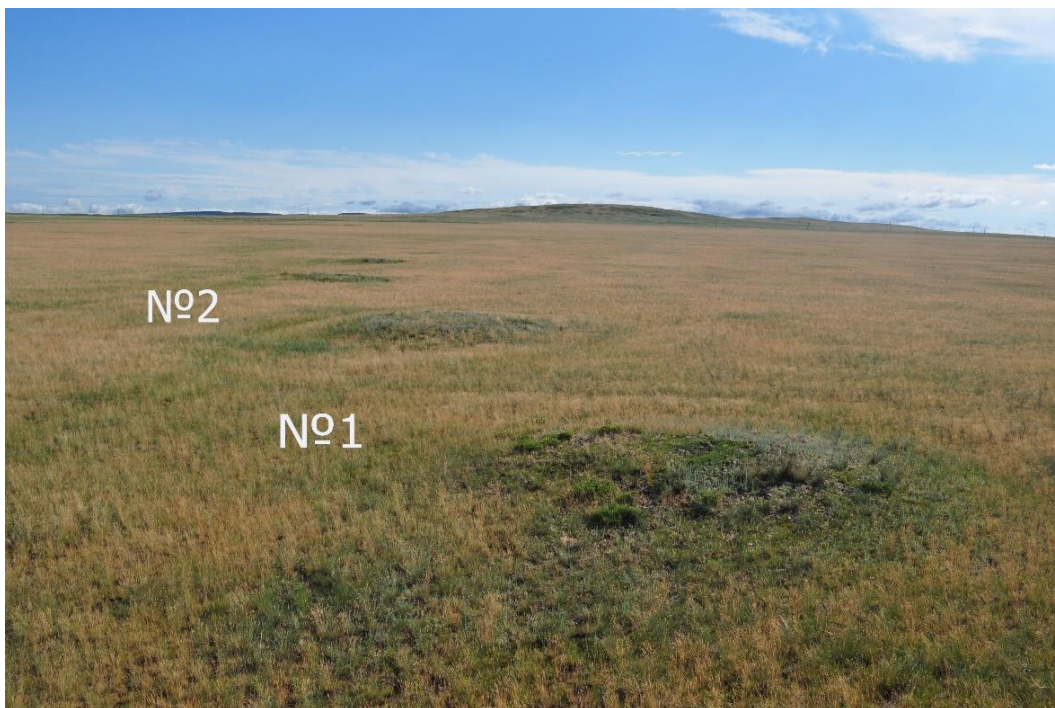


Фото 1. Вид курганной группы Карасу-Уштобе до раскопа.



Фото 2. Наземная конструкция кургана №1.



Фото 3. Фрагменты профиля кургана №2 по линии В-З. Каменный пояс в разрезе.



Фото 4. Наземная конструкция кургана №2.



Фото 5. Могильная яма кургана №2.

Литература

Айткали А.К., Жунисханов А.С., Доумани Дупью П., Исин А.И., Рахманкулов Е., Курмангалиев А.К. Новые данные о курганах с «усами» Восточного Казахстана // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95 летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. – С. 208-222

Исин А.И., Жунисханов А.С., Айткали А.К., Рахманкулов Е. Археологические памятники Семейтау и Кокентау в Восточном Казахстане // Алтай түркі әлемінің бесігі. – Өскемен, 2018. – С. 98-127.

KURGAN'S KARASU-USHTOBE

Despite the fact that the kurgan structures were heavily looted, the peculiarities of the funeral rite, as well as the items of found accompanying implements demonstrate important cultural aspects of the culture of the ancient population at this region. The obtained materials allow us to believe that the studied burials were left by representatives of the underclass and middle class. Judging by the archaeological materials, the monuments can be dated to the first half of the 1st millennium BC.

Аксой Хасан
Университете Сельчук
г. Конья, Турция
hasanaksoy@selcuk.edu.tr

НАСКАЛЬНЫЕ РИСУНКИ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ: ОЦЕНКА ЗНАЧИТЕЛЬНЫХ ЭТАПОВ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ

Процесс подражания природе. Чтобы объяснить феномен наскальной живописи, необходимо представить универсальную историю о том, как и почему анатомически современные люди могут инициировать эту конкретную форму поведения (Грэй, 2010: 45-47). Наскальные рисунки созданы не в результате настоящей адаптации. В период, когда человек еще не мог четко определить свою идентичность в окружающей среде, он вступил в борьбу с природой. Человек – определяя природу как элемент, который одновременно предлагает возможности для выживания и угрозу ее существованию, должен был выжить, пользуясь возможностью, которая природа даровало и с другой стороны, должен был иметь дело с такими бедствиями, как наводнение, молния, гром, землетрясение и шторм которые угрожали их существованию. Столкнувшись с самим собой в естественной среде, он признал, что высшая сторона – это «природа», и почувствовал необходимость подражать, изображать, объяснять и передавать ее. Считается, что в соответствии с этой потребностью родилась концепция «уважения», и впервые проявилось уважение к природе. По изображениям природы в наскальных рисунках видно, что чувства уважения и веры переплетались и занимали особое место в то время (Узман, 1998: 33-39; Митен, 1999: 202; Фрейр, 2013: 53 и др.).

Первым этапом процесса определения природы, который развивается с достижением выживания, является потребность в пище. Чтобы поколение продолжило свое существование, необходимо удовлетворять потребности в питании. Животные были как источником пищи, так и существами, облегчающими жизнь человека (Дюркгейм, 2010: 104; Петра, 2012: 269-276). Горный козел и олень, на которых легко было охотиться, вышли на первый план из-за потребности в питании. Человек, открывший для себя страх и робость животных, на которых можно охотиться без инструментов и оружия, увидел в них добычу для продолжения поколения и превратил их в культ, приписывая им святость. Считалось, что объекты, рассматриваемые как священные, указывают на реальность, превосходящую их положение в системе существ (Элиаде, 2003а: 155-156). В мире людей с загадочным мировоззрением предметы в природе обладают сакральными свойствами мистических сил (Моррис, 2004: 294). Между священными предметами и священной вселенной существует тесная связь. Считалось, что священные предметы обладают физической и символической силой (Кассирер, 1997: 75; Гёктюрк, 2014: 158). Таким образом, обладая качествами священности горные козлы и олени заняли свое место в изображениях на наскальных рисунках (Самунджиоулу, 2011а: 74).

Неизвестно, с каких именно периодов слово «священный» приобретает значение. С давних времен существуют явления, которые считались священными. Значение слова «священный» менялось в зависимости от периода жизни, культуры и менталитета людей. Понимание святости, обращающееся к широкой области, стало предметом, включающим как локальность, так и универсальность. В то время как одни объекты и идеи могли понравиться местному сообществу, другие достигли универсального измерения. Р. Отто определяет сакральное, то есть ценностную категорию и интерпретацию особой стороны религии, как прилагательное, указывающее на совершенство морали (Отто, 2014: 35). Э. Дюркгейм видит священное как мысль, привязанную к нечестивому объекту (Дюркгейм, 2010: 413). Согласно У.Э. Падену, священным является все существо, которое люди уважают, независимо от времени и места (Паден, 2008: 101). Факты и явления, определенные одним обществом как священные, могут иначе восприниматься другим обществом (Элиаде, 2001: 28; Кассирер, 2005: 163; Фрейр, 2013: 56).

Во всем этом процессе, без разрешений внутренних и внешних образований природы, увиденное пытались передать «чистым» без комментариев. Тот факт, что изображения животных на наскальных рисунках раннего периода почти идентичны в очень больших размерах, ясно показывает стремление человека нарисовать то, что он видит так, как он видит (Самунджиоулу, 2011а: 75). Кроме того, на данном этапе видно, что люди предпочитали хранить молчание перед лицом стихийных бедствий, потому что они боялись противостоящей природы, которую они считали священной. Из наскальных рисунков понятно, что человек избегает даже описания катастрофических событий.

Отражение взаимоотношений человека и природы. Понятия «вера» и «Бог», возникшие параллельно с историей человечества, постоянно вызвали любопытство в умах. Существуют различные взгляды на то, как идея Бога проявилась в умах и как возникли верования (Фрэнгер, 2004: 33; Фрэнгер, 2015: 383-384; Дюркгейм, 2010: 49, 311). Однако Дж.Л. Кокс утверждает, что убеждения не являются статичными явлениями, подчеркивая, что, хотя исследования, которые предстоит провести в отношении их происхождения, не могут быть окончательными, они не будут содержать важных результатов (Кокс, 2004: 66). С другой стороны, М. Элиаде утверждает, что некоторая информация о происхождении верований, не может быть получена так как они больше не активны (Элиаде, 2014: 205).

Человеку нужно было время, чтобы осознать среду, в которой он живет, и существ вокруг него. Причина, по которой изображение на ранних наскальных рисунках индивидуальны и очень велики, указывает на то, что человек думал о мире как об отдельных и независимых частях. Это понимание со временем изменилось. Люди, которые видели природу в целом и восхищались ее гармонией, поняли, что система не работает сама по себе. Осознавая это, человек хотел придать форму или название чувству веры, которое уже присутствует в нем. Таким образом, начался процесс поиска обладателя силы в природе - «Бога» (Самунджиоулу, 2011а: 282). Неизвестно, использовался ли общий символ имени Бога в наскальных рисунках, и если да, то по какому пути следовали. Но на ранних стадиях очевидно, что один рисунок имеет более одного смыслового значения (Брунну, 1897: 26). Наскальные рисунки со следами подражания и замысловатыми рисунками ярко иллюстрируют погоню за силой. Основываясь на этих рисунках, мы можем сказать, что человек пытался создать для себя маленький мир.

Понимая свою слабость перед лицом природы, человек пытался отождествить силы, которые он считал превосходящими себя, с различными существами. «Период анимизма» был пережит, поскольку считался, что у каждого существа в природе есть душа. Позже он был введен в процесс очищения мира от душ, и было понято, что не у каждого существа есть душа (Фрэзер, 2015: 411-419). Лучшим доказательством этой веры является то, что вместо того, чтобы каждое дерево было священным по отдельности, считался, что деревьями правит Священный Лес или Древо Жизни (Элиаде, 2003: 270).

После того, как в сознании завершено формирование религии, становится понятно, что религия, которая находится в центре жизни, оказывает влияние на все сферы общественной жизни. Любая физическая активность, выполняемая в первобытный период, считается религиозной деятельностью. Используя фразу «быть человеком, быть религиозным существом» об этом периоде, М. Элиаде пытался показать важность религиозного понимания в жизни человека (Элиаде, 2003: 53-54; Фрейр, 2013: 61). По словам Люсьена Леви-Брюля, в ранний период человек продолжал свою жизнь в «двойной реальности». Первая реальность - это материальный мир, воспринимаемый органами чувств; Вторая реальность - это духовный мир, который нельзя воспринимать чувствами, но чье существование ощущается. Эти два мира переживались не по отдельности, а смешивались друг с другом (Люсьен Леви-Брюль, 2006: 143).

В рамках взаимоотношений человека и природы, поскольку способность выражать абстрактные мысли еще не развита, эффективно понять и передать их конкретно. Стремление выжить путем охоты на горных козлов и оленей научило людей «делиться» (Самунджиоулу, 2011а: 172). На этом этапе были изучены коллективные достижения и был достигнут важный интеллектуальный прогресс в отношении обмена. Можно сказать, что такое поведение - первые шаги к государству и организации.

Человек и человеческие отношения в контексте окружающей среды. В последний период процесса взаимоотношений человека и природы, который является основой поддержания жизни и обеспечения производства, с помощью коллективной охоты, человек обнаружил свои отношения со своими собратьями. С развитием человека и человеческих отношений процесс познания природы и жизни ускорился. Хотя понятие семьи существовало до перехода к охоте, переход к коллективной организации был осуществлен охотой. При первой охоте было понятно, что собравшаяся толпа приносит большую пользу (Самунджиоулу, 2011а: 218).

В этот период начали проявляться две важные формации: вера и религиозные обряды. Церемонии - это совокупность действий, выполняемых с использованием определенных символов и предметов в определенное время, в которых традиционные действия, определенные поведения и движения следуют друг за другом. Церемонии включают традиционные действия в области религии. Эти действия выполняются в определенное время с использованием символов и предметов.

Во время церемоний определенные действия и движения следовали одно за другим (Билгин, 2011: 35). За исключением особых случаев, нерегулярные и недобровольные церемонии должны были иметь цель получить поддержку божественной силы через посредников, таких как молитва и жертвоприношение (Элиаде, 2002а: 61), чтобы иметь религиозный характер (Дюркгейм, 2010: 57-58). Помимо завершения предварительных приготовлений, таких как жертвоприношение и подношение во время религиозной церемонии, существовали также некоторые запреты (Элиаде, 2002а: 82).

Изображения, изображающие обряды, проводимые в рамках веры, заняли свое место в наскальных рисунках. На рисунках изображены церемонии, проводимые большими группами людей. Функции церемоний, которые имеют множество функций в контексте человека и общества, важны для того, чтобы привести человека к священному, то есть к истине (Викрама, 1995; Элиаде, 2002а: 34). Благодаря церемониям, проводимым с коллективным участием, люди увидели веру друг в друге и возобновили свою веру в религиозную веру (Гамильтон, 2012: 201). Церемонии, которые имеют функцию подтверждения отношений между индивидуумом и обществом (Моррис, 2004: 351), каким-то образом вывели мир из обычного времени и передали его в священное время (Элиаде, 2001: 180).

Коллективные танцы, исполняемые во время церемоний, отражены в наскальных рисунках. Важным применением организованных церемоний была «музыка». Считалось, что звуки музыкальных инструментов отгоняют злых духов и привлекают добро (Фрэзер, 2015: 197-198). Кроме того, музыка способствовала тому, что люди входили в религиозную сферу и полностью ощутили святость. Видно, что музыка, побуждающая к танцам, трансформирует сознание человека

и меняет восприятие времени и пространства (Тедлок, 2006: 105-107). Звуки, издаваемые людьми и другими предметами, также использовались в церемониях. Танцы исполнялись под музыку и звуки. Эти танцы рассматриваются как своего рода язык и символические знаки, которые передаются от одного человека к другому посредством различных движений (Блох, 2013: 43-64). Хотя в письменных источниках нет информации о том, как выглядели танцы, представление было получено из изображений на наскальных рисунках.

Изображения, связанные с темой церемонии полового акта, можно увидеть на наскальных рисунках (Кызласов, 1998: 45; Розвадовский, 2001: 65-86; Самашев, 2013: 35, 138 и др.). Половой акт был благословлен постоянной угрозой человеческой жизни. Картины полового акта, отражающие человеческое наслаждения и чувство воспроизводства, были нарисованы на камнях до периода коллективной собственности, когда чувство стыда не имело места в человеческом разуме. Другая точка зрения состоит в том, что половой акт считался священной в соответствии с верованиями того периода, и мужчины, и женщины, которые будут проводить церемонию в священных местах, куда всем запрещено подниматься, постепенно используют половой акт для перехода в «транс и экстази» (Тедлок, 2006: 112-115). Считается, что эти церемонии проводились особенно в дни солнцестояния или, когда ночи самые короткие, а дни самые длинные. Поскольку во время сексуального оргазма скорость поступления кислорода в мозг в биологическом смысле снижается, в каком-то смысле обеспечивается переход в «полумертвое» состояние. Благодаря половым актам можно достичь вызовов и заблуждений, которые открывают естественный период жизни личным и социальным секретам. Кроме того, из-за того, что священные ритуальные зоны расположены на больших высотах, необходимо дополнительно изучить, в какой степени на человеческие отношения и эмоции влияет снижение содержания кислорода на больших высотах.

Люди, которые собирались вместе для проведения церемоний, превратились в социальные модели и дали возможность появиться таким социальным организациям, как род и сообщества. Небольшие толпы, образовавшиеся во время процесса охоты, позже стали свидетелями более широких собраний вместе с церемониями, проводимыми на основе веры. В связи с этим одна из целей обрядов - желание людей доказать и укрепить свое существование в природе (Дюркгейм, 2010: 526). Благодаря церемониям можно было установить связь со священным центром через нечестивый мир (Кассирер, 2011: 136). Связь, установленная со священным центром, вызвала в людях религиозное пробуждение (Отто, 2014: 8). Считался, что благодаря этим отношениям приобретает сила, и в мире, который небезопасен и открыт для угроз, было получено чувство доверия. Таким образом, хотя человек знал порядок в природе, в которой он жил, чтобы защитить себя от плохих событий и гарантировать текущий порядок организовывал церемонии (Дюркгейм, 2010: 521-533). Считалось, что преемственность жизни и мироустройства обеспечивается правильным выполнением обрядов (Кассирер, 2005: 342-343). Хотя цель всех церемоний не увенчалась успехом, ее продолжали реализовывать (Люсьен Леви-Брюль, 2006: 224). Были найдены различные оправдания тому, что церемонии не достигли своей цели.

Религиозное понимание степной жизни, связанной с природой, стало ощущаться во всех сферах жизни в соответствии с организованными церемониями. Проведение обрядов через определенные промежутки времени в соответствии с «временем проведения церемоний», которое неизвестно, кем оно определяется, но применяется регулярно, является важной отправной точкой в институционализации религиозного понимания. Э. Кассирер утверждает, что обряды церемоний не только общаются с миром, но и с невидимым миром (Кассирер, 2011: 136). Считается, что проводимые церемонии основаны на взаимных интересах. Содержание этих интересных отношений было о святости облегчения жизни людей.

Пульс космической мысли. Тот факт, что небо представляет собой множество ситуаций, недоступных для человека и жизненной силы, его границы неизвестны, оно находится в положении, недоступном для людей, оно содержит такие объекты, как солнце и луна, которые облегчают человеческую жизнь, и даже оно считается престолом Бога, что сделало его священным с ранних веков (Элиаде, 2003: 61-62; Элиаде, 2005: 147). Наскальные рисунки, изображающие отношения между человеком и небом, важны с космологической точки зрения. Загадка путешествий в небо со священным оленем, изображенным на рисунках, всегда вызывала любопытство.

Вначале звезды, сияющие на вершинах гор, привлекали внимание, потому что ночью не было источника освещения (Самунджиоулу, 2011a: 272). Человек, который всю ночь постоянно смотрел на звезды, начал свои интересы отношения с небом. Человек чувствовал желание достичь неба внутри себя и стремился достичь неба со священным оленем, как это видно на наскальных рисунках. Перед лицом священности неба, хотя желание достичь неба слышно всеми, считалось, что для того,

чтобы добраться сюда, необходимо иметь определенные религиозные знания и навыки. По этой причине люди с особыми талантами пытались достичь неба с помощью техник, которые они использовали в церемониях. Использование лестницы в некоторых церемониях и подъем по лестнице руководителями церемонии показывают цель достижения высшей космической точки (Элиаде, 2003: 121). Снова для этой цели видно, что некоторые рисунки были сделаны на вершине скал.

Помимо материальной стороны отношений между человеком и космологией, следует обратить внимание на мистический аспект. В то время как любопытство к небесным элементам составляет материальную сторону, мистический аспект мысли о том, что путь к Богу проходит через небесные элементы. Во многих религиозных концепциях считается, что достижение высшего, то есть путь к Богу, проходит по небу (Самунджиоулу, 2011а: 27). Следовательно, Солнце, Луна и звезды были небесными элементами, с которыми человек впервые попытался связаться. Фактически, Солнце и Луна какое-то время считались «богами» (Баят, 2007, С. 2: 63-64). Солнце, которое облегчает жизнь, освещая мир в течение дня, также делает мир пригодным для жизни благодаря излучаемому им теплу (Гомеч, 2011: 48). Возрождение солнца каждый день символизирует «вечность», поскольку предполагает, что оно имеет вечную жизнь. Видно, что луна также символизирует вечность в связи с ее обновлением. Люди, связанные с разными географическими регионами и культурами, до определенного времени жили одним и тем же процессом формирования и приписывали святость одним и тем же существам, не зная друг друга. Однако по мере развития обществ и культур восприятие святости в объектах развивалось и становилось все более сложным.

Переход от конкретного к абстрактному. На наскальных рисунках есть различные знаки и символы, которые трудно разобрать. Эти символы включают точки, круги, прямоугольники, квадраты и фигуры в различных формах. Умение рисовать и использовать символы отмечает период, когда мысль переходит в абстрактную стадию (Чатопадайя, 2016: 253). Термин «символ», который интерпретируется как просто вкладывание абстрактного значения в конкретную сущность, должен иметь интеллектуальную основу (Гёктюрк, 2014: 57-59). Символы выражают действия, умственную деятельность и эмоциональное восприятие людьми объектов (Кассирер, 2011: 159; Гёктюрк, 2014: 83). Процесс понимания символа и человеческих отношений, которые связаны интеллектуальными и эмоциональными связями, направлялся разумом (Уайтхед, 2001: 28-30).

Откуда символы существовали в человеческом сознании – неизвестно. С ранних веков считается, что влиятельные элементы, такие как солнце, луна и звезды, существовали в умах до того, как зародилась религиозная мысль. Известно, что символы, помимо формирования единого культурного мира, могут создавать ассоциации, которые направляют людей к действиям (Билгин, 2011: 114). Особенно религиозные символы играют важную роль с точки зрения обретения значения и передачи его будущим поколениям (Кокс, 2004: 30-31). Таким образом, «культурный мир» был создан через символы в религиозной жизни.

Человек создал особую материальную вселенную с объектами мира, в котором он живет. Эта вселенная окружена символическими формами, созданными в уме (Кассирер, 2011: 159-160). В сложных наскальных рисунках человек пытался объединить конкретные элементы, которые он видел в природе, включая себя, и в следующем процессе он попытался перенести свои мысли на изображения. Первые опыты объединения своих мыслей и природы, в которой он живет, выгравированы на наскальных рисунках. Теперь человек начал действовать своей мыслью. При переходе к абстрактному он продолжал в чистом виде передавать увиденное конкретными рисунками, но, с одной стороны, рисунки мыслей и снов стали занимать свое место в наскальных рисунках. Таким образом, попытки воплотить мысли и мечты где-нибудь в природе реализовывались через наскальные рисунки (Самунджиоулу, 2011а: 326).

По мере того, как человек, который определяет окружающую среду и небо, в которых он живет, пытается позиционировать себя с точки зрения интеллектуального, мистического и религиозного, увеличилось количество наскальных рисунков с абстрактными и конкретными смешанными сюжетами. Элементы человечества (например, воин, стреляющий из стрелы) или рисунки, которые до сих пор не понятны, включены в наскальные рисунки, описывающие природу (Тордэй, 1997). Эксперименты по абстрактному выражению видимой и обитаемой природы проводились с помощью наскальных рисунков. С помощью этих исследований, было начато использование марок. Каждая марка или абстрактное выражение имеет свой аналог в природе. Таким образом, человек начал описывать то, что он видел в природе, в рамках своей мыслительной вселенной (Самунджиоулу, 2011а: 326).

Выражение стилизованных рисунков. Стилизованные рисунки определяются как первые эксперименты периода интеллектуальных и абстрактных образов. Благодаря стилизованным рисункам люди больше не являлись частью природы в интеллектуальном смысле и достигли смысла своего собственного существования. В процессе, когда мысли человека о устройстве вселенной стали проясняться, чувства страха, уважения, восхищения и примитивного поклонения мифологического периода были устранены. Этот процесс очищения и отделения занял много времени. Мифологические концепции, являющиеся пережитком первой встречи с природой, были усилены людьми, приписывающими природным явлениям различное значение (Сшимид, 1966: 71). С переходом к процессу сознания, основанному на разуме и наблюдении, стилизованные рисунки заняли свое место в наскальных рисунках (Самунджиоулу, 2011а: 368).

Опыт изменения природы и восприятия начался со стилизованных рисунков. В этом стремлении к изменению важны концепции знания и сознания. В ранние периоды люди изображали на скалах горных козлов и оленей, которых они видели в природе, в точных размерах. Из наскальных рисунков видно, что животные, являющиеся источником жизни, претерпели изменения и трансформации в более поздний период. Это изменение и трансформация видны не только на наскальных рисунках; в тот же период эти животные стали «объектами» процесса приручения. В переплетенных наскальных рисунках изображения горных козлов и оленей почти превратились в «образ-символ-печать». Рисунки горных козлов и оленей, составляющие начало периода сознания, полностью стилизованы и перенесены на надгробия (Хоукс, 1965; Самунджиоулу, 2011а: 368).

Стилизованные линии - простейшие выражения жизни и смерти. Собственно говоря, человек начал преобразовывать явления, которые он видел в природе, пережитые им бедствия, формы и самого себя в «стилизованные линии». Период сознания, восприятия и наблюдения начался со стилизованных линий, завершивших мифологический период. Эти строки послужили источником для передачи абстрактных идей и формирования марок в последующие периоды (Самунджиоулу, 2011а: 368).

Процесс использования марок. Переход к этапу штамповки исторического процесса - это свидетельство того, что он прошел определенный этап развития и становления (Самашев - Базылхан, 2010: 311-329). Известно, что с окончанием ледникового периода люди, которые оставили пещеры и вышли на открытый воздух, производили избыточное производство. Избыточное производство породило понятие «богатство». После этого было сложно использовать марки. Согласно общепринятой точке зрения, после ледникового периода, который закончился в 14000 году до нашей эры, для избыточного производства и приручения животных потребовался не менее 4000 лет. В частности, источником марок были свойства, принадлежащие нации, роду, сообществу и семье, возникшие в результате одомашнивания диких животных (Самунджиоулу, 2011а: 500).

Марки впервые использовались для разделения стада животных. Использование клейм, которое не ограничивается только различием стад домашних животных, похоже, со временем стало святостью. Таким образом, началось владение молитвами и закончился период «мифической» мысли. Однако распространение стигм не было широким из-за слабого развития институтов и более низкого уровня распространения этнических и социальных отношений (Самашев, 2013: 196). В этом процессе язык стал важнейшим элементом партнерства и коллективной жизни. Самым важным образованием, раскрывавшими письменность, является формирование общего языка (Самунджиоулу, 2011а: 500). Считается, для того чтобы марки превратились в письменность потребовалось не менее 5000 лет.

В процессе формирования абстрактных изображений и штампов была взята модель «природы», чтобы создать язык знаков и значений в соответствии с требованиями образа жизни. Природа использовалась для преобразования мыслей и предметов, используемых в повседневной жизни, в символы. Люди, которые обращались к открытиям и изобретениям в соответствии с возможностями и потребностями среды, в которой они живут, со временем начали использовать марки. После того, как порядок в природе был определен, человек стал искать свое собственное положение. В ранние периоды видно, что этот поиск производился через материальные активы. Однако понятно, что конкретные сущности в природе, такие как «горные козлы, олени, горы, облака, звезды, Солнце и Луна», не давали ответа на эти поиски. На ранних этапах использования штампов было замечено, раньше доминировали конкретные символы, но позже некоторые типы постепенно изменили свой стиль и превратились в абстрактные символы (Самашев, 2013: 197). Развитие кругозора мысли с помощью штампов сделало возможным выражение убеждений и чувств через стигмы. Считается, что с таким ускорением марки перешли в интеллектуальное измерение.

Марки представляют собой последний этап наскальной живописи, начавшийся с имитации природы. С марками было определено, право собственности на имущество, которое является требованием индивидуального понимания собственности (Самунджиоулу, 2011а: 500). В соответствии с философией права, в то время подсчета источников права, «индивидуальная собственность» находился на самом вершине. Защита собственности - одно из основных прав закона. В обществе, которое дошло до концепции индивидуальной собственности, начала формироваться правовая система. Регулирование индивидуальных отношений рассматривается в рамках понятия «гражданское право». Собственность, возникшая в результате появления избыточного производства, должна быть защищена правовой системой. Марки являются основными источниками, показывающими правовую систему того периода.

Право собственности, которое является важным элементом в формировании исходных принципов меняющихся правовых систем в соответствии со временем и потребностями, на ранних этапах определило марки. Правовая система, основанная на марках, гарантировала, зарождения торговли и продолжительность в безопасности. Избыточное производство позволило развить торговлю, а торговля позволила создать исторические торговые пути (Самунджиоулу, 2011а: 501).

Видно, что штампы на наскальных рисунках нанесены и на надгробиях. До периода использования марок, на надгробные плиты, которые не возводились какие-либо обозначений, теперь определялось, кому, какому роду или племени принадлежит надгробие. Благодаря этой особенности марки, являющиеся источником зарождения «культы предков», обеспечивали связь поколений и создавали чувство принадлежности. Установление концепции принадлежности к единицам социальной структуры, таким как семья, род, клан и нация, положило начало переходу от концепции «этнос» к концепции «нации». В конце этого процесса родилась концепция «государства», которая является самой крупной и современной организацией, созданной человечеством. Человек, сумевший организовать с использованием марок, достиг высшей организационной единицы, такой как государство.

Заключение. Наскальные рисунки, которые являются незаменимым ресурсом для периода до изобретения письменности и отражают связь с человеческим образом жизни, культурой, структурой верований и природой, прошли через разные этапы исторического процесса. Когда мы исследуем, помещая современных людей в центр, наскальные рисунки природы, мы можем сказать, что картины этого периода на самом деле были созданы, чтобы подавить психологические проблемы, страхи и убеждения и обеспечить душевное расслабление. Кроме того, тот факт, что природа предлагает, как возможности, так и бедствия, заставляло уважать природу. Таким образом, начался процесс имитации, рисования, повествования и передачи природы.

Потребность в питании была обеспечена, в результате возможностей, предлагаемых природой, особенно горных козлов и оленей, на которых можно было легко охотиться. Эти возможности и совершенное функционирование в природе потребовались, чтобы сформировать чувство веры в человеческие существа и положили начало процессу поиска Бога. Считается, что концепции веры и Бога возникли в человеческом разуме одновременно.

Благодаря охоте был достигнут коллективный успех и совместное использование, а также был достигнут переход к коллективной организации. Человек и человеческие отношения, возникшие с охотой, привели к религиозным обрядам. Следы церемоний, проводимых в определенное время с использованием определенных символов и предметов, часто встречаются на наскальных рисунках. Толпа, собравшаяся для проведения церемоний, превратилась в социальные модели и стала основой для возникновения социальных организаций, таких как род и сообщества. Церемонии важны с точки зрения закрепления религиозного понимания.

Следы любопытства к небу, которое становится доминирующим в церемониях, можно увидеть на наскальных рисунках. Желание дотянуться до неба, хранящего свою тайну, хорошо видно в наскальных рисунках, изображающих путешествие в небо со священным оленем. Для степняков, постоянно смотрящих на небесные стихии (Солнце, Луну, звезды), было вполне естественно желание дотянуться до неба.

При переходе от конкретного к абстрактному, способность рисовать и использовать символы развивалась, и абстракция стала доминирующей в мыслях. Наряду с символами, которые являются видимыми знаками невидимой реальности, предметы, для выражения которых может потребоваться много времени, были перенесены в измерение краткого значения. Хотя неизвестно, как долго символы, имеющие интеллектуальную основу, существуют в человеческом разуме, они были источником передачи абстрактных мыслей и формирования штампов.

Отпечатки на наскальных рисунках свидетельствуют о том, что определенный этап развития и становления прошел. Клеймы, которые впервые использовались, чтобы отличать стада животных друг от друга, со временем приобрели святость. Кроме того, очень сложно найти эквивалент семантических значений стигм, которые функционируют как конституционный механизм в социальных отношениях. В этом контексте следует проводить систематический анализ для интерпретации семантики стигм, содержащих скрытые и глубокие значения.

Литература

- Bayat, F., (2007). *Türk Mitolojik Sistemi Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, C. 2, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Bilgin, V., (2011). *İbadet-Şekilsel Sembolik ve Toplumsal*, Emin Yayınları.
- Bloch, M., (2013). *Ritüel, Tarih, İktidar*, çev. Ümit H. Yolsal, Ankara, Dipnot Yayınları.
- Brünnow, R. E., (1897). *A Classified List of Simple and Compound Ideographs*, Leyden.
- Cassirer, E., (1997). *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Sembolik Formlar Felsefesi-II Mitik Düşünme*, çev. Milay Köktürk, Ankara, Hece Yayınları.
- Sembol Kavramının Doğası*, çev. Milay Köktürk, Ankara, Hece Yayınları.
- Chattopadhyaya, I., (2016). “Living Tradition: A Study of Prehistoric Rock-paintings and Indigenous Art from District Sonbhadra, Southern Uttar Pradesh, India”, *Athens Journal of Humanities & Arts*, 3/4, s. 251-270.
- Cox, J. L., (2004). *Kutsalı İfade Etmek Din Fenomenolojisine Giriş (Teori, Metot ve Uygulama)*, çev. Fuat Aydın, İstanbul, İz Yayıncılık.
- Droogers, A., (2012). “Dinin Tanımlanması Bir Sosyal Bilim Yaklaşımı”, çev. Ahmet Onay, *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem*, der. Peter B. Clarke, ed. İhsan Çapcıoğlu, Ankara, İmge Yayınevi, s. 415-438.
- Dürkheim, E., (2010). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*, çev. Özer Ozankaya, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Eliade, M., (2001). *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat, İstanbul, Om Yayınevi.
- Babil Simyası ve Kozmolojisi*, çev. M. Emin Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- 2003). *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Demirciler ve Simyacılar*, çev. M. Emin Özcan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, çev. Mustafa Ünal, Konya, Serhat Yayınları.
- Doğuş ve Yeniden Doğuş İnsan Kültürlerinde Erginlenmenin Dini Anlamları*, çev. Fuat Aydın, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Frazer, J. G., (2004). *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri I*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Payel Yayınevi.
- İnsan, Tanrı & Ölümsüzlük*, çev. Onur Aydın-İrem Demirel, İstanbul, Altın Bilek Yayınları.
- Freyer, H., (2013). *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- Geertz, C., (1998). “Kültürel Bir Sistem Olarak Din”, *Din Sosyolojisi*, der. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Ankara, s. 179-189.
- Gömeç, S., (2011). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara, Berikan Yayınevi.
- Gray, M. P., (2010). *Cave Art and the Evolution of the Human Mind*, Melbourne, Victoria University of Wellington.
- Güllüdağ, N., (2015). “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, s. 132-150.
- Hamilton, M., (2012). “Rasyonel Seçim Kuramı: Bir Eleştiri”, çev. M. Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem*, der. Peter B. Clarke, çev. İhsan Çapcıoğlu, Ankara, İmge Yayınevi, s. 197-222.
- Hawkes, J., (1965). *Prehistory (Vol. I Part I of the History of Mankind Series)*, Mentor-New York.
- Hoppál, M., (2013). *Shaman and Symbols Prehistory of Semiotics in Rock Art*, International Society for Shamanistic Research, Budapest.
- Köktürk, M., (2014). *Kültür ve Sembol Bir Cassirer İncelemesi*, Ankara, Aktif Düşünce Yayınları.
- Lucien Lévy-Bruhl, (2006). *İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler*, çev. Oğuz Adanır, İstanbul, Doğu Batı Yayınları.
- Mithen, S., (1999). *Aklın Tarih Öncesi*, çev. İrem Kutluk, Ankara, Dost Kitabevi.
- Morris, B., (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler Bir Giriş Metni*, çev. Tayfun Atay, Ankara, İmge Kitabevi.
- Otto, R., (2014). *Kutsal'a Dair-Kutsal Tasarısındaki Sezgisel Faktör ve Rasyonele Olan İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, çev. Sevil Ghaffari, İstanbul, Altıkırkbeş Yayınları.
- Ouzman, S., (1998). “Toward a Mindscape of Landscape: Rock Art as Expression of World-Understanding”, *The Archaeology of Rock-Art*, ed. C. Chippindale-Paul S. C. Taçon, Cambridge, Cambridge University Press, s. 30-41.
- Ögel, B., (1971). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C. II, Ankara, TTK Yayınları.
- Öztekin, S., (2008). *Dinlerde Hayat Ağacı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.
- Paden, W. E., (2008). *Kutsalın Yorumu*, çev. Abdurrahman Kurt, İstanbul, Sentez Yayınları.

- Petru, S., (2012). “Man, Animal or Both? Problems in the Interpretation of Early Symbolic Behaviour”, *Documenta Praehistorica XXXIX*, s. 269-276.
- Rozwadowski, A., (2001). “Sun gods or shamans? Interpreting the 'solar-headed' Petroglyphs of Central Asia”, *In the Archaeology of Shamanism*, ed. N. Price, London, s. 65-86.
- Samashev, Z., (2013). *Drevnetyurskaya Grafika*, Prosper Print, Astana.
- Samashev, Z.-Bazylikhan, N., (2010). “Ancient Turks Tamga-Signs”, *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*, London-Dover s. 311-329.
- Schmidt, P. W., (1966). “Tukue’lerin Dini”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIV, İstanbul, s. 63-80.
- Somuncuoğlu, S., (2011a). *Saymalıtaş Gökyüzü Atları*, İstanbul, Atokyay Yayınları.
- Tedlock, B., (2006). *Şaman’ın Bedenindeki Kadın*, çev. Pınar Savaş, İstanbul, MİA Yayınları.
- Torday, L., (1997). *Mounted Archers: The Beginning of Central Asian History*, Durham, Academic Press.
- Turner, B. S., (2012). “Max Weber’e Göre İslam ve Konfüçyanizm: Kantçı Sekülerleşme Kuramı”, çev. İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi Kuram ve Yöntem*, der. Peter B. Clarke, ed. İhsan Çapcıoğlu, Ankara, İmge Yayınevi, s. 143-169.
- Vikrama, B., (1995). *Temples and the Stages of Economic and Societal Evolution*, Unpublished Dissertation, Institute of Archaeology, New Delhi.
- Whitehead, A. N., (2001). *Sembolizm*, çev. Ramazan Ertürk, Ankara, A Kitap.

ROCK ART IN HISTORICAL PROCESS: EVALUATION OF SIGNIFICANT DIFFERENTIATION STAGES

Rock art is the products of history, culture, civilization, and art that man has made since the early ages. Rock art, which is indispensable resources for the period before the invention of writing, reflect the lifestyle, culture, belief structure of the human being, and the relationship with nature and the individual. It is necessary to interpret the rock art to reveal, examine and evaluate human history. From Asia to Europe, Turks made a significant portion of the rock art. These paintings belong to different periods. Most of the rock art, which is among the most valuable tangible assets of early Turkish culture and civilization, belong to the periods before the use of writing. These pictures bear deep traces of the socio-cultural life of Turks.

Rock art outline the relationship of man with nature, the universe, and cosmology. These pictures expressed the relationship between man and God. In these pictures, celestial elements, animal, and plant depictions have been used. It was believed that these have extraordinary features in the universe.

This paper tries to classify the stages of the rock art related to Turkish culture in the historical process. Thus, the rock art tried to be revealed. Also, within the scope of the classification, a historical process has been tried to be based on the rock art, which cannot be given a chronological definite date limitation. In this context, the process of imitation of nature, human-nature relationship, human-human relationship, cosmology understanding, and the transition from concrete to abstract is explained in the direction of the development of human consciousness. Besides, each passed process has been evaluated in the center of human consciousness.

Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шагирбаев, Н.Б. Нұрғали
Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты
Алматы қ., Қазақстан
eraly_a@mail.ru; mambet__87@mail.ru; nesipbay.nurgali01@mail.ru

ШУ Өңірінен Жаңадан Ашылған Ортағасырлық Төрткүлдер (2018–2020 жылдардағы зерттеу жұмыстары бойынша)*

Орта ғасырлардағы құрылысы ерекше ескерткіштердің бірі – төрткүлдер. Төрткүл деп жоспары бойынша шаршылы немесе төртбұрышты келген, қабырғалары немесе бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған құрылысты айтамыз (Ақымбек, Шагирбаев, 2018, б. 243–248). Төрткүлдер Орталық Азияның белгілі бір бөлігіне кең тараған. Қазақстанның негізінен оңтүстік аймақтарында көп кездеседі. Оның ішінде Шу мен Талас өңірлері, Жетісу өлкесі және Алакөл қазаншұңқыры аумағында көбірек орналасқан. Ескерткіштің осы түрлерінің орналасуы мен жоспарлануында, құрылысы мен қорғаныс жүйесінде, мәдени қабаттары мен археологиялық материалдарында көптеген айырмашылықтармен қатар ұқсастықтар да бар. Белгілі бір арақашықтық пен табиғи жер жағдайына қарай орналасқан Шу өңірінің төрткүлдерін зерттеу мәселесімен соңғы жылдары

* Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы бойынша № АР09260358 «Талас өңірінің ортағасырлық төрткүлдері және мәдени ландшафты» жобасы аясында орындалды.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шу археологиялық отряды (Е.Ш. Ақымбек, М.С. Шагирбаев) айналысып келеді (1-сурет). Негізінен орта ғасырларда қалыптасқан төрткүлдерді зерттеу қалалық мәдениетті тереңірек түсінуге мүмкіндік туғызады.

Ортағасырлық төрткүлдерді ғылыми тұрғыдан зерттеу мәселесі ХІХ ғ. басталады. Алғашқы зерттеу кезеңінде ескерткіштердің орналасқан жері, топографиялық ерекшелігі, сақталу жағдайы, жергілікті халықтың берген атауы, кей жағдайда араб-парсы деректерімен сәйкестендірілуі сөз болып, жарияланған.

В.В. Бартольд 1893–1894 жж. Орталық Азияға ғылыми сапармен келген есебінде Шу, Талас, Ыстық көл және Іле өзенінің бойындағы ескерткіштер қарастырылып, дерекнамалық тұрғыдан қазіргі ескерткіштер орнымен сәйкестендіру мәселелеріне тоқталған. В.В. Бартольд Талас өңіріне қатысты зерттеулерінде келесі мәліметтерді келтіреді: «... О происхождении ... турткулей у местных жителей существуют различные предания, но большей частью основание их приписывается калмыкам – единственному народу, о котором киргизы еще помнят. В тех местах, где более проявляется влияние оседлой культуры, предание, кроме калмыков, указывает также на эмира Тимура...» (Бартольд, 1966, с. 31).

В.А. Каллаурдың 1897 ж. 5 мамырда Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің хаттамасында жарияланған «Древние местности Аулиеатинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в восточной Туркестан» атты мақаласында төрткүл сөзі бірнеше рет аталып, ол туралы мынадай мәлімет береді: «Ознакомившись с книгой Н.Ф. Петровского «Древние арабские дорожники по средне-азиатским местностям», я задался мыслью заняться разысканием и исследованием древних местностей в Аулиеатинском уезде, помянутых в «дорожниках». С той целью, при своих поездках по уезду я обращал внимание на встречающиеся развалины городищ и так называемых “турт-кулей”.» (Каллаур, 2011, с. 78).

Түркістан әуесқой археологтар үйірмесінің мүшесі В.П. Лаврентьевтің аталған үйірменің хаттамасында 1899 ж. 5 қазанда жарияланған «Краткий перечень бугров (курганов) находящихся в черте г. Аулие-ата» атты мақаласында аталған аймақта орналасқан 48 төбені анықтап, жалпы сипаттамасын берген (Лаврентьев, 2011, с. 223-227). Оның ішінде тоғыз төбенің пішіндері төртбұрышты немесе шаршы тәріздес екендігін анықтап, оларды төрткүл (Турт-куль) деп атаған.

В. Лаврентьев пішіндері жарты ай тәріздес және дөңгелек келген төбелерді де сипаттап (жалпы саны 48 төбе), бұлардың қала территориясына кіріп орналасқанын және қолдан жасалған құрылыс жүйесі екендігін атап айтады. Бірақ жергілікті халық бұл ескерткіштердің тарихынан бейхабар екендігін де ескерткен. В.А. Каллаур бұл мәліметтерге талдау жүргізе келе, өзі көрсеткен ескерткіштердің ішінде № 19, 40 төбелердің пішіні шаршы және № 1, 3, 12, 33, 34, 35 және 36 ескерткіштердің пішіні төртбұрышты екендігіне назар аударған. Бірақ В. Лаврентьевтің мақаласында № 25 ескерткіштің пішіні төртбұрышты және атауы «Төрткүл» деп берілгеніне қарамастан, В. Каллаур бұл ескерткіш туралы ештеңе айтпаған.

Г.И. Пацевич Үлкен Шу каналының (Большой Чуйский канал немесе БЧК) құрылысына байланысты, аталған канал өтетін Шудың орта ағысы, Жамбыл облысы, Мерке ауданы аймағына археологиялық ескерткіштерге зерттеу жүргізген (Пацевич, 1941, с. 72). Г.И. Пацевич өзі жүріп өткен маршруттар негізінде жазған «Археологические памятники района среднего течения реки Чу» атты ғылыми есебінің қолжазбасын талдау барысында жалпы саны – 40 ескерткішті анықтағаны белгілі болды. Жекелей талдайтын болсақ: 1) обалар тобы – 9; 2) жеке оба – 5; 3) мұсылман мазары – 3; 4) төбе – 16; 5) қала – 4; 6) төрткүл – 1; 7) Қоқан бекінісі – 1; 8) Ақыртас (жеке қарастырған). Г.И. Пацевичтің қолжазба есебінде көрсетілген қалалар Ақтөбе, Аспара, Жаңа жол?, Чапаев (Тасөткел аймағы). Жеке қарастырған төрткүл бұл – қазіргі ортағасырлық Ақтөбе қаласының цитаделінен шығыста 500 м жерде орналасқан төрткүл. Зерттеуші аталған төрткүлдің орналасқан жерін шахристаннан бөлек, рабад аймағына кіретін, оңтүстік қабырғадан солтүстікте 1,5 шақырым жерде, Ақсу өзенінің оң жағалауында орналасқан деп көрсетіп, сол кездегі сақталу жағдайы, негізгі өлшемдеріне тоқталады және жергілікті халық арасында Ақсу төрткүлі деп аталатынын атап өткен (Пацевич, 1941, с. 40). Бірақ төрткүлдің қандай қызмет атқарғанына, хронологиясына, бетіндегі материалдардың аздығына байланысты терең тоқталмаған. Г.И. Пацевич қала аумағында тағы бір төртбұрышты бекіністі атаған. Бірақ орналасқан жерін толық көрсетпеуіне байланысты, нақты қай төрткүл екендігін анықтау мүмкін емес.

А.Н. Бернштамның 1950 ж. шыққан «Чуйская долина (Труды Семиреченской археологической экспедиции)» атты еңбегінде Ақбешім, Кіші Ақбешім, Қызылөзен және Бурана қалалары туралы мәліметтер береді. Ғалым өз зерттеулерінде төрткүл мәселесіне арнайы тоқталмағанымен, жалпы төрткүл атауын жиі қолданғанын көреміз. Сонымен қатар, Х ғ. аяғында Қарахандықтар

династиясының құрылуымен Шу өңіріндегі қала құрылымында өзгерістер орын алғанын айтады. Оның ішінде Шу өңірімен қатар, Іле және Тянь-Шаньда қарахандық типтегі қалалармен қатар төртбұрышты пішіндегі қалалардың дамығандығын, әрі мұндай типтегі қалалардың қабырғалары емес, бұрыштары дүниенің төрт бұрышына қарайтыны және цитадельсіз болып келетініне назар аударады (Бернштам, 1950, с. 10-14; 147).

Ә.Х. Марғұлан Шу-Талас өңіріндегі ортағасырлық қалалардың пайда болуы мен қалыптасуы және зерттелу мәселесіне қатысты өз пікірін білдіріп өткен (Марғұлан, 1948, с. 4-9). Ғалым өзінің «Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана» атты мақаласында Шу-Талас өңіріндегі ортағасырлық ескерткіштердің қалыптасу кезеңдерін сипаттай келе, Шудың төменгі ағысы, Бетпақ даламен шекаралас өңірлердегі ортағасырлық қалалардың Орталық Қазақстандағы керуен жолдарымен тікелей байланысы бар екендігіне назар аударған. Сонымен қатар, ортағасырлық Тараз, Аққұм, Түймекент, Ақыртас кешені, Шудың төменгі ағысындағы Саудакент төрткүлдерін зерттеу мәселесіне ерекше назар аударған (Марғұлан, 1948, с. 6-8).

П.Н. Кожемяко «Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины» атты еңбегінде 18 ұзын қорғанды қала мен 41 қоныс пен бекіністердің тарихи-топографиялық сипаттамасын жасаған (Кожемяко, 1959). П.Н. Кожемяко қоныстар мен бекіністерді ұзын қорғанды қалалардың маңына және үлкен тау аңғарларынан шығар аузының маңына топтастырады. Ғалымның еңбегіндегі 41 қоныс пен бекіністердің топографиялық сипаттамасын ескере отырып, ұзын қорғанды қалалардың маңында орналасқан 27 қоныс пен бекіністің ішінде 19-ы төрткүл типіне жататын болса, қалған сегізінші пішіндері дөңгелек, сопақ болып келген. Тау аңғарында деп топтастырылған 14 қоныс пен бекіністің топографиялық сипаттамасына қарап, барлығы дерлік төрткүлдер екендігі анықталды (Кожемяко 1959, с. 131-167). Жалпы алғанда П.Н. Кожемяко көрсеткен 41 қоныс пен бекіністің 33-і төрткүл типіндегі ескерткіштерге жататыны белгілі болды. П.Н. Кожемяко төрткүл типіндегі ескерткіштері қоныс және бекіністер деп сипаттайды. Бірақ тау аңғарында орналасқан ескерткіштердің ішінде Советский ауылы мен Тарсу шатқалы маңайындағы екі ескерткішті «төрткүл» деп атап көрсеткен (Кожемяков, 1959, с. 162-163).

М.Е. Елеуов өзінің «Шу-Талас өңірінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы)» атты докторлық диссертациясында Шу өңіріндегі төрткүлдердің тарихи-топографиялық құрылымы мен жіктелуіне терең талдау жасаған (Елеуов, 1999, б. 126-131). Ғалым Шу өңірінің орта және төменгі ағыстарын А-1, А-2, А-3 және А-4 – деп төрт ықшам ауданға бөле отырып, сонда орналасқан ескерткіштердің ішінде төрткүлдерге жеке тоқталады. А-1 яғни Боам шатқалынан Шөміш тауына дейінгі аралықта 37 төрткүл, А-2 яғни Бішкектен Құланға дейінгі аралықта 30 төрткүл, А-3 яғни Шөміш тауынан Иткешу өткеліне (Шуға Қорағаты өзенінің құятын жері) дейінгі аралықта 10 төрткүл, А-4 яғни Иткешу өткелінен Жайлаукөлге дейінгі аралықта 8 төрткүл, жалпы саны 85 төрткүл екендігін айтып өткен. Шу-Талас өңірінде жалпы саны 189 төрткүл бар екендігін ескере келе, оларды мерзіміне қарай екіге бөледі: бірінші, VI–VIII ғғ. қалыптасқан төрткүлдер саны – 40. Екінші, IX–XII ғғ. қалыптасқан төрткүлдер саны – 149 (Елеуов, 1999, б. 102).

М.Е. Елеуов Шу-Талас өңіріндегі төрткүлдердің қалыптасуының алғашқы кезеңін VI–VIII ғғ. мерзімдейді. Бұл кезеңге қатысты төрткүлдер саны – 40 болса, IX–XII ғғ. кезінде төрткүлдер саны – 189-ға жеткенін айтады. Мұнымен қатар, ғалым төрткүлдердің ішкі топографиялық құрылымына кең ауқымды талдау жұмыстарын жасап, төрткүлдерді тағы үш топқа топтайды. Олар: бірінші цитадель, шахристан және рабадқа бөлінген қалалар саны – 5. Екінші, цитаделі бар төрткүлдер саны – 35. Үшінші, іштей бөлінбейтін төрткүлдер саны – 149. Сонымен қатар, М.Е. Елеуов VI–VIII ғғ. қалыптасқан кейбір төрткүлдердің цитадельдері бастапқыда бекіністі-үй немесе бекіністі-қамал қызметін атқарғанын айтып өткен [Елеуов, 1999, с. 131].

К.М. Байпақов 1978 ж. жарық көрген «Городища типа тортуль» атты мақаласында, Қазақстан территориясында кездесетін төрткүлдерді саралап, мұндай типтегі ескерткіштердің Іле өңірі, Шу-Талас алқабы, Оңтүстік Қазақстан, Сырдарияның төменгі ағысы, Орталық Қазақстан аймағында кездесетініне көңіл аударады (Байпақов, 1978). Зерттеушінің осы еңбегінен кейін, төрткүлдер орта ғасырлардағы ескерткіштің бір түрі ретінде қарастырыла бастады.

Е.Ш. Ақымбек «Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданы материалдары бойынша)» атты еңбегінде Шу өңіріндегі VII–XII ғғ. аралығында пайда болған төрткүлдердің орналасқан жерлері, көлемдері, мәдени қабаттарының қалыңдығы, фортификациясы, топографиясының біркелкі еместігін айтып өткен (Ақымбек, 2017, б. 36-37).

Жоғарыда аталған ғалымдар орта ғасырлардағы төрткүлдерге ғылыми тұрғыдан тұжырымдар жасап, оларды ғылыми айналымға енгізді. Дегенмен, ескерткіштердің арнайы тізімін жасау мақсатында жүргізілген экспедициялар бар. Олар зерттеу жүргізген кезде сол уақытқа дейін белгілі

болған ескерткіштердің орнын, жай-күйін анықтаумен қатар, жаңа ескерткіштерді де ашты. Зерттеу нәтижелері жеке тарихи-мәдени ескерткіштер жинағы болып жарияланды. Шу өңірінің Қазақстанға қарасты бөлігінің көпшілік жері Жамбыл облысы аумағына кіреді. Ал, Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы бүгінге дейін үш рет жарияланды.

1960 ж. сол уақытқа дейін жүргізілген зерттеу жұмыстарында анықталған ескерткіштердің Қазақстан бойынша археологиялық картасы жарияланды. Осы ескерткіштердің реестрінде (тізілімінде) Шу өңірінен де көптеген ескерткіштер енді (Археологическая карта., 1960). Мұнда төртбұрышты келген құрылыстардың көбі «керуен сарай» деп берілсе, кейбір ескерткіштерді аталуына байланысты «Тортколь» деп жазылған.

1976–1982 жж. аралығында Жамбыл облыстық тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының қолдауымен Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы (С. Алипчиев, К. Байбосынов) Жамбыл облысы аумағында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, 1982 ж. облыстың алғашқы ескерткіштер жинағы жарияланды. Еңбектің ішінде бірқатар ескерткіштердің атауы «турткуль», «торткуль» деп берілген (Алипчиев, Байбосынов, 1982).

1986–1989 жж. аралығында Жамбыл облысы ескерткіштерінің энциклопедиялық сипаттағы ғылыми-анықтамалық басылымына материалдарды дайындауға Қазақ КСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты (археология, тарих және монументалдық өнер ескерткіштері), «Қазжобалауқайтажаңғыру» институты (архитектура және қала құрылысы ескерткіштері) қатысады.

2000–2002 жж. бұрынғы материалдарды толықтыру мақсатында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мен Материалдық мәдениет ескерткіштерін ғылыми-зерттеу және жобалау институтының экспедициялар ұйымдастырады. Нәтижесінде 2002 ж. Қазақстан Республикасы Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы жарияланады (Свод памятников., 2002). Жинақта ескерткіштердің басым бөлігінің фотосуреті мен жоспары беріліп, кейбірінің географиялық координаттары көрсетілген. Төртбұрышты келген ескерткіштердің бірқатары «торткуль», «тортколь» деп аталған.

2009 ж. Жамбыл облысы әкімдігі Мәдениет басқармасының «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы» КММ-сі тапсырысы бойынша Жамбыл облысының барлық аудандары мен Тараз қаласының ескерткіштер жинағын жеке-жеке кітап етіп басу қабылданады. Осы мақсатта 2009–2014 жылдары Жамбыл облысының барлық аудандары мен Тараз қаласының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы басылып шығады. Шу өңіріне қарасты аудандарға «Археологиялық сараптама» ЖШС-нің Ескерткіштер жинағы экспедициясы археологиялық іздестіру және барлау жұмыстарын жүргізіп, жаңадан көптеген ескерткіштерді анықтайды. Зерттеу жұмыстарында бірқатар жаңадан төрткүлдерді ашады (Жамбыл облысы (Қордай ауданы)…, 2010; Жамбыл облысы (Шу ауданы)…, 2012; Жамбыл облысы (Мойынқұм ауданы)…, 2012; Жамбыл облысы (Меркі ауданы)…, 2011; Жамбыл облысы (Тұрар Рысқұлов ауданы)…, 2011).

Жоғарыда аталған экспедициялар өңірдегі тарихи-мәдени ескерткіштердің барлығын қарастырып, олардың орналасқан орын, жоспары мен фотосуретін алды. Зерттеу жұмыстарының мақсаты ескерткіштердің тізілімін алу болғандықтан, барлау жұмыстарында көптеген ескерткіштер ашылып, саны артты.

Шу өңірінің ортағасырлық төрткүлдерді арнайы тақырып ретінде зерттеу тек 2018 ж. басталды. 2018–2020 жж. аралығында ҚР БҒМ Ғылым комитетінің қаржыландыруымен АР05132457 «Шу өңірінің ортағасырлық төрткүлдері: топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы» атты тақырыпта (жетекшісі: Е.Ш. Ақымбек) Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шу археологиялық отряды Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің топографиясы, стратиграфиясы және хронологиясы бойынша бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар жаңа ескерткіштерді ашу бойынша жүргізілген барлау жұмыстарында өңірден негізінен X–XII ғғ. жататын үлкенді-кішілі оннан астам төрткүлдер анықталды (2-сурет).

Барлау жұмыстары. Шу өзені мен оған келіп құятын өзендердің алқабында жүргізілген іздестіру және барлау жұмыстарының барысында жыл өткен сайын ортағасырлық төрткүлдер анықталып, ашылып келеді. 2018–2020 жылдары анықталған ортағасырлық төрткүлдердің басым бөлігі Алатаудың тау шатқалдарының аузы мен тау алды беткейлер мен жазықтардан анықталды. Жалпы, Шу өңіріне Қазақстан аумағында әкімшілік бөліну бойынша Жамбыл облысының Қордай, Мойынқұм, Шу, Меркі және Т. Рысқұлов аудандары кіреді. Осы аудандардың ішінде төрткүлдердің көбі Меркі мен Т. Рысқұлов аудандарының аумағынан анықталды. Төменде ортағасырлық төрткүлдердің сипаттамасы беріліп отыр.

Жазық төрткүлі Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы Жамбыл ауылынан солтүстік-шығыста 9 км, Шу өзенінің оң жағасындағы ескі арнасының бойында орналасқан. Үсті тегіс келген төрткүлдің қабырғалары әлемнің төрт тарабына бағытталған. Жоспары бойынша шаршылы келген, көлемі 75×75 м, жал болып жатқан қабырғаларының ені 15-25 м, биіктігі, сыртын айнала қоршап жатқан, білінер-білінбес ордың табынан есептегенде 0,5-1,2 м аралығында ауытқиды. Төрткүлдің ішкі бөлігі сыртына қарағанда 0,2-0,5 м төмен жатыр. Бұрыштары мен қабырғаларының ортасынан мұнара іздері байқалады. Үстінен сырсыз керамикалардың сынығы мен темір қождары кездеседі (3-сурет).

Танабай төрткүлі Жамбыл облысы Шу ауданы Ақсу ауылдық округі аймағында, Шу өзені арнасының сол жағалауындағы (0,5 км) биік адырдың үстінде, ортағасырлық Ақтөбе қаласының сыртқы жалына жақын орналасқан. Төрткүлдің көлемі 160×160 м, жалының биіктігі 0,2-0,4 м. Жалының сыртынан болмашы сайдың орны білінеді. Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған төрткүлдің ортасынан, шығыс және батыс бұрыштары бағытында Оразалы батыр-Ақсу ауылдары аралығындағы автомобиль жолы өткен. Жолдың екі жағында да, ескерткіштің үсті егістік алқабына айналған. Сондықтан төрткүлдің қабырға жалдары мен мұнара қалдықтары бұзылып, жайылып кеткен. 2014 ж. ескерткіштің солтүстік-шығыс бөлігі мия өсімдігінің тамырын өңдеу зауытын салу барысында бұзылып кеткен. Солтүстік-шығыс қабырғасының орта тұсын зауыттың темір қоршауын орнату кезінде жойылған. Ескерткіштің айналасынан және ішінен онға тарта оба анық байқалады. Өз уақытында олардың кейбіреуін қарауыл төбе ретінде де пайдаланған болуы мүмкін. Ескерткіштің үстінен өте аз мөлшерде керамика сынықтары кездеседі (4-сурет).

Қаратұмсық төрткүлі Жамбыл облысы Т. Рысқұлов ауданы Қорағаты ауылынан 12 км шығыста, Қорағаты өзеніне құятын Тасшолақ өзенінің оң жағасында, сазды жерде орналасқан. Қабырғалары әлемнің төрт тарабына сәл ауытқып орналасқан. Көлемі 75×75 м, жал болып жатқан қабырғаларының ені 10-15 м, жалының ішкі жағынан биіктігі 0,5-1 м, сыртынан 2-2,5 м. Бұрыштарында және қабырғаларының бойында екеуден мұнараларының орны бар. Сыртын қоршап жатқан ордың ені 10-15 м, тереңдігі 1,5-2 м. Оңтүстік қабырға етегінен өзен арнасы өтсе, қалған бөлінде ордың ізі жатыр. Ескерткіш өте қауіпсіз жерге салынған. Үстінен өте аз мөлшерде сырлы ыдыстың және көп мөлшерде сырсыз керамиканың сынықтары кездеседі (5-сурет).

Сыпатай төрткүлі Жамбыл облысы Меркі ауданы Сыпатай батыр ауылының орта тұсында, жолдың жағасында орналасқан. Үстіне қазіргі заманның зиратының түсуі барысында қатты бұзылып кеткен. Қабырғалары әлемнің төрт бағытына қараған төрткүлдің көлемі 70×55 м, қабырға жалының ені 10-15 м, биіктігі сыртынан есептегенде 2-2,5 м, ішінен есептегенде 0,5-1 м. Шығыс қабырға жағынан төрт мұнараның ізі байқалса, қақпа оңтүстік қабырға ортасында орналасқанға ұқсайды. Сыртын айнала қоршап жатқан ордың ізі оңтүстік қабырға сыртынан жақсы байқалады. Төрткүлдің шығыс жағынан, қорымның астында да құрылыс болғанға ұқсайды. Төрткүлдің үстінен керамика сынықтары кездеседі (6-сурет).

Сұрат құрылыс орны Жамбыл облысы Меркі ауданы Сұрат ауылының солтүстік шетінен 0,5 км солтүстікте, егістік алқабының ортасында орналасқан. Қатты бұзылып кеткен ескерткіштің сақталған бөлігі біршама төртбұрышты болып келген, көлемі, шамамен 40×40 м, биіктігі 1,2 м, қабырға жалы қатты жайылып кеткен. Ескерткіштің үсті мен айналасынан керамиканың сынықтары кездеседі (7-сурет).

Жаләрік төрткүлі Жамбыл облысы Меркі ауылынан 8 км оңтүстік-шығыста, тау алды тегіс беткейде орналасқан. Үсті бау-бақша және суару жұмыстары барысында қатты бұзылып кеткен. Қабырғалары әлемнің төрт тарабына қараған ескерткіштің көлемі 56×54 м, қабырға жалдарының ені 2,5-3 м, биіктігі 0,6 м. Қабырға бойы мен бұрыштарынан ешқандай мұнараның ізі байқалмайды. Бір кездері қорғаныс немесе шаруашылық мақсатта пайдаланған болуы да мүмкін. Ескерткіш кейінгі кезеңдердің құрылысына ұқсайды (8-сурет).

Бақтай төрткүлі Жамбыл облысы Меркі ауылынан 8,5 км оңтүстікте, Меркі өзенінің бір сағасының сол жағасындағы тау алды беткейде орналасқан. Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталып жатқан төрткүлдің көлемі 70×70 м, жал болып жатқан қабырғаларының ені 8-10 м, биіктігі 0,5-2 м. Бұрыштарынан мұнара орындары анық, ал қабырғаларының ортасынан бір ғана мұнараның ізі әлсіз байқалады. Сыртындағы ордың іздері де көмескі көрінеді. Оңтүстік-батыс қабырғасы және қабырға жалдарының іші мен сырты ауылшаруашылық жұмыстары барысында қатты бұзылып кеткен. Үстінен және айналасынан көп мөлшерде керамиканың сынықтары кездеспейді (9-сурет).

Талдыбұлақ төрткүлі Жамбыл облысы Меркі ауданы Талдыбұлақ ауылынан 3 км оңтүстік-батыста, шатқалдың аузына жақын, өзеннің сол жағындағы тау алды биік адырдың үстінде орналасқан. Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған. Көлемі 43×40 м, қабырғасының ені 4-

5 м, биіктігі сыртымен есептегенде 0,8-1 м, ішімен есептегенде 0,4-0,5 м. Сыртын айнала ор қоршап жатыр. Орының ені 2-3 м, тереңдігі 0,2-0,5 м. Солтүстік-шығыс қабырғасының ортасында ені 4 м болатын жер сай қақпа орны болуы мүмкін. Бұрыштары мен қабырға бойынан орта ғасырларға жататын мұнаралардың ізі байқалмайды және үстінен ешқандай керамика сынықтары кездеспегенімен, мәдени қабатынан жануарлардың сүйегі көптеп кездеседі. Ескерткіш кейінгі уақыттарға жатуы да мүмкін (10-сурет).

Ойранды құрылыс орны Жамбыл облысы Меркі ауданы Жаңатұрмыс ауылынан 10 км оңтүстікте тау алды төбенің үстінде орналасқан. Ескерткіштің батыс бөлігінен басқа жақтарына айнала зират түсіп кеткен. Оңтүстік жағынан бірнеше моланы алып жатқан төртбұрышты қоршаудың жал болып жатқан қалдығы байқалады. Жоспары бойынша шаршылы келген құрылыстың көлемі 35×35 м, қатты жайылып кеткен қабырғаларының биіктігі 0,3-0,5 м (11-сурет).

Қарақыстақ төрткүлі Жамбыл облысы Т. Рысқұлов ауданы Каменка ауылынан 9,7 км оңтүстік-оңтүстік-шығыста, Қарақыстақ шатқалының аузында, өзеннің оң жағасында орналасқан. Қабырғалары әлемнің төрт тарабына бағытталған төрткүлдің көлемі 45×45 м, сыртындағы жалының ені 5-7 м, биіктігі 0,8-1,2 м. Бұрыштарынан мұнара іздері және шығыс жағынан қосымша бір құрылыстың ізі байқалады. Қақпа солтүстік қабырғаның ортасында орналасқан сияқты, себебі осы бөлігіндегі қабырға ортасы сай болып жатыр. Ескерткіштің үстінен керамика сынығы кездеспегенмен, айналасынан сырсыз керамика сынықтары ұшырасады (12-сурет).

Сұлтүр төрткүлі Жамбыл облысы Құлан ауылынан 4,5 км оңтүстікте, Сұлтүр өзенінің сол жағасында орналасқан. Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған төрткүлдің көлемі 60×60 м, қабырға жалының ені 8-10 м, биіктігі 1-1,7 м. Бұрыштарынан мұнаралардың іздері байқалады. Оңтүстік-шығыс қабырғасының ортасындағы сай қақпа орны болуы мүмкін. Солтүстік-батыс қабырғасының сыртынан ордың орны байқалады. Төрткүлдің үсті мен айналасынан аз мөлшерде керамика сынықтары табылды (13-сурет).

Шайтанкөпір төрткүлі Жамбыл облысы Құлан ауылынан 9,5 км оңтүстікте, Сұлтүр шатқалының аузында, өзеннің жағасында орналасқан. Төрткүлдің қабырғалары әлемнің төрт тарабына бағытталып орналасқан. Көлемі 90×85 м, білінер-білінбес қабырғаларының ені 8-10 м, биіктігі 0,05-0,2 м. Сақталған бөлігіне қарағанда ескерткіш ұзақ өмір сүрмеген. Оның үстіне шаруашылық жұмыстары мен судың тасуы барысында қатты бұзылып кеткен. Ескерткіштің үсті мен айналасынан керамика сынықтары кездеседі (14-сурет).

Қорытынды

Жалпы төрткүлдердің өте ыңғайлы табиғи-географиялық жерлерде мақсатты түрде орналасқандығы байқалады. Бұл олардың маңызды стратегиялық және экономикалық қызмет атқарғанын көрсетеді. Топографиялық ерекшелігіне сай керуен жолдардың, жергілікті халықтың және әрбір төрткүл өзі орналасқан аймақтың толық немесе жекелеген аудандарының қауіпсіздігін қамтамасыз етуі де мүмкін.

Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдердің зерттелу мәселесі күрделі болып отыр. Соңғы жылдары Шу өңірінің ортағасырлық ескерткіштерімен байланысты зерттеу жұмыстарында белгісіз болып келген төрткүлдерді ашу бойынша барлау жүргізіліп келеді. Төрткүлдерді жеке зерттеу нысаны ретінде қарастыру өз кезегінде, осы аймақтың ортағасырлық палеоэкономикасы, мәдени байланыстары және архитектуралық-құрылыс кешендері және т.б. туралы құнды мәліметтер бере алады. Төрткүлдерге кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу, олардың топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы бойынша қызықты мәліметтер береді.

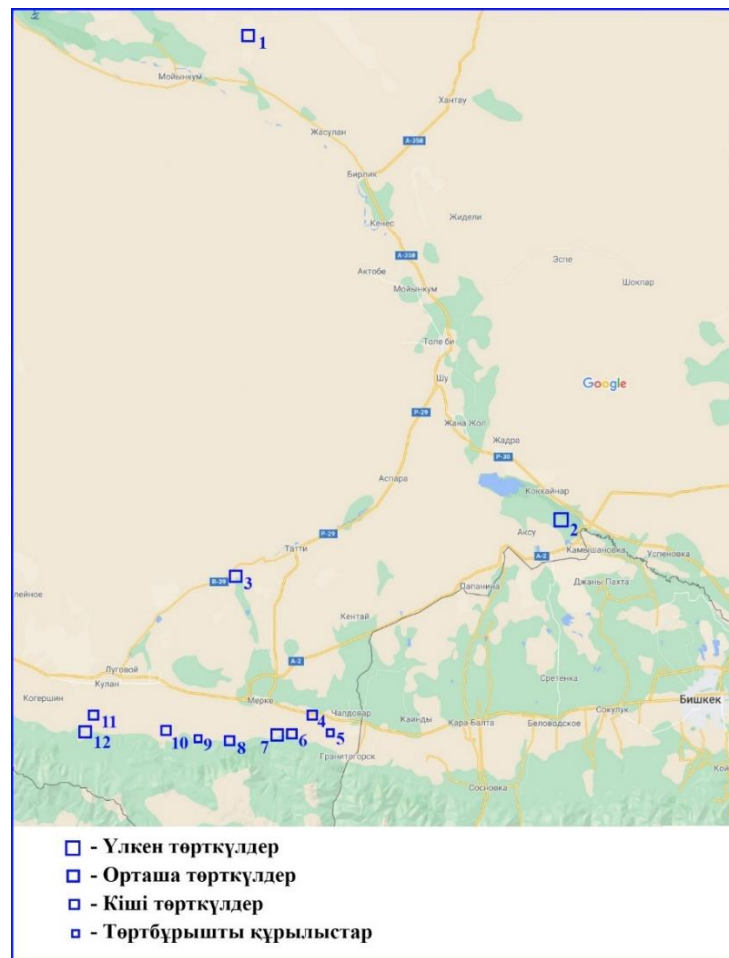
Төрткүл тәріздес ескерткіштердің нақты атқарған қызметі туралы біржақты пікір қалыптаса қоймаған. Ғалымдар арасында төрткүл тәріздес ескерткіштер ортағасырларда шаруашылық мақсатта қолданылған немесе бекініс орда қызметін атқарған деген пікірлер басымдау болып келеді. Отандық зерттеушілер арасында төрткүлдерді керуен сарай ретінде қарау да қалыптасқан. Төрткүл тәріздес ескерткіштердің кейбіреулерінің XVIII-XIX ғасырларға дейін қолданылып келгенін ескеретерін болсақ (Жолдасбаев, 1976, с. 46-59; Галкин, 1868, с. 180-181), аталған ескерткіштердің орналасқан аумағы мен мәдени қабатындағы материалдар кешені және құрылыс ерекшеліктері бойынша кешенді талдау, жоғарыда аталған сұрақтарға жауап беруге ықпал етері сөзсіз.

Тағы бір назар аударатын мәселе, Шу өңіріндегі жаңадан ашылған төрткүлдерге жүргізілген зерттеулер барысында, бірқатар ескерткіштердің кейінгі жылдары жүргізіліп жатқан құрылыс (Танабай төрткүлі), ауылшаруашылық (Бақтай төрткүлі) және жерлеу құрылыстары (Сыпатай төрткүлі) әсерінен жойылып бара жатқанын көрсетіп отыр. Өкінішке орай, соңғы жылдары мұндай антропогендік жұмыстардың қатты белең алуы, шаруашылық үшін ыңғайлы жерлерде орналасқан

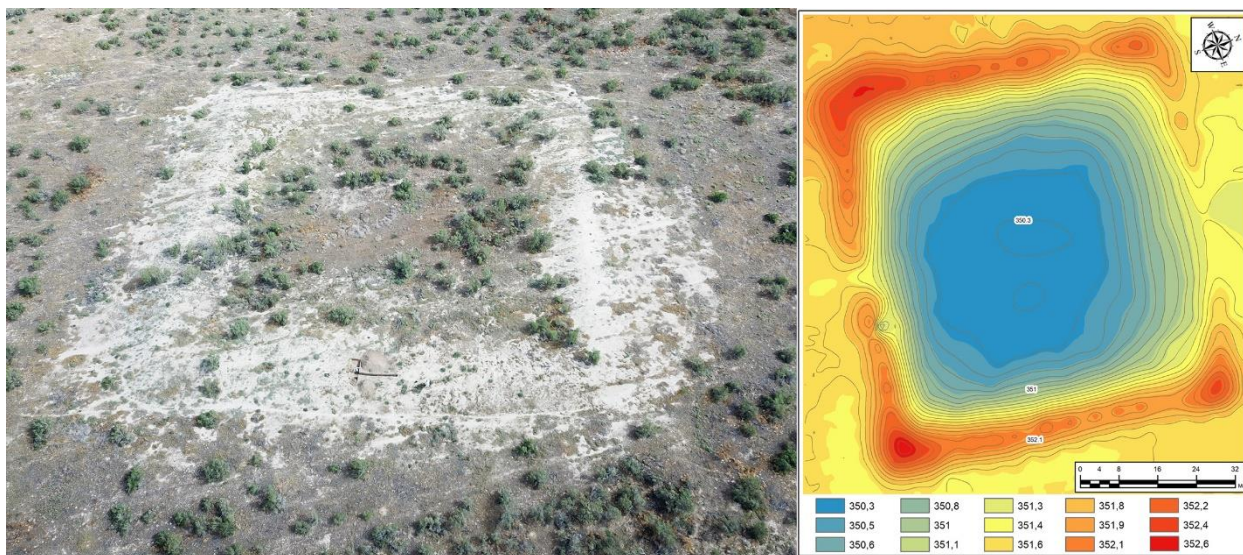
төрткүл тәріздес ескерткіштердің көпшілігінің жойылуына алып келуі мүмкін екендігін ескеру маңызды.



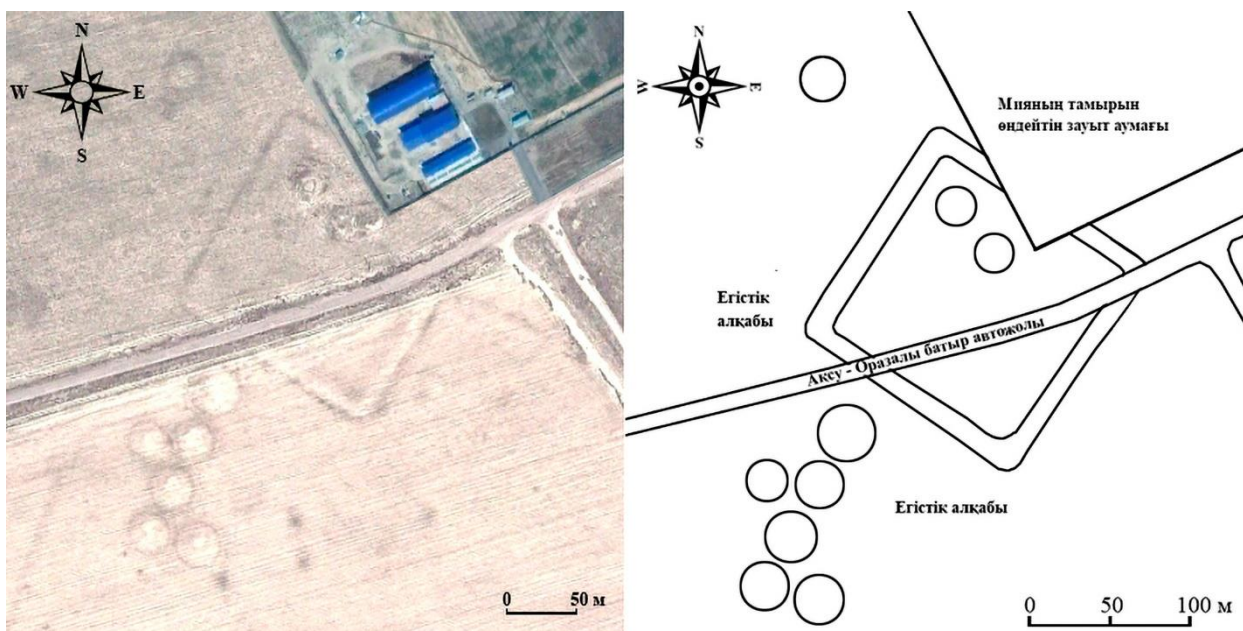
1-сурет. Қазақстан Республикасының және Жамбыл облысының картасы (google.com/mars бойынша)



2-сурет. 2018–2020 жылдары Шу өңірінен анықталған ортағасырлық төрткүлдер:
1. Жазық; 2. Танабай; 3. Қаратұмсық; 4. Сыпатай; 5. Сұрат; 6. Жалөрік; 7. Бақтай;
8. Талдыбұлақ; 9. Ойранды; 10. Қарақыстақ; 11. Сұлутөр; 12. Шайтанкөпір



3-сурет. Жазык төрткүлі. Өуеден түсірілген фотосуреті мен топографиялық жоспары



4-сурет. Танабай төрткүлі. Ғарыштан түсірілген фотосуреті мен схемалық жоспары



5-сурет. Қаратұмсық төрткүлі. Әуеден түсірілген фотосуреті



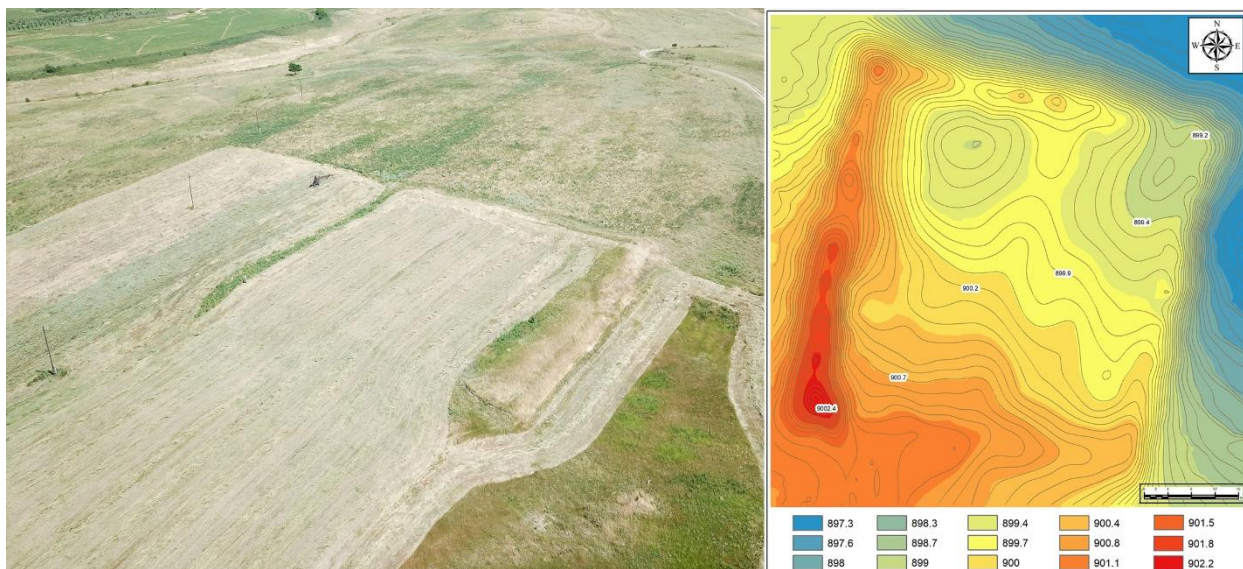
6-сурет. Сыпатай төрткүлі. Әуеден түсірілген фотосуреті



7-сурет. Сұрат төрткүлі. Өуеден түсірілген фотосуреті



8-сурет. Жалөрік төрткүлі. Өуеден түсірілген фотосуреті



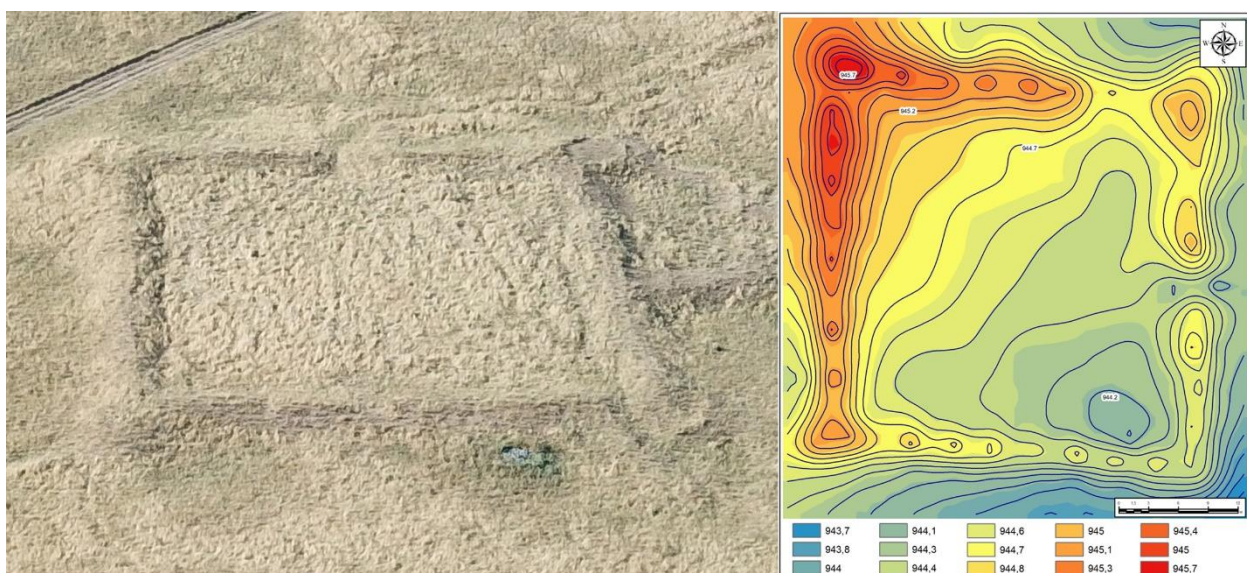
9-сурет. Бақтай төрткүлі. Өуеден түсірілген фотосуреті мен топографиялық жоспары



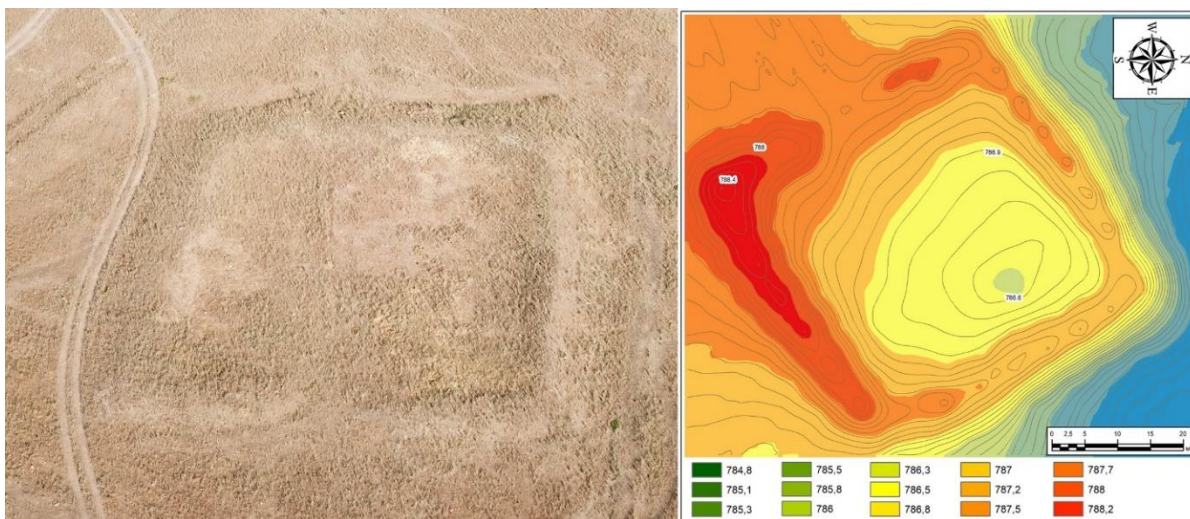
10-сурет. Талдыбұлақ төрткүлі. Өуеден түсірілген фотосуреті мен топографиялық жоспары



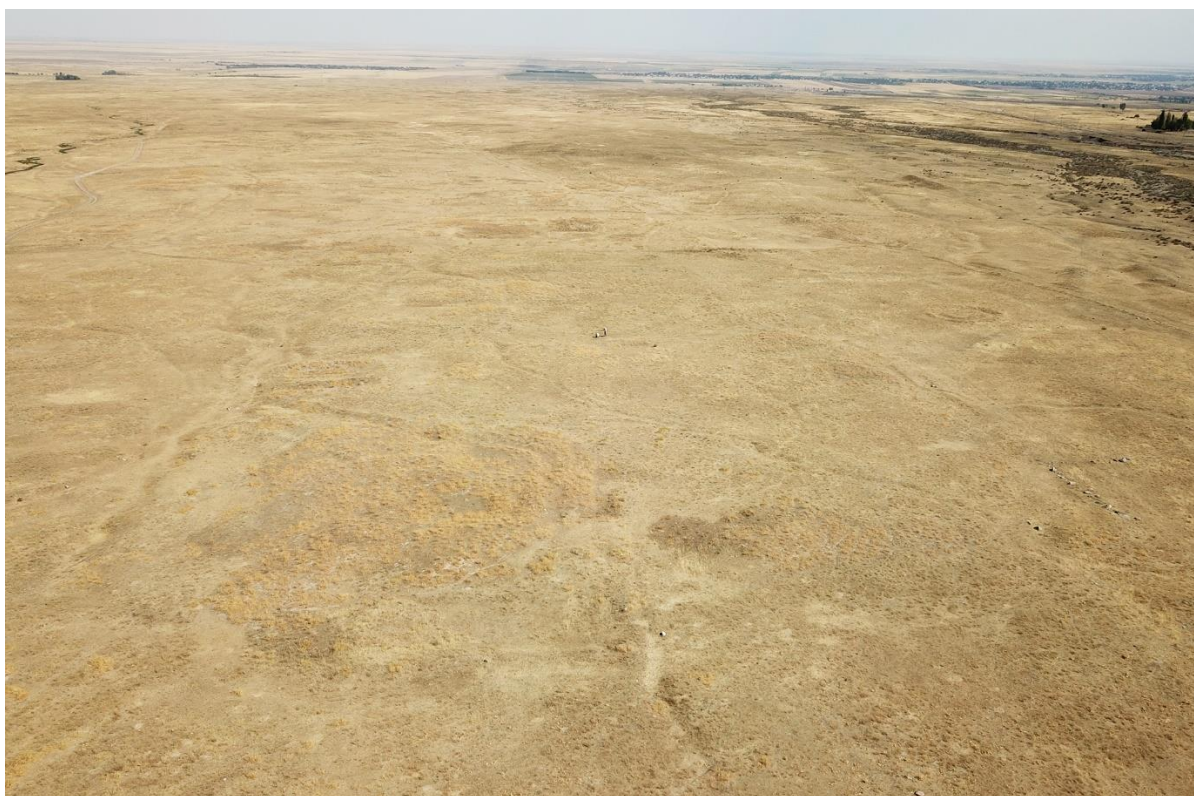
11-сурет. Ойранды төрткүлі. Өуеден түсірілген фотосуреті



12-сурет. Қарақыстақ төрткүлі. Өуеден түсірілген фотосуреті мен топографиялық жоспары



13-сурет. Сұлутөр төрткүлі. Әуеден түсірілген фотосуреті мен топографиялық жоспары



14-сурет. Шайтанкөпір төрткүлі. Әуеден түсірілген фотосуреті

Әдебиеттер

Ақымбек Е.Ш. Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданы материалдары бойынша). – Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. – 112 б.

Ақымбек Е.Ш., Шағирбаев М.С. Ортағасырлық төрткүлдер хақында // «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «IX Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – Б. 243-248.

Алипчиев, К. Байбосынов К. Свдл памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул, 1982. – 208 с.

Археологическая карта Казахстана. – Алма-ата: АН КазССР, 1960. – 450 с.

Байпаков К.М. Городища типа «торткуль» // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, Наука. 1978. – С. 80-96.

- Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг. Сочинение. – Москва, 1966. – Т. 4. – 495 с.
- Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина» // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Ленинград: АН СССР, 1950. – №14. – 249 с.
- Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии. – Санкт Петербург, 1868. – С. 180-181.
- Елеуов М. Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы): тарих ғыл. док... дис. – Алматы, 1999. – 360 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Қордай ауданы. – Алматы, 2010. – 396 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Меркі ауданы. – Алматы, 2011. – 256 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Мойынқұм ауданы. – Алматы, 2012. – 216 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Тұрар Рысқұлов ауданы. – Алматы, 2011. – 268 б.
- Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Шу ауданы. – Алматы, 2012. – 368 б.
- Жолдасбаев С. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата: Наука, – 1976. – С. 46-59.
- Каллаур В.А. Древние местности Аулиеатинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в восточной Туркестан // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. – Туркестан: Туран, 2011. – С. 78-85.
- Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе: Типография АН Кирг.ССР, 1959. – 184 с.
- Лаврентьев В.П. Краткий перечень бугров (курганов) находящихся в черте г. Аулие-ата // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. – Туркестан: Туран, 2011. – С. 223-227.
- Маргулан А.Х. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстана // Известия НАН РК. Сер. археол. – 1948. – Вып. 1. – №46. – С. 4-9.
- Пацевич Г.И. Археологические памятники района среднего течения реки Чу // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – 1941. – Фонд 2, опись 2, дело 64а.
- Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. – Т. 2. – 350 с.

NEW MEDIEVAL TORTKULI FROM THE SHU VALLEY (According to the research work for 2018-2020)

The article considers the medieval sites of tortkuls in Shui Valley, discovered by the Shui Archaeological Group of the Institute of Archeology named after A. Kh. Margulan during the scientific project AP05132457 "Medieval tortkuls of the Shui Valley (topography, stratigraphy, chronology)" (leader: E.S. Akymbek). Information about medieval tortkuls in Shu-Talas Valley is found in the works of V.V. Bartold, V.A. Kallaur, V.P. Lavrentiev, G.I. Patsevich, A.N. Bernstam, A.Kh. Margulan, P.N. Kozhemyako, M. Eleuov, K.M. Baipakov and other scientists.

The authors of the article analyze the topographic, typological structure of tortkuls identified during archaeological exploration work carried out by them in recent years, and try to find out the function of such sites. The article describes the locations, external forms and the modern state of preservation of medieval tortkuls, topographic plans and aerial photography are given.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛА (БАРШЫНКЕНТ): ЭПОСТЫҚ ДЕРЕКТЕРДЕ*

Сырдың төменгі ағысында Алтын Орда дәуірі кезінде жүздеген қалалар, елді мекендер, керуен сарайлар болған, олардың қалдықтары қазіргі таңда белгісіз төбелерге айналған. Ортағасырларда Орталық Азия мен Сыр өңірінде болған жиһангездер мен саудагерлерді таң қалдырған, көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болған қалалар, жойқын соғыстардың әсерінен, таққа талас және өзара қырқсулардың нәтижесінде, басқада сыртқы факторлардың әсерінен қирап бұзылған. Сол дәуірден қалған ескерткіштер тарихымыздың баға жетпес қазынасы болып табылады. Осындай мұраларға қатысты құнды мәліметтер халқымыздың «батырлар жыры» деп аталатын аузша деректерінде жақсы сақталған.

Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың, топонимдік жер-су атаулары атаулары жөнінде аса құнды мәлімет беретін дерек көздерінің бірі батырлар жыры. Батырлар жыры халық ауыз әдебиетіндегі бай мұралардың бірі. Батырлар жырының бастауы жерімізде мекен еткен ертедегі ру тайпалар мен тайпалық одақтардың ауыз әдебиетінде екенін ескерсек оның тарихи дерек ретіндегі маңызы да тереңдей түседі. Мәселен жыр-дастандарда сипатталатын маңызды оқиғалардың тарихи негізі барлығын; қалалар мен жер-су аттарының күні бүгінге дейін сақталғандығын, содай-ақ батырдың шынайы тарихи тұлға екендігін ескере отырып бұл жырларды дерек ретінде пайдалануға болады. Ең алғаш батырлар жырына көңіл аударып, оларды зерттеуге мән берген ғалым Ш. Уәлиханов болды. Ол қырғыздың «Манас» эпосы туралы: «Батыр төңірегіне топтастырылған барша халық ертегілерінің, хикаялары мен аңыздарының, жағрафия, дін және салттық жоралғы, әдет-ғұрып жөнінде түсініктердің энциклопедиялық жинағы» деген сипаттама береді (Валиханов, 2012: 356). Ал қазақ әдебиеті ғылымының негізін салушылардың бірі М. Әуезов: «Қазақ халқының эпосында батырлар жыры ең бір мол сала» - деп баға берген (Әуезов, 1969: 234-235).

Академик Ә. Марғұлан өзінің зерттеулерінде батырлар жырының кейбір құпия жақтарын ашумен қатар оларға тарихи дерек ретінде қарап, қазақ эпосын алты дәуірге бөліп қарастырған (Марғұлан, 1946: 75-81). Ал Ә. Қоңыратбаев қазақ эпосын тегі мен жанры жағынан онсалаға бөледі (Қоңыратбаев, 1991: 133), С. Қасқабасов болса эпосты «Ғашықтық жыр, тарихи жыр және балладалық жыр» - деп үш түрге бөлген (Қасқабасов, 2009: 214-293). Мұнадғы тарихи жырдағы батырлық жанр өз кезегінде Оғыз-Қыпшақ, Алтын Орда, Қазақ хандығы тұсындағы жырлар деп бөлінеді (Бабалар сөзі, 2012 : 483).

Алтын Орда дәуірінен сыр шертетін эпостарды: Едіге батыр, Қарабек батыр, Қамбар батыр, Көрғұлы, Орақ Мамай, Ер Тарғын (Бабалар сөзі, 2012: 392) жырларын тарихи жырлар деп қарастыра келе, жырдағы жер, су, қала атауларын Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық ескерткіштерден іздеуді жөн көрдік. Сондықтан түркі халқтарының ортақ шығармасы «Алпамыс» батыр жырындағы тарихи оқиғалар мен археологиялық деректердегі жер, су, адам атауларының ұқсастығына назар аударсақ.

Алпамыс батыр жыры – қазақ халқының батырлар жырының ішіндегі ең көнесі. Жыр дәл қазіргідей классикалық бүтіндікке ғасырлар бойында жетілу, толығу арқасында жеткен. Жырда көрсетілген жер, мекен, адам аттары, елдің шаруашылық кәсіптері, салт-ғұрыптары эпостың Алтын Орда дәуірінің төл туындысы екендігін дәлелдейді.

Жыр негізінен Алпамыс батыр мен оның жары Гүлбаршын сұлудың махаббат сюжеттерінен құралған:

..... Сарыбай деген бай еді
Жалғыз туған Гүлбаршын
Он бесте туған ай еді.
Жасыңнан саған айттырған

Гүлбаршын сұлу жар еді (Бабалар сөзі, 2012: 81). Жырда аты аталған Гүлбаршын сұлу мен моңғолдар күйретен ортағасырлық Баршынкент қаласының өзара тарихи сабақтастығы жайында деректер мен зерттеушілердің бірқатар пікірлер бар.

* Мақала №AP09260898 «Ортағасырлық Қышқала (Баршынкент): Алтын Орда дәуіріндегі қалалық мәдениет контекстінде» жобасы бойынша жазылды.

1219 жылы моңғол әскерлерінің Сығанақтан Женке қарай бара жатқан жолында жаулап алынған қалалар Жувейнидің еңбегінде сипатталады (Бартольд, 1963: 236). Ал, Рашид-ад-Дин осы қалалардың моңғолдарға соғыссыз берілгені туралы (Материалы, 1939: 485) жеткізеді. К.Д'Оссон келтірген Жувейнидің мағлұматы бойынша Жошы және оның әскерінің аймақта тірі жан қалдырмағанын» (Д'Оссон, 2003, 116-б) хабарлайды. XIII-XIV ғасырларда өмір сүрген ортазиялық тарихшы Абұлғазы: «Баршын қаласы Оғыз еліне даңқы жайылған жеті қыздың бірі – Гүлбаршынның атымен байланысты» (Әбілғазы, 1991: 102), – деп көрсеткен Яғни бұл келтірілген деректерден біз Сырдария өзенінің төменгі ағысында көптеген қалалардың және олардың ішіндегі ең әйгілісі Баршынкент атты қаланың болғандығын анықтаймыз.

Енді жырдағы мына зәулім қаланың қалай ойырандалғаны туарлы тіркестерге көңіл аударсақ:

...Айқай сүрен салады

Күркіреген даусы

Күншілік жерді алады.

Қаланың аузын қан қылды

Қақпаның аузын шаң қылды... – деп (Бабалар сөзі, 2012: 460) онда қырық қақпалы қала болғандығы жайлы баяндалады (Алпамыс батыр, 1977: 208-223).

Академик Ә.Х. Марғұлан жоғарыда келтірілген Абұлғазының пікіріне сүйене отырып, Баршынкент атауын халық поэмасының кейіпкері «Алпамыспен» байланыстыра келіп: «Оғыз феодал ақсүйектерінің өкілі Баршын есімді сұлу, атақты әйел Сырдарияның бойындағы қаланы өз есімімен атады, осыдан Қызқала шыққан» (Марғұлан, 2011: 222) – деп, бұл қаланың қираған бөліктері: «Сырдарияның оңтүстік жағасында Қызылорда мен Шиелі арасында орналасқан және Қызқала атауымен белгілі» – деп жазған (Марғұлан, 2011: 222).

1951 жылы В.М. Жирмунский Түркология жинағындағы «Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи» атты мақаласында: «"Оғыз" сөзі жалпы зат есім ретінде "бұқа" дегенді білдіреді, ал жалпы тілдік қолданыста "барчин" сөзі "барқыт" дегенді білдіреді, алайда бұл аймақта бірқатар оғыз атаулары мен оғыз естеліктерінің болуы сізді оғыз халқы мен оның эпикалық кейіпкері, батыр қыз Барчин туралы ойлануға мәжбүр етеді. Аты аңызға айналған Барчин сұлудың кесенесі баршин-дарьямен көршілес орналасқан», - деп жазған (Жирмунский, 1951: 101). В.М. Жирмунскийдің бұл ойын Ә.Қоңыратбаев да растайды. Ол «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын есіміне тоқтала отырып, бұл есімнің этимологиясы түрлі негіздерге байланысты қарастырылатынын келтіреді: «Оны парчин (парча – мата атауы) деп ұғынатындар бар, қыздардың сұлулығын, нәзіктігін гүл, жібекке теңеу түркі тайпаларында кең етек алған үрдіс десек, бұл пайымдауының негізі болуға тиіс. Бірақ антропонимдік тұлғадағы көне атауды бір ғана эпитет деңгейінде ұғыну жеткіліксіз болар еді» (Қоңыратбаев, 1991: 218) – дейді.

С. Жолдасбайұлы Баршынкент туралы: «Баршынкент атының XIII ғ. орта кезіндегі жазба деректерде кездесуі, ертедегі аңыздар мен батырлар жырындағы хабарлар мен сәйкес келуі бұл аймақтағы соңғы кездегі ел аузындағы кенттің, атының сақталуы, дарияның Баршын аталуы жай нәрсе еместігін байқатады. Олай болғанда оғыздармен қыпшақтар өмір сүрген Баршынкент мекенінің болғандығы сөзсіз» деп жазған (Жолдасбайұлы, 1996: 13).

Осы келтірілген деректер мен ғылыми зерттеулер негізінде археолог мамандар Алтын Орда кезіндегі Баршынкент қаласының орнын Ортағасырлық Қышқала деп болжам жасайды (Мәмиев, 2004, 14-27 бб; Байпаков, 2007: 35-61).

Ортағасырлық Қышқала Қызылорда облысы, Тереңөзек ауданы, Қоғалыкөл ауылдық округі жерінде орналасқан.

1990-жылдарда Қышқалада жүргізілген қазба жұмыстарының барысы, онан ашылған құрлыстар, табылған археологиялық заттар Т. Мәмиевтің «Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII – XVIII ғғ.)» тақырыбына тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазған диссертациялық жұмысында қысқаша жазылған (Мәмиев, 1999: 64-69). Жұмыста ескерткіштің қолдан сызылған жобасы, жүргізілген қазбалардың жобалары, кесінділері және олардан табылған сырлы қаптамалардың суреті берілген (Мәмиев, 1999: 64-69).

2018-2020 жылдары Қышқаладағы зерттеу жұмыстарын «Археолог» Халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» ЖШС, Тұран археологиялық экспедициясы жетекшісі М. Елеуов және Қызылорда облысының мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының, Қызылорда облысының тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі коммуналдық мемлекеттік мекемесінің қаржыландыруымен бастап, 2018 жылы бірнеше жерде қазба жұмыстары жүргізіліп (Таллев, Елеуов, Есенов, 2018: 259-271), 2019 жылы 2-қазбаны кеңейтіп, тереңдетіп, оның 19 бөлмеден тұратын сегіз қырлы медресе болғанын және қазба 3-тен қыш кесек күйдіретін пеш, ал

қазба 4-тен сегіз адам жерленген қорым мен оған қатысты құрылыстардың қалдықтары ашылып, қаланың алып жатқан жер көлемі, топографиялық құрлымы, қорғау аймағы 7 г, құрлысты реттеу аймағы 11га және табиғи ландшафты қорғау аймағы 18 га болғаны анықталып (Елеуов, Талеев, Есенов, Молдахмет, 2019: 460-468; Қызылорда облысы, 2019: 25-27; 9-14), 2020 5 жерде қазба жүргізіліп, қазба 6 және кесік 2 ден анағұрлым жақсы сақталған архитектуралық құрлысы ерекше нысандар анықталды. (Қызылорда облысы, 2020: 11; 22-26; Елеуов, Есенов, 2020: 67-68; Елеуов, Есенов, Молдахмет, 2020: 24-31).

Қортындылай келе Алпамыс жырындағы Гүлбаршынның туып өскен қаласы мен жазба деректердегі Баршынкент қаласының өзара тарихи байланыстары бар екені анықталды. Ал, Қышқаладан ашылған сегіз қырлы медресе архитектурасының орта азияда қайталанбайтын кешен болғанын және одан табылған тенге де «Барчинт» сөзінің жазылғанын ескерсек әйгілі Баршынкент қаласының орны қазіргі Қышқала қаласы екені сөзсіз. Сонымен қатар Қышқаладан ашылған зәулім кесенелер мен жерлеу орындарына назар аударсақ, ержүрек қыз Гүлбаршынның құрметіне тұрғызылды делінетін ескерткіштің орны Қышқалада болуы мүмкін деген болжам жасаймыз.

Әдебиеттер

- Алпамыс батыр // Ақсауыт. Батырлар жыры. 2 томдық. 1том. – Алматы: Жазушы, 1997. – 208 – 223 бб.
Әбілғазы. Түрік шежресі // Алматы: Ана тілі, 1991. – 208-б.
- Әуезов М.О. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры//Шығармалар. 12 томдық. 11 том. – Алматы: Жазушы, 1969. 205-251 бб.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2012. Т.35: тарихи аңыздар. – 392 б. (45-48, 75-77, 102 бб).
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2012. Т.85: тарихи аңыздар. – 416 б. (45-48, 75-77, 102-б).
- Байпаков К. М. Огузы, туркмены и селджуки в городах Жетысу и Южного Казахстана // Известия НАН РК. Серия общественных наук. –(253). – Январь – февраль 2007 г. – С. 35 – 61.
- Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. т. 1. - М., 1963.
- Валиханов Ч.Ч. Исторические предание о батырах XVIII века// Сочинения в 5- ти томах. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. 1961. – Т.1. – 220-227 бб.
- Д’Оссон К. От Чингисхана до Тамерлана. Алматы: «Санат», 2003.
- Елеуов М., Есен С., Молдахмет А. Ортағасырлық Қышқалада жүргізілген 2020 жылғы зерттеулер // *Мәдени Мұра журналы № 2.*, 24-31-б.
- Елеуов М., Есенов С. Қышқаланың сегіз қырлы медресесі. ККСОН Әл-фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2020. №3(98) – 65-72 бб.
- Елеуов М., Талеев Д.Ә., Есенов С., Молдахмет А. Ортағасырлық Қышқалада 2018 жылы жүргізілген зерттеулер // Марғұлан оқулары: Көрнекті қазақстандық археолог К.А.Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Нұр-Сұлтан, 2019. Б. 460-468.
- Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи// Тюркологический сборник, I. М.-Л.: 1951. С.184., с. 93-102.
- Жолдасбайұлы Сәйден Жетісу тарихы (XVI – XVIII ғғ). Тарихи және полеоэтнологиялық зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 1996 – 300 б.
- Қазақ совет энциклопедиясы. I том. – Алматы, 1972. – 640 б.
- Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: «Жібек жолы», 2009. – 303 б; Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. Т.3. – 536 б.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы/ Құрастырып алғы сөзін жазған – Ә. Қоңыратбаев. – Алматы, 1991. – 288 б. (74-96-б).
- Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі тақырыбы бойынша 2018 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық). – Алматы, 2018. – 94 б;
- Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі: ҒЗЖ туралы (аралық) есеп// «Археолог» Халықаралық ғылыми зерттеу орталығы» ЖШС: жетекші: Елеуов М.; орындаушылар: Елеуов М., Есенов С., Арынов Қ., Қиясбек М. – Алматы, 2019. – 83 б.
- Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі: ҒЗЖ туралы (аралық) есеп// «Археолог» Халықаралық ғылыми зерттеу орталығы» ЖШС: жетекші: Елеуов М.; орындаушылар: Елеуов М., Есенов С., Молдахмет А., Қиясбек М. – Алматы, 2020. – 94 б.
- Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году.– СПб., 1870 С. I – X, примечания и приложения 1 – 39 с.
- Маргулан А. О характере и исторической обусловленности Казахского эпоса // ИАН Каз ССР. Серия историческая. – 1946. - №2. 75-81 бб.

Марғұлан Ә. Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан. – Алматы: Алматы-Болашақ баспасы, 2011. – Т. 9. – 472 б.

Мәмиев Т. Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірі қалалары (XIII – XVIII ғ.ғ) 07. 00. 06. – Археология тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Қазақстан Республикасы. – Алматы, 2004. – 34 б.

Путешествия выстогныестраны ПIANO Карпини и Гильомаде Рубрука. Серя :Путешествия. Прикулечения. – Алматы: Ғылым, 1993. – 248 с.

Талеев Д.А., Елеуов М., Есенов С. Тағдыры жұмбақ Қышқала. Қазақстан археологиясы. – 2018. – № 1-2. – 259-271 бб.

MEDIEVAL KISHKALA (BARSHINKENT): IN EPIC SOURCES

The article deals with the main issues related to the names of Land, Water, Human, and cities, including Epic poems from the Golden Horde era to the present day. Comparative analyses of these issues and historical events in the epic were carried out on the basis of archaeological data. The work, which is common to all Turkic people: "Alpamys" batyr poem, was taken in the main criteria of the article.

The article was prepared within the framework of the project AP09260898 "Medieval Kishkala (Barshynkent): in the context of urban culture in the era of the Golden Horde" for 2021-2023 with grant funding from the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan.

Н.Т. Рахимов

*Худжандский государственный университет
им. академика Б.Г. Гафурова
г. Худжанд, Таджикистан
nabir@mail.ru*

ПОЛЕВОЙ СЕЗОН В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ: РАСКОПКИ В КРЕПОСТИ ХУДЖАНДА

Худжандская крепость – один из важных археологических памятников Таджикистана, расположен в центра современного г. Худжанда, административного центра Согдийской области Республики Таджикистан. Территория крепости, площадью 6 га, окружена пахсовыми стенами разной сохранности. В северо-восточной части крепости находится высокий искусственный холм высотой 26 м – Арк, на котором располагалась резиденция правителя.

Худжанд был завоеван русскими войсками 24 мая 1866 года и присоединён к Российской империи. Сразу же после взятия города, Худжандская крепость стала местом расположения частей царской армии. После революции 1917 года в крепости размещались части Красной Армии, а позднее, в советские годы здесь располагалась воинская часть Советской Армии, в 1992 - 2016 гг. – части национальной гвардии Республики Таджикистан.

Археологическое изучение территории Худжанда начинается в 1954 году. Однако, ввиду нахождения на территории крепости режимного объекта (воинской части) на протяжении всей второй половины XX и начале XXI вв. не всегда удавалось получить разрешение руководства воинской части на проведение раскопочных работ внутри крепости. Несмотря на это, в 70-х - 80-х гг. XX века, на территории крепости были заложены 13 шурфов, из них 9 шурфов (№27-29, 31-35) внутри и 4 шурфа снаружи крепости (вблизи стен) (Рис.1). Раскопки показали, что памятник многослойный: согласно материалам стратиграфического шурфа №29, заложенном в северо-западном углу Арка, самый нижний культурный слой, постилающий материк в этой части памятника относится к VII-V вв. до н.э. а верхний слой представляли остатки зданий конца XIX-начала XX вв. (Негматов, 1986: 3-15).

В 2015 году руководство администрации Худжанда приняло решение о постройке нового центра для размещения гарнизона и выводе военной части за пределы города, что позволило продолжить изучение памятника с 2017 года.

Археологические работы 2020 года стали продолжением изучения территории крепости, которое было начато в 2019 году. Основная цель работ 2020 года является определение стратиграфии памятника. Места раскопочных работ были выбраны с учётом проекта реконструкции Худжандской крепости и изучения участков, на которых планируются строительные работы. Археологические раскопки были организованы и проведены в на двух объектах Худжандской

крепости: разведочный шурф в северной части крепости и раскоп дворца правителей худжанского владения на Арке.

Прошедший, 2020 год выдался тяжелым для всего человечества: пандемия коронавируса “Covid-19” внесла свои коррективы во все сферы жизнедеятельности населения планеты. Полевые работы в условиях пандемии коронавируса “Ковид-19”. Эпидемиологическая ситуация наложила свои отпечатки и на полевые работы. Раскопки, запланированные на май были перенесены на август-сентябрь месяцы 2020 года, когда эпидемиологическая ситуация стабилизировалась, но все-таки требовалось придерживаться всех необходимых и требуемых условий. Можно сказать, что работа в масках даже оказалось полезной. А все виды жидких “антисептиков” успешно заменяли спирт. Было жарко, но маска предохраняла от пыли, а перчатки, хотя и не очень комфортные для работы, защитили руки от мозолей и пыли. Была принята во внимание и социальная дистанция, то есть на каждом объекте работ присутствовали не более 4 человек (1 руководитель, 3 рабочих).

Шурф 1/20. В северной части крепости был заложен разведочный шурф 1/20. Как было отмечено выше, к западу от Арка, на северной половине территории крепости намечается возведение туристического объекта – небольшого этнографического квартала, состоящего из 6 домовладений представителей разной общественной-социальной страты населения Худжанда (ремесленников, торговцев), отрезка улицы, хауза, ремесленной мастерской и т.д. Место для Шурфа 1/20 было избрано на пространстве между этнообъектом и северной стеной крепости. В задачу исследования входило определение стратиграфии данного участка, попадающего в зону благоустройства этнографического квартала. Шурф заложен в 7 м к югу от крепостной стены, в 15 м к западу от основания арка и 4 м к северо-востоку от стены этноквартала. Размеры разведочного шурфа 1/20 - 4x4 м. На общей схеме расположения шурфов и раскопов территории крепости шурф №1/20 располагается точно между шурфами №33 и №34. При раскопках этих шурфов Т.В.Беляева получила интересные материалы, относящиеся к ранней истории худжандской крепости и в целом, Худжанда. Так, в нижних слоях шурфа 33 были получены материалы середины I тыс. до н.э. – остатки кирпичной стены, возведённой в V-IV вв. до н.э. и керамика VI-IV вв. (Беляева, 1982, с.270). А в шурфе 34 был зачищен бадраб, прорезавший древний культурный слой. В заполнении бадраба был получен богатый керамический материал X-XI вв. (Беляева, 1982, с.271).

Шурф 1/20 дал новые материалы, дополняющие понимание содержание культурных слоёв, полученное Т.В. Беляевой по полосе пространства крепости, прилегающей к северной фортификационной стене крепости с внутренней стороны.

Верхний слой шурфа был снят без учёта, так как представлял собой толстый слой мусора XX века. Слой состоял из слоя земли, содержащего отрывки бумаг, ткани, различных металлических изделий (гвозди, скобы, фрагменты металлических пласти, ржавых трубок), битое стекло и др. Как было отмечено выше, пребывание в крепости воинских частей Красной, Советской армий, а потом и таджикской национальной гвардии отложилось в слое мусора. До начала строительства этнографического квартала строители провели планировочные работы, что привело к разрушению и смешению верхних культурных слоев крепости в этой части её территории. Поэтому, в верхней части шурфа вместе оказались фрагменты разновременной керамики: чаш-коса и блюд XVIII-XIX вв., один фрагмент керамики (горшкообразного изделия) XVI-XVII вв. несколько фрагментов кувшинов и горшков и симобкузача X-XII вв. В этой части шурфа остатков архитектурных сооружений указанных исторических периодов (в виде пахсы или кирпичей) не обнаружено. Вероятно, объясняется это не только разрушением и их уничтожением при работе строительной техники, но и тем, что на этой пристенной части каких-либо строений не возводилось.

На глубине 1.2 м от нижнего уровня средневековой крепостной стены начинается очень плотный слой, занимающий почти всё пространство шурфа 1/20. Зачистка производилась по всей площади шурфа. Плотный грунт залегал послойно. При зачистке каждой новой поверхности шурфа отслаивались плотные слои толщиной до 10-12 см. Вероятно, эти слои являются остатками древних стен. В слоях встречаются небольшие фрагменты красноангобирванной керамики античного периода. Форму и функциональное назначение не удаётся определить из-за малых размеров находок. Большое количество мелких фрагментов керамики свидетельствует о том, что они попали в толщу стены при замесе глины и возведении стены. Однако, исходя из структуры и ангоба находок можно говорить, что все находки являются фрагментами тонкостенных керамических изделий, сделанных из хорошо отмученной глины. В юго-восточном квадрате шурфа найден крупный фрагмент ладьевидной зернотёрки из серого песчаника. западнее от первого обнаружен второй другой обломок такой же зернотёрки. В квадрате 9 шурфа 1/20 найдена стенка (верхняя часть) красноангобирванной чашки. Черепок очень плотный, венчик заострён и слегка выгнут наружу

(Рис.2). В этом же квадрате, 46 см севернее от стенки чаши найдены ещё два фрагмента античной керамики: стенка чаши цилиндрической формы и т.н. “рыбницы”(Рис.3). Фрагменты аналогичны керамике античного периода из раскопок других памятников Средней Азии (Исомиддинов, 2010:131-140; Рахимов, Бободжонова, 2019: 23-32).

Плотный слой, занимающий почти всю площадь шурфа 1/20 имеет толщину 40-50 см. Ниже зачищен культурный слой предшествующего периода. Фрагменты красно-и белоангобированной керамики хорошего качества изготовления. Представляет интерес горловина горшка с отогнутым венчиком, имеющим в разрезе подтреугольную форму. Изделие выполненное из хорошо отмученной глины.

В целом, учитывая все находки, включая маленькие фрагменты, можно констатировать, что в комплексе находок много фрагментов тонкостенной красно-ангобированной и лощенной керамики (чаши, кубки, тарелки и др.), аналогичной комплексам керамики соответствующего периода из других памятников региона.

В северной части шурфа, в квадрате 2 отмечена скопление камней среднего размера (Рис.4). Среди них одна ладьевидной формы зернотёрка. Интересно, что на небольшом квадрате уже обнаружены три зернотёрки. Вероятно, в скоплении камней под стеной возможны находки и других зернотёрок. Зернотёрки служили для измельчения пшеницы, ячменя и других зерновых растений. Пшеницу клали на вогнутую гладкую поверхность и растирали продолговатой круглой галькой или плоскими небольшими зернотёрками. Такие гальки-каталки также были найдены в раскопах и шурфах Худжандской крепости, они не обработаны. Возможно, зернотёрки использовались и для изготовления муки. На это указывает отсутствие ручных каменных мельниц. Зернотёрки могли использовать и для измельчения зерновых и естественных съедобных трав с применением пестиков. Нужно полагать, что плоские дисковидные необработанные гальки, найденные на городище, тоже использовались в хозяйственных работах.

Находки зернотёрок свидетельствуют о том, что жители древнего худжандского поселения широко использовали зерновые злаки в пищу. К юго-западу от Худжанда в пойме реки Сырдарья есть большая территория, благоприятная для земледелия. Сейчас здесь рисовые поля жителей пригородного селения Ява. Нет сомнения, что жители поселения в древности выращивали на этих землях пшеницу и другие злаки.

Характер скопления камней и его назначение не выяснены (Рис.4). Несколько фрагментов керамики, покрытой плотным белым ангобом. По стратиграфическому положению и фрагментам керамики этот слой можно датировать VII-V вв. до н.э. Раскопки на этом уровне шурфа 1/20 были приостановлены.

Таким образом, стратиграфическая картина шурфа 1/20 во многом напоминает шурф №33. Т.В.Беляева в отчёте о результатах раскопок в этом шурфе отмечает фиксацию отрезка древней стены V-IV вв. до н.э., построенной из прямоугольных кирпичей форматом 50x39x13 см и пахсы (зачищены два ряда по 80 см) над культурным слоем 6-5 вв. до н.э. Материалы шурфа 33 показали, что древняя северная оборонительная стена городища находилась южнее современной. Исходя из датировки, Т.В.Беляева открыла в шурфе 33 участок укрепления V-IV вв. до н.э., приходящий на период постройки Александрии Эсхаты (Беляева, 1982, с.269-270). В шурфе 1/20, заложенном несколько восточнее шурфа 33, зафиксирован другой участок той самой стены античного города и предшествующий ему культурный слой, относящийся к VII-V вв. до н.э. Данные материалы согласуются с архаическим и античным слоями в стратиграфии Худжанда. Особенно ценными являются материалы, подтверждающие локализацию многократно описанной античными авторами легендарной Александрии Эсхаты, на территории Худжандской крепости (Negmatov, Belyaeva, 1986, p.41-54). К концу полевого сезона материк не был достигнут. Продолжение работ и завершение раскопок шурфа 1/20 поможет уточнить датировку подстилающего материк культурного слоя.

Изучение культурных слоёв последнего этапа жизни на Арке цитадели Худжанда. Другим объектом археологических работ 2020 г. в Худжандской крепости был Арк, расположенный в северо-восточном углу крепости. Арк крепости представляет собой большой искусственного происхождения земляной холм (высотой 26 м), образовавшийся в результате строительной деятельности людей на протяжении почти 3 тысяч лет. Холм в верхней части имеет плоскую площадку размером 80x80 м. Восточную часть площадки занимает возвышение, представляющее собой остатки дворца правителей Худжанда в середине XIX века. Археологическое изучение остатков дворца началось в 2019 году. Тогда было вскрыто 6 помещений верхнего уровня. В центре комплекса находилось большое помещение, служившее приёмным залом, к которому примыкали соседние, жилые и парадные помещения (Рахимов, 2019, с.12-34).

В нынешнем полевом сезоне работы по вскрытию и изучению остатков дворца и жилых горизонтов Арка были продолжены. Раскопки велись в трёх частях Арка: на северном, на западном и южном склонах основного холма

Согласно стратиграфии памятника последний период жизни относится к концу XIX- началу XX века, от 1866 до 1917 гг. Как известно, Худжанд был взят после четырехдневного бомбардирования и жестокого штурма отрядами под командованием генерала Д.И.Романовского 24 мая 1866 года и таким образом был включён в состав Российской империи. Из материалов хроники завоевания Средней Азии царской Россией известно, что жители города отчаянно оборонялись, однако город был взят и три дня подвергся грабежу (Взятие Ходжента, 1866, с.96). Судьба обитателей Арка точно неизвестна, но арк был взят в тот же день, как и весь город (История, 2010, с.509-510). Дворец правителя также подвергся разграблению. Тогда же в мае 1866 года в опустевший комплекс зданий на арке и в цитадели вошли русские солдаты, и цитадель стала местом размещения русского гарнизона. Разрушенные части зданий были отремонтированы, кое-где и кое-что было подправлено, и цитадель стала местом гарнизона вплоть до победы Октябрьской революции 1917 года. Археологические работы 2020 года дали важные материалы для освещения именно этого периода истории крепости.

Русский путешественник и этнограф Е.Л.Марков в начале XX века был проездом в Худжанде и оставил весьма интересные записки о городе. По его мнению, самой интересной частью тогдашнего Худжанда была крепость. Описывая современное автору состояние крепости, Е.Л.Марков отмечает, что «Теперь в цитадели расположены казармы местной команды, уездное казначейство, сберегательная касса, цейхгауз (то есть здание, где хранились запасы обмундирования, снаряжения, вооружения, провианта и тому подобное, военная кладовая для оружия или амуниции - Н.Р.), — все то, что нужно особенно оберегать в минуты опасности и что всегда нелишне держать подальше от праздного любопытства и праздного шатания» (Марков, 1901, с.106). Судя по записям, Е.Л.Марков посетил и осмотрел также и внутреннюю часть крепости. Он упоминает об учениях солдат русского гарнизона, проходивших во время его посещения, на плацу. При осмотре крепости Марков обратил внимание и на Арк худжандской крепости. Он пишет, что «в одном углу крепости возвышается довольно значительно над всеми ее стенами и башнями — особый форт, нечто вроде цитадели в цитадели. С его плоской террасы, висящей над пучиной Сырдарьи, открывается широкий вид на окрестности и на самый Ходжент» (Марков, 1901, с.107).

При раскопках 2020 года на Арке и в самой крепости указания Е.Л.Маркова нашли подтверждения. На объектах раскопок отмечены три последовательных ремонтных периода, когда при сохранении общей планировки дворца, отмечены отдельные перепланировки, пристройки и перегородки на протяжении почти 50-ти лет (1867-1917 гг.).

В связи с размещением солдат внутри крепости были проведены ремонтно-строительные работы, как в крепости, так и на Арке. Прежде всего, были восстановлены разрушенные артиллерийские части строений Арка, перестроены внутренние части помещений дворца. Для обогрева помещений были построены кирпичные печи, обнаруженные во время раскопок. Как сообщается в источниках, в 1872-1874 гг. началась разработка угольных копей Сулюкты в Худжандском уезде, а добытый уголь привозили в Худжанд для печей крепости (Алкин, 1931, с.288-289).

В южной части дворцового комплекса и справа от въезда в Арк изучены несколько помещений последнего периода функционирования цитадели. Вход в Арк оформлен в комплекс, состоящий из двух башен, предвратных помещений и укрепленных ворот. Этот комплекс хорошо виден на фото крепости из Туркестанского альбома.

После взятия крепости русскими войсками и заселения его солдатами, происходит некоторая перепланировка и появляются несколько новых помещений перед воротами. Разрушение верхних частей башен и стен привело к тому, что все перед башенные помещения оказались завалены. Во время проведения раскопок дворцового комплекса предбашенные помещения были зачищены. Раскопки показали, что эти помещения расположены амфиладно с юга на север. По размерам - небольшие открытые на юг. Самое южное помещение оказалась и самым маленьким, зажатым с востока крепостной стеной, а с запада пандусом въезда в Арк. В северо-восточном углу помещения зачищена печь, стены которой, выложенные из сырца, сильно прокалились. Красными стали и кирпича дымохода, вероятно постоянно находившимися под воздействием жара и горячего воздуха из печи (Рис.5). Стены помещения с внутренней стороны обмазаны глиной и побелены известью. Второе помещение расположено выше, далее зачищено третье помещение. Самое верхнее третье помещение сохранилось лучше. Здесь хорошо заметны несколько этапов ремонта и перестроек: два-

три слоя обмазки - сначала глиной с саманом, затем штукатурка жидкой илистой глиной и, наконец третий ремонт с использованием извести.

На западном и южном склонах холма-дворца началась зачистка. Прямо напротив входа в Арк, на южном склоне зачищена площадь размером 20x4 м. Под насыпным слоем и завалом околонурилась стена, выведенная сырцовыми кирпичами. Стена ориентирована по линии запад-восток. Поверхность стены хорошо оштукатурена глинно-саманной обмазкой. Заполнение помещения рыхлое, содержащее гувалыки, обломки сырцовых кирпичей, надувной лёсс. Керамика в основном представлена фрагментами глазурованных изделий. Целых форм нет. Фрагменты также не выразительны. Судя по технологии и подглазурной росписи керамика относится ко второй половине XIX века. Аналогичная керамика была получена и в предыдущих раскопах на территории Худжандской крепости (Рахимов, 2019, с.356-360).

Таким образом, несмотря на сложности, «ковидный» сезон раскопок на территории Худжандской крепости дал интересные материалы по обживанию памятника в разные периоды истории, в частности, античному и последнему, датируемому концом XIX -XX вв.

Особенно важным является выявление культурных слоев середины и второй половины I тыс. до н.э. Полученные материалы указывают на существование под современной крепостью слоев Архаического и античного городского поселения и, тем самым, ещё раз подкрепляют локализацию Александрии Эсхаты (города, построенного Александром Македонским на берегу Сырдарьи) под современным г.Худжанд.

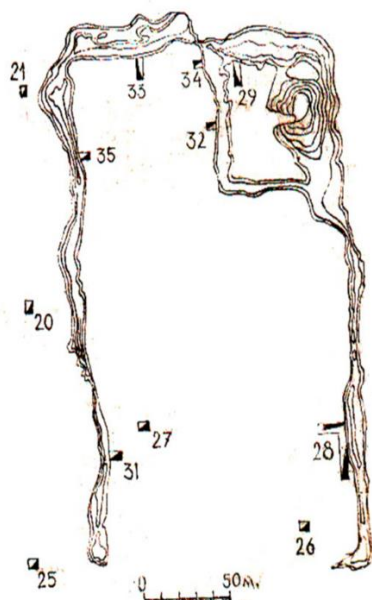


Рисунок 1. Худжандская крепость. Расположение шурфов



Рисунок 2. Шурф 1/20. Фрагмент античной керамики



Рисунок 3. Шурф 1/20. Античная керамика



Рисунок 4. Шурф 1/20.
Скопление камней под древней стеной



Рисунок 5. Арк Худжандской крепости.
Дворец бека. Помещение №5

Литература

- Алкин И. Средняя Азия. Экономико-географический очерк. - М., 1931. - 392 с.
- Беляева Т.В. О работе Ленинабадского отряда в 1976 году//Археологические работы в 1976 году. - Вып.16 (1976). - Душанбе, 1982. - С.263-281.
- Взятие Ходжента//Военный сборник. №7.- Русское военное обозрение: Бухарские дела. - СПб., 1866. - С.89-103
- Исомиддинов М. Стратиграфия городища Коктепа и некоторые вопросы истории и культуры Согдианы эллинистического периода //Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии. - Ташкент, 2010. - С.131-140
- История таджикского народа. В 6 томах. Т.4. - Душанбе, 2010. - 1124 с.
- Марков Е.Л. Россия в Средней Азии: Очерки путешествия по Закавказью, Туркмении, Бухаре, Самаркандской, Ташкентской и Ферганской областям, Каспийскому морю и Волге. — СПб., 1901.
- Негматов Н.Н. Ходжент. Основные этапы истории//Исследования по истории и культуре Ленинабада. - Душанбе, 1986. - С.3-15.
- Рахимов Н.Т. Раскопки в Худжандской крепости в 1992 год //Археологические работы в Таджикистане. - Вып.40. - Душанбе, 2019. - С.356-360.
- Рахимов Н.Т., Бободжонова М. К истории водоснабжения Худжандской крепости// Вестник Исторического музея Согдийской области. Вып.5. - Худжанд, 2019.
- Negmatov N.N., Belyaeva T.V. Archaic Khojent-Alexandria Eshkata: (To the problem of the Syr-Darya basin urbanization)//Jornal of Central Asia (Islamabad). - 1986. - Vol.9. #2, pp.41-54.

FIELD SEASON DURING THE PANDEMIC: EXCAVATIONS IN THE KHUJAND FORTRESS

Khujand Fortress is one of the largest archaeological sites in Tajikistan. The monument is located on the left bank of the Syrdarya River, in the heart of the modern city of Khujand. The monument has been studied intermittently since the 70s of the XX century. In 2020, there are some adjustments were made to the planned archaeological studies of the Khujand fortress due to the Covid-19 pandemic.

The field work was postponed to a later date and was carried out under different conditions. Excavations aimed at studying the stratigraphy of some parts of the fortress were carried out on those parts where reconstruction work is planned. The pits revealed a sequence of cultural layers of antiquity and the Middle Ages. In the pit, on the site of the basement of the barracks building of the military units of the Russian (1870-1917), Soviet (1924-1991) and Tajik (1992-2015) armies, the remains of a large room with hums of the VII -V centuries were cleaned. Not far away, a water source was discovered, the descent to which was lined with stones. Ceramics of the VI-IV centuries were found near the spring (a whole cup of cylindrical-conical shape and fragments of other products). In the pit near the northern fortress wall, materials of the III-II centuries (B.C.) were studied, including a section of the early fortress wall that lied within the limits of the pit. Among findings there are many fragments of ceramics (bowls, cups, plates, etc.). The products have thin wall s and are covered with red engobe. Some of them have a glossing. The discovered ceramics are similar to the ceramic of other ancient monuments of Central Asia.

Thus, despite the difficulties, the "covid" season of excavations on the territory of the Khujand fortress provided interesting materials on stratigraphy. It is especially important to identify the cultural layers of the middle and second half of the 1st millennium B.C. The materials obtained indicate the existence of archaic urban settlement layers under the modern fortress and once again confirms the localization of Alexandria Eshata (the city built by Alexander the Great on the banks of the Syr Darya) under the modern city of Khujand.

ЖЕТІСУ Өңіріндегі қалалық мәдениет және ортағасырлық ескерткіштер

VIII ғасырдың аяғында Іле алқабының солтүстік беткейінде Жетісудың солтүстік-шығысында алғашқы қалалар қалыптаса бастаған. (Байпаков, Савельева, Чанг, 2002: 28-31) Аталмыш кезеңде алқаптың аумағында бірнеше шағын қалалар мен елді мекендер болған. Сауда-саттық барысында саудагерлер мен қолөнершілер қару-жарақ, зергерлік бұйымдар жасай отырып, осы өңірге біртіндеп қоныстана бастаған. Саудагерлер тауарларымен көрші елді мекендер мен алыс қалалардан біртіндеп келе бастаған. Жетісуда ортағасырлық қалалардың дамуы шығыстан батысқа, солтүстіктен оңтүстікке өтетін Ұлы Жібек жолы маршруттары жанданудың барысында жүзеге асқан. Осындай фактор аталмыш жолдағы ортағасырлық қалалардың танымал орталыққа айналуына әсер еткен. IX-X ғғ. Жетісуда қарлұқтар билік құрған кезде көшпелі халықтар отырықшылыққа көшіп, егіншілер мен қолөнершілердің қатарын толықтырған. Аталмыш жағдайдан кейін үлкенді-кішілі қалалар мен елді мекендер де пайда бола бастаған. Әсіресе, Оңтүстік өңірде қалалар көркейе түскен. IX-XII ғғ. қоғамның даму бағыты қарқынды өсті. Ортағасырлық қалаларда діни орындарға арналған ғимараттар, су құбырларының жүйесі салынды.

Ерте ортағасырдағы қоғамдық дамудың маңызды факторы қалалардың шоғырланып қалыптасуы болды. Алайда, қазіргі кезде ғылыми әдебиеттерде қала тұжырымдамасы жоқ. Көбіне қала ұғымы хронологиялық және географиялық факторлармен анықталған. Қаланы анықтайтын критерийлер тізіміне әдетте мыналар кірген: 1) ірі елді мекендер; 2) қолөнер және сауда қызметтерінің басымдығы; 3) қолөнер саласындағы мамандардың болуы; 4) нарық түрінде дамыған сауда; 5) кәсіптің түріне және әлеуметтік функцияларына байланысты халықтың сараланған құрылымы еді. Ортағасырлық қалалар мәселесі үнемі зерттеушілердің назарында болды және қазіргі кезде жеке ғылыми бағыт болып қалыптасты. В.В. Бартольд, М.Э. Массон, А.Ю. Якубовский, С.П. Толстов, А.М. Беленицкий, О.Г. Большаков, И.Б. Бентович, Р.Г. Мукминова, Ю.Ф. Буряков және басқалар Орталық Азия қалаларын зерттеуге үлкен үлес қосты. Ортағасырлық Жетісу мәдениеті мен Оңтүстік Қазақстан қалаларын зерттеу тарихы В.В. Бартольд, П.И. Лерх, М.Е. Массон, А.Н. Бернштамның еңбектерінен бастау алады. Қазіргі таңда ортағасырлық қалалардың мәселелерін К.М. Байпақовтың, Т.Н. Сенигованың, Т.В. Савельеваның, Е.А. Смагуловтың, Н.М. Зиняковтың, М.Б. Қожа және тағы басқаларының еңбектерінде, мақалаларында және монографияларында көрінісін тапқан. Жарияланған еңбектерде ортағасырлық қала мәдениетінің аймақта пайда болуы мен дамуы, ортағасырлық қалалардың қалыптасуы, олардың материалдық және рухани мәдениетін, қала сәулетінің дамуы, халықтың экономикалық қызметі, қала тұрғындары сияқты өзекті мәселелер қарастырылған. Зерттеушілер басқа өңірлерге қарағанда Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қала мәдениетінің пайда болуы мен дамуының тарихи алғышарттарын жақсы сипаттаған. Кешенді құрылымдық салыстырулар аймақтағы ортағасырлық қалалардың қалыптасуындағы нақты жолдары мен оларды жүзеге асырудағы басты бағыттарын көрсеткен. (Байпаков, Савельева, Чанг, 2002: 28-31)

Жетісуда ортағасырлық ескерткіштер мейлінше көп. Барлығы толық зерттелмеген. Жетісу өңірінде әлі де болса толық зерттеуді қажет ететін ескерткіштер кездеседі. Аталмыш ескерткіштердің ішінен Талғар қалашығын алатын болсақ. Ортағасырлық Талғар қалашығына үзіліспен жүргізілген зерттеу жұмысы 70-75 жылға жуықтады. Талғар қалашығына алғашқылардың бірі болып келген көрнекті саяхатшылар мен зерттеушілер П.П. Семенов-Тяньшанский, Ш.Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, Н.А. Северцов, Н.М. Пржевальский, Н.Н. Пантусов, В.В. Бартольд, А.Н.Бернштам және т.б. қалашық тарихына қызығушылық танытты. Талхиз қалашығы туралы мәліметтер X ғасырдың соңында парсы географының «Худуд ал-Әлем» («Әлем шекаралары») атты еңбегінде аты аталған. Аталмыш жазбада елді мекен түркі чигилдері мен қарлұқтар арасындағы тауда орналасқан делінген. «Ортағасырлық географтың сипаттамалары бойынша оның тұрғындары жауынгер, батыл және ержүрек» делінген. Ғалымдар Талғар қалашығын өзеннің оңтүстік шетіндегі ортағасырлық қоныстың қирандыларына қарап, Талғар тау шатқалымен тығыз байланыстырған. VIII-XIII ғғ. өмір сүрген Талхиз елді мекені Талғар тауының оңтүстік шетінде, Талғар өзеннің оң жағалауындағы шатқалда орналасқан. Талғар қалашығы – қолөнер мен сауданың орталығы болған.

Қалашықтың шеберлері болат өндірудің құпияларын жетік меңгерген. Қала маңындағы қабырғалардан тыс жерлерде оңтүстік бөлігінде күрделі бекініс болған екен. Қаланың орталық бөлігін барлық жағынан сауда және қолөнер дамыған ғимараттар құраған (Савельева, 1994: 12-13).

Жетісудағы келесі бір ортағасырлық ескерткіш – Қойлық елді мекені. Ортағасырлық Қойлық елді мекені Іле алқабындағы ортағасырлық ең үлкен қалашықтың бірі. Карлұқ билеушілерінің астанасы (джабгу) ретінде пайда болып, кейінірек Қарахан әулеті орталықтарының бірі болған. XIII ғасырдың аяғында моңғол дәуірінде жақсы дамыған, Алматы облысы, Сарқанд ауданы, Талдықорғаннан солтүстік-шығысқа қарай 190 км, Алматыдан 460 км жерде, Алматы-Өскемен тас жолының бойында Ащыбұлақ ауылының шығысында Қойлық (Антоновка) өзеннің жағасында орналасқан. Қалашық VIII-XIV ғғ. мерзімделінген, академик Қ.М. Байпақов алғашқы болып VIII-XIV ғасырдың басында Жібек жолының солтүстік тармағында пайда болған солтүстік-шығыс Жетісудың орталық қаласының бірі деген болжам келтірген. Қойлық қаласы XI-XIII ғғ. басында Карлұқ билеушілерінің астанасы, Қарахан қағанаты иелік еткендігін айтқан. XIII ғасырдың ортасында француз королі Людовиктің елшісі болған әйгілі Флеминг Гийом де Рубрук қалашықта болған кезін өзінің күнделігіне көрсеткен. Моңғол дәуірінде бұл қала Еуропадан Азияға дейінгі жолдағы ең маңызды елді мекен болған, тиындар соғылған, рухани мәдени орталық, ислам, буддизм, манихейлік, христиандық орталығының рухани мәдениеті дамыған қалашық болған. Елді мекен туралы дереккөздердің басым көпшілігі археологиялық деректермен расталады. Қала шамамен XIV ғасырдың басында өртенген, алайда, қала мәдениетінен жеткен ең маңызды орындар әлі де сақталған.

Қастек қалашығы керуен жолының оңтүстік шығысында орналасқан Жетісудағы ортағасырлық ескерткіштің бірі. Қастек асуы Шу алқабы мен Ілені байланыстырушы жол. Бұл асу туралы деректер XV ғасырда сақталған. Ортағасырлық «Урунг-Ардж» топонимін «ландшафттың ерекшеліктеріне толық сәйкес келетін «ұзын тау асуы», «ұзын таулы аймақ, тау» деп түсіндірген. Ортағасырлық Қастек-1 елді мекені ауылдан 2,5 км қашықтықта Қастек, Суаст-Төбе тауының етегіндегі Қастек өзендерінің сол жағалауында, теңіз деңгейінен 1296 м биіктікте орналасқан. Қалашық тау шатқалдарымен биік үстіртті құрайтын өзеннің кең бөлігіне шығатын таулы орында орналасқан. Қалашық аумағынан 14 мұнара мен 16 ірі үй, сонымен қатар өзеннің бойында орналасқан қабырға ішіннен басқа да ғимараттар табылған. Кіреберістегі қабырғалар ортада бір-біріне қарама-қарсы орналасқан.

Қарамерген қалашығы Оңтүстік Балқаш жағалауында Бақанас ауылынан солтүстік-шығыста 200 км жерде, Ортасу құрғақ арнасының Шет пен Бақанас түйіскен жерден солтүстікке қарай 3 км орналасқан. Қарамерген – Балқаштан Орталық Қазақстан аумағына апаратын сауда жолдарын бақылайтын негізгі орталықтардың бірі. Бұл XII-XIII ғғ. Іле өзенінің бойындағы ежелгі ауылшаруашылық оазисінің ең үлкен қалашығы болған. Қалашық IX-XIII ғасырларға мерзімделінген. Қарамерген тегіс жерде орналасқан, бір жағы биік құмды жотасымен, екінші жағы ежелгі өзен арнасымен шектелген. Іле өзенінің бойындағы қалалардың пайда болуы ортағасырдағы сауда жолымен тығыз байланысты болғандығын осы күнге жеткен заттай және ғылыми деректерден көруге болады. Қарамерген XIII ғасырда моңғол шапқыншылығы кезінде жойылды. Өзен арнасындағы өзгерістер қаланы қалпына келтіруге кедергі келтірді. Жойылу мен эрозияға қарамастан, лайланған елді мекендердің қалдықтары және дамыған ирригациялық жүйе әлі күнге дейін сақталып тұр. Суармалы егіншіліктен басқа, аң аулау кәсіпшілігі қала тұрғындарының өмірінде де маңызды рөл атқарған, оған дәлел елді мекеннен табылған тұран жолбарыстары, қала атауы да осы кәсіппен тығыз байланысты болса керек. (Байпақов, Савельева, Чанг, 2002: 28-31)

Жетісу аумағында аталмыш қалашықтардан басқа Талғар қалашығының маңында бекітілмеген елді мекендерде бар. Талғар II бекітілмеген елді мекен Талғардың шығыс жағында, Талғар қалашығынан солтүстік-шығыста 4 км жерде орналасқан. Қазір оны кірпіш зауытының құрылысы толығымен алып жатыр. Елді мекеннің ауданы шамамен 4 га құрайды (200 x 200 м), аталмыш елді мекен тау бөктерінде орналасқан, арықтармен қоршалған. Қоныстан табылған қыш ыдыстар X-XII ғғ. жатады.

Талғар III бекітілмеген елді мекен «Казстрой» (қазіргі Рыскулово) Талғар қалашығынан шығысқа қарай 5 км жерде орналасқан, көлемі 200x300 м, мәдени қабаттары 1 м дейін жетеді.

Бекітілмеген Қайназар елді мекені Талғар қаласының орталығынан солтүстік-шығысқа қарай 12 км жерде, Талғар – Есік жолының солтүстігіне қарай 1-2 км жерде, Қайназаровка өзеннің жағасында орналасқан. Елді мекен шығыстан батысқа қарай 250-300 метрге, солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 метрге созылып жатқан аумақты алып жатыр. Елді мекеннің жоғарғы қабатының 30-50 см

жерді жыртудың салдарынан бұзылған екен. Егістіктің бетінде қыш ыдыстардың сынықтары, қазанның бөлшектері мен тұтқалары, құмыралар мен хумдардың мойны табылған.

Қызыл Қайрат елді мекені қазіргі ауылдан батысқа қарай 0,5 км жерде орналасқан. Талғар қалашығынан солтүстік-батысқа қарай 6 км жерде, ағыстың оң жағалауында орналасқан. Сызба бойынша төртбұрышты қалашықтың бұрыштары кардинальды нүктелерге бағытталған, әр жағының өлшемдері 60 м. Оны биіктігі 1-1,5 м, ені 5-5,5 м болатын үйінді қоршап тұр. Үйіндінің бұрыштарында дөңгелектелген мұнаралар солтүстік-шығыс қабырғаның ортасында орналасқан. Сонымен қатар, ортағасырлық Алатау, Бәйтерек (Новоалексеевка), Раздолье елді мекендері туралы деректер де бар. Ортағасырлық бұл қоныстардың барлығының жағдайы мониторинг жүргізуді, табылған олжаларды есепке алуды, сондай-ақ түрлі тарихи кезеңдер қанша уақыт өмір сүрді немесе немен айналысқандығы туралы деректер ары қарай зерттеуді қажет етеді. Ортағасырлық қалалар мен елді мекендерді зерттеген зертеушілер мен еңбектеріне назар аударсақ, аталмыш елді мекендер туралы айтылған, алайда, толыққанды зерттелмегендігі айтылмаған (Савельева, 1994: 30-34).

Жетісудағы тағы бір тарихи ескерткіш – Шелек қалашығы (VIII-XIII ғғ.). Шелек қалашығы Алматыдан 120 шақырым қашықтықта қазіргі Шелек ауылының солтүстігінде орналасқан Іле алқабындағы ең үлкен елді мекен. Жоспарда бұл төртбұрышты бөлік, бұрыштары кардинальды нүктелерге бағытталған, солтүстік-шығысы – 480 м, солтүстік-батысы – 720 м, оңтүстік-шығысы – 630 м және оңтүстік-батысы – 680 м. Қалашықтың биіктігі 3-3,5 м үйіндімен қоршалған. Қалашықтың бұрыштарында сыртқа шығып тұрған дөңгелек мұнаралар орналасқан, сол мұнара қабырғаларының периметрі бойынша әр біреуі 25-30 м аралықта қалашыққа кіреберіс солтүстік-батыс қабырғаларының ортасында орналасқан. 1956 жылы К.А. Ақышевтың жетекшілігімен Жетісу археологиялық экспедициясы солтүстік-батыс қабырғаға 1,7 м тереңдіктегі мәдени қабаттарды кесіп өтетін 4x4 м шурф қойылған. Кесіндіден үш мәдени қабат тіркелген. Қыштан жасалған олжалар мен үш хронологиялық горизонт негізінде зерттеушілер қалашықты VIII-XIII ғғ соңы қалалық мәдениеттің гүлденген сауда-саттық қарқынды дамыған кезеңге жатқызған. Қазір бұл қалашық қирандылармен белгіленген, оның атауы әлі нақтыланбады, сол кездегі сауда жолындағы орталықтың бірі, ортағасырлық қалалық мәдениеттің маңызды оазисі болды, қазір де орта және кіші көлемдегі бекіністермен ерекшеленеді. Қазіргі уақытта, өкінішке орай, қалашық толығымен жойылды, елді мекен орнында зираттар, заманауи ғимараттар мен коммуникациялар орын тепкен.

Қорыта айтатын болсақ, Жетісу жері тарихи ескерткіштерге өте бай. Қалалық мәдениеттің өркендеуі кейінгі мыңжылдыққа қарағанда аталмыш аймақта әлдеқайда күрделі болғаны анық. Яғни қалалардың қалыптасу процестеріне мемлекеттің әсер ету факторлары, саяси және идеологиялық бірлікті құру, біртұтас экономикалық шаруашылық бірлігінің қалыптасуы, сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз ету сонымен қатар ең көп таралған қала типіне айналған бекіністі анықтау және қалыптастыру арқылы қаланың маңыздылығын күшейту негізінде жүзеге асқандығы белгілі. Сондай-ақ Ұлы Жібек жолындағы Жетісу, Іле Алатауының солтүстік бөктеріндегі қалалардың қалыптасуы мен дамуының алғышарттары туралы ғылыми негіздемелерге сүйене отырып, қазіргі таңда ғылыми ортаға мәлім немесе әлі толық бекітілмеген елді мекендер мен қалалардың бар екендігін көрдік. Археологиялық қазба барысында немесе кездейсоқ табылған артефактілер арқылы елді мекеннің дамуы мен қалыптасу тарихын анықтауға қатысты мәселелер әлі де зерттеледі деген ойдамыз.

Әдебиеттер

Археологические памятники на Великом Шелковом пути. / Межвузовский научный сборник. – Алматы: АГУ имени Абая. 1993.

Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. – Алматы, 2002. – 466 с.

Отчеты казахско-американской экспедиции в 1995-2004 гг. (рук. Байпаков К.М., Чанг К.) // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК.

Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талғар и памятников его периферии). – Алматы, 1994. – 216 с.

THE URBAN CULTURE AND MEDIEVAL MONUMENTS IN THE ZHETYSU REGION

The article describes the history of the formation and level of development of medieval cities in the Zhetysu region. The history of international relations, trade, development and origin of handicrafts in medieval cities is also told. It is known that the stages of development of civilization in the history of mankind are closely linked with certain historical events.

П.Н. Петров¹, А.О. Брагин², Е.Т. Шокай³

¹Центральный государственный музей РК

²Институт археологии им. А.Х. Маргулана

³Отрарский государственный археологический музей заповедник

г. Алматы, Казахстан

e-mail: ppnsainkhan@rambler.ru

КУЙРЫКТОБИНСКИЙ КЛАД СЕРЕБРЯНЫХ ТИМУРИДСКИХ МОНЕТ НАЧАЛА XV ВЕКА

В 1998 году на городище Куйрыктобе в рабаде был найден клад из 238 серебряных тимуридских монет. Клад был обнаружен в кувшине на поверхности, всего в 250 метрах к югу от городища. В настоящее время клад находится на постоянном хранении (КП 7061-7079 и КП 7222) в «Отрарском государственном археологическом музее заповеднике» (Туркестанская область, Отрарский район, село Шаульдер).

Куйрыктобе – городище в Отрарском оазисе, у впадения реки Арысь в Сырдарью (Отрарский район Южно-Казахстанской области, Казахстан). Открыто в 1951 году А.Н. Бернштамом; систематические раскопки проводились с 1981 (К.А. Акишев, К.М. Байпаков и др.). Памятник (датируется периодом от первых веков до XV в.н.э.) является одним из наиболее крупных объектов Отрарского оазиса. Он отождествляется с крупным городом Кедер, бывшем в X-XI вв. столицей округа Фараб. В плане укрепленная часть городища (шахристан) представляет собой трапециевидный бугор. В юго-западном углу находилась цитадель. Шахристан, как и цитадель, окружен стенами с башнями по периметру. Вокруг шахристана видны следы застройки – это остатки рабада.

В 2017 году была проведена отмывка монет и осуществлена предварительная атрибуция состава клада. В ходе аккуратной поверхностной расчистки монет, ввиду хрупкости металла, несколько мелких монет треснули и одна рассыпалась в порошок. Таким образом, для изучения и исследования оказались доступны 237 серебряных монет конца XIV начала XV вв.

Состав изученного клада с метрологическими характеристиками каждого экземпляра представлен в таблице 1.

Таблица 1

Полный состав Отрарского клада

№ п/п	Эмитент	Монетный двор	Год, г.х.	Вес, г	Размер, мм	Публикация
1	2	3	4	5	6	8
1	Махмуд хан и амир Тимур	Арзинджан	нет	5,91	24x26	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №32.
2	Махмуд хан и амир Тимур	(Арзинджан)	нет	5,48	22x29	
3	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Астарабад)	78(9)	6,98	30	Z/119765*
4	Махмуд хан и амир Тимур	(Астарабад)	нет	5,99	28	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №65.
5	Махмуд хан и амир Тимур	Ахлат	Утрачен	5,49	28	
6	Махмуд хан и амир Тимур	Бакуйя	нет	5,61	26	
7	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	Утрачен	5,95	25	
8	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	Утрачен	5,35	26	
9	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	Утрачен	5,14	22x27	Подражательные надписи
10	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	Утрачен	5,14	24x28	Двойной удар

* Z – zeno.ru, Z/ № монеты.

11	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	Утрачен	5,62	23x27	
12	Махмуд хан и амир Тимур	(Вастан)	Утрачен	5,94	-	
13	Махмуд хан и амир Тимур	(Вастан)	Утрачен	-	-	Танга
14	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	(7)9х	5,76	26	
15	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	79х	5,87	24x26	
16	Махмуд хан и амир Тимур	(Вастан)	Утрачен	5,91	-	
17	Махмуд хан и амир Тимур	Вастан	(79)9?	6,07	24x30	
18	Махмуд хан и амир Тимур	Дамган	нет	5,59	27	
19	Махмуд хан и амир Тимур	Дарбенд	нет	5,96	26	
20	Махмуд хан и амир Тимур	(Джурджан)	Утрачен	5,84	-	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1931,1932.
21	Махмуд хан и амир Тимур	(Джурджан)	Утрачен	6,05	26	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1931,1932.
22	Махмуд хан и амир Тимур	Йезд	797	6,07	26	
23	Махмуд хан и амир Тимур	Йезд	797	5,85	24	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №437.
24	Махмуд хан и амир Тимур	Йезд	798	6,1	26	
25	Махмуд хан и амир Тимур	Йезд	(799)	6,01	26	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №480.
26	Махмуд хан и амир Тимур	Йезд	нет	1,52	18	
27	Махмуд хан и амир Тимур	Йезд?	Утрачен?	1,54	17	
28	Махмуд хан и амир Тимур	Кашан	нет	5,94	24	
29	Махмуд хан и амир Тимур	Кашан	нет	5,97	26	
30	Махмуд хан и амир Тимур	Кашан	Утрачен	5,7	26	
31	Махмуд хан и амир Тимур	Кирман	нет	5,83	23x27	
32	Махмуд хан и амир Тимур	Кум	нет	6,03	27	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №754.
33	Махмуд хан и амир Тимур	(Кум)	нет	5,57	25	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №749-753.
34	Махмуд хан и амир Тимур	(Кум)	нет	5,73	23x27	
35	Махмуд хан и амир Тимур	(Кум)	нет	5,92	25x28	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №751.
36	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	(Кум)	нет	5,98	26	
37	Махмуд хан и амир Тимур	Лар	79х	6,24	27	
38	Махмуд хан и амир Тимур	(Лар)	нет	5,91	26	

39	Махмуд хан и амир Тимур	Сабзавар	нет	6,08	27x31	
40	Махмуд хан и амир Тимур	Савех	Утрачен	6,01	22x28	
41	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	783	0,99	16	
42	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	784	1,1	16	Цифра 4 выполнена зеркально. Обломана
43	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	784	1,3	16	
44	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	784	1,46	18	Разновидность Z/784
45	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	784	1,36; 1,52; 1,30; 1,10; 1,16	16; 17; 16; 16; 16	Разломана на 2 половинки
50	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	(78)5	1,25	16	
51	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	785	1,5	16	
52	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	785	1,44	17	
53	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	785	1,52	16x17	
54	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	(7)85	1,5	17	
55	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	785	1,28	16	
56-60	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	785	1,39; 0,98; 1,59; 1,52; 1,15	15; 15; 17; 16; 17	
61	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	785	1,49	16	
62	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	785	1,47	17	
63	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	785	1,5	16	
64	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	785	1,39	17	
65	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	(7)85	1,2	17	Обломана
66	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	(78)5	1,4	16	Обломана
67-77	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	785	1,55; 1,26; 1,54; 1,50; 1,47; 1,47; 1,53; 1,42; 1,26; 0,94; 1,49	18; 16; 16; 17; 16; 16; 17; 16; 16; 16; 17	
78	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	(7)85	1,39	18	Обломана

79	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	785	1,36	16	
80	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	(7)85	1,47	16	
81	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	785	1,54	15x17	
82	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	(78)5	1,46	17	Z/4058
83	Суйургатмиш хан и амир Тимур	(Самарканд)	(78)5	1,51	17	Z/4058
84	Суйургатмиш хан и амир Тимур	Самарканд	786	1,64	16	
85	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	790	1,41	18	
86	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	790	1,34	18	Края обломаны
87	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	(7)90	1,48	18	Обломана
88-90	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	790	1,47; 149; 1,45	18; 19; 18	
91	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	790	1,33	17	Обломана
92	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	7(9)0	1,43	16	
93	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	790	1,45	17	Обломана
94	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	(79)0	1,35	18	Обломана
95-98	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	790	1,52; 1,49; 1,52; 1,78	16x18; 18; 17x20; 19	
99	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	(7)91	1,29	17	
100-101	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	791	1,35; 0,86	17; 16	
102	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	(79)1	1,25	17	Отверстие, обломана
103	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	791	1,31	16	Обломана
104-107	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	791	1,50; 1,35; 1,41; 1,50	16; 16; 19; 18	
108	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	(7)91	1,2	17	Обломана
109	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	(79)2	1,48	17	Следы ушка
110-112	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	792	1,47; 1,54; 1,65	16; 17; 15x18	
113	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	(7)93	0,64	16	Монета разломана на части. Плохой метал.
114	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	793	1,49	16	
115	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	793	1,41	18	Обломана

116	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	(79)3	0,59	16	Монета разломана на части. Плохой металл.
117-121	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	793	1,62; 1,52; 1,49; 1,50; 1,50	16; 18; 18; 18; 17	
122	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	794	1,59	17	
123-126	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	796	1,58; 1,48; 1,52; 1,60	18; 17; 17; 18	
127	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	798	1,41	15	
128	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	799	1,44	16	
129-130	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	800	1,53; 1,38	18; 16	
131 - 132	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	801	1,46; 1,44	17; 16	
133	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	801	1,55	18	
134	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	801	1,17	15	Края обломаны
135	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	802	1,32	16	
136	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	802	1,54	16	
137	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	Утрачен	1,49	17	
138	Махмуд хан и амир Тимур	Самарканд	Утрачен	1,4	17	Края обломаны
139	Махмуд хан и амир Тимур	(Самарканд)	Утрачен	1,32	17	
140	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	803	1,47	16	
141	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	803	1,37	16	Z/43273
142	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	805	1,44	15	
143-146	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	(Самарканд)	(80)5	1,30; 1,51; 1,59; 1,50	17; 16; 16; 17	Обломана (вес 1,30)
147	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	806	1,55	16	
148	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	806	1,57	17	
149	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	(80)7	1,56	16	
150	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	807	1,5	17	

151	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	(80)7	1,57	14x17	Z/43276
152-154	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	807	1,48; 1,46; 1,37	17; 16; 16	
155	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	Утрачен	1,49	15	
156	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	(Самарканд)	Утрачен	1,4	18	
157	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Самарканд	Утрачен	1,53	16	
158	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707 [†]	1,35	16	
159	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	7(07)	1,4	14x18	
160	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707	1,59	17	
161	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707	1,52	16	
162	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	(70)7	1,54	17	
163	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	(70)7	1,53	16	
164	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	(70)7	1,47	17	
165	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707	1,55	19	
166	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707	1,52	17	
167	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707	1,56	16	
168	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707	1,55	17	
169	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	707	1,56	17	
170	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	(70)7	1,43	16	
171	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	(70)7	1,21	17	
172	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	(Самарканд)	Утрачен	1,41	17	Края обломаны
173	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	Утрачен	1,04	17	Края обломаны
174	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	Утрачен	1,22	17	
175	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	Самарканд	(808)	1,47	15	Z/90174
176	Махмуд хан и амир Тимур	Симнан	нет	5,78	26	обломана
177	Махмуд хан и амир Тимур	Султанийа	(7)9х	5,75	25x30	
178	Махмуд хан и амир Тимур	Табриз	79(9)	5,78	26	
179	Махмуд хан и амир Тимур	Табриз	(79)9	5,88	26	

[†] Год на монете указан, как 707, то есть 808 /1405-1406 г. Тип 23 по (Настич, 2007, с. 158).

180	Махмуд хан и амир Тимур	Табриз	нет	-	-	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1252. Танга.
181	Махмуд хан и амир Тимур	Табриз	79(9)	5,77	27	
182	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Табриз	нет	-	-	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1260. Танга.
183	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Мадинаг Таус	(804)	4,78	29	Монета обломана.
184	Махмуд хан и амир Тимур	Хваризм	Утрачен	1,37	16x18	
185	Махмуд хан и амир Тимур	Хваризм	Утрачен	1,27	16	
186	Махмуд хан и амир Тимур	Хваризм	Утрачен	1,13	16	обломана
187	Махмуд хан и амир Тимур	Хваризм	Утрачен	1,46	16	Z /115558
188	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	Утрачен	6,02	-	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1621. Танга.
189	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	5,78	26x29	
190	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	6,01	27	
191	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	5,39	27	Обломана. Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1619.
192	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	5,95	26	
193	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	792	5,99	27	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1412,1413,1419.
194	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	(792)	5,54	27	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1387-1411.
195	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	793	5,84	26	
196	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	794	6,09	25x28	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1420-1421.
197	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	79x	5,99	27	Обломана.
198	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	-	-	Танга.
199	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	5,33	26	
200	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	Утрачен	3,91	26	плохой металл, обломана
201	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	5,57	25	
202	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	Утрачен	6,1	26	
203	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	Утрачен	5,37	27	Отверстие
204	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	Утрачен	5,84	25	
205	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	5,05	27	

206	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	795?	5,54	28	
207	Махмуд хан и амир Тимур	(Херат)	Утрачен	5,65	27	Обломана. Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1536.
208	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	79х	6	26	
209	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	796	5,99	26	Обломана. Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1529.
210	Махмуд хан и амир Тимур	Херат	нет	6,09	29	
211	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Херат	804	5,9	26	
212	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Херат	804	4,73	26	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1711.
213	Махмуд хан и амир Тимур	Хувайза	нет	5,8	25	
214	Махмуд хан и амир Тимур	Шабанкара	798	5,68	27	
215	Махмуд хан и амир Тимур	Шамахи	нет	6,01	24x28	
216	Махмуд хан и амир Тимур	Шамахи	Утрачен	5,96	-	
217	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	Шамахи	Утрачен	6,02	24x27	
218	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	(Шамахи)	Утрачен	5,72	-	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1821.
219	Махмуд хан и амир Тимур	Шейх Абу Исхак	(79)7	5,19	25	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1836. Обломана.
220	Суйургатмиш хан и амир Тимур	нет	нет	6,93	27	
221	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	нет	1,42	18	подражательные надписи. Обломана.
222	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен	1,53	18	
223	Махмуд хан и амир Тимур	Не прочтен	нет	5,49	26	Z/215482, 220289.
224	Махмуд хан и амир Тимур	нет	нет	6,02	27	
225	Махмуд хан и амир Тимур	нет	нет	4,58	24	
226	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен	5,76	28	Байтанаев, Брагин, Петров, 2014, №1931,1932.
227	Махмуд хан и амир Тимур	нет	нет	5,81	-	Танга.
228	Махмуд хан и амир Тимур	нет?	нет	5,97	-	Симнан? Танга.
229	Махмуд хан и амир Тимур	нет?	нет	6,43	28	Симнан? Танга.
230	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	нет	5,97	25	

231	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен	5,05	29	Обломана.
232	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен	-	-	Танга
233	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен	5,58	-	Танга
234	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен	5,78	-	Танга
235	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен?	5,84	27	
236	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен?	5,63	28	
237	Махмуд хан и амир Тимур	Утрачен	Утрачен	3,82	26	Обломана.

Многие мири были описаны ранее, например, в работах (Брагин, Камышев, 2013, с. 103-109). В 2005 году Музеем проводилась экспертиза пробы металла части монет клада в Алматинском филиале АО «Национальный центр экспертизы и сертификации». Монеты оказались высокопробными – 990° проба. Все монеты клада принадлежат тимуридскому чекану, в нем нет примеси инородных монет или экземпляров предшествовавших династий. В клада не выявлено надчеканенных экземпляров. Хочется отметить экземпляр танга Кирмана под № 31 (фото 1/31).



Фото. 1/31. Серебряная танга монетного двора Кирман с именами эмитентов: Махмуд хан и амир Тимур

Наименование монетного двора нанесено на оборотной стороне монеты в нижней части фигурного картуша в виде витиеватой лигатуры. На монетах мири самаркандского чекана 784/1382-1383 г. (№44-49) последняя цифра года имеет специфичное написание и его очень легко спутать с цифрой 5. Аналогичный экземпляр можно встретить в базе восточных монет zen.ru под №784. Всего в клада присутствует продукция 26 монетных дворов: Арзинджан, Астарабад, Ахлат, Бакуйя, Вастан, Дамган, Дарбанд, Джурджан, Йезд, Кашан, Кирман, Кум, Лар, Сабзавар, Савех, Самарканд, Симнан, Султанийя, Табриз, Мадинат Таус, Хваризм, Херат, Хувайза, Шабанкара, Шамахи и Шейх Абу Исхак. Не все монеты клада датированы, на некоторых год выпуска не сохранился или не был проставлен. Не на всех экземплярах монет можно прочесть наименование монетного двора, ввиду плохой сохранности или иных объективных причин.

Распределение монет по номиналам показывает существенное преобладание мелкой фракции танги – *мири*. Их в клада 143 штуки и датируются они годами 783/1381-1382 по 808/1405-1406 гг. включительно. Остальные монеты более крупного номинала – *танга*, их в клада 94 экземпляра. Состав клада по эмитентам и номиналам приведена в таблице 2.

Эмитентный состав Куйрыктобинского клада 1998 г.

№ п /п	Эмитент	Кол-во, шт.	Количество во монет, в % от номинала	Количество во монет от % от общего числа монет
Танга				
1	Суйургатмыш хан и амир Тимур	2	2,12	0,84
2	Махмуд хан и амир Тимур	85	90,43	35,86
3	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	7	7,45	2,95
Мири (данг) = 1/4 танга				
1	Суйургатмыш хан и амир Тимур	44	30,76	18,57
2	Махмуд хан и амир Тимур	63	44,06	26,58
3	Махмуд хан и амир Тимур и Мухаммад-Султан	18	12,59	7,60
4	Мухаммад-Джахангир и Халил-Султан	18	12,59	7,60
Всего:		237	-	100

Самая старшая монета клада – выпуск Суйургатмиш хана и амира Тимура 783/1381-1382 г., а младшая – мири Мухаммада-Джахангира и Халил-Султана чекана Самарканда 808/1405-1406 г. В клада полностью отсутствует номинал танга эмитентов Мухаммада-Джахангира и Халил-Султана, несмотря на то, что их выпуск по количеству был значительным и начался в Самарканде с 808/1405-1406 г.

Определяющими факторами в установлении года тезаврации клада может служить наличие мири 808/1405-1406 года, отсутствие монет крупного номинала этого правителя, а также полное отсутствие надчеканенных экземпляров, которое началось с 811/1408-1409 года (Брагин, Делинский, 2013, с. 115-119). В данном случае, основываясь на вышесказанном можно с определенной долей уверенности утверждать, что кладик был сокрыт именно в 808/1405-1406 году. Куйрыктобинский клад 1998 г. не является комплексом длительного накопления и в определенной степени характеризует денежную массу, находившуюся в обращении на данной территории. Сумма денег не велика (всего 94 танга и 143 мири или в пересчете 129 танга и 3 мири) и основная масса – мелкие монеты это *мири* (=1/4 танга). Если учесть рассыпавшуюся при чистке одну монету *мири* (неучтенной при анализе клада), то получается при пересчете в крупный номинал, вполне круглая сумма в 130 танга.

Изучение монет клада в комплексе фиксирует и подтверждает тот факт, что после смерти основателя государства и родоначальника новой правящей династии амира Тимура в обороте находились монеты старого образца, о чем сообщалось и ранее (Брагин, Камышев, 2013, с. 101-114; Массон, 1969, с. 51-63). Чеканка собственной монеты Халил-Султана в первые годы правления не вытеснила с рынка деньги прежних образцов. Существенное превосходство мелкого номинала в клада над крупным, может говорить о специфике товарно-денежных отношений на местных рынках.

Изучение клада обнаруживает кардинальное изменение состава монетной массы на рынках Средней Азии в начале XV в., т.е. смены денежной политики, направленной на пресечение обращения иностранных монет на территории тимуридского государства! Подобные факты фиксируются систематически (Брагин, Камышев, 2013, с. 101-114; Массон, 1969, с. 51-63). Это свидетельствует об укреплении товарно-денежных отношений в государстве и пристальном контроле за денежным обращением со стороны власти.

Литература

Байтанаев Б.А., Брагин А.О., Петров П.Н. Сайрамский клад тимуридских монет. Каталог: книга 1. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. – 812 с.

Брагин А.О., Делинский И.И. Новые факты из истории денежного обращения Мавераннахра в эпоху правления Тимурида Халил-Султана // Нумизматика Золотой Орды. Научный ежегодник. Выпуск 3. Казань: Изд-во Института истории АН РТ, 2013. С. 115-119.

Брагин А.О., Камышев А.М. Джалал-Абадский клад серебряных монет Тимуридов начала XV в. // Нумизматика Золотой Орды. Научный ежегодник. Выпуск 3. Казань: Изд-во Института истории АН РТ, 2013. С. 101-114.

Настич В.Н. Ещё о самаркандском чекане Тимура и первых Тимуридов // Роль города Самарканда в истории мирового культурного развития: Материалы международного научного симпозиума, посвященного 2750-летию юбилею Самарканда. Ташкент-Самарканд: изд. «Фан» АН Республики Узбекистан, 2007, с.152–160, илл.

Массон М.Е. К истории монетного чекана Средней Азии периода правления Тимура и Халил Султана // Общественные науки в Узбекистане. Ташкент, 1969, № 8–9. С. 51-63.

Z – Нумизматическая база восточных монет. (www.zeno.ru).

A HOARD OF SILVER TIMURID'S COINS FROM THE BEGINNING OF THE XV CENTURY FROM KUIRYKTOBE

For the first time, a hoard of silver coins of the Timurids of the early XV centuries is published. The treasure was found in 1998 in Kuiryktobe. It is kept in the museum "Otrar State Archaeological Museum Reserve" in the village of Shaulder, Turkestan region. The article provides a description of the treasure and discusses the issues of monetary circulation. The treasure consists of 238 silver coins of the Timurid dynasty. Most of the coins are small-denomination *miri*. The total amount of money in the treasure is 130 tangas (when recalculated). The time of the treasure's tezavration is set in 808/1405-1406. The hoard contains coins by 25 mints, but most of them are from Samarkand. The study of the treasure allows us to see the change in the composition of the coin mass in the markets of Central Asia at the beginning of the XV century. Silver coins of foreign issues were removed from circulation, and coins with countermarks are also missing. The state of affairs indicates a change in monetary policy in the state. Close control over the money circulation by the authorities is evidence of ensuring the issuer's right to sikka, i.e., first of all, income from the minting of coins in the state. It is necessary to note the importance of publishing new treasures. The published material helps to further study and understand the general issues of money circulation in the Otrar region.

А.Б. Сулейменов

Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі

Алматы қ., Қазақстан

abzal-1990@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАР АРХЕОЛОГИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Музыкалық аспаптардың адамзат тарихында алатын орны ерекше. Қай заманды алып қарасақ та адам өзінің ішкі күйін, қуанышы мен қайғысын осы музыкалық аспаптар арқылы білдіріп отырғаны анық. Сондықтан, дыбыс шығаратын құралдар ежелден белгілі екендігін айта аламыз. Бұған дәлел ретінде, соңғы жылдары аспаптану және археология ғылымдарында жүргізіліп жатқан зерттеулер болып отыр.

1963 жылы Ресейдің Саратов облысы Усть-Курдюм елді-мекені жанында, көшпенділердің жерлеу кешенінен қазба жұмыстары барысында археолог И.В. Синицын XIII–XIV ғасырларға жатқызылатын аспапты тапты (Гарустович Г.Н., Ракушин А.И., Яминов А.Ф., 1998, с. 213). Қазіргі таңда бұл музыкалық құрал Саратов тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы тұр. 1989 жылы музыкалық аспаптың көшірмесін белгілі шебер В.А Шушкевич қалпына келтіріп жасаған болатын. Қазіргі таңда бұл тарихи музыкалық аспаптың көшірмесі Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінде көрермен назарына ұсынылып келеді.

Аталмыш аспап көп жылдар бойы ыспалы музыкалық құрал ретінде сипатталып, зерттеуші ғалымдар назарынан тыс қалған. Тек 2005 жылы «Золотая Орда. История и культура. Каталог выставки» атты еңбекте Мемлекеттік Эрмитаждың жетекші ғылыми қызметкері Марк Крамаровский аспаптың қобыз екенін негіздеген болатын («Золотая Орда. История и культура. Каталог выставки», 2005: 206).

Саратовтың қобыздың XIII-XIV ғасырларға жатқызылатындығы бұл аспаптың Алтын Орда заманында пайдаланылғандығын көрсетеді. Аспаптың жалпы ұзындығы 97 см құрайды. Археологиялық қазбадан кейін бұл музыкалық құрал былай сипатталады: «Табылған музыкалық аспап – 3 ішекті ыспалы, сопақша формалы іші қуыс корпус, 3 құлақ бекітілетін күрек пішіндес басы бар. Табылған кезде тері мембранасы сақталған» (Гарустович Г.Н., Ракушин А.И., Яминов А.Ф., 1998: 213). Одан басқа аспап шанағының төменгі жағы сопақша келіп, ойнауға ыңғайлы болу үшін тіреуіш

ретінде жасалған. Қарап отырсақ, Алтын Орда заманында үш ішекті қобыз аспабының түрі кеңінен мәлім болғандығын аңғарамыз. Тағы бір айта кететін ерекшелігі – қыпшақ әйелінің бейітінен табылуында. Яғни, XIII-XIV ғасырларда Алтын Орда кезеңінде әйелдер де музыкалық аспапта ойнаған. Шамасы бұл аспапта ойнаған тұлға өз заманында атақты, текті тұқымнан шыққан болуы керек.

Саратов қобызына ұқсас аспап 1983-1985 жылдары Украинаның Херсон облысы, Киров елді-мекені жанында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында қыпшақ заманына жататын обадан табылған. Бұл экспедицияның жетекшісі Кеңестік және украин археологы, тарих ғылымдарының докторы Я.П. Гершкович. Бұл ғалымның зерттеулерінде табылған музыкалық аспап ыспалы саз аспаптарына жатқызылып, оны қобыз деп сипаттайды (Gershkovych Ya.P., 2011: 81-89). Табылған қобыздың ұзындығы 87 см, шаған ағашынан жасалған. Қобыз шанағының көлемі 47,0×11,0 см, мойны сыртына қарай майысқан. Аталмыш ыспалы аспаптардың Отаны Орта Азия жері болып табылады. Сонымен, бұл аспаптың қыпшақ обасында табылуы ортағасырлардағы түркі заманында музыка мәдениетінің дамығандығын көрсетеді. Батыс Еуропада қобызға ұқсас ребек, фидула және федель аспаптары болып табылады. Қобызға ағайын болып келетін осы ыспалы аспаптар скрипканың «арғы тегі» ретінде саналады. Украина жерінде шертпелі лютня аспабының бір түрі кобза музыкалық аспабы өз есімін «қобыз», «кобуз» деп аталған аспаптардан алған – деген пікір айтады (Gershkovych Ya.P., 2011: 84-89).

Евдокимовтың пікірше Кировтан табылған қобыздың мойны ұзын, пернелері көзге қатты білінбейді, үш ішекті, шанағының астыңғы жағында тіреуіш қойылған. Аспаптың ортаңғы ішегі алға қарай шығыңқы болса, ал екі шеткі ішектер бір деңгейде орналасқан. Бұл қобызды еденге, жерге немесе тізеге тігінен сүйеніп, оң қолмен ұстап ойнаған (Евдокимов Г.Л., 1991: 282).

Қобызға ұқсас ыспалы аспаптар Қазақстан жерінен де табылған. 2012 жылы белгілі археолог З.Самашевтың жетекшілігімен Шығыс Қазақстанның Қарқаба-I №11, Қарақаба-II №4 обаларынан VIII–IX ғасырларға жатқызылатын түркі заманының аспаптары ашылды. № 11 оба бойынша, аспаптың мойны ұзын, шанағы қайық тектес пішінде келген. Шанағында үш бұрышты ретінде келген жұлдызша – дыбыс ойығы, яғни дыбыс шығаратын орын. Аспаптың шанағы ойылып шабылған (Самашев З., 2014: 681). Ғалымның дерегіне сәйкес екі ішекті аспап екенін нақты айта аламыз. Шанағы дөңгелене келген, тостаған пішіндес. Шанақтың түбіндегі түйме екі ішекті бекітуге арналған. Жоғарыдағы бірінші аспап сияқты бұл жерде де ысқышы табылмады. Сондықтан нақты қандай түрде қолданғаны белгісіз. Бүгінгі күні дәл осындай пішіндес түріндегі шертпелі де, ыспалы да аспаптар кездеседі. Дегенмен бүгінгі шертпелі аспаптармен салыстырғанда жалпы ұзындығы шағындау 70 см болып келеді.

Соңғысы Қарақаба-II тобындағы № 4 обاداғы табылған музыкалық аспап. З. Самашев келесіше мәлімет келтіреді: «Под колчаном, около локтя левой руки расчистили головку грифа с четырьмя колками и фрагмент грифа музыкального инструмента, изготовленного из дерева. Остальные части сильно сгнили, вследствие чего практически слились с настилом, из-за этого форму инструмента восстановить не удалось» (Самашев З., 2014: 687).

Ғалым тек аспаптың бас бөлігінің ғана сақталғанын айтады. Алайда, өнертаушы Р.Ш. Нүркенов аталмыш музыкалық құралды зерттеуде мынадай пікір білдіреді. Бұл музыкалық құралда төрт «құлақтың» орны бар болғандықтан, оның мойны жуан екендігі анық. Өйткені төрт ішек өз орнында тұру үшін аспап мойны кемінде 3-3,5 см болуы керек. Аспаптың шанақ бөлігі сақталмағанымен, обاداғы ағаш шіріген қалдықтарына қарап (білікті археологтармен ақылдаса келе) төмендегі суреттегі пішінге келдік. Кейін қазба жүргізген археологтармен жеке сұхбат барысында болғандай арнайы ысқышы да жанында жатқан екен. Төменде аспаптың байырғы құрылысын қайтадан қалыпқа келтіруге тырыстық (Нүркенов Р.Ш., 2019: 43).

Жоғарыда айтылған үш ыспалы аспаптың бір-біріне ұқсас болып келетіндігіне көзіміз жетеді. Дәлірек айтсақ, бұл музыкалық аспаптарда үш немесе төрт ішектің болуы, сол замандарда мұндай қобыздың көшпенділер мәдениетінде кеңінен қолданғандығын аңғартады. Қазіргі таңда бізге мәлім қобыздың екі ішекті түрі бертін келе пайда болған секілді. Алтын Орда дәуіріне жатқызылатын Саратовтың аспап пен XIII ғасырға жататын Украинаның Киров деген жерінен табылған қобыз түрі бір-біріне қатты ұқсас болып келеді. Тек, Кировтық музыкалық құралды перненің болуы ерекшелендіреді.

Аталған аспаптарда сонау көне заманда қандай тұлғалардың ойнауы мүмкін деген мәселеге тоқталып кетейік. Я.П. Гершкович өз еңбегінде қабірдегі адамның өз заманында ерекше құрметке ие болған тұлғаға теңейді. Мұндай құрметті ол шамамен өзінің әндік, болашақты болжау және адамдарды емдеу қасиеттерімен алған болса керек – деп атап кетеді (Gershkovych Ya.P., 2011: 89).

Ал, белгілі археолог Зейнолла Самашев та: «бақсылар болуы мүмкін» - деп болжам айтады (Самашев З. 2014: 689). Бұл пікірлерге толықтай келісуге болмайды. Өйткені, археологиялық қазба жұмыстарынан кейін, мәйіттің жанынан тек музыкалық құрал ғана емес, қару-жарақтар да табылған. Ал, Саратовтық қобыз иесінің әйел адамы болған және оның жанында біз, ине, тарак, ағаш кесе жатқан. Соған байланысты, бұл әйел адамды бақсы емес екендігіне көзіміз жетеді.

Археологияда музыкалық аспаптардың ашылуы сирек кездесетін жағдай. Осыдан келе, Алтын Орда заманында, жалпы көшпенділер мәдениетінде әнші, күйші, жыршылар ерекше құрметке ие болғандығын растайды. Жауынгер-әнші, жауынгер-күйші, жауынгер-жыршылар сол замандардағы сал-серілердің көне үлгісі болып келеді. Себебі, ерте уақытта сал-серілер майданның алғы шебінде жүрген жауынгерлер болған екен. «Сал-серілер – өз еркімен тұтастай өлімге кесілген әскер... Әрине, көп жағдайда сал-серілердің шерігі тұтастай қырылатын болған. Ал осы аяулы әскердің кездейсоқ тірі қалғандары болса, бейбіт кезде олар елдің еркесі саналған» (Әсемқұлов Т., 2010: 10).

Осы мәселеге тағы ыр дәлел ретінде, бізге сонау Алтын Орда кезінен келе жатқан «Ақсақ құлан – Жошы хан» аңыз жырының басты кейіпкері Кетбұғаны алсақ болады. Бұл жырда аталмыш жыршы Шыңғысханға Жошының өлімін «Ақсақ құлан» күйін шерту арқылы естіртеді (Әбуғазы М., 2017). Негізінен Кетбұғаның тұлғасына аңыз ретінде емес, керісінше осындай тарихи тұлғаның бар болғандығын растау керекпіз. Рашид ад-диннің дерегі бойынша бұл тарихи тұлға Шыңғысханның немересі Хулагудің бас қолбасшыларының бірі болған (Рашид ад-Дин, 1946: 23).

Қорытындылай келе, Ресей және Украина жерлерінен табылған көшпенділер өркениетіне жатқызылатын аспаптар Қазақстан тарихына тікелей қатысы бар. Ол біздің ата-бабаларымыздың рухани мәдениетінің жоғары болғандығын көрсетеді. Әрине, аталған аспаптар әлі де болса толық зерттеуді қажет етеді. Болашақта бұл тақырып аспаптану ғылым саласында негізгі зерттеу нысаны болатындығына сенеміз.

Әдебиеттер

- «Золотая Орда. История и культура. Каталог выставки». – СПб, «Славия». – 2005. – 264 с.
Әбуғазы М. Күй атасы – Кетбұға // <https://www.oner.kz/music/view/2207-cuj-atasy-cetbuga>
Әсемқұлов Т. Сал-серілер жайлы бір үзік сыр // Егемен Қазақстан. – 2010. – №27. – 9-11 бб.
Гарустович Г.Н., Ракушин А.И., Яминов А.Ф. Средневековые кочевники Поволжья (конца IX– начала XV века). Уфа: Гилем. – 1998. – 366 с.
Евдокимов Г.Л. "...Співай же йому пісні половецькі" (Літопис Нестора) / Г.Л. Евдокимов // Золото степу. Археологія України. – Київ, 1991. – С.281-283
Нүркенов Р.Ш. Оңтүстік Алтайда табылған музыкалық аспаптар // Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2019. – 42-44 бб.
Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М., Л., «Наука». – 1946. – Т. III. – 316 с.
Самашев З. Культура ранних тюрков казахского Алтая (по материалам некрополя Каракаба) // Восхождение к вершинам археологии: сборник материалов международной научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева. – Алматы, 2014. – С. 669-690
Gershkovych Ya.P. Korkut's heritage in the cuman milieu of the North Pontic Region // Ukrainian archaeology. – 2011. – 81–90 pp.

Н.Ф. Гильманова

*Ташкентский архитектурно-строительный институт
г. Ташкент, Узбекистан
nafisa_gilmanova@mail.ru*

ВОЗРОЖДЁННЫЙ ИЗ РУИН

С Хайрулла Таджиевичем Султановым мне довелось познакомиться летом 2017 года, когда я упорно работала над темой своей диссертации под названием: «Художественные особенности архитектуры в миниатюре эпохи Темуридов и Бабуридов». В одной из глав я изучала вопросы отражения дворцовых сооружений эпохи Темуридов в произведениях миниатюрной живописи. Нам известно, что одним из таких известных памятников периода Темуридов является дворец Ак-Сарай в городе Шахрисабзе, к сожалению, мало сохранившийся, уникальный памятник эпохи Амира Темура XIV века.

В своей работе я пыталась воссоздать, максимально приближенный к первоначальному облику, дворец-резиденцию Амира Темура Ак-сарай, с точки зрения художника, опираясь при этом на произведения миниатюрной живописи XIV- XVII вв. Однако, чтобы показать его былое величие, мощь и красоту, оказалось недостаточно визуального изображения на листе бумаги, надо было знать его структуру, строение, планы дворцовых сооружений средневекового периода, а также перекопать массу научной литературы, письменных источников, найти материалы археологических исследований данного архитектурного объекта, в общем задача оказалась не из лёгких, так как я столкнулась с массой неразрешённых вопросов.

Работая с литературой в архиве Главного управления по защите, использованию и научному исследованию объектов культурного наследия архитектурных памятников мне удалось узнать, что более широкомасштабные археологические раскопки дворца Ак-сарай были проведены Х.Т. Султановым в 1973-1976 гг. и 1981-1988 гг., однако отчётных материалов по дворцу Ак-Сарай, мне в архиве предоставить не смогли, вероятно они были утеряны.

Найти Хайрулла Таджиевича оказалось не просто, но в этот сложный момент, как будто сам Всевышний помог мне, и после долгих расспросов, всё-таки удалось найти его координаты, созвонившись, мы, договорившись о встрече.

Учёный-археолог Хайрулла Султанов, стоял почти у истоков больших открытий в истории дворца Ак-сарай, грандиозного сооружения эпохи Темуридов. Им были проведены более широкомасштабные археологические исследования двух мощных пилонов порталной части дворца, дошедших до нас почти в руинированном состоянии и прилегающей территории.

Султанов Х.Т буквально сам лопаткой, откапывал памятник старины, делал зарисовки обнаруженного им архитектурного декора полов, составлял планы, прочитывал эпиграфические надписи на пилонах дворца.

Первый визит к большому учёному-археологу был для меня очень волнительным, но как оказалось, Хайрулла ака был очень любезен и прост в общении. Как начинающий, в познании гранита науки, я старалась побольше распросить, узнать о его многочисленных археологических исследованиях древних памятников архитектуры в исторически уникальных городах не только Узбекистана, которые являются на сегодняшний день нашим великим культурным достоянием и наследием.

В ходе наших неоднократных встреч меня всё больше увлекали архитектурные памятники города Шахрисабза и особенно его величественный дворец Ак-Сарай, который всегда был в поле зрения многочисленных туристов из многих стран, которые с большим удивлением рассматривали не только огромные пилоны памятника, но и восхищались великолепием архитектурного декора, некогда украшавшего мега-масштабное сооружение – резиденцию Амира Темура.

В процессе работы с опытным археологом, благодаря его многолетним материалам исследований дворца Ак-Сарай и советам, на основе изучения письменных источников и научной литературы, произведений миниатюры, нами была сделана попытка воссоздать художественно-графический облик былого величия дворца Ак-сарай, с его архитектурно-планировочным планом дворовой части, которая является лишь одной из гипотез, что заставит наше воображение домыслить и представить себе всю грандиозность масштабов столь величественного сооружения XIV- XV веков эпохи Амира Темура. (рис.1,2).

Как указывают исторические источники, дворец Ак-Сарай строился в период с 1380 по 1396 годы, о чем свидетельствует табличка в нише портала с датой окончания постройки - 1396 г. (798 г. по «Хиджре» - мусульманскому календарю) и именем одного из мастеров облицовки художественного декора дворца, оставившего свое имя на мозаичном жгуте портала - «Мухаммад Юсуф ат- Табризи».

Согласно археологическим данным и предположениям учёных, только внутренний парадный двор мог занимать площадь более 30.000 квадратных метров, имея общую ширину в 120-125 метров, а длину 240-250 метров.

Высота северного пилона сейчас составляет 38 метров, а арка, являясь крупнейшей тогда среди подобных во всей Центральной Азии, имела пролёт в 22,5 метра, которая рухнула примерно 200 лет назад, высота же главного портала центральной части замка достигала примерно 50 метров, а боковые башни портала возвышались на 70 метров.

Подлинно научное изучение памятников Шахрисабза и дворца Ак-Сарай было сделано крупными учёными, таких как: В.В.Бартольд, А.Ю.Якубовский, М.А. Терентьев, И.И.Умняков, Б.Н.Засыпкин, М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, Л.Ю.Маньковская, Я.Г.Гулямов, Э.В.Ртвеладзе и др.

Позже были продолжены археологические исследования группой ученых-археологов: С.Б.Луниной, З.И.Усмановой, Г.Я.Орневской, Х.Т.Султановым, Э.Асановым. Художественное изучение декора дворца было проведено Л.И.Ремпелем и Б.П.Денике.

Особое место в истории изучения достопримечательностей и архитектурных памятников Шахрисабза заняли научные работы М.Е. Массона и Г.А.Пугаченковой 1950 года, которые впервые на основании археологических данных и сведений в средневековых письменных источниках, высказали свое предположение о том, что территория дворца делилась на три части, связанные друг с другом. Сам дворец состоял из двухэтажных строений, двор был окружен богато отделанными галереями, где были расположены водоемы. По их предположениям, план средневекового Шахрисабза состоял из 4-х комплексных зон, взаимосвязанных между собой в архитектурно-планировочном, композиционном, пространственном и функциональном отношении. План включал наличие нескольких ворот по направлениям (Самаркандские, Бухарские, Термезские, Кунчикар и др.) Периметр всего комплекса огораживала крепостная стена с боевыми башнями и патрульными узлами.

В результате более обширных археолого-архитектурных исследований дворца, проведенных Х.Т. Султановым, им были обнаружены три основные зоны внутренней части дворца Ак-Сарай, декорированные глазурованной плиткой, о которых писал в своем дневнике Клавихо, что сразу за большими воротами дворца располагался двор, украшенный необычной по тем временам декоративной плиткой различных цветов. Это были прекрасные изразцовые выстилки полов помещений дворца, образующих сплошной многоцветный ковер с различной композицией узоров. Площадь восточной части составляла примерно 120 кв.м, а западной 140 кв.м. Максимальное распространение остатков выстилки полов составили относительно продольной оси портала к востоку около 50 м, к западу 28 м, к югу около 38 м. В целом до нас дошло 650 квадратных метров полов глазурованных плит. Результаты раскопок выявили, что с двух сторон портала были расположены галереи с изразцовыми полами, двор и водоемы.

По обнаруженным выстилкам полов можно предположить ширину двора дворца, которая составляла примерно 90 м, а с учетом галерей, открытых айванов 5-6 м, худжр 4-5 м и шириной стен в 2-3 м, общая ширина дворца могла быть 115-120 м, но подтверждающих этот факт остатков фундамента по археологическим исследованиям Х.Султанова не зафиксировано.

Длина двора дворца, могла состоять из одного квадрата и быть равной 90х90 метров или двух квадратов, и составлять 180 метров, учитывая прямоугольный план традиционных дворцовых сооружений. Если следовать записям Клавихо: «Двор был шагов 300 в ширину», а с учётом ширины шага человека равной 59-61 см (1гяз), предполагаемая длина дворца, с его жилыми помещениями, могла быть равной 240-250 метрам. Территория дворца подразделялась на три части (двора): административную, парковую и жилую.

Говоря об уникальности глазурованной плитки, выложенной в свое время на дворцовой площади Ак-Сарая, специалисты отмечают, что она необычна и разнообразна как по форме, так и по цвету, а в некоторых случаях и по изображенному на ней орнаменту. Среди плиток встречаются простые и более сложные геометрические узоры прямоугольной, восьмиугольной формы, а также в форме растительного орнамента, цветка похожего на трилистник, под названием «мадахиль», одинаково читающийся с двух сторон. Цвет плиток от белого, светло-голубого до синего, а некоторые из них с полихромным декором, то есть сочетающие в себе сразу несколько цветов. Часть многоцветных плиток были декорированы золотым покрытием. Секрет их производства, покраска и оформление до конца не изучены, ученые всего мира до сих пор ломают голову, за счет чего они могли так хорошо сохраниться спустя много веков. На (рис.3) можно увидеть фрагменты глазурованных плиток выстилки полов, найденных на территории дворца Ак-Сарай, по которым, нами графически воссоздан геометрический рисунок орнамента.

По записям Клавихо имеются сведения о наличии длинной входной части дворца, вероятно, это могло быть расстояние от крепостных стен до входного портала дворца - метров 200, возможно это была крытая галерея, связывающая фасад портала с городскими воротами. Пройдя это расстояние и увидев перед собой величественное сооружение, Клавихо был потрясен масштабами и роскошью декоративной отделки дворца правителя.

Архитектурно-планировочная структура дворцового комплекса Ак-Сарай была аналогична дворцовым комплексам арабских и азиатских стран, которые имели следующую структуру: мечеть, двор для публичных аудиенций, двор для частных аудиенций, двор личных покоев Амира Темура, двор и сад гарема, баня, двор с библиотекой и школой, хозяйственный двор с конюшнями, постройки для охраны, кухня, дарваза-хона, дублирующие ворота.

По мнению зарубежных ученых: A.U.Pope, A.E.Hergfeld, F.Sarre, H.L.Goethein, D.Schelumberger в исламской архитектуре разных стран были общие приемы планировки дворцовых сооружений, как например, в западных странах сходные принципы планировки имели церкви, монастыри и дворцы. Дворец Ак-Сарай можно сравнить с аналогичными планировками дворца в Удайхире VIIIв. близ Багдада, газневийского дворца Ляшгаргох XIв. на территории Афганистана, Алгамбра XIVв. в Кордове, дворца Ширваншахов XVв. в Азербайджане и, более поздних дворцовых комплексов Бабуридов в Индии, например, Форты Лахор в Пакистане XVIв., комплекса Красный форт в Агре и Дели XVIIв., а также дворца Куня Арк в Хиве XIXв.

Найденные в ходе раскопок остатки керамических труб диаметром 0,10-0,15м, дают подтверждение записей, сделанных Клавихо, что на территории дворца было много фонтанов и водных каналов куда вода, поступала с водного резервуара, а затем распределялась по керамическим трубам по всей территории дворца к водным бассейнам с фонтанами.

Один из таких декоративных бассейнов глубиной 35-40см был обнаружен Х.Султановым во время археологических раскопок у западного пилона в южной части дворца. Стены бассейна в верхней его части были срезаны под углом 45 градусов и облицованы майоликовыми плитами, расписанными золотом. Дно бассейна было выложено декоративными плитками размером 25x25x3 см, с нарезкой и глазурью под кирпичную мозаику, а боковые стены состояли из глазурованных кирпичиков синего, белого и красного цветов. В бассейне был найден также небольшой фрагмент керамического сосуда с изображением золотой рыбки.

Сад внутри дворца Ак-Сарай имел традиционную планировку загородных садов-дворцов Амира Темура в окрестностях Самарканда и соответствовал структуре чар-багов.

Существует народная легенда, гласившая о чудесном хаузе, якобы, устроенном на верху дворца, куда вода поступала по свинцовому желобу или кожаными трубам с гор Тахта-карача, а затем низвергалась вниз искусственным водопадом.

Однако, нет никакой научной литературы, подтверждающей этот факт, но учитывая размах и масштабность строительства сооружений Амира Темура, можно предположить, что такие ирригационные системы подачи воды на верх, с помощью насосов, существовали, тем более, что во время археологических раскопок, на территории дворца были обнаружены следы ирригационных систем и множество керамических труб.

Вода могла подаваться на второй этаж дворца для небольших фонтанчиков, где были покои правителя, жили царские жены и вода была необходима, тем более в жарких климатических условиях.

Метод подачи воды на верх, был уже известен на Востоке еще за долго до эпохи Амира Темура. Об этом свидетельствуют труды многих средневековых ученых, которые собирались в библиотеках правителя и были наверняка известны и уже использовались мастерами и зодчими в XIV - XV веков.

В XII - XIII веках ученые востока обладали подобными знаниями и с помощью механических устройств могли не только поднимать воду на любую высоту, но и при помощи систем распределения разбивать их по бассейнам и фонтанам.

В XII веке механик изобретатель, математик и астроном исламского возрождения Аль-Джазари, изобрёл множество механических устройств, которые являются прототипами современных механизмов и водонапорной башни, которые применяются в технике по сей день. Уже в то время Аль-Джазари были сконструированы клапанные насосы, водоподъемные машины, водяные часы и фонтаны. Его книга знаний об остроумных механических устройствах пользовалась популярностью в те времена, так как была выпущена во многих копиях и описывала те механизмы, которые Аль-Джазари соорудил собственноручно. Часть из них базировалась на более ранних работах его предшественников братьев Бану Мусá — сыновья Мусы ибн Шакира: Мухаммад, Ахмад и ал-Хасан — выдающиеся учёные арабского Халифата, занимавшиеся геометрией, астрономией и механикой, известных в конструировании фонтанов. Все эти сведения о механических устройствах с их подробными рисунками и схемами, выполненные средневековыми авторами, найдены в произведениях миниатюры, где приводятся механизмы для подачи воды, приводимые в движение с помощью быков и волов. (рис.3)

Сведения об механизмах подачи воды в Хорезме с древнейших времен при помощи животной силы можно найти в научных исследованиях Яхъё Гулямова.

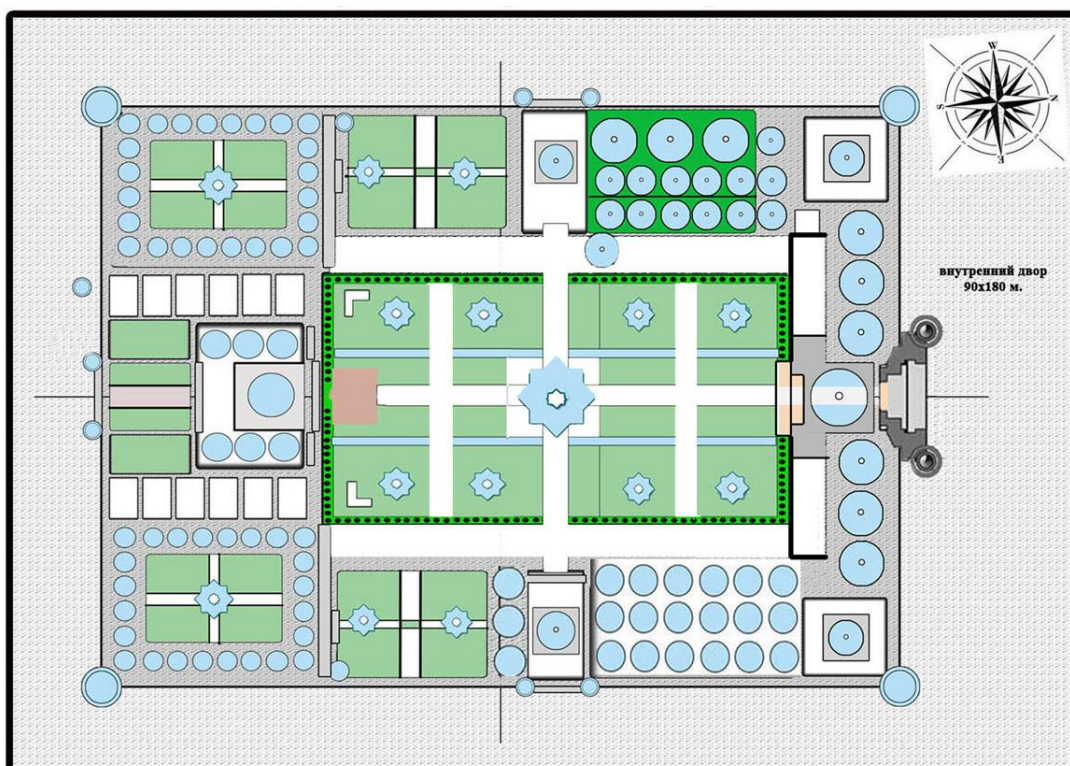
Учитывая размах портала Ак-Сарай, вода с гор не могла подниматься на столь огромную высоту, так как давление, при подаче воды, при диаметре трубы 10-15 см и высоте даже в 1 м, составило бы давление в одну атмосферу, что просто разорвало бы трубы. Можно предположить, что вода, поступающая с горной речки, скапливалась в нижнем водном резервуаре, затем с помощью

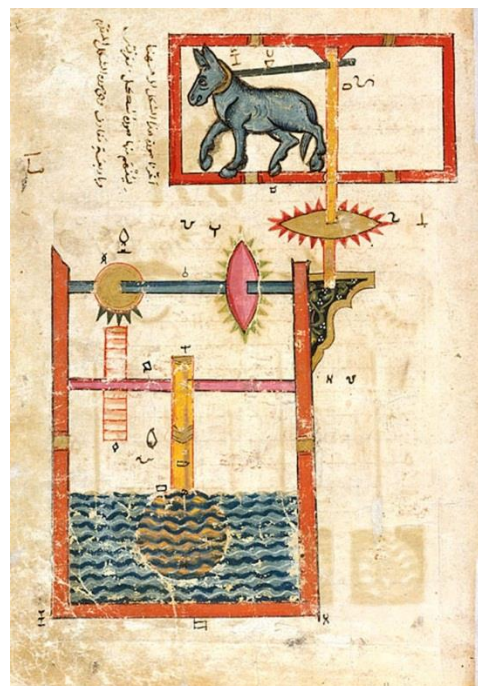
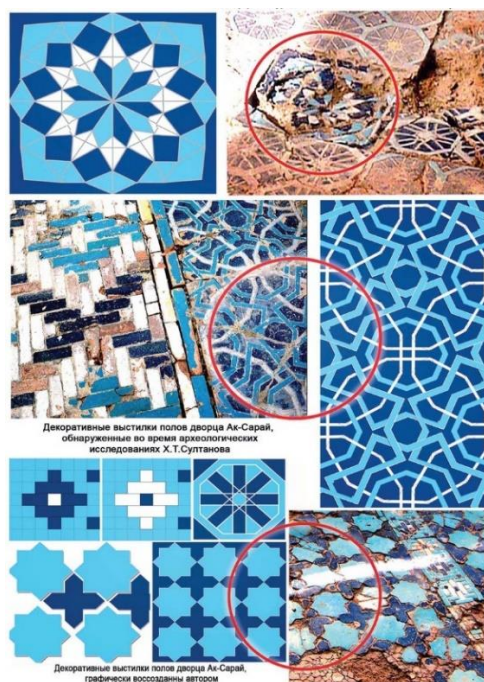
водоподъёмных механизмов, приводимых в движение с помощью быков, подавалась на верх, а оттуда под давлением спускалась вниз по керамическим трубам распределялась к водным бассейнам и фонтанам по территории дворца.

Согласно мнению Султанова Х.Т. в верхних покоях правителя и женской половине дворца могли быть сады, с фонтанчиками, где журчала вода и были зеленые насаждения.

В настоящее время, о былом величии дворца Амира Темура Ак -Сарай, напоминают лишь два сохранившихся пилона некогда огромного входного портала дворца и остатки горизонтальной архитектуры – изразцовые полы.

Но, даже гордо возвышающиеся на фоне заходящего солнца пилоны дворца, не исчезли бесследно, они свидетельствуют поколениям, насколько грандиозными и могущественными по масштабам были архитектурные сооружения, творения средневековых зодчих эпохи Амира Темура.





Литература

Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 - 1406) / Перевод со староиспанского И.С. Мироковой. М.: Наука, 1996.

Гильманова Н.В. Художественные особенности архитектуры в миниатюре эпохи Темуридов и Бабуридов. Автореферат диссертации доктора философии (PhD) по архитектуре. - Академия МВД Республики Узбекистан: Ташкент. 2018.

Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисабз при Темуре и Улугбеке // Труды САГУ Новая серия. Вып. XLIX. Гуманитарные науки. Археология Средней Азии. II. - Ташкент, 1953.

Султанов Х.Т. К истории формирования архитектурных ансамблей Шахрисабза XIV-XV вв. Материалы кандидатской диссертации. - Самарканд, 1990.

Султанов Х.Т. Шахрисабз. – Ташкент: Университет, 1993.

REBORNED FROM THE RUINS

This article is devoted to scientific illumination of history of a storoitelstvo and architectural artly reconstruction of image of the palace of «Ak-saray» largest in Central Asia of ensemble of national architecture and national property of an era of Amir Temur constructed by him at the end of XIV – the beginning of the 15th centuries in the city of Shakhrisabze. Article is based on data of the last archaeological researches conducted by H.T. Sultanov in the territory of the palace of «Ak-saray».

Е.В. Нолев, Я.В. Дикий

Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН

г. Улан-Удэ, Российская Федерация

nolev@inbox.ru, yaroslavdikii@gmail.com

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ Е.А. ХАМЗИНОЙ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЯХ ИМБТ СО РАН*

Евгения Алексеевна Хамзина (1926-2013) – выдающийся археолог, исследователь древней и средневековой истории Бурятии. С именем Евгении Алексеевны неразрывно связано становление и развитие академической археологии в регионе, за что, как отмечает Н.Е. Бердникова, ее называли «бабушкой» бурятской археологии (Бердникова, 2013, с. 282).

* Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта Правительства Российской Федерации № 14. W03.31.0016 «Динамика народов и империй в истории Внутренней Азии».

В 1945 г. после окончания школы Е.А. Хамзина поступила на химический факультет Иркутского государственного университета, но через полгода перевелась на археологическое отделение исторического факультета Ленинградского государственного университета. Принимая участие в археологических экспедициях будущего академика А.П. Окладникова на территории Бурятии, Евгения Алексеевна определилась с направлением и местом своих будущих исследований. Ее трудовой путь, после окончания университета в 1951 г., начался в Улан-Удэ в должности заведующего отделом дореволюционного прошлого Республиканского краеведческого музея Бурят-Монгольской АССР. С 1961 г. по 1988 г. Евгения Алексеевна работала научным сотрудником Бурятского комплексного научно-исследовательского института Сибирского отделения СССР, позднее реорганизованного в Бурятский институт общественных наук СО АН СССР, а ныне – Институт монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения Российской академии наук (ИМБТ СО РАН). Научную и музейную работу Евгения Алексеевна совмещала с преподаванием истории в школе и чтением специальных курсов по археологии, первобытной истории и истории древнего мира в Восточно-Сибирском институте культуры (ныне - Восточно-Сибирский институт культуры и искусств) и Бурятском педагогическом институте (ныне – Бурятский государственный университет им. Доржи Банзарова) (Бердникова, 2013, с. 281).

С 1959 г. в течение пяти лет отрядом Е.А. Хамзиной проводились раскопки Посольской стоянки, где были вскрыты стояночные комплексы и погребения бронзового века, а также исследования разновременных памятников от неолита до средневековья в Баргузинской долине. В 1960-е гг. изучение памятников ранних и поздних кочевников Западного Забайкалья было определено в качестве основного тематического направления Бурятского филиала СО АН СССР. В рамках реализации данного научного направления было сформировано два экспедиционных отряда: Южный – под руководством ныне д.и.н., профессора П.Б. Коновалова и Северный – под руководством Е.А. Хамзиной, занимавшийся исследованием памятников Баргузинского, Курумканского, Прибайкальского, Иволгинского районов Бурятии (Коновалов, 2012, с. 30). Результаты этих работ, в совокупности с материалами Тапхарского могильника в Иволгинской долине, стали основой для диссертации Евгении Алексеевны, защищенной в 1970 г., и монографии «Археологические памятники Западного Забайкалья. (Поздние кочевники)» (Хамзина, 1970). Как отметил П.Б. Коновалов: «Труд Е.А. Хамзиной является первым монографическим исследованием средневековых могильников на территории Бурятии, в котором предложена авторская периодизация и типология памятников и предпринята попытка дифференцировать их по принадлежности тюркоязычным и монголоязычным группам населения» (Коновалов, 2012, с. 31).

С 1973 г. под руководством Е.А. Хамзиной была начата работа по паспортизации и картированию археологических памятников Бурятии. Деятельность, рассчитанная изначально на трехлетний период, продолжалась пять лет по причине обнаружения все новых и новых объектов. К началу работ на учете «Общества охраны памятников» состояло 300 памятников, а в результате паспортизации количество археологических паспортов выросло до 551 (Коновалов, 2016, с. 12). На основе проведенной работы была опубликована книга Е.А. Хамзиной «Археологические памятники Бурятии» (Хамзина, 1982). Развитием данного направления деятельности Е.А. Хамзиной стало издание совместной с Л.В. Лбовой книги «Древности Бурятии: карта археологических памятников» (Лбова, Хамзина, 1999).

Евгения Алексеевна также принимала активное участие в создании Этнографического музея народов Забайкалья, долгое время была научным консультантом Музея восточных культур. Ее огромный вклад в развитие археологической науки и сохранение историко-культурного наследия Бурятии был отмечен почетными званиями «Заслуженный работник культуры Бурятской АССР», «Заслуженный ветеран труда Сибирского отделения АН СССР», Почетными грамотами Президиума Верховного Совета Бурятской АССР, Президиума Сибирского отделения СО АН СССР, Министерства культуры Бурятской АССР (Бердникова, 2013, с. 282).

Материалы исследований Е.А. Хамзиной в археологических коллекциях Национального музея Республики Бурятия, музея Бурятского научного центра Сибирского отделения РАН организованы, преимущественно, по принадлежности к археологическим памятникам. При этом в хранилище ИМБТ СО РАН состоялось персонифицированное выделение археологической коллекции Евгении Алексеевны, что позволяет не только использовать наследие выдающегося ученого для изучения средневековой истории Бурятии, но также проследить генезис и развитие таких отраслей гуманитарного знания как академическая археология, медиэвистика и кочевниковедение в Бурятии.

Для понимания исторического, историографического и источниковедческого потенциала археологических коллекций Е.А. Хамзиной, необходимо раскрыть содержания дефиниции

«археологическая коллекция». По мнению ряда ученых «... археологический источник, даже не совсем достоверный, вне науки невозможен» (Каменецкий, Маршак, Шер, 2013, с. 162). Более того, археологический источник как любой источник научной информации «... должен позволять обращаться к нему многократно, если возникают новые вопросы или новые исследовательские подходы» (Каменецкий, Маршак, Шер, 2013, с. 162). При этом нужно понимать, что повторное обращение к археологическому памятнику невозможно по причине его уничтожения в ходе раскопок. Поэтому источником научной информации становится не сам памятник, а «наблюдения и факты», которые выражаются в отчетах о раскопках и в другой полевой документации. Документация ведется при раскопках, а также в ходе камеральных, лабораторных работ. При таком подходе в археологическую коллекцию правомерно включать комплекс документов, которые появляются в процессе изучения археологического памятника, а не только лишь сами находки.

Несмотря на постоянное употребление в научной литературе данного термина, его определение зачастую учитывает лишь музейную составляющую: «археологическая коллекция – это систематическое собрание предметов археологии» (Российская музейная энциклопедия). Что касается археологического подхода к «археологической коллекции», то в 2014 г. Н.Е. Бердникова предложила свое определение: «Археологическая коллекция – это источник комплексной информации только во всей своей целостности, со всеми ее составляющими, в том числе и различной документацией, тем самым археологическая коллекция приближается к полному отражению археологического объекта, т. е. археологическая коллекция является новой информационной системой, идентичной археологическому объекту» (Бердникова, 2014, с. 98). Это определение более полно передает суть археологической коллекции, но не учитывает ее источниковедческой составляющей.

Таким образом, археологическая коллекция – комплексный исторический источник, включающий в себя три основных типа источников:

1. Вещественные источники, т. е. весь археологический материал, полученный в ходе выполнения работ (массовый и индивидуальный, антропологический и палеонтологический материал) и объединенный в отдельные коллекции.

2. Письменные – это письменные документы, сопровождающие археологические коллекции (открытый лист, полевой дневник, научный отчет, полевые и музейные описи, статьи и монографии).

3. Визуальные источники – чертежи, рисунки и фотографии археологических объектов, которые часто являются составной частью второго типа источников.

При таком комплексном подходе становится возможным получить информацию не только о памятниках, исторических эпохах и народах, проживавших на территории Бурятии в древности и в Средневековье, но и о развитии археологической науки в регионе (Дикий, 2020, с. 68).

Письменные и визуальные составляющие археологической коллекции Е.А. Хамзиной объединены в архив, который условно можно разделить на несколько групп.

Первая группа – рабочие (один личный) дневники автора. В них Е.А. Хамзина ведет записи разного характера: личные переживания, полевые заметки, этнографические заметки, интервью с местными жителями районов Бурятии, записи, связанные с археологической деятельностью, финансовый учет экспедиций. Здесь содержится информация о работах на Баргузинском комплексе, Баянгольском и Телятниковском могильниках.

10 дневников, которые представляют собой блокноты с твердым переплетом размером 15×10 см. разных цветов. На верхней части переплетов расположена надпись: «Академия наук СССР», ниже изображена звезда и надпись: «Полевой дневник». Исключением является дневник 1956 г., на котором надпись только одна - «Академия наук», расположенная немного выше середины переплета. Титульный лист выполнен в форме анкеты. Она включает в себя следующие позиции для заполнения: название экспедиции, название и № отряда, № дневника, ФИО исследователя, даты начала и окончания дневника. Внизу титульного листа специально указано «В случае нахождения утерянного дневника просьба вернуть по адресу». Страницы дневника изготовлены из желтоватой бумаги в клетку; количество листов разнится, но в среднем их около 100. Кроме разлинованных листов для записей есть 16 чистых отрывных листов, а также 10 листов миллиметровой бумаги для набросков чертежей и рисунков.

В нашем распоряжении имеются дневники за 1956, 1962, 1963 гг. (2 дневника), 1964 г. (2 дневника), 1966, 1967 гг. Кроме того в двух дневниках присутствуют записи за несколько лет: 1962–1965 гг. и 1963, 1966, 1968 гг.

По содержанию дневники сгруппированы следующим образом:

1. Экспедиционные – это дневники, содержащие информацию о ходе археологических работ. Они сопровождаются рисунками, схемами и чертежами. Записи делались каждый день в течение всего периода раскопок. Из дневников становится ясно, что Е.А. Хамзина работала в этот период в Баргузинском и Курумканском районах на следующих археологических объектах: Баянгол, Уро, Хунтэй, Телятниково, Белые воды и других памятниках указанных районов.

2. Дневники бухгалтерского учета содержат информацию об экспедиционных расходах. Такого рода дневники датируются 1963 г. и 1964 г. Информация об археологических объектах, на которых работала Е.А. Хамзина в это время, здесь не указана, но при сравнении с другими дневниками этого времени становится ясно, что ученый работала в Баргузинском и Курумканском районах Бурятской АССР.

3. Дневники для заметок разного рода. В них разрозненная археологическая и этнографическая информация, полученная в ходе наблюдений и бесед с местными жителями.

Вторая группа – документы, связанные с многолетней работой по составлению свода археологических памятников Бурятии. Данная группа документов разделена на две подгруппы: первая – по территориальному принципу (в основе положен административное деление Бурятии); вторая – по хронологии археологических памятников (палеолит, неолит, бронзовый век, железный век и т.д.) в эту же подгруппу автор внес археологические памятники типа Писаницы.

Третья группа – разные документы. В нее вошли личная переписка Е.А. Хамзиной; документы, связанные с работой в секторе археологии Института (отчеты, планы, программы командировок и т.д.); газетные вырезки; отзывы Евгении Алексеевны на различные работы (статьи, диссертации и т.д.); другие документы, которые характеризуют многоаспектность профессиональной деятельности ученого (проекты музея, сценарий кинофильма и т.д.). Важным документом в этой группе является личное дело Е.А. Хамзиной.

Четвертая группа – полевые отчеты за 1962-1963 гг., 1966-1967 гг.

Пятая группа – изобразительно-графическая документация. В нашем распоряжении имеется 37 чертежей, более 334 фотографии, 211 рисунков.

Вещественная составляющая археологической коллекции Е.А. Хамзиной в ИМБТ СО РАН небольшая, так как почти все полученные в ходе археологических работ материалы она передавала в Музей истории Бурятии (ныне - Национальный музей Республики Бурятия) и Музей Бурятского научного центра Сибирского отделения РАН. В составе вещественной части коллекции ИМБТ СО РАН имеются антропологический и палеонтологический материал, остатки кожаных изделий с Телятниковского могильника.

Результаты археологических исследований Е.А. Хамзиной, зафиксированные в полевых отчетах, введены в научный оборот и представлены в опубликованных материалах. В связи с этим большой интерес представляет неопубликованное научное наследие ученого, содержащееся в материалах археологической коллекции – это наблюдения, заметки, обсуждения и размышления, оставшиеся за рамками строгих научных археологических публикаций, но заключающие в себе яркие свидетельства истории развития науки, гуманитарной мысли и научного освоения региона.

Материалы археологических коллекций Е.А. Хамзиной отражают комплексный подход в экспедиционной деятельности 1950-1960 гг. прошлого столетия. К примеру, отчеты об археологических полевых исследованиях содержат ценные этнографические наблюдения, оставшиеся неопубликованными. Так, описывая работы археологического отряда, сформированного в 1962 г. в Бурятском комплексном институте СО АН СССР для исследования долины р. Баргузин, Е.А. Хамзина фиксирует интересную легенду о баргутских памятниках. «Среди населения Баргузинской долины бытует легенда о небывало больших людях, некогда заселявших всю Баргузинскую долину. О том, что баргуты погребают себя под каменными курганами, чтобы не идти под власть белого царя. Предвестником прихода белых людей явилось якобы появление в долине березы, до этого не растущей здесь. Об исчезнувшем народе памятью остались названия: баргутская канава – самая старая в с. Уро, Баргутская падь в Суво, баргутские ямы возле деревни Молоково и т.д.» (Общий архивный фонд..., Ф. 50., Д.23., с. 2). Далее исследователь приводит свидетельства об упоминании страны Баргуджин-Тукум в монгольских летописях и бурятских легендах как о древней прародине бурят в связи с актуализацией вопроса об этногенезе бурят, характерного и для сегодняшнего научного дискурса. Именно этим вопросом Е.А. Хамзина обуславливает интерес к памятникам железного века. В рамках описания археологических экспедиций обсуждается этимология топонимов речки Мельничиха в Кяхтинском районе, местности Куйтун в Баргузинском районе и т.д.

Записи отчетов и дневников раскрывают не только методику проведения археологических исследований, но и особенности формирования маршрутов, а также цели археологических экспедиций. В 1962 г. маршрут экспедиции определялся с одной стороны, сведениями о памятниках, зафиксированными исследователями ранее, с другой – обследованием районов, об археологическом состоянии которых не было никакой информации. При этом исследование известных ранее памятников не всегда представлялось возможным в силу их недоступности: «Начал свои работы отряд с с. Усть-Баргузин, посетив местности Сигово и Осетрово, где по сведениям П.Б. Хороших должны быть неолитические стоянки. К сожалению, они исчезли совершенно, т.к. берег разрушен поднявшимся уровнем воды в оз. Байкал. Поэтому нам удалось собрать небольшое количество керамики, которая была сильно окатана» (Общий архивный фонд..., Ф. 50., Д.23., с. 4). В отчете за 1966-1967 гг. имеется запись о том, что для организации полевых работ Е.А. Хамзина была прикомандирована к геоморфологическому отряду. В связи с этой весьма специфичной ситуацией организации археологических исследований были поставлены следующие задачи: 1. Сбор разновременного археологического материала для определения времени раздувания песков и образования котловин раздувания; 2) выяснение распространения гуннского материала в долинах рек Селенга, Хилок и Чикой (Общий архивный фонд..., Ф. 50., Д.23., с. 23).

Небезынтересным для исторической науки представляется и тот факт, что наряду с ценными этнографическими сведениями, информация полевых отчетов богата наблюдениями о социально-экономическом развитии территорий. В ходе исследования местности «Толстихинские пески» отрядом зафиксировано угасание деревень в районе памятника Толстихино и Елкино, где по свидетельству участников экспедиции осталось только два дома, а все жители переехали в деревню Молоково (Общий архивный фонд..., Ф. 50., Д.23., с. 17).

Особую ценность для понимания истории развития археологической мысли в регионе представляют язык научного описания, размышления и гипотезы исследователя. Так принятое в настоящее время название культуры хунну в тексте отчетов заменено гуннской. Также показательным в этом отношении является обсуждение Е.А. Хамзиной возможности соотношения триподов и культуры хунну. «В настоящее время распространено мнение, что триподы относятся к бронзовому времени и связаны с земледельческой культурой. Но триподы встречаются как раз на территории где издревле жили кочевники. И то, что их фрагменты встречаются почти всегда с гуннской керамикой заставляют задуматься над этим. Не гуннского ли они времени? Но об этом говорить пока рано, т.к. материал малочисленный. Но задуматься об этом следует» (Общий архивный фонд..., Ф. 50., Д.23., с. 32). Несмотря на то, что указанная гипотеза на сегодняшний день не находит подтверждения в археологических исследованиях, сам факт ее фиксации в отчетах и дневниках служит ценным источником по интеллектуальной истории, истории науки.

Таким образом, наследие Евгении Алексеевны Хамзиной в археологических коллекциях ИМБТ СО РАН обладает высоким научным потенциалом не только в области дальнейшего изучения истории и археологии кочевников Внутренней Азии, но также сложных процессов становления, развития и организации научных исследований в сфере археологии, этнографии и истории Бурятии.

Литература

Бердникова Н.Е. «Бабушка» бурятской археологии. К 85-летию Евгении Алексеевны Хамзиной // Известия Иркутского государственного университета. Сер. Геоархеология. Этнология. Антропология. 2013. С. 281–282.

Бердникова Н.Е. Археологические объекты, коллекции и проблемы хранения // Известия Иркутского государственного университета. Сер. Геоархеология. Этнология. Антропология. 2014. Т. 10. С. 94-109

Дикий Я.В. Археологические коллекции в составе историко-культурного наследия Бурятии: проблема дефиниций // Вестник Восточно-Сибирского государственного института культуры. 2020. № 3(15). С. 61-72.

Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А. Анализ Археологического источника: возможности формализованного подхода. Изд. 2-е. М. ИА РАН. 2013. 182 с.

Коновалов П.Б. Археологические исследования в Бурятском научном центре (начало XX – начало XXI в.) // Вестник БНЦ СО РАН. 2012. № 3 (7). С. 26-48.

Коновалов П.Б. Пятьдесят пять лет археологии Бурятского научного центра СО РАН (ч. 2) // Вестник БНЦ СО РАН. 2016. № 4 (24). С. 10-13.

Лбова Л.В., Хамзина Е.А. Древности Бурятии: карта археологических памятников. Улан-Удэ. Изд-во БНЦ СО РАН. 1999. 241 с.

Общий архивный фонд Центра восточных рукописей и ксилографов ИМБТ СО РАН. Ф. 50., Д.23. Полевые отчеты за 1962-1963 гг., 1966-1967 гг. Руководитель Е.А. Хамзина.

Российская музейная энциклопедия / электронный ресурс <http://museum.ru/rme/rme.htm> [дата обращения 18.08.2020].

Хамзина Е.А. Археологические памятники Бурятии. Новосибирск. Наука. 1982. 152 с.

Хамзина Е.А. Археологические памятники Западного Забайкалья (поздние кочевники). Улан-Удэ. Бурятское книжное издательство. 1970. 142 с.

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF E.A. KHAMZINA IN THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS OF THE IMBT SB RAS

Evgenia Alekseevna Khamzina (1926-2013) - an outstanding archaeologist, researcher of the ancient and medieval history of Buryatia. The formation and development of academic archeology in the region is inextricably linked with her name. This work is devoted to the study of the scientific potential of the archaeological collection of E.A. Khamzina at the Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan studies, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences. The archaeological collection of the scientist includes material, written and visual sources. The results of archaeological research by E.A. Khamzina, recorded in field reports, were published in books and articles in this regard, the unpublished scientific heritage of the scientist contained in the materials of the archaeological collection is of great interest. These are observations, notes, discussions and reflections that have contain vivid evidence of the history of the development of science, humanitarian thought and scientific development of the region. Thus, the legacy of Evgenia Alekseevna Khamzina in the archaeological collections at the Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan studies, Siberian Branch of Russian Academy of Sciences has a high scientific potential in the field of further study of the history and archeology of the nomads of Inner Asia. At the same time, archaeological collections will help to study the complex processes of formation, development and organization of scientific research in the field of archeology, ethnography and the history of Buryatia.

А.А. Нуржанов, М.С. Шагирбаев

Институт археологии им. А.Х. Маргулана

г. Алматы, Казахстан

mambet_87@mail.ru; arnabai@mail.ru

АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КОСТНЫХ ОСТАТКОВ ИЗ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КАСТЕК (по материалам раскопок 2020 г.)

Жетысу занимает Шу-Балхашский бассейн, средняя высота которого колеблется в пределах 300-400 м над уровнем моря, наиболее низкое место – низовья Шу. Продольная ось Шу-Балхашского междуречья проходит через низовья Шу, Балхаш, Алаколь и через Жунгарские ворота уходит в Западный Китай к озеру Эби-Нур [1, с. 6].

К югу от реки Иле начинается Заилийский Алатау. Западная часть между правым берегом г. Шу и песками, окаймляющими части, которых носят название Кульжабасы, Хантау. Они имеют многочисленные перевалы, удобные для колесного транспорта. Через Курдайский перевал проходит дорога, соединяющая Илийскую и Чуйскую долины. Еще один путь проходит через перевал Кастек, соединяя долину или с котловиной Иссык-Куля и долиной Шу (Рис. 1). Перевал Кастек издревле служил для связи долин Шу и Иле [2, с. 38]. Упоминание об этом перевале сохранилось в источниках XV в., описывающих поход Тимура. В 1375 г. армия Тимура из долины Иле шла в Атбаш через перевал Кара-Касман (Кастек) (Рис.2,3) [2, с. 53-58].

Средневековое городище Кастек-1 находится в 2,5 км от с. Кастек, на левом побережье реки Кастек у подножья горы Суык-Тобе. Географические координаты: 43°03'03,54" С.; 75°59'09,11" В., на высоте 1296 м над уровнем моря. Городище расположено на месте выхода горной речки из горных теснин на относительно широкую часть возвышенных прилавков, образующих возвышенное плато, при этом река еще сохраняет стремительность своего течения, создавая своеобразный звуковой фон местности (Рис.1).

Проведенные к настоящему времени раскопки выявили пять различных строительных горизонтов, датируемых с VII – до середины XIII вв.

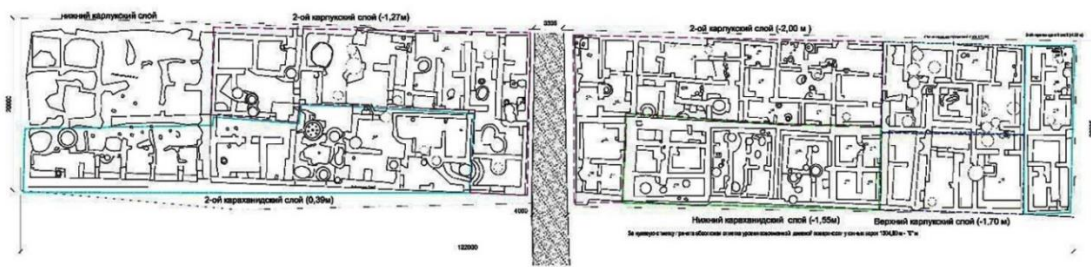


Рисунок 1. План городища Кастек

Археозоология - смежная дисциплина, возникшая на стыке археологии и зоологии, изучающая место и роль домашних и диких животных в хозяйственной деятельности и ритуальной практике древнего населения. На основании проводимых комплексных археологических исследований на территории средневекового городища Кастек обнаружено большое количество останков животных. Проведение археозоологического анализа остеологических материалов позволяет получить ценную информацию о хозяйстве и рационе питания древних жителей города, а также видах животных, используемых в хозяйстве. Остеологические материалы средневекового городища Кастек ранее рассматривались на основе изделий из кости (Нуржанов, 2014, с. 462-472). В 2019 году впервые палеозоологом Д.О. Гимрановым были проведены археозоологические исследования костей животных, результаты которых вошли в научный оборот (Нуржанов, Гимранов, 2019, с. 529-538.). В ходе раскопок 2019 года было обнаружено более 1500 останков животных средневекового городища Кастек, а также проведены палеозоологами П. А. Косинцевым и М. С. Шагирбаевым (археозоологические данные еще не опубликованы).

В ходе археологических исследований 2020 г. на территории городища Кастек, найдено небольшое количество костей (Рис. 2). Было изучено 134 костных останка животных. Из 134 костей млекопитающих 131 кость определена до вида (98%) (табл. 1). Кроме костей домашних копытных, которые составляют большую часть (95%), обнаружены кости кулана и собаки. Кости птиц и рыб в исследуемых материалах не обнаружены. Стоит также отметить девять фрагментов человеческих костей, обнаруженных вместе с костями животных. Анализ на сохранность и раздробленность костного материала показывает преобладание крупных фрагментов над мелкими. Как ранее отметил палеозоолог Д.О. Гимранов, исследуя костные материалы городища Кастек, такое обстоятельство не характерно для памятников подобного типа (городища и поселения) (Нуржанов, Гимранов, 2019, с. 532).

Описание материалов проводилось по стандартным методикам: определение видового состава костных остатков, элементов скелета каждого вида, возрастных особенностей костных остатков, а также характера раздробленности. По степени раздробленности кости разделены на две группы – целые и фрагментарные. Измерение костей проводилось по методике А.Дриш (Driesch, 1976, 21-23). Измерялись целые кости (череп, таранные кости) и фрагменты (ширина проксимальных и дистальных эпифиз, а также ширина диафиза). На таранной кости КРС признаки измерены по методике А.Дриш: GLI, GLm, Vd, LS (сагиттальная длина). Возрастной состав определялся по состоянию зубной системы – прорезыванию и смене зубов; эпифизов – приросту или отсутствию прироста эпифиза на трубчатых костях (femur, tibia, humerus). Таблица, которая описывает состояние зубной системы, составлена по образцу Л.А. Макаровой (Ахинжанов, Макарова, Нурумов, 1992, с. 113), (табл 6). Описание синостозирования костей конечностей основывается на методе В.И. Цалкина (Цалкин, 1967. с. 119), (табл 6). Реконструкция высоты в холке лошадей проводилась по методике В.О. Витта (Витт, 1952, с. 172-173). Пол животного определялся по наличию или отсутствию клыков; черепа и челюсти с клыками (показатель половой принадлежности самцов) (Косинцев, 2014, с. 57). Реконструкция высоты в холке крупных рогатых скот проводилась по методике В.И. Цалкина (Цалкин, 1960, с. 119).

Таблица 1

Видовой состав костных остатков из городища Кастек

№	Виды	Количество костей	Количество костей в (%)	Количество особей
1	КРС – <i>Bos taurus</i>	50	40,0	4
2	Лошадь – <i>Equus caballus</i>	31	24,8	7

3	Овца – <i>Ovis aries</i>	13	10,4	2
4	Верблюд – <i>Camelus bactrianus</i>	13	10,4	2
5	МРС – <i>Capra et Ovis</i>	5	4,0	1
6	Коза – <i>Capra hircus</i>	2	1,6	1
7	Осел – <i>Equus asinus</i>	2	1,6	2
8	Собака – <i>Canis familiaris</i>	2	1,6	1
9	Кулан – <i>Equus hemionus</i>	4	3,2	1
11	Млекопитающие (не определимые)	3	2,4	-
	Всего	125	100	21



Рис. 2. Остеологические материалы городища Кастек

Видовой обзор

Крупный рогатый скот – *Bos taurus*. Этому виду принадлежат 50 костей, минимально от 4 особей, что составляет почти 40% от общего числа костных остатков (табл. 1). Подавляющее большинство костей (78%) фрагментировано (табл. 4). Соотношение отделов скелета домашних копытных достаточно равномерно, однако доля костей головы животного заметно ниже остальных отделов (табл. 5). Среди забитых особей преобладают взрослые особи: 2 из них – взрослые, 1 особь – 2-летняя, последняя же является годовалым теленком. Среди костных находок преобладают кости домашних дойных коров. Таким образом, эти данные указывают на то, что основной функцией крупного рогатого скота являлось получение молока. Одна из таранных костей КРС имеет следы обработки с краниальной поверхности. Следы погрызов костей не обнаружено. Проведены биометрические исследования на некоторых костях крупного рогатого скота. Ширина верхнего конца плюсневых костей: 48,1-57,2 мм. Ширина диафиза плюсневой кости: 26,8-28,0 мм. Ширина нижнего конца плюсневой кости – 52,9 мм. Наибольшая длина плюсневой кости – 202 мм. При сопоставлении данных плюсневой кости с данными В.И. Цалкина (Цалкин, 1960, с. 119) получается, что высота в холке крупного рогатого скота варьируется в 110-115 см. Изменчивость размерных данных в таранной кости представлены в таблице (табл. 2).

Размеры и пропорции таранных костей крупного рогатого скота

Признаки	n	Lim	M
Длина латеральная	7	57,8 – 70,5	61,6
Длина медиальная	6	52,5 – 65,5	59,9
Ширина нижнего блока	6	36,0 – 44,4	38,9
Длина сагиттальная	7	44,6 – 56,4	48,6

Лошадь – *Equus caballus*. Данному виду принадлежит 31 кость, минимально от 7 особей (количество особей выявлено по фрагментам черепов) (табл. 1). Кости лошади, как и остальных копытных, раздроблены (67%) (табл. 4). Среди отделов скелета преобладают кости черепа, доли остальных отделов равномерны (табл. 5). Среди забитых особей доминируют взрослые особи (5) – 71%. Высокий процент взрослых животных указывает на то, что функциональным предназначением лошади являлось использование ее как тяглового животного или животного для верховой езды, в том числе. 3 черепа из всего их количества принадлежат кобыле (Рис. 3). У одной фаланги I, на боковых стенках и вдоль шероховатых полос треугольного поля (*trigonum phalangis proximalis*) имеются выраженные костные экзостозы. Экзостоз представляет собой доброкачественный костно-хрящевой опухолевидный нарост, который располагается на поверхности кости. 6 костей лошади имеют следы погрызов хищником, видимо, собакой. Кости с характерными следами погрызов копытным животным (остеофагия) не обнаружены. По результатам морфометрического анализа были выявлены следующие данные о высоте холки лошадей из городища Кастек (табл. 3).

1) По лучевой кости (*radius*) – 136-128 см;

2) По пястной кости (Mc III) – 136-128 см. При сопоставлении этих данных с данными В.О. Витта (Витт, 1952, с. 172-173) обнаруживается, что лошади городища Кастек были ниже средних или малорослыми (по материалам из раскопа 2020 г.).

Таблица 3

Морфометрические данные кости лошади городища Кастек

	Признаки	мм
1	Наименьшая ширина между надглазничными отверстиями	105
2	Наибольшая ширина черепа	176,1
3	Наибольшая ширина большого (затылочного) отверстия	26,8
4	Наибольшая ширина затылочных мышечков	58,0
5	Длина альвеолярного ряда верхней челюсти	151
6	Общая длина черепа (от резца до угла чешуи затылочной кости)	515
7	Базальная длина	465
8	Длина альвеолярного ряда нижней челюсти	138,5
9	Наибольшая длина лучелоктевой кости	395
10	Наибольшая длина лучевой кости	321/257
11	Наибольшая длина берцовой кости	245
12	Ширина дистального конца берцовой кости	71,6/72,9/54,8
13	Ширина верхнего конца пясти	53,1
14	Ширина диафиза	39,8
15	Ширина дистального конца диафиза	50,4
16	Наибольшая длина пясти	219



Рис. 3. Череп лошади (кобыла) из городища Кастек

Мелкий рогатый скот – *Ovis et Capra*. Этой группе животных принадлежит 20 костей. Минимальное количество МРС составляет 4 представителя группы (табл. 1). Овце принадлежат 13 костей (2 особи), козе - 2 кости (1 особь) и 5 костей определены как мелкий рогатый скот (табл. 1). Доля костей МРС занимает 15% от общего объема костей домашних животных. Основываясь на данных таблицы 2, можно заключить, что степень раздробленности костей - высокая (85%). Среди отделов скелета преобладают кости верхнего отдела скелета и головы, учитывая тот факт, что многие кости нижнего отдела конечностей весьма мелкие и нередко теряются при раскопках. Среди употребленной горожанами пищи в большом количестве присутствуют кости мелкого рогатого скота. Возрастной состав забиваемых животных определялся по состоянию зубной системы и прорастанию эпифизов. Отметим, что происходил забой как молодых (50%), так и взрослых животных (73%). 3 кости имеют следы погрызов, по-видимому, собаки. Кости с патологическими изменениями не обнаружены. В ранних исследованиях костных материалов городища Кастек, было высказано мнение (Д.О. Гимранов) о том, что овцеводство играло второстепенную роль в скотоводческой практике древнего населения городища Кастек (Нуржанов, Гимранов, 2019, с. 534). Результаты нового исследования остеологических материалов показывают, что с мнением Д. О. Гимранова можно согласиться.

Верблюд – *Camelus bactrianus*. Обнаружено 13 костей данного животного (табл. 1, 4). Фрагменты ребра, метаподии и таранной кости, фрагмент плечевой кости, лучевая кость, пястная кость, а также целая плечевая кость, плюсневая кость и 2 экземпляра первых фаланг. Минимальное количество особей - 2. Все обнаруженные кости принадлежат взрослой особи (сросшиеся эпифизы). Как видно из таблицы 4, костный материал слабо фрагментирован. В ранних исследованиях остеологических материалов городища Кастек также было встречено небольшое количество костей верблюда (Нуржанов, Гимранов, 2019, с. 535).

Собака – *Ganis familiaris*. Данный вид представлен целым черепом и правой ветвью нижней челюсти (табл. 1, 4). Кости принадлежат взрослой особи (Рис. 4). Как и в предыдущих археозоологических исследованиях, кости собак часто встречались. Видимо, древние жители города

Кастек широко использовали собаку в хозяйстве (охрана территории и скота). Кроме того, расположение городища Кастек в устье большого ущелья увеличивает необходимость использования собаки в охране.



Рис. 4. Череп собаки из городища Кастек (материалы из раскопа 2019-2020 гг.)

Осел – *Equus asinus*. Этот вид представлен двумя целыми пястными костями, принадлежащих двум особям (табл. 1, 4). В двух случаях нижние эпифизы пястных костей срослись, что говорит о принадлежности ко взрослой возрастной категории животного. В исследованных остеологических материалах городища Кастек (материалы 2018-2019 гг.) были обнаружены кости осла. Видимо, древние жители использовали в хозяйстве как лошадей, так и ослов.

Кулан – *Equus hemionus*. Среди костей домашних животных были обнаружены кости кулана. Этому виду принадлежат 4 кости, минимально от одной особи. Элементы скелета следующие – лучевая кость, плечевая кость, берцовая кость и метаподия. Все кости раздроблены. В палеозоологических исследованиях трудно отличить кости осла (*Equus asinus*) от костей кулана (*Equus hemionus*), так как анатомическое строение обоих животных весьма схоже. В дневности и средневековые городища Кастек в рационе питания жителей отсутствовали мясо и молоко осла. Те элементы же, что были определены как остатки кулана, были раздроблены и употреблены в пищу. С этой точки зрения (к сожалению, эталонная коллекция скелетного элемента кулана в наших руках оказалась неполной – М.Ш.), есть основания полагать, что упомянутые элементы скелета принадлежат кулану.

Таблица 4

Состав элементов скелета домашних и диких животных городища Кастек

Название костей	Лошадь		КРС		Верблюды		МРС		Осел	Кулан	Собака
	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ф	Ц	Ц	Ц
Рог	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0
Череп	1	6	0	3	0	0	0	2	0	0	1
Верхний чел.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Нижний чел.	0	4	0	2	0	0	1	4	0	0	1
Атлант	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Эпистрофей	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0
Позвонки	0	2	1	2	0	0	0	0	0	0	0
Ребро	0	1	0	7	0	2	0	3	0	0	0
Лопатка	0	1	0	6	0	0	1	1	0	0	0
Плеч. кость	0	2	1	1	1	1	0	0	0	1	0
Локтев. кость	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Лучевая кость	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0
Метаподия	0	0	0	0	0	2	0	0	0	1	0
Пясть	1	1	0	0	0	1	0	0	2	0	0

Плюсна	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0
Таз	0	2	0	5	0	0	0	1	0	0	0
Крестец	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Бедрен. кость	1	0	0	2	0	0	0	2	0	0	0
Берц. кость	1	0	0	1	0	0	0	3	0	1	0
Пяточная кость	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Таранная кость	1	0	7	1	0	2	0	0	0	0	0
Грифель. кость	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Фаланга 1	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
Фаланга 2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Фаланга 3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
ВСЕГО (экз.):	10	21	11	39	4	9	3	17	2	4	2
	31		50		13		20		2	4	2
	122										

Таблица 5

Соотношение отделов скелета домашних животных

Отдел скелета	Виды домашних копытных								Всего	
	КРС		Лошадь		Овца-Коза		Верблюды			
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Голова	8	16	11	35,4	7	35	0	0	26	22,8
Туловище	11	22	3	9,6	4	20	2	15,3	20	17,5
Верхние части ног	19	38	9	29	9	45	3	23,0	40	35,0
Нижние части ног	12	24	8	25,8	0	0	8	61,5	28	24,5
Всего (экз.)	50	100	31	100	20	100	13	100	114	100,0

Таблица 6.

Возрастной состав мелкого рогатого скота из городища Кастек (*синострозирование костей конечности по В.И. Цалкину)

Состояние системы коренных зубов нижней челюсти	Возраст (месяц)	Количество костей
Есть М ₂ , отсутствует М ₃	12-24	3
Есть М ₃	Старше 24	1
Плечевая кость свободно от нижнего эпифиза*	До 3-4	1
Бедренная кость свободно от нижнего эпифиза	Старше 24	1

Заключение. Основная часть определимых костных остатков городища Кастек принадлежит домашним копытным. Судя по характеру костного комплекса, изученные костные остатки употреблялись в пищу (за исключением костей собаки и осла). Среди них большую часть занимают кости крупного рогатого скота (40,0%). Второе место по количеству костей принадлежит лошади (24,8%), на третьем месте располагается МРС (16%). Четвертое место по обилию костных остатков занимает верблюд (10,4%). Наблюдается двукратное преобладание костей КРС над костями МРС. Такая же картина была зафиксирована и в предыдущих исследованиях (Нуржанов, Гимранов, 2019, с. 534). Анализ возрастного состава КРС показывает, что, функциональным значением животных являлось получение молока и мяса. Данный способ применения животных в хозяйстве относится и к мелкому рогатому скоту. Доля верблюда - самая низкая из всех обнаруженных видов. Несомненно, в рационе жителей городища Кастек присутствовал верблюд, но намного реже, чем КРС, МРС и лошадь. Сравнивая состав костных остатков животных с синхронным памятником Жетысу – караван-сарая Шенгельды (Савельева, Шагирбаев, 2020, с. 392) и Талгаром (Шагирбаев, 2020, с. 117), мы наблюдаем как сходства, так и разницу в видовом составе животных. В караван-сарая Шенгельды доминирует лошадь, на втором месте находится МРС, на третьем КРС. В городище Талгар доминирует КРС, на втором месте находится МРС, на третьем месте - лошадь. В городище Бурнооктябрьск также зафиксированы все виды домашних животных (Талеев, Шагирбаев, 2020, с.

234). Среди остеологических материалов в большом количестве встречаются останки МРС, на втором месте КРС, на третьем месте - лошадь.

Таким образом, анализ остеологических материалов, найденных в средневековых городах Южного Казахстана, отличается от материалов городищ, расположенных в горной части. В последних преобладают костные останки КРС, а в городах, расположенных в долинной части, МРС. Это объясняется тем, что пастбища в долинной части удобны для выпаса мелкого рогатого скота.

Литература

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических памятников энеолита и бронзы). – Алма-Ата, Гылым, 1992. – 217 с.

Витт В.О. Лошади пазырыкских курганов // Советская археология. XVI. Издательство АН СССР. – Москва-Ленинград, 1952. – С. 163-206.

Косинцев П.А., Самашев З. Берелские лошади. Морфологическое исследование. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы археология Институты Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2014. – Қазақша, орысша, ағылшынша. – 368 б.

Нуржанов А.А. Некоторые результаты палеозоологических и палеоботанических исследований на городища Кастек // «Маргулановские чтения – 2014»: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 110-летию академика А.Х. Маргулана. / Алматы-Павлодар, ЭКО. – 2014. – С. 462-472.

Нуржанов А.А., Гимранов Д.О. Исследования костных остатков животных из археологического памятника средневековья городища Кастек // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. С. 529-538.

Савельева Т.В., Шагирбаев М.С. Остеологические материалы из караван-сарая Шенгельды // ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Исторические и социально -политические науки», №1(64), 2020 г. С. 389-399.

Талеев Д.Ә., Шагирбаев М.С. Бурнооктябрьск 1 (Жылкышытөбе) қаласының остеологиялық материалдары // Марғұлан окулары-2020. «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17–18 қыркүйек 2020 ж.). 1 том. – Алматы, 2020. 230-242 бб.

Цалкин В.И. Домашние животные Золотой Орды // Бюллетень московского общества испытателей природы. Отдел биологии. Т. LXXII (1), 1967. С. 114-124.

Цалкин В.И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень московского общества испытателей природы. Отдел биологии. Т. 65, вып. 1. Издательство Московского Университета. – 1960. С. 109-127.

Шагирбаев М.С. Остеологические материалы средневекового городища Талгар // Мәдени мұра ғылыми журналы. №4 (91). – Нұр-Сұлтан. – 2020. С. 115-128.

ARCHAEOZOOLOGICAL STUDIES OF BONE REMAINS FROM THE MEDIÉVAL SETTLEMENT OF KASTEK (based on the materials of excavations in 2020)

The article examines the bone remains discovered during the archaeological excavations of the medieval settlement of KasteK in 2020. In the course of archaeological research in 2020, a small number of bones were found at the KasteK settlement. According to the materials of the excavations, 134 animal bones were studied. Osteological materials were studied in the laboratory of "Archaeological Technology" of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan. Osteometric studies were performed on some whole bones (horse skull). The study identified nine animal species. Among the bone remains there are elements of all types of domestic ungulates (cattle, horses, sheep, goats, camels, dogs, donkeys). In addition, the bones of kulan were found among the wild animals. Osteological materials are grouped and described by the elements of the skeleton. Quantitative analysis of the bones shows that the ancient inhabitants of the KasteK settlement used cattle more on their farms.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАЛҒАР ҚАЛАШЫҒЫНАН ШАХМАТ ТАСЫНЫҢ ТАБЫЛУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Шахмат тақтасында ойналатын ойын – ақыл-ойдың дамуына ықпал етумен қатар білімділер жарысатын сайыстың бір түрі. Сондықтан да шахмат ойыны алғаш пайда болғаннан бүгінгі күнге дейін зиялы қауымның сыбағасына айналған.

Ерте заманда пайда болған шахмат ойыны – адамзат даналығының жемісі ретінде үнемі жаңарып, жасарып келеді. Көне шахмат фигураларының пішіндері, көлемі, тіпті жасалу материалы қазіргі үлгілерден өзгешелеу. Шахмат ойынның шығу тарихы мен халық арасында таралуы жөнінде біраз мақалалар жазылған. Алайда, шахматтың қазақ жеріне таралу тарихы аз зерттелген. Тек, Алматыдан шығысқа қарай 25 км жерде орналасқан Талғар қалашығына зерттеу жұмысын жүргізген археолог Иван Иванович Копылов осы олқылықтың орнын толтырды.

1950-1970 жылдар аралығында зерттеу жұмысын жүргізген ғалым XI ғ. аяғы – XIII ғ. бірінші ширегіне жататын қабаттардан піл сүйегінен жасалған алты шахмат тастарының табылуын Ортағасырлық Талғар қалашығының тұрғындарының өміріндегі маңызды мәдени құбылыстардың бірі – түрлі спорттық және құмар ойындардың болуында деп тұжырым жасаған. Олардың кейбірі VIII ғ. соңы – IX ғасырдың бірінші жартысында құрылып, XIII ғасырдың бірінші ширегінде талқандалған қалашықпен бірге тіршілік еткен. Кең таралған, көне ойындардың бірі – асық. Сондықтан да, кез-келген тұрғын үйдің орындарынан асықтың табылуы кездейсоқтық емес. Себебі археологиялық зерттеу жұмыстары барысында бір жерге шоғырланған асықтарда жиі кездескен. Олардың арасында ортасы бұрғыланып, қорғасын құйылған салмақты сақалар, түрлі конфигурациядағы ойықтар мен кескіндер салынған асықтар да бар. Бұл фактілер, біріншіден, асық ойынының кең таралғандығын, екіншіден, оған балалар ғана емес, ересек ер адамдар да құмар болғанын көрсетеді. Дереккөздерге сүйенсек, ерлер арасындағы осындай ойындар ақша үшін ойналғанын көрсетеді. (Брокгауз, 1895, 400 б.)

«Әлемнің ғажайыптары» еңбегінің белгісіз авторы қарлұқтар туралы, Талқир қалашығының тіршілігін, кімнің иелігінде болғанын баяндай келе (Копылов, 1978, 61-65 бб.) «... олардың арасында құмар ойындар өте көп тараған; әйелдерін, қыздары мен әпкелерін тігіп ойнайды. Ойын қызып жатқанда бәрін құрбандыққа шалып, қайтадан ақшаларын қайтарып алуды көздейді. (Семенов, Д.25, инв. № 120).

2018 жылы «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейіне өткізілген археолог И.И. Копыловтың жеке архив құжаттарындағы жазба деректерге сүйенсек, 1975 жылы қалашықтың орталық бөлігінде орналасқан ұстаның үйінің XI ғ. соңы – XIII ғ. басына жататын қабаттарынан піл сүйегінен қашалып, станокта өндірілген екі шахмат фигурасы табылды. Олардың бірінің биіктігі 3,5 см, сәл тегістелген шардың диаметрі 5 см, табанының диаметрі 3 см, биіктігі 1,5 см. Конустық тіректің сыртқы бетінде бір-бірінен 2 мм қашықтықта екі параллельді ойық жүргізілген. Фигураның сфералық бөлігінің жоғарғы жағында диаметрі 0,5 см және биіктігі 0,3 см күмбез тәрізді фигура бар. Күмбездің асты шиыршықталған үш ойықпен ойылған.

Биіктігі 3,6 см болатын екінші тас пен бірінші тастың пішіні бірдей. Бірақ үстіңгі бөлігі мен тұғырында ойықтары жоқ. Үстіңгі бөлігі күмбез тәрізді, сфералық шошақпен аяқталады. Тастардың үстіңгі бөліктерінің шошақтанып аяқталуы (VIII-IX ғ.ғ.) олардың король, не ферзь тастары екендігіне күмән тудырмаса керек.

Үшінші шахмат фигурасы да піл сүйегінен станокта ойылып жасалған. 1976 жылы қоныстың бекіністі бөлігінің шығыс жартысында, қаланы сумен қамтамасыз ету үшін қираған тұрғын үй орнын экскаватормен траншея қазу кезінде мәдени қабаттың қалдығынан табылған. Алғашқы екі фигурадан айырмашылығы, үшінші фигура – шығыс (араб) символикалық шахмат фигуралары – ат пен пешка фигуралары сияқты (VIII-IX ғ.ғ.). (Линдер, 1975, 160 б.)

Биіктігі 3,6 см, жоғары қарай шамалы тарыла түскен цилиндр тәрізді, төменгі жағының диаметрі 3,5 см, жоғарғы жағы 3,1 см. Сыртқы бетінде 0,5 см биіктікте параллель екі концентрлі ойық ойылған. Киевтен шамамен XIII ғасырға жататын ферзь мен XI-XIII ғасырларға тиесілі ат фигураларында да осындай екі ойықтан тұратын өрнек бейнеленген. (Линдер, 1975, 160 б.) Алғашқы екі фигурадағыдай үстіңгі бөлігі дөңгелектенген күмбез тәрізді. Биіктігі 0,3 см, диаметрі 0,5 см.

Басының астына патша фигурасындағыдай спираль тәрізді екі ойық сызылған. Жарты сфералық бастың конфигурациясы, өлшемі мен екі спираль тәрізді кесілген сызықпен өрнектелген дизайны Х-ХІІІ ғғ. тиесілі Тәжікстанның оңтүстігіндегі Хулбуктан табылған цилиндрлік шахмат фигураларымен ұқсастықтары бар. (Гулямов, 1960, 70 б.)

1980 жылы ұстаның үйінің шығыс қабырғасына іргелес жердегі тұрғын үй құрылысынан табылған төртінші шахмат тасы жоғарыда сипатталған тастарға ұқсас. Сәл конустық цилиндр пішінді шахмат тасының биіктігі 4,3 см, төменгі жағының диаметрі 3,8 см, жоғарғы жағы 3,3 см. Дөңгеленген жоғарғы жағының диаметрі 0,9 см, биіктігі 0,3 см. Өрнектелген басының ортасында конустық ойық бар. Цилиндрдің төменгі бөлігіне концентрлі ойық салынған, оның үстінде екінші ойық сызылған. Алайда, ол дөңгелек ойықтан тартылған. Алдыңғы шахмат тастарынан ерекшелігі: жоғарғы жағында концентрлі ойықтары жоқ және төменгі жағындағы екінші ойық толық аяқталмаған.

Ұстаның үйінен табылған тастың пішінімен сәйкестігі ұқсас бесінші шахмат фигурасы 1983 жылы тұрғын үй еденін қазу кезінде табылған хумның ішінен терезе әйнектерінің жиынтығымен бірге шыққан. Конус тәрізді тірекке орнатылған сәл тегістелген доптың пішініне ұқсас фигураның диаметрі 2,9 см, биіктігі 2,1 см, биіктігі 2,5 см, жоғарғы жағының диаметрі 1,6 см, төменгі жағы 3,2 см. Ұзындығы 2-3 мм мойнында биіктігі 1 мм қырлы тіреу бар. Фигураның қауырсын тәрізді бөлігінің жоғарғы жағында күмбез тәрізді басы ойылып, іздері сақталған. Одан төмен екі концентрлі ойық ойылған. Конустық тіреудің негізінің сыртында ені 1 см болатын өрнектер салынған. Ішкі бөлігі конус тәрізді ойылған. Фигураның жалпы биіктігі 3,5 см.

Шахмат тастарының ішіндегі барлық корольдар мен ферзьялардың төбесінде шар тәрізді бас бар. Жоғарыда сипатталған шахмат фигураларының король мен ферзя немесе VIII-IX ғасырлардағы шығыс (араб) типіндегі пешкалар екендігінің тағы бір дәлелі. (Линдер, 1975, 160 б.)

1979 жылы табылған алтыншы шахмат фигурасы да басқалары сияқты піл сүйегінен арнайы стенокта жасалған. Тополевка өзенінің сол жағалауында, қалашықтың батыс бөлігіндегі тұрғын үй құрылысына жүргізген қазба жұмысы барысында XI ғасырдың аяғы – XIII ғасырдың басына жататын қабаттардан табылған. Жоғарыға қарай сәл тарылған цилиндр тәрізді тастың биіктігі 3,8 см, төменгі жағының диаметрі 2,9 см, жоғарғы жағы 2,3 см. Жоғарғы бөлігінде цилиндрдің кеудесіне салынған сияқты өлшемі 0,5-1,2 x 1,2 x 2,2 см сына тәрізді шығыңқы ою ойылған. Шығыңқы жазықтықтың үстіңгі бөлігі ойықпен безендірілген: ортасы дөңгелек, ал шеттеріне сызық жүргізілген. Шығыңқы бастың екі жағындағы цилиндрдің жоғарғы бүйір беткейлері дөңгеленген, иыққа ұқсас. Иық тәрізді пішінде екі концентрлі ойық бар. Осындай параллельді ойықтар фигураның жазық табанынан 3 см қашықтықта салынған.

Фигураның жалпы контуры мен жоғарғы жағындағы шығыңқы басына қарап VIII-IX ғасырлардағы Шығыс (араб) шахматына ұқсатуға болады. (сурет 1, 2, 3) Алайда, араб фигурасынан айырмашылығы шығыңқы бастың екі жағында да осындай кесілген пішін король мен ферзя сияқты ойылған. Дөңгелектелген иықтары мен концентрлі ойықтардың екі белдеуі Киевтен табылған XI-ХІІІ ғасырларға жататын ат фигурасына ұқсас. Фигураның конустық пішіні мен шығыңқы басының болуы басты белгі ретінде сипатталған фигураның атқа жататындығын көрсетеді.

Жоғарыда сипатталған Талғар қалашығынан табылған фигуралардың Ортаазиялық «Шатранг» пен арабтың «Шатранж» ойындарының абстрактілі символдық фигураларымен типологиялық жақындығын, шығыс символикалық шахмат тастарының санатына жіктеуге мүмкіндік береді.

Ұстаның үйінен төрт шахмат фигурасы мен батыс бөлігіндегі мысшының үйінен жылқының табылуы шахмат ойынының қаланың жоғарғы жағында шоғырланған ауқатты тұрғындар арасында кең тарағанын болжауға мүмкіндік береді. X-ХІІ ғасырларда шахмат ойыны – ақсүйектерді тәрбиелеудің қажетті элементтерінің бірі деп танылды және жақсы шахматшыларды өз үйлерінде тәлімгер ретінде ұстау әдеті кең тараған. Себебі, шахмат ойыны ақсүйек балалары үйренуі қажетті деп санайтын бірден бір өнер қатарына жатқызылды. (Брокгауз, 1895, 26 б.)

Әйтсе де, шахмат ойыны қалаға қашан және қайдан пайда болуы мүмкін? Археолог И.И. Копылов шахмат ойыны қалаға қарахандық кезеңінен ертерек келген, ал XI ғ. аяғы - XIII ғ. тек қаланың билеуші топтарын ғана емес орта дәрежелі қала тұрғындарының арасында да кең тараған, ал XIII ғ. басында ол жалпы халықтық сипатта болды деп санады.

Мамандардың басым бөлігі шахматтың отаны Үндістан деп таниды. Санскрит тілінде бұл ойын «чатуранга» - «төрт жеке әскер» деп аталды. Ойын тақтасының төрт бұрышында төрт әскерді білдіретін фигуралар – пілдер, аттар, әскери арбалар және жаяу әскер орналасқан ойынды төрт адам ойнаған. Шахмат ойынын сандар бейнеленген сүйекті лақтыру арқылы ойнаған. Басты мақсаты – қарсыластарының тастарын жоюда болды.

II-IV ғасырларда Солтүстік-Батыс Үндістанда қалыптасқан «Чатуранга» ойыны Кушан мемлекетінің құрамына кірген Тохаристанға еніп (б.з.д. II ғасырдан б.з. III-IV ғасырларына дейін) (Майзелис, 1952, 367 б.), содан кейін Орталық Азияның басқа аймақтарына кеңінен таралып, одан әрі дами түскен. Зерттеушілер «чатуранга» өнертабысын – эфталиттер Үндістанда үстемдік еткен уақытқа қарай буддистердің жемісі деп санап, V-VI ғасырларға жатқызады. (Ходжаев, Дюммель, 1951, 302-304 бб.).

V ғасырларда Орталық Азияда «чатуранга» ойыны дамып, жаңарып, өзгеше әрі шынайы жаңа ойын - Шатранг – Шатрандж қалыптасты.

«Шатранганың» отаны Орталық Азия болғандықтан, қас шеберлер мен XI-XII ғасырлардағы «Шатранга» энциклопедиясына айналған.

Ережелері өзгерген «Шатранг» ойыны Үндістанға, парсылар мен арабтарға, Қытайға, Ресейге, Моңғолияға тарайды. (Кондратьев, 1951, 216-218 б.б.)

Ежелгі және ортағасырларда шахматтың Орта Азияға кең таралуын Өзбекстан (Афрасиаб, Ферғана, Мунчак-Тепе, Далверзин-Тепе) мен Тәжікстандағы (Хулбук) ежелгі қоныстарды қазу кезінде табылған шахмат фигураларынан байқауға болады. Ежелгі Самарқанд-Афрасиаб қалашығынан VIII-IX ғ.ғ. немесе VI-VIII ғғ. жататын піл сүйегінен ойып жасалған екі шахмат фигурасы: шабандоздың мүсініндегі және сарбаз табылды. (Кондратьев, 1951, 73 б.) Ежелгі Ферғана шегінде Мұншақ-Тепе елді мекенінде (VI-VIII ғғ.) піл сүйегінен өңделген жартастың үстінде тырнағына мойыны ұзын құсты ілген күдіретті жыртқыш құс бейнеленген «Рух» фигурасы табылған. Олжасын азаптауға дайын екендігін аңғарту үшін жыртқыштың басы төмен түсірілген. «Рух» құсы дөңгелек немесе қайықтың орнын басқан.

1955 жылы Термездің жанындағы Айртам елді мекенінің буддистер мекендеген жерінде екі шахмат фигурасы: ат пен пешка табылды. 1972 жылы Далверзин-Тепеде II ғасырдағы бай кушан азаматтарының үйін қазу кезінде піл сүйегінен жасалған екі фигура - піл мен зебу табылса, (Турганов, 1973, 16 б.) 1957 жылы Хулбук елді мекенінен X-XII ғасырлардағы 20 қатты және 8 фрагменттелген шахмат фигуралары табылды. Олардың ішінде 20 пешка, дөңгелек және рыцарь бар.

1958 жылы ежелгі Самарқанд-Афрасиаб қалашығынан X-XII ғасырларға жататын шыныдан жасалған ат фигурасындағы шахмат тасы табылды. Далверзин-Тепеден отыз шақырым жерде, көкөніс бақшасында XV-XVI ғасырларға жататын күйдірілген саздан жасалған шахмат жиынтықтары табылды.

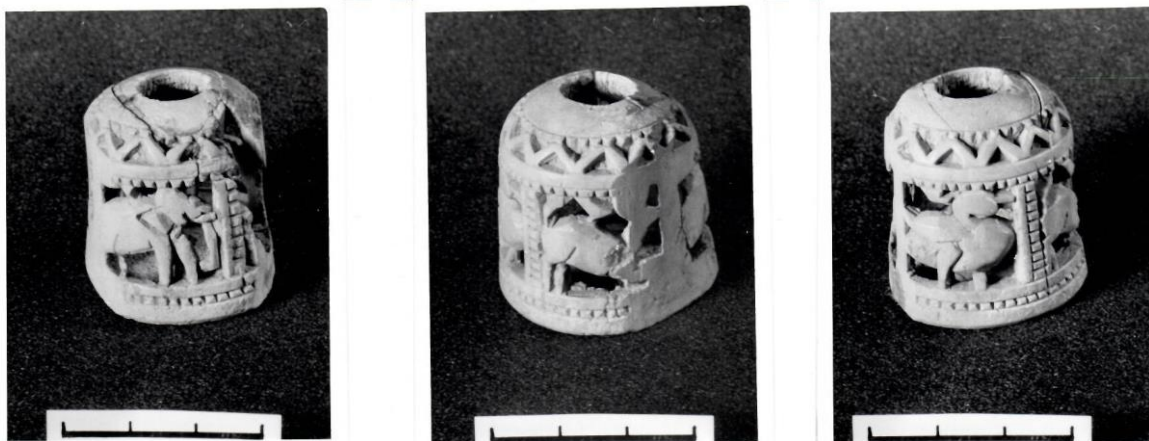
Жазба дереккөздері мен археологиялық зерттеулерге сүйенсек, Орта Азия мен Жетісу халықтарының экономикалық, мәдени және саяси байланыстары ерте дәуірден XIII ғасырға дейін және одан кейінгі моңғол шапқыншылығына дейін үздіксіз дамып келе жатқанын көрсетеді. Ұлы Жібек жолының жол торабында орналасқан Қазақстанның Іле алқабының маңызды қалаларының бірі ретінде Орта Азиядан Жетісуға, оның ішінде 2014 жылы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енген ортағасырлық Талхиз қалашығына шахматтың енуі мәдени қатынастардың салдары ретінде қарастырылған. Талхиз қалашығының тұрғындары мен XI-XIII ғасырдың басындағы Орта Азия қалаларының тұрғындарымен тығыз қарым-қатынаста болғандығын 993/1002-1003 жылдары Өзгенте қаласында соғылған тиындар, глазуурленген Афрасиаб түріндегі ыдыс-аяқтар және т.б. табылған заттар дәлелдейді.

Шахмат ойыны арабтардың Испания мен Сицилияны жаулап алғаннан кейін шамамен X-XI ғғ. Батыс Европаға да тарай бастады. Европалықтар мұсылмандық шахмат фигураларының бейнелерін қаз-қалпында, өзгертпей қабылдап, көпке дейін қолданған. Европа елдерінің басым бөлігінде бұл ойынды «шах» не осыдан туындаған сөздермен белгілейді. Тек испан тілінде арабтың «шатрандж» сөзі өзгеріп «ajedrez» болып қабылданған. Бастапқыда Римдік христиан шіркеуі шахмат ойынына қарсы болады. Тек XIV ғ. аяғында католик діні ресми түрде шахмат ойнауға рұқсат береді. Өйткені, шахмат ойыны рыцарларды тәрбиелеуде қажетті құрал деп саналған. Кітап басудың дүниеге келуі шахмат ойынының одан әрі жетілуіне көп ықпалын тигізді. 1497 ж. шахмат жөніндегі испандық Лусеннің, 1512 ж. португальдық Дамианоның кітаптары жарық көреді. Еуропаның патша сарайларында салтанатты түрде ең мықты шахматшылар арасында сайыс ұйымдастыру үрдісі ойынның кең тарауына, насихатталуына ықпал етті.

Орта Азияның іскер адамдарынан шахматты қарызға алған қала тұрғындары фигуралардың аттарын және ойын ережелерін толық меңгерген. Қала тұрғындарының арасында ойынның кеңінен таралуына байланысты шахмат фигураларын дәл сол жерде жасау қажет болды. Бірақ, сүйек кескіштер піл сүйегін шетелдік саудагерлерден алуға мәжбүр болды. Себебі станокта ою кезінде

шахмат фигураларын шығыс үлгілеріне ұқсатып жасауға тиіс еді. Көлемі, пішіні, әдемі нақыштары шебердің талғамы мен өнеріне байланысты болатын.

Мүмкін шахмат ойыны қалашыққа ертерек әкелінген де шығар, алайда XI-XIII ғасырдың басында шахмат ойыны бұрынғыға қарағанда кең етек алып, қала тұрғындарының жоғарғы қабатын ғана емес, ортаңғы қабатын да қамтыған. Қаланың екі бөлігінен шахмат фигураларының табылуы (орталықта бес фигура және батыс бөлігінен бір фигура) шахмат ойынының қала тұрғындарының арасында кеңінен таралғанын көрсетеді және қаланың мәдени өмірінің жоғары деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Сондай-ақ, қолөнершілердің шеберлігін көрсетеді. Қолданбалы өнер туындыларын шығару үшін тек үлкен шеберлік қана емес, сонымен қатар материалдың технологиясын терең білу қажет.



Әдебиеттер

- Брокгауз Ф.А., В. А. Эфрон, Кости игральные. Энциклопедический словарь, т. XVI Изд. СПб, 1895.
- Гулямов Э. Шахматные фигуры с городища Хульбук. Изв.Отд.Общ. Наук. АН Тадж. ССР. Вып.1 (22), 1960.
- Кондратьев С. Шахматная игра у монголов. Шахматы в СССР, № 13. 1951
- Копылов И.И. О названии города на месте Талгарского городища. Сб.Каз.ПИ им. Абая. Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Казахстана. Алма-Ата. 1978, с.61-65.
- Линдер И.М., Шахматы на Руси. М.,1975.
- Майзелис И. К вопросу о происхождении и развитии шахмат. Шахматы в СССР.1952, №10.
- Семёнов А.А. Извлечения из древнейших арабских и персидских авторов о территории Казахстана. Рукопись ИИАЭ АН Каз.ССР.Д.25, инв.№ 120.
- Турганов Б. Новые данные к истории шахмат в Средней Азии, Общественные науки в Узбекистане, 1973, 11.
- Турганов Б. Фигурки из Дальверзин-Тепе. Шахматы в СССР. 1973. №5.
- Ходжаев Э., Дюммель Ф. Новые данные по истории шахмат. Шахматы в СССР.1951, Ю 10.

HISTORY OF DISCOVERY AND RESEARCH OF CHESS STONE IN THE MEDIEVAL TALGAR TOWN

The article is dedicated to the history of the study of chess figures from elephant bones found in the medieval town of Talgar on the basis of archival documents by archaeologist I.I. Kopylova, who were transferred to the fund of the State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk" in 2018.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ РАХАТ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КЕШЕНІНЕН ТАБЫЛҒАН ҚЫШ БҰЙЫМДАРДЫҢ ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ (2020 жылғы археологиялық қазба жұмысының есебі негізінде)

«Керамика» термині грек тілінен алып аударғанда *keramike* (ҚЫШ ӨНЕПІ), *keramos* (САЗ) деген мағынаны білдіреді. Керамика дегеніміз не? минералды заттардың (саздан) қоспаларын араластыру және күйдіру нәтижесінде алынған қосынды. Керамика ежелгі грек тілінен аударғанда «*keramos*» құмыра сазынан қалыптап кептіріп және күйдіріп алынған бұйым дегенді білдіреді (Бобринский А.А., 1988 г, с 6). Кейінірек «Керамика» деген атау саздан жасалаған бұйымдардың барлығына дерлік қолданыла бастаған. Керамика өндірісі сонау адамзат баласының пайда болған кезеңінен басталып, мезолит (орта тас) кезеңінде сәл бәсеңденіп, жаңа тас (неолит) кезеңінде пайдаланудың жоғарғы шегіне жете білді. Бастапқы кезеңде адам қолының көмегімен пішінделіп, кейінірек шарық пен пеш көріктің көмегімен өзіндік форма беріліп, күйдірілді. Тек б.з.б. III мыңжылдықта ғана (кейінгі энеолит пен қола дәуірі) қыш ыдыстардың қарқынды әрі жедел дамуына мүмкіндік көздері ашыла бастады. Ал ортағасыр кезеңінде барлығымызға белгілі «қыш құмыра» өндірісі өмірдің бір бөлшегіне айналды. Керамикалық қыш ыдыстардың диаметрлерін анықтау мақсатында көптеген үлгі түрлері қолданылады (Глушков И.Г., 1996 г, с 328). Себебі, аталған кезеңде теріден, түрлі-түсті металлдардан жасалған құрал-жабдықтар мен қатар қыштан жасалған ыдыс-аяқ заттары тұрмыстық тұрғыда асүйлік және шаруашылық мақсатта көбірек қолданыла бастады (Актуальные проблемы изучения древнего гончарства, 199 г, с 233).

Асүйлік ыдыстардың қатарына әдетте қазандар мен көзелерді жатқызамыз. Қыштан жасалған ыдыс-аяқтардың жасалу, пайдалану ерекшеліктеріне қарай табылған қыш ыдыстардың жасалу техникасының құрылымдарына, сыртқы пішіндеріне қарап асүйлік, асханалық және шаруашылық мақсатта қолданған деп жіктей аламыз. Бұл аталған шаруашылық салаларының өздеріне ғана тән ерекшеліктері бар (Мыльникова Л.Н., 2007 с, с 82). Мысалы асүйлік – оған тығыз иленген, күйдіру температурасы сәл жоғары, қысымға төзімді болып келеді. Асханалық және шаруашылық бағытта қолданылатын қыш ыдыстар асүйлік қыш ыдыстарға қарағанда қоспалары жағынан, күйдірілу техникасы жағынан сәл әлсіздеу болып келеді. Сонымен қатар, ыдыстың жасалу техникасына қарай (аузы, денесі, қабырғасы, мойыны, ернеуі, паллет, аяғы мен аяқтың негізі) тұрады (Глушков А.А., 1988 г, с 328).

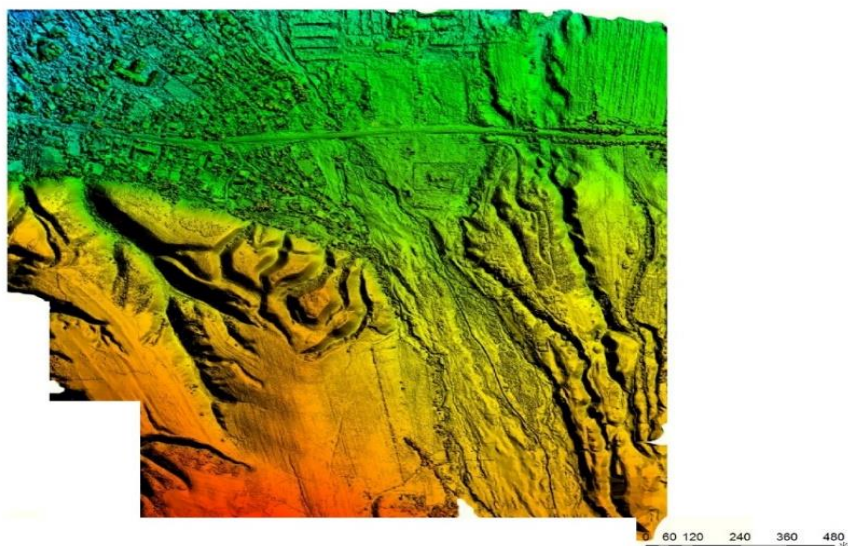
Түрлік ерекшеліктеріне қарай қыш ыдыстарды геометриялық тұрғыда сипаттауға арналған денелермен ұқсастықтары бойынша (шар, эллипс, сопақ, цилиндр, гиперболоид, конус) сипаттама жұмыстарын жасай аламыз.

Тұрмыстық жағдайда керамиканың сыртқы пішінін өңдеу мен әшекейлеуде әр түрлі әдіс-тәсілдер қатары қолданылды (штамп, рельеф, түрлі өрнектер сызу, түр ерекшеліктеріне қарай элементтерді жапсыру). Сонымен қатар, сыртқы бет-бейнесін түрлі-түсті бояулармен бояу (ангоб) әдістерін қолдану кең етек ала бастады.

Қыш бұйым құралдарын (керамика) жасау үшін қолданылатын шикізат құрамына тоқталып өтсек. Аталған өндірісте көбінесе шикізат құрамы ретінде каолинит, галуазит, гидрослюдадар мен монтмориллониттер өте көптеп қолданылған.

Ортағасырлық Рахат археологиялық кешені (Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы, Рахат ауылдық округі) маңында орналасқан ескерткіштердің өмір сүру кезеңі (тас ғасыры, темір дәуірі, түркі дәуірі) хронологиялық шеңберіне сәйкес келеді десек жаңылыспаймыз (Мартынов А.И., 2005 г, с 447).

Ортағасырлық Рахат археологиялық кешенінің географиялық координаты: N: 43°20.250'; E: 077°22.614. Кешеннің жалпы алып жатқан аумағы 88,7 гектар. Ортағасырлық Рахат қалашығы Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы, Рахат ауылдық округіне қарасты Есік обалы қорымдарының оңтүстік беткейіндегі тау етегінде, Есік-Талғар тас жолының бағытына қарай 5 шаршы шақырым қашықтықта орналасқан тарихи маңызға ие бірегей баға жетпес тарихи нысан (Байпаков К.М., 2009 ж, 407 б). (Сурет 1)



1-сурет. Рахат археологиялық кешенінің Ортофото жоспары

2020 ж. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қызметкерлері Рахат (Енбекшіқазақ ауданы, Алматы обл.) ескерткішіне археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарын атқарды. Археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұл ескерткіш бірнеше белгісіз тұстарынан анықталған. Алғаш Рахат археологиялық кешеніне ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу идеясының авторы ретінде, көрнекті археолог ғалым Б. Н. Нұрмұханбетовты келтіреміз (Мухтарова Г.Р, Железняков Б.А, Тулегенов Т.Ж, 2020 г, с 83). Ол кісінің болжамы бойынша Рахат кешені ақсүйектердің қонысы болуы мүмкін, себебі осы аралықта жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлердің, қыш ыдыстардың көпшілігі жоғарғы деңгейде өңделген, сонымен қатар қоныстарының орналасу реті өзгешеленген. Осы бір сыртқы келбетіне қарап мұнда ақсүйектер мекен етті деген болжамға тоқталамыз. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған қыш ыдыстар мен түрлі деңгейдегі жәдігерлердің артефактілеріне қарап, сақ ақсүйектерінің шұрайлы мекені болған деген болжамды алға тартамыз.

Қазба жұмыстарының барысында табылған артефактілердің көпшілігі Х ғ.–ХІІІ ғ. бастапқы кезеңдеріне жатады. Әрине бұл табылып жатқан артефактілердің көпшілігі керамика бөлшектері. Бұл аталған артефактілердің көптеп табылуы осы кешен орналасқан аймаққа жақын аралқтарда жерлеу орындары орналасуы әбден мүмкін. Ғұрыптық салт-дәстүрлер орындалатын аймақтардың қатарына жатқзамыз. Қазба орнынан алынған керамикалар қарахан дәуіріне тиесілі және олардың жиынтығындағы көлденең екі ілгек тәрізді тұтқасы бар әр түрлі көлемдегі қазандар, орташа және кішігірім екі тұтқалы құмыралар, сондай-ақ, хұмдар, саптыаяқтар да сол дәуірге тән. Көбінесе отбасына арналған орташа көлемдегі ас үй ыдыстары кездеседі. Шамасы, қазба жүргізілген жерді негізінен арнайы рәсімдерді орындау үшін пайдаланса керек (Мухтарова Г.Р, Железняков Б.А, Тулегенов Т.Ж, 2020 г, с 83).

1-кесте

Түрлі жылдарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары. Сатаева Б.Е.

№	Экспедиция болған аймақ	Экспедиция құрамы	Экспедиция Жетекшілері	Экспедиция болған жыл	Нәтиже
1	Рахат археологиялық кешені	Қазақ-Американ біріккен археологиялық құрамы	К.М. Байпақов, Ф.П. Григорьев, К.Чанг	1994-2005 жж	Сақ-үйсін кезеңдеріне тән қоныстардан тұрғын үйлер, жартылай жергөлелер мен шикі кірпіштен жер бетінде тұрғызылған баспаналарды қазылып, керамика

					қалдықтары мен артефактілерін жинап, шетелдік ғылыми-зерттеу орталықтарында сараптама жұмыстары жасалды
2	Рахат археологиялық кешені	Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкерлері		2004 ж	Са-үйсін кезеңіне тән 5 қорғанда қазба жұмыстары орындалды
3	Рахат археологиялық кешені	Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының «Көне дәуір археологиясы» бөлімінің мамандары	О.А. Артюхова	2006-2007 жж	Жоғарғы палеолиттік тұрақтың жасы анықталды. Және тас ғасырына тән құрал-жабдықтар легі жиналып алынды
4	Рахат археологиялық кешені	«Есік» тарихи-қорық мұражайының ғылыми қызметкерлері	Б. Нұрмұханбетұлы	2011-2012 жж	Ерте темір дәуіріне тән қорғандар қазылып, ғылыми айналымға енді
5	Рахат археологиялық кешені	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанынан құралғын «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының қызметкерлері	Г.Т. Бексейтов	2015 ж	Жоғарғы палеолиттік тұрақтың жасы анықталды. Сонымен қатар сақ, үйсін кезеңіне тән қорғандарда ғылыми-зерттеу жұмыстары қоса атқарылды.
6	Рахат археологиялық кешені	«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайымен Қытайдың Сиан университетінің ғалымдары		2019 ж	
7	Рахат археологиялық кешені	Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанынан құралғын «Геоархеология» халықаралық ғылыми-зерттеу зертханасының қызметкерлері	Г.Т. Бексейтов	2019 ж	Жоғарғы палеолиттік тұрақтың жасы анықталды. Сонымен қатар сақ, үйсін кезеңіне тән қорғандарда ғылыми-зерттеу жұмыстары қоса атқарылды.
8	Рахат археологиялық кешені	«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының Ғылыми қызметкерлері	Г.Р. Мухтарова	2020 ж	№ 1 қазба N: 43°21.989'; E: 077°22.165, № 2 қазба N: 43°21.984'; E:077°22.159 қазбалары орындалды

Қыш ыдыстардың сипаттамасы:

Қазан ернеуі

Жасалу технологиясы мен пішінделу формасына қарай біршама түр-сипат ерекшелігіне ие. Ернеу бөлшегінің сақталған бөлшек сынығына қарағанда пішіні шар (сфера) тәрізді болып келген. Қазанның ОБ бағытында ІІ ярустан табылды. Ернеуінің диаметрі 21 см, ернеуінің қалыңдығы 0,8 см, қабырғасының қалыңдығы 0,9 см (9, 10 сурет). Қазанның сақталған сынығының ұзындығы 19,4 см, ені 9,5х3,7х5,4 см. Ыдыстың жасалу формасы шар тәрізді бүйір тұсында ойылған 0,5 см болатын екі тесігі орналасқан. Ыдыс құылымының ернеу қимасына қарай бүйір үсті қабырғалары сыртқа қарай қиамысында қырлы үшбұрыш жасап барып ернеуі қырлы болып аяқталған. Бұл ыдыстың сынығына қарасақ жазық мойынды болып келген, асүй шаруашылығында қолданылғанын байқаймыз.

Формасының ерекшелігіне қарай беріректе өмір сүрген адамзат қоғамының қолданыс аясына 40-55 % пайыз сәйкес келеді. күйдірілу температурасы 1200 градусқа тең. Негізінен Жетісу аймағынан табылған керамикалардың сыртқы пішіндері Азия елдерінің керамикаларына 60 % пайыз ұқсас. Аталған қазанның сыртқы пішініне қарап ХІ ғасырға жатқыза аламыз. Сыртқы формасына қарап, ас үй шаруашылығында кең қолданылғанын және азық-түліктерді сақтауға да жиі пайдаланылған аңғарамыз. Ернеу бөлшегінің пішініне, сыртында қалған оттық дақтарына қарап, қазан болғанын нақты айта аламыз.

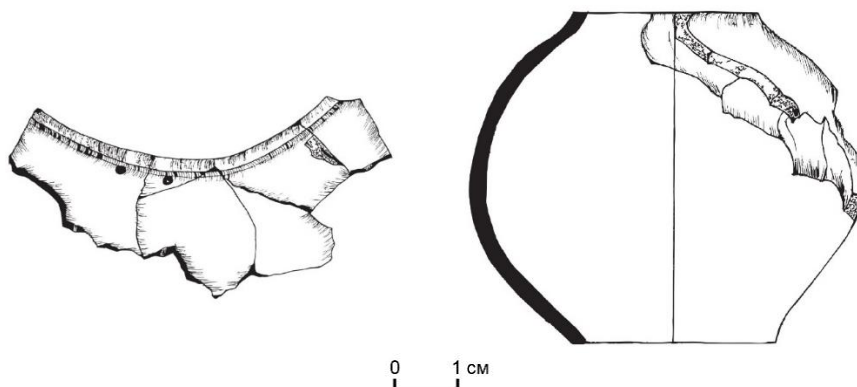
Қазанның жасалған сазының құрамында майда құм, слюда, дала шпаты, дала өсімдіктері қатар қосылған. Жасалған саздың түсі сарғыш, қоңыр, сұр біркелкі етіліп алынған. Қазанның сазы өте жақсы иленген, әрі тығыз. Ыдыстың пішініне зер салсақ шарықта жасалынып, форма берілген.

Пішіндеп болғаннан кейін ыдыстардың сыртын арнайы құралмен өндеген немесе сүртіп, форма берген.

Ыдыстың күйдірілу температурасы жоғары бірқалыпты түсі ашық қоңыр қызыл, ашық қызғылт қоңыр түсті болып келген.

Сырттарында шарыққа айналдыру барысында қалған майда іздерінен бөлек, айтарлықтай өрнектер жүргізілмегенімен, ернеуінің төменгі тұсында екі тесік ойылып жасалған. Бұл ойықтар тұтқа рөлін атқаруы мүмкін, себебі осы тесікке темір немесе жіпті өткізіп тартқан.

Ыдыстың сыртқы пішіні қара қоңыр түсті ангоб (сұйықтық) жағылып, ыдыстың үстіңгі ернеу бөлшегінің біршама бөлігі сақталғандықтан күйе ізі анық байқалады.



2-сурет. Қазан ернеуінің сызбасы

Қазанның ернеуі мен тұтқасы

Қарастырылып отырған қазанның ернеуі мен тұтқасы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде қазанның ОБ бағытқа қарай ІІ ярустан жиыстырылып алынып, бір-біріне жапсырылды. Ернеу бөлшегі мен тұтқасының сақталған бөлшек сынықтарына қарағанда пішіні доғалша шар (сфера) тәрізді болып келген. Сақталған ернеу сынығы бойынша диаметрі 20 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6 см, ернеуінің қалыңдығы 1 см. Сақталған фрагменттің ұзындығы 9,8 см, ені 8х16х10,9 см. Ыдыстың жасалу құрылымы бүйір үсті қабырғасы сыртқа жоғары қарай еркін иіліп көтеріліп барып қиамысында доғалша болып аяқталған (11, 12 сурет).

Жетісу аймағында негізінен осылайша жапсырмалы құлақтармен жасалған керамикалар қатары санаулы десек қателеспейміз. Себебі мұндай қыш ыдыстар көбінесе ортағасырлық қалашықтарға тән. Өмір сүру кезеңі ХІІ ғасырға сәйкес. Сыртқы формасы адам қолына ыңғайлы етіліп, тұтқа бөлігі

жапсырылған. Су сыйымдылы 3-4 литр. Келтіріліп отырған керамика қазан ретінде шаруашылықта өзіндік қызметін атқара білген.

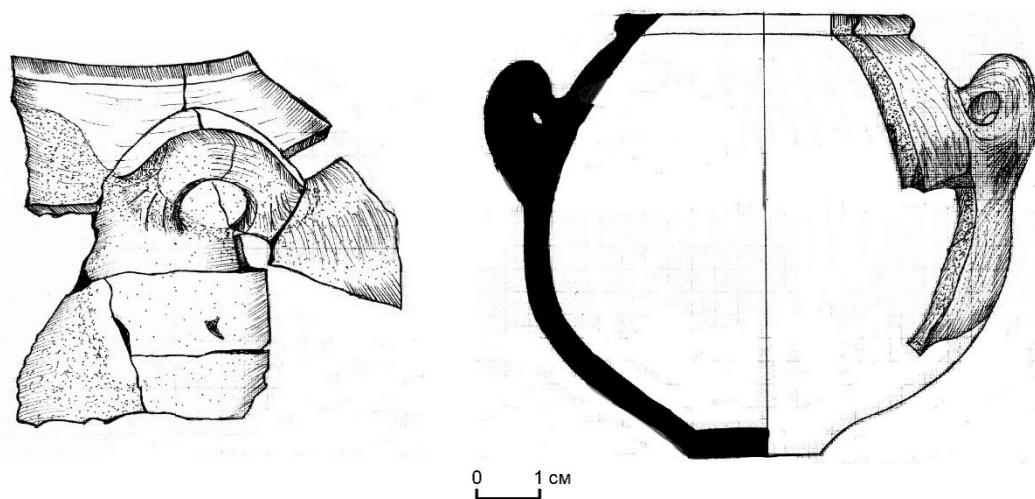
Көзелік сазының құрамында құм, слюда, дала шпаты, өсімдік қалдықтары қосылған. Сазы жақсы иленген, әрі тығыз. Ыдыс қолмен жапсыру арқылы жасалынып, пішінделген.

Ыдыстың күйдірілу температурас бірқалыпты, түсі қоңыр қызыл. Ернеу бөлігінде күйе іздері сақталған.

Доға секілді келген қазан тұтқасының бір бөлігі сақталған. Ыдыстың қабырғасына ернеуінен 4,3 см аралықта саздан домалақ етіп иіліп, сыланып жапсырылған тұтқасы саусақтың көмегімен домалақ етіп жасалып, жалпы ұзындығы 8,8 см, қалыңдығы 3,6x1,8x3,7 см, тұтқаның диаметрі 2,7 см болып элипс етіліп иіліп жасалған. Тұтқа қазанның қабырғасына жапсырылып бекітіліп, сыртынан саусақ ұшымен бір реті батырылып сызылған.

Көзелік сазының құрамына майда құм, слюда, дала шпаты, өсімдік қалдықтары қосылған. Көзелік сазы жақсы иленген, әрі тығыз. Ыдыстың сақталған бөлшек қабырғасына қарағанда шарықта жасалынып, пішінделгенін байқай аламыз.

Күйдірілу температурасы жоғары әрі бірқалыпты, түсі ашық қоңыр қызыл. Сыртына қара қоңыр түсті ангоб жағылған. Сыртқы формасына қарасақ асүй шаруашылығында кеңінен қолданған деп топшылауымызға болады.



3-сурет. Қазан ернеуі мен тұтқасының сызбасы

Хұмша ернеуі

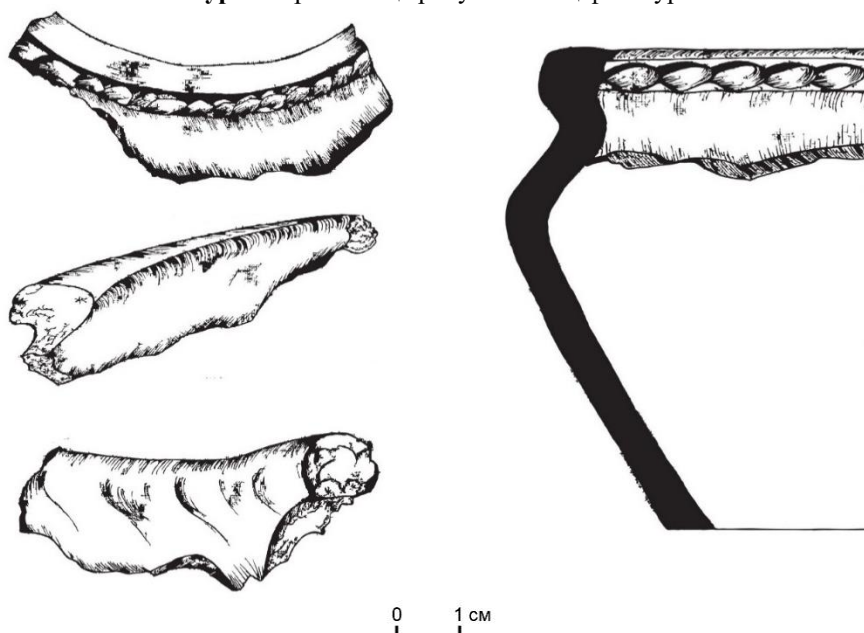
Рахат елді-мекенінде жүргізілген № 2 қазбаның II ярусынан 77 см тереңдіктен О бағыттан ОБ бағытқа қарай хұмшаның ернеу тұсы табылды. Ыдыстың тек ернеу сынығы сақталған. Ернеуінің диаметрі 40 см, қабырғасының қалыңдығы 1,3 см. Сақталған ернеуінің жалпы ұзындығы 20,1 см, ернеу қабырғаларының қалыңдығы 3,6x3,8 см, ені 5x6,х3,7 см. ыдыс құрылымы ернеуінің қимасы бойынша бірдей орындалған. Аласа келген мойнына қабырғасы айнала сакиналанып келіп жалғасқан. Сакиналы белдеуінің қыры саусақ ұшымен бастырылып бедерленіп өрнектелген (17, 18 сурет).

Бұл Хұмшаның ернеуіне қарай отырып біз Ортағасырлық Тараз қалашығының (Төлебай базары) орынында 2014 жылы жетекшілері К.М. Байпақов, М.Е.Елеуов, В.Ф. Зайберд, Ж. Смағұловтардың қазбаларынан табылған хұмшаларға салыстырмалы түрде сәйкестердіре аламыз. Өмір сүру ерекшелігіне қарай XII ғасырға (Қараханид) жатады.

Көзелік саздарының құрамы бірдей, оған қыш ұнтағы, дала шпаты, органикалық заттар легі қосылған. Сазы жақсы иленген әрі тығыз. Сыртқы бейнесіне қарасақ тас шарыққа салынып, қолмен жапсыру арқылы орындалған. Күйдірілу температурасы жоғары, бірқалыпты, түсі ашық қоңыр қызыл, сұр түсті болып келген. Сондай-ақ бұл аталған ыдысты әр түрлі мақсатта қолданылғанға ұқсайды.



4-сурет. Хұмшаның ернеу бөлігінің фотосуреті



5-сурет. Хұмшаның ернеу бөлігінің сызбасы

Хұмшаның қабырғасы

Ортағасырлық Рахат тұрағының орнында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу және қазба жұмыстары нәтижесінде № 1 қазбасының ОШ бағытқа қарай II яруста 67 см тереңдіктен хұмшаның қабырға фрагменті табылды.

Хұмшаның қабырға бөлігінің фрагмент бөлшегіне қарасақ, сфераконус тәрізді болып келген. Ешқандай да тұтқаның орны анықталмады.

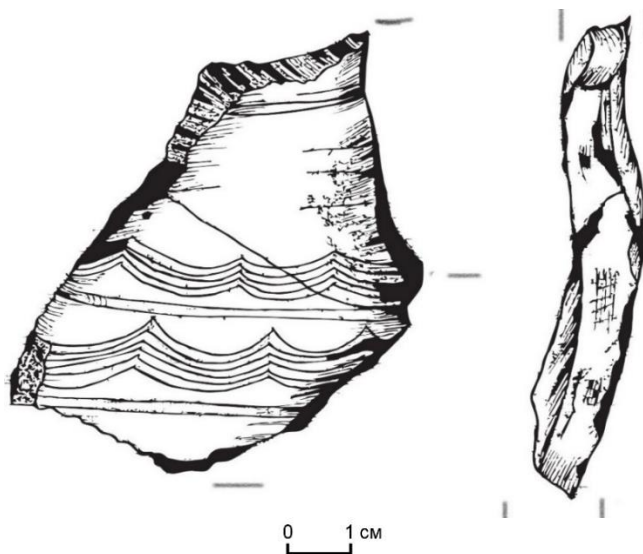
Сақталған ыдыстың жалпы ұзындығы 4x8,5x5,2 см, ені 10x10,8x8,5 см, қабырғасының қалыңдығы 1x1,5x1,2x0,9 см аралығынла ауытқыған (19, 20 сурет).

Сақталған қабырғасында құрал көмегімен толқынша етіп ойылып жасалған өрнек іздерін байқай аламыз және екіге бөлініп қалған. Оны қалпына келтіру кезеңінде біріктіріп, фрагментті фотоға түсіріп алдық.

Ыдыстың сыртқы формасы сәл сфераконус секілді болып келген. Ернеу бөлшегінің сақталмай қалуына қарап ас үй шаруашылығында жиі қолданғанын аңғарамыз. Өйткені күйе іздері жиі ұшырасады. Өрнектеріне қарап ортағасыр кезеңіне сәйкестендіреміз.

Ыдыста ешқандай да ернеу бөлшегі сақталмаған. Көзелік саздарының құрамына өте майда құммен қоса дала шпаты, органикалық заттар қатары қосылған. Көзеліктің сазы өте жоғары деңгейде иленген, әрі тығыз орналасқан. Ыдысты шарықта салу арқылы пішін беліліп, қабырғасының іші-сыртынан саусақ ұшының айнала түскен бедерін байқай аламыз. Сонымен қатар, қатты заттың көмегімен толқынша, сызық етіп ойылып жасалған өрнекті көре аламыз.

Ыдыстың күйдірілу температурасы жоғары әрі бірқалыпты. Фрагмент бөлшегінің түсі ашық қоңыр қызғылт болып келген. Қабырғасының сыртына қоңыр түсті ангоб жағылған.



6-сурет. Хұмшаның қабырға бөлігінің сызбасы

Құмыра (2 дана).

№ 1 құмыра

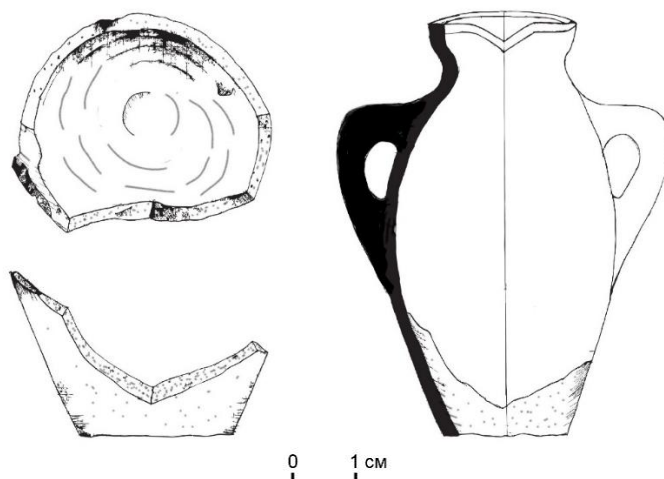
Құмыраның тек астыңғы бөлшегі ғана табылды. Ол жүргізілген № 2 қазбаның ОБ бағытын 1,58 м тереңдету барысында ұзындығы 2 м, ені 1,10 м болатын жерлеу қабірі аршылды. Сол аршылған қабірдің ШС бағытына қарай құмыра ыдысының түпкі бөлшегі IV ярустан табылды (25, 26 сурет).

Ыдыста ешқандай тұтқа мен ернеу бөлшектері анықталмады. Сақталған ыдыс түбінің диаметрі 10,3 см, сақталған ұзындығы 16,3 см, қалыңдығы 0,9x0,8x1,2 см, биіктігі 5,3x2,6x10 см.

Табылған ыдыстың түбіне қарап біз оны құмыра десек жаңылыспаймыз. Өйткені сақталған фрагмент бөлшектері соны аңғартады. Күйдірілу температурасы 1200 градус Жетісу аймақтарынан табылған керамикалық ыдыстардың сипаттық ерекшелігіне сәйкес XIII ғасырға тән.

Көзелік саздарының құрамына майда құм, қыш ұнтағы, дала шпаты, органикалық заттардың қалдықтары қосылған. Ыдыстың өзіндік формасын шығару үшін тас шарыққа салып, саусақтың көмегімен айналдырып, батырып пішінін беруге тырысқан.

Ыдыстардың күйдірілу температуралары жоғары әрі бірқалыпты Ыдыстардың түсі қызғылт, ақшыл қоңыр. Ыдыстың түбінен 4x1,4 см болатын күйе ізі анықталды. Сыртына қызғылт сары түсті ангоб жағылып көмкерілген. Ішкі тұсында саусақты батыру арқылы өзіндік формасын келтіріп, пішінін жасауға тырысқан. Асүй шаруашылығында сұйықтық заттарды құюға кеңінен пайдаланылған.



7-сурет. № 1 Құмыра түбінің сызбасы

№ 2 құмыра

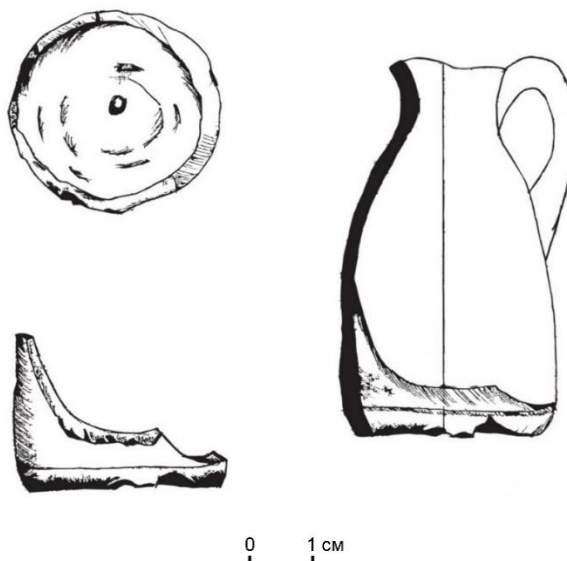
Рахат қала жұртында жүргізілген № 1 қазбасының ОБ бағытында IV ярустан 1,58 м тереңдіктен ұзындығы 81 см, ені 65 см болатын шаруашылық шұңқырынан құмыраның түп жақ бөлшегі табылды. Ыдыстың ернеуі мен тұтқасы анықталмады. Табылған бөлшектің түбінің диаметрі 9,3 см, жалпы ұзындығы 10,7 см, биіктігі 7,3x2,5 см, қабырғасының қалыңдығы 0,5x0,7x1 см (27, 28 сурет).

Күйдірілу температурасы 1200 градусқа тең, формасы жағынан құмыраға ұқсас. Асүй шаруашылығында сұйықтық заттарды сақтауға жиі қолданылған. Сонау сақ, үйсін беріріктегі ортасырлық қалалардың өмір салтында керамикалар өмір желісінде және арғы (өлім) өмірлерінде пайдаланылады деген сеніммен жерлеу орындарында жиі қойылған. Себебі арғы өмірлерінде шаруашылық мақсаттарында қолданады деген үлкен серімдері болған. XII-XIII ғасырға сәйкес келеді.

Ыдысты жасау барысындағы саздың құрамына майда құм, қыш ұнтағы, дала шпаты, органикалық заттардың қалдықтары қосылған. Қыш құмыраның өзіндік пішінін шығару үшін тас шарыққа салып, айналдырып, саусақтың көмегімен пішін беруге тырысқан. Ыдыстың түбі қазба барысында күректің әсерінен 3x2,8 см ара қашықтықтағы жарқыншағы ұшып кеткен.

Ыдысты одан әрі дайындау барысындағы күйдірілу температурасы жоғары әрі бірқалыпты орындалған. Қыштың түсі қызғылт, ақшыл қоңыр, түбінде күйе іздері анық байқалады.

Сыртына қоңыр қызғылт түсті ангоб жағылып көмкерілген. Түбінің ішкі бөлігін шарықта айналдыру барысында ағаштан жасалған құралдың көмегімен домалақ шеңбер етіп, сызық арқылы жасаған. Ыдыстың негізгі қолданыс аясы асүй шаруашылығы десек артық айтпаймыз. Өйткені жасалу технологиясы жағынан соны аңғартады.



8-сурет. № 2 Құмыра түбінің сызбасы

Қорыта келе, қазіргі таңда әлемдік археология ғылымы саласында «Қыш өндірісі», (керамика) мәдениет пен өнер саласында алатын орны мен мән-маңызын алдыңғы орынға шығарып қарастыра ала аламыз. Себебі, болашақ өскелең ұрпаққа керамикалық қыш ыдыстардың басым көпшіліктерінің ескерткіштер мен тұрақ-қоныстардың жасын анықтау барысында зерттеу объектісі ретіндегі ролі мен маңызын қарастыра аламыз.

Қыш құмыралардың технологиялық тұрғыдан зерттеу салаларында мамандарды даярлау үшін алдымен тәжірибиелік тұрғыда өте көп уақытты қажет етеді. Сонымен қатар, керамикалық материалдар археология ғылымы саласында ғылым, уақыт пен кеңістік алға қойған міндеттердің, сұрақтардың жауабын іздеумен ілгерілейді. Оның жаратылыстану, техника, математика, физика тәрізді салалары еңбек өнімділігін арттырумен ұлттың байлығын еселесе, қоғамдық-гуманитарлық салада материалдық өндіріске жанама түрде оңтайлы ықпал етіп, түпкі мақсаты – ұлт ғұмырын ұзартуға қызмет етеді. Бұл орайда археология ғылымының арқалаған жүгі мейлінше жауапты. Артта қалған жылдарда ұлттың тапқаны мен жоғалтқанын, бары мен жоғын, тағылымы мен тәжірибесін таразылаумен археология ғылымы ұлттың санасын ашады, мінезін түзейді, отансүйгіштік қасиетін қалыптастырады.

Әдебиеттер

Актуальные проблемы изучения древнего гончарства: коллектив. моногр. – Самара: Изд-во Самар. гос. пед. ун-та, 1999. – 233 с.

Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 401 б.

Бобринский А.А. Функциональные части в составе емкостей глиняной посуды / А.А. Бобринский // Проблемы изучения археологической керамики. – Куйбышев: Изд-во Куйбышев. гос. ун-та, 1988. – С. 5–21.

Глушков И.Г. Керамика как археологический источник // И.Г. Глушков. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 1996. – 328 с.

Мартынов А.И. Археология: Учебник. – 5-е изд., перераб. – М.: Высш. шк., 2005. – 447 с.

Мухтарова Г.Р. Железняков Б.А., Тулегенов Т.Ж. // «Қазақстан археологиясы». – Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2020, № 3(9). – 82-92 с.

Мыльникова Л.Н. Методы изучения археологической керамики: учеб.-метод. пособие / Л.Н. Мыльникова. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 2007. – 82 с.

FEATURES OF MANUFACTURING AND FUNCTIONS OF CERAMIC PRODUCTS FOUND IN THE MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL COMPLEX RAKHAT (based on the archeological excavation report for 2020)

In the article, The author Sataeva Botakoz Yerbolovna wrote her own book " features and functions of making ceramic products found in the Archaeological Complex of medieval Rakhat (based on the report of the archaeological excavations for 2020)» - in the course of writing the article, first of all, a general description of the pottery found during the field archaeological excavations of the medieval Rakhat archaeological complex in 2020 by the staff of the Issyk state historical and Cultural Reserve museum was given, as well as the coordinates of the geographic location, as well as the functions of the pottery.

ЭТНОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ЖӘНЕ ДӘСТҮР

Нұрсан Әлімбаев

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

csmrk1986@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ АБАЙДЫҢ ӨМІРБАЯНЫ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНА БАЙЛАНЫСТЫ БЕС ТҮПНҰСҚА-ҚОЛЖАЗБАЛАР ЖӨНІНДЕ*

МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ҚОЛЖАЗБАЛАР МЕН СИРЕК КЕЗДЕСЕТІН БІРЕГЕЙ БАСЫЛЫМДАР ЖӨНІНДЕ ҚЫСҚАША МӘЛІМЕТ

Қазақ халқының тарихи-мәдени мұраларының бірегейі – мазмұны бағзы заманнан бүгінге дейінгі тарихи ұзақ мерзімді қамтитын сан алуан қолжазбалар мен сирек басылымдардың түпнұсқалары баға жетпес құнды жәдігерлер. Әртүрлі тілдерде жазылған мұндай жазба ескерткіштер отандық және шетелдік музейлердің, архивтердің, ғылыми зерттеу мекемелерінің қорында мол сақталған. Мысал ретінде Алматы қаласындағы төмендегі мекемелердің қорындағы сақталынып отырған қолжазбалардың ұзын саны – Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігіне қарасты Орталық ғылыми кітапханада 22 мың және Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасында 25 мыңнан астам екендігін айтуға болады. Сондай-ақ М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында барлығы 1128 бумадан (соның ішінде жеке тұлғаларға байланысты қолжазбалар 921 буманы құрайды) тұратын бірегей қолжазбалар сақтаулы. Ал қазір жойылып, қоры Астанадағы Ұлттық академиялық кітапханаға берілген Республикалық кітап музейінде сирек кездесетін қолжазбалар мен бірегей басылымдардың саны кезінде 80-нен астам сақтам бірлігін құрайтын (Абусейтова, Нурманова, 2004, 167-181 бб.).

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің (әрі қарай – ҚР MOM) қолжазба және бірегей басылымдар қорында да Қазақстан тарихы мен мәдениетіне қатысты жазба ескерткіштердің құнды нұсқалары – әртүрлі тақырыпқа жазылған сирек кездесетін қолжазбалар мен бірегей басылымдар сақталып отыр. Солардың ішінде көне ұйғыр, ескі қыпшақ, орта түркі (шағатай), қазақ тілдеріндегі араб, латын, кирилше жазумен түсірілген түпнұсқалар, сондай-ақ араб, парсы, қытай, соғды, тибет, моңғол, манжұр, орыс және басқа тілдерде жазылған қолжазбалар кездеседі.

Жазылған уақыты, шыққан мерзімі, орны, сақталу жағдайы әртүрлі болып келетін мұндай қолжазбалар мен сирек кездесетін басылымдар халқымыздың материалдық һәм рухани мәдениетінің айғағы әрі ескерткіші ғана емес, танымдық тағылымы өлшеусіз деректердің ерекше категориясы болып табылады. Яғни, қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеп, зерделеуге негіз һәм негіздеме боларлық айрықша құнды деректік корпусының бірегейі десек артық айтқандық емес. Айтылған қисын тұрғысынан отандық музей қорларындағы аталмыш қолжазбалар мен басылымдарды ғылыми каталогтаудың, сөз жоқ, деректік тұрғыдан да, тарихнамалық жағынан да маңызы айрықша екендігі сондықтан.

Отандық музейлер, соның ішінде әсіресе 200 жылға жуық тарихы бар ҚР MOM қорында сақтаулы қолжазбалар мен сирек басылымдар ұзақ жылдар бойы әр қилы жолдармен жинақталған. Әуелі, қазақ тарихы мен мәдениетіне байланысты басқада сан алуан артефактілермен бірге оларды 1831 жылдан бастап ҚР MOM-нің «орынборлық кезеңінде» қазақтың игі жақсылары, жергілікті өлкетанушылар, зерттеуші ғалымдар, музей қызметкерлері жинады. Солардың біразы ХХ ғасырдың 20-шы жылдарының бас кезеңінде кезінде «Қырғыз өлкелік орталық музейі» деген атпен құрылып кейін Қазақстан Мемлекеттік Орталық музейіне айналған республиканың бас музейінің қорына берілді: архив дерегіне сүйенсек, 1921 жылы Орынбор губерниясы атқару комитетінің ұйғарымы бойынша Орынбор губерниялық музейінен Қазақстан Халық ағарту комиссариатына «Қырғыз өлкелік орталық музейі» қорына өткізілген артефактілердің жалпы саны 288 сақтам бірлігін

* Баяндама 2020 жылы жарық көрген екі кітаптан тұратын «Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорынан). Ғылыми-инвентарлық каталог» деп аталатын еңбектегі осы жолдардың авторының кіріспе мақаласы негізінде жазылды. Оның мәтіні концептуалдық тұрғыдан да, құрылымдық һәм дәйектеме жағынан да әжептәуір толықтырылып, нақтыланды – автор.

құрайды екен. Оның сыртында 62 көне құжат, 7356 кітап аталмыш музей қорына түскен (ҚР Мемлекеттік Орталық мұрағаты. 21-парақ.). Осы артефактілер негізінде ҚР MOM қорының бүгінгі бірегей қолжазбалар мен басылымдардың коллекциясы қалыптаса бастаған деп айтуға болады. Кейінірек, 1933 жылдан бастап М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Ә. Жиреншин және басқа ғалымдардың тарихи-деректанулық іздестіру, жинастыру жұмыстары нәтижесінде көптеген жәдігерлер жинақталды.

ҚР MOM қорындағы сирек кездесетін қолжазбалар мен бірегей басылымдар, жазба деректер соншалықты мол болмаса да, танымдық тағылымы айрықша деп бағамдауға әбден болатын жалпы саны 410-нан астам сақтам бірлікті құрайды. Аталмыш жәдігерлердің жинақталу тарихы мен оның қалыптасу барысына байланысты төмендегідей бірер жайтты айта кеткен жөн. ҚР MOM-нің Бас түсімі кітабында (КП) әрбір қолжазба мен кітаптардың келіп түскен деректері мен қабылдау актілеріндегі мәліметтер тым сараң, баз біреулерінде тіптен жоқ. Ал кейбіреулерінде, «араб қарпіндегі қолжазба, арабша кітап» деп ғана берілген. Жалпы, қабылдау актілерін толтыруда атқарушылар тарапынан әжептәуір қателіктер жіберілген. Бұл совет кезеңіндегі отандық музейлердегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының мүшкіл күйін аңғартса керек. Тағы бір ерекше айта кетер жайт – қордағы материалдардың басым көпшілігі жеке тұлғалардан сатып алыну жолымен жинақталған, ал музейге жәдігерлерді сыйға тапсырғандар сиректеу кездеседі. Дейтұрғанмен, 1942-1951 жылдары ҚР MOM-інің директоры болған көрнекті абайтанушы-ғалым Әбусағит Жиреншиннің Қазақстанның шығыс аймақтарына өзі тікелей ұйымдастырған ғылыми экспедициялары барысында жинақталған сан алуан тарихи-этнографиялық және археографиялық материалдың музейдің қорын байытудағы үлесінің айрықша болғандығын ерекше екшеп айтқан ләзім.

Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы жөніндегі қолжазбалар.

Жоғарыда сөз болған қолжазбалар мен сирек кездесетін басылымдар коллекцияларының ішіндегі бірегейлері, сөз жоқ, ұсынылып отырған зерттеудің нысаны болып отырған Абайдың жеке өмірі, шығармашылығы және қоғамдық-саяси қайраткерлігі туралы төмендегі түпнұсқа-қолжазбалар:

Осы ретте ұлы Абайдың «براز سوز قازاقتنگ تويي قايدان چقانالعی طورالی» ҚР MOM КП 17569. » «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» **** бірегей шығармасын ерекше атап өту керек. Оның мәтіні, дұрысы аталмыш еңбектің Мүрсейіт Бікіұлының көшірме-қолжазбасы 1933 жылы Мұхтар Әуезовтың жеке бастамасымен әрі тікелей қатысуымен жарыққа шыққан Абай шығармаларының толық жинағынан бастап, ақынның өлеңдері, поэмалары мен қарасөздерінен тұратын әр жылдары басылған жинақтарына енді (Qunanbaiuly, 1933, 319-323 бб.; Qunanbaiuly, 1940, 248-253 бб.; Абай (Ибраһим) Құнанбаев, 1945, 112-113 бб.; Абай (Ибраһим) Құнанбаев, екінші том. 1977, 226-234, 295-296 бб.; Абай, екінші том. 2013, 155-158, 296-297 бб.) (аталмыш және басқа да жинақтарға енгені – жоғарыда аталған Мүрсейіт Бікіұлының 1907 жылғы Абайдың шығармалар жинағының көшірме-қолжазбасындағы нұсқа. Бұл нұсқаны шартты түрде «Мүрсейіттік нұсқа» деп атауды жөн көріп отырмыз. Яғни қазір ҚР MOM қорындағы «Біраз сөз...» қолжазба еш уақытта толық мәнді жарық көрген емес. Бұл туралы сәл кейінірек айтылады).

Мәліметтерге қарағанда, ақын осы туындысын 1899 жылы 54 жасында Семей губерниясы, Шыңғыстау өңірінде (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы) жазған. Бұл шығарманың екі нұсқасы сақталып отыр. Біріншісі – тиісті зерттеулер мен Абай шығармаларының жинақтарында жиі айтылатын 1907 жылы қағаз бетіне Мүрсейіт Бікіұлы түсірген ақын шығармалары жөніндегі қолжазба нұсқа (Абай, 1995, 3-б.). Екіншісі – біздің ойымызша, тіпті, абайтану мәселесімен тікелей айналысатын ғалымдардың көбісі біле бермейтін ҚР MOM қорындағы ұлы ақынның өз қолымен жазылған қолжазба. Абайдың аталмыш төлтума қолжазбасының ҚР MOM қорында ғана сақтаулы тұрғандығын 1995 және 2013 жылдары басылып шыққан Абайдың екі томдық шығармалар жинағындағы бір-біріне айна қатесіз ұқсас төмендегі жолдар да айғақтайды: «Алғаш рет 1933 жылғы жинақтың «Тарихи сөз» деген бөлімінде жарияланған. Одан кейін 1933-1934 жылдары М.Әуезов басқарған экспедиция тауып әкелген Абайдың өз қолжазбасымен (1899 ж.) салыстырылып, тиісті түзетулер жасалып, 1939-1940 жж. екі томдық жинаққа енгізілген. *Абайдан қалған бірден-бір қолжазба қазір Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұражайында сақтаулы*» (Құнанбайұлы, 1995, 343-б.; Құнанбайұлы, 2013, 296-б.).

** Баяндама мәтінінің Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» атты бөлімінің тиісті мәліметтерін жинақтауға, жүйелеуге және араб қарпімен берілген қолжазбаның мәтінін кирилшеге түсіруге үлкен еңбек сіңірген Жасұлан Белтеновке автор алғыс білдіреді.

Араб қарпімен қазақ тілінде (төте жазу) қара қарындашпен жазылған бұл қолжазбадағы жазу үлгісі өзінің ұқыптылығымен және әсем түсірілгендігімен ерекшеленеді. Ақшыл-сұрғылт түсті қалындау қағазға түсірілген қолжазбаның әрбір бетінің өлшемі 22x35,6 см. 4 парақтан (8 бет) 160 жолдан тұрады. Қағазы ескі, әрбір парақтың ортасында жыртық тесік бар. 1 парақтың сол жақ бұрышы жыртықтау, 4 парақтың сол жақ бұрышы жыртылып жоғалған. Оның ҚР МОМ қорының түсім кітабындағы тіркеу нөмірі – ҚР МОМ КП 17569. Әрбір қағазының жоғарғы бұрышында «Успенская фабрика №7» деген таңба (оттиск) соғылған. Бұл – 1886-1994 жылдары Ресейдің Свердлов облысы, Тугулым ауданындағы кеңсе қағазын шығаратын фабриканың логотип-белгісі. Демек, қағаз – осы ресейлік фабриканың өнімі. Қолжазбаның бірінші парағының жоғарғы оң жақ бұрышында 18 X/X 99 деген сандар бар. Бұл қолжазбаның жазылған мерзімі болуы да ықтимал.

Қорды есепке алу тобының 1982 жылғы 10 маусымында жазылған №294 қабылдау актісінде төмендегідей мәлімет кездеседі: «Автограф рукописи Абая Кунанбаева «Несколько слов о происхождении казахов» («Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы») 1899 г.». Рукопись написана арабским шрифтом, карандашом, на плотной белой бумаге «Успенской фабрики №7». На первой странице, в углу, справа написано тушью 18 X/X99, а также тушью в верхней половине листа, по краю надпись на русском языке «Начало киргизского бытия». 4 листа. 36x22 см. Бумага пожелтела, края оборваны и загнуты, видны следы сгибов, по центру сгиба порвано, у четвертого листа оторван нижний левый угол. На последней, восьмой странице внизу надпись карандашом по-русски «Ибрагим Кунанбаев». Заключение отборочной комиссии принять подлинный автограф рукописи Абая в основной фонд для пополнения коллекции материалов о творчестве Абая Кунанбаева. Легенда: из старых поступлений». Қолжазба ҚР МОМ-нің қалпына келтіру кеңесінің шешімімен біраз қалпына келтірілді (қалпына келтіру кеңесінің №230. (06. 2010 жылғы хаттамасы). Өкінішке орай, ҚР МОМ қорының Түсім кітабында аталмыш қолжазба жайында бар мәлімет жоғарыдағы келтірілген ақпаратпен шектеледі.

Аталмыш шығарма-қолжазбаның сөз болып отырған «музейлік нұсқасының» факсимилесін 2020 жылы ғана ҚР МОМ ғалымдары осы жолдардың авторының ғылыми жетекшілігімен және тікелей қатысуымен (Абайдың жеке өміріне һәм қоғамдық қызметіне және шығармашылығына байланысты басқа да төрт қолжазбаларының факсимилелерін де) кирилшеге түсіріп жарыққа шығарды. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – тек Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» атты шығармасының «музейлік нұсқасы» ғана емес, басқа да төрт қолжазба Абайтану саласында тұңғыш рет ғылыми айналысқа түсіп отыр (Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар 1-к. 2020. 820 б.; Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар 2-к. 2020. 560 б.).

Қазақ халқының шығу тегі мәселесіне арналған шығарманың сюжеттік өрбітілу және қисынына қарағанда ұлы ақын осы еңбегін дәстүрлі қазақы ортада сан тарихы кезеңдер бойы орнығып һәм толығып отырған көшпелілердің ауызша тарихнамасының бірегей салалары – фольклорлық, соның ішінде, әсіресе шежірелік мәліметтерге және сан алуан аңыз-әңгімелерге, тіпті кейбір тарихи туындыларға сүйене отырып жазған сынайлы. Осы ретте қолжазбаның қара қарындашпен жазылғандығы ерекше назар аудартады. Расында да ұлы Абай өз шығармаларының денін қара қарындашпен жазған екен. Бұл жайтты Абайдың ұлы Тұрағұлдың (1875-1934 жж.) төмендегі естелігі де растайды: «Әкемнің алдында ақ қағазы, қолында қарындашы, күңіреніп отырып, өлең жазып тастайды...» (Абайұлы, Қолжазба, ҚР МОМ КП 3119). Оның үстіне, бұл қолжазбадағы жазу үлгісі Абайдың әдеби хатшысы болған, оның шығармаларын көшіріп жазушы Мүрсейіт Бікіұлы және Тұрағұл Абайұлының қолжазбаларындағы жазу ерекшеліктеріне мүлдем ұқсамайтындығы анық көрініп тұр. Демек, аталмыш қолжазба ұлы ақынның төлтума туындысы деуге толық негіз бар.

Абайдың осынау халықтық этимологиялық желіспен жазылған әйгілі тарихи зерттеуі қазақ халқының тек-тамыры – этногенез мәселесін қаузады. Бұл қолжазбаның ақынның осы құралыптас өзге мұрасынан ерекшеленетіндігі де сондықтан. Аталмыш қолжазба туралы абайтанушы ғалым М. Мырзахметов төмендегідей пікір келтіреді: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» (1899 ж.) деген ғылыми негіздегі тарихи мақаласының жазылу себебі «Түркістан уәлаяты» мен «Дала уәлаяты» газетінде о баста қатар уағыздалған діншілдік теріс танымдағы мақалаларға қарама-қарсы жазылған еңбек екеніне көзіміз жете түседі. Бұл зерттеу сипатындағы мақаланы Абай өз кезінде қазақ қауымында көп сөз болып, өріс алған, бірақ негізгі шындықтан тыс, ғылымға жат ойға құрылған пікірдің өріс алуына байланысты жазған сияқты. Себебі Абайдың осы мақаласы жазылған күнге дейін «Түркістан уәлаяты» мен «Дала уәлаяты» газеттері сөз еткен бірнеше мақалалардың жалпы сарыны осыны аңғартады. Газет уағыздауындағы қазақтың қайдан шыққандығы, яғни қазақтың түбі арабтан, пайғамбар қауымынан шықты деген алыпқашпа көзқарасқа қарсы Абай

ғылымға негізделген өз ойын: «Біздің қазақтың ықыласы атасын арабтан шықты дегенді, яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқанда. Онысы, әрине, тауарихтан хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс» (Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар 1-к., 2020. 17, 25 бб.; Мырзахметов, 1994, 14-15 бб.).

Қолжазбаның зерттелуі туралы қысқаша мәлімет. Сөз болғалы отырған мәселені қаузаудың алдында күні бүгінге дейін Абай шығармаларының әр жылдары жарық көрген жинақтарында және Абайтану саласындағы барлық еңбектерде «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» ақын шығармаларының Мүрсейіт Бікіұлының жоғарыда аталған 1907 жылғы екінші қолжазбасындағы көшірме-нұсқасы ғана пайдаланылып отырғандығын ерекше екшеп айтқан ләзім. Демек, мақаланың басында ішінара айтылғандай, аталмыш қолжазбаның ҚР MOM қорында сақталып отырған «музейлік нұсқасы» еш уақытта ғылыми ортаның зерттеу нысанына айналған емес.

Рас, 1939-1940 жылдары латын әріпімен түсірілген «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармалары» атты 2 томдық еңбегінде қолжазбаның 3-беті (факсимелесі) беріліп, астына *Абайдың «қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген сөзінің өз қолжазбасынан суретке түсірілген нұсқасы* – деген жазу кездеседі. Бұл фотокөшірмені «музейлік түпнұсқамен» салыстырғанда, мәтіннің 1-жолдан емес 2-жолдан басталғанын, яғни 1-жолдың тұтас түсіп қалғаны анықталды.

Сонымен бірге, Ә.Жиреншиннің 1959 жылғы «Абай және орыстың ұлы революцияшылы демократтары» кітабында аталмыш қолжазбаның осы үшінші беті (факсимелесі) еш қатесіз «Абайдың қолжазбасы» деген атпен жарияланды (Жиреншин, 1956, 167 б.).

Сондай-ақ, «Абай» энциклопедиясында аталмыш қолжазбаның «музейлік нұсқасының» бірінші және сегізінші беттері (факсимелесі) «Ақынның қолтаңбасы» деген атпен басылған. Бұл көшірменің ҚР MOM қорынан алынғандығын қолжазбаның бірінші бетінің төменгі жағындағы «ЦГМ КП 17569» деген жазу айғақтайды (Абай, Энциклопедия, 1995, 92 б.).

Алайда, жоғарыда аталған және басқа да еңбектерде ешқандай жүйелі талдаусыз берілген қолжазбаның «музейлік нұсқасының» «үзінділері» бұл шығарманың маңызын толықмәнді бере алмайтындығы, әлбетте, түсінікті жайт болса керек.

Сонымен, жоғарыда атап өтілгендей, аталмыш еңбектерден басқа Абай шығармаларының әр жылдары жарық көрген жинақтарында да, Абайтануға байланысты зерттеулерде де аталмыш шығарманың Мүрсейіт Бікіұлының 1907 жылғы нұсқасы ғана пайдаланылып келеді. 1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толу мерекесіне арналып шығарылған Абай шығармаларының толық жинағында аталмыш мұра жөнінде төмендегідей ақпарат келтірілген: «...бұл сөз Абайдың өз қолжазбасынан алынып, тұңғыш рет 1939-1940 жылғы Абай шығармаларының екі томдық академиялық жинағына енгізілген. Абайдың өзі жазған осы қолжазбасы СССР Ғылым Академиясының Қазақ филиалы Тіл, әдебиет Институтында сақтаулы, мұны 1934-1935 жылдары М.О. Әуезов басқарған экспедиция тапқан, мұнан басқа Абайдың өз қолымен жазған қолжазбасы жоқ» (Абай (Ибраһим) Құнанбаев, 1945, 402-407 бб.).

Бірақ «Абайдың осы қолжазбасын М.Әуезов басқарған экспедиция 1934-1935 жылдары тапқан» деген пікір жаңсақтау көрінеді. Өйткені, бұл туынды аталмыш уақытқа дейін, яғни 1933 жылы арабша нұсқасынан латын әріптеріне аударылып, ең алғаш «Abaj Qunanbai ulь. Toьq сыjnaq. Сынавсь: Әvez ulь Muqtar. Qarap сыqыр sөz basьn җazgan: Ғansyгур ulь Иijas. – Кзыл-Орда: Гостипография №1, Qazaqьstan baspasь» деген жинақтың «ҮІ BӨLIM TAPЬJQЬ SӨZ 1899 – ҒЫL» атты бөлімінде жарияланған (Abaj Qunanbaiulь, 1933, 319-323 бб.). Демек, жоғарыда сөз болған М.О. Әуезов басқарған экспедиция қазір кейбір зерттеулерде айтылып жүргендей, 1934-1935 жылдары емес, бұрынырақ аталмыш жинақ жарық көрген 1933 жылға дейін ұйымдастырылды деп кәміл сеніммен айтуға болады.

1977 жылы жарық көрген Абай шығармаларының екі томдық толық жинағында төмендегідей ақпарат берілген: «*Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы*» шығарма алғаш рет 1933 жылы М.Әуезов құрастырған Абай шығармаларының толық жинағында «Тарихи сөз» деген бөлімінде жарияланған. Содан бергі Абай шығармаларының жинақтарында басылып келеді. Бұл басылымда бұрынғы жинақтарда жарияланып жүрген «біраз сөз...» М.Әуезов әдеби-мемориалдық музейінің фондында сақтаулы тұрған оригиналымен салыстырылды. Алайда он екінші абзацтың асты көмескі тартқан қолжазба текстері оқылмайды. Сол себепті «біраз сөз...» текстің толықтай 1933 жылғы тұңғыш басылымымен, онда кеткен әріп, сөз қателерін жөндеп, М.О. Әуезов бастырған 1940 жылғы жинақпен салыстырып шықтық» (Абай, 1977, 295-296 бб.) (алайда осы жолдардағы «он екінші абзацтың асты көмескі тартқан қолжазба текстері оқылмайды» деген тұжырымның

қарастырлып отырған қолжазбаның «музейлік» емес, «Мүрсейіттік нұсқасына» ғана қатысы бар. Бұл жөнінде сәл кейінірек айтылады).

Қолжазбаның 1945 жылы кирилшеге түсіріліп, Абай шығармаларының толық жинағына өзінің төл атымен енді. Сондай-ақ қолжазба 1957 жылғы Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағының 2-томында және 1961 жылы жарияланған Абай Құнанбаевтың бір томдық жинағының құрамында жарық көрді. Сонымен бірге аталмыш мұра жоғарыда аталған 1977 жылы басылып шыққан ақынның толық шығармалар жинағынан басқа 1986 жылы және кейінгі уақыттарда да жарық көрген Абай шығармаларының жинақтарына енген болатын.

Бірақ осы еңбектердің бәрінде де аталмыш қолжазбаның сегіз беттік аудармасы келтірілгенмен, оның транслитерациясы мүлдем берілмеген. Әйгілі абайтанушы М.Е.Сильченко аталмыш қолжазба туралы төмендегідей өте құнды пікір айтқан еді: «Единственная, дошедшая до нас рукопись – автограф Абая содержит его заметки об истории казахского народа» (Сильченко, 1957, с. 281-282). Автор өзінің осы дәлелдемесін Абайдың аталмыш қолжазбасының 3-бетін (факсимилесін) жариялау арқылы оның ұлы ақынның өз қолымен жазған еңбек екендігін дәйектеген болатын.

Алайда, М.Е.Сильченко жариялаған бұл факсимиле фотосурет болуы да мүмкін. Өйткені осы қолжазбаның жарияланған 3-бетінің 1-жолы түпнұсқада «*бара алмабды*» деп басталса, біз мұқият текстологиялық зерттеу жүргізген қолжазбаның осы бетінде М.Е.Сильченконың факсимилелік жарияланымдағы әлгі сөз тек «.....бды» деп берілгендігі анықталды. Яғни «*бара алма...*» деген сөздер түсіп қалған, сондай-ақ бірінші жолдың аяғы мен екінші жолдың басындағы «*есебден*» деген сөздің «*еб-де*» деген екі буыны басылмай қалған. Өкінішке орай, қолжазбаның осы үшінші беті М.Е.Сильченконың жіберген аталмыш қателігімен Ә.Жиреншиннің 90 жылдығына арналып шыққан еңбекте де беріліп кетті (Жиренчин, 2003. с. 208). Сондай-ақ, Абайдың бұл қолжазбасының аудармасы 2002 және 2005-жылдары шыққан «Абай. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер» атты жинақтарына да енді.

Осы ретте, біріншіден, жоғарыда 1977 жылғы «Абай шығармаларының екі томдық толық жинағынан» келтірілген «...он екінші абзацтың асты көмескі тартқан қолжазба текстері оқылмайды» деген үзіндінің сөз болып отырған Абай шығарма-қолжазбасының «музейлік нұсқаның» мәтініне еш қатысы жоқ екендігін ерекше екішеп айтқан жөн. Себебі «музейлік нұсқаның» мәтіні бастан аяқ қағазға анық та қанық түсірілген. Яғни жақсы оқылады (Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар, 1-к., 2020, 17-24 бб.). Демек, жоғарыда келтірілген үзіндінің мазмұнына қарағанда, әңгіме аталмыш шығарма-қолжазбаның «Мүрсейіттік нұсқасы» жөнінде болып отыр. Екіншіден, 1933 жылдан бастап қазірге дейін жарық көріп келе жатқан Абай шығармаларының барлық жинақтарында «*Біраз сөз...*» Мүрсейіт Бікіұлының көшірме нұсқасымен беріліп отырғандығын айғақтайтын тағы бір дәйек төмендегідей: «Мүрсейіттік нұсқаның» мәтіні әлде бір себептермен аяқталмай қалған: ақынның өз қолымен жазылған «музейлік нұсқамен» салыстырғанда аталмыш «Мүрсейіттік көшірме нұсқаға» «музейлік нұсқадағы» соңғы тоғыз сөйлемнің түспегені анықталды (Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар, 1-к., 2020, 17-24 бб.).

Қолжазбаның «Мүрсейіттік нұсқасының» текстологиясына қатысты бірер мәселелер. Осы қолжазбаны текстологиялық тұрғыдан зерттеу барысында Абайдың бұрын-соңды жарияланған (әр жылдардағы) шығармалары бір-бірімен салыстырылды. Салыстыру барысында аталмыш қолжазбаның сегізінші бетіндегі, яғни 151-жолдан басталатын: «*Бізнің қазақның мұңғұлдан чықбақлығы бізге ұят имәс, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақдықмыз ұят. Қалмақның төрт атасының бірі – Хазар. Сол Хазардан үч атаның оғылы фарсы йұртында қалыб иді: Қажар, Афшар, Үчташлы дигән. Сол қызылбас дүниадағы бір искі падишаларының сарқұты – Кәсірәй ғажам йұрты сол. Біздің қазақның Әмудариясынан қорқиб қачыб келиіб, Сырдариясының айағында қалмақтан жиңлиб, Ақтабан чұбұрұнды көретұғұны, Әмудариядан қачамин диб болған. Сол Надир Афшардан иді. Осы күнгі Нәсірәддин шаһ - Қажардан чыққан кісі. Кім жетсе талабы өнәриминән житәді. Оларға атаң қалмақ диб кім бөгәт болды?*» деген тұтас бір абзац осы уақытқа дейін жарияланып келген нұсқалардың бәрінде бірінші бетке басылып келген.

Бұл жайтты үлкен қателік деп бағамдауға тура келеді. Өйткені, түпнұсқа бойынша аталмыш жолдар сегізінші бетте ғана кездеседі. Бұл қателік Абайдың 1933 жылғы жинағынан басқа нұсқаларда әлі күнге дейін қайталанып отыр (ал 1961 жылғы жарық көрген ұлы Абайдың шығармаларының жинағында белгісіз себептермен мүлдем берілмеген).

Сондай-ақ, 1940 жылы жарық көрген «Abai (Ibrahim) Qunanbai ulь сығармаларь. Audarmalarь мен қара сөздері» атты латын әріпімен жазылған жинақтың екінші томының соңында авторлардың төмендегідей анықтамасымен де мүлдем келісуге болмайды: «Осы арада, екі-үш жолдың аяғы Абай

жазбасында жыртылып қалыпты. Сондықтан аяқталған бірер сөзді қисынына қарай өзіміз қостық. М.А.». Дәл осы құралыптас қателік 1945 жылы басылып шыққан Абай Құнанбайұлының шығармалары жинағында кездеседі: «Осы сөздің аяғында үш жолын («сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған» деген жерден») Абай жазбасының қағазы жыртылып қалғандықтан, қисынына қарай М.Әуезов басқарған редакция қосқан» (Құнанбаев, 1945, 402-407 бб.).

Шынтуайтында, келтіріліп отырған бұл түсініктемелер сөз болып отырған қолжазбадағы тиісті жолдармен сәйкес келмейді. Өйткені, қолжазбаның 148-жолдан басталатын «*Сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған. Сонан... бізді қайтып Шағатай тұқұмы биләген имес. Онан соңғы біздің ханымыз, төрәміз – бәрі де Жочы нәсілінән бола қилған*» деген жолдар, анығында, жетінші беттің соңғы жолынан басталып, сегізінші бетпен (149, 150 жолмен) аяқталады. Біздің пікірімізше, егер Абай қолжазбасының қағазы (аяқ жағы) жыртылған болса, онда қисынына қарай қосылған сөз сегізінші беттен басталмас еді.

Сондай-ақ Абайдың 1961 жылғы еңбегінде қолжазбаның аудармасы он үшінші жолдағы «Есте жоқ ескі мезгілде, мұңғұлдан бір татар...» деген абзацпен басталатын (түпнұсқада тиісті беттің дәл ортасында берілген) соңғы 151-жолындағы «*Біздің қазақтың мұңғұлдан чықбақлығы бізге ұят имәс, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз...*» деген сөйлем толық түсіп қалған.

Сонымен бірге қолжазбаның 2-жолындағы «*Оңұсы һәрне, тауарихдан хабар тисе*» деген тіркестегі «әрне» сөзі 1977 және 1986 жылғы жарық көрген ақын шығармаларының жинақтарында «*арине*» деп берілген. Яғни, қателік жіберілген. Дегенмен, осы жинақтардың 1995, 2002, 2005 жылғы нұсқаларында аталмыш қателік түзетілді. Яғни, қолжазбадағыдай «әрне» деп берілді. Өкінішке орай, қолжазбаның 25, 26, 27-жолдарындағы «Сол қырғызды хытайлар «брут» диб атайды, өз тауарихларинда онұң сәбәбин, неликдән *хытайлар* «брут» дигәнүн һәм биләрмин дегәнди көрмәдим» деген сөйлемдегі «қытайлар» сөзі соңғы басылымдарда мүлдем түспей қалған.

Тағы да бірер қателіктер жөнінде. Жоғарыда айтылған 1995 жылғы ақын шығармаларының екі томдық жинағында «түпнұсқа мен көшірме қолжазбалармен, сондай-ақ бұрынғы басылымдармен қайтадан салыстырылып, жекелеген әріп, сөз қателері түзетілген. Бұл басылымда негізінен сол түзетулер қабылданды. Сонымен қатар жаңадан байқалған кейбір қателер мен дәлсіздіктер түпнұсқаға сәйкес келтірілді» – деген дәйектеме берілген (Абай, 2-т., 1995). Іс жүзінде дәл осындай тұжырым Абай шығармаларының толық жинағының 1977 жылы жарыққа шыққан нұсқасында да кездеседі (Абай, 2-т., 1977, 95-96 бб.). Бұл тұста да әңгіме қолжазбаның «Мүрсейіттік нұсқасы» жөнінде болып отыр. Оны аталмыш жинақтардың соңында берілген түсініктемелер де айғақтайды. Алайда, осы басылымда да, 1977 жылдан бергі басылып келген басқа жинақтардан да мұндай түзетулерді кездестіре алмадық. Мысалы: қолжазбаның 5-жолындағы «*Һәммәге мағлұм*» деген тіркес 1933 жылғы жинақта «жалпыға мәлім», 1945, 1977, 1986, 2005 жылғы нұсқаларда «Һәммаға мәлім», ал 1995, 2002 жылғы еңбекте «*Һәммаға мағлұм*» деп түсірілген. 1995, 2002 жылғы аударма көпшілікке түсінікті болғанымен, оның нақты, дәл аудармасы 1933 жылғы нұсқа болып табылады. Сондай-ақ, 10-жолдағы «*көбі тилинің*» деген тіркес 1933 жылғы нұсқада «көптеген» деп, 1945 жылғы жинақта «кей тарафының» деп берілсе, ал 1957, 1977, 1986, 1995, 2002, 2005 жылғы еңбектерде бұл тіркес мүлдем жоқ, яғни түсірілмеген.

Қолжазбаны текстологиялық саралау барысында ақынның әр жылдары жарық көрген жинақтарында түпнұсқаның 33-жолындағы «*Олардың орны Инесейнің қара суы бас жағында болыпты*» деген сөйлемнің (қолжазбаның екінші бетінің оң жақ жиегіне тігіннен жазылған) өрескел қателікпен берілгендігі анықталды: 1933 жылғы жинақта «Олардың біз есей аңғара сурвының басы жағында болыпты», ал қалған 1945, 1957, 1961, 1977, 1986, 1995, 2002, 2005 жылдардағы басылымдарда «Олардың орны Енесей, Аңқара суының бас жағында болыпты» деп түсірілген. Яғни, жоғарыда келтірілген түпнұсқадағы сөйлемге мүлдем сәйкес емес.

Сондай-ақ, түпнұсқаның 8-жолындағы «*чыққанұн*» деген сөз 1933, 1945, 1957, 1977, 1986, 1995, 2002, 2005 жылғы басылымдардың барлығында да «шыққандарын» деп түсірілген. Ал 157, 158-жолдардағы «*Ақтабан чұбұрұнды көретұғыны, Әмудариадан қачамин диб болған*» деген сөйлем басқа басылымдардың біразында түпнұсқадағыдай берілгенімен, ол, мысалы, 2013 жылғы жинақта «Ақтабан шұбырынды көретұғын себебі Нәдірден қашамын деп болған» деп өрескел қателікпен өзгертілген (Абай, 2-т., 2013, 155, 297 бб.). Осы орайда «түсінік» берушілердің бұл түпнұсқаны қай қолжазбаға сүйене отырып түзеткені жөнінде дәлдемал ойға қаласыз.

Ұлы ақынның 1933, 1945, 1957, 1961 жылдары жарық көрген жинақтарында қолжазбаның 15, 16-жолдары «Осы күнде де қазақдұң төрә нәсілдиләрі өзін «біз татармұз» деб айтұсады» деп түссе, одан бергі жылдары жарық көрген, мысалы, 1977, 1995, 2002 жылғы жинақтарда «Осы күнде де

қазақтың төре нәсілдері өзін өзі «біз татармыз» деп айтысады» деп берілген. Яғни, бұл тұста да жинақтарды құрастырушылар қателік жіберіп отыр (Абай Құнанбаев, 2 т., 1977, 227 б.).

Қолжазбаның 23 және 24-жолында «Қазақты өзләріне ағайын тұтады диді, һәм бір тұқымдас икәндигине көргән кісі таласбайды. Тағы һәм қазақ, қырғыз бинән қазақдұң бір тұқымдас икәнүне таласбайды» кездесетін «һәм» сөзі 1933 жылғы жинақта «қана», 1945 жылғы еңбекте «һәм» деп берілген. 1957 мен 1961 жылғы нұсқада 23-жолы «және», 24-жолы «еш» түрінде, ал 1977 жылдан бергі басылымдарда 23-жол «һәм», 24-жол «еш» сөз тұлғалары түрінде түсірілген.

Осы сияқты ірілі-ұсақты қателіктер қолжазба мәтінде де, оның әр жылдары жарық көрген кирилше нұсқаларында да көп кездеседі. Абайдың өз қолымен жазған қолжазбасының аудармасы сан мәрте жарияланғаныменен, онда кейбір беттердің, жекелеген сөздердің белгісіз себептермен түсіп қалуы немесе орындарының ауысып кетуі, кейде, тіпті, тыңнан жаңа сөздердің қосылуы сияқты елеулі олқылықтар орын алған. Қайырып айтқанда, түпнұсқа мәтіні дұрыс түсірілмеген. Осы жіберілген қателіктердің барлығы о баста түпнұсқа мәтінді кирилше нұсқаға түсіру барысында оның сөздері мен сөйлемдері орфографиялық тұрғыдан түзетіліп, бір ізге түспегендіктен және оларға лексикалық, грамматикалық, синтаксистік және т.б. талдау жүргізілмегендіктен орын алып отырса керек.

Осы ретте аталмыш жайт жөнінде көрнекті абайтанушы ғалым Қ.Мұхамедхановтың төмендегі өте зерделі, әрі орынды айтылған пікірінің зерттеушілердің назарынан әлі де тыс қалып келе жатқандығына назар аударма кеткен жөн сияқты: «Тегінде ақын өлең жазғанда, тіл білімінің заңдарына тәуелді болып, табына бермейді. Абай сөзінің қате басылып келе жатқанын дәлелдеп жазған пікіріне мән берілмеді, елеусіз, ескерусіз қалды» (Мұхамедханов, 2007, 90 б.).

Аталмыш қолжазбаны көптеген зерттеушілер ұлы Абайдың төлтума шығармасы ретінде қарастырады (Жиреншин, 1956, 167 б.; Сильченко, 1957, с. 281-282; Абай, 1995, 92, 172 бб.; Абай, 2-т., 2005, 296 б.; Жиреншин, 2003, 208 б.). Осы жайт туралы Сәбит Мұқанов 1945 жылғы Абай шығармаларының толық жинағында алғашқылардың бірі болып өзінің төмендегідей пікірін білдірген еді: «бұл сөз Абайдың өз қолжазбасынан алынып, тұңғыш рет 1939-1944 жылғы Абай шығармаларының екі томдық академиялық жинағына енгізілген. Абай өзі жазған осы қолжазба СССР Ғылым Академиясының Қазақ филиалы Тіл, әдебиет Институтында сақтаулы, мұны 1934-1935 жылдары М.Әуезов басқарған экспедиция тапқан, мұнан басқа Абайдың өз қолымен жазған қолжазбасы жоқ. Осы сөздің аяғында үш жолын («сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған» деген жерден) Абай жазбасының қағазы жыртылып қалғандықтан қисынына қарай М.Әуезов басқарған редакция қосқан» (Құнанбаев, 1945, 468 б.).

Алайда, аталмыш шығарманың Абайдың қолтума туындысы екендігіне күмән келтіруші ғалымдар да бар. Мысалы ретінде 1977 жылы ұлы ақынның шығармаларының екі томдық толық жинағының алғысөзінің авторы профессор Ы.Дүйсенбаевтың төмендегідей пікірін келтіруге болады: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» аталатын шағын мақаланы бірден бір жеткен Абайдың оригиналы санап келсек те, шыңында тап солай екендігіне шүбәсіз дәлеліміз тағы жоқ» (Абай Құнанбаев, 1 т., 1977, 12 б.). Бұл жайт Абай шығармаларына, ең алдымен, ұлы ақынның өмірбаяны мен туындыларына байланысты түпнұсқа қолжазбаларға сүйене отырып, қазіргі кезеңдегі (тек әдебиеттану ғана емес) әлеуметтік және гуманитарлық ғылым саласындағы өнегесі озық соны жетістіктер аясында жүйелі текстологиялық зерттеудің қажеттілігін айқын айғақтаса керек (Абай, 1-т., 1995, 5-28 бб.).

2. Ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығынан толық мәнді ақпарат беретін қолжазбалардың бірегейі – Абайдың ұлы Тұрағұлдың ҚР МОМ қорында сақталынып отырған өз қолымен жазған қолжазбасы « قازاقتنگ اتاقتى اقنى اباي قوناباي ولى 1845 گ. توغان 1904 گ. جلى دونيه ده ن قايتقان » ҚР МОМ КП 3119 – «Қазақтың атақты ақыны Абай Құнанбайұлы. 1845 жылы туған, 1904 жылы дүниеден қайтқан» – деген араб әрпімен берілген жазу түскен КП 3119. Шығарманың жазылған жері мен мерзімі әзірше белгісіз. Көк сиямен (төте) қазақ тілінде араб әрпімен түсірілген. Мөлшері 21,9x30,5 см. 248 беттен (124 парақ) тұрады. Қолжазба қағазы ескірген, оның 13-14 беттердің төменгі жағы сетінеген. 33-40 беттерінің төменгі тұсының орта шені жартылай жыртылған. 41-42 беттер бос. Біраз беттеріне, өкінішке орай, дымқылданудың әсерінен күлгін сиясы жайылып кеткен. Бірақ оқуға келеді. Сондай-ақ, 85-86 мен 151-152 беттері түптеу жібінен ажыраған. Ал 166-167 беттің арасында 8 жол күлгін сиямен 2 жол қара қарындашпен жазылған. Сонымен бірге жартылай жыртылып бүлінген.

Қолжазбада Тұрағұл әкесі Абай өлеңдерінің атауларын шыққан жылына қарай рет-ретімен беріп отырған. Аталмыш қолжазбаға Абай Құнанбайұлының 146 өлеңі мен 41 қара сөзі және А.С.

Пушкиннен, М.Ю. Лермонтовтан, В.А. Крыловтан, И.А. Буниннен, И.В. Гетеден аударған өлеңдері кірген. Тұрағұл бұл қолжазбасын 1927 жылы Қазақ АССР білім комиссариатына тапсырған.

Осы ретте ерекше айта кетер жайт – күні бүгінге дейін жарық көрген Абай шығармаларының күллісі көбінесе Мүрсейіт Бікіұлының ұлы ақынның туындыларын 1905, 1907, 1910 жылдары өз қолымен қағазға түсірген үш қолжазбасына ғана сүйенеді (Абай, 1-т., 1995, 5 б.). Ал жоғарыда аталған Тұрағұлдың ҚР MOM қорында сақталып отырған төлтума қолжазбасы аталмыш жинақтарда пайдаланылмағандығы ерекше назар аударады. Демек, бұл қолжазба абайтанушылар үшін мүлдем тың дерек болып табылады.

3. Абайтану ғылымы үшін тағы бір тың дерек ретінде ҚР MOM КП 2705 деген нөмірмен тіркелген Мүрсейіт Бікіұлының (1860-1917) өз қолымен жазылған қолжазбасын ерекше атап өту қажет. Атауы жоқ. Сондықтан оны шартты түрде «Мүрсейіт Бікіұлының Абайдың өмірі мен шығармалары жөніндегі қолжазбасының музейлік нұсқасы» деп атауға болады. Қолжазбада Абайдың біраз шығармалары қамтылған. Сөз болып отырған қолжазбаның «музейлік нұсқасынан» басқа тағы үш нұсқасы бар. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында 1905, 1910 жылдары жазылған екі нұсқасы сақталған. Қолжазбаның 1907 жылғы хатқа түскен нұсқасы М.Әуезов музей-үйіндегі экспозицияда тұр (кейбір мәліметтерге қарағанда, қолжазбаның соңғы нұсқасы біраз уақыт Мұхтар Әуезовтың жеке қолданысында болып, кейін ұлы жазушының музей-үйіне өткізілген).

Ал осы қолжазбаның «музейлік нұсқасы» шамамен 1907-1917 жылдары араб әріптерімен қазақ тілінде (төте жазу) жазылған сыңайлы. Қолжазбаның мөлшері 12,5x17,5x1,5 см. 160 беттен (80 парақ) тұрады. Қолжазбаның қағазы өте ескі, парақтары сарғайған, жыртылған, әріптері өшкен. Қолжазба қара сиямен араб әріпімен түсірілген. Ол Абайдың 107 өлеңінен, 39 аудармасынан, 17 қарасөзінен тұрады. Сонымен бірге онда Шәкәрім қажының да өлеңдері, әсіресе, ең құндысы, «Абылай-Қасым балалары» атты сынды жыры қамтылған. Түсім кітабында аталмыш қолжазба туралы мәлімет жоқ. Жоғарыда аталмыш қолжазбаны шартты түрде «Мүрсейіт Бікіұлының Абайдың өмірі мен шығармалары жөніндегі қолжазбасының «музейлік нұсқасы» деп бекер айтылып отырған жоқ. Шынтуайтында, ҚР MOM қорында сақталып отырған Тұрағұл Абайұлының қолжазбасы сияқты, Мүрсейіт Бікіұлының осы «музейлік қолжазба-нұсқасы» да ғалымдардың назарынан әлі күнге дейін тыс қалып отырған бірегей мұра болып табылады.

4. Келесі Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтің (1900-1984) қолжазбасы ҚР MOM қорында КП 23654 нөмірмен тіркелген. Атауы жоқ. Араб әріптерімен қазақ тілінде (төте жазу) жазылған. Өлшемі: 16,7x21,4x2,6 см. 132 парақ, 264 бет. Қағаз, көк сия, қолмен жазылған. Қолжазбаның 1 бетінде Абай Құнанбайұлының өмірбаяны берілген. 1901 жылы жазылған 16 беттен тұратын 1-бөлімнің тақырыбы – «Жұрт туралы». Мұнда Абайдың қара сөзі мен ел-жұрт туралы өлеңдері түсірілген. 2-бөлім Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңіне арналады (1889). Ең соңғы 15-бөлімінде Абайдың Крыловтан аударған мысал өлеңдерінің аудармаларымен қатар, «Масғұд» поэмасы да берілген. Көптеген бөлімдерде Абайдың жыл мезгілдері, аңшылық, тұрмыс-тіршілік тақырыптарына арналған өлеңдері қамтылған.

Сондай-ақ осы қолжазбада (160 беттен бастап) Шәкәрім Құдайбердіұлының (1858-1931) алпыс жасынан 70 жасына дейін шығарған өлеңдері берілген. Барлығы 66 өлең және тарихи жырлар мен аудармалардан тұрады. Мысал ретінде «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек», «Көңіл» өлеңдері, Л.Н. Толстой шығармасынан аударылған «Гірез патша», «Фан-Жий» (1924), «Қол шатыр бұйрығы» (1924) әңгімелерін айтуға болады. Қолжазбаның аяқ шенінде 229-бетте «Қазақтың түп атасы туралы», 245-бетте «Батырлар заманы», 247-бетте «Ғибрат сөз» сияқты шығармалары келтірілген. Ал, 14-бөлім Шәкәрімнің «Теректің сыйы», «Қалжан», «Жартас», «Желкен» атты шығармаларынан тұрады. Ескі, барлық парақтары түгел. Парақтары мұқабадан ажыраған. Тек 252-бет қана ортасынан қақ бөлініп жыртылған. Бірақ оқуға әбден келеді.

Бұл түпнұсқа қолжазбада, жоғарыда айтылған қолжазбалар сияқты ғылыми айналымға мүлдем енген бірегей туынды болып табылады.

5. ҚР MOM қорында КП 5905 деген нөмірмен тіркелген «Musirali aqsaqaldıñ aitunsa» («Мүсірәлі ақсақалдың айтуынша») деген атпен берілген тағы бір қолжазба. Кейбір мәліметтерге қарағанда, шамамен 1940-1946 жылдары көрнекті абайтанушы ғалым Әбусағит Жиреншин Семей өңірінің «көне көз, кәрі құлақ» ақсақалдарынан жазып алып, 1942-1951 жылдары өзі директоры болған ҚР MOM қорына өткізген сынайлы. Латын әріптерімен қазақ тілінде жазылған. Өлшемі: 21,5x30,4 см. 15 бет. Қолжазбада 1885 жылы Зайсан, Өскемен, Кереку, Семей уездері Семейден 70 шақырым жердегі Шар өзенінің бойында «Қарамола» деген елді мекенде Абайды төбе билікке сайланғандығы туралы айтылады.

Сонымен бірге қолжазба сөйлемдерінің синтаксистік, морфологиялық, грамматикалық ерекшелігіне (яғни, қазақы қисынмен айтқанда «сөз саптау» мәнеріне) және оның авторы 1837 жылы туған шежірешіл біртуар тұлға Мүсірәлі Алыбайұлы (қайтыс болған уақыты белгісіз) екендігіне қарағанда, аталмыш қолжазбаның әуелгі мәтіні араб әріпімен хатқа түсіріліп, өткен ғасырдың жоғарыда айтылған Әбусағит Жиреншин қызмет еткен кезеңге жетуі әбден мүмкін болғандығын жоққа шығаруға да болмайды деп есептейміз. Басқаша айтқанда аталмыш ғалым қолжазбаны оның араб әріпімен түсірілген алғашқы нұсқасынан латын әріпіне түсіріп құрастырған деуге де болады.

Абайдың саяси қайраткер ретіндегі болмыс-бітімінен де, XIX ғасырдың, әсіресе, екінші жартысынан бастап орыстың отаршыл тәртібінің уытты уысына мықтап түскен қазақ социумының әлеуметтік-экономикалық жағынан да, институционалдық тұрғыдан да әуселесі әбден әлсіреген пұшайман күйінен өте құнды ақпарат беретін осынау қолжазба да әлі күнге дейін зерделі зерттеулердің еншісі болған емес.

Рас, аталмыш қолжазба бірнеше рет жарық көріп үлгерді. Мысал ретінде 2010 және 2018 жылдары Абайдың мемлекеттік қорық музейі қызметкерлері жарыққа шығарған Абай туралы естеліктер деп аталатын жинақтардағы қолжазбаның мәтіндерін айтуға болады. Бірақ осы жарық көрген мәтіндерді ҚР МОМ қорындағы сөз болып отырған түпнұсқа қолжазбаның мәтінімен салыстырғанда олардағы біраз сөйлемдер мен сөздер түпнұсқаға мүлдем сәйкес емес екендігі анықталды. Яғни авторлар өздерінің «қалауымен» өзгерте салған (Абай туралы естеліктер. 1-к., 2010, 190-195 бб.; Абай туралы естеліктер, 2018, 397-404 бб.).

Осы ретте ерекше ескерер жайт – жоғарыда аталған 2020 жылы жарық көрген «Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорынан). Ғылыми-инвентарлық каталог» атты екі кітаптан тұратын еңбекте аталмыш бес қолжазбалардағы сөздер қалай дыбысталып жазылса, кирилшеде де солай берілді. Яғни аталмыш бес қолжазбаның факсимилелерінің кирилшеге түсірілген нұсқаларымен бірге берілуі екі кітаптан тұратын басылымның танымдық тағылымын айрықша арттырар бірегей жайт деуге әбден болады. Оның, әсіресе, ақын шығармаларының текстологиясын әлеуметтік және гуманитарлық ғылым салаларындағы әлемдік соны жетістік аясында одан әрі дамыту үрдісіне соны серпін берері сөзсіз.

Әдебиеттер

Abaj Qunanbai ulь. Tolyq syjnaq. Syjnavsy: Əvez ulь Muqtar. Qarap syqьr sөz basьp җazgan: Ғansygur ulь Ilijas. – Қзыл-Орда: Гостипография №1, Qazaqьstan baspasь. 1933. – 319-323 бб.

Abai (Ibrahim) Qunanbai ulь syqarmalarь. Audarmalarь men qara sөzderj. II-tom. – Alma-Ata: Qazaqьstan kerkem ədebiet baspasь, 1940. – 248-253-бб.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекет баспасы, 1945. – 504 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2 том. – Алматы: Ғылым, 1977. – 226-234 бб.

Абай. Өлеңдер мен аудармалар. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.

Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.

Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 343-б.

Абай. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев; ред. алқасы: З.Ахметов, Л.М. Әуезова, Б.Г. Ерзакович т.б.). – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 92, 172 бб.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы. – 2005. – 296-б,

Абай. Шығармалар жинағының екі томдық толық жинағы. Т. 2. – Алматы: Жазушы, 2013. – 336 б.

Абай туралы естеліктер (Абайдың мемлекеттік қорық-музейінің қорынан). – Алматы: Қаламгер, 2018. – 504 бет.

Абай туралы естеліктер. 1-кітап. – Семей. – Абайдың мемлекеттік қорық-мұражайы, 2010. – 260 бет.

Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорынан). Ғылыми-инвентарлық каталог. 1-кітап. Алматы: «Интеллсервис», 2020. – 820 б.

Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорынан). Ғылыми-инвентарлық каталог. 2-кітап. Алматы: «Интеллсервис», 2020. – 560 б.

- Абусейтова М.Х., Нурманова А.Ш. Арабиграфические рукописи, хранящиеся в фондах г. Алматы // «Шығыс». Ғылыми журнал. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. - №1. – с. 167-181.
- Жиреншин Ә.М. Абай және орыстың революцияшыл демократтары. – Алматы, 1956. – 167-б.
- Жиренчин А. Избранные труды. – Алматы: Алаш, 2003. – 624 с.
- ҚР Мемлекеттік Орталық мұрағаты. №81 қор, №1 тізім, № 26 іс. 21-парақ.
- Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 5 том. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 344 б.
- Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 192 б.
- Сильченко М.С. Творческая биография Абая. – А., 1957.
- Тұрағұл Абайұлының қолжазбасы. Қазақтың атақты ақыны Абай Құнанбайұлы. ҚР МӨМ КП 3119.

ABOUT FIVE ORIGINAL MANUSCRIPTS ON THE BIOGRAPHY AND CREATIVE WORK OF ABAI FROM THE FUNDS OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The report is devoted to the study of five original manuscripts on the biography and work of Abai kept in the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. All of them, with the exception of the Latin manuscript "According to the story of the elder Musurali", are written in Arabic graphics. It is established that two of these manuscripts have analogous, so-called "Murseitov" versions, which are currently kept in the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, as well as in the funds of the M.O. Auezov Memorial House-Museum. We are talking about the manuscript "A few words about the origin of the Kazakhs" written by Abai himself and the untitled manuscript rewritten by the great poet's colleague Murseit Bikeuly. The latter, consisting of 160 pages, like other analogues, includes a number of poems and poems by Abai, as well as the "words of edification" of the poet.

The texts of the manuscripts in the article are analyzed from the historiographical, comparative and textual, hermeneutical, source studies, and partly graphological points of view. Based on this multidimensional approach, the author concluded that all these original manuscripts have never been the object of independent scientific research. The exception is prepared and published in 2020. Scientific staff of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan fundamental work in two parts: "Original manuscripts on the biography and works of art of Abai (from the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)".

М.Б. Курбанова

*Бухарский государственный университет, г. Бухара, Узбекистан
manzila.kurbanova@mail.ru*

ТРАДИЦИОННЫЕ МЯСНЫЕ БЛЮДА БУХАРСКОГО ОАЗИСА КАК ФАКТОР ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОСЕДЛЫХ И КОЧЕВЫХ КУЛЬТУР (конец XIX в. – НАЧАЛО XX в.)

В конце XIX начале XX вв. важное место в кухне оседлых узбеков и таджиков занимало приготовление мясных и блюд с мясом.

Для того, чтобы блюда были вкусными население придавали большое значение сохранению вкусовых качеств мяса. Имелось несколько способов сохранения мяса. Наиболее распространенным являлась сушка мяса. Мясо предварительно разрезали на куски и солили. Затем для удаления жидкости его несколько дней держали под гнетом. Высушенное мясо нанизывали на проволоку или деревянные палочки. В результате мясо полностью высыхало. Мясо, высушенное подобным способом, именовалось оседлыми узбеками “қуритилган тузли гўшт” (“высушенное соленое мясо”), а таджиками “гўшти қоқ” (высушенное мясо), “хода гўшт қоқи” (вяленое мясо на шестах) или “гўшти намақи”(соленое мясо). Высушенное мясо хранили в специальных мешочках или в скатертях в прохладном месте.

Во многих оседлых регионах существовал и другой способ: соление мяса с сохранением его сока. Для этого разрезанное мясо солили и затем либо закапывали в землю, или хранили в кувшинах. Мясо под воздействием влажности почвы не теряло своего сока и качества в течение 3-5 дней. Его использовали преимущественно в прохладное время года. Мясо могли хранить и в сосудах, подвесив над колодезем. Другой метод сохранения мяса был следующим: мясо только зарезанного животного делили на 4 части и окунали в соленую воду, а затем заворачивали в бязь. Её каждый день смачивали соленой водой и это позволяло хранить мясо до 7 дней. Полукочевые узбеки и кочевники хранили сушеное мясо лошади и верблюда. Конина высушивалась специальным

методом: сначала мясо солили и сушили, а затем подвешивали на тандыре и коптили с помощью дыма. Мясо подобного типа называлось “сур”. Методы “сур”, “кази”, “карта” сохранения конины были широко распространены среди населения кишлаков степной зоны. Засаливали также жир курдюка и подвешивали его на деревянной палке.

Сохранение мяса путем его приготовления также было широко распространено среди кочевников Бухарского оазиса. В мясо добавляли соль и специи и затем обжаривали говядину или баранину в курдючном жире. Полученное блюдо носит название “ковурдоқ” (Шаниязов, 1972, с. 106). Его хранили в кожаном мешке, в желудке барана или в глиняном кувшине. Приготовленное или неприготовленное мясо, необходимое для каждого дня хранили на дне корзин.

На территории Бухарского оазиса преимущественно употребляли говядину (мясо большой коровы или трехмесячного теленка), баранину и козлятину, куриное и перепелиное мясо.

В конце XIX начале XX вв. существовали различные способы приготовления мясных блюд. Все делалось вручную: убой скота, разделка мяса выполнялась “кассобами”(мясниками) (Жабборов, 1994, с. 161). По определению О.А. Сухаревой в Бухаре эта профессия была наследственной и передавалась из поколения в поколение Сухарева, 1962, с. 121).

Отношение жителей оазиса к приготовлению мяса было связано с условиями их жизни. В домовладениях чаще всего на убой шли бараны, козы и коровы. Но коровы преимущественно содержались для получения молока, лошадь использовалась как орудие труда, а бараны и козы выращивались для мяса. По этой причине баранина была основным блюдом для узбеков и таджиков Бухарского оазиса. Баранина делилась на “қўқор гўшти” (мясо барана) и “совлик гўшти” (мясо овцы). Мясо ягнят, шкуру которых использовали для получения каракуля, называли “барра гўшт”.

Из баранины готовили различные блюда: “калла шўрва”, “қийма шўрва”, “балаза нўхат”, “шахлуд”, “гипо” и другие виды кебаба. Среди жидких блюд жители оазиса предпочитали различные виды супов. Суп является одним из ранних разновидностей кушаний и упоминается в книге “Девони луғотит турк”. Сами в произведении “Қомуси турки” упоминает суп под названием “чурпа” (Икрамова, 1991, с. 47). Супы делятся на отварные и жареные по способу приготовления. Отварной суп таджики оазиса называют “хом шўрбо” (дословно сырой суп) т.к. в процессе готовки ингредиенты добавлялись в воду в сыром виде и готовились. В случае жареного супа ингредиенты обжаривались в масле и только потом добавлялась вода. При разделении супа на два типа учитывался процесс готовки мяса.

В оазисе, когда резали барана, из его головы, ног, желудка и легких готовили суп. Такой суп называли “калла шўрва” (дословно “суп из головы”) и готовили по всему оазису. Несмотря на отсутствие отличий в приготовлении подобного супа, в регионах он получил разное название. Например в кишлаке Дурман Навоийского района суп называли “калла гўшти”, а в кишлаке Евкент Алатского района “калла бош-оёқ”. В Бухаре после окончания свадебных торжеств проводилась церемония “каллапазон” (тадж.-приготовление головы). Человек, в доме которого имела место быть свадьба, созывал самых близких друзей и угощал их блюдом из головы зарезанного животного. Очищенные кишки барана, козы наполняли мясным фаршем, жиром и отваривали в мясном бульоне. Такое блюдо называется у узбеков “шахлуд”. В разных регионах подобное блюдо имело свое название. Например, в кишлаке Пичоқчи Каракульского района “шалид”, в кишлаке Евкент “шолот”. Наполнение “шахлуд”а имеет название “ижон” (мясной фарш). В кишлаке Хазара Навоийского района аналогичное блюдо известно как “ижон”, в кишлаке Дўрман как “шавлут”, у таджиков кишлака Талисафет Шаффриканского района блюдо известно как “шаллут” или “эжон”. Для отварки “эжон” здесь готовили бульон “пиёва”. Таким образом, вышеописанное блюдо в разных регионах оазиса готовили одним способом, но в виду различности диалекта, оно получило разные названия. Это блюдо в кишлаках Гиждуванского района после приготовления в бульоне выкладывалось на плов и подавалось к столу. В Ромитанском и Пешкунском районах “шахлуд” заворачивали в “чарва” (внутренний жир) и готовили. Такой способ приготовления “ижон” известен и в Бухаре. Это блюдо известно не только в Бухарском оазисе, но и на всей территории Средней Азии (Шаниязов, Исмаилов, 1982, с. 2).

Жители Бухарского оазиса употребляли в пищу “гипо” (Мирзаев, 1969, с. 114), которое готовили из желудка коровы или барана. Туда закладывали фарш мяса, сердца, печени, добавив рис и горох и зашивали. Преимущественно “гипо” готовили в мясном бульоне или бульоне из головы. У тюрков подобная еда именовалась “солма”. Если готовили в супе, то суп назывался “гиполи шўрва” (суп с гипо). Данное блюдо в источниках упоминается как еда, приготовленная из желудка и внутренностей барана (Табобат, 1987, с. 137). Необходимо отметить, что в Бухаре для приготовления вышеназванного блюда использовали только желудок, а внутренности и жир – для

“шахлуд.” “Типо” преимущественно готовили в кочевнических семьях после убоя крупного животного. Исследователь К. Махмудов называет его “корин шўрва” (суп из желудка) (Махмудов, 1977, с. 79-80). В центре оазиса, и близких к нему районах данное блюдо известно как “типо”, в кишлаках Хазара и Дурман Навоийской области как “жипо”.

Другое блюдо “хасиб” (Айний, 1976, с. 535), приготовленное из внутренностей барана или козы по способу приготовления схоже с “шахлуд”, но в “хасиб” добавляли рис и поэтому он имеет схожесть с “типо”, но его готовили только из внутренностей. Отваренные в бульоне “шахлуд” и “хасиб”, подавали в охлажденном виде. Эти блюда могли подавать и с пловом. “Типо” подавали либо как отдельное блюдо, либо в бульоне. Эти блюда, отличающиеся своими вкусовыми качествами, были известны в регионе с давних времен и появились в кочевнической среде, как попытка сохранить и использовать все после убоя крупного рогатого скота, барана и козы.

Жители оазиса из свежего бараньего мяса готовили и гороховый суп. Горох замачивали предварительно на сутки в теплой воде, затем очищали от шелухи. Этот суп известен у узбеков, как “нўхат шўрва”, а у таджиков “балаза нахўт”. Готовили его профессионалы “шўрвапазы”, затем продавали на улицах Бухары. Продавцы несли на голове “салла коса” (специальная подставка для ношения на голове), на нем поднос и чаши с супом, привлекая потенциальных покупателей криками “балаза нахўт” (полевые исследования). Этот суп готовили и в Самарканде и в регионах Таджикистана, в прохладное время года, вечерами и подавали утром на стол.

Во всех регионах оазиса готовили суп с добавлением мясного фарша. Из последнего готовили “Ғелак” фрикадельки (размером с орех) и добавив в бульон, готовили на медленном огне. В узбекских кишлаках Каракульского района суп известен как “чопма шўрва”, в Бухарском, Каганском, Гиждуванском, Джандорском районах таджики именовали его “Ғелак шўрва” или “шўрбойи Ғелак”. Иногда добавляли нарезную лапшу и суп получил название “угройи Ғелакдор”.

В кишлаках Шафрианского района известностью пользуется “шўрва палов”, приготовляемое во время больших празднеств. В бульон из свежей баранины добавляют тыкву “палов кади”, морковь, лук и затем рис в белом полотняном мешочке. После готовки риса, мешочек извлекают из супа и выкладывают на блюдо, затем заливают каленым растительным маслом, а также нарезают овощи из бульона. Овощи и рис подают на блюде и сервируют бульоном в чашах. По способу приготовления он похож на плов “в мешочке” бухарских евреев.

Наименование супа менялось в зависимости от добавленных ингредиентов: тыквы “кади шўрва”, фасоли “ловия шўрва” и другие. Вообще, независимо от вида мяса или мясопродуктов, соблюдались определенные правила. Например: убиралась пена в отварных супах, затем закладывались овощи и суп готовили на более медленном огне.

В Бухарском оазисе готовили отварной суп из мяса, полученного во время спортивного состязания, он готовился быстро и получался очень вкусным. Такой суп известен в Ромитанском, Вабкентском, Алатском и Каракульском районах. В свадебные дни и дни празднования Навруза его готовили из козляного мяса туши, использованной во время состязаний “қўбори” или “бузкаши”. Такая традиция, известна и для кишлака Катта Карши Сурхандарьинской области и была связана с рождением ребенка. Семья организовывала состязание “улоқ” и по окончании из туши козы готовили отварной суп, угощали им гостей и это считалось богоугодным деянием (Шермухамедов, 1973, с. 19).

В кишлаках Ёвкент, Шўркашон, Кумкашон, Катта Баёт, Бахрин Баёт Каракульского района также проводили состязание “улоқ” с тушей козла во время “суннат тўйи” (церемонии обрезания). Хозяин свадьбы бросал в середину участников тушу козла. После окончания игры-состязания победителя приветствовали и награждали подарками, а из мяса готовили суп или жаркое и угощали гостей. Традиционная народная спортивная игра была увлекательным зрелищем и всадники старались схватить тушу и выиграть соревнования (Андреев, Чехович, 1972, с. 105-106). Было принято использовать тушу козла, т.к. только жилистое мясо козла не разрывалось на куски во время игры (Мирзаев, 1991, с. 49-50).

С древних времен жители Бухарского оазиса готовили из бараньего мяса “кабоб” жаркое, известного под разными наименованиями: ”барра кабоб” жаркое из баранины, “келин кабоб” жаркое для невесты, отправленное ее матерью после первой брачной ночи, “тос кабоб” жаркое, подаваемое в чаше. Из баранины готовили также холодные блюда и обжарки.

“Барра кабоб” готовят из мяса ягненка, предварительно прокипятив его в соленой воде. Мясо добавляют в обжаренный в масле лук и тушат со специями.

Из “ширвоэ эмизикли” (дословно молочного, 1-2 месячный ягненок) мяса ягненка готовят вкусные и диетические блюда: узбекское блюдо “тандир кабоб”, таджикское “ширбози танўри”. Для

последнего блюда тушу ягненка солят и посыпают специями, и готовят в тандыре, подвесив над отверстием, а затем замазав отверстие глиной. Известны и холодные блюда из мяса ягненка, которые считаются полезными и лечебными, т.к. ягненок питался различными лечебными травами. Для этого мясо отваривалось в подсоленной воде и в охлажденном виде подавалось на стол. Это блюдо относится к категории изысканных, т.к. готовят его нечасто, а только весной, когда есть мясо ягненка.

Согласно мнения исследователя Н.М.Икрамова, “тандир кабоб” является одним из самых древних блюд и появился задолго до “сих кабоб” шашлыка (Икрамова, 1991, с. 47). “Сих кабоб” также готовят из баранины. Рецепт приготовления данного блюда единый, но наименования отличаются друг от друга. Например, баранина, нарезанная кусочками и нанизанная на шпажку, широко распространена в Бухарском оазисе, а прокрученное мясо, нанизанное на шпажку, известно у узбеков как “қийма кабоб,” а у таджиков “сих кабоби кўфта”. Готовили подобное блюдо и из печени барана, нанизывая куски попеременно с кусочками жира и называли “думба-жигар кабоб” у узбеков, а у таджиков “сих кабоб аз жигар” (Ходжиев, 1990, с. 69). Для “сих кабоба” использовали только свежую баранину.

В городах оазиса это блюдо готовили и продавали профессиональные повара. Его подавали и на торжествах в домах только зажиточных горожан, в этом случае блюдо готовили дома.

В оазисе было широко распространено приготовление блюд из прокрученного мяса, «лўла кабоб». Из фарша лепили продолговато-округлые котлеты, которые вначале обжаривали в масле, а затем в казане тушили до полной готовности.

В домашних условиях мясо готовили разными способами. Например, баранину без костей, селезенку и печень запекали в тандыре и после готовности подавали на лепешке. Часто блюдо готовили в процессе приготовления лепешек в Бухарском, Гиждуванском и Кызылтепинском районах (Полевые исследования, 1990).

Широко распространено приготовление “ковурдоқ” из баранины и говядины (Курбанова, 1994, с. 14). В частности, это блюдо считалось готовым для применения и чабаны имели его всегда с собой, сохраняя в так называемых “қорин халта”(мешок из желудка) и перевоза на лошадях или осликах. В домашних условиях “ковурдоқ” хранили в глиняных горшках. В степных зонах мясо хранили в мешках из козьего или бараньего желудка. Можно было употреблять это блюдо после подогрева и в этом случае его называли “ковурдоқ кабоб” или готовить на его основе бульон, добавив кипяченую воду и получив для узбеков “ковурдоқ шўрва”, а для таджиков “тўшт бирён шўрбо”. Процесс готовки был несложным.

Среди скотоводов известно блюдо “кўмма кабоб”. Для его приготовления использовали свежее мясо барана или козы, очистив все внутренности и промыв мясо, заворачивали в кожу животного. Предварительно разжилили костер в песке и подготовленное блюдо, т.е. завернутое в кожу мясо закопывали в разгоряченные угли готовили мясо. Оно было готово в течение 2-3 часов. Т.к. мясо запекали в углях блюдо получило название “кўмма”. “Кўмма” готовили не только в Бухарском оазисе, но по утверждению исследователя К. Шаниязова и в Самаркандской, Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областях (Шаниязов, 1972, с. 106).

Жители оазиса употребляли в пищу и верблюжати́ну и конину. Необходимо отметить, что конь и верблюд рассматривались жителями Бухарского оазиса, в основном как орудие труда. Помимо этого приобретение лошади было доступно не для всех, а значит употребление конины также. В основном, жители степной зоны Алатского, Каракульского, Навоийского, Кызылтепинского и Шафрианского районов употребляли в пищу конину. Для жителей оазиса использование конины определялось следующим ривайатом или сказанием: С древности мясо коня было запретным, т.к. у него отсутствовал желудок (тадж. ишкамба) (Полевые исследования, 1992). Поэтому никто не притрагивался к запретной конине. Но как-то пророк Мухаммад разрешил воинам, страдающим от голода, резать коней и есть конину. После этого употребление конины было разрешено, но в исключительных случаях. И было разрешено употреблять в особых случаях различное мясо (Вохидов, 1991, с. 7) Но по-прежнему во многих регионах конину не употребляют. Например, узбеки кишлака курган Ромитан признают, что “конина запретна, не употребляя ее ты совершаешь богоугодное дело”. Конину готовили основными двумя способами. Готовили “қази” (Ўзбек, с. 536) конскую колбасу и сушили, затем варили до готовности. Из свежей конины варили суп, с учетом суеверий, заложив предварительно внутрь казана камень-гальку (кишлак Дурман). Конину никогда не жарили, т.к. люди верили, что у коня есть див (сказочное существо) и во время жарки он может освободиться и причинить вред. В кишлаке Хазара считалось, что обладателем дива является черный конь и его мясо не употребляли в пищу. Медицина признает, что необходимо употреблять

только отварную конину, т.к. кони могут болеть инфекционным заболеванием известным как “манка”. Возбудитель этой болезни погибает в течение часа при температуре 70° С (Тиманов, Левашов, Борисов, 1983, с. 105). По этой причине “қазы” после сушки не использовали в течение 6 месяцев, т.к. микроб возбудитель терял свою силу в течение этого периода.

В Бухарском оазисе при приготовлении “қазы” соблюдали определенные правила. В некоторых селениях его готовили, только из конины, в Шафрианском, Гиждуванском районах добавляли свежую жирную баранину. Для этого, разрезав на куски конину и баранину, смешивали и посыпали солью и специями и оставляли на 24 часа в прохладном месте. Кишки коня выдерживали три дня в соленой воде и затем закладывали мясо вовнутрь. Иногда “қазы” сушили с помощью дыма, В Гиждуванском районе, например, не окуривая подвешивали на шест в прохладном месте. Для приготовления колбасу опускали в казан с холодной водой и варили. Затем ее охлаждали и подавали на стол, иногда нарезаая на куски, выкладывали на плов. Это блюдо известно как “қазили палов”.

Употребление в пищу высушенной конины чаще всего встречается у скотоводов. “Сур” это высушенное с помощью дыма (копченое) или подвешанное валяное мясо. Перед готовкой подобное мясо вымачивали 1-2 часа, чтобы достичь мягкости и убрать чрезмерную соль. Голову и ноги коня в пищу не употребляли. В Шафрианском районе широко использовалось “қазы” со специями. Население этого района уезжало по торговым делам надолго и “қазы” было очень удобным для использовании в дороге. “Қазы” готовили различными способами отсюда и названия: “янги қазы” новое кази, “бир йиллик қазы” годовалое кази, “қарта”. “Қарта” это колбаса в виде “хасиба”, приготавливаемая из внутренностей коня.

Время от времени оазисные узбеки и таджики употребляли верблюжати́ну. Она считалась целебной, поэтому ее обязательно ели 1- 2 раза в год. Среди населения Бухарского оазиса было распространено мнение, что верблюжати́на очищает казан, его содержимое, поэтому хотя бы раз в год, необходимо готовить в нем верблюжати́ну. Мясо годовалого верблюжонка считалось самым полезным (Зоҳидов, 1991, с. 198). Скотоводы постоянно употребляли верблюжати́ну, предварительно высушив и засолив его. Чаще всего готовили суп. Так беременность верблюдицы длится около года, узбеки и таджики Бухарского оазиса не давали данное мясо беременным. Ноги верблюда не использовались при приготовлении пищи.

Жители Бухарского оазиса употребляли и птичье мясо, особенно куряти́ну. Тушку зарезанной курицы солили, т.к. считалось, что с солью уйдут все негативные качества мяса. Куриное мясо использовали для приготовления бульона, т.к. это было диетическим блюдом его называли “дармон шурва. Таджики, живущие в Бухарском оазисе, считали что жареная курица избавляет человека от болезней рта.

Еду готовили не только из домашней куряти́ны, но и мяса диких птиц. Те группы населения, которые занимались охотой готовили еду из мяса фазана, перепелки и кеклика. Приготовленное мясо фазана, отличавшееся особым вкусом, выкладывали на плов. В центре Бухарского оазиса блюдо “Мурғи мусаммо” готовили из мяса перепелки. Мясо прокручивали, формовали в овальные котлеты и закладывали под рис плова. Из мяса перепела готовили и плов. Подобные блюда готовили в основном в домах знатных людей. На кухне бухарского эмира готовились такие изысканные блюда, как “чумчук барак” пельмени из птичьего мяса, “чумчук каоб” жаркое из птичьего мяса. Эти блюда укрепляли здоровье человека, его иммунитет.

Среди узбеков и таджиков Бухарского оазиса употребление жареной рыбы было широко распространено. Жареную рыбы готовили повара на базарах, где и продавали. Население верило в чистоту рыбы, как признанной Всевышним “ҳалол” (пища, разрешённая к еде по шариату) или “бўғизланганлиги” (Рабғузий, 1990, с. 68) зарезанной или “бисмил кардаги”, и в виду ее постоянного нахождения в воде, - рыбу называли “луқмаи ҳалол – ҳалол луқма” (досл. чистый кусок). Люди пожилого возраста считали богоугодным делом употреблять ее во время месяца рамадан, месяца поста. Но в случае с только родившими женщинами, употребление рыбы не разрешалось в течение “чилла” или сорока дней. Это объяснялось тем, что рыба оставляет икринки в различных местах, т.е. не ухаживает за своим потомством. Существует несколько методов жарки рыбы в масле, например, очищенную от внутренностей и костей рыбу нарезают на куски и жарят.

Жители Бухарского оазиса употребляли в пищу и мясо оленя, готовя из него суп. Считалось, что подобный бульон усиливает силу глаз и остроту зрения (Полевые исследования, 1993).

Мясные блюда, благодаря своему вкусу и аппетитности занимали особое место у населения Бухарского оазиса, знакомого с разными способами приготовления и хранения мяса. В конце XIX - начале XX вв. узбеки и таджики Бухарского оазиса были знакомы с разными мясными блюдами. Мясо закономерно, было частым кушанием для полукочевых скотоводов региона.

Литература

- Айний С. Куллиёт. Чилди 12. Душанбе: Дониш, 1976.
- Андреев М.С., Чехович О.Д. Арк Бухары. Душанбе: Дониш, 1972.
- Зоҳидов Х. Канзи шифо. Душанбе: Ирфон, 1991.
- Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
- Икрамова Н.М. Узбекская кулинарная лексика. Ташкент: Мехнат, 1991.
- Курбанова М.Б. Традиционная пища узбеков и таджиков Бухарского оазиса (конец XIX-начало XX в.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1994.
- Махмудов К. Ўзбек таомлари. Тошкент: Ўзбекистон, 1977.
- Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро гуруҳи шевалари. Тошкент: Фан, 1969.
- Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. Тошкент: Фан, 1991.
- Полевые материалы, 1990 г., февраль, г. Бухара; август, 1992 г., Бухарская область. В частности этническая группа иранцев, проживающая в Бухарском оазисе не употребляет конину; январь 1993, Шафрианский район.
- Рабғузий Н.Б. Қиссаси Рабғузий. Тошкент: Ёзувчи, 1990.
- Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухара. Ташкент: Фан, 1962.
- Табобат хазинаси дурдоналаридан. Тошкент: Медицина, 1987.
- Тиманов В.Д., Левашов В.С., Борисов Л.Б. Микробиология. М.: Медицина, 1983.
- Ходжиев В. Традиционная и современная таджикская кухня. Душанбе: Ирфон, 1990.
- Шаниязов К.Ш. О традиционной пище узбеков // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент: Фан, 1972.
- Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX – начала XX в. Ташкент: Фан, 1982.
- Шермухамедов Б. Назми халқи бачагонаи тоҷик. Душанбе: Дониш, 1973.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғати (З.М. Маъруфов таҳрири остида). 2 томлик. Т. I. М.: Рус тили, 1981.

TRADITIONAL MEAT DISHES OF BUKHARA OASIS AS A FACTOR OF INTERACTION BETWEEN SEDENTARY AND NOMADIC CULTURES (LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES)

Bukhara oasis is a historical and ethnographic area that reflects the unique national features of Uzbekistan. One of the ancient and strong components of material culture, which occupies a special place in the system of cultural heritage of the peoples of the oasis, is formed under the influence of natural-geographical, socio-economic, ethno-cultural factors of traditional cuisine and cooking.

The article examines traditional meat dishes from an ethnographic point of view as an important component of the culture of the settled and nomadic peoples living in the oasis in the late 19th - early 20th centuries.

The population of the Bukhara oasis has long been divided into different types of economic lifestyles, such as sedentary population engaged in farming and nomadic herders living in the desert zones. As a result of their long-term coexistence, there were not only similarities but also certain differences in their traditional cuisine. The study of traditional meat dishes of the population, along with the peculiarities of Uzbek cuisine, reveals the preparation, consumption and ceremonial aspects of many local dishes. These data were collected as a result of the author's long field ethnographic research.

The article describes the issues of meat storage, the use of various animal meats for food, the attitude to meat dishes, the training of butchers among the Uzbek and Tajik population of the oasis. Among the meat dishes author is describing fish dishes. For nomadic regions dishes prepared from wild birds and animals meat.

To conclude, the article deals with the scholarly analyses of the preparation and consumption of meat dishes, the characteristics of traditions and rituals related to them among the settled and nomadic population of the oasis in the late 19th and early 20th centuries based on relevant sources and field ethnographic data.

ҚАНДАСТАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМДА БЕЙІМДЕЛУІ (АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Біздің елдегі мемлекеттік көші-қон саясаты, жалпы алғанда, экономиканы еңбек ресурстарымен қамтамасыз етуді жақсартуға, еңбек ресурстарының ұтқырлығын арттыруға және отандастардың тарихи отанына оралуын ынталандыруға бағытталған. Көші-қон саясатында этникалық көші-қонды реттеу ерекше орын алады. Қазақстан экономикасында оның өсу қарқынының төмендеуімен көрініс тапқан әлемдік қаржы дағдарысы жағдайында да мемлекет этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуына белсенді түрде ықпал етуде.

Қандастардың қазақстандық қоғамда бейімделуін зерттеу барысында автор далалық зерттеулерде қолданылатын бақылау, сұхбаттасу, сауалнама жүргізу, контент-анализ, тарихи-салыстырмалы әдістерін қолданды. Далалық зерттеулер Ақтөбе облысының Алға, Хромтау, Әйтеке би, Қобда аудандарында, Алматы облысының Қаскелең ауданында, Нұр-Сұлтан қаласында өткізілген этнографиялық экспедиция кезінде жүргізілді. Сонымен бірге ҚР БҒМ ҒК Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының этнология бөлімі ұйымдастырған (жет. т.ғ.д. С.Е.Әжіғали) Моңғолия кешенді этнографиялық-этноархеологиялық экспедиция құрамында жүріп 2007, 2008 ж. жиналған материалдар қолданылды.

ҚР егемендігін жариялаған соң елдегі этнодемографиялық ахуалды реттеу мақсатында бірқатар шаралар қолға алынды. Славяндық және еуропалық ұлт өкілдерінің 1990-шы жж. елден көшуі Қазақстанның солтүстік, орталық және шығыс аймақтарының этнодемографиялық құрылымына үлкен әсер етті. Қазақстандағы титулдық этностың үлес салмағын арттырып, демографиялық ахуалды жақсарту мақсатында шетелдегі қазақтарды репатриациялау шаралары қолға алынды.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың мәлімдемесінде: «Шетелдік қазақтар әлемнің 40-тан астам елдерінде, ал олардың басым көпшілігі көрші мемлекеттерде тұрады. Соңғы мәліметтерге сәйкес Өзбекстанда 1 500 000, Қытайда 1 500 000, Ресейде миллионға жуық, Түркіменстанда 100 мың, Моңғолияда 80 мың, Қырғызстанда 45 мың қазақ тұрады. Басқа елдер арасында қазақтар Түркия, Иран және Ауғанстанда шоғырланып өмір сүреді. Еуропа елдерінде қазақтар саусақпен санарлық, ал Солтүстік және Оңтүстік Америка елдерінде олардың саны аз» (Выступление Президента...), - деп көрсетіледі.

Қазақстан егемендігін жариялаған соң елімізге алғаш болып еңбек шарты бойынша Моңғолиядағы этникалық қазақтар көшіп келді.

1992 жылы маусымда «Көші-қон туралы» заң қабылданды. Осы заңның 1-бабына сәйкес этникалық қазақтарға «тарихи Отанына» оралу құқығы берілді. Оралмандардың күтілетін үлкен ағындарын реттеу үшін заң иммиграция квотасын белгілеуді және этникалық иммиграция бойынша мамандандырылған орган құруды көздеді (Положение оралманов, 2006, 10-б.).

Сол жылы шілдеде «Өзінің тарихи отанына, оның ішінде қалалық жерлерге қайтып келуге тілек білдірген байырғы ұлт адамдарын ұйымшылдықпен қабылдау жөніндегі 1992 жылға арналған бағдарлама туралы» ҚР Министрлер Кабинетінің қаулысы қабылданады.

Моңғолиядан еңбек шартымен келген алғашқы репатрианттар елдің солтүстік, батыс, орталық, шығыс аудандарына орналастырылды. Бір жағынан бұл шара демографиялық жағдайды реттеуге бағытталса, екінші жағынан осы аймақтардағы қазақтардың үлес салмағын арттыру мақсатын көздеді.

Шетелден Қазақстанға қоныс аударған этникалық қазақтарды заңнамалық актілерде, ел арасында, БАҚ-да «оралман» деп атап келді. Жалпы, «оралман» сөзі «оралу» сөзінен туындап, еліне, тарихи отанына оралған этникалық қазақтарды атау үшін халық арасында көші-қон үдерісі басталғаннан бастап қолданылды. Сонымен бірге жергілікті қазақтар шетелден көшіп келген қазақтарды тиісінше «моңғол», «қытай», «қарақалпақ» т.б. атап жүрді. Ресми түрде шетелден Қазақстанға көшіп келген этникалық қазақтар «репатриант» деп аталды. 1992 ж. «Көші-қон туралы» ҚР Заңына сәйкес жаппай саяси қуғын-сүргін нәтижесінде ҚР аумағынан тыс жерге көшкен отандастарға, байырғы ұлт адамдарына және өз отанына оралып жатқан әскери тұтқындар мен оның ұрпақтарына босқын-репатриант мәртебесі берілді (Об иммиграции, 92).

«Халықтың көші-қоны туралы» ҚР заңында (2011 ж.) «оралман – тарихи отанында тұрақты тұру мақсатында Қазақстан Республикасына келген және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған, Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде одан тыс жерде тұрақты тұрған этникалық қазақ және оның Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан кейін одан тыс жерде туған және тұрақты тұрған ұлты қазақ балалары болып көрсетілді» (Халықтың көші-қоны, 2011).

2020 жылғы 13 мамырдағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңына сәйкес «оралман» сөзі «қандас» болып өзгертілді. Заңдағы анықтамаға сай «қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи отанына келген және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері» (Халықтың көші-қоны, 2011).

Сонымен бірге шетелден Қазақстанға көшіп келген этникалық қазақтарды БАҚ-да, халық арасында «алыстан келген ағайын», «қандастар», «қандас бауырлар», «бауырластар», «отандастар» деген сөздер қолданылып келді.

Моңғолиядан, Қарақалпақстаннан, Түркіменстаннан т.б. елдерден көшіп келген қандастар аймақтарға қоныстандырылды. Оларға қоныс аударуға көмек, бір реттік ақшалай жәрдемақылар берілді, медициналық қызметтер көрсетілді, зейнетақы, жұмыспен қамту, балаларды оқыту және басқа да күнделікті мәселелерді шешу үшін іс-шаралар қолға алынды. Тұрғын үймен қамтамасыз ету, қоныс аударушыларды шоғырландырып орналастыру бойынша жағдай біршама нашар болды. Алғашқы жылдары кез-келген ғимараттың, тұрғын үйге бейімделген үй-жайлардың болуы негізінде шешілді, бірақ көбінесе олар негізгі санитарлық-гигиеналық талаптарға сай келмеді. Сондықтан, қандас отбасылар арасында ауылдық кітапханаларға, фельдшерлік пункттерге, ескі мектептер мен клубтарға қоныстандырылған отбасылар да болды. Баспанамен қамтамасыз етілген отбасылар да аз болмады.

Моңғолиядан келген қазақтар да тез бейімделгіш екенін байқатты. Зерттеу барысында моңғолиялық қазақтар алғашқы көшіп келген жерінен жағдайлары жақсарып ірі қалаларға көшуі анықталды. Кейбіреулері білім және ғылым саласында еңбек етуде. Әр отбасының өміржолы әрқилы қалыптасты. Мәселен, Оралхан К. Моңғолиядан ата-анасымен 1993 ж. Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданының аулына көшіп келген. 11 класты Моңғолияда бітірген Оралхан Жамбылдағы педучилищеге оқуға түскен. Алайда әке-шешесі қыз бала болған соң алысқа жібермейді, сөйтіп ол Ақтөбе қаласындағы педучилищеге оқуға түскен. Оқуын тәмәмдап, ауылына оралып, мұғалім болып жұмыс жасады. Осында жергілікті қазақпен тұрмыс құрды, үш баланың анасы. Оралханның інісі – Ақтөбе қаласындағы мектептің бірінде қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі. Бұл ауданда оралмандарға 1 бұзаулы сиыр, 5 қойдан әрбір отбасына берген. «Алғашқы айлары ауыл дүкенінен азық-түлік берді. Бірақ кейін сол азықтың ақшасын айлықтан ұстап қалды. Ауылда үймен қамтамасыз етті. Басқа ешқандай жәрдем болмады. Басқа жақта ыдыс-аяқты да берген екен», - дейді Оралхан. Оралханның отбасы Қазақстанға самолетпен келген, ал КамАЗ жүк машиналарына тиелген дүние-мүлкі жеткізілмей ізі жоғалған (АДМ, 2008).

Ақтөбе облысы Әйтеке би ауданының орталығы Комсомол ауылында Қарақалпақстаннан көшіп келген қазақтар тұрады. Оларға арнайы теміржол бойында екі пәтерлі он бір үй салынған (сурет 1,2). Барлығы 22 отбасы тұрады.

Бір пәтерде 3 орташа бөлме, 1 ас бөлмесі, кіреберіс бар. Үйдің алдына алма ағаштары егілген. Су, газ үйге келіп тұр. Қандасымыздың (руы адай) айтуынша, 2006 жылы Қарақалпақстандағы Жаслық станциясынан Қазақстанға жұмыс бабымен көшіп келді. Қарақалпақстанда қысым көрмеген, қарақалпақтармен де, өзбектермен де тату-тәтті тұрған.

Ал басқа информанттың айтуынша, күйеуіне Қарақалпақстанда жұмыс болды, бірақ балаларына жұмыс табылмады. Бірақ оралмандарға квота бөліп жатқан соң балалары үшін Қазақстанға қоныс аударды (АДМ, 2008). Осы темір жол маңына салынған үйлерге көшіп келген қандастардың көп бөлігі Кіші жүздің адай, шөмекей, алаша т.б. руларының өкілдері, яғни қазіргі Ақтөбе облысының аумағын мекендеген ру-тайпалардың ұрпақтары болып табылады.

Ақтөбе қаласының маңындағы Бауырластар ауылында аты айтып тұрғандай оралмандарға 10 сот. жер телімдері беріліп, мұнда қандастарымыз үйлерін салып, шаруашылығын жүргізуде. Оралмандарға берілген жер телімдері олар ҚР азаматтығын алғаннан кейін заңнамаға сәйкес тәртіппен және шарттарда олардың жеке меншігіне өтуде.



1-сурет. Оралмандарға салынған үйлер. Комсомол ауылы, 2008 ж.



Сурет 2. Үй ауласы, 2008 ж.

Көкбұлақ жайлауында, оралман отбасыларымен сұхбат жүргізу барысында мұндағы қандастардың баспана мәселесі шешілмегендігі анықталды. «Менің жеке малым тек бала оқытуға жетіп тұр. Жеке үй алуға қаражатым жетпейді. Аудан, облыс әкімдеріне жолықтым, ешқайсысы бет бұрмайды. Жергілікті халық жақсы. Қыз алып, қыз беріп отырмыз», - дейді қандас (2007 ПМА).

Ақтөбе облысының Алға ауданы Сарықобда ауылына көшіп келген бірнеше отбасы көп ұзамай облыс орталығына, кейін Павлодар, Нұр-Сұлтан қалаларына қоныс аударды. Пластикалық терезе жасау кәсібімен шұғылданып, табыс көзіне айналдырып отыр.

Ақтөбе облысы Қобда ауданының орталығы Қобда ауылында Моңғолиядан көшіп келген бірнеше отбасы бар. Олардың айтуынша, 1992 ж. Қобдаға көшіп келген. Жүктері КамАЗ жүк машиналарымен жеткізілді. Өздері Өлгий-Өскемен-Ақтөбе рейсімен ұшақпен ұшып келді. Аудан орталығына жеткен соң Сарыбұлақ ауылына қоныстандырылған. Оларға сиыр, қой, үй берген. 5 жыл шарт бойынша тұрды. 1998 ж. ҚР азаматтығын алды. 2000 ж. 100 000 тг ақшалай көмек берілген. Оның үстінен 60 мың қосып Қобдадан үй алды. Келесі қандасымыз, Қобда ауылының тұрғыны ауылда бастауыш класс мұғалімі болып жұмыс жасап жүріп, Ақтөбе қаласындағы педагогикалық колледж, одан кейін педагогикалық институтты сырттай оқыды. Өздері отбасында 7 ағайынды. Олардың көбісі мұғалім қызметін атқарады. Күйеуі де ұзтаздық қызмет етеді. Қосымша жиһаз жасаумен де шұғылданады.

Орынбасар Т., 1980 ж. дүниеге келген, руы төртқара. Қарақалпақстанның Нукус қаласынан көшіп келген. Жоғары білімді. 2005 жылы Ақтөбе қаласының маңындағы Заречный ауылына көшіп келіп, осы ауылдан жер сатып алып, үй салды. 2006 жылы оралман куәлігімен жер телімін алуға кезекке тұрып, 2009 жылы 10 сот. жер телімін алды. 2007 ж. ҚР азаматтығын алды. Оның айтуынша, жергілікті қазақтармен араласуында қиындықтар туындамаған, орыс тілінде сөйлеуге кедергілер болмады. Өйткені Орынбасар Ташкент қаласында Университетте орыс тілінде білім алды. Мемлекет тарапынан тиесілі жәрдемақыны алды, сол ақшаға Бауырластар ауылында жер алып, үй салды. Ақтөбе маңындағы Бауырластар-1,2 ауылындағы жер телімдері аты айтып тұрғандай қандастарға, негізінен Қарақалпақстаннан, Түркіменістан мемлекеттерінен көшіп келгендерге берілді (2007 ПМА).

Ақтөбе облысының Хромтау ауданында жоғарыда аталған жоба аясында 50 төртпәтерлі үйлер салынды. 2011 ж. тамызында 600 орындық мектеп тапсырылды. Сонымен қатар 140 орындық бала-бақша, дәрігерлік амбулатория да салынды. Қандастарға тұрғын үй салу мәселесімен қатар оларды жұмыспен қамту да қолға алынды. Қандастар «Ақтөбе мыс компаниясы» ЖШС-не, «Копер Технолоджи» ЖШС-не жұмысқа орналасу үшін қайта даярлықтан өткізіліп, біліктілігі арттырылды. Негізінен машинист, слесарь, инженер т.б. техникалық мамандықтар бойынша жұмысқа қабылданды.

Қорыта келгенде шетелдегі қазақтарды Қазақстанға көшіру саясаты елдегі демографиялық жағдайды жақсартуға, екінші жағынан ұлттық болмысымызды сақтауға бағытталды. Қандастарды тарихи отанына көшіру көші-қон саясатының басты мәселесі болды. Этникалық қазақтардың тарихи отанына оралуы үшін мемлекет тарапынан нормативтік-құқықтық база жыл сайын жетілдіріле түсті, көші-қон квотасы жыл сайын бөлініп келді, шетелдік қазақ жастарына тарихи отанына білім алуына көп мүмкіндіктер жасалды.

Қандастарды Қазақстанға көшіру басталысымен қоныс аудару, азаматтық алу, оралмандарды қазақ қоғамына бейімдеуі бойынша жұмыстардың сапасын арттыру мақсатында бірқатар

бағдарламалар, заңдар, ережелер қабылданды, заңнамалық актілерге түзетулер енгізілді. Қандастарды әлеуметтік қолдау шаралары қолға алынуда. Білім саласында қандастардың білім алуына жеңілдіктер қарастырылған. Сонымен бірге жергілікті халықтың наразылығын тудырмау үшін де қандастар мен ҚР азаматтарының құқықтарын тең қарастыру мәселелерін де алға қоюда.

Бірақ қандастарымыз арасында «мемлекет бізге не береді?» және «біз мемлекетке не бере аламыз?» деген сұрақтар қоятындар болды. Біреулер үкіметтен көмек сұраса, екіншілері өздері талпынып әрекет етіп кәсіпкерлікпен айналысты, мемлекет дамуына өз үлесін қосып келеді.

Қандастардың жас буыны өз еңбектерімен ел экономикасына айтарлықтай үлес қосуда. Олар көптеген салаларда жұмыс істейді, сол арқылы қоғам әл-ауқатының әлеуметтік-экономикалық өсуіне айтарлықтай әсер етуде.

Қандастардың бір бөлігі жеңіл бейімделіп келсе, бір бөлігі түрлі қиындықтар көріп келді. Бұл қиындықтар олардың біліктілік деңгейіне, тіл меңгеруіне байланысты болды. Шетелден келген қандас бауырларымыздың шыққан елдеріндегі араб, латын қаріптерінің қолданылуы барлығына ортақ қазақ тілі болғанымен Қазақстанда кириллицаның пайдалануына байланысты кедергілер туғызды. Дегенменде қандастардың тарихи отанында білім алған ұрпақтары жергілікті жағдайларға бейімделіп үлгерді. Қандастар арасында Қазақстандағы білім, ғылым, өнер, мәдениет саласының дамуына өз үлесін қосып, ел игілігіне білімдері мен біліктіліктерін қолданып отырғандар аз емес.

Қандастарға елге келгеннен кейін әлеуметтік және экономикалық көмек көрсетіледі. Алайда жеткілікті деңгейде үкімет тарапынан қолдау көрмеген қандастар қиындықтарға төтеп бере алмай қиналады. Осыған байланысты шыққан еліне қайта оралу фактілері көп тіркелді. Дегенмен де көшіп кеткендерден сұрастыру барысында олар өкініштерін жасырмайды. Сәл қиындыққа шыдай алмай көшкендігін мәлімдейді және Қазақстанда қалған туыстарының өміріне қызығушылық танытады.

Қандастардың қазақстандық қоғамға бейімделуі бір жақты, яғни тек ғана мемлекеттің репатрианттарға жағдай жасалуына байланысты қарамай, қандастардың жергілікті ахуалды ескере отырып, өз тарапынан да бейімделуге ұмтылысын ескеру қажет. Өйткені өкімет тарапынан қолдау көрсетілсе де шетелде қалған тума-туыстарын сағыну сияқты субъективті себептермен шыққан еліне қайта көшуін есепке алған жөн.

Әдебиеттер

«Об иммиграции» Закон Республики Казахстан от 26 июня 1992 года // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z920003300>

Автордың далалық материалдары, 2008 ж.

Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на III Всемирном курултае казахов (Астана, 29 сентября 2005 года) // <https://www.zakon.kz/64755-vystuplenie-prezidenta-respubliki.html>

Положение оралманов в Казахстане. Обзор. Алматы, 2006. 33 с.

Халықтың көші-қоны туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000477/history>

ADAPTATION OF THE KANDASES TO THE KAZAKH SOCIETY

The author notes that he used field research in the study of the adaptation of compatriots in Kazakhstani society. Field research was conducted during an ethnographic expedition in Alga, Khromtau, Aiteke bi, Kobda districts of Aktobe region, Kaskelen district of Almaty region, Nur-Sultan. In addition, organized by the Department of Ethnology of the Institute of History and Ethnology named after Sh. Valikhanov of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (supervisor, doctor of historical sciences S.E. Azhigali) Mongolia was part of a comprehensive ethnographic and ethnoarchaeological expedition in 2007, 2008 collected materials were used. In the article, the author tells about the adaptation of repatriates from Mongolia and Karakalpakstan to the Kazakh society, the help they received from the state, the difficulties they faced. At the beginning of the resettlement of compatriots in Kazakhstan, a number of programs, laws, regulations, amendments to the legislation, measures of social support of compatriots were adopted in order to improve the quality of resettlement, citizenship, adaptation of repatriates to Kazakh society. In the field of education, it emphasizes the benefits of education for compatriots, as well as the equal treatment of the rights of compatriots and citizens of the Republic of Kazakhstan in order not to provoke protests from the local population. The author suggests that the adaptation of compatriots to the Kazakh society is one-sided, that is, it is necessary to take into account not only the state's conditions for repatriates, but also the desire of compatriots to adapt, taking into account the local situation. It is important to take into account that, despite the support of the authorities, they return to their homeland for subjective reasons, such as missing relatives abroad.

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ТУВЫ: ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ И СОХРАНЕНИЯ

Тува обладает уникальным историко-культурным наследием, включающим в себя информацию о зарождении и развитии различных археологических культур, формировании этнического разделения, миграции больших масс людей, освоении территории Восточной Сибири различными народами, в том числе русскими поселенцами.

В Республике Тыва на сегодняшний день, объектов, свидетельствующих о богатой истории древнего народа, насчитывается 730 объектов. Однако, по мнению исследователей, древних памятников на территории республики насчитывается более 10 тыс. объектов.

Наиболее интересными и значимыми на территории республики являются древнейтюркская крепость «Пор-Бажын» – памятник федерального значения, историко-культурный комплекс «Долина царей», руины разрушенного храма «Устуу-Хурээ», ниша с изображением Будды, высеченная в скале, являющаяся единственной в России подобным сооружением, многочисленные памятники наскального искусства, древнетюркские изваяния и т.д.

Приведенными примерами не исчерпывается перечень памятников культуры и истории, расположенных на территории Республики Тыва. Чтобы иметь более полную информацию обо всем богатстве культурного наследия Тувы необходимо совершить экскурс в историю первого обнаружения, фиксации памятников, к началу их научного изучения исследователями, проблемам сохранения, а также остановиться на истории возникновения институтов охраны памятников.

Начало XX века ознаменовано зарождением исследовательских археологических работ на территории Тувы. В 1915-1916 гг. были произведены первые раскопки курганов сибирским археологом А.В. Адриановым. Им было раскопано 59 курганов и одно «загадочное сооружение» в долине р. Бий-Хем Также А.В. Адриановым описаны и срисованы петроглифы на утесе около ручья Биделиг, Бижикиг-Хая на реке Хемчик, Хая-Бажы на правом берегу реки Хемчик, Малый Баян-Кол близ города Кызыла, а также петроглифы близ с. Эрбек (Адрианов, 1886, с. 403-404). Это были первые сведения о рисунках на скалах Тувы.

Развитие и становление научно-исследовательской работы в области археологии приходится на первое десятилетие после вхождения Тувы в состав СССР (1944-50-е гг.). Экспедиции С. В. Киселева, С. И. Вайнштейна, М. П. Грязнова, М. Х. Маннай-оола, Л. Р. Кызласова, А. Д. Грача и других положили начало качественному научному исследованию памятников. В своих работах археологи отмечали наличие на курганах древних грабительских ходов.

В 1960-80-х гг. была проведена одна из самых масштабных экспедиций в стране Саяно-Тувинская экспедиция Академии наук СССР, направленная на сохранение, аварийно-спасательные раскопки и эвакуацию памятников археологии, расположенных на территории будущего Саяно-Шушенского водохранилища. В ходе работ экспедиции были исследованы стоянки эпохи неолита, знаменитая многослойная стоянка Тоора-Даш, в которой было зафиксировано 12 культурных слоев, разделенных стерильными прослойками, позволивших построить четкую стратиграфическую колонку от неолита вплоть до раннего средневековья, сотни погребальных памятников от эпохи бронзы до кыргызского времени (Семенов, 1992), местонахождения наскальных изображений с тысячами рисунков различных исторических эпох, среди которых наиболее известны святилища Мугур-Саргол и Алды-Мозага, каменные изваяния и памятники рунической письменности (Дэвлет, 1976, 1980). Несмотря на многолетнюю работу, привлечение значительных человеческих и материальных ресурсов, завершить в срок масштабную работу по сохранению ценнейших памятников археологии не удалось. В результате были затоплены сотни памятников археологии и возникла необходимость ежегодно производить аварийно-спасательные работы в береговой зоне Саяно-Шушенского водохранилища. Каждой весной здесь размываются десятков курганов, а берег после спуска уровня воды представляет собой поле из обломков керамики и иных ценных находок сопроводительного погребального инвентаря

Пострадало от затопления водой и уникальное древнее изображение Будды. После запуска Саяно-Шушенской ГЭС ниша ушла под воду, однако после аварии 2009 г. и спуска уровня воды, она

вновь оказалась над ее поверхностью. Многолетнее нахождение под водой сказалось на сохранности памятника. Изначально планировалось защитить памятник, возведя вокруг нее 25-метровую водоохранную стену, но из-за высокой стоимости проекта остановились на более приемлемом варианте – создать неподалеку от оригинала копию этого монумента. В километре удаленности от него в 2012 г. художником Л. Уржуком сделана копия.

Буддийская ниша в разные времена для исследователей и путешественников представляла большой интерес. Однако лавры первооткрывателей буддийской ниши, ранее датированной XIII в. можно отдать Андрею Еремееву и Ивану Нашивошникову, членам русской военно-топографической экспедиции, которые в 1717 г. составили географическую карту и письменное донесение об этом памятнике (Минцлов, 1916).

В настоящее время учеными пересмотрено время сооружения буддийской ниши. По оценкам экспертной группы Тувинского института гуманитарных исследований, сооружение датируется VI–IX веком н.э.

Сегодня во время сброса воды в водохранилище открываются большие пространства, на которых обнажаются сотни памятников. Тувинской археологической экспедицией ИИМК РАН под руководством Вл. А. Семенова с 2000 г. по настоящее время проводятся спасательные раскопки объектов эпохи бронзы, скифского времени и эпохи хунну.

Тувинская археологическая экспедиция ИИМК РАН, правопреемница Саяно-Тувинской экспедиции в основном проводила исследования в зонах строительства автодорог, мелиоративных систем, хозяйственных объектов. В 1985–1988 гг. экспедицией проведены археологические исследования по трассе строительства дороги Эрбек-Баян-Кол. Здесь были выявлены новые местонахождения наскальных изображений скифского времени (гора Хербис), личины эпохи бронзы на горе Чарга. Также были произведены раскопки на девяти могильниках: Чаргы, Ангор-Хову, Суглуг-Хем I и II, Чайлаг-Ховак, Нижний Курбусту, Хорум, Сарыг-Булун, Баян-Кол. В общей сложности было исследовано 48 различных курганов, открыто 5 эпитафических памятников, из них 3 – стелы, 1 – кыргызское изваяние с орхоно-енисейскими рунами и 1 – тибетская надпись, найдено 5 оленных камней (Семенов, 2013, с.32–35).

Данная экспедиция, с 2011–2015 гг. провела охранные аварийно-спасательные раскопки по трассе железной дороги Кызыл-Курагино. Всего в зоне строительства железной дороги Кызыл – Курагино расположены около 80 археологических объектов: курганные могильники, стоянки, петроглифы.

Таким образом, начавшееся в советский период строительство гидроэлектростанций, населенных пунктов, дорог, крупных добывающих и перерабатывающих предприятий, оросительных каналов, освоение пашенных угодий и другие землеустроительные мероприятия неизбежно приводили к повреждению и разрушению памятников археологии.

Долгие века сохранение археологических объектов не знало проблем. Конечно, какая-то часть памятников древних культур исчезала: размывалась половодьями, развеивалась ветрами, древние рисунки исчезали в результате протекающих деструктивных процессов. Но это был естественный отбор, причём не слишком активный. Человек участвовал в уничтожении историко-культурного наследия в минимальной степени. Во-первых, хозяйство коренного населения, основанное в основном на кочевом скотоводстве и охоте, не требовало масштабных земляных работ, а значит, и не тревожило законсервированные археологические древности. Во-вторых, приверженцы языческого мировоззрения остерегались наносить ущерб остаткам прошлого.

Исследователи Тувы не раз в своих работах отмечали, что местное население неохотно дает сведения о расположении древних памятников (Адрианов, 1886, с. 403–404).

Историю становления институтов охраны памятников древности Тувы следует рассматривать с середины 1960-х гг., когда зарождается общественное движение, направленное на сохранение культурного наследия.

Созданная в 1965 г. Всероссийская общественная организация «Всероссийское общество охраны памятников истории и культуры» (ВОО «ВООПИиК»), стала важной неправительственной структурой в сфере сохранения историко-культурного наследия, объединив в своих рядах не только краеведов-любителей, но, прежде всего, специалистов: архитекторов, историков, искусствоведов, музейных и архивных работников, реставраторов, инженеров-технологов, археологов.

В сентябре 1965 г. постановлением Совета Министров Тувинской АССР за № 684 «Об организации Тувинского отделения Всероссийского добровольного общества охраны памятников истории и культуры» было учреждено Тувинское отделение ВООПИиК. Был одобрен устав, подготовленный оргкомитетом, избраны совет и президиум совета республиканского отделения.

Председателем Тувинского отделения общества был избран директор ТНИИЯЛИ (Тувинский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории) Юрий Лудужапович Аранчын.

С момента своего создания основное внимание общество уделяло работе по пропаганде памятников, использовались такие формы работы, как тематические вечера, лекции и беседы, киносеансы, телерадиопередачи, статьи в газетах об участниках-добровольцах, чтобы «память о павших в те далекие годы на тувинской земле оставалась священной...» (ЦГА РТ, оп. 1.Д.1 л.35).

Тувинское отделение ВООПИиК организовывало экспедиции по республике с целью выявления памятников археологии. Это экспедиция, которой в 1951-1958 гг. руководил С.И. Вайнштейн, опубликовавший первые работы по археологии Тувы (История Тувы, 2001. с.5). С 1960 по 1980 г. археологическую экспедицию возглавлял М.Х. Маннай-оол, активный член Тувинского отделения ВООПИиК.

Тувинское отделение ВООПИиК явилось важным событием в культурной жизни республики и ее роль в деле охраны историко-культурного наследия Тувы велика. Благодаря активности ее членов удалось сохранить многие уникальные исторические памятники, был составлен первый реестр памятников, расположенных на территории Тувы.

Обществом также были предприняты значительные усилия на республиканском и федеральном уровне по доказательству целесообразности и необходимости принятия решения о создании органа исполнительной власти по сохранению культурного наследия. Этого удалось добиться, правда, не сразу.

Для решения задач в сфере государственной охраны историко-культурного наследия в 1992 г. создан Комитет по туризму и охране памятников истории и культуры при Министерстве культуры, туризма и кино Республики Тыва. В дальнейшем учреждение было переименовано в Комитет по охране историко-культурного наследия Республики Тыва.

Основными задачами Комитета стали разработка и проведение единой государственной политики в сфере охраны, использования и популяризации объектов культурного наследия, государственный контроль и обеспечение сохранения памятников.

Комитет, как самостоятельная структура, решала задачи не только производственные, но и законодательные, методические, научно-исследовательские, инспекционные.

Так, в 2000 г. был разработан и принят закон Республики Тыва «Об охране и использовании историко-культурного наследия народов Республики Тыва» и другие подзаконные нормативные правовые акты в сфере объектов культурного наследия.

С 2003 по 2006 гг. была проведена первая инвентаризация объектов культурного наследия, расположенных на территории Республики Тыва.

В результате проведенных работ были установлены факты наличия или отсутствия объектов культурного наследия, сделана оценка их состояния и изменений, произошедших в процессе хозяйственного использования.

В 2008 году в структуре Правительства Республики Тыва образовывается новый орган исполнительной власти – Служба по охране объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) Республики Тыва, уполномоченный осуществлять государственный контроль в области сохранения, использования, популяризации и государственной охраны объектов культурного наследия народов Российской Федерации, расположенных на территории Республики Тыва.

Особое внимание в своей деятельности вновь созданный орган уделяет сохранению памятников археологии.

На основании проведенной инвентаризации Службой по охране объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) Республики Тыва можно сделать вывод, что в Туве утрачено около 20% памятников археологии. Можно констатировать, что большое количество объектов археологического наследия было разрушено при строительстве дорог. Также зафиксированы случаи разрушения курганов при во время распашки земель еще в советский период.

В наши дни вопросы сохранения памятников археологии становятся еще более актуальными в связи с интенсивным освоением минерально-сырьевых месторождений (Межегейское, Элегестинское, Улуг-Хемское, Кызыл-Таштыгское, Ак-Сугское и др.).

Оценивая вышеизложенное, можно утверждать, что наибольшим разрушениям памятники археологии подвергаются в результате действия антропогенного фактора. Основной причиной разрушения курганов является необходимость освобождения территорий для развития добывающих отраслей промышленности, строительства дорог, освоения сельхозугодий. Самым важным в данной ситуации является налаженный продуктивный механизм сотрудничества органов власти, хозяйствующих субъектов и научных организаций. Введённая обязательная историко-культурная

экспертиза документации и зон хозяйственной деятельности позволила наладить практический контроль за сохранением археологического наследия в республике.

С 2017 г. по настоящее время полномочия государственной охраны объектов культурного наследия переданы Службе по лицензированию и надзору отдельных видов деятельности Республики Тыва.

Таким образом, проделана огромная работа по изучению и сохранению объектов культурного наследия. В это благородное дело внесли свой вклад общественные организации, государственные органы и ученые из ТНИИЯЛИ, затем ТИГИ, а также ученые и исследователи из гг. Санкт-Петербург, Москва, Новосибирск, Красноярск, Кемерово и др., которые в течение продолжительного времени ведут изыскательские и научные работы на территории Тувы, тем самым оказывая неоценимую помощь в деле изучения и сохранения культурного наследия Тувы.

Литература

Адрианов А.В. Путешествие на Алтай и Саяны, совершенное в 1881 г. по поручению императорского Русского географического общества членом-сотрудником А.В. Адриановым. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1886.

Дэвлет М.А. Петроглифы Мугур-Саргола. М.: Наука, 1980. 272 с.

Дэвлет М.А. Петроглифы Улуг-Хема. М.: Наука, 1976. 120 с.

История Тувы: В 2 т. – Т. I. – 2-е изд., перераб., и доп. / Под общ. ред. С.И. Вайнштейна, М.Х. Маннай-оола. – Новосибирск: Наука, 2001. С. 5.

Минцлов С.Р. Памятники древности в Урянхайском крае. ЗВОРАО, т. 23, Пг., 1916, табл. VI.

Семенов Вл.А. Археологические памятники правобережной Тувы //Историко-культурное наследие народов Центральной Азии: перспективы развития и проблемы сохранения. Кызыл, 2013.

Центральный государственный архив Республики Тыва (ЦГА РТ). Ф. 497. Оп. 1. Д. 1. Л. 35.

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF TUVA: PROBLEMS OF STUDY AND PRESERVATION

The article is devoted to the analysis of the problems of preservation of the objects of the archaeological heritage of Tuva and the reasons for their occurrence. One of the main reasons for the destruction of archaeological monuments, in addition to natural ones, is the anthropogenic factor. Intensive development of the territory of Tuva in the Soviet and post-Soviet periods led to the complete or partial destruction of archaeological sites in different regions of Tuva.

A brief history of the study of cultural heritage objects is also considered, as well as the history of the bodies for the protection of cultural heritage of Tuva whose activities contributed to the preservation of historical values on the territory of Tuva.

Ф.Г. Курбанов

*Бухарский государственный архитектурно-художественный
музей-заповедник музей «Тарикат-и Накибандийа»
г. Бухара, Узбекистан
thegame2488@mail.ru*

ИСТОРИЯ СУФИЗМА В МУЗЕЙНЫХ ЭКСПОНАТАХ

Бухарский Государственный музей-заповедник является одним из старейших музеев Республики Узбекистан. Основанный 8 ноября 1922 года, на сегодняшний день музей хранит многочисленные и бесспорно ценные коллекции, являющиеся важными источниками по изучению истории нашего края. Можно с уверенностью сказать, что нет ни одного столетия с глубокой древности и до современности, которое не было бы представлено группой интересных предметов в собрании музея.

Большая часть экспозиций и филиалов музея расположена на территории архитектурных памятников: крепость Арк – цитадель древней Бухары, мечеть Магоки Аттори (XII в.), медресе Абд ал-Азизхана (XVII в.) и другие.

Известно, что музеефикация архитектурных памятников направлена на приспособление недвижимых памятников истории и культуры в объекты музейного показа и на максимальное сохранение памятников архитектуры, выявление их историко-культурной, научно-эстетической

ценности и активного включения в современную культуру [Альмеев, 2004, с. 6] В 1993 году был отреставрирован архитектурно-мемориальный комплекс Баха ад-дина Накшбанди и открыт музей «Тарикат – и Накшбандийа» (в настоящее время находится в здании медресе Данийал бий аталыка этого комплекса). Данный архитектурный комплекс находится на территории селения Касри Орифон Каганского района Бухарской области в 12 километрах от города Бухары.

Суфийское братство Накшбандийа получило это название по имени Баха ад-Дина Накшбанд (1318 – 1389), широко известного как Ходжайи Бузург и Шах-и Накшбанд. Он является крупнейшим представителем среднеазиатского суфизма XIV в. От его ремесла (накшбанд – чеканщик, ткач) и происходит название суфийского братства Накшбандийа (Ислам, 1991, с. 186).

При строительстве экспозиции перед музейными сотрудниками встал вопрос о роли и методике использования подлинных экспонатов для раскрытия истории развития суфизма в целом и тариката Накшбандийа в частности. Был использован и плоскостной материал в виде фотографий, текстов, но центральной частью экспозиции являются богатые коллекции, посвященные философскому наследию (письменные источники) суфиев, предметам быта, занятиям суфиев и их ритуалам. Экспозиция создавалась главным образом на основе научных исследований среднеазиатского суфизма. Научная концепция и тематико-экспозиционный план будущей экспозиции были написаны востоковедом, заведующим отдела нумизматики и эпиграфики Бухарского музея-заповедника кандидатом историческим наук Г.Н. Курбановым, который уделил большое внимание отбору экспонатов и их научной атрибуции.

Приобретение предметов, принадлежавших суфиям и дервишам было начато со времени открытия Бухарского музея в 1922 году. Так, например, в 1930 году у одного из дервишей Бухары были приобретены кашкул – сосуд для сбора милостыни из скорлупы кокосового ореха другой из тыквы, санги каноат крупный ювелирный камень (обычно нефрит), подвешивавшийся на шею дервиша для воздержания от пищи и рассеивания болей в желудке [Ниязова, 2003, с. 173] и сута – узловатая дубинка дервиша, окрашенная желтой краской (Книга Поступлений, № 1). В 30-х же годах поступили предметы из бухарских ханака – обителей суфиев и дервишей. Тогда же были приобретены ритуальные печати, использовавшиеся суфийскими братствами, такие как мухр-и Пир-и Дастгир печать братства Кадирийа в Бухаре (Курбанов Г, 1989, с. 288-291), мухр-и дуо (Курбанов Г, 2003, с. 174).

Братство Баха ад-дина Накшбанда имело тесные связи с ремесленными организациями, поэтому в экспозиции представлены многочисленные образцы ремесла средневековья: керамика, ткани, медночеканные изделия Бухары XIV – XIX вв. В определенной степени они воссоздают атмосферу жизни XIV в. на который приходится годы жизни Баха ад-дина Накшбанда и демонстрируют ремесла, которыми занимались суфии.

Центральную часть экспозиции занимают рукописи: уникальный Коран XVIII в., рукопись «Макомати Ходжа Порсо» (1345 – 1420) преемника Баха ад-дина Накшбанда сыгравшего основную роль в консолидации братства, расширении его влияния и укреплении организационной структуры (Курбанов Ф., 2017, с. 80-81), поэтические сборники последователей суфизма.

Одной из тем в экспозиции музея является показ одежды глав и членов суфийских орденов, которые состояли из кулоха – головного убора, джанди – халата и бельбога – пояса. Кулох представляет собой остроконечную шапку, украшенную вышивкой. Известно, что член накшбандийа носили невысокий войлочный колпак (кулах) сшитый обычно из четырех клиньев, с вышитыми айатами Корана. Цвет его обычно белый, цвет одежды не регламентировался (Акимускин, 1998, с. 82). Халат из белой ткани, украшенный вышивкой с кораническими изречениями (Курбонова, Ахмедов, 2020, с. 42) выполненной гладью черным шелком. размещение текста на груди традиционно, т.к. здесь обычно носили амулеты. Орнамент на спине халата выполненный золотой нитью, тщательность изготовления деталей халата, может свидетельствовать о его принадлежности знатному человеку, последователю суфизма, надевавшего его во время ритуалов. О подобных халатах и их роли в жизни суфи, рассказывает рассказ, приведенный в источнике «Тухфатул-Зоирин» (1). Рассказ приведен от имени Хазрати (святого) ходжа Юсуф – и Хамадани, о том, что, когда он сидел в келье, к нему зашел седовласый старец, благородный наружности. На нем был надет халат белого цвета, на котором красивым почерком была написана (вышита?) золотом сура из Корана айат-и Курси. Юсуф ал-Хамадани последовал за ним, старец снял халат и передал ему. Под этим халатом на нем был надет другой зеленого цвета, по ширине которого хорошим почерком был вышита та же сура. Последний халат он надел на ал-Хамадани и сказал следующее: «Я владею двумя халатами, один из них я отдаю тебе, если ты

желаешь». Юсуф ал-Хамадани ответил «да». Представленные в экспозиции образцы одежды относятся к XIX – началу XX вв.

Дервиша в его путешествиях сопровождал кашкуль (перс.) – большая чаша дервиша в виде ладьевидного сосуда для сбора милостыни на ремнях для подвешивания на шею, либо накидывания на плечо или на руку. Сосуды для дервишей простые, сделаны, в основном, из скорлупы кокосового ореха, тыквы, дерева в основном из легких на вес материалов.

Имеются и металлические кашкули (Абдуллаев, 1974, с. 78), богато украшенные кораническими надписями и растительными орнаментами, и надписями, свидетельствующими об их дарении, передаче в вакф. Например, кашкуль металлический сосуд традиционной ладьевидной формы на подпрямоугольном невысоком поддоне, с петлевидными ручками по двум сторонам (закреплены с помощью гвоздиков). Размеры: 28x16,5 см, высота -11, 5 см. Медь,ковка, литье, лужение, чеканка, гравировка. По краю сосуда расположена широкая чеканная полоса орнамента, известная среди мастеров Бухары как «*нимгуль*» и «*ислими гульдори*». Ниже орнамента в две строки выгравирована арабографическая надпись на персидском языке, почерком наста'лик: Обратил в вакф [данный предмет] ишан Касым ходжа шайх сын Дауд ходжи шайха для [святого] источника Хазрат-и Баха ал-хакк ва дин. Год 1320/1902-03. Данный сосуд поступил в коллекцию Бухарского музея в 1999 году от коллекционера Хамидова Х. Или другой кашкуль аналогичный по форме и стилю оформления с надписью о вакуфном даре Хурсан-ой. Подобные кашкули крепились к колодцам со святой водой, поэтому их внешнему виду и материалу уделялось большое внимание. Судя по надписи, представленной на сосудах, он служил для набора святой воды из колодца, расположенного на территории мемориального комплекса.

Особую группу среди ритуальных предметов занимает тасбих деревянные четки из ханака Ходжа Зайн ад-дина (Бухара, XVI в.). Сохранилось только 446 крупных круглых зерен. Согласно записи, в Инвентарной книге музея четки укладывали вокруг тела человека при похоронных обрядах в ханака (Книга Поступлений, № 4). Необходимо отметить, что назначение подобных тасбих еще неясно и только последующие исследования могут дать больше информации о их назначении.

В экспозиции музея представлен ряд панджа ритуальных наверхий . Панджа - пятерня, раскрытая ладонь (Гаффаров, 1974, с. 184) металлическое наверхие. Обычно устанавливалась на верхнюю часть высокого деревянного шеста, известного как туг (тюрк. «знамя», «штандарт»). Отсюда происходит термин, используемый для панджа – тадж-и туг («корона туга») (Бабаджанов, Некрасова, 1999, с. 85). Обычно панджа изготовлены из железа, меди, бронзы и иногда из золота (Курбанов Б., 2013, с. 323 – 326). Обычай поднимать туг с панджа на мазарах святых имеет многочисленные примеры на территории Средней Азии. Ансамбль Баха ад-дина Накшбанда является одним из них. Традиции Бухары по - разному трактуют назначение панджа и туга: символизирует святость и почитаемость захоронения; для значительной части суннитов панджа является символом пяти устоев (ал-аркан ал-хамса) (Бабаджанов, 1999, с. 76). Культовые металлические наверхия на деревянных шестах наряду с барабанами, знаменами являлись отличительными знаками отдельных суфийских орденов. Возможно, отсюда происходит рассматривание панджа, как символа преемственности традиции единства пророка Мухаммада и четырех праведных халифов, воспринятого шейхами братства накшбандийа.

Уникальным экспонатом экспозиции является деревянные полотнища резного надгробия шайх ал-алама Сайф ад-дина Бохарзи (1190-1261; представителя суфийского ордена Кубравийа (Акимускин, 1998, с. 59-61) в Бухаре, похороненного в мавзолее (XIV в.) его имени в Бухаре. Согласно архивным документам, осенью 1926 года надгробие в виду плохого состояния было перевезено из мавзолея в Бухарский музей и экспонировалось в археологической экспозиции (Ниязова, 1994, с. 42). Деревянное надгробие являет собой уникальный образец художественной резьбы по дереву. Лицевая сотрона панелей надгробия украшены системой рельефных обвязок, образующих геометрический узор, а центральная представлена фестончатой нишей на колонках, надней прямоугольный картуш. Все поле центральной рамы сплошь покрыто эпиграфическим орнаментом. Надгробие неоднократно было объектом изучения, одно из последних датирует его XIII в. (Немцева, 2003, с. 129)

Завершающим разделом музейной экспозиции является современная жизнь мемориального комплекса Баха ад-дина Накшбанда. Фотографии, демонстрирующие крупные реставрационные работы 1993 и 2003 годов, новые научные публикации, фотографии паломников из разных стран мира, - объединяют экспозиционное пространство музея с архитектурным комплексом, создавая единое историко-культурное целое.

Примечание

Текст был переведен Г.Н. Курбановым и в настоящее время хранится в его архиве. Книга была издана в Бухаре, в 1909, с. 39.

Литература

Абдуллаев Т. Каталог медных и медночеканных изделий Узбекистана XVIII – XX веков. Ташкент: ФАН, 1974.

Акимушкин О.Ф. Накшбандийа/Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. 1. М.: Восточная литература, 1998.

Альмеев Р.В. Музеефикация памятника археологии древнего городища Пайкенд/Из истории культурного наследия Бухары. 9 вып., Бухоро, 2004.

Бабаджанов Б.Б. Панджа/ Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 2. М.: Восточная литература, 1999.

Бабаджанов Б.Б., Некрасова Е.Г. Туг// Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 2. М.: Восточная литература, 1999.

Гаффаров М.А. Персидско-русский словарь. Том 1. Под редакцией Ф.Е. Корша. М.: Наука, 1974.

Ислам. Энциклопедический словарь, М.: Наука, 1991. С. 186-188.

Книга поступлений Бухарского музея-заповедника, №1, № 4.

Курбанов Б.Г. Панджа - ритуальное навершие (проблемы атрибуции) // Этнографические коллекции в музеях: культурные стратегии и практики. Материалы Двенадцатых Санкт-Петербургских этнографических чтений. СПб: ИПЦ СПГУТД, 2013. С. 323-326.

Курбанов Г.Н. Печать Пири-и Дастгир из коллекции Бухарского музея-заповедника//Суфизм в контексте мусульманской культуры. М.: Наука, 1989.

Курбанов Ф. Сосуд дервиша кашкуль из коллекции музея «История Тариката Найкшбандийа»/Материалы Восемнадцатых Международных Санкт-Петербургских этнографических чтений. СПб: ИПЦ СПГУТД, 2019. С. 223-225

Курбанов Ф. Уникальный список рукописи Мухаммада Ходжа Парса из фондов Бухарского Государственного архитектурно-художественного музея-заповедника/"Infolib", информационно-библиотечный вестник, № 2, 2017. С. 80-81

Курбонова Манзила, Ахмедов Ахтам. Кийим –кечакларда эпиграфик битиклар тахлили/Imom Vuhogiy saboqlari. 4, Samarqand: RELIABLE PRINT, 2020.

Немцева Н.Б. Ханака Сайф ад-Дина Бахарзи в Бухаре (к истории архитектурного комплекса). Ташкент: ФАН, 2003.

Ниязова М. И. Ювелирные камни в народной медицине Бухары/Мифология и религия в системе культуры этноса. Материалы Вторых Санкт-Петербургских этнографических чтений. СПб: ИПЦ СПГУТД, 2003.

Ниязова М.И. Из истории деятельности Бухарского музея (1925 – 1927 гг.)/Из истории культурного наследия, вып. 2, Бухара, 1994. С. 38-47.

Он же. Ритуальные печати Бухары Мифология и религия в системе культуры этноса. /Материалы Вторых Санкт-Петербургских этнографических чтений. СПб: ИПЦ СПГУТД, 2003.

HISTORY OF SUFISM IN MUSEUM OBJECTS

The acquisition of items belonging to Sufis and dervishes began from the time of the opening of the Bukhara Museum in 1922. The central part of the exposition is occupied by manuscripts: the unique Koran of the 18th century, the manuscript "Makomati Khoja Porso" (1345 - 1420) by the successor of Baha ad-din Naqshband, poetry collections of the followers of Sufism. One of the themes in the museum's exposition is the display of the clothes of the heads and members of the Sufi orders, which consisted of a kulokh - a headdress, a jandi - a robe and a belbog - a belt. Metal kashkul that was served as a drinking vessel for the holy water from the well, located on the territory of the memorial complex. Such kashkuls were attached by a chain to the edge of the well and pilgrims could take water with it, unlike other type of kashkul which was used as a beggars bowl. The exposition of the museum presents a number of panjas (fingers, open palm) of ritual pommels installed on the upper part of the tug (Turkic "banner", "standard"). A unique exhibit of the exposition is the wooden panels of the carved tombstone of Shaikh al-Alam Sayf ad-din Boharzi (1190-1261; the representative of the Sufi order Kubraviyya in Bukhara, buried in the mausoleum (XIV century) named after him in Bukhara. The final section of the museum exposition is the modern life of the memorial complex of Baha ad-din Naqshband.

ҚАЗАҚ РУ-ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ҰРАНДАРЫНА АЙНАЛҒАН СИМВОЛДЫҚ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР*

Қазақ ру-тайпаларының бәрінде жауынгерлік ұрандар бар. Рулық ұрандар негізінен жауға қарсы аттанғанда немесе халықтық мерекелер – бәйге, ат жарыстарында руластарды жігерлендіріп, олардың рухын көтеру үшін қолданылды. Сондай-ақ ұран – рулық, тайпалық мүддені қорғау барысында пайда болып, ол әдетте бүкіл ру мүшелері аса құрмет тұтатын ата-бабаның, асыл ананың немесе халық сыйынатын тылсым күштің атын алған. Ал енді ұран дегенге келсек ол елге түсінікті нәрсе. «Ұран – халықты, кейде жеке адамдарды да жеңіске, ерлікке шақыратын атау... Жауға қарсы аттанғанда руластарды жігерлендіріп, олардың рухын көтеру үшін ұран шақыру – халықтардың бәрінде болған әдет» [Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1987, 389 б.]. Сондай-ақ ұран – «рулық, тайпалық құрылыс жағдайына байланысты пайда болған, - делініп, халықтың немесе рудың, тайпаның ұраны аса құрмет тұтатын ата-бабаның, асыл ананың немесе сол халық табынатын табиғи күштің атынан шығады», - деген тұжырым қалыптасқан» [Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1987, 389 б.].

Тарихи кезеңдердің ауысуы барысында рулық ұрандар да ескіріп, жаңарып, өзгеріп отырды. Мұнда мынадай екі мәселе маңызды: рулардың өсіп-өніп көбеюлері, олардың белгілі бір тарихи тұлғаның бастауымен іштей өзара жаңа руларға бөлініп жіктелуі, сондай-ақ, жекелеген рулық көсемнің, батырдың, аруақты-әулиелік қасиеттері бар тұлғаның есімінің жаңа тарихи кезеңде рухтандырушы, біріктіруші сипат алуы жаңа рулық ұранға жол ашады. Ал енді ескі ұрандарды жаңа рулық ұрандардың ығыстырып шығаруына келсек, мынаны да ескерген жөн: кезінде рудың ұраны болған батыр есімін уақыт өте келе жаңа жағдайда руды рухтандыратын беделді, атакты батыр ауыстыруы әбден мүмкін. Мұндайда бұрынғы ұран-есім ұмытыла бастайды. Осыны зерттеген Н.И. Гродеков әдетте, көп жағдайда тұлға есімінің кем дегенде 7-10 рулық буындарға ұран ретінде қолданылатынына назар аударған еді. Расында да кейбір қазақ ру-тайпаларында бірнеше ұрандардың қолданыста болуы бұрынғы рулық ұрандардың әлі де ұмытыла қоймағанын байқатады. Осыған дәлел М.Тынышпаев құрастырған «Қазақ ру-тайпаларының ұрандары мен таңбалары» атты кесте мәліметтері. Мұнда Дулат тайпасындағы Сикым, Жаныс, Ботбай, Шымыр руларында, Жалайыр, Арғын, Найман тайпаларында бірнеше ұрандардың көрсетілуі айтылғандарға айқын дәлел.

Қазақ руларының ұрандарын жан-жақты зерттеген Л.Мейер рулар ұрандарының өзгеруіне байланысты төмендегідей пікірлер айтқан еді: «Бұл сөздер бірақта, таңбалар тәрізді қатал сақталмай, уақыт ағымына қарай әртүрлі себептердің әсер етулерімен өзгеріп отырады; кейде ұзақ уақыт рудың немесе оның бөлімшесінің басшысы болған адам есімі ұранға айналса, кейде ол, осы ұранды ұстанған басқа румен жауласу салдарынан өзгеруі мүмкін». Ия, мұны тарихи факт ретінде мойындауға тура келеді. Сонымен қатар рулық ұрандар әртүрлі себептермен жаңа рудың немесе тайпаның бөлініп шығуына байланысты да пайда бола береді. Қалай десекте рулық ұрандардың басты мақсаты - елді, жерді басқалардан қорғауға халықты жұмылдыру болып табылады. Ұран жауға шапқанда рулық жасаққа рухани күш-жігер беру үшін қолданылады. Халықта ұранға айналған кісінің аруағы өзінің ұрпақтарын қауіп-қатерден қорғайды деген түсінік болды. Сол себепті де қазақ ру-тайпаларының ұрандарында батырлармен қатар әулие-аруақты тұлғалар есімдері де кездеседі. Сондықтан да кейбір ұрандар ғасырлар бойы өзгермеді. Арғындардағы – Ақжол, Тамалардағы – Қарабура, Кердерідегі – Қожа Ахмет осының мысалы. Ақжол – XIV ғасырдың соңындағы – XV ғасырдың бірінші жартысындағы Арғын тайпаларының атакты, аузы дуалы, аруақты әрі би, әрі қол бастаған батыры. Ал Қарабура – XII ғасырда өмір сүрген, Қожа Ахмет Яссауидің шәкірті, әрі серігі болған киелі тарихи тұлға. Мұндай есімдердің ұзақ уақыт бойы ұран ретінде руға қызмет етуі – олардың ең алдымен әулиелінде, және рухани тұрғыдан тұтас ұрпақты тәрбиелейтін ел мойындаған тұлғалық қасиеттерінде.

Әсіресе, рулар мен тайпаларды тұтас этносқа немесе халыққа біріктіруші ұрандар ұзақ өмір сүреді. Өйткені мұның өзі ұзаққа созылатын этникалық үдерістер. Мысалы, «Алаш» қазақ халқы үшін осындай ұлтты ұйыстырушы және рухтандырушы ұран болды. Алайда ежелгі дәуірдегі

* Мақала «Орталық Азия көшпелілерінің этникалық мәдениетіндегі символдар мен атрибуттардың қасиеттілігі» атты іргелі зерттеу жобасы аясында жазылды.

тұлғалар болғандықтан қазаққа ұран болған Алаша ма, жоқ әлде Алаш па? - деген нақты сауалға жауап іздегендер шатаса түсті. Егер сөздіктерге назар аударар болсақ, Алаша мен Алаштың екі түрлі сөз екенін байқаймыз. «Алаша» қалмақ тілінде «кісі өлтіруші» деген мағына берсе, ал көне түрік сөзінде «аласа» дегенді аңғартады [Қашқари М., 1997]. Мұндайда монғолша-қалмақша «Алаша», яғни «кісі өлтіруші» аталып кеткен және кезінде қалмаққа ғана емес, қазаққа да жау болған тарихи тұлға Ахмед хан кейіннен қазаққа жауынгерлік ұран болған деудің өзі де ешбір қисынға келмейді. Оның үстіне қазақ «Алаша» деп емес, «Алаш» деп ұрандаған. Және бұл екеуі әртүрлі мағынаны білдіретін өзара бөтен сөздер. Сондықтан, бүгінде бұрынғылар жіберген қателікті қайталамай, «Алашты» «Алашадан» бөліп, жеке қарастыруымыз қажет болады.

Осыған байланысты тарихымызда басын ашып алуды қажет ететін маңызды мәселе – «Алаш» атанған тарихи тұлғаның қазаққа жауынгерлік ұран болуы туралы. Этнограф В.В. Радлов (Ф.В.) (1837-1918) «Алаш» ұғымына бірнеше түсінік бере келе, оны «бүкіл қырғыз (қазақ) халқының жауынгерлік ұраны» деп атап көрсеткен еді. Бұл рас. Бірақ бұл жерде әңгіме Алаша емес, Алаш туралы болып отыр.

Сондықтан да енді Алашаны қоя тұрып, Алаш атанған тарихи тұлғаларға тоқталсақ, олар біздің білуімізше үшеу. Нақты атап айтар болсақ, дәстүрлі қазақ шежіресінің басында тұрған Алаш баба, Түргеш қағанатындағы Бес Түрік Дулу құрамындағы бір тайпаны басқарған, және VIII ғасырда өмір сүрген Түргеш Алаш шор, және алғашқы қазақ хандарын қудалаған, Өзбек ұлысының ханы Әбілқайырмен замандас Ақ Орда аймағын билеген Алаш баһадүр. Алайда алғашқы екі адам бір тұлға болуы да мүмкін. Бұл кісілердің әрине, Алаша ханға еш қатысы жоқ. Алғашқы Алаш қазақ шежіресінен берік орын алған. Соңғы шежіре мәліметтері бойынша ол, Мұхаммед пайғамбар туғаннан бір мың тоғыз жүз жыл бұрын өмір сүрген адам. Қадыр деген кісінің ұлы [Тауасарұлы Қазыбек бек, 1993, 34 б.]. Халық жадында осы Алаш күллі қазақ бабасы ретінде есте сақталған аңыз тұлға. Ал енді аталған Алаш атты тұлғалардың қайсысы қазаққа ұран болды дегенде Алаша ханға емес, аталған үшеудің соңғысы Алаш баһадүрге тоқталатынымызды бұрынғы зерттеулерімізде айтқан едік. Ия, Монғол ұлыстары ыдырай бастаған тұста XIV-XV ғасырлар тоғысында Дешті Қыпшақ даласын Алаш баһадүр атты тарихи тұлға биледі. Алаш баһадүр әсіресе кезінде Орда Ежен ұлысына, яғни Ақ Ордаға қараған түркі тайпаларына қадірлі, есімі елге әйгілі осы тұлға есімі қазақтың жауынгерлік ұранына айналды деп ойлаймыз.

Сонымен қатар жекелеген руларды үлкен тайпалық одақтарға біріктіруші – Бақтияр және Бәйтерек тәрізді ежелгі және ерте ортағасырлардағы тарихи тұлғалар есімдерімен байланысты ұрандар да бар. Бірақ олар көп емес.

Түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалар тарихын зерттеуде үлкен еңбек сіңіріп, іргелі еңбек жазған орыс ғалымы Н.А.Аристов. Сондықтан да ғалымның ру-тайпалар тарихын зерттеуде ұрандардың қаншалықты маңызды екендігі жөнінде айтқан пікірлеріне құлақ қойған жөн. Н.А.Аристов Ұлы жүздің Жалайыр, Дулат, Қаңлы, Шанышқылы, Шапырашты, Сіргелі, Шымыр, Сикым, Ботбай, Жаныс секілді ру-тайпаларындағы ұрандарды салыстыра келе, аталған рулар мен тайпаларда, әсіресе Дулат руларында екі ұранның қатар қолданылғанын айтады [Аристов Н.А., 408 б.]. Нақты айтар болсақ, мысалы, Шымыр руының ұраны – Шымыр, ал бәйгеде – Қойгелді, Сикым руыныңкі - Сикым, бәйгеде – Ырысбек, Ботбайларда – Ботбай, ал бәйгеде - Сәмен, Жаныстарда – Жаныс, ал бәйгеде – Төле болып келеді [Аристов Н.А., с.408]. Мәселені талдай келе зерттеуші: «Ұрандарға қарап қай атаның қай руға немесе қай бөлімшеге жататынын анықтауға болады», - деп қорытынды жасайды [Аристов Н.А., с.408]. Шынында да кез-келген ру-тайпаның жекелеген бір атасы белгілі бір тарихи жағдайларға байланысты басқа жүзге, басқа бір тайпа құрамына еніп кетсе, ол жөнінде аңыз-әңгімелер мардымды ештеңе айта алмаса, жазба деректер де жоқ болса, онда Н.А.Аристовтың ұсынған әдістің – ұрандарды талдаудың, сол атаның түбін анықтауға жәрдемін тигізери сөзсіз. Осы тұрғыдан алғанда қазақ ру-тайпаларының ұрандарын білудің және зерттеудің маңызы зор деп білеміз. Басқаша айтқанда таңбалар секілді ұрандар да қазақ ру-тайпаларының шығу тарихын зерттеуге айтарлықтай жәрдем бере алады.

Ұрандарға қатысты келесі бір мәселеге – оның негізіне, қандай тұлғаның есімі алынатындығын анықтау жатады.

Біз алдыңғы беттерде ру ұраны ретінде әдетте халықтың немесе тайпаның аса құрмет тұтатын ата-бабасының, киелі анасының немесе дүйім ру табынатын тұлғаның есімі алынатындығын айтқанбыз. XVIII-XIX ғасырлардағы орыс деректерінде кездесетін көптеген тарихи тұлғалар, батырлар, ру-тайпа басылары, билер есімдерінің кейінгі тарихи кезеңдерде ру-тайпалар ұрандарына айналып кеткендігін байқаймыз. Соған қарағанда, ұрандар да ескіріп, жаңарып, ауысып отыратын секілді. Мысалы, XVI- XVII ғасырларда болған ру ұранының өзгеруі туралы айтқанда мынаны

ескерген жөн: біріншіден, сол рулардың өсіп-өніп көбейіп, өзара жіктелуіне байланысты, екіншіден, жекеленген рулар көсемінің, батырының, аруақты-әулиелі тұлғасының ру үшін жаңа кезеңде маңызды сипат алуы жаңа ұранға жол ашады.

Кезінде қазақ руларын жан-жақты зерттеген Л.Мейер рулар ұрандарының өзгеруіне байланысты төмендегідей пікірлер айтқан еді: «Эти слова однако не так строго сохраняются как тамги и изменяются от времени, вследствие разных причин; иногда ураном становится имя известного человека, управлявшего долго родом или отделением, иногда он изменяется вследствие вражды с родом, имеющим тот же уран. Наконец, по мере замирения степи, значение этого отличительного знака само собою должно было уменьшиться» [Мейер Л., 1865, с.94].

Әрине, Л.Мейер айтқандай, ұрандардың өзгеруіне рулар арасындағы жауласулардың ықпал еткені рас болар. Алайда бұл ұрандардың өзгеру себептерінің бірі ғана. Қалай десекте жаугершілік заманда қазақ руларының ұрансыз өмір сүрмегендері де бүгінде анық мәселе. Оның себебі ұрандардың сапалық мазмұнында.

Мұндайда мынаны да ескерген жөн: кез-келген бір рудың ұраны болған батырдан соң уақыт өте келе әлдеқайда беделді тағы бір атакты батыр шықса, жаңа батырдың есімі бірте-бірте ұранға айналады да, бұрынғы ұран-есім ұмытыла бастайды. Н.И.Гродеков мұны аңғарып, 7-10 буындардағы тұлға есімі ұран ретінде қызмет етеді де, жаңа кезеңде жаңа тұлға есімі ұранға айналады деп жазады [Гродеков Н.И., с.1-2.] . Бұл пікірде шындық бар. Көптеген деректерде қазақ ру-тайпалары ұрандарының бірнеше болып кездесуін ескі рулық ұрандардың әлі де ұмытылмағандығымен және де жаңа ұрандардың қатар қолданылуымен түсіндіреміз. М.Тынышпаев құрастырған қазақ ру-тайпаларының ұрандары мен таңбалары атты кестеде [Тынышпаев М, с. 106-108] Дулат тайпасындағы Сиқым, Жаныс, Ботбай, Шымыр руларында, Жалайыр, Арғын, Найман тайпаларында бірнеше ұрандардың көрсетілуі біздің осы айтқан ойларымызға дәлел бола алады.

Қазақ ру-тайпаларының ұрандары мен таңбалары
[Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2006, 99-100 бб.]

І. ҰЛЫ ЖҮЗ

«ҰРАНДАР»					
№	Тайпалар	М.Тынышпаев бойынша [Тынышпаев М, 106-108 бб.]	Гродеков бойынша [Гродеков Н.И., 4-7 бб.]	Л.Мейер бойынша [Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба., 1865.]	Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, В.Востров [Арғынбаев Х., 2000.] бойынша
1.	Дулат	Бақтияр	Бақтияр		Бақтияр
2.	Албан				Райымбек
3.	Суан				Байсуан
4.	Сары үйсін				Байтоқ
5.	Шапрашты	Қарасай	Қарасай		Қарасай
6.	Ысты	Жауатар	Жауатар		Жауатар
7.	Ошақты				Бақтияр
8.	Сіргелі	Туғанас	Туғанас		Бақтияр
9.	Жалайыр	Бақтияр Қабылан	Бақтияр		Қаблан Бөрібай Бақтияр
10.	Қаңлы	Бәйтерек	Бәйтерек		Бәйтерек Айырылмас
11.	Шанышқылы	Айырылмас	Айырылмас		Айырылмас Шанышқылы

II. ОРТА ЖҮЗ

1.	Арғын	Ақжол, Қарақожа	Ақжол, Қарақожа		Ақжол
2.	Керей	Жаубасар	Ақжол, Қарақожа		Ошыбай
3.	Уақ	Бармақ	Жаубасар		Жаубасар
4.	Найман	Қаптағай	Қаптағай	Қаптағай	Қаптағай
5.	Қоңырат	Алатау	Алатау		Алатау Мүкәмәл
6.	Қыпшақ	Ойбас	Ойбас	Айбас	Ойбас

III. КІШІ ЖҮЗ

1.	Адай	Бекет		Тегелен	Бекет, Тегелен
2.	Беріш	Ағатай		Ағатай	
3.	Алтын	Баймұрат		Баймұрат	
4.	Жаппас	Баймұрат	Баймұрат	Баймұрат	Баймұрат, Бақтыбай
5.	Таз	Бақай		Ақман	Бақай
6.	Есентемір	Алдоңғар			
7.	Тана	Тана		Шүлен	
8.	Байбақты	Дәукара	Дәукара	Дәукара	Дәукара
9.	Масқар	Қаратай			Қаратай
10.	Алаша	Байбарақ	Алтыбас	Байбарақ	
11.	Қызылқұрт	Жиенбай		Байжайын	Жиенбай
12.	Шеркеш	Шағырай		Жақау	
13.	Ысық	Бәйтерек	Бәйтерек	Бәйтерек	
14.	Қаракесек	Ақпан	Ақпан	Айыртау	
15.	Шекті	Бақтыбай Жанқожа	Айыртау Бақтыбай	Бақтыбай	
16.	Төртқара	Айыртау	Айыртау	Айыртау	Айыртау
17.	Қарасақал	Алдажар	Алдажар	Алдажар	
18.	Шөмекей	Дөйт	Дөйт	Дөйт	Дөйт
19.	Кете		Майлыбай		
20.	Керейт	Ақсақал Үнгүм	Ақсақал Үнгүм	Ақсақал	
21.	Кердері	Қожахмет	Қожахмет	Қожахмет	Қожахмет
22.	Табын	Тостаған	Тостаған Серке	Тостаған	Серке, Тостаған, Алаш
23.	Тама	Қарабура	Қарабура	Қарабура	Қарабура
24.	Телеу	Арғымақ Тұлпар	Тұлпар Арғымақ Ханзада	Арғымақ	Арғымақ, Телеу
25.	Жағалбайлы	Малатау	Манатау Бағажам	Манатау	
26.	Рамадан Дулат Қайғұлым	Дулат	Қайғұлым	Дулат	

Жалпы, қазақ тарихында ертеректе қалыптасқан рулар мен тайпалардың өздерінің байырғы замандағы бабаларының есімдерін ұмытпай, рулық ұран ретінде сақтап қалғандары назар аудартады. Мысалы, Қаңлы мен Дулат ағайынды Бақтияр мен Байтеректі рулық ұран ретінде сақтап қалған. Қаңлының ежелгі ру болғанына қарамастан Дулатпен бірге кейін құрылған Ұлы Жүзге кіріп тұрғаны да осыдан. Дулаттың ұраны Бақтияр кім. Ол ежелгі Үйсін хандығының негіздеушісі Елсау(кейбір деректерде Елжау) бидің оныншы атасы, ал Үйсін деген адамның туған атасы. Сондықтан да Бақтияр қазақ тарихындағы аса маңызды тарихи тұлға. Сондықтан да оны өздеріне

Дулат ғана емес, Сіргелі, Ошақты, тіптен Жалайыр қосымша рулық ұран ретінде пайдаланған. Кейбір тарихи ұрандар тарихи бетбұрыс оқиғалар кезінде рудың немесе тайпаның қандай қағанды немесе ханды жақтағанын да анықтап бере алады. Мысалы, Қаңлының Байтерекке қосымша ұраны Айрылмас батыр. Айрылмасы Қаңлыға жақын Шанышқылы да рулық ұранға айналдырған. Ал енді осы Айрылмас кім? Ол Есім хан мен Тұрсын ханның өзара қарсы тұрған егесінде Тұрсын ханды жақтап қол бастаған және сол заманда Есім ханның жағында болған өзінің күйеу баласы Сихымбай батыр мен жекпе-жекте қаза тапқан тарихи тұлға. Осы заманның батыс қалмақтарына қарсы қол бастап, жекпе-жекте ғажап ерлік көрсеткен ұлы батыры Алатау Қоңырат тайпасына жауынгерлік ұран болды [Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2006., 99-100 бб.].

Қорытып айтар болсақ, Біріншіден, әулиелік, батырлық, көсемдік, шешендік қасиеттерін ел мойындап, есіміне ел сыйынған ерен тұлғалар ғана руларға ұран бола алды. Екіншіден, есімі тарих толқынында көмескі тарта бастаған бұрынғы тұлғадан әлде қайда ықпалды, мықты тұлға пайда болғанда рулық ұрандар ауысады, немесе қосарлана пайдаланылады. Үшіншіден, рулық ұрандар жеке тұлғалардың есімдері болғандықтан, тарихи дерек ретінде, күрделі де қайшылықты кезеңдер тарихын анықтауда аса маңызды.

Әдебиеттер

- Қазақ Совет Энциклопедиясы. - XI том. - Алма-Ата, 1987. - 389 б.
- Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат- ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. Т.1./ Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай.- Алматы: ХАНТ, 1997. – 592 б.;
- Тауасарұлы Қазыбек бек. Түп-тұқианнан өзіме шейін. - Алматы: Жалын, 1993. - 1085 б.
- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности.// Живая старина.1896.Год шестой. Вып.III-IV. - 408 с.
- Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генштаба. Ч.1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. - СПб., 1865. – 414 с.
- Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Том первый. Юридический бытъ. Приложения №1. Ташкент. 1889. - С. 298.
- Тынышпаев М. История казахского народа.Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. 224с.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Керейт. IV том. – Алматы: Алаш ғылыми-зерттеу орталығы, 2006.
- Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. - 464 б.

SYMBOLIC HISTORICAL PERSONS WHO BECAME THE MOTTO OF KAZAKH RU-TRIBES

The article tells about the slogans of the Kazakh tribes. Tribal slogans were used to encourage and lift the spirits of the tribesmen when going against the enemy or on national holidays - races, horse races. In addition, the motto is derived from the protection of tribal interests. It is said that tribal slogans became obsolete and renewed due to the change of historical periods. The importance of the slogans was emphasized, based on the work of scholars that the Kazakh people were divided into three zhuzs, each of which turned the name of their respected ancestor into a motto. In Kazakh history, the tribes have preserved the names of their ancestors by adding them to the motto. It was only when the country recognized the qualities of priesthood, heroism, leadership, oratory, and worshiped the name of the country, that it became a motto for the tribes only when there was a more influential and powerful person than the former.

ТРАДИЦИОННОЕ ЖИЛИЩЕ КАЛМЫКОВ В ПРИЗМЕ МИРОВИДЕНИЯ НОМАДОВ*

Известный исследователь северных кочевников А. Головнев пишет: «История рассталась с кочевниками, так и не сумев их толком понять и описать. Оседлая культура иначе, чем кочевая, осваивает пространство, прокладывает дороги, видит мир [в том числе и номадов – С.Б.]». Изучая культурные древности Северной Евразии, автор приходит к понятию *мировидения кочевых народов*, характеризуя их мобильный образ жизни и создаваемую ими культуру в развитом им концепте «антропология движения». Движением человека, его подвижностью измеряется «реальность в единицах действия, ее главными категориями выступают динамика и статика, основными инструментами – мотивационно-деятельностные схемы и историко-антропологические сценарии. Эта новая методология открывает праисторию и историю в живой последовательности мотивов – действий исторических персонажей. Схемы и сценарии развития культур и народов Евразии в хронологическом диапазоне от палеолита до средневековья представляют узловые сюжеты освоения человеком планеты, события древней истории индоевропейцев, алтайцев, уральцев, хунну, готов, викингов, Руси, монголов, кочевников Арктики» (Головнев, 2009, с. 6).

Одним из методологических подходов в осмыслении истории номадической культуры видим конструктивную основу жилища, воспетого в фольклоре кочевых народов. Согласно монгольскому преданию отец оставляет в наследство сыновьям юрту, конструкцию которой составляют детали из дерева. Рассорившиеся после его смерти, они делают ее, разделив на решетчатые стены, двери, дымоход, жерди и другие части жилища. Разобранные конструкции теряют свое функциональное назначение, перестав в комплекте представлять целесообразно устроенное жилое пространство, защищающее от холода, ветра и дождя. В конечном итоге это приводит к необходимости наследников помириться и собрать юрту, детально продуманную и созданную мудрыми предками.

Исследователи Б. Баатархуу и Д. Одсурэн в своей энциклопедии «Монгол гэр. Тайлбар толь», полностью посвященной монгольской юрте, обширный материал традиционной культуры расположили в структуре словаря, куда вошли все понятия и терминология наследия номадов. Материал дифференцирован по сведениям о жилище этнических групп Монголии, в том числе предков калмыков, проживающих на западной окраине страны. Отсюда в начале XVII в. ушли ойраты, давшие начало формированию калмыцкого народа в степях Северного Прикаспия России. В разделе справочного текста «Халимаг гэр» (Баатархуу, Одсурэн, 2015, сс. 193–195, 62–64, 164–166) жилище калмыков рассматривается как историческое продолжение развития западно-монгольского сооружения. Конструкция описывается с приведением небольших отличий традиционного жилища ойратов (торгутов, дербетов, котонов, мянгатов и других общностей), проживающих в сомонах Бөхмөрөн, Давст, Өлгий, Өмнөговь, Сагил, Ховд, Наранбулаг, Завхан, Тариалан и Булган Ховдского аймака. Указанные населенные пункты в свое время составили маршрут комплексной экспедиции Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН и Калмыцкого государственного университета в 2007 году (ПМА, июль-август 2007 г.).

Появление традиционной формы кочевого жилища в своей многовековой предыстории объединило исторические этапы сложения разных конструкций. Одна из них – шалашеобразное строение «хатгуур гэр», до сих пор используемое монгольскими ойратами при дальних перекочевках, представляя собой облегченный тип жилища без деревянных решеток, образующих стены юрты. Легкое в конструкции, оно отвечает образу жизни номадов, включающему постоянные передвижения в теплое время года на летние становища, в холодное – на зимние (Амгалан, 2000, с. 125). Покрытие его вместо войлока шкурами животных у ойратов делает их еще легче в передвижении и транспортировке. В экспедиции 2007 года автору довелось видеть, как быстро – буквально за полчаса – сгружались и тут же устанавливались конструктивные части «хатгуур гэр», рационально используемые номадами в подвижном быту на летних пастбищах. Оно напоминает охотничий шалаш “жолм” калмыков из связанных наверху деревянных жердей, покрытых кошмой

* Статья написана при поддержке гранта РФФИ № 19-512-44002 /19 «Народное декоративно-прикладное искусство ойратов Монголии и калмыков России: общее и особенное в сравнительно-сопоставительном анализе».

без решетчатых стен (Хальмг орс толь, 1977, с. 232), что находит красочное отображение в калмыцком фольклоре. В кочевом быту калмыков, ушедшем в прошлое, подобные строения могли использоваться в походном быту пастухов, перегонявших скот на дальние расстояния. Вокруг легкого передвижного жилища устанавливался загон для скота, защищенный от ветра в освоенном пространстве временной животноводческой стоянки.

Полный комплект калмыцкой кибитки *ишкэ гэр* детально описан в очерке «Хальмг ишкэ гер» Бадмаева А.У. и Бадмаевой А.А., дополненном иллюстрациями в публикации журнала «Теегин герл» (Бадмин А..., 2011, с. 103–115). В особенностях целесообразно взаимосвязанных деталей конструкции жилища можно наглядно проследить этапы становления и развития мобильной архитектуры кочевников. Отметим, изготовление конструктивных частей кочевого жилища требовало владения приемами обработки не только дерева, но и металла. Использование его в жилой конструкции могли позволить себе состоятельные и знатные люди. Красочно описывается юрта в биографии Зая-пандиты Ойратского Намкайджамцо (1599 – 1662), сочинении XVII века: «Юрта одного из князей имела серебряное тоно с железным обручем, полированные уни – жерди, окрашенные в разные цвета, ханы – складные решётчатые стены, складные двери с посеребренной железной обшивкой...» (Цултэм, 1984, с. 115).

У калмыков деревянная конструкция переносного жилища *ишкэ гэр* окрашивалась в красный цвет глиной, добываемой в разломах горы Богдо у озера Баскунчак. Дополняет солярную символику жердей *уньн*, расходящихся лучами солнца над головой, войлочное покрытие, прошиваемое стеганым узором *зег*. В символике образного мышления рисунок воспроизводит ритм движения в *пошаговой* динамике П-, Т- и Г-образного меандра (Батырева, 2019, с. 210–221). Отметим, орнамент на войлоке, образно выражающий пространственное видение номадов, впоследствии получает развитие в узорной строчке калмыцкой вышивки *зег* на ткани женской одежды (Батырева, 2020, с. 147–161). Таким образом фиксируются характерные особенности этнической культуры номадов в доминантах мировосприятия. Оно получает образное воплощение в жилом пространстве и декоре предметной среды кочевников, имеющей обрядовое назначение.

Переносная конструкция жилища калмыков и ойратов Монголии, различающаяся несущественными деталями, полностью обусловлена мобильным образом жизни. Традиционно организованное жилое пространство проецирует мировидение народа, тысячелетний опыт освоения природной среды, реализованный в его создании. Эволюция жилища кочевников Евразии подробно прослежена отечественными учеными (Вайнштейн, 1973, 1976; Жуковская, 1988). Изучение культурного наследия номадов, обобщенное на археологическом материале средневекового монгольского градостроительства, дало понимание мобильной архитектуры скотоводов-кочевников как специфического явления в мировой истории человеческой цивилизации. Оно во многом определило формирование «кочевнического стиля», общего и особенного в культуре и прикладном искусстве монгольских и тюркских народов Евразии и Центральной Азии.

Конструкция переносного калмыцкого жилища *ишкэ гэр* органично вмещает в жилом пространстве Небо, Солнце (огонь) и Землю, природные стихии мироздания кочевника. Вечное Синее Небо проглядывает в круг дымохода, через него проникают лучи Солнца, «зажигая» огонь в родовом очаге, соединяющем таким образом Землю с верхним миром предков. Вертикальной осью мироздания согласно эпическим преданиям ойратов и калмыков является дерево *Галбар Зандан*, растущее у подножия мировой горы *Сумеру*, центра буддийской Вселенной (Мифы народов мира, 1992, с. 248). Мифопоэтическое мировосприятие во многом сформировало круглую сферу жилого пространства кочевника. В проекции на землю оно представляет циферблат солнечных часов, по которому можно с достаточной степенью точности определять время, следя за передвижением стрелок – лучей солнца, скользящих в течение светового дня по деревянным жердям *уньн*, образующим верхнюю сферу жилища. Объемная пространственно-временная модель вселенной заключена в сборно-разборном жилище, синтезирующем тысячелетние традиции унификации природной среды. Исторический опыт трансформации пространства-времени в традиционном хронотопе мобильной культуры был адаптирован ойратами Центральной Азии к степному ландшафту и резко-континентальному климату северного Прикаспия, став культурным достоянием калмыков.

Кочевой уклад, как закономерная ступень в освоении природы человеком, определил особый строй пространственно-пластического мышления. Оно родилось в условиях безбрежного

ландшафта степи, где окружность горизонта сливается с куполом вечного неба, определив бытование сферического транспортбельного сооружения из сборного решётчатого каркаса и войлочного покрытия. Органика центричных форм конструкции и планировки интерьера, его художественного оформления, одухотворена мифопоэтическим мировосприятием человека. Мобильным укладом животноводческого хозяйства, синтезировавшим рациональное использование природных материалов, сформированы традиционные основы бытия и в целом экологии культуры номадов, неотъемлемые от Природы, ими одухотворяемой.

Ментальная символика мировидения, его выраженный гелиоцентризм обусловлены закономерностями постоянно движимого «за солнцем» животноводческого хозяйства и мобильного бытия калмыков. «Антропология движения», исследуемая в глубинной взаимообусловленности постоянно движущегося человека и осваиваемого им мира, наглядно проецируема в ярусном членении жилища кочевника. Верх уподоблен небесному куполу, символически обозначенному обиталищем духов предков мужского рода. Нижняя сфера, связанная с земным бытием человека, представляет женское начало традиционной культуры. Огонь очага символизирует род и семью как ячейку номадического общества, являя собой центр мироздания, что находит выражение в солярной символике этнонима народа *улан залата хальмгуд*, наглядно обозначенной в красном верхе мужского и женского головного убора.

Родовой очаг, проецирующий Солнце в жилом пространстве калмыков, таким образом, соединяет небо и землю, предков и потомков, мужскую (правая, верхняя) и женскую (левая, нижняя), хозяйственную (южная) и сакральную (северная) части жилища (Жуковская 1988). Жилое пространство в вертикальной оси выступает трехъярусной моделью мира, строго упорядоченной и ритмически организованной согласно традиции. Ее древние истоки выражены в принципах концентрического и линейного освоения пространства в конечном итоге – в постоянном движении народа за Солнцем (в образном переводе этноним калмыков обозначает «*дети Солнца*»).

Решётки и жерди перекрытия «ишкэ гер» покрывались красной земляной краской-суриком, растираемой на рыбьем клее «хонток» или охрой «засын» вплоть до начала XX века. Символика красного цвета солнца-подателя жизни дополнена синим цветом дымника «харач», связанного с представлением о верховном божестве тюрко-монгольских народов «Мөнк Көк Тенһр» (Вечного Синего Неба).

В огне очага концентрируется традиционное начало бытия, реализуемое в обрядах жизненного цикла. В ритуалах родинного, свадебного или похоронно-поминального комплексов традиций осуществляется преемственность, своеобразно сопрягающая прошлое, настоящее и будущее народа в материальной предметной среде и его духовности. Наиболее наглядно это прослеживается в обрядовой культуре, связанной с войлочной сферой подвижного бытия калмыков (Батырева, 2019, с. 134–145). Циклична концепция времени в традиционной системе летоисчисления монголоязычных номадов. Таким образом, пространство и время, всеобъемлющие константы бытия, взаимосвязаны в деревянной структуре и войлочном покрытии традиционного жилища, конституируя символический образ мифопоэтической Вселенной калмыков.

В механизме трансляции древнего пласта художественного мировидения реализуются универсалии и закономерности, свойственные традиционной культуре номадов. В обрядовой сфере сосредоточены важнейшие архетипы человеческого сознания, универсальные ментальные схемы мироощущения, составляющие образную систему художественного мышления. Оно объемлет защитное пространство бытия человека, создаваемое не только жилищем, но и одеждой. В народном костюме, его конструкции и покрое зримо проецируется воспроизводимая средствами материальной культуры этническая картина мира (Батырева К., Батырева С., 2015, сс. 345–356). Пространство бытия взаимосвязано с обрядами жизненного цикла номадов. Они образуют органичную совокупность родинных традиций «Мелэлһн», свадебного комплекса «Хүрм» и ритуального ухода в мир иной «Оршалһн».

Исполнение традиций обусловлено предметной сферой материальной культуры, знаково обозначающей и сопровождающей то или иное обрядовое действие, совершаемое в пространстве и времени. Исследователями отмечены характерные концентрический и линейный принципы освоения пространства, составляющие особенности мировидения кочевников (Гишков, 2003, с. 25; Пространство 2008), проецируемые в образном строе бытия номадов. Традиционно реализуемое в системе универсальных знаков и символов, оно воспроизводится как в орнаментальном декоре войлока, характерного строительного материала, так и обрядовых действиях, обеспечивающих трансляцию художественного опыта из поколения в поколение.

Обобщая линию знаковой выразительности жилого пространства, где производятся обрядовые действия, выделяем принцип бинарной оппозиции явлений миропорядка: «день-ночь», «свет-тьма», «земля-небо». «Правое-левое», традиционно сопрягаемые в пространстве мобильного жилища объемлет взаимообусловленные сферы «мужского-женского». Символический декор предметной среды, созданной в ритуальном изображении-действии из традиционных материалов мобильного бытия, проецирует основополагающие понятия мировидения. В них отображаются жизнеутверждающие архетипы сознания, воспроизводимые в творческой деятельности по созданию жилища, где в пространственно-временных параметрах бытия реализуется традиционное мировидение, несущее мифопоэтическую Вселенную номадов.

Литература

- Бадмаев А.У., Бадмаева А.А. Хальмг ишкэ гер // Теегин герл. 2011. С. 103–115.
- Батырева К.П., Батырева С.Г. Этническая картина мира как культурное наследие калмыков. В сб. научных статей: Культурное наследие Северного Кавказа как ресурс межнационального согласия. Мин-во культуры РФ; Российского НИИ культурного и природного наследия им. Д. С. Лихачева, Южный филиал; Отв. ред. И. И. Горлова. 2015. С. 345-356.
- Батырева С. Г. Узорная стежка ткани и войлока: к вопросу генезиса орнаментального декора (на материале экспонатов Музея имени Зая-пандиты Калмыцкого научного центра РАН) // Наследие веков. 2020. № 1. С. 119-134. DOI: 10.36343/SB.2020.21.1.013.
- Батырева С.Г. Войлок в музейном собрании Государственного Эрмитажа: к вопросу образного мышления номадов Центральной Азии // Вестник Калмыцкого университета. 2018. № 3 (39). С. 6-13.
- Батырева С.Г. Войлок в обрядовой культуре калмыков // Монголоведение (Монгол судлал). 2019. № 16. С.134–145.
- Батырева С.Г. Меандр «зег» в декоре войлока как отображение мировидения калмыков и ойратов Монголии // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2019. № 36. С.210-221.
- Батырева С.Г. Путевые заметки искусствоведа: по материалам экспедиции в Западную Монголию (25 июля – 30 августа 2007 года) // Музеи Российской академии наук. Альманах. Выпуск 9. М., 2012. С. 82–95.
- Вайнштейн С.И. История народного искусства Тувы. М.: Наука. 1974. 224 с.
- Вайнштейн С.И. Мир кочевников Центра Азии. М.: Наука.1991. 296 с.
- Головнев А.В. Антропология движения (древности Северной Евразии). Екатеринбург: УрО РАН, 2009; «Волот». 496 с.
- Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. Отв. ред. А.П. Деревянко / АН СССР. Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо–Маклая. М.: Наука. Гл. ред. Вост. литературы, 1988. 196 с.
- ПМА 2007 – Полевые материалы автора. Комплексная научно-поисковая экспедиция Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН и Калмыцкого государственного университета (Западная Монголия, июль-август 2007 г.).
- Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. Гл. ред. С.А. Токарев. М.: Советская энциклопедия, 1992. Т.2. С. 248.
- Пространство в традиционной культуре монгольских народов 2008 / Б.З. Нанзатов, Д.А. Николаева, М.М. Содномпилова, О.А. Шагланова; Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН. М.: Восточная литература, 2008. 341 с.: ил.
- Тишков В. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука, 2003. 544 с.
- Хальмг орс толь. Калмыцко-русский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1977. С. 232.
- Цултэм Н.- О. Искусство Монголии с древнейших времен до начала XX века. Под ред. Т.В. Сергеевой. М.: Изобразительное искусство. 1982. 232 с., ил.
- Амгалан Мишигдоржийн. Баруун монголчуудын эдийн соелын дурсгалт зүйлс. Улаан Баатар: «Монсудар» хэвлэлийн газраас эрхлэн гаргав. 2000. 212 с.
- Баатархуу Б., Одсүрэн Д. Монгол гэр. Тайлбар толь. Encyclopedia of ger. The dwelling house of mongols. Хянан нягталсан: академич Ж.Болдбаатар. Улаан Баатар: Адмон Принт, 2015. 282 с.
- Цултэм Н.- О. Монгол уран зургийн хогжиж ирсэн тойм (Происхождение монгольского искусства). [Текст] / Н. Цултэм. Улан-Батор. 1988. 16 с.

TRADITIONAL KALMYKS' DWELLING IN PRISMA NOMAD WORLDVIEWS

The traditional culture of "homo mobilis" is interpreted from different points of view in scientific research, domestic and foreign. Experts always mark a starting point in their assessment of the mobile lifestyle of nomads, characterized by a legacy that usually goes back to the past. This will also be true for the Kalmyks who came to the

steppes of the Northern Caspian Region from Western Mongolia in the 17th century. Here they found their Russian homeland, having mastered a huge territory. Suitable for traditional animal husbandry, it provided everything needed for a nomadic lifestyle. The centuries-old experience of mobile life is embodied in the design of a mobile home, often viewed from the perspective of human existence in the future. This is due to the acceleration of the pace of life of modern society, which increasingly needs a quick and constant change of habitat. Stationary housing does not always meet the increased needs of a person, which forces him to take a closer look at the cultural heritage of nomads, which includes millennia of mobile life and management, inextricably linked with the natural environment.

А. Ермекбаева

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі
Алматы қ., Қазақстан
ainur.kaznu@gmail.com*

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯНЫҢ ҚОРЛАНУ ҮРДІСІНІҢ БАСТАУЫ, БАҒЫТТАРЫ ЖӘНЕ ҚҰРАМЫ

Музейдегі этнографиялық құндылықтардың қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен тарихының бірегей ескерткіштері ретінде де, әрі отандық этнология және тарих, мәдениеттану, ескерткіштану, деректану үшін де ғылыми-танымдық маңызы өлшеусіз артефактілердің қатарына жатады. Жылдар өткен сайын этнографиялық коллекция қорларының ғылыми маңызы арта түсуде. Яғни, этнографиялық музейлік коллекция ұлттық мәдениетті насихаттауда және оны сақтауда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, дәстүрлі мәдениеттің объектілері халықтың күнделікті қолданыс өмірінен шығып кеткендігіне байланысты олардың маңыздылығы одан әрі арта түспек.

Бүгінгі күні этнографиялық артефактілер негізінде жазылған ғылыми мақалалар мен зерттеу еңбектері жеткілікті. Алайда, музей қорындағы этнографиялық коллекциялар шолу деңгейінде ғана аталғаны болмаса, толық қамтылған, жүйелі түрде жазылған дәйекті зерттеу жұмыстары мүлдем жазылмаған десе де болады. Сондықтан, этнографиялық коллекциялардың жинақталу тарихы олардың қорлану үрдістері бүгінгі күнге дейін өзекті болып табылады.

Беріліп отырған мақаланың мақсаты – XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы Қазақ өлкесіндегі дәстүрлі мәдениет, шаруашылық және тұрмысқа қатысты этнографиялық артефактілердің қорлану үрдісінің алғышарттарын айқындау және қазақ өлкесінде пайда болған алғаш музейлердегі аталмыш коллекцияның жинақталу тарихын қарастыру.

Қазақстанда музейлердің пайда болуы мен қалыптасуы сонау XIX ғасырға алып барады. Деректерді қарайтын болсақ Қазақстан жерінде алғашқы музейлер Орынборда (1831), Семейде (1883), Жетісуда (1897) ашылған (Вестник Центрального музея Казахстана, 1930).

XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың басында қазақ жерінің әр өңірінен тарихи және этнографиялық артефактілерді жинастыру ісінде Ресей империясының жоғары лауазымды шенеуіктерінің рөлі айрықша маңызды. Олар қазақ өлкесін толық отарлау кезеңінде орыс шенеуіктері мен миссионерлері, сондай-ақ зерттеушілерінің отарлық-саяси бағыттылықтың басым болғандығы айқын көрінгенімен, отандық тарихнаманың деректік, ұйымдық (институционалдық) негізін қалыптастыруға қомақты үлес қосты.

Осы айтылғанды қарастырып отырған тақырыптың қисынмен байланыстырар болсақ, Қазақ жерінің әр өңірінен тарихи және этнографиялық артефактілерді жинастыру ісінде Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман, Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский, Торғай облысының әскери губернаторы Л.Ф. Баллюзек сынды Ресей билігінің жоғары лауазымды шенеуіктері қазақ этнографиясын әр қырынан танытар сан алуан артефактілер жинақтау ісінде үлкен ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізген. Оны «Ресей этнографиялық музейі» (РЭМ) қорындағы коллекциялар құрамы айғақтайды (Әлімбаев, 2015, 257 б.).

Жоғарыда көрсетілгендей ресей билігінің жоғары лауазымды шенеуіктері Ресейде орналасқан «Ресей Ғылым академиясы Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі» (Кунсткамера) мен «Ресей этнографиялық музейі» (РЭМ) музейлерінде қазақ этнографиясына байланысты, дәстүрлі мәдениетіне қатысты құндылықтарын жинақтап қана қоймай, сондай-ақ Қазақ өлкесінде алғаш музейлердің пайда болуына тікелей ықпалдарын тигізді.

Соның дәлелі ретінде ресей билігінің жоғары лауазымды шенеуіктерінің бірі болған Орынбор генерал-губернаторы граф П.П. Сухтеленнің бастамасымен бүгінгі күні Қазақстан Республикасы

Мемлекеттік Орталық музейінің негізін құрайтын Орынбор губерниялық музейі ашылған. Осы тұрғыда мына бір дәйекті мәліметті келтіре кетейік: «1830 жылы қарашаның 12 жұлдызында Орынбор генерал-губернаторы граф П.П.Сухтелен жергілікті халықтан және қоныстанған басқа ұлт өкілдерінен өлкенің табиғатын, тарихы мен этнографиясын бейнелейтін жәдігерлерді губерния орталығында ұйымдастырылғалы отырған музей үшін табыстауға шақырады. Бұл ұсыныс қала тұрғындары мен жергілікті халық өкілдерінің қолдауына ие болып, нәтижесінде ашылғалы отырған музей үшін түрлі жәдігерлер жинала бастады. Арасында ескі қару-жарақ, үй тұрмысы және этнографиялық бұйымдар, кітаптар мен портреттер болды. Осы жинастырылған жәдігерлер негізінде 1831 жылы Неплюев әскери училищесі жанынан Орынбор губерниялық музейі ашылды» (Модестов, 1913, с. 40).

Музейдің алғаш меңгерушісі саяси қуғынға ұшыраған ғалым П.К. Зан болды. Әрі қарай музей тағдыры түрлі губернаторлар мен атаман есімдерімен байланысты. Олардың бірі музейдің өркендеуіне елеулі жұмыстар атқарса, енді бірі керісінше, музейдің құлдырауына әкеп соқты. Орынбордағы музейдің тікелей қалыптасуы және оның ұйымдастыруы орыс ғалымы, алғаш орыс анықтауыш сөздігінің авторы, география қоғамының қайраткері Владимир Иванович Дальдің есімімен тікелей байланысты. Орынборда болған 8 жыл уақыт аралығында ол Орынбор музейінің қалыптасуына көп еңбек етті. Музейдің құрылуымен қатар, В.И. Даль қазақтар туралы құнды этнографиялық материалдарды жинақтап, оларды зерттеді (Жиренчин, 1947, с. 58).

Орынбор өлкесіндегі ғылыми және мәдени ошақтардың біріне айналып келе жатқан музей жұмысының өркендеуіне Ресейдегі XIX ғасырдың 60 жылдары басталған реформалар, 1881 жылы Орынбор генерал-губернаторлығының қысқаруы, 1905-1907 жылдар аралығындағы бірінші орыс революциясы, Ресей империясының қатысуымен 1914 жылы басталған бірінші дүниежүзілік соғыс және олардың салдары едәуір кедергі келтіре отырып, көптеген жәдігерлердің бүлінуіне, ал жекелегендерінің талан-таражға түсіп жоқ болуына әкеліп соқты. Осы және басқа да себептерге орай Орынбор музейі өз жұмысын бірнеше рет тоқтатып отыруға мәжбүр болды.

Дегенімен, музей қоры ерікті түрде сыйға тартылған заттар арқылы толығып отырды. 1923 жылы 12 ақпанда №4372-74 түсім нөмірімен музей қорына Кіші Орданың батыс бөлігін билеген сұлтан Баймұхамед Айшуақұлының 18 жебесі бар қылшан түскен. Жебелер ағаштан жасалынған. Сол жылы 30 сәуірде Айшуақ ханың немересі Арслан Жантөреұлының қалқаны, найза, сауыт, болат қалқаннан жасалған қорған тапсырылды (Музейдің жеке қорынан).

Сондай-ақ, музейдің жеке қорында 1923 жылы 20 маусымда №4392-4393 түсім кітабына енген келесідей заттарды көрсетеді: Фатима ханшайымның алтын зермен зерленген бешпенті және көйлегі. Бұл заттар музей қорына Қазақ Республикасының секретарі Мурзин мырзада тапсырған. Бешпент пен көйлек Жәңгір хан мен Фатима ханшаның жиен немересі Тевкелев әулетінің тумасы, Гүлсім Шейх-Алиден 3500 (үш мың бес жүз) рубльге сатып алынған. Орталық өлкелік музейден қабылдап алған А. Четыркин мырза.

Сол жылдары музейдің жинақтау жұмысы баяу көрініс алды. Жинақтау ескі принцип бойынша жүзеге асты (кездейсоқтық табылған құнды жәдігерлер және ерікті түрде сыйға тартылған заттар), ал арнайы экспедицияға және экспонаттарды мақсатты түрде жинауға күш те, қаржы да жетіспеді.

Ерекше ескерер жайт, музей қорын қалыптастыруда тек орыс шенеуіктері ғана емес, сондай-ақ жергілікті қазақ зиялыларының да үлестері зор болды. Қазақ коллекцияларының қорын жасақтауда Шоқан Уалиханов, оның әкесі Шыңғыс Уалиханов, Мұса Шорманов, Арынғазы Ханқожин, Нұрмұхамед Сағнаев, Мейрам Жанайдаров, Беркімбаев секілді азаматтар өз еңбектерін аяп қалған жоқ. Жоғарыда аталған азаматтардың қазақ этнографиясына байланысты жинақтаған құндылықтары Ресей және басқа елдерде өткен халықаралық көрмелерде көрініс тапты.

Этнографиялық коллекциялардың пайда болуының бірде-бір себеп – көрмелердің өткізілуі еді. Қазақ тұрмысы мен шаруашылығына байланысты жинақталған құндылықтар алғаш рет 1865 жылы Ресей халықтарының өнеркәсіп жетістіктерін көрсету мақсатында өткізілген Санкт-Петербург қаласындағы этнографиялық көрмеде көрсетілді. Үлкен көрме 1867 жылы Мәскеу университеті жанындағы жаратылыстану, антропология және этнография қоғамы ұйымдастыруымен өтті. Көрмеге қойылған экспонаттар ішінде айрықша ерекшеленген бұйымдар Батыс Қазақстаннан әкелінген, генерал Н.А. Крыжановский мен Л.Ф. Баллюзек табыстаған бұйымдар еді. Олар кара-көк түсті шекпен, түйе жүнін жасалынған шекпен, плюштен тігілген шапан, асыл тастармен әшекейленген сәукеле, өңіржиек, әшекей бұйымдары болатын (Маргулан, 1986, с. 17).

В.Ф. Миллердің жазбасында көрмеге қойылған экспонаттар ішінде Қарқаралы округінің сұлтаны болған Құнанбай Өскенбайұлына тиесілі белдік пен бас киім болғаны туралы деректер келтірілген (Маргулан, 1986, с.17).

II Александр патшаның ұлы, князь Владимирдің 1868 жылы Қазақ өлкесіне келуіне орай, Сібір ведомствосының қарамағындағы дала округтерінің басшылары қазақ өлкесінің кәсіпшілік мәдениетін көрсету мақсатында көрме ұйымдастырды. Сол көрме экспонаттары ішінде Ақмолалық Нұрмұхамет Сағнаевтің және Атбасарлық Мейрам Жанайдаровтың берген қазақ үйлері ерекше көзге түсті. Экспонаттардың көп бөлігі, жүзге жуығы Көкшетау округінің сұлтаны – Шыңғыс Уалихановтың сыйға тартқан заттары болды. Олар киіз үй және оның жабдықтары, қымбат күдеріден тігілген тон, камзол, бөрік, ат-жабдықтары секілді заттар. Осы көрмеде Семей округінің сұлтаны Арынғазы Ханқожиннің сыйға тартқан киіз үйі және оның жабдықтары, күмістен жалатылған ер-тоқым, сырт киім, ер адам белдігі сияқты заттары қойылды (Маргулан, 1986, с. 18).

1878 жылы Парижде өткен халықаралық этнографиялық конгресте қазақ өлкесінен сәукеле, әшекей бұйымдар, сондай-ақ киіз үй апарылды. Қазақ халқының өнер туындылары 1882 жылы Мәскеу, 1888 жылы Екатеринбург, 1890 жылдары Ташкент және Қазан қалаларында өткен Бүкілресейлік өнер және өндірістік көрмелерде экспозицияға қойылды (Маргулан, 1986, с. 19).

Этнографиялық коллекцияның тағы бір қорлану бағыты – экспедициялар. Ресей империясының құрамындағы Орта Азия мен Қазақстанда жүргізілген көптеген экспедициялар халықтың тұрмысына қатысты көптеген материалдар жинақтап, кейіннен музей экспонатына айналу мүмкіндігін алды. Әсіресе, Қазақ өлкесін жүйелі түрде зерттеу 1845 жылдардан кейін басталды. Себебі, дәл осы уақытта Орыс географиялық қоғамы құрылды. 1868 жылы Орынбор бөлімі (Орынбор), 1877 жылы Батыс Сібір бөлімі (Омбы), 1896 жылы Түркістан бөлімі (Ташкент) және 1902 жылы Семей бөлімшесі ашылды.

Әрине қазақ өлкесіне ең алғаш экспедициялардың бірі болып П.С. Паллас, И.Г. Георги, И.П. Фальк, Н.П. Рычков жасаған. Сондай-ақ, А.И. Левшин, В.В. Вельяминов-Зерновтің зерттеулері қазақ этнографиясы бойынша баға жетпес құнды деректер көзі ретінде бүгінгі күні ғалымдар арасында қолданылып жүр. Дегенімен, қазақ өлкесін жүйелі түрде зерттеу статистикалық комитет пен орыс географиялық қоғамының бөлімдері құрылған уақыттан бастау алды десек болады.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап аймақтық статистикалық комитеттің орталықтары басқарушылық қажеттіліктер үшін статистикалық материалдарды қалыптастыруда ғана емес, сонымен бірге ғылыми және білім беру қызметінің ошақтары болды.

Статистикалық комитет қызметінің халықтың әлеуметтік-мәдени аспектісіне деген қызығушылық бірқатар себептермен түсіндіріледі. Біріншіден, аймақтық статистикалық есеп орталықтары аймақты ғылыми зерттеудің іргелі негізін қалады. Екіншіден, дала өлкесінің аумақтық шекараларында облыстық статистикалық комитеттер музей қорлары қалыптасқан жалғыз мекеме болды (Скопа, 2012, с.185).

Статистикалық комитет мүшелерінің ғылыми-ағартушылық қызығушылығының, істің маңыздылығы мен қажеттілігін түсінуінің арқасында жекелеген бағыттар мен музей қорын қалыптастыру бойынша материалдарды жинақтау, өңдеу үдерісі жүрді. Құнды археологиялық, этнографиялық, статистикалық материалдарды, сондай-ақ өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы саласындағы құнды деректерді жинақтай отырып, өңірде тарихи-мәдени мұраны сақтауға және ұлғайтуға объективті алғышарттар жасалды.

Дала өлкесінің аумақтық шекарасында алғашқылардың бірі болып 1877 жылы Ақмола облыстық статистикалық комитеті құрылды, ал бір жылдан кейін Семейде статистикалық комитет құрылды.

Семейде 1878 жылы облыстық статистикалық комитеттің құрылуы, Орыс географиялық қоғамы бөлімшесінің ашылуы қаланы Қазақстанның шығысындағы ғылым мен мәдениет орталығына айналдырды. Белгілі зерттеуші ғалым Е.П. Михаэлис басшылық еткен комитет мүшелері өлкеде географиялық, этнографиялық және экономикалық зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, ашылғалы отырған музейге көптеген мағлұматтар мен жәдігерлер жинастырды. 1883 жылы жинастырылған жәдігерлер мен кітаптар негізінде Семей қаласында алғашқа музей мен кітапхана ашылды.

Сол кезеңде музей және кітапхана жұмысының жандануына саяси жер аударылған А. Леонтьев, А.А. Блок, Н.Я. Коншиннің еңбегі зор болды. Олар музей қоры коллекцияларының толығы мен олардың ғылыми сұрыпталуына етене араласты (Скопа, 2012, с.185).

Түрлі бағыттағы кітаптардың жинақталуы музейдің кітапхана қорын ұлғайтып, келуші оқырмандар санын арттырды. Қазақ халқының ұлы кемеңгер ақыны және ойшылы Абай Құнанбайұлы өзінің досы Е.П. Михаэлиспен Семей кітапханасында танысқан. Бұл кітапхана Абайдың әлемге аттары әйгілі классик жазушылар мен ақындардың еңбектерімен танысатын орынына айналды. 1886 жылы 4 мамыр күні Е. Михаэлистің ұсынуымен Абай Құнанбайұлы Семей статистикалық комитетіне мүше болып қабылданды. Сонымен қатар, Абай және оның әкесі

Құнанбай Семей музейіне ұлттық үлгіде жасалынған әйелдердің түрлі әшекейлерін, киім-кешек пен алаша-кілемдерді сыйға тартты (Касымбаев, 1998, с.167).

Сирек басылымдардың бірі – «Семипалатинские областные ведомости» газетінің (10.05.1886 ж. №19) 174-бетіндегі жазбада: «Н.И. Долгополов, бывший летом прошлого года в степи, доставил в музей значительное число предметов по киргизскому отделу (модель юрты с внутренней обстановкой, модель сохи, музыкальные инструменты, образцы пищи киргизов и другие предметы). Кроме этих лиц, следует упомянуть киргизов – И. Кунанбаева и Калыбая Барменова, приславших музею предметы киргизского изделия (алачи, кошмы, пояс, ножи и пр.)» делінген.

Семей музейінің қалыптасуында оның алғашқы ашылған күнінен 1897 жылға дейін меңгерушісі болып келген М.И. Суворцев едәуір еңбек сіңірді. Ол музей қорын сол өңірдегі археологиялық, этнографиялық және табиғатты бейнелейтін жәдігерлермен толықтыруға күш сала отырып, оларды дұрыс, жүйелі түрде орналастыра білді.

Николай Яковлевич Коншин – орыс этнографы, өлкетанушы, тарихшы. Ол студенттер арасында революциялық қозғалысқа қатысқаны үшін тұтқынға алынып, жер аударылды. Кейін Семейге қоныс аударып, қазақ халқының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы мен ауыз әдебиеті үлгілерін зерттеумен айналысты. Коншин Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің құрылуына себепші болған. Семей облысы статистикалық комитеттінің жанынан ұйымдастырылған өлкетанушылар үйірмесіне жетекшілік етті. Н.Коншин статистикалық комитеттің хатшысы қызметінде жүріп, қазақ даласының әлеуметтік-экономикалық өмірі, табиғи байлығына, тарихы мен географиясына, археологиясына қатысты бай материалдар жинады.

Семей жерінде өлкетану жұмысы мен музей ұйымдастыруда ағайынды Белослюдовтардың қосқан үлесі ерекше. Осы өңірде бірнеше жылдар бойына түрлі зерттеу жұмыстарын жүргізген ағайынды Белослюдовтар өз үйлерінен геология, минералогия, палентология, антропология, археология және көне бұйымдар бөлімдеріне тұратын мұражай ашты. Музейде тек археологиядан ғана 600 астам жәдігерлер, нумизматикадан жалпы саны бір мыңнан асатын алтын, күміс және мыс тиындар, қағаз ақшалар болды. Өздерінің жеке музейін ұйымдастырудағы жинаған тәжірибелерін ағайынды Белослюдовтар Семей қалалық мұражайын құрушыларға үйретіп, бұл істің қыр-сырымен барынша бөлісті. 1911 жылы олар өз жәдігерлері жинағынан қала мұражайына 500 аса қымбат бағалы бұйымдарды сыйға тартты. Жан-жақтан түсіп жатқан заттардың негізінде музейдің коллекциялық қоры құрылып, этнология, археология, зоология, палеонтология, тау ісі сияқты жекелеген бөлімдердің ашылуына негіз болды. Осы кезеңде музей қорында 2296 заттар және 800-ге жуық түрлі атаулы кітаптар тіркелді (Ыбраева, 2019, 93 б.).

Музейді ұйымдастыруда және оның жәдігерлерімен жабдықталуына Верный статистикалық комитетінің 1896–1907 жылдар аралығында басшысы болған белгілі ғалым Н.Н. Пантусов (1849–1909) көп еңбек сіңірді. Музейді физика-географиялық, археологиялық, этнографиялық және ауылшаруашылық бөлімдері құрады. Музей қоры көбіне жеке адамдардың сыйлықтары негізінде толықтырылып отырды. Осы жайында музей меңгерушісі В.Е. Недзведский Санкт Петербургке былай деп хабарлайды: «Өкінішке орай мұражай қорын толықтыру мақсатында жәдігерлер сатып алуға қазынадан еш қаржы бөлінбей отыр. Жәдігерлер көбіне жекелеген адамдардың сыйлықтары негізінде жиналуда» (Ибраева, Құнанбаева, 2016).

Сонымен қатар, музей қоры қалада өткізілетін түрлі көрмелер арқылы да толығып отырды. Атап айтсақ, 1902 жылы Верный қаласында болған бірінші ауылшаруашылық көрмесінен музей көптеген жәдігерлерді сыйға алды. Жинақталып жатқан жәдігерлердің арасында жарамсыздары және зақымдалғандары да болды. Осыған орай, музей қызметкерлері тиісті мамандардың жетіспеушілігінен жәдігерлерді өңдеу жұмыстарына жергілікті ұста шеберлерді пайдаланып отырды.

Жоғарыда көтерілген мәселелерді қорытындыласақ, этнографиялық коллекцияның қорлану үрдісінің бастауларының негізгі алғышарттары, біріншіден, Ресей билігінің жоғары лауазымды шенеуіктері қазақ этнографиясын әр қырынан танытар сан алуан артефактілер жинақтау ісінде үлкен ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізді. Екіншіден, бұл істе қазақ зиялылары да өз үлестерін қосты. Үшіншіден, этнографиялық коллекцияның жүйелі түрде жинақталуына бүкілресейлік және халықаралық көрмелер негіз болды. Төртіншіден, орыс географиялық қоғамы, статистикалық комитет ұйымдарының құрылуы нәтижесінде қазақ өлкесі жүйелі түрде зерттеліп, сол ұйымдардың жасаған экспедициялар барысында этнографиялық коллекциялар қалыптасты. Нәтижесінде, қазақ өлкесінде музейлердің қалыптасуына негіз болды.

Әдебиеттер

Әлімбаев Н. Ресей этнографиялық музей қорындағы (Санкт-Петербург қ.) қазақтың тарихи этнографиясына байланысты құндылықтар хақында. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. Алматы: Қазақ Университеті. 2015. №3 (78). 252-260 бб.

Әлімбаев Н. Ресейдегі қазақ этнографиясының құндылықтары: жинақталу географиясы, құрамы, қалыптасу тарихы. Қазақ тарихы. Алматы: Дала-принт. 2017. №8 (155). 6-11 бб.

Вестник Центрального Музея Казахстана. №1. Алма-Ата: Казиздат. 1930. 126 с.

Жиренчин А. Из истории Центрального музея Казахстана. Вестник Академии Наук Казахской ССР. Алма-Ата. 1947. №8. С.58-61.

Ибраева А.Ф., Құнанбаева Ш.Б. Қазақстан жеріндегі алғашқы музейлердің коллекциялық қорын қалыптастырудың ерекшеліктері. «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2016. № 3 (07).

Касымбаев Ж. История города Семипалатинска (1718–1917 гг.). Алматы: Өлке. 1998. 276 с.

Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алматы: Өнер, 1986. 256 с.

Модестов Н. Исторический очерк. Владимир Иванович Даль в Оренбурге. Оренбург: Тург.Обл.Правления. 1913. 97 с.

Скопа В.А. Вклад статистических комитетов степного края в формирование музейных фондов в последней трети XIX – начале XX в. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. № 2. Ч. 1. С. 185-187.

Ибраева А.Ф. Қазақстан музейлерінің коллекциялық қорын қалыптастырудың теориялық мәселелері. М. Қозыбаев атындағы СҚМУ Хабаршысы. Петропавл: «М. Қозыбаев атындағы СҚУ». 2019. № 1 (42). 89-95 бб.

ORIGINS, DIRECTIONS AND COMPOSITION OF THE PROCESS OF FORMING AN ETHNOGRAPHIC COLLECTION

Museum collections takes a special place among ethnographic sources. Ethnographic collections have always been the most important base of ethnographic research and at the same time, one of the most active means of promoting and popularizing ethnographic knowledge. The study of ethnographic collections is in demand as a resource of cultural values of the material and intangible heritage of the Kazakh people in the context of globalization, especially when traditional everyday culture inevitably goes into the past. The purpose of this article is to determine the prerequisites for the process of preservation of ethnographic artifacts related to traditional culture, economy and everyday life in the Kazakh region in the late XIX – early XX centuries, and to consider the history of the accumulation of this collection in the first museums of the Kazakh region.

Г.Ш. Зуннуова

*Междисциплинарный отдел Национального центра археологии
Академии Наук Республики Узбекистан
г. Ташкент, Республика Узбекистан
zunnuova@yahoo.com*

«ВЕЩНЫЙ МИР» УЗБЕКОВ: ЛОКАЛЬНЫЕ ПРАКТИКИ ГЕНДЕРНОГО ФОРМАТИРОВАНИЯ

Постановка вопроса. Народная культура, имеет ярко выраженные признаки гендера, и чем глубже мы погружаемся в древность, тем явственней проявляется ее «мужской» характер. Хотя мы помним, что знаем, что «предначало» истории освещено матриархальной властью, но помним и то, что свершившаяся революция в образе жизни привела к резкой смене полюсов (Елизаров, 2015). Понятия мужского и женского пронизывают все области человеческой жизни и присущи разным культурам. Эти бинарные оппозиции можно рассматривать с разных ракурсов. Одним из них является связь традиций с гендером. И в этом поле исследования важную роль играют представления о гендерных стереотипах и нормах, принятых в обществе. Австрийский социолог А. Шюц отмечал, что мир повседневности, в который мы все погружены, – это мир матриц и стереотипов, схем и нормативов, распространяющихся как на сознание, так и на поведение (Цит. по: Горчакова, 2003, с.75). Значительная часть... поведения (человека – Г.З.) напрямую зависит от социальных норм и социального контекста (Берн, 2004). В этом смысле можно утверждать, что гендерные ролевые различия в традиционной культуре транслируются как на уровне стереотипа, так и на уровне правил и норм, рамки которых ограничивают поведение мужчин и женщин.

Степень изученности темы. В этом ключе понятия мужского и женского в традиционной культуре связаны с гендерной проблематикой, которая находится в фокусе не только общественного, но и научного внимания как за рубежом (Белинская, 2002; Здравомыслова, 2000;

Клецина, 2005; Пушкарева, 2007), так и в Узбекистане (Алимова, 1991; Алимова, 2008; Алимова 2010; Азимова; Азимова, 2007; Зунунова, 2009). Важной частью традиционной культуры узбеков является материальная культура или другими словами «вещный мир». В развитии общества такая этнографическая триада как жилое пространство, одежда и пища всегда имели очень важное значение для человека и его семьи. Именно в их структуре как в зеркале отражаются такие понятия как мужское и женское, имеющие довольно глубокие исторические корни. Малоизученность этого вопроса, недостаток аналитических работ, где раскрывался бы социальный смысл жизнеобеспечивающей культуры узбеков в контексте гендерной тематики обуславливает научный и практический интерес к теме исследования.

Цель статьи - проанализировать элементы «вещного мира» узбеков, включающие в себя жилое пространство, одежду и пищу в ключе гендерного подхода, показать актуальность теорий гендера для исследуемой темы.

Источники. Локальные практики гендерного форматирования элементов материальной культуры узбеков будут показаны на материалах, собранных в махаллях г. Ташкента, в г. Фергане и селе Миндон Ферганской области Республики Узбекистан в 2000-х годах.

Методология. Анализ этнографического материала (ПМА 1) и научной литературы, связанной с изучением материальной культуры Средней Азии (Наливкины, 1886; Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана, 1966; Хамиджанова, 1974; Шаниязов, 1981; Зунунова, 2013) показывает, что пространство дома, одежда и трапеза у мусульманских народов всегда было локализовано на публичные и приватные элементы, на мужскую и женскую половины. Деление жилища (в том числе костюма и трапезы – Г.З.) на две противоположные части является одной из культурных универсалий, подтверждаемых традиционными практиками различных народов (Байбурин, 1983). Гендерная оптика позволяет связать традиции и образ жизни народа, понятия мужское и женское с гендерными ролями, которым культура различных социумов отводит определенное место. В науке существует множество различных теорий, связанных с разграничением мужских и женских функций в обществе, которые актуальны для нашего исследования. Так, например, с точки зрения социальной психологии человек ощущает на себе нормативное давление и вынужден подстраиваться под общественные или групповые нормы таким образом, чтобы общество не отвергло его (Алимджанова, 2007, с.33) Иногда общество может жестоко наказывать за отказ следовать устоявшимся, традиционным гендерным ролям. Например, в истории становления и развития женского движения в Средней Азии период *худжума*, характеризовался отказом женщин от ношения *паранджи* (женская накидка в виде длинного халата с ложными рукавами, набрасываемая на голову). их стремлением освободиться от *ичкари* (внутренняя часть жилища, предназначенная только для женщин) и принимать участие в общественной жизни, получать образование. Этот процесс сопровождался жестокой борьбой, которая привела к гибели большого количества женщин, заплативших кровью за отказ следовать требованиям традиций (Алимова, 2008, с. 252-257; Бендриков, 1967, с.469).

С точки зрения социологии гендера, которая базируется на концепции социального конструктивизма П. Бергера и Т.Лукмана (Об этой теории см.: Бергер, Лукман 1995) в обществе создаются представления о полах, о феминном и маскулинном, которые зачастую не имеют ничего общего с реальной биологией и физиологией человека. Суть теории выражается в том, что во – первых, гендер конструируется (строится) посредством социализации, разделения труда, системой гендерных ролей, семьей, средствами массовой информации, и во- вторых, гендер конструируется самими индивидами - на уровне их сознания (т. е. гендерной идентификации), принятия заданных обществом норм и ролей и подстраивания под них (в одежде, внешности, манере поведения и т. д.) (Понятие гендерных отношений в России и на Западе). Материалы статьи могут служить дополнительным обоснованием теории социального конструирования гендера. Так, узбекское жилище, одежда и трапеза, можно сказать, и сегодня в большинстве своем ограничиваются рамками гендерных стереотипов и связаны в большей степени с мусульманским мировоззрением.

Каким же образом «мужская» и «женская» сферы отражались в традиционной культуре узбеков, связанной с этнографической триадой или «вещным миром»?

Жилище. Одним из ее элементов является жилое пространство. Усадьба узбеков в начале прошлого века делилась на *ташкар* и *ичкар*, т.е. на две половины: внешнюю гостевую (*ташкар*) и внутреннюю интимную - (*ичкар*). Подобное разделение дома на внешнюю и внутреннюю (интимную) половины имело в начале XX в. социальный смысл, т.к. было связано с положением женщины, сохранением ее традиционной изолированности и запретом показываться на глаза постороннему мужчине.

Гендерная модель дома, его деление на две части мужскую и женскую имеет глубокие исторические корни. Традиция выделения особого мужского помещения очень древняя. Она восходит к периоду общества, когда в каждой общине имелись общественные мужские дома, предназначенные специально для собраний мужчин. С разложением кровнородственных коллективов и укреплением отдельных семей возникает необходимость выделения специального помещения для мужчин в рамках жилого дома. Именно в этом, как считает Г.П. Снесарев, «...следует искать причины столь характерного для Средней Азии деления дома на две половины, если учитывать, что принцип изоляции женщин от всего, что было связано с жизнью мужских союзов, является древним, непреложным законом» (Снесарев, 1963, с.173). Разделение дома на две половины прослеживается в жилище издавна и почти повсеместно, отнюдь не только в странах ислама. Деление на две половины было в Древней Греции и Риме. Л.И. Шайдуллина, например, отмечает, что «в Греции издавна дом делился на мужскую и женскую половины. Последняя называлась гинекея, и вход в нее посторонним мужчинам строго запрещался» (Шайдуллина, 1978, с.123). А.А. Суворова пишет: «Ограничения в контактах с окружающим миром испытывала замужняя женщина детородного возраста в большинстве традиционных обществ древности и средневековья». Исследовательница приводит интересный факт о том, что «в Греции символом семейной женщины была черепаха, никогда не расстающаяся со своим домом» (Суворова, 1996, с.127.).

Структурирование современного узбекского жилища сегодня не всегда происходит по схеме деления на *ичкари* и *ташкари*, но невидимое символично-психологическое деление жилого пространства на мужскую и женскую части сохраняется. Понятие *ичкари* и *ташкари* пока еще остается в большинстве случаев нормой современного узбекского социума и до сих пор определяют образ жизни узбеков.

Одежда. В начале прошлого века женщина, находясь в *ичкари*, осознавала свой социальный статус, и понимала, что «имеет право» появляться вне дома в *ташкари* (в мужском пространстве) только надев *паранджу*, которая фактически являлась имитацией женской половины дома.

В советский период, можно сказать, произошла некоторая деконструкция гендерных взаимоотношений, женщины получают возможность свободно работать, их одежда становится более открытой, они начинают свободно без традиционного покрывала *паранджа* выходить за пределы дома.

Но как показывают полевые материалы, традиции ролевых норм продолжают существовать в психологии женщин узбечек.

В настоящее время можно наблюдать несколько моделей гендерного форматирования в практиках женского одевания. Первая связана с «двойным стандартом» женщин. Если на работе они презентуют себя с непокрытой головой, то дома в семье перед мужем, свекровью и свекром, соседями женщина продолжает ходить в платке, штанах и платье широкого покроя, легитимируя это практичностью. В замкнутом мире *махалли* женщина остается традиционной, выходя на улицу, вдали от дома под влиянием среды становится современной (ПМА 2). В данном случае можно утверждать, что «у себя дома», в *махалле* общественное мнение регулирует поведение женщины, вне своей среды ограничительные меры как бы ослабевают и приводит к своеобразной смене понятий *ичкари* и *ташкари*, когда во внешнем пространстве женщина надевает открытые наряды, а внутри *махалли* – закрытые. Стремление выглядеть современной и необходимость придерживаться традиционных норм, иногда порождает такого рода «компромиссные варианты» (Горшунова, 2001, с.20).

Вторая модель связана с закрытой одеждой, называемой хиджаб, который мыслится некоторыми слоями узбеков как возвращение к национальной одежде. По мнению респондентов, хиджаб создает вокруг женщины как бы защитное пространство, аналог автономного жилища типа *ичкари*, которое удерживает мужчин на расстоянии. Среди причин, по которым женщины узбечки решили надеть хиджаб, есть как религиозные, так и практические. Как отмечают исследователи закрытая скромная одежда женщин говорит о стабильности и материальном благополучии брака, а открытая наоборот. (Наспо, 2016, с. 9-14; Лебсак-Клейманс, 2010, с. 24). Но в случае с хиджабом мы видим, что, по мнению опрошенных женщин, хиджаб облегчает доступ к социальной среде: завоевание уважения (ПМА 3) и борьбу с мужским домогательством (ПМА3). Поэтому с нашей точки зрения хиджаб презентует в том числе, борьбу с экономической нестабильностью в семье, позволяя женщине работать, чтобы поддерживать материальное благосостояние в семье. Интересно отметить, что на начальном этапе периода независимости Узбекистана хиджаб запрещался и среди многих женщин в моду вошли парики, как символ покрытия головы. Интервью показывают, что не

все молодые женщины надевают хиджаб по своей воле. Порой это условие при заключении брака (ПМА 4). Другая часть женщин отмечала, что вхождение в хиджаб это надежда от избавления личных проблем, надежда на «чудо» (ПМА 5). Часть женщин надевают хиджаб, повинаясь своеобразной моде. Наблюдения автора показывают, что открытые части тела: лицо и руки, многие из них молодых женщин украшают обильной косметикой и красивым маникюром. Одежда типа хиджаб в продаже представлена для различных слоев населения и отличается своеобразным «модным» ассортиментом.

Третья модель связана не просто с современной одеждой, а именно с брюками, которую хотелось бы выделить отдельно. История вхождения брюк в национальную культуру узбеков начинается с советского периода, когда на страже традиций стоял мизонизм (Отрицательное отношение к новому, к переменам образа жизни, к новым идеям), питавший в том числе гендерные стереотипы в одежде. Стремление женщин носить брюки проявилось в незапамятные времена, но постоянно сталкивалось в истории с сильнейшим противодействием обычая. Появление женщины в брюках в общественных местах ещё совсем недавно воспринималось не просто как мода, а как скандальная выходка, угроза общественной нравственности (Гофман, 1994). Среди женщин узбеков Ташкента женские брючные костюмы получают распространение в 70–80-е гг. XX века. Но старшее поколение было против женской одежды, похожей на мужскую, которая, по поверью, могла накликать смерть мужа или близкого родственника. Поэтому брюки, используемые в качестве одежды молодыми девушками и женщинами, по сей день людьми старшего возраста воспринимается отрицательно (Зунунова, 2013, с. 134).

Пища. Третий элемент этнографической триады – пища. Она в традициях узбеков как жилое пространство и одежда также ранжируется по признаку пола. Каким же образом, гендерное форматирование проявлялось в кулинарных традициях семьи?

В семейном кругу пища подается, следуя традиционной иерархии рассаживания за столом. В повседневной жизни правила этикета предполагают, что хозяин дома должен сидеть во главе стола, мужчины постарше – справа, мужчины помладше – слева, женщины и дети в нижней части стола или за другим столом. Согласно этнографическим материалам, у узбеков «левое», приближенное к выходу место в доме считалось женским пространством, а также областью пребывания зависимых групп населения с низким социальным статусом (дети, бедные и т.д.). Правая половина дома являлась мужской. Она имела высокий, относительно «левого», семиотический статус (ПМА 6.).

Как отмечала исследовательница В. Лелеко «субординация мест застолья – устойчивый, «архетипический» топос застолья, встречающийся во многих культурах и сохранившийся до нашего времени» (Лелеко, 2002, с.221). Н.А. Морозов говоря о распределении пищи в семье отмечал, что большая или лучшая часть пищи может предназначаться либо самым слабым (дети, старики) (или самым уважаемым – Г.З.) членам семьи, либо вносящим наибольший вклад в ее выживание – интенсивно работающие мужчины» (Морозов, 2012, с.20). Социологические опросы среди узбеков села Миндон показывают, что 88% опрошенных при распределении пищи предпочтение отдают самым уважаемым (свекр и свекровь) и мужчинам, занимающим более высокую ступень в гендерных взаимоотношениях (ПМА 7).

Говоря о традициях кулинарной составляющей узбеков, нужно отметить, что к женщине в узбекской семье как, впрочем, и во многих других странах мира независимо от вероисповедания, предъявляется умение хорошо готовить. Узбечка или ее родители, априори вступая в брак как бы заключают «контракт» с тем, что в новой семье молодая невестка будет проявлять свои кулинарные способности и порядок на кухне. Ведь не зря по традиции девочек в узбекской семье учат готовить. В интервью с невестками, не раз приходилось слышать, что жених на одном из свиданий спрашивал, хорошо ли его избранница умеет готовить (ПМА 8). Многие свекрови оценивая свою невестку говорят «кўли ширин» или «кўли бемаза» (хорошо или плохо готовит). Можно сказать, что женщина, которая не может обеспечить едой свою семью, ставит под угрозу не только свою репутацию, но и существование самой семьи. Еда выступает как составная часть семейных отношений и является как бы маркером ее отношений с родителями, мужем, детьми. Благодаря своим кулинарным усилиям женщины не только утверждают себя как настоящие женщины, но будучи как бы «производителем и дистрибьютером» пищи несет в себе значительную власть и силу, которая управляет средством общения. Здесь можно говорить о правомерности поговорки о том, что «путь к сердцу мужчины (или к родителям мужа и другим членам семьи – Г.З.) лежит через желудок». Еда – это прежде всего подарок, который женщина обязана дарить. Однако, как показал Марсель Мосс, обязательство получать может быть столь же сильным, как и обязательство отдавать (См. об этом: Мосс, 1996). Т.е. можно говорить, что кулинарные способности женщины могут

рождать и хорошее отношение к ней. Таким образом, деятельность женщин, связанная с питанием, представляется жизненно важной для поддержания гендерного баланса в семье. Вследствие чего возникает традиционный гендерный образец, как с точки зрения нагрузки на женщину, так и с точки зрения женской роли. Но полевые исследования показывают, что гендерный порядок кулинарной составляющей может меняться. В городских молодых семьях в некоторых случаях молодые мужчины могут готовить сами. Или же пожилые мужчины, в молодости, обучавшиеся на повара, в старости применяют свои кулинарные способности для обеспечения едой всю расширенную семью. То есть здесь мы можем говорить об образовании некой «трещины» в традиционном гендерном порядке, где прерогативой приготовления домашней еды является женское участие, а общественной (например, большое количество плова для обрядов)- мужской.

Каким образом гендерное форматирование кулинарной составляющей проявлялось в обрядовой сфере? Обрядово- ритуальная жизнь узбеков очень четко еще до сих пор очерчивает мужское и женское пространства, корни которых лежат в родстве по пище. Семенов Ю.И. отмечает, что «у многих народов доклассового общества существовала свобода добрачных отношений полов (под браком здесь понимается индивидуальный брак). Но она отнюдь не означала отсутствие какого-либо социального регулирования. Добрачные половые отношения, как и все прочие (брачные, внебрачные), регулировались акойтным (по более привычной терминологии - экзогамным) запретом. Люди, принадлежавшие к одному роду, не могли вступать в половую связь» (Семенов, 1998). В этом контексте можно трактовать и феномен родства по пище. Если человек ел одну и ту же пищу с другими, то можно сказать, что его объединяло с общиной не только родство по крови, но и родство по пище. По нашему мнению, именно здесь таятся причины разделения трапез по гендерному признаку. Запрещение женщинам принимать пищу вместе с мужчинами очень широко распространено и встречается в большинстве традиционных культур (Байбурин,1990, с.137). Отчасти это объясняется древними представлениями о соотношении еды и полового акта (См. об этом: Байбурин,1990). Совместная же еда жениха и невесты в свадебном обряде, известная во многих традициях, знаменует собой их вступление в интимную связь. В узбекской традиции, например, молодоженам перед первой брачной ночью дают выпить сладкую воду из одного сосуда. Вообще феномен «родства по пище» имеет богатую семантику. Как отмечает Ю.И. Семенов «уже в раннем обществе способом закрепления ...связей между индивидами, принадлежащими к разным коллективам, стал обмен пищей» (Семенов,1998). Так, например, в Сурхандарьинской области Узбекистана в знак согласия стороны невесты на брак сватов «кормили» топленным маслом. На вопрос «калай, оғиз мойландими» (дословно: ну как, смазали рот маслом? или в переносном: дали согласие на брак?) следовал ответ: “ха мойланди” (Файзуллаева,2010, с. 121), т.е. посредством пищи устанавливались родственные связи. В узбекских свадьбах ритуал кормления тортом, который вошел в традицию узбеков, молодыми будущими свекровей и тещ символизирует установление родственных связей. Отголоском родства по пище является и обычай, наблюдавшийся среди узбеков Ташкента и села Миндон Ферганской области Узбекистана на обряде Мавлюд (Зунунова,2020,с.27), где одним из ритуалов является передача по кругу сосуда со сладкой водой или молоком, из которого участницы церемонии пьют по глотку(Зунунова,2020,с.24). Реликтом отношений родства по пище у узбеков является также, отношение к сватам (куда), важная роль которых сохраняется в обрядах жизненного цикла. В селе Миндоне Ферганской области Узбекистана их принято располагать в отдельном пространстве (ПМА 9). В прошлом куда являлся представителем другой общины, откуда пришла келин (невестка) (Басилов,1996, с.99-114). В мифологизированном сознании древнего человека чужой считался носителем вредоносной магии, колдовства, обладающего разрушительной силой для его собственного кровнородственного коллектива (Фрезер,1980). Поэтому при посещении общины иноплеменниками проводились специальные магические ритуалы, направленные на нейтрализацию враждебного воздействия (Фрезер,1980). Таким образом, видимо, устанавливалось родство по пище. М. Юнг писал: «... община, престиж, родство – все это осмысливается и выражается через пищу» (Young, 1971, с.146: Цит. по: Бутинов, 1990, с. 68). Э. Стразерн указывал, что «папуасы создают между собой родство по пище, когда двое, стоя рядом, едят одну и ту же пищу, скажем, плод с дерева...» (Strathern, 1977, с. 508: Цит. по: Бутинов, 1990, с. 68). Этнолог С.Н. Абашин отмечал, что нередко община определяет себя прежде всего как сообщество, которое совместно проводит обряды (Абашин, 2001, с.210). В Миндоне - «сообщество вместе участвующих в трапезе» *ошлаш* (Басилов,1996, с.99-114) или *якка товок, яккавора(ПМА 9)* . Исходя из этого, можно заключить, что членов общинной трапезы связывает родство по пище

Несмотря на изменения в пищевой культуре узбеков, в современный период в обрядовых и гостевых трапезах очень ярко выражена половозрастная градация, особенно в сельской местности. Хотя городская узбекская культура на данном этапе допускает проведение ритуальных, праздничных трапез за пределами дома, в кафе и ресторане, тем не менее в этих случаях мужчины приглашаются с утра, а женщины к обеденному времени или во время свадебного торжества образуют мужской и женский столы. Если помещение ресторана имеет два зала, то женщины сидят в малом зале, а мужчины – в большом.

Сравнение повседневной и обрядовой трапез показывает, что в семейном кругу пища подается в одном пространстве, но следуя традиционной иерархии рассаживания за столом. Во время обрядового застолья распределение пищи также ранжируется по статусу и возрасту, но этот процесс происходит в двух разных пространствах (мужском и женском) и имеет некоторые различия. Одно из них определяется временной характеристикой. Если в женском пространстве распределение блюд происходит в двух временных плоскостях: во время обряда и после него, когда женщины уносят с собой «ответные» тогора (чаша с печеным или другими блюдами) с эквивалентом или избытком принесенной на обряд пищи, то в мужском пространстве, только во время обряда.

Различия в распределении обрядовой пищи мужчинам и женщинам заключается в качественных и количественных характеристиках. Так, в обрядовом угощении для мужчин преобладают мясные блюда. Если проводимый обряд со знаком «радость», то в некоторых семьях для мужчин среднего возраста и высокого статуса на стол ставится спиртное, которое уже в годы советской власти в некоторых случаях стало представлять собой символ гостеприимства. Исследования показывают, что преобладание мясных продуктов на мужском столе связано с тем, что мясо считается мужской пищей, которая демонстрирует доминирующий мужской статус и власть. Исследователи отмечают, что часто женская роль ассоциируется с подчиненной функцией, тогда как мужская – с господствующей (См. об этом: Степанова, 2005, с. 9-23). Считается, что мужчины чувствуют власть, когда едят блюдо из мяса (См. об этом: Сохань, 2011). Особенно если трапеза проходит в общественном месте. Мясная пища является в узбекском социуме, как и во многих других пищах социально значимой, маркером богатого слоя населения. Следует отметить, что исследователи отмечают, что в поедании мясной пищи отражаются остатки каннибализма (Сохань, 2011), а Э. Канетти, рассуждая о психологии еды, отмечает, что во время совместной трапезы демонстрация зубов (еще на заре социального генезиса) выступала показателем силы и мощи, способности защитить свое и при надобности отобрать чужое – для того чтобы выжить (Канетти, 1997: Цит. по: Сохань, 2011).

Наблюдения показывают, что несмотря на то, что мужской стол изобилует мясным ассортиментом, тем не менее отличался от женского менее разнообразным меню. Для женщин стол сервируют более тщательно, облагораживая его различной выпечкой и салатами. Объяснить такую модель распределения пищи можно особенностями восприятия мужской и женской психологии. По мнению исследовательницы Л. Н. Собчик, у женщин преобладает вербальный интеллект (Собчик, 2002, с. 13-15, 19: Цит. по: Серов, 2003, с. 41.), который влияет, в том числе на женскую способность не только оценивать, в данном случае разнообразие и богатство достархана (дословно: скатерть, в переносном смысле угощение), но и рассказывать в эмоциональной форме о том, на каком обряде они побывали, что важно для хозяев мероприятия. Такую форму передачи новостей можно назвать слухом или молвой, которая «обязательно подвергается ...циркуляции» (Рождественский, 1979, с. 194), так как человек поделившись информацией независимо от того позитивной или негативной, «чувствует психологическое облегчение» (Рождественский, 1979, с. 194). Исследователи отмечают, что сплетни и слухи способствуют формированию общественного сознания (Байранбекова, Казиева 2015) или мнения. Можно сказать, что в традиционном обществе, каковым является исследуемый регион (исследуемый социум является симбиозом традиционного и современного общества, где традициям отводится большое значение) молва являлась самой действенной формой передачи информации.

Гендерно- очерченное пространство, касающееся еды, можно до сих пор встретить в обряде Бибисешанба (Маликов, 2016, с. 581-583), где пищу с обрядов нельзя есть мужчинам (ПМА 9).

Выводы. Таким образом, мы видим, что деление на мужское и женское отражается в жилом пространстве, традиционной одежде и трапезе узбеков, что подчеркивает особенности модели социальных отношений, действующих в узбекской семье. Понятие мужское и женское можно характеризовать с нашей точки зрения терминами *ичкари* и *ташкари* являющиеся не только локальной особенностью структурного деления жилого пространства, но охватывающей и весь

образ жизни узбеков. Можно сказать, что среди узбеков термин *ичкари* воспринимается как женский стереотип поведения, а *ташкари* как мужской.

Наблюдения показывают, сегодня продолжается процесс следования традиционным гендерным ролям.

Несмотря на то, что в условиях атеистического прессинга (Хасанов, 2011, с. 479) в годы советской власти произошло, некоторое размывание гендерных норм в узбекском социуме, в том числе и в жилом пространстве, в одежде, в праздничном и ритуально- обрядовом этикете тем не менее гендерные установки до сих пор живучи в мировоззрении узбеков, тем более, что несмотря на политику Узбекистана, направленную на равенство гендерных взаимоотношений (Закон Республики Узбекистан, 2019; Гендерное равенство, 2020), религиозная составляющая узбекского социума в некотором смысле в последние годы усиливает понятия нельзя/ можно в гендерно-очерченных пространствах.

Одной из причин сохранения деления на мужское и женское в традициях узбеков исследователи видят и в постоянном возобновлении патриархальных принципов взаимоотношений в семье от поколения к поколению, что является результатом гендерных тенденций воспитания (Азимова, Шермухамедова 2007, с.332-353).

Подводя итог можно сказать, что материалы статьи, отражающие социальные, в том числе гендерные взаимоотношения в семье, являющейся прообразом современного социума, подтверждают теорию социального конструирования гендера.

Литература

Абашин С.Н. Миндонский цирюльник // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. IV. М., 2001. С. 198-218.

Азимова Н. Свадебная обрядность узбеков: модель гендерной иерархии в семье // http://education.gender-az.org/index.shtml?id_doc=95

Азимова Н., Шермухамедова Ж. Гендер и семья // Введение в теорию и практику гендерных отношений. Ташкент.2007; С.332-353.

Алимджанова Д. Понятие гендера // Введение в теорию и практику гендерных отношений. Ташкент.2007. С. 31-43.

Алимова Д.А. Взгляд историка на женский вопрос//Д.А. Алимова История как история, история как наука.ч.1. История и историческое сознание. Ташкент «Узбекистан».2008. С.252-277.

Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии: история изучения и современные проблемы. –Т.: Фан, 1991. 133 с.

Алимова Д.А. Существуют ли гендерные конструкции в историографии Центральной Азии трех эпох (колониальной, советской и современной)? // Диалог со временем. 2010. Вып. 32. С. 212-223. //: http://roii.ru/r/1/32_11

Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983.188 с.

Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. – Л.: Наука, 1990. 165 с.

Байранбекова М.А., Казиева М.А. Слухи и сплетни и их роль в современном обществе //Bulletin of Medical Internet Conferences (ISSN 2224-6150) 2015. Volume 5. Issue 12//cyberleninka.ru/article/n/sluhi-i-spletni-i-ih-rol-v-sovremennom-obschestve/viewer

Басилов В. Н. Суннат - той в ферганском кишлаке // Этнографическое обозрение, 1996. № 3.С.99-114.

Белинская Е.П. Исследования личности: традиции и перспективы / Е.П. Белинская // Социальная психология в современном мире / под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. М.: Аспект Пресс,2002. С. 42-61.

Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. М., 1960.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: «Медиум», 1995. 323 с.

Берн Ш. М. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения. 2007.320 с. //<https://bookap.info/popular/bern/gl10.shtml>// Время обращения 30.10.2020.

Бутинов И.А. К вопросу о концепции родства // Советская этнография. № 3, 1990. С. 65-75.

Горчакова В. Г. Современные подходы к исследованию пола // Акмеология, № 4, 2003. С. 73-78.

Горшунова О.В. Внешний облик узбекской женщины: эволюция эстетических представлений (конец XIX- начало XXвв.)// ЭО. №5,2001. С.18-30.

Гофман А. Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. – М., 1994. – 160 с.

Елизаров Е.Д. Великая гендерная эволюция: мужчина и женщина в европейской культуре. Санкт-Петербург. 2015.//

<https://books.google.co.uz/books?id=ZnQ7DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
Время обращения 30.03.2021.

ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН О ГАРАНТИЯХ РАВНЫХ ПРАВ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ДЛЯ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН. 17 АВГУСТА 2019// [HTTPS://LEX.UZ/DOCS/4494873](https://LEX.UZ/DOCS/4494873); Гендерное равенство в Узбекистане в центре обсуждения с депутатами парламента. 15 мая 2020 г.// <https://www.uz.undp.org/content/uzbekistan/ru/home/presscenter/pressreleases/2020/05/gender-equality-in-uzbekistan-in-the-focus-of-discussion-with-mp.html>

Здравомыслова Е. А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина // Социологические исследования. 2000. № 11.с.15-24.

Зунунова Г.Ш. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX – начало XXI в.). М., 2013. 320 с.

Зунунова Г.Ш. Отражение гендерных взаимоотношений в жилом пространстве узбеков // Общественное мнение. Права человека. – Ташкент, 2009. – № 3. – С. 141-146.

Зунунова Г.Ш. Реликты экономических отношений ранних обществ в традициях узбеков// АCADEMY (журнал Российской Федерации.). №.8(59). 2020. С. 23-29.

Канетти, Э. Масса и власть. М.: «Ad marginem», 1997. 528 с.

Клещина И.С. Гендерная идентичность и права человека: психологический аспект. Электронный ресурс. 2005.

Либсак-Клейманс А. В. Долгосрочное прогнозирование моды на основании социологической модели циклических изменений // Вестник Российского университета Дружбы народов. Серия: социология. № 3. 2010.С.24-33

Лелеко В. Д.Пространство повседневности в европейской культуре. СПб., 2002. 320 с.

Маликов А.М. Культ женской «святой»- Биби Сешанба в долине среднего Зеравшана // ЗБОРНИК ДАКЛАДАЎ І ТЭЗІСАЎ VII МІЖНАРОДНАЙ НАВУКОВА- ПРАКТЫЧНАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ «ТРАДЫЦЫІ І СУЧАСНЫ СТАН КУЛЬТУРЫ І МАСТАЦТВАЎ» (Мінск, Беларусь, 24–25 лістапада 2016 года). Выданне ў двух тамах. Том 1. Мінск «Права і эканоміка». 2017, с.581-583.

Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966. 172 с.

Морозов Н.А. Пища «богатая» и «бедная»: пищевые маркеры социокультурных иерархий // Этнографическое обозрение. № 5.2012. С. 13-23.

Мосс М. Очерк о даре // Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц., послесловие и комментарии А. Б. Гофмана. М., "Восточная литература", РАН 1996.

Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщин туземного оседлого населения Ферганской долины. Казань, 1886.

Напсо М. Д. (2016). Мода как социокультурный феномен // Человек и культура. № 4. 2016. – С. 9-14. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=20129

ПМА 1. Полевые материалы автора. Махалли г. Ташкента Кукча, Куштут, Сагбон, Самарканд дарвоза и др. 1996,2001-2003,2007, 2011-2014; село Миндон 2012-2014.

ПМА 2. Полевые записи автора. Махалли г. Ташкента Кукча, Куштут, Сагбон, Самарканд дарвоза и др. 1996,2001-2003,2007.

ПМА 3. Полевые материалы автора. г. Ташкент махалля Самарканд Дарвоза 2009г, г. Фергана 2004 г.

ПМА 4. Полевые материалы автора. г. Ташкент. Махалля Самарканд дарвоза. 2001, 2009.

ПМА 5. Полевые материалы автора. г. Ташкент махалля Себзор 2020, махалля Бахор 2021.

ПМА 6. Полевые материалы автора. Полевые материалы автора. Село Миндон Ферганской области Узбекистана.2012-2014; махалли г. Ташкента 2000-2009, 2015.

ПМА 7. Социологическое анкетирование в селе Миндон Ферганской области Узбекистана группой этнологов Отдела Этнологии и Антропологии. 2014.

ПМА 8. Полевые материалы автора. г. Ташкент махалля Бахор 2008.

ПМА 9. Полевые материалы автора. Село Миндон Ферганской области Узбекистана.2012-2014

Понятие гендерных отношений в России и на Западе //http://www.econcover.ru/eccovs-807-2.html 30.110.20

Пушкарёва Н. Л. Гендерная теория и историческое знание. – СПб.: Алетейя, 2007 . 496 с.

Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. М.,1979.224 с.

Семенов Ю.И. Парование // Семёнов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск 2. История первобытного общества.1998. 192 с. Электронный ресурс. // https://scepstis.net/library/id_1151.html // Время обращения 30.10.2020.

Серов Н.В. Цвета «женской логики» // «Цвет культуры: психология, культурология, физиология». СПб., 2003. 672 с.

Снесарев Г.П. Традиции мужских союзов в ее позднейшем варианте у народов Средней Азии. МХЭ. М. 1963.

Собчик Л. Н. Диагностика психологической совместимости. Еще раз про любовь (психолог о любви, о семье, о детях). СПб.,2002. 80 с.

Сохань И. В. Тоталитарный проект гастрономической культуры (на примере сталинской эпохи 1920-1930) – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2011. – 232 с. Электронная версия.

Степанова Л.Г. Гендерная асимметрия в семейных взаимоотношениях // Семейная психология и семейная терапия. № 4. 2005. С. 9-23.

Суворова А.А. Женщина и ислам // Индийская жена. - М., 1996. - 247 с.

Файзуллаева М. Ўзбек таомлари билан боғлиқ анъаналар. Тошент: YANGI NASHR., 2010.

Фрезер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. М., 1980. Электронный ресурс. // [http://www.psylib.ukrweb.net/books/freze01/index .htm/](http://www.psylib.ukrweb.net/books/freze01/index.htm/) (дата обращения: 18.06.2020).

Хамиджанова М.А. Материальная культура матчинцев до и после переселения на вновь орошаемые земли. Душанбе, 1974.

Хасанов А.А., Аширов А.А., Бабаджанов Б.М. // Узбеки. М., 2011. С.471-500.

Шайдуллина Л.И. Арабская женщина и современность (эволюция ислама и женский вопрос). М., 1978. 200 с.

Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х. Этнографические очерки материальной культуры узбеков конца XIX - начала XX в.-Ташкент, 1981. 126 с.

Strathern A. Melna Food-Names as an Expression of Ideas on Identity and Substanca // J. Polynesian Society, 1977. V. 86. № 4.

Young M.W. Fighting with Food. Cambridge, 1971.

«SUBSTANTIAL WORLD» OF UZBEKS: LOCAL PRACTICES OF GENDER FORMATTING

In the article, the elements of the “material world” of the Uzbeks, which include an ethnographic triad: housing, clothing and food are presented in the key of gender optics. The author approaches the comprehension of the collected field material from the point of view of the concept of social construction of gender. It is noted that despite the fact that under the conditions of the atheistically tinged policy of the Soviet regime, there was some erosion of gender norms in Uzbek society, including in the living space, costume, every day, festive and ritual-ceremonial etiquette of eating, nevertheless, gender attitudes are still tenacious in the worldview of Uzbeks, especially since despite the policy of Uzbekistan aimed at equality of gender relations, the religious component of the Uzbek society, in a sense, in recent years, has strengthened the concept of “can’t / can”, marking gender-delineated spaces. It is shown that one of the reasons for the preservation of the division into masculine and feminine in the traditions of Uzbeks is the constant renewal of patriarchal principles of family relationships from generation to generation, which is the result of gender upbringing tendencies. The author reveals the thesis that the concepts of *ichkari* and *tashkari*, reflecting the internal and external space of the Uzbek estate at the beginning of the twentieth century, currently continue to determine the family lifestyle of Uzbeks, although the border between male and female is reflected mainly in the spiritual-psychological and ritual-symbolic spaces. The article is based on the author's field materials collected by the author in the *makhallas* (neighboring community) of Tashkent, Fergana, as well as in the village of Mindon, Fergana region of the Republic of Uzbekistan in the 2000s.

Д. Ескекбаев

*Қазақстан мәдениетінің ғылыми-зерттеу институты
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
d.eskekbaev@mail.ru*

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ АУЫЛ ТАРИХЫ НЕМЕСЕ ТАҒДЫРЫ ТАРИХ БОЛҒАН ТҰЛҒА ТУРАЛЫ

Елбасымыз өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында «Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде мақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деген ұлағатты сөздерінің дәл қазіргі уақытта терең тарихи маңызы бар. Биылғы жыл басында Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында халықтың көкейінде жүрген шетін мәселелерді қозғай келе тарихымыз тереңде, талабымыз беріде екендігін; тарихшыларымыз бар, тарихқа қызығатындарымыз бар бәріміз жабылып қазақ тарихының тереңіне бойлай алмай жүргенімізді ескерте келе «мен құзырлы органдар мен отандық телеарналарға мемлекеттік тапсырыстың белгілі бір бөлігін міндетті түрде тарихи тақырыптарға бағыттауды тапсырамын», - деп баса айтты. Осы тұрғыдан алғанда мемлекет басшысының жоғары деңгейде қозғау салған бағдарламалық мақаласының іс жүзінде жүзеге асырылуы тек қана тарихшылар мен өлкетанушылардың зерттеулерімен ғана емес, жалпы жергілікті жерлерде көпшілік болып қоғамдасып ат салысқанда нәтижелі болары анық. «Туған өлке-

туған жер», «ауыл тарихы - ел тарихы» мемлекеттік бағдарлама аясында бұған білім беру саласындағылар, әсіресе ауылдық жерлердегі мектеп ұстаздары Қазақстан тарихын оқытуда өлке тарихының деректерін жинақтап күнделікті дәрістерде, тәрбиелік шараларда қолданып отырса көтеріліп отырған мәселелер ұрпақтар санасынан берік орын алып туған өлке, өскен жеріміз тарихына қанығып қана қоймай оны бұрынғыдан да тереңірек біліп, сезініп бойларында Отан сүйгіштік рухы әлдеқайда жоғары болатыны сөзсіз. Бұл жерде баса назар аударатын мәселеле өлке тарихын білу рухани жаңғырудың, ұрпақтар сабақтастығын сақтаудың да бір жолы екендігіне мән бере білу маңызды болмақ. Ауылдық мектептерде «Өлкетану» сабақтары дербес пән ретінде оқытыла қоймаса да сабақтан тыс үйірме, факультативтік сабақтар ұйымдастырылып жатса, ол тек шәкірттер үшін ғана емес ұстаздар қауымының өзінің де құштарлығын туғызып, біліктілігін арттыра түсері анық. Ауыл мен қазақ біртұтас бір ұғым, ауылдың тарихы ол қазақтың тарихы.

Қазақ халқы өз тарихында талай-талай зобалаң, зұлматты жылдарға толы қилы замандарды басынан өткергені белгілі. Кішкентай ауылдың да тамыры терең үлкен тарихы бар. Осы тұрғыда бір адамның тағдырын арқау ете отырып қазақ тарихының бір бөлшегі іспеттес шағын ауыл тарихына да тарихнамалық шолу жасауды мақаланың өзекті бір мақсаты ретінде қарастырып отырмыз. Халқымызды қынадай қырған ұлы аштықтан кейін 1933 жылдың көктемінде Жаңаарқа топырағында аман қалған ауылдар бас құрап, мойынсерік ТОЗ-дарға ұйымдасты. Солардың бірі болып 4-ауыл атанған қазіргі Ескене ауылы да «Үлгілі», «Талдыбұлақ», «Ленин», «Оқкөмген», «Қызылоба» сияқты ұсақ мойынсеріктер бірігіп, кейіннен іріленіп колхозға айналған бір кездері кеңестік дәуір салтына сай «Ленин» колхозы атанғанын қазіргі уақытта кейінгі толқын жастар түгілі уақыт тезінен өтіп аға ұрпаққа айнала бастаған біздің замандастарымыз да ұмыта бастаған.

Кезінде ұлтымыздың ұлы перзенті Шоқан Уәлиханов: «Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет», - деген тағылымды да терең ой айтқаны белгілі. Сол қиын заманға қарамастан артель, мойынсеріктермен бірге ашылған мектептердің алғашқыларының бірі тарихи деректер бойынша «Үлгілі» бастауыш мектебі болып ол кейіннен ұсақ колхоздар ірілене бастаған тұста «Талдыбұлақ орталау мектебіне» айналған екен. «Азаматына қарап ауылын таны» демекші әр ауылдың өзінің абырой тұтар тұлғасы болады. Солардың бірі ел азаматы Әбілғазы Күленов ағамыздың тағдыры мен өнегелі істері көпке үлгі боларлық. Ұлы Отан соғысынан кейінгі қиын-қыстау кезеңге қарамай Талдыбұлақ орталау мектебінің бүгінгі, яғни орта мектеп дәрежесіне жетуіне бірден-бір себепкер болған осы ауылдың тумасы, жас болса да жастайынан бас бола білген Әбекеңнің бастамашыл еңбегін ерекше атап өткен жөн. «Таулардың биіктігі алыстаған сайын көрінеді» дегендей арада жылдар өтсе де ауыл тарихының жаңа бір тың бетін бастап, қолдан саз балшық илеп «саман кірпіш» құйып мектеп салғанын ауыл тұрғындары күні бүгінге дейін ұмытпай ілтипатпен еске алады.

Көпшілікке түсінікті болуы үшін ұстаздарға ұстаз болған Әбілғазы ағамыз туралы қолымызда бар ғұмырбаяндық деректерге шолу жасап, тоқтала кетейік. Ұлы Отан соғысы басталған жылдары небары сегіз-ақ кластық білім алып үлгерген ауыл баласы жастығына қарамай соғыс жылдарында Талдыбұлақ, Ленин колхоздарында есепшінің көмекшісі, бухгалтер болып буыны қатпай жатып еңбекке ерте араласса да болашағын біліммен байланыстырған саналы жас мүмкіндік туған ара кідік тұстарда оқуын жалғастыруды да бір сәт ұмытқан жоқ. Сол бір аласапыран жылдар тарихын Жаңаарқалық қарт педагог, ғұмырының жарты ғасырдан астамын ағартушылық қызметке арнаған Садықбеков Жәмпейіс ақсақал «Өмірімнен» деген естелік жазбасында: *«Мен 1941 жылдан 1943 жылға дейін Түгіскен мектебінің мұғалімі, кейіннен директоры болып қызмет атқардым. Күленов Әбілғазы 1941-1942 оқу жылдарында Түгіскен мектебінің 9-класында оқитын. Кейіннен партия басшысы, совхоз директоры сияқты қызметтерді абыроймен атқарып жүр»,* - деп еске алады [1, 34].

«1934 жылы Өркендеу мектебінің негізі қаланды. Саз балшықтан Мәтен ұстаның басшылығымен тұрғызылған бұл мектепте 1957 жылға дейін балалар оқытылды. 1953-1954 жылдардан бастап мектепке жаңадан мұғалімдер келе бастады. Әбілдин Серік, Тоғандықов Түсіп, Қосшығұлов Кәрімбек, Бейсенбаев Сәтекбай, Қабаев Оралбай, Тәжитов Зәрубай, Күленов Әбілғазы, Пешкова Галина Павловна, Смирнова Валентина Дмитриевна, Тасжанов Қамажан, Тайгөков Мырзахан, Әбдірахманова Рысжан, Жақыпов Шұға, Әбдірахманов Хамит, Бөлекбаева Бибіжан, Төкенов Білал, Дүйсенбеков Төлеухан т.б. ұстаздар еңбек етті. Мектеп директорлары болып Қабаев Оралбай, Әбілдин Серік, Тәжитов Зәрубай, Күленов Әбілғазы, Әбдірахманов Хамит, Тайгөков Мырзахан, Тасжанов Қамажан, Балтабаев Дихандар қызмет атқарды», - деп жазады шерлі жылдар шежіресін зерттеген жергілікті өлкетанушылар [2, 121].

Алдына қойған мақсатына тек жүйелі білімнің арқасында ғана жететінін жете түсінген Әбекең соғыс аяқталған соңғы 1946 жылы аудан орталығындағы № 1-ші қазақ орта мектебінен 10-класты тәмамдап, аттестат алған соң алдымен Қарағандыдағы Молотов атындағы мұғалімдер институтының тарих факультетін (1949), бірер жылдардан соң Қарағанды Педогогикалық Институтын сырттай (1961) оқып бітіріп жоғары білімді педогог дәрежесіндегі дипломға ие болды. Ұстаздық еңбек жолын 1949 жылы Талдыбұлақ жетіжылдық (орталау) мектебінде мұғалім болудан бастап тарих, география және орыс тілі пәндерінен сабақ берген, 1951-1954 жылдары осы мектептің директоры қызметінде білім беру жолында ұйымдастырушылық қабілетімен таңылған жас маман аудандық партия ұйымының ұсынысымен, заман талабына сай құрылған Жаңаарқа аудандық машина-трактор станциясының (МТС) аймақтық инспекторы (1954-1955) қызметіне кіріседі. Осылайша «партия сарбазына» айналған жас маман 1955-1961 жылдар ұстаздық қызметке жіберіліп алдымен аудан орталығындағы Ленин атындағы орта мектепте мұғалім, «Карл Маркс», «Рассвет» және «Ленин» атындағы колхоздарда мектеп директоры лауазымдарын абыроймен атқарып партия сынағынан өтіп, әбден ысылған шағында қайрадан партиялық қызметтерге жіберілген. Небары он тоғыз (1946 жылдан) жасында Компартия қатарына алынған жас маманның партиялық қызметі орда бұзар отыз жасына жетпей-ақ басталып, бұдан кейінгі еңбек жолдары «Дружба» кеңшарының партком хатшысы (1961-1965), аупарткомның идеология жөніндегі хатшысы (1965-1971), ауылшаруашылығы өнімдерін дайындау мен сапасы жөніндегі аудандық инспекциясының мемлекеттік бас инспекторы (1971-1975), аудандық халықтық бақылау комитетінің төрағасы (1975-1979) сияқты жауапты қызметтермен жалғасып жатты. Қай қызметте жүрсе де табандылық танытып, табиғи тазалығын сақтап, білімі мен парасатын көрсете білген Әбекең бір кездері нақақтан күйіп, партия жұмысынан алшақтатылып «совхоз директоры» деген шаруашылық жұмыстарға ауыстырылса да сағы сынбай жаңа қызметіне сай кәсіби біліктілігін арттыру үшін елуден асқан жасына қарамастан 1979 жылы Целиноград ауыл шаруашылық институтын сырттай оқып бітіріп, зоотехник мамандығын алып шығады. Өмірінің соңғы 1979-1983 жылдары аралығында «Целинный» кеңшарының директоры қызметінде жүріп, 1884 жылы 27 тамызда бар жоғы 57 жыл абыройлы ғұмыр кешкен, халқына бергенінен берері көп толысқан кемел жасында ұзаққа созылған ауыр науқастан жасын ғұмыр өмірден озған еді. Мінеки, өмір мектебін ауылда қарапайым ұстаздық қызметтен бастап еңбегі көпке үлгі болған, партиялық қызметке ауысып идеологиялық жұмыстарға тікелей басшылық жасау барысында да аудандағы білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, әлеуметтік қамсыздандыру салаларын ұмыт қалдырмай уақыт таба білген, бүкіл саналы ғұмырын осы ағартушылық, тәрбие саласына арнаған ел азаматының қысқаша өмір жолы осындай [3, 239].

«Ұлтыңа, жұртыңа қызмет ету білімнен емес, мінезден» деп ұлт көсемі Әлихан Бөкейханұлы тауып айтқандай Әбекеңнің бойына осы бір қоғамшылдық, ұлтжандылық, ұйымдастырушылық қасиеттер туған әкесі Түлкібаев Күленнен жұққан қасиет деп айтуға толық негіз бар. Күлекең ақсақал Жаңаарқа ауданы Ескене тауының баурайында туғып-өскен (1889-1970), сонау отызыншы жылдардың зұлматынан аман қалып, аласапыран сұрапыл жылдары алғашқы ТОЗ, мойынсерік ұйымдастырушылардың бірі болды. Қолына күрек алып, дән егіп мойынсеріктен колхозға айналған 1937 жылы Талдыбұлақ колхозы ұйымдасқанда колхоздың тексеру комиссиясы деген сол заманға сай сұрқия саяси ұйымға басшылық етті, бірақ бойына сіңген тектілігі болар саясаттың жетегіне ерген жоқ [4, 438].

«Тегінде бар текке қалмайды» демекші арғы атасы Досан биден (үшінші ұрпағы) тарайтын, көкірек көзі ояу, қазақи әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді берік ұстанған Күлекең ақсақал кеңес заманының қыспаққа алған, тиым салғанына қарамастан өзі коммунист бола тұрып жасырын түрде төте жазумен (арабша) Орталық Қазақстанды мекендеген ру-тайпаларының ататегін, оның ішінде Алтай-Қарпық аталары шежіресін хатқа түсіріп кеткен, елге сыйлы қария болған. Бұл еңбек кейіннен араға жылдар салып 2004 ж. Алматыдағы «Темірқазық» ғылыми-өндірістік фирмасының президенті Хакім Омаровтың демеушілігімен (түп нұсқасы сақталынып, факсимилесімен бірге) А-4 форматта жеке кітап болып жарыққа шығып ел игілігіне айналғаны көпке белгілі [5, 82].

Көзі тірісінде-ақ ел құрметіне бөленген Әбекеңнің еліне деген игі істерін әлі күнге дейін ауылдас замандастары мен өкшелес іні-қарындастары ұмытпай еске алып отырады. Сол кездердегі мектеп оқушылары, қазіргі уақытта бірі сексеннің сеңгірінен асып, енді бірі сексенді алқымдап қалған ауыл ардагерлері Рысбала Шубаева, Құрмаш Алшынбаев, Елеукен Нұрланов және алпысыншы жылдардағы «медалист» мектеп түлектері Ертай Жәнібеков, Алпысбай Тайгөков т.б. көз көрген апа-ағаларымыздың айтуы бойынша өзі туып-өскен ауылына жолдамамен мұғалім болып оралған жас маман бір жыл өтсімен жаңадан мектеп салуға кіріседі. Әрине, бұл игі бастаманың басында ұйытқы болып, көп жылдар колхоздың іргесін қалап, ұйымдастырушылардың

бірі болған әкесі Күленнің де ықпалы болғанын айта кету керек. Мектептің орнын кейіннен «Мектеп басы» деп аталанып кеткен орталыққа қарай көшіріп бүкіл ауыл адамдарын жұмылдырып, ат-өгіздермен саз балшық илеп, кірпіш құйып (біздің елде сабан араластырып осындай тәсілмен қолдан құйған кірпішті «саман» кірпіш дейтін) асарлатып екі-үш жылдың көлемінде сол заман үшін зәулім ғимарат болған Талдыбұлақ жетіжылдық (кейіннен сегізжылдық) мектебінің негізін қалады. Қырық-елу жылдай елге қызмет еткен сол білім ордасынан бүкіл ауыл балалары (солардың ішінде осы жолдардың авторы да бар) білім алып шықты. Іргесі сонау отызыншы жылдары қаланып «Аюбек» деп аталынған мойынсеріктегі үшжылдық «Үлгілі» бастауыш мектебі болып ашылған мектеп тарихы елуінші жылдары жаңа бір белеске шығып Әбекең директор болған жылдары сегізжылдық мектепке айналды. Мектепке әр жылдары Исин Мұқыш, Байғұтов Саңқан, Беспәев Ахмедия, Қалиұлы Мұхитдин, Тайгөков Мырзахан (директор), Орманбаев Рахым, Ахметов Төлеуқара, Садықов Беспай (директор), Әбдірахманов Хамит (директор), Қаспақбаев Ермекбай, Жәнібеков Оспан, Айжанов Борбас, Әбдірахманова Рысжан, Нұрпейісова Сақыпжамал, Жақыпов Шұға (директор) сияқты ұстаздар (*кейбір деректер бойынша елуінші жылдардың бас кезінде Солтүстік Қазақстаннан Мустаева Тамара Рахимовна деген қыз да бастауыш кластарға сабақ беріп кейін еліне кеткен*) абыройлы еңбегімен елге таңылды. «Бір адам қазған құдықтан мың кісі су ішеді» деген халық даналығының бір дәлеліндей мектеп шаңырағынан түлеп шыққан шәкірттерді тізе берсек тым ұзаққа кетер едік, сондықтан тек алпысыншы жылдардың өзінде ғана Талдыбұлақ мектебінен білім алған бір шоғыр түлектердің осы бір шағын ауылдағы білім ордасын алтын-күміс медалдармен бітіріп шығуы жоғарыда аталынған ұстаздар еңбегінің жемісі, мектептің абыройы деп бағалау керек. Олар атап айтсақ ағайынды Ертай (күміс), Майра, Зайра (екеуі де алтын) Жарылғаповтар, Қайырбек Мұқажанов (алтын), Бабажан Нұркенов (алтын) Алпысбай Тайгөков (күміс) және Рыскүл Құсайынбекова (күміс) сияқты апайларымыз бен ағайларымыз болды. Бұлардың ішінде жетпісінші жылдардың түлегі біздерге Рыскүл апайымыздың математика, неміс тілі және ән сабақтарынан дәріс өткізгенін әлі күнге дейін жылы сезіммен еске аламыз.

Сол бір қиындығы мен қызығы қатар өрілген уақытты жұбайы Зекен апайымыз: *«Әбекең 1949 жылы Қарағанды Пединститутының тарих бөлімін бітіріп, Талдыбұлақ мектебіне мұғалім болды. 1950 жылы Талдыбұлақ мектебін Ескене баурайына көшіру үшін мектепті Әкем екеуі (Зекен апайымыз атасы Күлен ақсақалды қазақи тәрбие, келіндік ізетпен Әкем деп атаған) өгіз арбамен кірпіш құйғызып басқарып салғызды. Осы мектепке Әбекең директор болып тағайындалды. Әбекең кейін партия, кеңес қызметтерінде болған кездерінде де оқу ісімен байланысын бір сәтке де үзген жоқ»,* - деп жазған екен естелік кітапшада [6, 8]. «Жақсының арты өлмейді» дегендей өзі де ұзақ жылдар ұстаз болған Зекен Бекенқызы (Тұрсынбектегі) апайымыз Әбекеңмен отыз жылдан аса бақытты да баянды ғұмыр кешті. Әбекеңнің ошағының отын сөндірмей жеті бала тәрбиелеп өсіріп, бәрінің де жоғары білім алуларына ықпал етті. Қазіргі күні балалары мен немере-шөберелерінің ортасында үлкен ордалы елге айналған Әбекеңнің шаңырағынын шырақшысы, алтын діңгегі болып мәртебесін түсірмей, абыроймен ұстап отырған «ері елдің иесі, әйел үйдің киесі» деген халық даналығын іс жүзінде көрсетіп отырған ардақты әже. Апайымыз туралы да ел арасында әлі күнге дейін сол бір шуақты күндерін жылылықпен еске алатын шәкірттері бар. *«Біздің Тиышкен Күленова деген бізден оншақты жас үлкендеу атамыз болды. Ол кісінің әкесі Әбекеңнің әкесімен шөбере туысқан болып келетін. Зекен апай өз сабағында Тишекеңді тегімен тура атамай үнемі «Аттасова» деп атап жүруші еді»,* - деп еске алады Тишкен апамыздың өкшелес сіңілілері Үлшікен Күленова мен Машура Нұрланқызы апайларымыз (*Машура апай зейнетке шыққанға дейін ұзақ жылдар осы мектепте ұстаздық қызметте болды*). Бұл да болса қазіргі күнгі жастарға үлгі, өнеге боларлық қасиет, тәрбие құралы емес пе?

Әбекеңнің ұстаздықтан партия-кеңес қызметкеріне айналуы әпербақан Хрущевтің «ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» болып, әрбір коммунист «партия сарбазына» айналған заманға тұспа-тұс келді. Солай болса да Әбекеңнің қызмет бабында тек өзіне ғана тікелей қатысты мәселелермен айналысып, тар шеңберде қалып қоймай ұлттық, қоғамдық мәселелерді де назарынан тыс қалдырмағанын замандастары әр кез есіне алып отырады. Соның бірі бүкіл қазақтың басына қасірет әкелген «32-нің зұлматы» Жаңаарқа топырағын, оның ішінде Ескене ауылын да айналып өтпеген. Арада ширек ғасыр өтсе де төбе болып үйіліп жатқан ақ сөңке сүйектердің ашылып, жер бетіне шығып қалғаны қаншама. Осы көрініске куә болған жас партия қызметкері Әбекеңнің іштей күйзеліп «Мәскеу де бірден тұрғызылған жоқ, уақыты келгенде мұны да қолға алармыз, ортақ ескерткіш белгі де қойылар» деген сөзін сол кездегі Қарағанды облыстық «Орталық Қазақстан» газетінің меншікті тілшісі болған, белгілі журналист Ұзақбай Мұқышұлы ұзақ жылдардан кейін де қимастықпен еске алады [7, 3]. Бұл тағдыр дегенді қойсаңшы, арада оншақты жыл өткен соң абыз

ақсақал Күлекең де дүниеден озды. Ел-жұрт болып жиналып қадірменді қарияны «мәңгілік мекені» Қызылобаға арулап жерлегені көз алдымызда. Аяулы әкесінің жалғыз тұяғы Әбекен қазақи дәстүрмен бейітін салып «басын көтергені» сол еді, көп ұзамай сол өзі бүкіл саналы ғұмырын сарбазы болып қатарында өткізген партияның қаһарына ұшырап, «тағдырдың талаймен» партия қызметінен шеттетілініп шаруашылық жұмыстарға жегілді. Бәлкім ол кісінің нағыз кемеліне келген дер шағында балалары мен немерелерінің қызығын жұбайымен бірге бөлісіп, қызығын қызықтап, өмірінің шуақты күндерін отбасымен бірге өткізуді жазбаған, жанына жара салған осы бір әділетсіздік пе екен? «Отан от басынан басталады» демекші туған жерге деген сүйіспеншілік туған елге – Отанымызға деген патриоттық сезімге ұласады. Адамзат баласының қол жеткізген ұлы игіліктерінің бірі – білім қазынасы. Ауылдың тірегі болар рухани ордасы – білім ошағы, ол ауыл – мектебі. Кез келген ұлтты өркениетке жеткізетін күш – білімде екендігі айтпаса да түсінікті. Ал білім негізі – мектепте. Рухымызды биіктетер ауылдағы зиялы органың қалыптасар жері де осы – ауыл мектебі. Демек, ауыл мектебі – ел тірегі, еліміздің рухани тұғыры десек те артық болмас.

Ойымызды түйіндей айтсақ, Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаланың аясында елімізде қыруар шаруалар жасалынып жатқаны белгілі. Мәселен, латын әліпбиіне көшуден бастап, жүз жаңа есімді анықтауға дейінгі көптеген әлеуметтік жұмыстар жүзеге асуда. Қазіргі таңда бұл шаруалар көпшіліктің талқысына салынып, қоғамда қызу талқыланып жатыр. Патриотизм дегеніміздің өзі өскен ауылың мен өңіріңе, яғни кіндік қаның тамған туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады емес пе? Халқымызда «ұлы адамдар өз ескерткішінің тұғырын өздері орнатады, ал мүсінін болашақ соғады» деген ұлағатты нақыл сөз бар. Сол бастамалардың бірі еліміздегі аты жоқ мектептерге белгілі бір тұлғаның атын беру болса керек. Бұл шара республикалық әр аймағында қолға алынып, таяуда ғана Елорданың бірнеше мектептеріне белгілі тұлғалардың аты берілгені белгілі. Өте құптарлық бастама, «аты шықпаған адамнан, аты шыққан төбе артық» дегендей өңірлік деңгейдегі мектептерге сол ауылдан шығып ауылдастарына үлгі, өнеге боларлық іс қалдырған ел азаматының, жергілікті тұлғалардың есімі беріліп жатса нұр үстіне нұр болар. Ауылға еңбегі сіңген аға ұрпақтың атын жаттап өскен оқушылар оның өнегелі өмірі мен қызметінен үлгі алып, халыққа үлгілі істерімен таңылған азаматтың атындағы мектепте оқыған оқушы отансүйгіш болып өсіп, болашақта еліне пайдасын тигізер еді. Елбасының жоғарыда аталынған бағдарламалық мақаласын негізге ала отырып мәдени және тарихи құндылықтары бар нысандарды сақтауға және ұлықтауға бағытталған шаралардың бірі «Туған жерге тағзым» аясында Ескене ауылының қалыптасып көркеюіне зор үлес қосқан, алпыс жасқа жетер-жетпес ғұмыр сүрсе де халқына, туған ел, жұртына осыншама ізгілік нұрын шашып кеткен ауылымыздың тумасы, ұлағатты ұстаз, ел азаматы ардақты ағамызды есте қалдыру мақсатында бастамашыл – ынталы топ өкілдерінің (бұл арада негізге алып отырғанымыз Әбекеннің тұстастары, аттары республикаға танымал, аға буын журналистер, Жаңаарқа ауданның «құрметті азаматтарының» (*Далбай Ізтөлеуов, «Жаңаарқа газеті», 8. 10. 1997 жыл. Ұзақбай Мұқышұлы, «Орталық Қазақстан» газеті, 25.09.2004 және Қалиақпар Әбілдин, 15. 08. 2009 жылдар*) тұлғаның есімін ауыл мектебіне беріп, ол «Әбілғазы Күленұлы Күленов атындағы Талдыбұлақ орта мектебі» ресми атауына лайық деген ұсыныстары бүгінгі күні де өзекті екендігін атап өтуді өзімізге парыз санадық. Халқымызда «жасында байқары жоқтың, қартайғанда айтары да жоқ» деген дана сөзі бар. Қазіргі күндері көз алдымыздан сол бір балалық балдәурен шағымыздың сәулелі күндері «ақырын-ақырын шегініп, елестеп өтіп» жататыны өмір заңдылығы. Саналы ғұмырымызға ата-анаңнан кейінгі бағыт-бағдар беретін қасиетті мекен «алтын ұя» мектебімізді қазіргі аға ұрпақ біздер де сағына еске алып «келдім сені сағына, құй нұрыңды жаныма» деп әлі күнге дейін табалдырығынан имене аттап, жүрексіне кірер болсақ ол жылдар бойы білім алып санамызды қалыптастырған мектебіміз бен ұстаздарымызға деген іңкәр сезіміміз бен ықлас құрметімізден туындағаны сөзсіз.



Әбілғазы Күленов (1927-1984)



«Қызылоба» қорымындағы әкелі-балалы Күлен Түлкібайұлы мен Әбілғазы Күленовтің мазарлары. Кеңестік дәуірдің суық, ызғарлы империялық саясатын еске салатын бұл бейіттердің де өзіндік тарихы бар. Аудандық партия комитетінің хатшысы Ә. Күленов жетпісінші жылдары әкесіне осындай мазар тұрғызғаны үшін партиялық қатаң сөгіс алып, қызметі аудандық ауылшаруашылығы өнімдерін даярлау инспекциясының инспекторы қызметіне дейін төмендетілген



Балалық шағымыздың бір белгісі болып саналатын өткен ғасырдың алпысыншы жылдарының аяқ кезінде түсірілген мына фотосуреттің де тарихи дерекнамалық маңызы бар. Үстімізге мектеп формасын киіп, мойнымызға қызыл галстук байлап, аяғымызға керзі етік киіп түскен суретте сол заманның тіршіліктің тынысы мен лебі сақталынған. Суретте: «Талдыбұлақ» сегізжылдық мектебінің жетінші сынып оқушылары: алдыңғы қатарда отырған аға пионер вожатый Жаңылтай Мұсабекова, оның артында ортада тұрған Әбекеңнің қызы Гауһар Күленова және оң жақтан екінші тұрған осы жолдардың авторы

Әдебиеттер

- «Ел ағасы болған еді» // «Орталық Қазақстан» газеті, 25 қыркүйек, 2004 жыл.
Әбілғазы Күленов-Аяулы жар, ардақты әке. (Естеліктер). – Алматы: «Темірқазық», 2004 жыл. 50-бет.
Жаңаарқа тарих толқынында. Қарағанды: «Гласир» баспасы, 2015 жыл. – 420 бет.
Жаңаарқа: Энциклопедия. – Алматы: «Темірқазық». 2009. – 476 бет.
Жұмаділдин А. Жаңаарқа. Дерекнама. – Алматы: Кенже-Пресс-Медиа, 2003. – 521.
Түлкібайұлы К. Шежіре. - Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 82-бет.
І. Ісләмұлы, Б. Серікбайұлы, Ж. Қызбалаұлы. Атамекен – Ақтүбек // Ел мен жер тарихы. - Қарағанды: «Гласир», 2011. -368 бет.

FATE IS HISTORY, MERIT IS AN EXAMPLE FOR THE COUNTRY OR SMALL THE GREAT HISTORY OF THE VILLAGE

Article describes the life of a small village, the history of education and building of schools in fiftieth and seventieth of the XIX century. The spiritual essence that serve as backbone of the village is the education institute, and it is the village school. It is evident that the knowledge contains a power that leads any nation to the civilization. And the foundation of the knowledge is laid in the school. The rural village circles that upraises our spirit is in the very village school. By means of biography of father and son Kulen Tulkibaiuly and Abilgazy Kulenov, the formation of collective farms in those times, history of a small village and phases of the village school were narrated from the point of historical view and serve as a basis of the article.

Д. Ескекбаев

*Қазақстан мәдениетінің ғылыми-зерттеу институты
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
d.eskekbaev@mail.ru*

ШАҒЫН АУЫЛ ТОПОНИМИКАСЫ ТАРИХНАМАЛЫҚ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атта бағдарламалық мақаласы қоғамда соның ішінде кәсіби тарихшылар мен гуманитарлық сала мамандары арасында зор рухани сілкініс, серпін туғызған еді. Осы орайда «Қоғамдық сананы жаңғырту және тарих ғылымындағы жаңа міндеттер» тақырыбында өткен тарихшылардың IV конгресінде тарихшы ғалымдардың, өлкетанушы мамандардың зерттеу еңбектерін пайдалану арқылы елді мекендердің тарихы мен этнографиясын, дәстүрлі мәдениетіне қатысты топонимика, фольклор, шежіресін де қамту қажеттілігін еске салғаны күні бүгінге дейін өзектілігін жойған жоқ. Осы бағдарламаны негізге алып Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы аясында «Тарихи әдеби өлкетану» жобасы да қолға алынған болатын. Кейінгі жылдары серпінді түрде жүргізіле бастаған «рухани жаңғыру», «туған елге тағзым», «Қасиетті Қазақстан» атты мемлекеттік бағдарламаларды негізге алған зерттеуші-өлкетанушылар ел-елге шығып, жер-жерлерді кешенді түрде зерттей бастауы бұқаралық сипат алғандығы көпшілікке аян. Бұлардың біразы мемлекет қолдауына да ие болды. Биылғы жыл басында Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында халықтың көкейінде жүрген шетін мәселелерді қозғай келе тарихымыз тереңде, талабымыз беріде екендігін; тарихшыларымыз бар, тарихқа қызығатындарымыз бар бәріміз жабылып қазақ тарихының тереңіне бойлай алмай жүргенімізді де баса айтып ескерткені де тектен тек болмаса керек. Осы орайда мақала өзегіне айналып отырған Орталық Қазақстанның тарихи мәдени мұраларына жататын тарихи ескерткіштерді ел тарихының қайнар көзі ретінде қарастыру, халқымыздың көнеден қалған мұрасы тарихи мәдени ескерткіштердің алатын орны мен оларды қорғау мәселелері сияқты кейбір аспектілерді әлі де болса тереңдей зерттеп, қарастыруды талап етеді. Тарихи мәдени орындар бұрыннан зерттелініп келе жатса да, бір ізділікке түспеген, басты бағыт бағдары айқын емес. «Туған жер» бағдарламасының пәрменін пайдалана отырып еліміздегі киелі орындардың географиясын анықтап, картасын жасауды кейінгіге қалдырып игі істерді баяулатпау нағыз маңызды сауапты да, жауапты іс деп қарау керек. Бұл жерде баса назар аударатын мәселеле өлке тарихын білу рухани жаңғырудың, ұрпақтар сабақтастығын сақтаудың да бір жолы екендігіне мән бере білу маңызды болмақ. «Ауыл тарихы – ел тарихы» жобасымен ауылдық мектептерде «Өлкетану» сабақтары дербес пән ретінде оқытыла қоймаса да сабақтас тыс үйірме, семинарлар ұйымдастырылып жатса ол тек шәкірттер үшін ғана емес ұстаздар қауымының өзінің де құштарлығын туғызып, біліктілігін арттыра түсері сөзсіз. Ауыл мен қазақ біртұтас бір ұғым, ауылдың тарихы ол қазақтың тарихы екендігін бұл жерде жіпке тізіп түсіндіріп жатудың өзі артық.

Аталынған мәселелерге байланысты бұл мақаланың өзегі ауыл тарихы, яғни, шағын ғана ауыл айналасындағы топонимикалық атаулар болмақ. Ғылыми зерттеулерде Қазақстан жерінде 85 мыңға жуық ірілі-ұсақ өзендер мен 48 мыңға жуық көл бар екен. Жалпы 3 миллионға жуық топонимдер анықталынып отыр. Қазақ даласы топонимдік елдімекен атаулары – *ойконимдер*; ауылдық жер атаулары – *комонимдер*; өзен, су, көл, батпақты жер атаулары – *гидронимдер*; тау, төбе яғни, табиғи жер бедері нысандары атаулары – *оронимдер*; жол атаулары – *дромонимдер*; кесене, күмбез, сағана атаулары – *эклезионим*; бейіт, мола атаулары – *некронимдер* сияқты әлі де болса қолға алынып зерттелінбей жатқан жатаған таулар, бұлақ атаулары қаншама. Ауылдық жерлердегі жер-су атауларына әлі күнге дейін лайықты көңіл бөлінбей келеді. Қазақ халқының жер атауларында

кездесетін топонимдік атаулар жүйесі аса бай, әрбір атаудың астарында ғасырларға жалғасатын терең тарихи деректер жатыр. Заңғар жазушымыз М. Әуезовтің: *«Қазақтың жер-су атаулары тұнып тұрған тарих. Біз оның сыртқы жағын ғана білгенімізбен, тереңіне бойлай бермейтініміз рас. Қай атау қайдан шықты, неден бастау алды, неліктен ұмытылды деген мәселелердің тарихи себептерін зерделей отырып ой тарқату оңай дүние емес»*, - ой тастауы тегін емес. Ол үшін ғылыми тұрғыда жүйелі зерттеулер керек. Қазақстанның географиялық картасына зер салсаңыз жуан ортасында ат жалданып жатқан ұсақ шоқылар, адырлы аймақтар көзге түседі. Қыран құстардың қанатын талдырардай осынау сары жон мыңдаған шақырым жерге созылып жатыр. Солтүстігі Батыс Сібір ойпатынан басталып, Орталық Қазақстанды толық қамти созылған алып жонды ертеден-ақ халқымыз *«Сарыарқа»* деп ерекшелеп атаған екен [1, 3-8].

Осы бір алып Сарыарқаның бір бөлшегіндей ғана «Ескене» ауылы да (Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданына қарасты Ескене тауының баурайында орналасақан жүз отыздай үй, бір жарым мыңдай тұрғыны бар) шағын болса да тарихы терең бекзат өлке. Десек те, Ескене тауы немесе тау етегіндегі Талдыбұлақ ауылы (іргесінен жылап ағып жатқан бұлақ атауына байланысты қойылған) туралы тәуелсіздік жылдары дүниеге келген бірде-бір ғылыми зерттеулерде немесе энциклопедиялық еңбектерде көрсетілмеген. Бүкіл Қарағанды облысын толықтай қамтыған өлке тарихына арналған фотоальбомдық сипаттағы бірнеше энциклопедиялар мен фундаментальды еңбектерді қоса қарастырсақ «мұнда осы өңірдің көне заманнан бүгінге дейінгі тарихы толық қамтылған» деп атап көрсетілсе де сол еңбектердің алфавиттік тізіміне де еңбеген екен. Ал *«Қазақстан географиялық атауларының сөздігі»* деген ғылыми зерттеу еңбекте *«Ескене тауы, Шет, ауданына қарасты кісі есімімен қойылған тау аты, биіктігі 475 метр»* деген өрескел қателікпен, ешбір дәлелсіз деректер келтіреді [2, 294]. Дегенмен жұтан болса да «Сарысу өзені және «Ескене» таулары туралы деректер бұдан екі ғасыр бұрынғы саяхатшылар мен зерттеушілердің назарын аударып, олардың жол жазбаларында кездесетіндігін алға тарта отырып, бұл өңір тарихының тым тереңде екендігін болжай аламыз [3, 11; 78]. Сондай-ақ, Қазақстанның бүкіл географиялық бедері мен табиғатын суреттеген «Атамекен» жинағына, Жаңаарқа ауданының құрылғанына 80-90 жыл толуына арналып шығарылған осы өңірдің табиғаты мен табиғи қорлары, тарихы түгелдей қамтылған энциклопедиялық басылымдарға да еңбеген. Географиялық сөздікте *«Ескене - ауыл, Жаңаарқа ауданы Байдалы би селолық округіне қарасты елді мекен. Атауы ХVIII ғасырдың екінші жартысында осы өңірге көшіп келіп, қоныстанған Алтай Сайдалы руының Қабай бұтағының Ескене атасының есімімен байланысты»* деген қысқаша ғана шолақ қайрылған шолу хабарлама берілген. Әрине, бұған дер кезінде облыстық тарихи ескеркіштер қорғау қоғамы, инспекциясы, жергілікті әкімшіліктер ат салысып, көңіл аударып жатса туып өскен өлкеміздің шырайы кіріп, тылсым сыры ашыла түсер еді. Әйтсе де, кейінгі басылымдарда бұл олқылықтардың орны еселеп толар деген ниеттеміз. Ескене тауы баурайын атқа мініп бөктерлей бір айналып шықсаңыз қойнауы тарихқа толы, тарихы бірнеше ғасырларға созылатын, бірнеше томдық ғылыми-танымдық зерттеу кітаптарға жүк болатын өлке тарихына кез болар едіңіз. Ауылды айнала қоршай орналасқан, бұйрат-төбелер мен бауырынан тарам-тарам болып жылап аққан жылға-бұлақтарға толы құтты мекен. *«Жер - төбесіз, ел - төресіз болмас»* деген ел арасындағы әңгіменің де терең тарихы, астары бар. Көрнекті ғалым Қаныш Сәтбаев күнделікті байқаған ой түйіндерін: *«Мыңшұқыр. Демек бұл жерлерде байырға кен қазба орындары болған. Анықтау керек»*. *«Қара тас. Халық ұғымында бұлай деп темірді емеурін етеді»*. *«Көк тас. Бұлай аталған жерде мыс бар деп топшылауға болады»*. *«Алтын тапқан атауы – алтынның бар екеін аңғартады. Әрине, тегін емес»*. *«Жыланды. Түсті металл рудасы бар болуы керек»*, - деп қойын дәптеріне жазып қалдырса [4, 165] заңғар жазушымыз М.О. Әуезовтың: *«Біздің қазақ жері аты, тау атын әманда сол ортаның сыр- сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да жер, су, жаһан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады»*, - деген пікірлері де ауылдық жерлер топонимикасын ғылыми көзқарас тұрғысынан зерттеулерге шақырып тұрғандай [5, 58].

Іргелі ғалымдардың зерттеулері бойынша Орта жүздің атажұрты, алтын тамыры саналатын Сарыарқа өлкесінің тарихының тамыры тереңде екендігіне ешкім дау тудыра қоймас. Ғылыми зерттеу деректер мен ел аузындағы көне мағлұмат- мәліметтерге иек артып қауза берсек түптің түбінде сонау қола дәуірінен бастау алған үлкен тарихқа барып тірелер едік. Мәселен, Қабантау бітіміне қарай қабанға ұқсайды, әрі жабай Қабаны көп болғандықтан да осылай аталған. Үлкен Айдаһарлы, Кіші Айдаһарлы деген қатар жатқан екі тау бар. Арасынан Атасу өзені өтеді. Қызылтау, Қалмаққырған, Айғырқұшқан деген таулардың тылсым сыры тереңде екендігін өз атауларынан да байқауға болады. Жаңаарқа жерінде ғұн дәуірінде тасқа қашалған бірнеше тас жазулар бар. Бәрінің

де жазу әдісі, үлгісі Орхон жазуымен бірдей. Олардың бір тобы Қызылтау тауына іргелес «Қалмақ қырған» тауының оңтүстік бүйірінде жалпақ қара тастың бетін бүтіндей алып жатыр. Сонымен қатар тасқа ойып түсірілген керуеннің суреттері де бар [6, 6].



Ақтау тауының баурайы, Маңақа өзенінің бойындағы кезінде Кенесары хан жойып жіберген Ақтау бекінісін қоршай орналасқан сақ қорғандарының бірі

Қазақстанның бел ортасын басып жатқан киелі өңірлердің бірі, Сарыарқаның кіндік тұсы «Жаңаарқа» өңірінде Ұлы Дала көшпелілері өркениетінің бастау алған қайнарын айғақтар археологиялық жәдігерлерге өте бай өлке. Өткен ғасырдың 50-70 жылдарында Орталық Қазақстан, Атасу мен Нұра бойындағы қола дәуірі қоныстары мен қорымдары мәдениетін талмай зерттеген академик Әлкей Марғұланның ғылыми еңбектерін қарап шықсаңыз, бұған көз жеткізіп туып өскен өлкеніздің тарихына сусындап қана қоймай оған деген құрметіңіз де арта түсері сөзсіз. Әлекең өзінің Сарыарқа мен Атасу өңірінің көне мәдениетін зерттеген мақалаларының бірі «Древние караванные пути через пустыню Бетпак-Дала» деген еңбегінде *«Пройдя через р. Сары-су в районе Жана-арка, Уванасский караванный путь сразу раздваивался: одна ветвь шла прямо на север и северо-восток и, пересекая волнистые холмы и равнины гор. Эскене и богатую долину р. Нура, подходила к броду Ишима Кара-откель, расположенному в 5 км. выше нынешней Акмолы»* деп, - жаза келе *«другая ветвь Уванасской караванной дороги вела от реки Сары-су на север, к устью р. Нура, проходила через роцвей Кара-агач, затем берегом реки Кулан-отпес»* (мақаланың деректілік мәнін жоғалтпас үшін аудармасыз беріп отырмыз), - деген мәліметтер келтіре отырып оңтүстіктен Бетпақдала шөлі арқылы солтүстікке бет алған сауда керуендерінің негізгі бөлігі Мойынты, Ақтау таулары арқылы Сарысу, Атасу өзендеріне тоқтап бел босатып, одан әрі Ескене, Қасқабұлақ, Ұзынбұлақ, Қарағаш (*патшалық империя дәуірінде отыз екі жыл болыс болып, елге қадірі артып «Телғозының Шоңы, жақсылардың соңы» атанған Шоңкеңе тиесілі құт-мекен болған Қарағаш жері Кеңестік тың игеру заманында «Рассвет» совхозы атанған*) жолдары арқылы сапарларын жалғастырғаны туралы дәйекті деректермен дәлелдейді [7, 20].



Солдан оңға қарай – белгілі өлкетанушы, жазушы Сүтемген Бүкіров, жаңаарқалық азамат, Ескене ауылының басқарушысы Асқар Мұхамедин және археолог ғалым, академик Әлкей Марғұлан

Жаңаарқалық жазушы Асан Жұмаділдин өзінің «Жаңаарқа» атты дерекнамалық зерттеуінде: *«Жаңаарқа жерінен өтетін көне керуен жолдарының бірі атақты Хан жолы. Ресей мен Қытайдың жазба деректері Абылай хан өзінің билігі дәуірлеп тұрған заманда, 1760-1770 жылдары, Көкшетаудан бастап Шуға дейін осы жолмен жүрген екен дейді. Көкшетаудан шығып Есілді өрлеп, одан Атасуға түсіп, оны бойлай Бетпаққа өтетін, Мойынқұм арқылы ескі Таразға соғып Жетісуға шығады екен. Сонымен қатар Жаңарқа жерінен Сарысу жолының екі тармағы өтеді екен. Бірі «Уанас», екіншісі «Кендірлі» көш, керуен жолдары. Бетпақ даладан өткен көшпелі ел Сорбұлақтан кейін-ақ Арқаның шетіне жетіп Маңақа, Сарысудан өтіп, Балабақсыдан асқаннан кейін алыстан мен мұңдалап Ескененің қырлары көріне бастайды. Ескенеден асқан соң Құләнөтпестен өтіп, Нұраны бойлап Қараөткелге тұмсық тіреп тыныс алып, одан әрі Сілеті жолымен Сібір асатын еді дейді»* деген тарихи зерттеулерін одан әрі сабақтай келе *«Ескене мен Ақтасты тауының арасында Үлкенбұлақ, Қасқабұлақ деген бұлақтар бар. Осы бұлақтарды басып ертеде Қызылжардан (Петропавл) Ташикентке апаратын хан жолы өткен. Бұл жол бойы әрбір 25 шақырым аралығында бекеттер салынып отырған»*, - деген мағлұматтармен жоғарыдағы деректерді толықтыра түскен [8,14]. Осы өңірдің тумасы Жаңаарқалық ақын, жазушы Сәкен Сейфуллиннің: *«Адам-керуен, өмірі - жол, Ешкімге жат із емес. Жолмен көшкен керуеннің, Алды-арты да - біз емес»*, - деп жырға қосуы да өлке тарихының бір тарауынан хабар беріп тұрғандай, тегін болмаса керек. Қазақ даласының қай ауылын алып қарасаң да айналасын өзіңше бір белдеу, шеңбер құрап жатқан тарихы тылсым ономастикалық атауларға көңіл бөлсек тек қана топонимикалық тақырыптарға ғана құралған атаулардың өзінен ғана бірнеше ғылыми диссертациялық еңбектер жазып шығаруға болар еді. Сөзіміз дәлелді болуы үшін тек бір ғана «Ескене» ауылын айнала қоршаған 15-20 шақырымдық радиуста орналасқан топонимикалық атауларды ғана атап өтсек болады. Жер атауларына қарап отырып-ақ осы бір дархан даланың тарихына көз жүгіртіп болжауға болады. Мәселен, «Құдайменде» мазары, «Қоржынбай» тамы, «Шапаң» тамы (*некронимдер немесе экклезионимдер*), «Мыңшұқыр», «Таңқы», «Саңқай», «Қызылоба», «Қожа аңызы», «Аюбек», «Жайылма», «Қызыл ауыз», «Барсакелмес», «Оспан көңі», «Беласар көңі» деген сияқты жер бедерінің сын - сипатын білдіретін (*комонимдер*) халықтық жер атаулары табиғатпен үйлесім тауып лайықты қойылған. «Ақтасты», «Айқынбай», «Баянбай», «Заңғар», «Құралы», «Қызылшоқы», «Қарашоқы», «Бала Қарашоқы», «Бүркітті», «Түлкілі», «Айғыржал» тауы, «Құдайменде» шоқысы және өзені, «Қайрақбай», «Қошқарбай», «Баянбай», «Қияш қашқан», «Байтуған адыры», «Байтуған асуы», «Тастықара тауы», «Бүркітті», «Түлкілі», «Оқкөмген» т.б. - таулар атауы да (*оронимдер*) ерекше, ішіне не бір құпияны бүгіп жатқандай. Сарыарқа жерінде қаншалықты жатаған таулар мен адыр, төбелер болса соншалықты табиғи

қарасулар мен бұлақтарға (*гидронимдер*) бай өлке. Мәселен, «Ақсу» өзені, «Аққыз» өзені, «Қарасу» немесе «Шилі Қарасу» өзені, «Бұзау» бұлағы, «Былқылдақ» бұлағы, «Белқараған» бұлағы, «Бекет» бұлағы, «Қабай» бұлағы, «Бақа басы» өзені (жайлауы), «Талшат» бұлағы, «Байғон» бұлағы, «Аққұнан» бұлағы, «Қошқарбай» бұлағы, «Қайрақбай» бұлағы, «Ноғай» бұлағы, «Сәду» бұлағы, «Жұман бұлағы», «Талдыбұлақ», «Тоғамбай» бұлағы, «Әлі» бұлағы, «Жуғы» бұлағы, «Омар» бұлақтары қысы-жазы үзілмей ағып жататын, арналары малға жайлы құтты - мекен болған [9].

Жергілікті ақын Берік Серікбайұлы өлке тарихын: «*Сарысу, Атасу, Талды, Манақалар, Қобыланды жырында болған дейді. Қоңырқұлжа билік құрған сол заманнан, Құдайменде өзені қалған дейді*», - деп жырға қосуы да бұл тарихи атаулардың терең тарихынан хабар берсе керек [10, 346]. М.Н.Калапчук бастаған архологтар 1967 жылы Сарысу өзенінің оң жағасындағы Құдайменде өзенінің құйылысынан Құдайменде неолит тұрағын тапқан. Бұл тұрақтан 20 солтүстік шығысқа қарай 1905 жылы орыс ориенталисі, инженер А.А.Козырев зерттеген Қарағаш обасының белгілері бар (*Бұл табылған археологиялық артефактлердің бірі Қарағанды мұражай қорында сақтаулы екендігін ескертеміз*) [11, 7].



«Ескене» аулынан небары ондаған шақырымдай жердегі «Құдаменде» өзені бойында Ата заңымыздың алғашқы үлгісі «Жеті жарғыны» шығарушы кемеңгер Тәуке ханның кіші ұлы Сәмеке ханның баласы Есім ханнан тараған Құдайменде сұлтанның кесенесі әлі сақтауы тұр. Кесенесінің алдыңғы қас беті шығыс жағынан қарағандағы көрінісі. Артқы батыс жағы тура түскен күннің әсерінен болуы керек мүжіліп құлай бастаған



Қазақ топырағында көнеден келе жатқан тарихи, табиғи, мәдени атаулар әлі де болса баршылық. Қазақ даласында «Қарасу» деген жер атаулары көп кездеседі. Қазақтар ақпайтын, тұйықталып қалған суды «Қарасу» деп, ал ағатын суларды «Ақсу» деп атаған. Топонимикалық атаулар тарихына тереңдеп үнілсек тұнып тұрған тарихқа кез болар едік. Мәселен, қазақта не Қарақол, Нарынқол, Баянқол немесе Қоңырөлең деген жер атауларының түпкі тамыры қол, өлең

деген ескі түркі- моңғол тілінде өзен-су деген мағынаны беретіні ғылым үшін белгілі және жергілікті топонимикалық атауларды зерттеу барысында салыстырмалы түрде қарастыру қажеттігін еске салады. Жалпы қазақ даласы Ресей империясының отарлық қамытын кигеннен бастап ономастикалық атаулары алашұбарланған өлке. Оларды жіліктеп талдасақ оны бірнеше бөлікке бөлуге болар еді. Жаңаарқа жері территориялық жағынан 1824 жылы ашылған Қарқаралы округіне жататын және 1839 жылғы архив құжаттары бойынша, бұрынғы макроэтнонимдік атаулар енді микроэтнонимдік атауларға бөлініп мәселен, Қарпық рулар бірлестігі «Тінәлі-Қарпық» (болыс билеушісі - сұлтан майор Арыслан Құдаймендин), Тоқа-«Қарпық» (сұлтан Бек Құдаймендин), «Айтқожа-Қарпық» (би Сапақ Тәңірбергенев) болыстықтарынан тұратын. [12, 67].

Бұл құжаттан алатын ең құнды мәліметті елдімекендердегі патшалық әкімшілік құрылымның төменгі буыны - болыстар атауындағы өзгерістерден көруге болады. 1865-68 жылдарға дейінгі болыстар ел – рулар атымен аталып келсе, 1875-78 жылғы құжатта елдердің атауы жер-су атауларымен алмастырылған. Мысалы: бұрын *Айтқожа-Қарпық, Сайдалы-Алтай, Тінәлі-Қарпық, Қареке-Алтай* деп аталса, енді *Жаңаарқа, Қараағаш, Ақмола, Спасск* деп ауыстырылған [13, 124].

Ал 1887-1889 жылдар аралығындағы мәліметтер бойынша Ақмола облысына қарасты қазақ болыстары бұрын рулары бойынша аталынып келсе кейіннен олар жер атуларына ауысып мәселен, Қарпық руының «Айтқожа-Қарпық» болысы – «Қараағаш» болысы, Алтай руының «Мойын –Алтай» болысы – «Ортау» болысы, Алтай руының «Сайдалы-Алтай» болысы - Ақтау болысы, Алтай руының «Алсай-Алтай» болысы - Атасу болысы, Тұңғатар руының «Енең-Тұңғатар» болысы Нілді болысы болып – өзгертілген [14, 55]. Міне, Ресей тарапынан басталған осы сияқты қазақ жерін ономастикалық атауларды өзгерту арқылы билеп төстеу империялық отарлау саясаты кейіннен қызыл империялық басқару кезеңінде де толастамай тек сыртқы формасы өзгергенімен де ішкі мазмұны өзгерген жоқ. Отаршылдық бағыттағы топонимикалық атаулар жалғасып жатты. Топонимика саласындағы атаулардың ішінде саяси тарихтың ықпалына көбірек түсіп, өзгеріске жиі ұшырап жататын түрі – елді мекендер атауы. Оны мына төмендегі бір аудан көлеміндегі мысалдардан-ақ байқауға болады: 1. Қазақ жеріне алғаш қоныстанған орыс казактарының бекіністері мен станицаларының атаулары. Бір жақсысы Кенесары ханның қаһарынан қорыққан казак орыстар Қазақстанның басқа өңірлері сияқты емес Жаңаарқа жерінде орын теуіп тұрақтап қала алмаған. 2. Столыпин реформасының нәтижесінде көшіп келген орыс және украин шаруаларының кезеңіндегі атаулар. Мұндай атаулар Жаңаарқа өңірінде жоққа тән. Мәселен, солтүстік облыстарда (бұрынғы Көкшетау облысын мысалға алсақ) Александровка (Новоалександровка), Алексеевка (Новоалексеевка), Николаевка (Новониколаевка), Петровка (Новопетровка), Романовка, Андреевка, Еленовка, Антоновка, Володаровка, Лавровка т.б. сияқты патшалық отаршылдық иісі шығып тұрған елдімекен атаулары кездеспейді. Бұл да болса Жаңаарқа өңірінде Кенесары ханның мысы басым болғанының бір көрінісі сияқты. Салыстыра қарасақ белгілі жазушы А. Смайыл «Қырық екі Калинин, он төрт Ворошилов және жалғыз Бөгенбай» деген Ақмола облысындағы географиялық картасын негізге алып жазған танымдық мақаласында осы атаулардың қазақ жеріне сіңісті болып кеткендігін ашына жазады [15, 207].

1933 жылдың көктемінде Жаңаарқа топырағында отыз екінші зұлматы аштықтан аман қалған аман қалған ауылдар бас құрап, мойынсерік ТОЗ-ға ұйымдастырылып олар бірден тоғызға дейінгі нөмірленген ауылдық кеңестерге бөлінген. Бұл жылдары Кеңес үкіметінің қайраткерлері мен әскери қолбасшыларының құрметіне қойылған мәселен, «Маркс», «Ленин», «Крупская», «Киров», «Калинин», «Голощекин», «Елтай» т.б. сияқты «көсемдер» аттарымен аталынған елді мекендер тізімі 60-70 жылдары одан әрі жаңаша «түрленіп» Кеңестік үгіт-насихат көріністерін білдіретін, «Целинный», «Дружба», «Рассвет», «XXV-партсъезд» атындағы т.б. сияқты коммунистік идеология әсері нәтижесінде қалыптасқан атаулар көп болмаса да біршама кездеседі. Жергілікті атауларды өздерінің тілдеріне ыңғайлап калькалануы нәтижесінде қалыптасқан кейіннен пайда болған атаулар да бар. Мәселен, көне тарихы бар жергілікті «Орынбай» атауы кеңестік дәуірде өзгертіліп тың игеруге байланысты «Целинный» совхозы аталынса, кейіннен тәуелсіздік жылдары қайта қалпына келтірілді. Ал XIX ғасырда «Құдайменде» көңі аталынған жер атауы өткен ғасырдың алпысыншы жылдары жаңа совхоз құрылғанда «Өркендеу» аталынып, кейіннен «заманға сай» орысша атаумен «Рассвет» совхозы болып өзгертілді. 1939 жылы Жаңаарқа аудандық атқару комитетінің № 13 президиум қаулысымен аудандық, ауылдық, поселкелік советтердің қазіргі шекараларын қайта өзгерту, жаңадан ауылдық, поселкелік советтер ұйымдастыру жұмыстары туралы президиум қаулысын желеу етіп «цифрланған» ауылдар қайрадан өзгерістерге ұшырап енді кеңестік «үлгіге» сай қойыла бастады. Мәселен, Сталин атындағы ауылдық кеңеске қарасты: *Еңбек, Қоғамшыл, Еркіндік*; Жеткіншек ауылдық кеңесі: *Жеткіншек, Ұйымшыл, Еңбекшіл* колхоздары; Қызылшоқы

ауылдық кеңесі: *Өркендеу, Өндіріс*; Қараағаш ауылдық кеңесі: *Ынталы колхозы*; Талдыбұлақ ауылдық кеңесі: *Талапкер, Үлгілі* колхоздары; Бірлік ауылдық кеңесі: *Бірлік, Ынтымақ, Алғабас* колхоздары [10, 346]. Сонымен қатар осы жылдары «заманға сай» қойылып, дәстүрлі қазақ қоғамына үйлеспейтін аттар қатарына «*Бас алға*», «*Алғабас*», «*Ілгерібас*», «*Жаңажол*», «*Коммунар*», «*Жаңатілек*», «*Жеңіс*», «*Жарық*», «*Өрнек*», «*Игілік*», «*Жаңақұрылыс*», «*Кәсіпшіл*», «*Жаңаталап*», «*Еркіндік*» т.б. сияқты ауылдар атауларын қоссақ кеңестік «коммунизм жолындағы жаңаша саясатының» патшалық империялық отарлау саясатынан алшақ кете қоймағанын байқауға болады. Ойымызды қорытындылай келе айтарымыз тәуелсіз елдің ономастикасы тәуелсіз болуы керек. «Отар елдің тарихын отаршылыр жазады» (П. Неру), демек тәуелсіз елдің тәуелсіз тарихы да болуы керек. Алашқұбарланған атаулардан құтылу үшін экспедициялық әдіспен кешенді түрде ғылыми зерттеулер қажет. Себебі, көненің тарихын білетін көкірек көзі ояу қарттарымыз да жыл сайын қатары селдіреп барады. Осы жәйттерді назарға ала отырып қазіргі уақытта қарқынды жүргізіліп жатқан «рухани жаңғыру» аясында ономастикалық атаулар яғни, ғасырлар бойы құлаққа сіңісті болған, халық тарихының бөлінбес бір бөлшегіне айналған тарихи-этникалық атаулардың да тарихына үңіле қарап түгендей жүрсек нұр үстіне нұр болары сөзсіз.

Әдебиеттер

- «Жаңаарқа» ақпараттық-танымдық кітапы. Қарағанды: «Мағжан», 2019. – 312 бет.
 Әуезов М. «Қазақ әдебиетінің тарихы». - Алматы, 1948.
 Вестник молодых ученых. Научный журнал. Октябрь-декабрь, 2012 год. №№ 10-12.
 Герн. Пое
 здка по р. Чу к ее устью // Записки Западно-Сибирского отд. ГО, кн. X, Омск, 1889; Ю. Шмидт. Очерки Киргизской степи к югу от Арала-Иртышского водораздела, в Акм. Обл. Западно-Сибирского отд., кн. XVII, вып. 2. Омск, 1894.
 Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. Москва, 1974.
 Жұмаділдин А. Жаңаарқа. Дерекнама. – Алматы: Кенже-Пресс-Медиа, 2003. – 521.
 Информаторлар: Құрмаш Алшынбаев - 80 жаста; Елеукен Нұрланов -75 жаста. Ерубай Қасымов – 75 жаста.
 Қазақстан географиялық атауларының сөздігі: (Жезқазған облысы) / ; жауапты ред. Т. Жанұзақов ; Қазақ ССР Ғылым акад. ; Тіл білімі ин-ты, - Алматы : Ғылым, 1990 . – 294 б.
 ҚР ОММ. 374-қор, I-тізім. 1465-іс, 55-56 беттер.
 ҚР ОММ. 393-қор, I - тізім. I-іс, 124-бет..
 Марғұлан Ә. Шығармалары. 7-том. Алматы, 2009. - 432.
 Сборник «Мир казаха». /Сост. Е.М. Арын, Д.А. Маргулан. – Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Ак. Алкея Маргулана, 1997.
 Сейдімбек А. «Қазақ әлемі». Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 464 бет.
 Смайыл А. Шығармалары. Көп томдық. – Астана: фолиант, 2015. – Т.4. – 304 б.
 Ісләмұлы І., Серікбайұлы Б, Қызбалаұлы Ж. Атамекен – Ақтүбек // Ел мен жер тарихы. - Қарағанды: «Гласир», 2011. -368 бет.

SMALL VILLAGE TOPONYMY AS A HISTORIOGRAPHICAL FACT

One of actual and topical problems in the domain of the history and historical science is nominations of populated localities, i.e. the history of onomastic nominations. A lot of nominations of Turkic era has been completely changed since the Middle Ages during the invasion of Jungars, tsarist colonization era and the Soviet empire ruling period. The onomatology of a sovereign country should be independent. So far there are historical, natural, cultural nominations on the Kazakh land that originated from the ancient times. In this paper author proposes to the discussion of scientists his point of view that the restitution to the possible extent of survived ancient historical nominations is the great objective that has been set before historical scientists and ethnographers.

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЗАХСКОЙ ДИАСПОРЫ ВО ФРАНЦИИ

Актуальность данного исследования заключается в том, что процесс формирования диаспор любого народа на различных территориях является по своей сути своеобразным отражением истории государства и региона, а зачастую ее самых печальных страниц. В последующем, определяя развитие отношений между исторической родиной и соотечественниками, проживающими за границей, данные исторические события, или народная память о них, играют не последнюю роль. Казахская диаспора во Франции неоднородна и разнотипна, складывавшаяся на протяжении всего XX в., получившая новые импульсы развития в XXI в. и имевшая в разные исторические периоды свои причины для формирования и развития. Следовательно, характер данных причин дифференцируется, как – политический, экономический, а также личностный (смешанные браки) и т.п.

Во Франции до последнего времени не существовало каких-либо статистических данных о казахах, так как до 1991 г. почти все казахи имели турецкое, а иногда французское гражданство, так что не входили ни в одну статистическую категорию, связанную с миграцией. Казахи во Франции, за исключением последних лет, в основном, происходят из Турции, так как они приняли участие в крупном евро-средиземноморском миграционном потоке после 1960-х гг. в Европу, затем и во Францию. В 1979 г. во Францию приехали более 10 казахов, получивших работу по контракту. Они и встали во главе миграционной волны в Париже. По другим данным, казахи в Иль-де-Франсе появляются в 1971 г. В какой бы части света казахи не находились они никогда не забывают родину своих предков. Среди них является и известный религиовед, сын ученого Халифа Алтая Абдулсамит Алтай. В том году прибывшие туда по работе, такие как Шаймардан Курал, Жусип Богдай, Дениш Яшар и Керим Шынгыс. На сегодняшний день они занимаются частным бизнесом в этом государстве. После того как их состояние на чужбине улучшилось, они начали переселять к себе своих родных. Три человека казахской национальности прибывают во Францию один за другим по контракту (вид на жительство и трудоустройство) для того, чтобы работать в кожевенном цехе, где владельцем является еврей с польскими корнями, женившийся на узбечке. В 1973 г. трое других казахов также приезжают во Францию и пытаются на месте организовать прибытие последующих мигрантов (родственников, друзей, соседей, членов семьи и т.д.). Появляется своеобразная система взаимопомощи. Владельцы предприятий обязались предоставить своим работникам жилье (меблированная комната площадью 9 кв.м., комната в общежитии). После получения временного жилья каждый работник заручался разрешением ONI (De Tapia, Stéphane, 2007, p. 83).

В 1972 г. был принят закон, запрещающий предпринимателям впускать на территорию Франции нелегальных работников. Нарушение закона грозило штрафами и судебными преследованиями. В 1974 г. после мирового энергетического шока приток рабочей силы был приостановлен. Однако в этом же году был принят закон о воссоединении семей мигрантов. Это не остановило поток переселенцев, наоборот, появились новые легальные пути преодоления закона. В то же время члены семей мигрантов приезжают в страну под видом туристов, однако с другой целью – найти жилье и работу. Когда такая ситуация уже узаконена, поток миграции только усиливается: члены семьи, друзья, супруги и т.д. Вместе с миграцией укрепляется родовая структура, и создаются транснациональные сети (Арзаканян, 1989, с. 90-91).

Казахи формируют этнические меньшинства на чужой земле. Они стараются поддерживать первоначальную общность с Казахстаном, давно ими покинутым, а также с Турцией, их новым домом, и другими членами сообщества, разбросанными по всему миру. Транснациональное пространство их общения расширяется, а создаваемая социальная структура стремится поддерживать тесные связи между мигрантами одинакового происхождения, но живущими в разных условиях принимающих стран. Своей идентичности на уровне сообщества казахи уделяют много внимания.

Сведения об участии казахов в трудовой миграции во Францию я получила из интервью с Абдухапом Туркозом.



Рис. 1 – Абдуакап Туркоз и супруга Фатима (Франция).

Он родился в 1956 г. Род – Уак. Переехали в Манису. После 5 класса учился в медресе. 1984 г. приехал в Париж. Женат. Жену зовут Фатима, возглавляла женскую секцию казахской ассоциации. Алтайские казахи. Отца зовут Сейтказы, мать – Маурига. В 1984 г. приехал во Францию по трудовой миграции, работал рабочим. В это время в Париже было много работ по коже, но было мало мастеров, кто бы занимался шитьем кожи. С утра до вечера шили. Абдуахап устроился на французский хрустальный завод Баккара в 1994 г. Все кожевенные фирмы закрылись, и казахи пошли работать в аэропорту в багажном отделении и другие государственные учреждения на тяжелую или малооплачиваемую работу. Остальные были разорены (интервью Абдуакап Туркоз, 2008). Абдуахап Туркоз живет в Сен-Денис в пригороде Парижа. Социальному общению служит и другие, более специфические – религиозные места. Туда обычно ходят мужчины старше 40 лет. Самой посещаемой мечетью является та, что находится под патронажем турецкого государства (кканцелярия по религиозным вопросам при Премьер-министре Турции, «Диянет Ишлери», выделяющая в каждую мечеть имама) и располагается недалеко от площади Нации (Насьон), между станциями метро Пер-Лашез и Филиппа Огюста.

Парадоксально, но все это не является препятствие казахов на пути приобретение французского гражданства. Иногда такой шаг даже рассматривается как стратегический, поскольку французское подданство предоставляет много возможностей. Несмотря на необходимость покинуть Францию, многие турецкие казахи выбрали бы двойное – турецко-французское гражданство. Это позволят обезопасить себя в случае, если чужая земля так и не станет родной (например, возвращение в Турцию или миграция в третью страну). Однако впоследствии они смогут без труда вернуться во Францию. Немногие делают выбор в пользу исключительно французского гражданства – либо из личного предпочтения, либо потому, что турецкое правительство не одобряет такую линию поведения своих выходцев. Оно активно вмешивается с целью предотвращения успешной интеграции в новое общество (Закон РК о миграции населения, 2000, с. 274).

Об этом говорит и закон 1964 г., принятый в дополнение к турецкому Гражданскому Кодексу 1928 г. Данный закон постановлял, что любое лицо, получившее иностранное гражданство, должно подвергаться санкциям (например, в лице утраты прежнего гражданства, приобретенного по рождению). В случае, если гражданин Турции приобретал иностранное гражданство автоматически, то его турецкое гражданство сразу же приостанавливалось. Таким образом, двойное гражданство не допускалось. Однако следует сказать, что с 1980-х годов Турция стала все больше открываться для заграницы по ряду ключевых вопросов. Закон 1981 г. предполагал, что выходцы из Турции могли получать иностранное гражданство без утраты своего прежнего. Однако для этого было необходимо соответствовать следующим требованиям:

- прожить в иностранном государстве, как минимум, 7 лет;
- получить разрешение в МВД Турции (разрешение выдается сроком на 3 г.);
- отвечать всем поставленным требованиям, как в профессиональном, так и в семейной плане, за неимением чего полагалась санкция: лишение прежнего гражданства из-за нарушение установленного регламента;
- поддержание постоянных контактов с турецкими властями;

○ окончательное решение правительства Турции, которое и подает соответствующую заявку в госорганы Франции (Закон РК о миграции населения №204-1, 1998, с. 115).

Прибыв в Париж, казахские мигранты, приехавшие во Францию по трудовому контракту, устраивались на жилье, предоставляемом работодателем. Те же, кто приезжал в рамках воссоединения семьи, жил у своих родственников. Что касается туристов и нелегальных мигрантов, перед ними были две возможности. В первое время использовалось коллективное решение, когда мигранты проживали на квартире одного из своих соотечественников в период от недели до месяца, обычно за скромную плату. Наконец, использовалось индивидуальное решение, к которому прибегал каждый. Однако для этого требовалось наличие постоянной работы с тем, чтобы иметь стабильный ежемесячный доход и оплачивать аренду жилья. Нередко мигранты селились в 11-ом округе Парижа, ближе к производству. Сначала туда заселялись мужчины, после чего в Париж прибывали их жены. Нередко для того, чтобы минимизировать расходы, мужчины жили в одной комнате по несколько человек сразу (в этом случае величина аренды – от 1000 до 2500 франков в месяц – делилась в равной степени на троих-четверых) (De Tapia, Stéphane, 2007, 90 p.).

Когда женщина приезжала к своему мужу, семейная пара продолжала жить в арендованной комнате. В этом случае женщина могла спать в одной комнате с другими женщинами или жила со своим супругом в отдельном помещении. Когда речь шла о том, чтобы как-то устроить детей, их обычно оставляли на попечение в самой Турции (по традиции, такими вопросами занимались родственники по линии мужа: его мать или сестра). Это продолжалось до тех пор, пока родители не получали во Франции официальный статус. Когда это происходило, дети воссоединялись родителями, и целая семья могла уже претендовать на отдельное, пусть далеко не комфортабельное жилье. Как всегда, местом постоянного проживания обычно избирали район, где располагались цеха кожевенного производства. Согласно наблюдениям, такие районы чаще всего находились в центре города, где была хорошая инфраструктура (общественный транспорт, работа, место встреч в турецких магазинах). Таким образом, постепенно осуществлялось восстановление общины в ее первоначальном виде. Это обеспечивало определенное чувство безопасности на психологическом уровне. Кроме того, это способствовало эффективному противодействию последствиям культурного шока (Мендикулова, 2006, с. 283).

В первое время казахи обычно концентрируются в северо-восточной части Парижа. Даже если они и меняют место своего проживания, оно обязательно должно располагаться в этой зоне. Ветхое жилье (электроконвектор, отсутствие полноценной ванной комнаты, протекание потолков) остается, тем не менее, достаточно дорогим. В Париже запросы на социальное жилье очень редко дают положительный результат. Из всех встреченных семей только две смогли его получить. Первая семья получила соцжилье достаточно быстро, во многом благодаря своему статусу политических беженцев, присвоенному сразу же после миграции. Вторая же семья была вынуждена ожидать более 10 лет. В обоих случаях возникает интересный вопрос: почему государство разместило казахских мигрантов именно в 13-ом округе? Случайность ли это? Повлияли ли на такое решение монголоидные черты лица и чисто азиатская внешность, так что мигранты оказались по соседству с китайцами? Очень интересное явление, поскольку казахи, несколько десятков лет назад покинувшие Китай из-за культурной несовместимости, вновь оказались рядом с китайцами.

В то же самое время семей, получивших социальное жилье в пригородах Парижа, несколько больше, но и это не далось им легко. В нашем случае удалось наткнуться на достаточно необычные ситуации: женщина, неожиданно потерявшая мужа с 5 детьми на руках, или семья, вынужденная переехать в другое место из-за обрушения потолка.

Те, кому не удается получить социальное жилье, вынуждены жить в маленьких комнатках, где всегда полно народу. Очень важным фактором остается показатель фертильности среди казахских женщин-мигрантов. Долгом замужней женщины является воспитание детей. Это устремление диктуется самим исламом и патриархальными устоями жизни. Семьи, встреченными нами на территории Иль-де-Франс, имеют от 3 до 5 детей. Таким образом, число детей в комнате, где живут, например, семеро человек, составляет около 3 (Мендикулова, 2006, с. 97).

Такие сложные условия существования определяют весь образ жизни. Каждое утро приходится складывать, а каждый вечер – раскладывать небольшую кровать. Кроме того, спальное место необходимо разделить на зоны: в одной зоне спят отец и сыновья, а в другой – мать и дочери, что, кстати, очень точно напоминает устройство в юрте кочевников!

Помимо всех этих недостатков, стоимость жилья может возрастать в зависимости от дополнительных характеристик: общей площади, географического расположения, старости строения. К этому добавляется еще и то, что большинство арендаторов не могут рассчитывать на

социальную помощь, поскольку владельцы квартир не декларируют свою собственность. Более просторные помещения, не относящиеся к социальному жилью, обычно находятся в распоряжении владельцев предприятий. К таким людям относятся мигранты, прибывшие во Францию самостоятельно и раньше других, а впоследствии использовавшие возможность воссоединения семьи.

Здесь можно наблюдать двойное разделение между социальным порядком и этнической принадлежностью. Состояние рынка недвижимости ставит мигрантов в сложное, часто изолированное положение, а коллективный образ жизни, тем не менее, разворачивается в условиях французской действительности. Образуется определенная изолированность. Так, первое жилье, получаемое мигрантами, обычно является централизованным и располагается в северо-восточной части Парижа (это относится и к тем, кто приезжает позднее), тогда, как существующая тенденция определяется стремлением в пригороды, где стоимость аренды значительно ниже. Обычно мигранты селятся на северо-востоке, юго-востоке и востоке Парижа. Помимо постоянно меняющейся профессии, наблюдается регулярная смена жилища. Это и понятно, поскольку большинство семей стараются найти дешевое, не очень тесное и более чистое съемное жилье (Дэулетов, 2002, с. 230).

Казахи достаточно редко живут индивидуально. Даже владельцы более или менее крупных предприятий стараются проживать коллективно с другими соотечественниками. Помимо владения определенным бизнесом, у них есть кое-что общего друг с другом: принадлежность к одному поколению от 25 до 40 лет, хорошее знание французского языка, прямое отношение к первой волне миграции (или миграция в молодом возрасте), а также наличие постоянной и стабильной работы до того, как у них появились собственные конторы.

Если посмотреть на интерьер жилища казахов, можно сделать вывод о том, что во всех случаях речь идет об одном и том же. Несмотря на то, что они часто ветхие, жилища всегда находятся в хорошем состоянии благодаря своим хозяевам. Обычно наблюдается изобилие ковров, даже на кухне. Гостиная является самой большой комнатой и наиболее богато украшена коврами. Часто случается, что ковров настолько много, что пола под ногами совсем не видно. Диваны также занимают очень важное место в общем убранстве, как правило, они устанавливаются против 2 из 4 стен комнаты. При этом используются два типа диванов. Первые, традиционные, представляют собой большие мягкие подушки, размещенные прямо на полу, спинкой для которых служат менее крупные, но более жесткие подушки. Или же речь идет о западном виде диванов, сделанных из кожи, кожанителя или расцветенной материи. Присутствие диванов обоих типов в одной комнате не является чем-то невозможным. Рядом находится небольшой столик, за которым проходят все приемы пищи в семье. Этот столик, в случае, если недостаточно места, может складываться. В малом количестве квартир казахов можно встретить столы привычной высоты, окруженные стульями. Но если это и встречается, то стол и стулья размещаются не в центре комнаты.

Наиболее ценной, с точки зрения казахов, мебелью является сервант, в котором постоянно располагается телевизор, настроенный на Caspionet, два турецких и французские каналы, видеомэгафон, тюнер для каналов кабельного телевидения, современный музыкальный проигрыватель, телефон, различные сувениры, а также редкие книги и фотографии о казахах и Казахстане. В некоторых местах комнату украшают маленькие скатерти, связанные вручную. Кроме того, оно очень похоже на интерьер жилища турецких семей, поселившихся в новых частях города, расположенных на окраинах, а также на описания внутреннего убранства в домах первых мигрантов в Европе (Мендикулова, 1997, с. 115).

На стенах обычно развешаны предметы, свидетельствующие о религиозных предпочтениях обитателей жилища: календари с изображениями Мекки или мечети Святой Софии в Стамбуле, а также – часто под стеклом, суры Корана, написанные золотыми буквами, молитвенные четки, семейные фотографии... Кроме того, часто в комнате можно видеть фотографии или рисунки степи, юрт, орла, лошади, пейзажи Казахстана или портреты его политических и исторических деятелей, волчьей шкуры, дорожную флягу, использовавшуюся в старину казахскими кочевниками, где хранился кумыс. Кабельное телевидение и Интернет позволяют казахам постоянно поддерживать связь с Турцией, Казахстаном и со всем остальным миром.

Таким образом, можно сказать, что жилища казахов располагаются в районе базирования ремесленного производства. 11-ый округ Парижа является особенно привлекательным для казахских мигрантов. Там работают большинство взрослых и детей. Там также располагаются многие турецкие кафе и магазины. Для мужчин этот округ остается важным местом встреч, которые

происходят преимущественно после работы и по выходным. Они встречаются в кафе и часами могут играть в карты, пытаясь таким образом заглушить свою ностальгию, просыпающуюся на фоне жизненной неустроенности. Женщины, со своей стороны, предпочитают видаться на улице Сан-Мор, куда они приходят по воскресеньям для приобретения свежих продуктов питания и где могут встретить своих соотечественников. Что касается детей, то те чаще всего посещают игровые залы и Интернет-кафе.

В декабре 1999 г. группа французских ученых во главе с проф. Стефаном де Тапия впервые провела анкетирование казахов, проживавших во Франции. В разных местах было распространено более 30 анкет. Вопросники были длинными (18 страниц с большим количеством важных вопросов в открытой форме), а длительность беседы составляла от полутора до 2 с половиной часов на человека. Часто беседы проводились в неудобных условиях (шум, малые дети, постоянная суета, посторонние свидетели). Часто на вопросы анкеты, опрашиваемые отвечали частями несколько раз из-за недостатка времени или профессиональной занятости. По причине того, что некоторые казахи имели сложности со знанием французского языка, а человек, проводивший исследование, плохо говорил по-турецки, приходилось пользоваться помощью посторонних лиц (De Tapia, Stéphane, 2007, p. 145-146).

Ассоциация АКФТ («Ассоциации культуры и взаимопомощи Казахстан-Франция-Турция») и посольство Казахстана во Франции, тесно связанные с потомками казахов-мигрантов (даже если они граждане Турции), заявляли в 1999 г. о том, что только в Иль-де-Франс жили около 300 казахских семей. В то время эти данные было необходимо, несомненно, рассматривать в качестве преувеличенных.

Большинство контактов французским ученым удалось установить во время «хатима» или в ходе праздника, отмечающего конец рамадана, участие в котором принимало большинство членов сообщества. В течение одного дня целая семья или ее отдельные члены один за другим участвуют в разных церемониях. Эти церемонии обычно проводятся под руководством самих членов сообщества.

В том, что касается условий проведения собеседования, различные интервьюируемые лица могли участвовать в нем каждое по отдельности или совместно, в зависимости от занятости и благоприятных возможностей. Часто для облегчения хода собеседования требовалось присутствие молодого казаха или турка. Практически не возникало никаких проблем в ходе беседы на такие темы, как неравный доступ к работе, скрытность проживания, пути миграции во Францию и т.д. Многие участники собеседования поначалу говорили неохотно, однако впоследствии становились все более открытыми и искренними. Очень часто было достаточно одобрения со стороны одного из членов семейства для того, чтобы атмосфера дискуссии была разряжена. Однако, согласно наблюдениям, наименьшую заинтересованность и наибольшую враждебность к руководителю исследования проявляли женщины, за редким исключением. Мужчины, наоборот, были заинтересованы тем вниманием, которое было проявлено проводимым исследованием в отношении их сообщества.

Первый был организован по поводу свадьбы между французской казашкой с казахом из Германии 22 апреля 2000 г. в немецком городе Кельне. Невеста выходила замуж по тому же сценарию, что и ее сестра в прошлом году. Во второй раз слет состоялся во время футбольного турнира в конце мая 2000 г. в Голландии, где участвовали молодые казахи со всей Европы (Германия, Франция, Голландия, Швеция, Швейцария, Австрия). Теперь данные мероприятия проводятся каждый год.

Способы интегрирования казахов во французское общество до сих пор до конца не определены. Они колеблются между желанием жить вместе для совместного преодоления экономических и психологических трудностей, а также намерением отделиться для ускорения своей адаптации. Казахи, особенно молодежь, считают, что в большинстве своем обладают высокой степенью адаптации, однако не исключают возможности возвращения на родину в случае, если там представятся более удобные перспективы. Некоторые, впрочем, считают, что Франция могла бы стать окончательным местом их расселения.

Встречаются люди, которые предпочитают работать в более интересных, перспективных сферах. Часто такие лица поступают в учебные заведения низшего уровня (САР, ВЕР – ничего не имеющие общего со сферой текстильного или кожевенного производства), а также в учреждения, классифицируемые по категории ZEP, откуда они выходят без какой-либо квалификации, поскольку не проявляют большого интереса к учебе. Некоторые предпочитают утверждать, что, независимо от результатов и качества обучения, они все равно столкнутся с дискриминацией при трудоустройстве.

Многим из них не удалось выбрать правильное учебное заведение и сферу образования, что связано с тем, что родители таких мигрантов не смогли определить гибкую стратегию поступления своих отпрысков в училища и университеты. Обычно подростки из семей мигрантов попадают в мало популярные университеты народных кварталов, где живет преимущественно разношерстное население с маленьким достатком. Недостатком мигрантов является раздвоение их культурной идентичности, а также отсутствие достойного социального и финансового уровня. Кроме того, они даже не могут рассчитывать на помощь родителей, которые сами имеют только начальное образование (полученное в Турции) и плохое знание французского языка.

Обычно у подростков даже нет возможности спокойно заниматься и учиться. Девочки часто заняты домашними хлопотами, тогда как мальчики и юноши имеют возможность гулять до поздней ночи. Кроме того, мужчины обычно должны в раннем возрасте искать работу, поскольку, согласно традиции, они являются главными добытчиками в семье.

Какими бы ни были проекты на будущее этой молодежи и даже в том случае, если они не смогут конкретизироваться из безработицы, большинство предпочитает оставлять свои данные в ANPE, что позволяет найти хоть какую-нибудь работу, причем на, вполне законных основаниях. Они, как правило, не хотят повторять судьбу своих соотечественников, попавших в этнические цеха, тем более что, не в пример своим родителям, они не были с самого начала обязаны работать в данных учреждениях. Таким образом, бывают случаи, когда мигранты устраиваются на должности грузчиков, кассиров, агентов в магазине, почтальонов.

Тем не менее, судьба мигранта не исключает возможность качественного образования. Некоторые молодые люди (сейчас их, правда, немного) получают образование, позволяющее свободно поступать в университеты с возможностью последующего получения диплома. Чаще всего ими являются девушки, что, впрочем, неудивительно, если сравнивать казахов с другими этническими группами (выходцы из Северной Африки, португальцы, испанцы, турки и т.д.).

Таким образом, работа на этническом производстве не является единственным способом самоутверждения. Перспективно мыслящая молодежь стремится заручиться достойным образованием для того, чтобы в будущем рассчитывать на солидный социальный статус и успешную интеграцию в чужое общество.

Главным фактором, обеспечивающим признание не только в среде своего сообщества, но и в принимающем государстве, является построение профессиональной карьеры. Приобретая неоценимый профессиональный опыт и качественное образование, мигранты все больше отдаляются от занятий своей этнической группы. Это связано с увеличением, обогащением и накоплением знаний. Конечно, этническое производство будет существовать и дальше, но приток рабочей силы будет обеспечиваться уже из среды новоприбывших мигрантов, статус которых является незаконным и, следовательно, нестабильным [Мендикулова, 2006, с. 296].

Исследование иммиграционных процессов, на примере казахской диаспоры во Франции, не только с теоретической, но и с практической точек зрения представляет несомненный научный и политический интерес, так как в последнее десятилетие вопросы межгосударственной миграции населения и рабочей силы приобрели большую актуальность, как из-за миграционных процессов, так и в связи с последствиями в социально-экономической сфере, возникающими в результате людских перемещений из одних стран в другие.

Литература

De Tapia, Stéphane & Samim Akgönül (éds). *Kazakhs, kalmouks et tibétains en France*. – Paris: L’Harmattan, 2007. – 273 p.

Арзаканян М.Ц. Иммигранты во Франции // *Расы и народы*. – 1989. Вып. 19. – 102 с.

Дәулетов Т. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының шежіресі. – Алматы: ДҚК, 2002. – 408 с.

Закон Республики Казахстан о миграции населения // *Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев*. – М.: Тесей, 2000. – 160 с.

Закон Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г. № 204-І. О миграции населения. – Алматы, 1998. – 121 с.

Мендикулова Г.М. *Казахская диаспора: история и современность*. – Алматы: Реиз, 2006. – 342 с.

Мендикулова Г.М. *Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие*. – Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.

Интервью с Абдухапом Туркозом, взятое у него в июне 2008 г. в Алматы.

SOCIO-DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE KAZAKH DIASPORA IN FRANCE

The relevance of this study lies in the fact that the process of the formation of diasporas of any people in various territories is, in essence, a kind of reflection of the history of the state and the region, and often its saddest pages. Subsequently, determining the development of relations between the historical homeland and compatriots living abroad, these historical events, or the people's memory about them, play an important role. The Kazakh diaspora in France is heterogeneous and diverse, evolving throughout the 20th century and receiving new impulses for development in the 21st century. And had its own reasons for the formation and development in different historical periods. Consequently, the nature of these reasons is differentiated as - political, economic, as well as personal (mixed marriages), etc.

В.В. Медведев

Сургутский государственный педагогический университет
Сургут, Российская Федерация
vlad.eto@mail.ru

ИНДИГЕННЫЕ СООБЩЕСТВА В ГОРОДСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: СПЕЦИФИКА И ПРАКТИКИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Антропологические исследования городского пространства Сургута как средоточия экономического развития и социокультурной жизни Ханты-Мансийского автономного округа – Югры предоставляют возможность изучения не только этничности и культурной мозаики горожан, но и представителей индигенных / коренных сообществ, сосредоточенных на территории близлежащих районов – Сургутского, Нижневартовского и Нефтеюганского.

Широко обсуждаемые среди зарубежных исследователей возможности «концепта индигенности» и процесса «индигенизации современности», например, в публикациях Б. Карлсона, Дж. Клиффорда, Ф. Мерлана, М. Салинза, Дж. Фридмана, У. Ханнерца, допускают дискуссионные рассуждения о средствах и приёмах концептуализации конкретными этническими группами собственного историко-культурного наследия, идентичности / идентичностей и самосознания. Другими словами, «пересечение антропологической теории и индигенных практик в этом случае представляется очевидным» (Куропятник, 2019, с. 391).

Своевременность ревизии понятийного инструментария, одновременно содержащего термины со схожей коннотацией – аборигенные / автохтонные / коренные и, наконец, индигенные народы, проанализирована и обоснована П.Б. Паршиным, закономерно подчёркивающим значение английского *indigenous peoples* и испанского *pueblos Indigenas* для научных изданий. Среди его аргументов справедливо утверждение о трактовке *indigenous* в русском языке в смысловом подтексте «здешний», «врождённый», «местный». По замыслу автора «для русского языкового сознания его (*indigenous*. – В.М.) внутренняя форма непрозрачна, что в данном случае является достоинством и в дальнейшем будет предпочтительно использоваться именно выражение индигенные народы (за исключением цитат)» (Паршин, 2019, с. 114–128).

Индигенные сообщества Ханты-Мансийского автономного округа – Югры – ханты, манси и лесные ненцы. Для Сургута и упомянутых прилегающих районов это ханты-горожане и ханты, имеющие домохозяйства на родовых угодьях, осуществляющие ведение хозяйства в соответствии с порядком землепользования территорий традиционного природопользования коренных малочисленных народов Севера, закреплённых законодательно. Однако, ханты, ведущие подобный традиционный образ жизни, регулярно приезжают с родовых угодий в город и вполне интегрированы в его экономическую и социокультурную среду, а также происходящие урбанистические процессы.

С.А. Арутюновым объективно высказан довод об отсутствии некоего единого механизма адаптации малых этнических групп к новым условиям жизни, урбанизации, промышленному освоению территорий (Арутюнов, 2017, с. 45). Подобный концепт применим и в отношении индигенных сообществ округа. Технологии и модели приспособления и акклиматизации к трансформациям устоявшегося образа жизни могут быть самыми разнообразными и противоречивыми, охватывающими десятилетия. Например, дрейф ментальности, поведения, конструирование окружения, ориентированного на потребности коммуникации (Мартынова, 2020, с. 179). В данном контексте достойным внимания является ответ на вопрос – каковы способы и практики демонстрации индигенными сообществами идентичности и маркеров этничности в

городском пространстве? Именно таким образом надлежит сформулировать цель данной статьи, позволяющей определить и обосновать взаимодействие ханты-горожан, ханты близлежащих родовых угодий и города Сургута как объекта антропологического изучения.

Ханты Югры демонстрируют положительную динамику численности. По материалам переписи 2010 года в отношении общей совокупности населения они составляют 1,3% (Краткие окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года, 2012, с. 47). Компаративный анализ Всесоюзных и Всероссийских переписей населения второй половины XX – начала XXI столетия позволяет воссоздать на территории региона следующую картину: 1970 год – 12222 чел., 1979 год – 11219 чел., 1989 год – 11892 чел., 2002 год – 17128 чел., 2010 год – 19068 чел. (ГА ХМАО–Югры. Ф. 6. Оп. 1. Д. 932, л. 130; Итоги Всероссийской переписи населения – 2010, 2013, с. 201).

При изучении распределения ханты, проживающих в сельской местности и городах, статистические материалы выявляют абсолютное преобладание сельского населения: 1970 год – 10420 чел., 1979 год – 8916 чел., 1989 год – 8151 чел., 2002 год – 10330 чел., 2010 год – 10457 чел. Ханты-горожане округа: 1970 год – 1802 чел., 1979 год – 2303 чел., 1989 год – 3741 чел., 2002 год – 6798 чел., 2010 год – 8611 чел. (Итоги Всероссийской переписи населения – 2010, 2013, с. 8–9). По результатам переписи 2010 года ханты Сургута – 632 чел. (Итоги Всероссийской переписи населения – 2010, 2013, с. 72). Совокупность ханты-горожан от общего их количества соответствует 38,4% (Пивнева, 2020, с. 110). Число ханты, проживающих на территории вышеупомянутых районов, т.е. потенциальных участников взаимодействия с горожанами, итоги данной переписи распределили в следующем порядке: Сургутский район – 2413 чел., Нижневартовский район – 1985 чел., Нефтеюганский район – 360 чел. (Итоги Всероссийской переписи населения – 2010, 2013, с. 93, 98, 122). Для сравнения – численность ханты по материалам Всероссийской переписи населения 2002 года: Сургутский район – 2290 чел., Нижневартовский район – 1621 чел., Нефтеюганский район – 199 чел. (ГА ХМАО–Югры. Ф. 6. Оп. 1. Д. 1371, л. 19).

Согласно сведениям Регионального аналитического центра и Реестра территорий традиционного природопользования коренных малочисленных народов Севера регионального значения Ханты-Мансийского автономного округа – Югры в субъекте зафиксированы 475 таковых локаций, именуемых иначе родовыми угодьями, т.е. местами проживания конкретного человека, семьи или находящиеся в общинном владении. Угодья представляют собой естественно-географическое пространство, в ландшафт которого вписаны пастбищные места, луга, леса, озёра и реки. Это территории, где исторически осуществлялось ведение традиционной хозяйственной деятельности и формировались маркеры этнической культуры индигенных народов. Из беседы с ханты-горожанином: «Рыбачить, охотиться, собирать ягоды и грибы можно в угодьях. В каждой деревне – свои угодья. Например, у моих родственников угодья в деревне под названием Каюкова (поселение Сургутского района. – В.М.), угодье – Тыгейское. Среди знакомых мне угодий назову Тайлакские угодья у деревни Тайлакова (поселение Сургутского района. – В.М.), еще Тауровские у деревни Таурова (поселение Сургутского района. – В.М.)».

Территории традиционного природопользования расположены в пределах пространства всего округа: Белоярский район – 34, Березовский район – 21, Кондинский район – 35, Нефтеюганский район – 33, Нижневартовский район – 133, Октябрьский район – 54, Советский район – 4, Сургутский район – 107, Ханты-Мансийский район – 54. Полноценная картина распределения родовых угодий на сопредельных с Сургутом районах такова: на 107 территориях традиционного природопользования Сургутского района зарегистрированы 2101 чел., ханты – 1980 чел., манси – 13 чел., ненцы – 31 чел., прочие – 77 чел. В Нижневартовском районе, как было отмечено, насчитывается 133 родовых угодья, на которых проживают 1209 чел., ханты – 965 чел., манси – 1 чел., ненцы – 161 чел., прочие – 82 чел. Нефтеюганский район обеспечивает функционирование 33 территорий, населённых 312 жителями. В их числе ханты – 272 чел., манси – 7 чел., прочие – 33 чел. (Информационный материал «Демографическая ситуация в среде коренных малочисленных народов Севера Ханты-Мансийского автономного округа – Югры», 2021).

Кроме того, на сегодняшний день на территориях родовых угодий в разных районах округа официально зарегистрировано 92 объединения, осуществляющие традиционную хозяйственную деятельность индигенных народов. В Сургутском районе работают территориально-соседская община коренных малочисленных народов Севера «Наследники родной земли» / «Рахэм мэх мэх ия», семейно-родовая община коренного малочисленного народа ханты «Вут явын», общество с ограниченной ответственностью «Кантык-Ях», общины коренных малочисленных народов Севера «Яун-Ях» и «Негус-Ях». В Нижневартовском районе функционируют некоммерческая семейная (родовая) община коренного малочисленного народа ханты «Хунзи», семейная (родовая) община

«Кылас», община коренного малочисленного народа ханты «Ма котэм» / «Мой дом», общины коренных малочисленных народов Севера «Верхне-Вахская», «Возрождение», «Сосновоборская», «Ганжеево», «Устье» и «Большой Ларьяк». Подобные организации находятся и на территории Нефтеюганского района – община коренных малочисленных народов Севера «Юрта» и сельскохозяйственный рыбоохотпромысловый производственный кооператив «Волна».

Результаты хозяйственной деятельности ханты, как, впрочем, представителей и других индигенных народов, полученные с территорий личного и семейного традиционного природопользования либо путём совместных коллективных усилий в объединениях и общинах ориентированы на запросы и спрос со стороны горожан Сургута как серьёзного потребителя. Опыт подобного взаимодействия – индигенного населения и городских жителей – для антропологов и этнологов актуальная и заслуживающая штудирования тема. Так, степень коммерциализации хозяйственной деятельности ханты, адаптивные практики в условиях современного рынка, связи, построенные на принципах «базарных» взаимоотношений потребителя и продавца («коммерсанта – рыболова», поскольку сбыт рыбы традиционно является приоритетным в торговле) проанализирован и обобщён Е.П. Мартыновой (Мартынова, 2017, с. 119–130).

Издания по изучению влияния города на коренные народы, их интеграции в новое пространство и создании конкретных стратегий адаптации, применимых на практике, вполне своевременная проблематика, позволяющая исследовательский дискурс и свежий взгляд на процессы инкорпорирования представителей индигенных сообществ в городскую среду. Таковой научный опыт демонстрирует публикация Л.Н. Хаховской «Аборигены в городе: этнокультурный облик жителей Магадана» (Хаховская, 2014, с. 39–59). Содержание работы анализирует динамику этничности и поведенческой культуры индигенного населения, проживающего в городских локациях Магаданской области. Автором выявлены и обоснованы технологии содействия и развития этничности коренных народов, практики историко-культурного наследия, отражён опыт коммуникации и взаимодействия с иноэтничным окружением.

Справедливо заметить, что работа Л.Н. Хаховской одна из ряда статей, совместно опубликованных в специальном номере «Сибирских исторических исследований». Д.А. Функ во вступительном комментарии к теме делает акцент на трендах антропологических исследований и актуализирует изучение одного из её наиболее востребованных разделов – антропологии города. Однако, последующая ремарка об исключении городского пространства из профессионального поля зрения этнографами, изучающими индигенные сообщества, («поскольку «традиционный образ жизни» в городах вряд ли возможен, и что «самобытная культура» априори не может здесь сохраняться, то и город не может быть местом их профессионального внимания») подтверждает и обосновывает необходимость научного поиска в данном направлении (Функ, 2014, с. 8–14).

С позиции изучения антропологии города как исследовательского подразделения, укрепляющего академическую коллаборацию и междисциплинарность, а конкретнее «мультидисциплинарность, разнообразие методов и методологических подходов к изучению пространства города в историческом, социологическом, социокультурном, философском либо этническом контекстах» (Медведев, 2020, с. 21–23), понимание опыта взаимодействия индигенных сообществ и горожан, их восприятия и повседневных практик в едином локусе, видится не просто своевременным, а необходимым для анализа и конструирования модели межэтнических и кросс-культурных взаимодействий. Следует осознавать, что идентичность / идентичности горожан северных городов, как определяет их Д.Н. Замятин «крайне подвижные, мобильные, всё время трансформирующиеся и, в свою очередь, трансформирующие городские культурные ландшафты», и делать из этого соответствующее заключение (Замятин, 2020, с. 221).

Историографическое описание проблемы содержит убедительное количество опубликованных материалов. Прежде всего, отметим, что тематика обсуждалась и является востребованной в рамках крупнейших отечественных антропологических и этнографических собраний – Конгрессов этнографов и антропологов России / Конгрессов антропологов и этнологов России. Например, на IX Конгрессе в Петрозаводске судьба индигенных народов и их апроприация городских территорий рассматривалась докладчиками секций «Историко-культурное наследие коренных народов Севера и Сибири: вызовы современности» и «Паттерны культуры меньшинств и культурное наследие современного российского / постсоветского города. Малые группы в этнографии», на заседании которой Д.А. Функ подчеркнул потенциал антропологии города для отечественного сибиреведения (Функ, 2011, с. 409).

В ходе X Конгресса, адресованного городской действительности – «Современный город и социально-культурная модернизация России», аналогичные доклады и дискуссии прозвучали на

разных заседаниях, но необходимо выделить работу секции «Городской образ жизни коренных малочисленных народов Севера: феномен и методы его анализа». В рамках изучаемого предмета внимания заслуживают сообщения М.А. Лапиной «Сохранение этических традиций хантов в условиях города», Т.В. Волдиной и С.Х. Хакназарова «Обские угры в столице Югры», Е.А. Пивневой «Город и традиция (по обско-угорским материалам)», демонстрирующие трансформацию этничности, стандартизацию и процессы коммерциализации традиционной культуры. Предстоящий в июле 2021 года XIV Конгресс антропологов и этнологов России аннотирует рассмотрение проблематики на секционных заседаниях «(Не)настоящее наследие: наследие, которое мы сохраняем, конструируем, практикуем», «Ресурсный экстрактивизм в антропологической перспективе», «Коренные малочисленные народы России: этнокультурные проекции», «Север на границах»: территории, культуры, идентичности» и другие.

В номерах ведущей российской этнографической и антропологической периодической печати, тематика роста роли городов и их связь с индигенными сообществами – свежий предмет обсуждения. «Урбанизация и аборигенные культуры на циркумполярном Севере и в Сибири» – специальная тема номера «Этнографического обозрения», с дискуссией, развернувшейся вокруг масштабов урбанизации, типов городов и переселения в них коренных народов, развития индустриализации, её влияния на идентичности и культуру, вариативности сознания представителей индигенного населения в условиях городской среды, видоизменения социального конструкта и сакрального восприятия (Поворознюк, Функ, 2016, с. 5–9).

Е.В. Лярской, анализирующей ханты и ненцев Ямала, очень точно подмечена связь традиционного уклада и городского ландшафта, отображающая, по сути, картину жизни всех индигенных сообществ современности. «И городские, и поселковые ненцы (и мужчины, и женщины, и дети) ездят к родственникам в тундру в гости: иногда на несколько дней, иногда на более продолжительное время (как на дачу), чтобы отвезти детей на лето, навестить родных, пособирать ягод или помочь» (Лярская, 2016, с. 60). Тожественный сценарий взаимоотношений наблюдается среди ханты-сургутян и ханты, проживающих в родовых угодьях, в рамках семьи и более широкого круга родственников. В интервью с М.В. Самсоновой, заведующей городской историко-культурной экспозицией «Дом коренных народов Севера», прозвучали по этому поводу ремарки: «Ханты города имеют крепкие связи со стойбищем...», «В городе и назовут себя ханты, но не афишируют. Другое дело в угодье – ходят в нашей одежде, разговаривают».

Для ханты своеобразное «единство» городской жизни и пребывания в родовых угодьях – это не только дань традиции, но и экономический ресурс. На материале представителей коренных народов из числа горожан Ханты-Мансийска подобную модель проанализировала Т.В. Ткачева (Ткачева, 2018, с. 179–183). Среди ханты-сургутян – сюжеты аналогичны. Территории традиционного природопользования, проживающие на них родственники, семейные связи и экономическое подспорье в условиях осуществления хозяйственной деятельности в соответствии с нормами собраны воедино. Заметим, что такой подход характерен и для взрослого населения, и для молодёжи, принимающей участие в делах семьи. Один из интервьюируемых – студент второго курса университета, для которого поездка на родовые угодья к деду на рыбалку или за дикоросами и дальнейшая их реализация, вызывают большее чувство ответственности и осознания важности данного занятия, чем внеучебная деятельность в выходные дни или же препровождение времени в комфортных условиях городских клубов.

Граница городского и сельского у индигенного населения, по наблюдению Е.А. Пивневой, может быть проведена по уровню благосостояния и зажиточности. В таком случае, «городские считаются лучше обеспеченными в материальном плане, что позволяет им оказывать помощь своим деревенским сородичам» (Пивнева, 2018, с. 119). Для горожан из числа коренных народов территории традиционного природопользования еще и символизируют особые «места памяти» с сакральным подтекстом (Поворознюк, 2016, с. 27–28). При этом не стоит забывать о проникновении городского ритма и стиля жизни не только в собственных жителей, но и согласно П. Швайцеру наличия многих оснований того, что «сельский образ жизни подвергся урбанизации, а именно, заимствовал ценности, модели поведения и технологии» (Швайцер, 2016, с. 18).

Видоизменение и вариативность в сознании, в нормах культуры, в самоидентификации представителей индигенных сообществ, как и других народов, в условиях города – явление распространённое. Сравнительный контекст изучения традиционных форм культуры, бытующих по общепринятому суждению в сельской местности, тем более у индигенного населения, и повседневных / сакральных практик горожан из числа коренных народов, а также их личного отношения к такому образу жизни, наличие иных социокультурных и экономических рамок –

перспективная возможность «детализировать полученную картину» (Рутткаи-Миклиан, 2016, с. 43). Уточнить, объяснить и понять какова же конкретная этническая группа в наши дни, проживающая на разных по содержанию и масштабам территориях, активно интегрированная или, наоборот, изолированная от иных сообществ, позволяет полноценный качественный анализ, т.е. всего и всех, связанных с актором исследования.

Город – противоречив. На одной странице монографии два таких справедливых и противоположных утверждения: «города приобщают к современности, которая может воспроизводить с помощью современных технологий любую культурную, этническую идентичность» и «города прерывают связь с малой этничностью, смена поколений ведёт к утрате языка, культуры, традиций и обычаев, являвшихся частью повседневных кочевых или оседлых жизненных практик» (Российская Арктика в поисках интегральной идентичности, 2016, с. 118). *De facto*, северный город – пространство, требующее постижения и осмысления всех своих компонентов, в том числе, осознания непрерывности существования индигенных групп, исторически связанных с этими территориями. Вопрос выбора локации – родовое угодье или же городская квартира, это вопрос личный, иногда и семейный, но не означающий сиюминутное отрицание этничности и замену сознания. Так, в квартире предметы сакрального предназначения ханты могут окуривать уже над газовой плитой, отождествлённой с огнём и очагом (Лапина, 2008, с. 85). Безусловно, непосвящённому наблюдателю действие покажется диковинным, но для соплеменника либо этнографа-специалиста происходящее вполне очевидно – формы изменены, в данном случае, использование газовой плиты, а обрядовое содержание – нерушимо. Е.А. Пивнева цитирует эпизод рассуждения информатора-горожанина из Ханты-Мансийска: «Как это мы не КМНС (коренные малочисленные народы Севера. – В.М.), а кто же мы тогда?» (Пивнева, 2020, с. 112). Данное высказывание – публичная демонстрация собственной идентичности и самосознания конкретного представителя индигенного населения Югры.

Стремление обозначить себя в социуме и в не всегда привычном городском пространстве отчётливо прослеживается среди ханты, приезжающих с родовых угодий по делам в Сургут – погостить к родственникам, посетить поликлинику или в коммерческих целях. В этом случае, ханты неизменно надевают традиционную одежду, а справедливее заметить, созданный в соответствии с собственными представлениями современный «народный» костюм. Для женщин, девушек и девочек это является нормой, исключением служит верхняя одежда в непогоду весной–осенью. Мужчины, парни и мальчики в теплое время года носят повседневный городской наряд. В зимний период верхняя одежда максимально приспособлена к суровым северным условиям и соответствует традициям изготовления из оленьего меха мужских малиц, распашных женских шуб и обуви. Подобная форма публичного маркирования этничности и самоидентификации в городском ландшафте позволяет ханты успешно реализовывать разнообразную продукцию, привлекая к себе внимание и осуществляя своеобразный маркетинговый ход.

Традиционными хозяйственными занятиями коренных народов Югры являются охота, оленеводство, рыболовство, сбор дикорастущих, а среди народных промыслов – изготовление меховой одежды, обуви и художественных изделий из дерева, бересты, кости, рога. Род деятельности и времена года регламентируют набор товаров, предлагаемых ханты сургутянам. Из рассказа информатора: «Торговля-то? Летом и осенью – брусника, клюква, морошка. Зимой идёт забой оленя, значит оленина. Рыбу продаём – щуку там, язя, карася. Летом свежую, а по зиме мороженную».

В зимнее время ханты реализуют оленину и замороженную рыбу разных пород. Летом и осенью на продажу идут ягоды – брусника, клюква, черника, морошка, голубика. «За морошкой едут в начале лета, смородина, черника, голубика собирается в середине, в июле – начале августа. Брусника и клюква уже к концу лета – началу осени». Сезонной также является торговля грибами (август – начало сентября) и кедровыми орехами: «Когда шишки ореха созревают, они начинают падать на землю или же специально стучат по дереву, чтобы шишки начали падать. Затем шишки перебирают. Выбирают хорошие, некоторые могут быть и гнилыми, чистят их, вытаскивают орехи. Работёнка не очень приятная, шишки-то в смоле!». С весны по осень – время реализации свежей рыбы. Ханты привозят с родовых угодий щуку, окуня, язя, карася, а также более ценные породы – осетра, нельму, муксуна. Дополняет перечень предметов торговли продажа сувенирных изделий из древесины, бересты, бисера, кожи, кости. Сбывают свои товары ханты в нескольких неофициальных рыночных местах, возникающих стихийно и отвечающих локальным / районным запросам горожан. Например, окрестности остановки общественного транспорта «ГКДЦ Строитель» и расположенного здесь торгового комплекса, округи остановок «Магазин Восход» и «УБР»,

пешеходная зона проспекта Ленина в районе транспортного кольца «проспект Ленина – улица Островского» вблизи памятника основателям Сургута.

Ситуационной публичной демонстрацией одного из стержневых компонентов хозяйственной деятельности ханты – оленеводства, являются новогодние праздники. С близлежащих родовых угодий ханты, по договорённости с городской администрацией, привозят в Сургут олени упряжки и нарты, организуя катания горожан, что помимо коммерческой составляющей необходимо рассматривать и как маркирующее этничность действие. Занятие оленеводством для современных ханты – «особый маркер» собственной идентичности и в бытовом сознании, и на публичном уровне (Заика, Исаева, 2017, с. 10).

В период становления этничности обско-угорского индигенного сообщества благодаря усилиям общественных деятелей и лидеров из числа коренных народов занятие оленеводством вновь стало престижным и экономически удобным, поскольку предоставляло рабочие места в условиях безработицы и материальную стабильность. Подъём оленеводческих хозяйств округа происходил в 1990-х – начале 2000-х годов (Мартынова, 2019, с. 366). В наши дни оленеводство как форма деятельности ханты поддерживается муниципальными и окружными органами власти, а число голов в стадах увеличивается.

Центром историко-культурного наследия *indigenous peoples* Сургута считается «Дом коренных народов Севера» в структуре городского комплекса «Старый Сургут». Проект реконструирует элементы этнической культуры и празднично-обрядовые традиции обско-угорских народов. Деятельность подобных учреждений на территории округа содержательно обобщена Е.А. Пивневой: «Трансляция и потребление этнической культуры в городских условиях происходят в основном через посредничество сети культурных учреждений: музеев, театров, библиотек, всевозможных сценических площадок, учебных заведений, теле- и радиопередач и пр. Но это не просто деятельность по сохранению этнокультурной аутентичности. По своему смыслу она представляет собой практику встраивания элементов традиционной этнической культуры в контекст современности, придания ей современных форм, во многом благодаря информационным технологиям» (Пивнева, 2020, с. 489).

«Дом коренных народов Севера» предлагает вниманию своих гостей экспозицию «Быт и традиции угорских народов», содержащую предметы традиционной культуры ханты и манси. Например, костюм, вышивка, хозяйственная утварь, изделия из бересты, бисера и т.д. Музейная площадка содержит реконструкцию чума, хлебной печи, лабаза. Посетители могут принять участие в экскурсионных программах «Мир Севера», познакомившись с играми ханты и манси, «В гости к ханты» – изучение древней культуры индигенных сообществ Югры, «Северная мозаика» – просмотр и обсуждение тематических визуально-антропологических материалов, «Узорчатый тусок», состоящий из серии мастер-классов, приобщающих к промыслам коренных народов.

Центр поддерживает и развивает фольклорное наследие индигенного населения. Здесь организованы ансамбль «Аснэ» / «Обская женщина» и детский коллектив «Луима ханса» / «Северные узоры». В этом направлении установлены крепкие связи с фольклорными группами Сургутского района, но в последние годы материальные трудности, вопросы транспорта, а в наши дни сложная эпидемиологическая обстановка в результате COVID-19, приводят к ослаблению и разрыву отношений. Из всех крупных праздников, организуемых музейными сотрудниками – «Нарождение луны», «Вороний день», «День обласа», «Международный день коренных народов мира», только «День обласа» сохраняет свою привлекательность для ханты и манси Сургута, а также зрителей и участников из Сургутского, Нижневартовского и Нефтеюганского районов. Проводимый на берегу реки Саймы «День обласа» воспринимается участниками не только в качестве традиционного праздника, но и служит подготовительным этапом к более серьёзным соревнованиям на обласах, имеющим хороший призовой фонд.

Разные культурно-просветительские объединения города периодически обращаются к тематике этнографии и искусства, связанной с индигенными народами. Например, «Сургутский краеведческий музей» – выставки «Люди большой воды» и «Небесный всадник», фотовыставка «Божьей реки народ». «Сургутский художественный музей» – виртуальная выставка «Югра. Территория мифов», выставка «Возвращение в Ях», фотовыставка «Миф о Мифе». Экспозиции галереи современного искусства «Стерх» предлагают своим посетителям сегодняшнее прочтение Югры – день музеев «Обское дикое барокко», выставки «Югра и её обитатели. Новая картография» и «Югорская мозаика».

Процессы кросс-культурного взаимодействия ханты и горожан, а в более широком контексте – ханты и города Сургута как объекта антропологического исследования, стоит проецировать на все

городские локации Югры, поскольку технологии и стратегии коммуникации тождественны. Изучение опыта подобных взаимоотношений позволит корректировать существующие противоречия «коренного» и «пришлого» населения, объективно разрешать спорные ситуации в отношении территорий традиционного природопользования индигенных сообществ, преодолеть стереотипность сознания городских жителей к жизни ханты на родовых угодьях. Последующие исследования этнических групп и трансформаций их идентичности в городском пространстве предоставят возможность конструирования единой модели межэтнического и кросс-культурного взаимодействия, определяющей содержание северного города.

Литература

- Арутюнов С.А. Этничность, сходящая на нет // Вестник антропологии. 2017. № 1 (37). С. 41–62.
- ГА ХМАО–Югры (Государственный архив Ханты-Мансийского автономного округа – Югры). Ф. 6. Оп. 1. Д. 932. 65 лет Ханты-Мансийскому автономному округу (информационно-аналитический сборник). ГА ХМАО–Югры. Ф. 6. Оп. 1. Д. 1371. Годовой статистический сборник: Ханты-Мансийский автономный округ в цифрах.
- Заика А.В., Исаева Т.А. Божьей реки народ. Екатеринбург, Сургут: Изд. Группа Караван, 2017. 96 с.
- Замятин Д.Н. Постурбанизм и холод: геокультурные образы и репрезентации культурных ландшафтов северных и арктических городов // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2020. № 4 (51). С. 218–227.
- Информационный материал «Демографическая ситуация в среде коренных малочисленных народов Севера Ханты-Мансийского автономного округа – Югры» // Региональный аналитический центр: [сайт]. URL: <http://rasugra.ru/> (дата обращения: 15.02.2021).
- Итоги Всероссийской переписи населения – 2010: Стат. сб. в 10-ти частях. Ч 3. Т. 2. Национальный состав и гражданство населения в Тюменской области. Ханты-Мансийский автономный округ – Югра. Ямало-Ненецкий автономный округ. Тюмень: Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Тюменской области, 2013. 238 с.
- Краткие окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года по Ханты-Мансийскому автономному округу – Югре: Статистическое издание. Ханты-Мансийск: Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Ханты-Мансийскому автономному округу – Югре, 2012. 58 с.
- Куропятник М.С. Индигенность в контексте глобализации: эпистемологический и социокультурный аспекты // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. 2019. Т. 19. № 3. С. 387–396.
- Лапина М.А. Этика и этикет хантов. Томск, Екатеринбург: Баско, 2008. 120 с.
- Лярская Е.В. «Кому-то тоже надо и в городе жить...»: некоторые особенности трансформации социальной структуры ненцев Ямала // Этнографическое обозрение. 2016. № 1. С. 54–70.
- Мартынова Е.П. Традиционные отрасли хозяйства обских угров: современные адаптивные стратегии в рыночной экономике // Вестник угроведения. 2017. Т. 7. №. 4. С. 119–130.
- Мартынова Е.П. Обско-угорская этническая мобилизация // Вестник угроведения. 2019. Т. 9. № 2. С. 363–372.
- Мартынова Е.П. Метаморфозы этничности обских угров // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2020. № 3 (50). С. 176–183.
- Медведев В.В. Ногайцы Сургута: этничность в пространстве северного города // Вестник Таджикского национального университета. 2020. № 7. С. 21–29.
- Паршин П.Б. Взаимодействие коренных народов с окружающим миром: принцип свободного, предварительного и осознанного согласия // Международная аналитика. 2019. № 1–2 (27). С. 114–128.
- Пивнева Е.А. «Но дискомфорт мы всё-таки ощущаем»: обские угры в процессах социокультурной адаптации к условиям города // Журнал социологии и социальной антропологии. 2018. Т. 21. № 4. С. 104–129.
- Пивнева Е.А. Коренные малочисленные народы Севера в поликультурном пространстве Западной Сибири: к проблеме этнической идентификации // Вестник Томского государственного университета. История. 2020. № 68. С. 109–115.
- Пивнева Е.А. «Коренная Югра» в контекстах современной истории // Очерки истории Ханты-Мансийского автономного округа – Югры (к 90-летию со дня образования Ханты-Мансийского автономного округа – Югры и 900-летию первого упоминания Югры в русских летописях). Москва, Ханты-Мансийск: проект «Академическая история Югры». 2020. С. 476–491.
- Поворознюк О.А., Функ Д.А. Урбанизация и коренные народы Севера: введение к теме номера // Этнографическое обозрение. 2016. № 1. С. 5–9.
- Поворознюк О.А. Городские аборигены БАМа: индустриальный бум, техносоциальные сети и борьба за ресурсы // Этнографическое обозрение. 2016. № 1. С. 23–41.
- Российская Арктика в поисках интегральной идентичности. М.: Новый хронограф, 2016. 208 с.

Руткаи-Миклиан Э. Модернизация табу: вопросы «чистоты» в городской среде (на примере сынских хантов) // Этнографическое обозрение. 2016. № 1. С. 42–53.

Ткачева Т.В. Изменение жизненного пространства обских угров в условиях городской среды // Языки и культура народов Арктики как полиэтнического региона в условиях глобализации: сборник материалов I Международной научно-практической конференции. Ханты-Мансийск: ФГБОУ ВО «Югорский государственный университет», Гуманитарный институт, Югорская научная школа региональных лингвистических исследований, 2018. С. 179–183.

Функ Д.А. Дискурсы наследия и идентичности в городской сибирской аборигенной среде // IX Конгресс этнографов и антропологов России: Тезисы докладов. Петрозаводск, 4–8 июля 2011 г. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2011. С. 409.

Функ Д.А. Введение к специальной теме номера // Сибирские исторические исследования. 2014. № 2. С. 8–14.

Хаховская Л.Н. Аборигены в городе: этнокультурный облик жителей Магадана // Сибирские исторические исследования. 2014. № 2. С. 39–59.

Швайцер П. Коренные народы и урбанизация на Аляске и на канадском Севере // Этнографическое обозрение. 2016. № 1. С. 10–22.

INDIGENOUS SOCIETIES IN THE URBAN SPACE: SPECIFICS AND EVERYDAY PRACTICES

The article presents the experience of studying the interaction of representatives of indigenous societies and urban space on the example of the city of Surgut Khanty-Mansi Autonomous District – Ugra. The purpose of the publication is to determine the ways and practices of indigenous societies' demonstration of identity and ethnicity markers in urban space. Methodological funding is represented by the provisions of the hermeneutical approach as a practice of interpreting and constructing processes. The analyzed theoretical and empirical material allows a complex study of the research actors. Representatives of the modern indigenous societies of the Khanty-Mansi Autonomous District – Ugra, living in the territories of the Surgut, Nizhnevartovsk and Nefteyugansk regions, are included in the system of life processes in the urban space of Surgut. Anthropological participatory observation and work «in the field» with informants, selected as the most effective methods within the proposed methodological paradigm, made it possible to determine the mechanisms of adaptation and norms of the behavioral culture of indigenous peoples in the city.

Н.Ә. Атығаев¹, З.Ә. Жандосова²

¹Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік музейі
Алматы қ., Қазақстан
nuratygaev@mail.ru

²Санкт-Петербург университетінің
Орталық Азия және Кавказ кафедрасының
жетекшісі, т.ғ.к., доцент
zarinejandosova@rambler.ru

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ТАРИХ-И АЛФИ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖАЙЫНДА

Қазақ хандығының тарихын зерттеудегі басты қиыншылық нақты тарихи деректердің аздығы. Тәуелсіздік тұсында осы кемшілікті жоюға бағытталған бірталай шаралар атқарылып, қазақ тарихына қатысты шетел кітапқорлары мен мұрағаттарында сақталған бірқатар жаңа деректер белгілі болды. Әсіресе 2013-2016 жж. жүзеге асырған «Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында үлкен нәтижелерге қол жеткізгенімізді айту керек. Осы жұмыстардың нәтижесінде ұлттық тарихтың деректік қоры біршама байыды, сол деректерге негізделген жаңа ғылыми зерттеулер жарық көрді.

Елімізде жаңадан ғылыми айналымға енгізілген шығармалардың бірі молла Ахмад б. Насраллах Дейлами Татавидің *Тарих-и алфи* («Мыңжылдықтар тарихы») шығармасы. Шығарма Ұлы моғол билеушісі Ақбардың тапсырысымен жазылғандықтан *Тарих-и Акбари* атымен де белгілі. Үлкен көлемді тарихи еңбек Үндістанда исламның 1000 жылдығына орай жазылған, онда мұсылман тарихының ең маңызды оқиғалары хронологиялық жылтүзбемен қысқаша баяндалады. *Тарих-и алфидің* қолжазбалары әлемнің бірталай елдерінің кітапханаларының қолжазбалар қорларында сақталған. Иран Ислам Республикасына жасалған ғылыми іс-сапар барысында осы елде сақталған бірнеше қолжазбаның көшірмелерін алудың сәті түсті. Тегеран қаласындағы Қажы Хусейн Малек

атындағы Ұлттық кітапхана мен мұражайындағы қолжазба хижраның XIII ғасырында (= XIX ғ.) көшірілген, 701 парақтан тұрады, насхпен жазылған (№4376). Онда оқиғалар хижраның 982 жылына (1574 ж.) дейін жеткізілген. Мешхед қаласындағы Резави кітапханасында *Тарих-и алфидің* 496 парақтан тұратын хижраның 1261 жылы (= XIX ғ.) көшірілген тағы бір қолжазбасы (№10929) сақталған, жазуы – насх. Исфахан қоғамдық кітапхана қорындағы қолжазба Керманшах қаласында хижраның 1246 жылы (= XIX ғ.) Ахмад б. Абу ал-Фатх Исфаханидің қолымен көшірілген. Екі томдық қолжазбаның жалпы беті – 1406 бет. (№11379, 11380). Бүгінде осы қолжазбалардың көшірмелері Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты жанындағы Тарихи материалдарды зерттеу бойынша Республикалық ақпараттық орталығында сақталады.

Отандық шығыстанушы Ғ.Ә. Қамбарбекова осы *Тарих-и алфи* шығармасындағы қазақ тарихына қатысты мәліметтерді елімізде тұңғыш жариялаған (Қамбарбекова, 2013). Әрине, жоғарыда айтылған ерте тарихымыз бойынша нақты тарихи деректердің аздығын ескерсек, бұл ғалымның үлкен жетістігі. Сонымен қатар зерттеушінің бұл шығарманың Қазақ хандығы, қазақ тарихы үшін деректік маңызын артық бағалап отырғанын айтпасақ болмайды.

Негізінен *Тарих-и алфи* компилятивтік шығармалар қатарына жатады, онда жаңа, белгісіз деректер аз. Оның авторы XV-XVI ғасырдың бірінші жартысындағы оқиғаларды баяндағанда зерттеушілер арасында жақсы танымал *Тарих-и Рашиди* шығармасындағы мәліметтерді қайталаумен шектелген. Мырза Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың *Тарих-и Рашиди* шығармасының Ұлы Моғол империясы мен Орталық Азия тарихи әдебиетіне әсерін ескерсек, бұл түсінікті.

Айтылған пікіріміздің дәлелді болуы үшін *Тарих-и алфи* және *Тарих-и Рашиди* деректеріне салыстырмалы-сәйкестік талдау жасап көрейік*. Мысалы, зерттеуші Ғ. Қамбарбекова *Тарих-и алфи* шығармасынан келесі деректі келтіреді**: «*Мирза Сұлтан Ахмад бейбіт келісімге келмес бұрын, Түркістанды Мұхаммад Мурид тарханнан [Тоғай Мирза Сұлтан Ахмад болып келетін] алып, ол уалайатты Шейбак ханға жақсы қызметі үшін берді. Осы себепті Керей хан мен Жәнібек хан және Сұлтан Махмұд хан арасында бұрыннан келе жатқан достастыққа сызат түсті. Шейбак хан мен оның [Сұлтан Махмұд хан] арасында дұшпандық болса да, Сұлтан Махмұд хан мен қазақ арасында соғыс болды және екі ретте де Сұлтан Махмұд хан жеңіліс тапты»* (Қамбарбекова, 2013, 64-65 бб.). Ал мұны *Тарих-и Рашидидегі* келесі мәліметтермен салыстыруға болады: «*Түркістанды Сұлтан Ахмет мырзаның атынан билеп тұрған Түркістан әмірі Мұхаммед Мазид тарханды ұстап алып тұтқындады. Бейбітшілік, татулық орнатудың басты себепкері осы Мұхаммед Мазид тархан болатын. Себебі ол мырза Сұлтан Ахметтің нағашы ағасы еді. Хан Түркістанды алғанда Шаһибек хан оның қызметінде болатын. Бұдан бұрын айтылғандай, Чир (Жәр***) соғысында көрсеткен қызметі үшін оған Түркістанды билеуді берген еді. Қазақ хандары – Керей хан мен Жәнібек хан балалары бір жағынан, Сұлтан Махмұд хан екінші жағынан арасында ежелден келе жатқан достық осының салдарынан дау-дамайға айналды ... Сөйтіп осы керістің салдарынан Сұлтан Махмұд хан мен өзбек-қазақ арасында екі рет шайқас болды. Екеуінде де Сұлтан Махмұд хан жеңіліске ұшырады»* (Дулати, 2003, 142-143). Бұл келтірілген үзінділерден ұқсастық анық көрінеді және алғашқысында Мұхаммед Мазид тарханның атын жазғанда қате кеткені анықталады.

Тарих-и алфидің келесі мәліметі де *Тарихи Рашидиден* көрініс табады. Алғашқысында 915/1507 жылдың оқиғалары ретінде келесі мәлімет келтіріледі: «*Шейбак хан осы жылы Дештинің [Дешти Қыпшақтың] және Жошы ұлысының билеушісі Қасым ханның артынан Сайрам жаққа бет бұрды. Өзінің жанындағы әскерден біраз көп қолды талан-тараж жасап, тонауға аттандырады. Ол кезде Қасым хан алыста деген оймен жіберілген әскер, Қасым ханның беделді әміршілерінің хабар жіберуімен, хабар жібереді. Қасым хан оқиға болған жерге жетіп үлгереді. Ал, тонауға келген қол, шыдас бермей қатты шығынға ұшырайды. Әбден зуре болып, әрі түк тындырмай Шейбах ханға келіп, қосылады»* (Қамбарбекова, 2013, 65).

Бұл оқиғалар *Тарих-и Рашидидің* «*Шаһибек ханның қазақтарға шабуылы және оның ісінің күйреуі жайында әңгіме»* атты тарауда кеңінен баяндалған (Дулати, 2003, 270-271). *Тарихи алфи* авторы оған ешқандай жаңалық қоспайды, керісінше үстірт хабарлайды.

Осы шығарманың тағы бір мәліметі келесі: «*Осы жылдары Дешти Қыпшақ бұрындары айтып өткеніміздей, Қасым ханға қарап тұрды. Осы жылы Қасым хан Дешtidен Сайрамға келіп, талқандады да, Ташкентке қарай аттанып кетті. Және сол жылы Сүйінжік хан (түпнұсқа бойынша берілді) Ташкентті Ахмат Қасым-қухтен тартып алған болатын, бекініске тығылды. Және Қасым хан ол уалайаттың айналасын талан-таражға салып, қайтып кетті. Сайид хан Қасым ханның Ташкент уалайатына келгенін естіп, мүмкін оның [Қасым ханның] жәрдемімен Ташкент қаласын Шейбани өзбектерін біржолата қуып шығарамын деген оймен, артынан*

аттанады. Бірақ Сайид хан жеткенше, Қасым хан қайтып кетеді. Сайид хан Қасым ханның артынан Моғолстан уалайатына, Қасым ханға жетеді. Ол кезде Қасым хан шамамен жетпіс жаста болатын. Сайид ханға жақсы жолдастық жасайды бірақ, жәрдем жағдайына келгенде, кешірім сұрайды. Сайидхан амалсыз артқа қайтады» (Қамбарбекова, 2013, 65).

Тарих-и алфи шығармасындағы бұл мәліметтер *Тарих-и Рашидидің «Сұлтан Саид ханның Сүйіншік ханнан жеңілгеннен кейінгі [болған] оқиғалар жайында», «Қазақтар және қазақ сұлтандарының тіршілік ерекшеліктері туралы; бұл атаудың оларға берілу себебі хақында және олардың істерінің салдары жайында әңгіме» және «Сүйіншік ханның шайқасынан кейінгі болған оқиғалар туралы, Сұлтан Саид ханның Қасым ханға, қазақтарға баруы жайында әңгіме» тарауларының қысқаша баяны болып табылады (Дулати, 2003, 304-310 бб.).*

Зерттеуші Ғ.Ә. Қамбарбекова *Тарих-и алфидегі* Қасым ханға байланысты мәліметтерге назар аударып, келесі пікір айтады: «Әрине (Қасым ханның – Н.А.) хандыққа келгені туралы дерек, яғни «1504 жылдары Дешті Қыпшақта Қасым хан билеуші еді» деген мәлімет, тарихшылар айтып жүрген мәліметке тура келмейді. Ресми деректер бойынша, 1511 жылы билікке келген. Ал, енді дүние салған жылы туралы «Тарих-и алфи» еңбегінде *Қасым хан өз ажалымен 924/1516 жылы дүние салды. Ал, оның орнына ұлы Камаш (!) ұлыстың билігіне ие болды»* деп жазады [Tatauy; Qazvini, 1378, 386 б.]. Камаш деп Момыш ханды меңзеп, ал дүние салған жылы бізге белгілі жылдан айырмашылығы көрініп тұр. Әрине, бұл тұста хижри жыл есебін қалай есептеп жүрміз, ол мәселе де бар. Десек те, бір-біріне қайшы келетін мәліметтердің болғаны, ешбір мәліметтің кездеспеуіне қарағанда жақсы деген пікірдеміз» (Қамбарбекова, 2013, 65 б.).

Бұл жерде зерттеушінің «ресми деректер» деп нені айтып отырғаны түсініксіз. Қасым хан 1511 жылы билікке келді деген пікір тарихи әдебиетте ертеден қалыптасқан. Зерттеушілер Қасым билікке келуін Бұрындықтың Самарқандқа қызы Михр-Сұлтан-ханымның (Мұхаммед Шейбанидің ұлы Мұхаммед Тимур-сұлтанның әйелі) қолына кетуімен байланыстырған. Бұл М. Тынышбаевтың жорамалы бойынша 1503 жылы болған оқиға (Тынышпаев, 1993, 132), ал мәселемен арнайы арналысқан Т.И. Сұлтановтың пікірі бойынша оқиға 1511 жылдың күзінен кейін болған (Султанов, 1982, 115; Султанов, 2001, 164). Алайда Бұрындық қызының қолына Самарқандқа 1512 жылдың қараша-желтоқсанынан ерте кетуі екіталай. Сенімді деректер (*Бабур-наме, Тарих-и Рашиди*), 1511 жылдың қазанынан 1512 жылдың қарашасына дейін Самарқанд өзбектер емес, олардың жауы Захир ад-Дин Бабырдың қолында болғанын хабарлайды. Сонымен қатар, *Тарих-и Рашиди* мәліметтері 1512 жылдың күзінде Бұрындық хан әлі Сарайшықта болған деген жорамал жасауға мүмкіндік береді (Дулаты, 1999, 301). Онда Қасым 1513 жылдан кейін билікке келді деп айтуымыз керек, ал бұл деректерге қайшы келеді. Осыны ескере Қасымның билікке келуін Бұрындықтың Самарқандқа кетуімен байланыстырмаған дұрыс деп ойлаймыз. Мырза Хайдардың баяндауынша, 915 хижра жылының қысында (1509 жылдың қараша – 1510 жылдың ақпан айлары) Қазақ хандығының шынайы билеушісі Қасым болған (Дулаты, 1999, 287; МИКХ, 1969, 217). Осы пікірді *Хабиб ас-сияр* шығармасының авторы Гияс ад-Дин Хондамир де (XVI ғ.) қайталайды. Бұл белгілі ортағасырлық тарихшы Мұхаммед Шейбани ханның «915 жылдың соңында (1510 жылдың басында)» болған жорығы туралы жаза келе, Қасым бұл кезеңде «Дәшті Қыпшақтың барлық билеушілерінен өжеттілігі мен бағынышты халықтың санымен артық болды» деп жазады (*Вельяминов-Зернов, 1864, 260-261; Хондемур, 1380, 392*). Сол себепті Қасым ханның билікке келу уақытын 1509 жылдың соңғы айларымен 1510 жылдың бас айларымен белгілеу дұрыс деген пікірдеміз. Және де өзбек билеушісінің 1510 жылғы төртінші жорығының Бұрындық ханға қарсы емес, нақты Қасым ханға қарсы бағытталуын кездейсоқтық деп қарауға болмайды (МИКХ, 1969, 133).

Сонымен қатар хижра жылдарын қазіргі жыл санауға аударғанда зерттеуші Ғ.Ә. Қамбарбекова қателік жіберіп отырғанын айту керек. Хижра жылын есептегенде тарихшы мамандар ертеден бері пайдалып жүрген арнайы кестемелерді (мысалы И. Орбели кестемесін) қолданған дұрыс. Сонда хижраның 915 жылы 1504 жылға емес, 1509 жылдың 21 сәуірі мен 1510 жылдың 12 наурыз аралығына, 924 жыл 1516 жылға емес, 1518 жылдың 13 қаңтары мен 1519 жылдың 2 қаңтары аралығына сәйкес келеді (Орбели, 1961, 191). Ал Қасым ханның хижраның 915 жылы Дешті Қыпшақта билегені және оның 924 жылы қайтыс болғаны *Тарих-и Рашидиде* көрсетілген және тарихшыларға жақсы белгілі. Бұл жерде келесіні айта кету керек. Тарихи деректерде Қасым ханның қайтыс болу уақытына байланысты бірнеше мәліметтер кездеседі. Сонымен қатар *Тарих-и Рашидидің* аудармаларында осыған байланысты өзгешіліктер де бар. Шығарманың 1969 жылғы Н.Н. Мингулов жасаған аудармасында Қасым хан хижраның 924 жылы қайтыс болды деп нақты көрсетіледі (МИКХ, 1969, 222). *Тарих-и Рашидидің* 2003 жылғы қазақша аудармасында да осылай берілген (Дулати, 2003, 306 б.). Ал осы шығарманың А. Урунбаев бастаған өзбек ғалымдары

дайындаған орыс тіліндегі басылымында қазақ ханының 924 (1518) жылдан кейін (после) қайтыс болды деп аударылған (Дулати, 1999, 324). Соңғы аударманың дұрыс екенін Британ кітапханасындағы (Лондон) қолжазба негізінде 2004 жылы Иранда тұңғыш рет шыққан *Тарих-и Рашиди* басылымы көрсетеді, онда Қасым ханның қайтыс болуы 924 жылдан кейін («بعد از») деп жазылған**** (Дуглат, 1383, 405). Алайда бүгінгі күні зерттеушілердің бір қатары Қасым ханның 1521 жылдың басында қайтыс болды деген А.И. Исиннің 1985 жылы орыс мұрағат деректері негізінде айтқан пікірін қолдайды (Исин, 1985, 45-49; Атыгаев, 2006, 50-62; Трепавлов, 2013, 54-61)*****.

Сонымен қатар *Тарих-и алфиде* Қасым ханның «мың мыңдаған» әскері болды деп айтылады (Қамбарбекова, 2013, 65 б.). Әрине, мұндай көп әскер болуы мүмкін емес, сондықтан *Тарих-и Рашидидегі* «қазақ саны мың мың (миллион) болатын» (Дулати, 2003, 306 б.) деген мәлімет дұрыс. Қасым ханның «мың мыңдаған» әскері болды деген мәлімет Ахмад Разидің *Тарих-и Хайдар* шығармасында да кездеседі (СМИЗО, 1941, 215 б. (орысша аудармасы), 274 б. (парсы тіліндегі нұсқа). Алайда мамандар бұл шығарманың авторы Ахмад Рази *Тарих-и Алфидегі* көптеген мәліметтерді өз еңбегіне көшіріп, кіргізе салғанын ертеде анықтаған (Султанов, 2005, 158), сондықтан *Тарих-и Хайдар* шығармасындағы осы мәліметті дербес дерек ретінде қарастыруға болмайды.

Зерттеуші Ғ.Ә. Қамбарбекова «Ары қарай, Қасым ханның ұлы Тахир ханның (Тайырхан) 928/1520 жылы билікке келгендігі және Қасым ханның мың мыңдаған қолынан түк қалмай, Тахир ханның нашарлығынан тарап кеткендігі баяндалады» деп жазады (Қамбарбекова, 2013, 65 б.). *Тарих-и алфидің* бұл мәліметтері толығымен *Тарих-и Рашидидегі* Тахир хан мен қазақтар жайында келтірілген деректердің қысқаша нұсқасы болып табылады (Дулати, 2003, 413, 418-419 бб.).

Сонымен молла Ахмад б. Насраллах Дейлами Татавидің *Тарих-и алфи* және Мырза Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың *Тарих-и Рашиди* шығармаларының деректерін салыстыра келе, бірінші шығарманың екінші шығармадан толық тәуелділігі туралы қорытынды жасауға болады. *Тарих-и алфидің* XV-XVI ғасырдағы Қазақ хандығы тарихына қатысты мәліметтерінің деректік негізі төмен деген пікірге келдік. Осыған орай бұл шығарманың Алтын Орда тарихына байланысты мәліметтерін В.Г. Тизенгаузен орыс тіліне аударып, өзінің дайындап жатқан жинағына кіргізбекші болғаны белгілі, алайды оның компилятивтік туынды екенін ескере А.А. Ромаскевич пен С.Л. Волин бұл үзінділерді кейін жинаққа енгізбегенін де айта кетуге болады (СМИЗО, 1941, 7).

ЕСКЕРТУЛЕР

* Шығармалардың мәліметтерінің арасындағы ұқсастықты байқау үшін *Тарих-и Рашидидің* қазақша аудармасын пайдаланамыз. Бұл басылым кіріспесінде көрсетілгендей парсы тілінен қазақ тіліне тікелей аударылмағанын ескеру керек. Басылымның шығуына байланысты рецензия дайындағанда кітаптың орыс тіліндегі аудармаға негізделгенін аңғарғанбыз (Пищулина, Атыгаев, 2004, 129-133). Қазіргі күні қазақ тіліндегі басылымды шығарушыларының өздері 2003 жылы қазақ тілінде жарық көрген басылым *Тарих-и Рашидиді* парсы тілінен қазақшаға тікелей аударатын кәсіби аудармашы маман болмағандықтан, А. Урунбаевтың басшылығымен шыққан кітап орыс тілінен қазақ тіліне аударылғанын мойындап отыр (Қазыбек, 2014).

** Зерттеушінің аудармалары толығымен сақталады.

*** Неге аудармашылар шығармадағы Шыр (Шыршық) өзін Жәр деп қосымша бергені түсініксіз. *Тарих-и Рашидиде* мұндай анықтама сөз жоқ.

**** Н.Н. Мингуловтың аудармасы оның пайдаланған қолжазбасындағы қатеден туындауы мүмкін, негізінен нұсқалардың арасында өзгешіліктер байқалады, оларды салыстырғанда кей жерлерде мағыналары бір болғанымен, баяндауы бөлек екенін анықтадық.

***** Осы орайда Б.Б. Кәрібаевтың өзінің кандидаттық диссертациясының жаңалығы ретінде «Қасым ханның дәл қай жылы қайтыс болғандығын шығыс авторлары анық жазбайды, ал автор орыс деректеріндегі мәліметтерге сүйене отырып, атақты ханның 1521 жылдың қыс айларының бірінде қайтыс болған деген пікір айтады» деп жазуы мүлдем түсініксіз (Кәрібаев, 1996, 20).

Әдебиеттер

Атыгаев Н.А. Хронология правления казахских ханов (XV – середина XVI века) / Тюркологический сборник - 2006. Москва, 2007. – 366 с.

Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. СПб., 1864. - 498 с.

Мухаммед Хайдар Дулати. Та`рих-и Рашиди. Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л. М. Епифановой, 2-е издание дополненное. Алматы: Санат, 1999. - 656 с.

Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. (Хақ жолындағылар тарихы). Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2003. – 616 б.

Тарих-и Рашиди талиф-и Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат. Чап-е аввал. Техран, 1383 (2004). 860 с. (На персидском языке)

Исин А.И. Новые источники по истории Казахстана первой четверти XVI в. // ИАН Каз. ССР, СОН. 1985, № 3. – С. 45-49

Кәрібаев Б.Б. XV ғ. соңы - XVI ғ. I ширегіндегі Қазақ хандығының Мауреннахр мемлекеттерімен саяси қарым-қатынасы. Канд. дисс. авторефераты. Алматы, 1996. – 24 б..

Қамбарбекова Ф.Ә. «Тарих-и альфи» дереккөзіндегі Орталық Азия мен Дешті қыпшақ билеушілері // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан, 2013. – №2. – 62-67 бб.

Қазыбек М. Дүние таныған Дулати // Айқын апта. 24 сәуір 2014 жыл.

МИКХ, 1969 – Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пищулина, В. П. Юдин. - Алма-Ата, 1969, - 652 с.

Орбели И.А. Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления. – М.-Л.: И-во АН СССР, 1961 г. – 287 с.

Пищулина К.А., Атығаев Н.Ә. «Тарих-и Рашидидің» тәржімесі туралы // Қазақ тарихы, 2004. –№4. – 129-133 бб.

СМИЗО, 1941 – Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. – М.-Л., 1941. – 308 с.

Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). – Москва, 1982. – 134 с.

Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы, 2001. – 276 с.

Султанов Т.И. Зерцало минувших столетий. Историческая книга в культуре Средней Азии в XV–XIX вв. – СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2005. – 304 с.

Тынышпаев М. История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А. С. и Байғалиев Б. – Алма-Ата, 1993. – 224 с.

Трепавлов В.В. Казахские ханы XVI в в Литовской метрике // Отан тарихы, 2013. – №3 (63). – С. 54-61.

Хондемир, 1380 – Тарих-и Хабиб ас-сийар фи ахбар афрад ал-башар талиф-и Гийас ад-Дин ибн Хумам ад-Дин аль-Хусейни ал-мадувв ба-Хондемир. Чап-е чахаром. Техран, 1380 (2001-2002). Т. 1. 670 с. Т. 2. 824 с. Т. 3. 760 с. Т. 4. 796 с. (На персидском языке)

ABOUT SOURCE STUDY VALUES OF THE TARIH-I ALFI WORK FOR THE HISTORY OF KAZAKH KHANATE

In this paper the author made a comparative analysis of the information on the Kazakh Khanate history, contained in two Persian historical works - *Tarih-i Alfi*, *Tarih-i Rashidi*. The first work is authored by Mullah Akhmad b. Nasrallah Deilami Tatawi, and it was written in the Great Mughals state in the early XVII century. The author of the 2-nd work is Mirza Muhammad Haidar Duglat. His works was written in Kashmir (which nominally was also a part of the Great Mughals state) in the middle of the XVI century. After analyzing the texts of these two works, the author concludes that the information on the Kazakh Khanate history presented in *Tarih-i Alfi* is a compilation of the *Tarih-i Rashidi*.

Р.А. Бекназаров, С.Р. Искендилов

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова

г. Актобе, Казахстан

r.beknazarov@gmail.com, redgauntlet1@gmail.com

ОБЫЧАИ И ОБРЯДЫ КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ*

Казахстан, как молодое независимое государство, переживает в целом процесс изменения культуры, начиная с повседневного быта (бытовая культура), заканчивая уровнем культуры государственного масштаба. И здесь, в первую очередь, происходит слом традиционной казахской и формирование элементов новой, современной культуры.

* Статья подготовлена в рамках грантового проекта №AP08856108 «Место семейной обрядности в контексте теории нематериального наследия (на примере Западного Казахстана)», финансируемого Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

На этот процесс, несомненно, большое влияние оказывают мировые глобализационные вызовы, как цифровизация, открытость границ и общества, мобильность граждан (внутренняя и внешняя миграция), полиязычность и многое другое. Задачи данной статьи – рассмотреть современные тенденции изменения культуры казахов через постановку проблемных, узловых моментов.

Итак, изучив имеющуюся литературу по традиционной культуре казахов, отчеты полевых этнографических и культурологических научных экспедиции, отложившиеся в фонде Актюбинского областного архива, областного краеведческого музея, а также используя интернет материалы мы постараемся исследовать такие реперные аспекты культуры, как обряды связанные с рождением ребенка, свадьбой и погребально-поминальные обычаи (Ерназаров, 2001).

Безусловно, большой пласт культуры связан *с рождением ребенка*. На сегодняшний период, уже на традиционность влияет такой современный фактор, как само место проведения родов – в родильных домах под присмотром врачей акушеров, т.е. в целом исчезает пласт культуры «повивальных бабок» – *кіндік шеше*. «Конвертность» процесса рождения в роддомах, обезличенность принимающей (-его) роды заменяется назначением из числа родственников или друзей так называемых «кіндік шеше». Данный персонаж добровольно принимает на себя заботы по обеспечению ребенка детскими принадлежностями, прогулочной коляской и т.д., т.е. фактически берет на себя роль помощника в развитии ребенка. Таким образом, на современном этапе сакральная роль женщины, принимавшей роды, а через нее, вернее через ее руки, переход ее положительных (или особых) качеств новорожденному, заменяется искусственно просто назначением человека! Естественно, с намерением, что его хорошие качества перейдут только что родившемуся малышу.

Следующим исчезающим огромным пластом казахской национальной культуры является отказ современных семей от казахской детской люльки – бесика («*бесік*»). Причина банальна – его заменяет памперс! Уже становятся родителями дети, выросшие на памперсе. Современный подгузник прост в использовании, практичен, не требует стирки и бесик конкуренцию не выдерживает с памперсом. А вместе с бесиком исчезают целиком такие ритуалы, как укладывания ребенка в люльку (*тыштыма*), песни для ребенка перед сном (*бесік жыры*), изготовление принадлежностей бесика (*бесіктің сүйегі, жабдығы*) и мн.др.

Более или менее с небольшими изменениями остаются такие обряды как наречение ребенка именем (*азан шақырып ат қою*) и отмечание 40 дня от рождения (*қырқынан шығару*). Причина консервативности этих ритуалов, на наш взгляд, кроется в действиях, связанных с религией. В частности, наречение имени производится формально уже дома после выписки из родильного отделения, т.е. ребенок юридически уже назван и имеет метрическую документальную запись. Здесь совершается именно ритуал – громко три раза в ухо ребенка (отсюда и *азан шақыру*) называется его имя одним из уважаемых людей рода. После сорока дней некой добровольной изоляции ребенка от окружающего общества проводится ритуал *қырқынан шығару*. Современное отличие от традиционного в том, что сейчас на этом мероприятии могут участвовать как разведенные и взрослые незамужние женщины, так и вдовы. Хотя омовение ребенка, стрижка его первых волос (*қарын шаи*) и ногтей стараются доверить уважаемой в роду женщине, у которой полная семья, имеются дети и внуки!

Большой трансформации сейчас подвержен обряд обрезания пут ребенку, когда он начинает делать свои первые шаги (*тұсау кесу*). Во-первых, данное мероприятие на современном этапе проводится помпезно, с внесением элементов шоу (музыки, красочных костюмов ребенка, видео и фотосъемки, специальное предметное обеспечение – особые коврики, разноцветные веревки и т.д.). Во-вторых, нововведением является также расставление предметов перед малышом (книги, денежных купюр, музыкального инструмента и т.д.), т.к. в традиционном обряде данное действие – выставление предметов – отсутствует! В третьих и т.д., при обрезании пут ребенка в современном ритуале идет путаница каким предметом обрезать веревку – ножницами или ножом? Как обрезать – спереди ребенка или сзади? Одно соблюдается без изменения – это важность статуса обрезающего путы. Данный персонаж должен быть легким на подъем человеком, активным, уважаемым среди сородичей личностью и т.д.

Конечно, следующий большой пласт культуры связан с периодом создания семьи – *свадебным обрядом* (Аргынбаев, 1973). Здесь также традиционная культура казахов притерпевает колоссальные изменения. На это, безусловно, оказывают свое влияние окружающие условия молодежи – городская или сельская среда, работа, досуговые и развлекательные мероприятия. Одно несомненно, в выборе супруга или супруги все меньшее влияние начинают оказывать родители и близкие родственники! И наоборот, на молодежь сильно действуют поведенческие образы, гендерное равноправие, свобода брачных отношений и многое другое из европейской и

американской культуры, через социальные сети[‡], СМИ, рекламу и т.д. Помпезным, с нарочитым выставлением своих чувств (с использованием социальных сетей, телевидения, рекламных баннеров и т.д.) становится действие прошение руки девушки, с приседанием молодого человека на колени и вручением кольца!

Однако, дальнейшие действия молодоженов после согласия о создании семьи, в целом придерживаются традиционного уклада – это сватовство, свадьба, знакомство с родственниками (*құда қатынас*). Как показывает практика и современные полевые исследования, традиционное сватовство (*құда түсу*) начинается с предварительной встречи родителей молодых или их ближайших родственников, в основном женщин (матери, снохи) друг с другом в кафе (на нейтральной территории). Здесь предварительно обсуждаются процедура сватовства, количество сватов, какие и кому надо дарить подарки (*киім*), дата прихода сватов (*сырға салу*) и день свадьбы (*қыз ұзату тойы* у девушки, *үйлену тойы* у жениха). Сватами назначаются в основном ближайшие родственники из числа родных братьев и сестер родителей жениха, могут включать в их состав также близких друзей последних. Стараются, чтобы сватов было нечетное число – 3, 5, 7 человек и т.д. Одним из последних тенденций, с целью экономии времени и средств, является назначение прихода сватов в день свадьбы у невесты, т.е. сваты приходят свататься в 12-00, вечером сразу же эта делегация участвует на свадьбе «*қыз ұзату тойы*». Основным действием сватовства является надевание сережек на ухо молодой, которое буквально подразумевает «мечение» девушки как невесты, отсюда идут и другие названия этого ритуала, как «*үкі тағу*», «*белгі тағу*», «*белгілеу*». Следующим оставшимся элементом традиционной культуры является угощение сватов такой ритуальной пищей, как «*құйрық - бауыр*». Сватов угощают печенью и курдючным салом, чтобы сваты и молодожены были добродушными и открытыми на общение (*бауыр* означает также как близкий родственник, отсюда использование термина *бауырлас*), курдючное сало – испокон веков у казахов подразумевает плодovitость, благополучие, богатство, достаток! Естественно, уже более полувека (начиная с 30-х гг. XX в.) в культуре казахов отсутствует прощальная песня невесты с отчим домом – *сыңсу*, которую стараются возродить современные тамада на свадьбе невесты. Стоит отметить также, что в центральном и южном Казахстане сватья стараются забрать невесту до полуночи, что в некоторой степени воспринимается с некоторыми затруднениями и сопротивлениями в среде западных казахов.

Не вдаваясь в детали процедуры свадьбы у жениха, отметим, что они в целом придерживаются традиционных канонов (*бата беру*, *бет ашау* и т.д.) (Аргынбаев, 1973). Здесь, мы бы хотели особо подчеркнуть внедрение в современную казахскую свадьбу таких новшеств, как включение свадебного торта, флешмоба и кидание букета невесты.

Торт выносят обычно на перерыве перед распитием чая. Молодожены, на пример европейским традициям, начинают его разрезать вместе, угощают друг друга, а иногда и своих родителей! Оставшийся торт разрезают уже официанты и выносят на чайный стол. Другим новым веянием является флешмоб – танец группы людей, в который входят друзья жениха, подруги невесты, а иногда отдельной группой и родственники. В некоторых случаях в флешмобе принимают участие и молодожены. Под музыку танцевальная группа старается выдерживать ритм, синхронность, одинаковость нарядов и т.д. И при завершении свадьбы невеста через себя перекидывает с сторону группы холостых девушек свой свадебный букет. И как заведено в современных фильмах – тот из девушек кто словил букет, скоро становится невестой! Таким образом, эти три современных свадебных обряда, безусловно, являются прямой калькой европейской и американской культуры, внедряемых с свадебную обрядность казахов на современном этапе отечественной истории!

Несомненно, самым консервативным в традиционной культуре является **погребальный обряд** (Бекбалак, 2001, Ерназаров, 2001). Однако и в эту среду начинают превноситься некоторые изменения и трансформации. На это влияют, в первую очередь, два фактора – религиозный и экономический. Сейчас в исламе Казахстана сохраняются религиозные течения, которые вносят свои коррективы в погребальный обряд (в ускорении сроков и процесса захоронения, запрета ставить кулпытасы и мн.др.). Из основных экономических влияний является почти исчезновение 7 дневных поминок (*жетісі*), их как бы засчитывают на день похорон, т.е. на третий день. Внедренное в советский период проведение митингов на похоронах, использование гроба для партийной элиты, поминание с использованием алкогольных напитков исчезло вообще, притом безболезненно, что и

[‡] Молодежь зачастую начинает воспринимать как норму поведение таких персонажей казахской современности, как Баян Есентаевой, Айжан Байзаковой, современных молодых певиц, актрис и т.д. Отсюда идут примеры давать пощечину, повышение голоса друг на друга при присутствующих и мн.др.

показало – данные элементы являлись искусственным, наносным инокультурным влиянием в погребальном обряде казахов. И одним из последних тенденции является негласный запрет на изображение лица умерших на надгробной плите-кулпытасе усопшего.

Таким образом, следует признать, что на сегодняшний период под влиянием различных факторов, как внешних, так и внутренних, идет формирование современной казахской культуры, основу которого составляет, несомненно, казахская традиционная обрядность!

Литература

Алтынсарин И. Очерк обычаев при похоронах и поминках у киргизов Оренбургского ведомства // Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества. Вып. 1. Казань, 1870. С. 277–456.

Алтынсарин И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства // Записки Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества. Вып. 1. Казань, 1870. С. 101–122.

Аргынбаев Х.А. Казак халкындагы семья мен неке. Алматы: Ғылым баспасы, 1973. 328 с.

Бекбалак К.А. Похоронно-поминальная обрядность казахов Южного Казахстана // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Алматы, 2001. С. 294–316.

Ерназаров Ж.Т. Семейная обрядность казахов: символ и ритуал. Алматы: Ғылым, 2001. 182 с.

Матреков К. Казахский той: нужны ли свадьбы в кредит? Режим доступа. URL: <https://365info.kz/2018/04/kazahskij-toj-nuzhny-li-svadby-v-kredit> (дата обращения 24.09.2020).

Танкаева Г. Казахский той: кому не страшен кризис. Режим доступа. URL: https://ratel.kz/raw/kazahskij_toj_komu_ne_strashen_krizis (дата обращения 24.09.2020).

Турсунов Е. Казахские тои – внутренний чемпионат по демонстрации понтов. Режим доступа. URL: <https://tengrinews.kz/opinion/kazahskietoi-vnutrennij-chempionat-po-demonstratsii-pontov-874/> (дата обращения 24.09.2020).

MODERN TRENDS OF CHANGING THE CULTURE OF KAZAKHS: PROBLEM STATEMENT

The article is devoted to the process of changing, transforming and preserving the traditional culture of the Kazakhs in the modern conditions of globalization, urbanization and the development of technological progress in Independent Kazakhstan. On the basis of various sources, the analysis of modern trends that affect the traditional culture of the Kazakhs at the present stage of its existence, as well as the forms of its existence and its translation among the Kazakhs, is carried out. The traditional basis of Kazakhs, already forgotten and acquired new and changed old rituals, has been studied.

The article examines traditional culture through the basic cycles of human existence: birth, wedding process, funeral and memorial rituals; through the formulation of problematic aspects, a detailed study of the above cycles and their changes was carried out. The article shows the transformation of the traditional culture of the Kazakhs and its formation in a modern way under the pressure of various internal and external factors, both conscious pressure and the creation of new elements of culture on the basis of modern civilization, which carries new prerogatives and subjects the old ones to change. The work uses specific examples of the traditional culture of Kazakhs, conducts a scientific analysis of the reproduction of customs and rituals, forgotten, preserved, changed.

Б.Ш. Солтиева

Абай атындағы ҚазҰПУ

Алматы қ., Қазақстан

Soltieva00@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ САЛ-СЕРІЛІК ДӘСТҮРІНІҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сал-серілер тұлғасы – ғасырлар бойы ұлт мақтанышы болатын, жаратылысында дарынды, казак халқының өзгеге ұқсамайтын дара болмысын жаһандану үрдісінде жарқырата көрсететін сегіз қырлы, бір сырлы, импровизаторлық, синкретті өнерді дәріптеуші, дарынды өнер иелері. Сал-серілік дәстүріне тән ұлттық сипат уақыт пен кеңістік аясында әрқилы дамып, қоғамның іргелі дамуында казак халқының ұлттық болмысын жан-жақты көрсетуге тырысқан.

Осы дәстүрдің қарқындап дамыған кезеңі бұл алғашқы кезде Қазақ хандығы тұсында болса, екінші рет даму бізге дейін жеткен аттары аңыз болып тараған XIX ғасырдың екінші жартысы мен

XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Біржан сал, Ақан сері, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Құлтума, Естай және т.б. Бұл кезеңде негізінен ұлы қазақ халқының отаршылдық езгіге түсіп, өзінің бостандығы үшін күрескен уақыт. Осы сал-серілік дәстүрдің өкілдері бұл кезеңде халықтың ұлттық ой-санасын жоғалтпау сан ғасыр бойы елімізді қорғаған батырлардың ерліктері жөнінде жыр жырлап, халықтың рухының өшпеуіне өз септігін тигізген.

Сал-серілер әрдайым халықтың ойын-сауық өнерін жаңа көркемдік бейнеде жетілдіріп, халықтың мақсат-мүддесіне және игілігіне жаратып отырған. Сұлулықты сүю, адамның жан сұлулығын сезіну – сал-серілерге тән қасиет. Осы секілді халық арасында ерекше сан түрлі өнерді бойына жинаған тұлғалардың киім-киісі өзгелермен салыстырғанда өте ерекше болғаны заңды құбылыс. Бұл киімдер қазақ халқының сән-салтанатын, ұлттық нақыштағы ерекше киімдерін күллі жұртқа паш етуге көмектескен. Шет елден келген зерттеушілердің өзі бұл тұлғалардың киіміне қызығушылықтарын танытқан.

Сал-серілік дәстүр қазақ халқының ұлттық мәдениеті мен өнерінің жарқын белгісі, биік шыңы. Сал – серілер қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің бар кереметін өздерінің бойына сіңіре отырып, ел арасында ерекше құрметке ие болған дара тұлғалар. Ақындық, сазгерлік, әншілік, орындаушылық, адамгершілік, мәрттік, жомарттық сияқты ең ізгі қасиеттердің барлығы олардың бойынан табылған. Сал мен сері деп аталатын ұғымдағы екі тұлғаның бір-бірінен аз да болса, өзіндік айырмашылықтары бар.

Сал – аса дарынды, бір өзі бір театрдың қызметін атқаратын, синкретті өнерді меңгерген тұлға бола отырып, ерекше, әрі қымбат, әрі әсем киім киген, жүрісі мен тұрысы, іс-әрекеті мүлдем ерекше, дүниесін, мал-жанын аямайтын жомарт, мәрт, қолы ашық жан. Оның киімдері кісі тандандыратындай басқаша үлгіде тігілетін болған. Сән-салтанаты басқа, ер-тұрманы да сұлу әрі сымбатты да, әшекейлі салдар халықтың еркесі, қызығы, той-думанның берекесі бола білген.

Сері де – сал сияқты әнші, күйші, ақын, өнерпаз. Біріншіден, серінің тәртібі салдан гөрі басқаша. Салдар секілді серілер айғайлап тұрған түспен киім кимеген, яғни киім киісінің өзі де сыпайы. Осындай өнердің сыртында ол – сұлу сүйген, жүйрік баптап, құс салатын, әрі аңшы, саятшы, әрі мерген, әрі шешен, әрі шебер, суырыпсалма, жалпы халық сөзімен айтқанда, «сегіз қырлы, бір сырлы» аса биік тұлғалы азамат болған. Олардың жүрген жері той-думан, қызық, мереке болғандықтан, ел-жұрт өздерінің серкесі, мақтанышын шапан жауып көтермелеген. Олардың жүріс тұрысында ерекше эстетикалық сипат және киімдері өте қымбат матадан тігіліп айрықша нәзіктік талғаммен киген. Екіншіден, серілердің репертуары салдардыкіндей сан-салалы болып келмейді. Серілер көбінесе адамның ойына түрткі болатын лирикалық өлеңдер шығарып отырған.

Экстраваганттылықтың екі әлеуметтік-тарихи түрін бөлу – сал-серілердің, ақындар мен музыканттардың қызықты тобы қазақтың халық әншілері мен айтушыларының арасында қалыптасу уақыты туралы сұрақ қоюға мүмкіндік береді. Сал мен сері – өз шығармаларын ішекті аспапта, көбіне домбырада сүйемелдеп, ақындар өз композициясын музыкасымен орындаған.

Ғылыми әдебиеттерде олардың өмірін серілік және сауық-сайранмен өткізетін ақын-сазгер, әнші-сазгер, суырыпсалмалық және лириканың ауызша кәсіби тасымалдаушысы деп атайды. Олар мерекелер мен үйлену тойларында болып, ойындар мен билер ұйымдастырды. Қазіргі зерттеушілер салдықпен жүргендер әрдайым топ-топ болып ел аралайтындығын, олардың жанында басқа салдардың, әншілердің, домбырашылардың, палуандардың, сиқыршылардың және ойын-сауықшылардың болғандығын алға тартады. Ауылдарда олар театрландырылған қойылымдар қойған болатын. Бірақта, XX ғасырдың басындағы сипаттамалар бойынша, салдар жалғыз саяхаттағанға ұқсайды (Наумова, 2020, с.178).

Академик Ә.Х. Марғұланның еңбегінде «Ең алдымен «сал» сөзі еуропа тілімен айтқанда эксцентрик немесе өз бағытымен жүретін бір алуан адам, одан кейін киімді салпандатып кең тігуден шыққан. Оның бар арманы сылқымдық, кербездік, киімді әдемі киіну, өзімен қатар жүрген адамның бәрінен қияпатымен де, киімімен де артық болу, асып түсу. Ал «сері» сөзі серпілуден шыққан, бой жазу, шалқу, асқақтату деген мағынаны білдіреді». «Сал», «сері» сөздеріне түсініктеме беріп қана қоймай, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарына да тоқталған. Сал мен сері бір типті емес, екеуі екі түрлі, оларды бір-бірінен өзгешелеп тұрған жүріс-тұрысы мен киім-киістерінде», – деп көрсеткен (Марғұлан, 1983, 175 б.).

Сал-серілер дәстүрін жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі – Е. Ысмайылов. Ол өзінің «Ақындар» еңбегінде сал мен сері этимологиясына аса көңіл бөліп, өз пікірін білдірген. «Салдарға тән салтанаттылықты, сауықшылдықты, керімділікті айта келе, Е. Ысмайылов «сал» сөзін «салдырату», «салтанат» сөздерімен түбірлес сөз деп атаған» (Исмаилов, 1956, 55-57 бб.).

Осы мәселе жөнінде ерекше пікірін білдірген зерттеушінің бірі – Е.Д. Тұрсынов. Ол өзінің еңбегінде негізінен қазақта «сал» және «сері» сөздері қатар айтылатынын, кейде тіпті салды «сері», серіні «сал» деп те атай береді, - деп келтірген. Қарапайым адамдар түгілі сал, серілердің өздері де осы екі атауды бір – бірінен қонысы аулақ атаулар деп есептемегенге ұқсайды. Мысалы, Біржан сал шөбересінің келіні Рахия деген кісінің сөзіне қарағанда, Біржанның жұбайы Әпіш күйеуін «сері» деп атаған. Ал, Ақан сері болса, өзінің Мұқанмен айтысында «сал, сері» сөздерін синонимдес қолданған (Тұрсынов, 1976, 146-147 бб.).

Ең алдымен, сән-салтанатынан көрініс бере алатын ұлттық нақыштағы, дәстүрлі киімдерінің ішіндегі сал-серілердің киімдері ерекшелігімен көзге түсетін. Салдардың киімі басқа адамдардан қарағанда мүлдем бөлек көрінуі кей тұста жұрттан ерекшелену мақсатында киген.

Сал-серілердің киімдерінің ерекшелігі жайында, қазақ халқының тұрмыс-салты, әдеп-ғұрпына байланысты құнды деректер жинаумен айналысқан Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев өзінің қолжазбаларында: «Киімдерінің кең етіліп пішілетіндіктері соншалық, шалбарларының балағына бір кісі кіріп шығардай болған», - деп көрсеткен. Ал, этнограф ғалым Өзбекәлі Жәнібеков өз еңбегінде: «Кең етіп тігілген етегі әйел киіміне ұқсап төгіліп тұрады. Бір жеңінен екінші жеңі ұзын етіп тігілген», - деп жазады (Хинаят, Сужиков, 2007, 252 б.).

Салдар серілерге қарағанда театрлық өнерге жақын болғандықтан, олардың киімдерінің кейбіреулері мүлдем күлкілі, өрескел болып келген және де ол киімді халықтың біреуі де кимеу керек болған. Осы мәселені зерттеген Ә. Диваев «Салдың үстіне киген киімі халық кимеген түрде болады. Егер ол киген киімді халық кесе, оны кимей, қарақұрым киізден болса да, киім қылып киеді екен», - деген сөзді растайды. Бұл ғалымның пікірімен академик Ә.Х. Марғұланды келіскен. Ол өз еңбегінде былай деп жазған: «Салдардың киім киюінің өзі бір ерекше көрініс. Олар әдемі, сұлу, сәнді киім киген. Киімдерін кең, мол қылып, тіктіруді әдет еткен. Ауқатты салдардың киетін мауыты шекпен, қамқа тон, қырмызы не жасыл шапан, олардың етегіне, арқасын, жеңін тегіс кестемен көмкерген. Шапанды бір торқадан не қалың жібектен тіккен. Тоғыз қойдың терісінен істелген кестелі шалбарда киген. Тұрмысы төмен кедей салдар болса, қымбат жібек матаның орнына жай маталармен киім тіктіріп киген» (Марғұлан, 1983, 176 б.). Шапандарының бір жағына жібек салдырып, сегіз сайлы қалпағының әр сайы әр түстен тіктірген. Бірі ақ, бірі қара, бірі көк болса, бір сайына құрым шоқпыт, оның сыртын айналдыра құндызбен көмкеріп, жағасына қара ешкінің терісін салып сәндеген. Олар жұртты күлдіру үшін, әдейі, арнайы түрде киімдерінің әр жеріне түлкі, мәлін, жылан терісі сияқты көзге ерсі көрінетін нәрселерді тақса, ал екі иығына үкінің аяқтарын моншақ ретінде қадап қоятын болған.

Сал-серілердің киімдерінің ішінара ұқсастықтары олардың жасалған материалдарынан байқалып тұрады. Сал да, сері де шапандары ерекше жібек, парша сияқты маталардан тігілетін болған. Ерте кезде олар киім тігу үшін Бұқарадан әкелінген маталарды қолданатын болған. Шапандарын екі өңіріне алтын жіптен жасалған оқа салып безендірген. Сал мен серілер киімінің тағы бір ұқсастығы киген кейбір шапандардың оң жақ жеңінің астынан үлкен жырық немесе қол сыятындай дөңгелек тесік қалдырып тігілген, өйткені бұл домбыра тарту үшін ыңғайлы етіп жасалса керек. Сал-серілердің киімі кең етіп, жағасыз, түймесіз, астарсыз тігілген.

Сал-серілердің етіктері әр түрлі үлгіде болған. Соның ішінде шоңқайма – биік өкшелі етік, көбінесе қазақтың сал-серілері тойларға, үлкен жиындарға киген және де алыс сапарға барғанда тауға еркін шығу үшін де өте ыңғайлы болған. Сал-серілер аяқтарына киген шоңқайма қызыл түсті етіктері ерекше болу үшін, қазақ халқының түрлі-түрлі ою-өрнектерімен безендірген (Есмаханов, 1998, с. 18). Бастарына биік, жібектен жасалған телпек киіп, оның үстіне үкі таққан.

Сал-серілік өнер – дәстүрлі қазақ қоғамында ерекше өнерпаздықпен байланысты ұғым негізінде қалыптасқан. Салдар мен серілер үнемі ауыл-ауылды аралап, халық арасында өз шығармаларын орындап, ел көңілін көтеруді мақсат еткен. Сал сөзінің осы кездегі бір ерекше этимологиясы серіктес жігіттермен ауылға жақындаған кезде, әдейілеп аттан құлап, ауыл қыздары үйге көтеріп алып келгенше сал болған адамша тырп етпей жата беретін іс-әрекеттен туындаған деген пікірлер мен болжамдар бар. Киіз үйге жеткенде, ол аттан «құлап», қыздар оған тұруға көмектескенше немесе тіпті үйге өз аяқтарымен кіруді жөн көрмей, оларды қашан қыздар келіп, көтергенше сұлық түсіп жата берген. (Наумова, 2020, с. 179). Үйден жүгіріп шыққан қыздар аяушылық білдіріп, салды сүйемелдей көтеріп үйге кіргізеді. Оның кеңбалақ шалбарынан шайқы кездемені алып, қойны-қонышынан шашылған алтын ақша, күміс білезіктер, алтын сырғалар, сақиналарды қыз-қырқын таласа-тармаса жинап алып, мәз болысады. Сал қыз алдына бәлсініп, небір қызықты қылықтар көрсетеді (Әлімбаев, 2014, 139 б.).

Киіз үйдің ішінде қыздар салдың басын сүйемелдей отырып тіпті аузына сұйық тамақ құйып қолмен тамақтандырады.

Сал мен серілер ауқатты отбасынан шыққан. Олардың ел ішіндегі сауық -сайрандары мен көптеген киімдері олардың отбасы мен туыстарына айтарлықтай материалдық зиян келтірген. Олар барған ауылдарынан атсыз, ер-тоқымсыз және киімсіз, ауылына жаяу оралған. Бірақ сал бұған еш ренжімеген. Өйткені салдардың шартының өзі осындай болған. Сұрағанын бермесе немесе реніш білдірсе ондай жігітті ел сал деп есептемей, оны қарсы алмаған. Сондықтан да сал-серілердің салтанаты да ерекше болған. Олар бір-біріне ұқсамауға, бірінің ісін бірі қайталамауға тырысқан. Сал-серілер жүрген жерлерде топ-топ болып жүріп, елді той-думанға, қызыққа бөлеген. Ол осы өмір жолын «өзінің дәулетін ысыраптағанға дейін немесе әлдебір ақылды туысының әсерінен өзіне келгенше жалғастырған. Некеге отыру ақыл тоқтатудың радикалды құралы болып саналған (Наумова, 2020, с. 180).

Сері мен сал барған жерін думанға бөлеп, ойын-сауықпен жұрттың көңілін таба білген. Сал жүрген жерін ұзақ уақыт қызыққа батырады. Олардың шырқап салған әндері жаздығүні түн ортасы ауғанша шырқалатын болған.

Ел-елді аралап жүретін әнші серілер, салдар – тарихи дәуірден келе жатқан мәдениеттің бір түрі. Олар – өздері шығарған ән-күйді, музыкалық шығарманы, халықтың эпикалық жырларын мәңгілікке сақтайтын аяулы ой иесі. Өткен ғасырларда сахарада ән мен күйдің өркендеуі, дамуы бір ғана сал мен серілердің, атақты домбырашылардың көркейіп өркендеуімен тікелей байланысты болған. (Қорабай, 2017, 3 б.).

Сал-серілер әрқашан елден ерекше болуы үшін тек киімдерін тіктіріп қана қоймай, ең жүйрік тазы, қырағы қыран құсты ұстауға тырысқан.

Сал-серілер өздерінің мінген атының ерекше көзге тартар көркіне айрықша басымдық берген. Сал әрдайым аттың ең сұлуын, ең жүйрігін іздеп тапқан. Ең қымбат қазына аттың ер-тұрманы, оның ер тоқымы, күміс пен алтын жалатқан сұлу жүгені, көркем тартпасы, ақ сауқан өмілдірік ауы, алтын, күміспен өрнектелген құйысқаны, әдемі үзеңгі, ерді көркейтіп тұратын оның өрнектелген екі жақ қасы, ғажайып өрнектелген ердің тебінгісі. Сал-серілер сенімді серіктері ретінде олардың қаншалықты қызмет атқарып жатқанын түсінген. Сол себептен де, олар аттарын қатты қадірлеген (Марғұлан, 1983, 176 б.).

Сал-серілік дәстүр бұл әрқашан биікте тұратын бірегей өнер болып қала бермек. Бүгінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі жөнінде көптеген этнографиялық деректер бар. Осылардың ішінде сал-серілік дәстүрдің алатын орны ерекше. Сол себепті де, қазақ халқының тіршілігін шынайлықпен баяндай алып, ұлт ой-сананың өзгермеуін қалауының мәні де осы да болуы мүмкін. Олар қазақ халқымен етене жақын болып, олардың құрметіне ие болған, сол арқылы бүгінде қазақ халқының этнографиясына, тарихына байланысты көптеген шығармалары жарық көрген.

Сал-серілер образында қазақ ұлтының салт-санасы, яғни ұлттық менталитеті ұлттық мүдде тұрғысында маңызды орын алады. Сол себепті сал-серілер шығармасындағы қазақтың этнографиялық болмысын, тарихи заманындағы тоғысын, ұлттық келбетін одан әрі саралап, зерттеуіміз керек.

Сал-серілердің тұтас бейнесінен жалпы ұлттың болмыс-тұтастығын ешкімге ұқсамас даралығы мен дарабоздығын, рухани дүниенің бір кезеңнен екінші кезеңге өтуін көруге болады. Олай болса, жеке адамдар тағдырын, ұлт бейнесін, сипатын, кескін-келбетін, дәуірді бейнелейтін сал-серілер тұлғасы – шындықты айқындап паш ететін таланттар бейнесі болмақ. Сал-серілер образында қазақ ұлтының салт- санасы, яғни ұлттық менталитеті ұлттық мүдде тұрғысында маңызды орын алады.

Әдебиеттер

- Есмаханов А. Казахская национальная одежда. Алматы: Didar, 1998. 80 с.
Исмаилов Е. Ақындар. Алматы: Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет, 1956. 298 б.
Қазақ халқының ұлттық киімдері. Құрастырушылар: Б. Ханият А. Сужиков. Алматы: Алматыкітап, 2007. 380 б.
Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ө-Я. Том 5. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Өлімбаев. – Алматы: Азия арна, 2014. 840 б.
Қорабай С. Қазақтың сал-серілері: танымдық жинақ. Алматы: «Айғаным», 2017. 216 б.
Марғұлан Ә.Х. Күйді ерттеп, әнді мінген кемеңгер: Қазақтың сал серілік дәстүрі. // Жұлдыз,1983. № 9. 173-186 бб.

Наумова О.Б. Экстравагантная личность в традиционной казахской культуре (к вопросу о времени формирования группы сал-сері) //Вестник Томского государственного университета. История. 2020. № 64. С. 178-184.

Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы: Ғылым, 1976. 200 б.

AESTHETIC FEATURES OF SAL-SERI TRADITION IN KAZAKH CULTURE

The article deals with the aesthetic features of the Kazakh sal-seri tradition. It tells about the contribution of sal-seri to the development of the aesthetic culture of the Kazakh people, about the unique talented masters of art who have become the pride of the nation. It focuses on the differences between the two personalities in the concept of sal and seri. The sal-seri tradition is a high peak, a bright symbol of the national culture and art of the Kazakh people. The specificity of the sal-seri tradition in the Kazakh culture and worldview was most clearly manifested. It tells about his characteristic that directs sal seri to such a respected world, about his gifted thinking, bright personality, politeness, love to beauty, to great discoveries, and the ability to enjoy a beautiful world. They have all the best qualities, such as poetic power, composing art, singing art, performance, humanity, generosity, magnanimity. The article emphasizes the power of the aesthetic impact of their works, the main idea of which is love for a person. The article considers the style of sal and seri clothing, the adjustment of horses, the maintenance of the fastest greyhound, the sharp-sighted bird, which have an important place in their lives.

Г.С. Жапакова

Центральный государственный музей РК

г. Алматы, Казахстан

csnrk1986@mail.ru

КАЗАХСКОЕ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО

Развитие прикладного ремесла тесно связано с кочевым образом жизни традиционного казахского общества, социально-экономическим положением, самосознанием народа и историческим процессом. Культура жизнеобеспечения казахов во многом определялась народными промыслами и ремеслами. В изделиях прикладного ремесла отражены древние взгляды и мировоззрения казахов в виде различных орнаментов и узоров. Ремесла условно делились на мужские и женские. Там, где требовались значительные физические затраты: обработка дерева, кожи, кости, камня, а также кузнечное и ювелирное дело – бы ли заняты мужчины. А вот убранство жилища, швейное дело, обработка шерсти и войлока, ткачество и ковроделие, вышивка и плетение циновки считались женскими ремеслами. Но в процессе изготовления войлока мужчины участвовали, так как там требовалась мужская сила. Материальной основой издавна развитого у казахов декоративно-прикладного искусства были домашние производства, связанные с обработкой продуктов животноводства, растительного сырья, металлов

Прикладное искусство у казахов представлено ковроткачеством, изготовлением разного типа узорных войлочных ковров и предметов домашнего обихода из орнаментированного войлока, плетением орнаментированных циновок, вышивкой, узорным ткачеством, тиснением по коже, резьбой по дереву и художественной обработкой металла (ювелирное производство).

Войлочное производство трудоемкий процесс, требующий определенных навыков. Из шерсти изготавливали предметы быта и одежду. Основным сырьем для выделки домашних мягких интерьеров была шерсть. От заготовки шерсти, ее раскладки на циновку, вспыскивания горячей водой, утрамбовки и т.д. до получения готового войлока участвовали все молодые жители аула. Первейшая необходимость в жизни кочевника - создание различных частей покрытия юрты - туырлык (основания юрты), үзік (купола), түндік (шаңырақ - круговое навершие). Наиболее распространенным в быту казахов был узорчатый войлок (текемет), ценимый по своему убранству войлочный ковер (сырмақ) и войлочные тускиизы (түскиіз) украшали стены юрт. Из войлока делали потники под седла - тоқым, шили войлочные головные уборы - қалпақ, плащи - кебенек, войлочные чулки для сапог - байпақ, ухваты для казана - тұтқыш и др. многочисленные красочные изделия в виде чехлов на сундуки - сандыққап и для хранения мягких вещей - қоржын, аяққап, тең, шабадан (Шаханова, 1998, с. 184).

Широко была распространена и продукция тканых изделий из овечьей и верблюжьей шерсти: узорные полосы - бау-басқұр, узорная лента - белдеу бау, красочные паласы - алаша, тақыр кілем, ворсовые ковры - түкті кілем, переметные сумы - қоржын, попоны для лошадей - кежім, ат жабу и т.д. (Семенова, 1977, с. 264). Ковры большого размера изготавливали коллективно, преимущественно

из овечьей шерсти, но на основу шла и верблюжья, и козья шерсть. Ковры ткались на вертикальном и горизонтальном ткацком станке. Но предпочтение отдавалось горизонтальным станкам, установленным в юртах или в одной из комнат жилища. С ковроделием тесно связан широко распространенный в прошлом вид коврового изделия - алаша, который ткался на узконавойном станке - өрмек. Алашой застилали пол или на кереге юрты, стену дома. Тона и оттенки красок своеобразны. Сочетание их свидетельствует о тонкости вкуса ковровщиц. Первоначально казахи пользовались для окраски шерсти растительными красителями, позднее - анилиновыми красками, применение которых ухудшило качество ковровых изделий.

Плетение циновок - один из древнейших промыслов. Из стебля тростника (ковыля) - ши плели циновки, часто переплетая стебли цветной шерстью таким образом, что на циновке получался цветной узор. Чиевые стебли сплетались на простейшем устройстве: два вкопанных бревна, одно от другого на расстоянии примерно 150 см, соединенных по верху балкой. На эту балку накидывались от 5 до 10 нитей с грузилами, чиевый стебель накладывался на балку с нитями, последние перекидывались в противоположные стороны и грузила стягивали сплетенный стебель. Накладывался следующий стебель, вновь нити с грузилами перекидывались в противоположные стороны и т.д. Циновки шли на обертывание деревянной решетки юрты - кереге, служили в качестве ширмы, отделяющей в юрте кухню, были необходимы при катании войлока, на таких циновках сушили курт (сыр) (Джанибеков, 1982, с. 63).

Деревообделочное искусство. Кочевое население сами изготавливали деревянные изделия, необходимые в быту и для ведения скотоводческого хозяйства. Резчики по дереву - ерші, ағашшы, ағаш шебері, производили в основном седла - ер, ящики для хранения продуктов - кебеже и вещей - сандык, абдіре, шест-вешалка для одежды - адалбақан, кровать - төсек, футляр для перевозки пиал - кесеқап, вырезали разнообразные по форме кумысные наборы из круглых или ладьеобразных чаш - тостаған, саптыаяк, мисок - шара, половник для разлива кумыса - ожау, блюда для подачи мяса - табақ, тегеш. Значительное место среди деревянных изделий занимали подставки под сундуки - жүкаяк, под саба - сабаяк, кадушка для сбивания масла - күбі, цельнодолбленная чаша для мяса - астау, деревянные ступы - келі, шкафы для посуды и пищи - асадал. Эти предметы часто украшались различными орнаментами, инкрустацией из кости с серебром. Резьба по дереву выполнялась при помощи 4-х технических приемов: контурной резьбы, трехгранно-выемчатой, барельефной и выдалбливания фона узора, прорисованного по положенному трафарету. Инструментом для выделки деревянных предметов были маленький топорик-тесло - шаппа шот, набор долота - қашау, түрпі, рашпиль - егеу, шило - біз, щипцы - қысқаш и др.

Категорию специалистов-мастеров по выделке деревянных частей юрты - үйші особо ценили казахи. Ремесленник имел стационарную мастерскую, которая включала в себя печь для распарки жердей, решеток - мор, станок для выпрямления и изгиба деталей юрты - тез, сверлильный станок - үскі, и другие наборы инструментов. үйші сам заготавливал древесину и производил все детали юрты - кереге или қанат (раздвижная секция основания юрты), уық (купольная жердь), шаңырақ (круговое навершие юрты), сықырлауық (двухстворчатая дверь с косяком).

Кузнечное ремесло. Кузнечное ремесло у казахов носило скромные размеры и было подчинено потребностям кочевой жизни, обеспечивало население предметами хозяйственного и бытового назначения. Большим уважением в народе пользовались кузнецы, их называли уста, дархан, шебер - мастер, умелец, искусник. В народе существовало представление, что кузнецы обладают сверхъестественной силой и особыми способностями. Кузницу называют - дүкен или ұста дүкені. Секреты своего мастерства кузнецы хранили в тайне и передавали по наследству. Кузнецы делали орудие труда: сохи, лемеха, серпы, лопаты, кетмени, ломы, инструменты для ремесленников и охотников; различную домашнюю утварь: кувшины, чайники, подсвечники, подставки для котлов (қазан), в виде круга на треноге - ошақ, а также үзеңгі (стремена), жүген (узда), металлические пряжки и кольца для конской сбруи, ножницы для стрижки овец (қырықтық, қайшы), подковы (таға). Инструменты кузнеца - көрік (меха), төс (наковальня), ерітетін ожау (тигли), балға (набор молотков различных размеров с плоскими или выпуклыми рабочими концами), көсеу (кочерга), бұрғы (бурава), тескіш (пробойники), қашау (долото), түрпі (рашпиль), а также он имел различные формовки для заготовки гвоздей, волочения проволоки и отливки мелких деталей.

Кузнец применял в работе горячую ковку, отливку металла по приготовленным формам, заклепку различных деталей, филигрань и чернение. Умелые кузнецы ковали и отливали сабли и полусабли (қылыш, селебе), трехгранные наконечники копий (жебе), двухгранные и четырехгранные наконечники стрел и даже фитильные ружья (шиті, білтелі мылтық) (Джанибеков, 1982, с. 70).

В создании ювелирного убранства коня соединялись два вида ремесла: кузнечное и ювелирное. Кузнец ковал стремена (үзенгі), узорные облицовки передней и задней луки седла, различные формы пластин, пряжек, блях для пояса и конской сбруи и т.д. По конструкции и технике изготовления седла подразделяются на 5 основных типов: восточный или найманский, центрально- и североказахстанский, западный, семиреченский и сырдарьинский. Для первого вида седла характерна широкая и высокая передняя лука. Седла центрального и северного Казахстана имеют сходство с седлами найманов, однако, они с более низкой передней лукой. Совершенно своеобразная форма седел Западного Казахстана. Они легкие, с характерной передней лукой - узкой, вытянутой вверх, овальной. Семиреченские седла были с узкими высокими передними луками и назывались шошақ бас ер. Передний лук у седла сырдарьинских казахов имеет форму гусиной головы, и назывался үйрек бас ер. Зергер имел набор форм - калып для изготовления различных ювелирных изделий, таких как білезік калып (для браслета), жүзік калып (для печатей и перстней), алқа калып (для штамповки нагрудных украшений).

Косторезное искусство. Создание изделий из кости - древнейший вид трудовой деятельности человека (находки игл, гребней в эпоху каменного века говорят об этом). Резчик по кости - сүйекші имел те же инструменты, что и мастера по дереву и серебру. Создавали интересные по орнаментальным мотивам и композиции предметы домашнего обихода. Изделия, инкрустированные костью, смотрелись живо и оригинально. Материала (костей животных) было предостаточно: лопатки, голень, ребра и челюсти лошадей, верблюдов, крупного скота и овец. В косторезное дело шли также рога, копыта домашних и диких животных. Наилучшими для обработки считались кости упитанных животных. Кости или рога, предназначенные для применения, в течение нескольких часов кипятили. Рога шли на изготовление рукояток кинжалов, плеток и ножей. Из рогов барана выделяли сосуды для хранения табака - шақша. Из рогов крупного рогатого скота изготавливали половник для разлива кумыса - ожау. Особым искусством отличалась инкрустация костяными пластинами различной мебели: кровати, кебеже, сандық, шест-вешалки, асадал, подставки для вещей - жүкаяк. В богатых юртах инкрустировались костью двери, основания купольных жердей, а также мутовка для приготовления кумыса - піспек и чашки - тостаған. Особо ценилась казахская домбыра, корпус и дека которой богато инкрустировались костью. Орнамент наносился при помощи различных зубил - шапқы (Джанибеков, 1982, с.71).

Кожевенное искусство. Большое и важное место в жизни казахов занимали изделия из кожи. Из шкур изготавливали одежду, из кожи - обувь, пояса, конскую сбрую, колчан, кожаные сундуки и т.д. Обработкой шкур и кож занималась каждая семья, в основном мужчины, но помогали им и женщины, они и шили одежды. В каждом доме был тон (шуба), дақы, жақы, жарғақ (тулуп). Распространенным был, пошив ішік из волчьих, лисьих, хорьковых и других звериных шкур. Эти шкуры, шерстью вовнутрь, обшивались сверху плотной домотканой материей - шекпен, сукном - шуга и другими материалами. Мастерицы шили также меховые шапки - бөрік.

На предметы декоративно-прикладного ремесла шли кожи домашних животных - лошадей, рогатого скота и верблюдов, очищенных от шерстяного покрова. Мастера изготавливали сосуды для хранения, перевозки и изготовления молочных продуктов: торсық, саба, сүйретпе, мес. Из кож лошадей и крупного рогатого скота изготавливали ведра - шелек, посуду для дойки кобылиц и верблюдов - конек. Отличается немаловажная роль сапожников - етікші. Толстая кожа, обработанная кустарным способом и шедшая на обувь, называлась кон. Мастера шили сапоги - етік, ичиги - мәсі и кожаные калоши - кебіс. Муса Чорманов писал о том, «киргизы Баянаульского и Кокчетавского округов в сапожном мастерстве нисколько не уступят бухарским и ташкентским мастерам, если еще не превзойдут как аккуратностью, так и прочностью». (Чорманов, 1906, с.6). Кожаные ремни, пояса мог делать каждый взрослый мужчина, но плести плетки из ремешков мог только специалист - өрімеші.

Камнерезное дело казахов было связано в основном с сооружением различных надгробных памятников. Мастера-камнерезы по спросу изготавливали ручные жернова из камня. Этим ремеслом занимались специалисты, искусство которых часто передавалось от поколения к поколению. Регион, где было наиболее распространено камнерезное искусство, охватывал Западный Казахстан. Казахи делали следующие надгробные сооружения: құлпы тас - стелы, қошқар тас - надгробное сооружение в виде стилизованного изображения барана-самца, қой тас - вертикальный гладкий или резной блок, покоящийся на земле или на пирамидальном возвышении, сандық тас - надмогильное сооружение в виде сундука, сағанатам - надмогильное сооружение в виде ограды с открытым верхом, күмбез - мавзолей. Контуры орнамента наносились шилом (біз) или

резцом (қырғы) по трафарету, вырубались набором долот (қашау) и заравнивались ножом с коротким лезвием (пышак) (Джанибеков, 1982, с. 72).

Ювелирное искусство. Казахские мастера – зергеры изготавливали предметы из серебра, отчасти из золота, которые владели сложной техникой: штамповкой, гравировкой, чеканкой, сканью, насечкой, литьем, чернением, зернью, филигранью. Ювелирные изделия: өңіржиек - нагрудное украшение, білезік - браслеты, жузік - перстни, сырға - серьги, кемер белдік - женские пояса, кісе, күміс белбеу - виды мужских пояс. К ним относится и убранство лошади (ер-турман, ат абзелі), в которое входят седло (ер), узда (жуген), чепрак (тебінгі), подпруга (айыл-тартпа), ремень с подвешенными на нем стремянами (таралғы), седельная шлейка (күйысқан), нагрудные украшения (өмілдірік), а также потник (тоқым).

Подводя итог, можно отметить, что особенно большим спросом пользовались изделия мастеров по изготовлению седел, ювелиров, сапожников и др. Мастера, занимающиеся мелким производством, трудились в своем доме или же у заказчика. Все свои инструменты, сырье они возили с собой и могли кочевать вместе с аулом на джайляу и работать. А мастера по дереву, изготавливающие основу юрты, арбы, большие деревянные изделия, мастера по железу, обработке камня открывали свои мастерские, где изготавливали и продавали свой товар.

Литература

- Джанибеков Д.У. Культура Казахского ремесла. Алма-ата: Өнер, 1982. 144 с.
Семенова Т.С. Народное искусство и его проблемы. М.: Советский художник, 1977. 264 с.
Чорманов М. Заметки о киргизах Павлодарского уезда / М.Чорманов // Записки ЗСОРГО. 1906. Омск, кн. XXXII. С. 1-30.
Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). Алматы: Қазақстан, 1998. 184 с.

KAZAKH DECORATIVE AND APPLIED ART

This article «Decorative and applied arts of Kazakhs» examines the main types of decorative and applied arts of the Kazakhs and gives brief description of them. A special place in the article is given to the role of craftsmen who provided the population with vital household items. Crafts were conventionally divided into male and female. Due to significant physical costs were required: processing wood, leather, bone, stone, as well as blacksmithing and jewelry - men were employed. But home decoration, sewing, wool and felt processing, carpet weaving, embroidery and mat weaving were considered women's work. But in the process of making felt, men took part, since it required male strength.

A feature of the nomadic arts and crafts was a combination, for example, of jewelry craft with leatherwork or jewelry craft with blacksmithing (bridle, belts, edged weapons). Almost all the products of the craftsmen, regardless of the type of applied art, were decorated with national ornaments (carpets, symaks, alasha, jewelry, clothing, furniture, and others). The master's skill passed from one generation to another and were highly respected by the people.

Г.Е. Сабденова¹, А.Н. Усерова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
²Орталық Азия университеті. Алматы қ., Қазақстан
Алматы қ., Қазақстан,
gulmiras2801@gmail.com, aiguluser@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ИСЛАМИ ТӘРБИЕНІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Әдептілік, әдет сынды асыл қасиеттер адамзат баласының ерекше сипаттарының бірі. Сол үшін де ата-бабаларымыз тәрбиенің басты бағыты етіп әдепті алған. Әдеп – адамдармен қарым-қатынас барысында аса қажетті сипат. Әдепті адам өзгеменен қарым-қатынасын да сұлу етіп құра алады. Әдепті адаммен жасалған қарым-қатынас өзгелерге де әсер етіп, сезіміне нұр құяды. Яғни, әдепті адам өз қатынасында құқыққа қайшы іс-әрекеттер жасамайды. Әдепті адаммен жасалған қатынас қайта өзінді сергітеді, бойынды жеңілдетеді.

Көшпелі қазақ қоғамының объективті бейнесін сомдауда тәлім-тәрбиенің алар орны ерекше. Өкінішке орай, кешегі кеңестік дәуір бойымызға сіңген әрі ұзақ ғасырлар бойы қызмет етіп келген ұлттық тәрбиемізді кері итеріп, тек кеңестік бағыттағы тәлім-тәрбиеге ойысты. Бұл тәрбие адамды қоғам үшін қызмет етуге қалыптастырды (Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы, 1994, 98-118).

Адам қоғамдық қатынастар жиынтығы болғанымен, қоғам адамды емес, адам қоғамды билейтінін естен шығарды. Кез келген қатынасты таптық тұрғыдан қарау ондағы іс-әрекеттің шынайы табиғатын ашпайды. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі – тек өзіне тән қасиеттері мен ерекшеліктеріне ие тарихи құбылыс. Әдет-ғұрыптық нормалар мен институттар ұлттық тәрбиемен ұштастырыла отырып ұзақ дәуір маңызды рөл ойнаған. Болса да қазақ халқының тәлім-тәрбиесін құқықтық көзқарастарынан, философиялық ойлау дәрежесінен, наным-сенімдерінен ажыратып, бөлек қарау мүмкін емес. Қоғамдық қатынастарды жүйелеп реттеу үшін бұлардың біртұтастығы қажет. Сонда ғана олардың реттеушілік мәні, қабілеті және мақсаты салмақтана түседі. Бұлардың өзара бірігуі біріне-бірі қуат беріп, жарқырата түседі. Осылардан барып халқымыздың қабылдап сезінуі, танып-білуі, сенімі бой көтереді. Бұл сенім адам, қоғам және әлем шеңберінде өрбіп, адам өмірінің мәні мен мақсаты, қоғамдағы орны пісіп-жетіледі. Сенім мықтылығы дүниетаным шеңберін кеңейтіп, толып-толысады. Нәтижеде дүниетаным қалыптасып әрі өзінің біркелкілігімен, сабақтастығымен көзге түсіп, негізгі сипаты мен бағдарлары күрделі өзгерістерге ұшырамайды. Сондықтан, қазақи дүниетаным ғұн, сақ, түркі дәуірлерінде де, кейінгі исламдық кезеңде де көп өзгерістерге түспей, бастапқы болмысын сақтап қалды.

Ұлан-асыр кең далада мал бағып, көшіп-қонған тайпа-рулар шексіздікті, еркіндікті сезінді. Ондағы тіршілік ететін ұшқан құс пен жүгірген аңдардан бастап баршасы еркін, өз бостандығы өзінде екенін ұғынды. Мұндай тіршілік белгілі бір тәртіпте өмір кешуді талап етті. Өйткені, еркіндік, бостандық өзгеге тәуелді болмай, өзінше өмір сүру болып табылады. Ал, өзінше өмір сүру ортақ қағиданы бұлжытпай ұстауға, егер оны бұзса, біркелкі тұрмыс-тіршілік әуені бұзылатынын сезінді. Кең далада еркін өмір сүру сана-сезім талшығын оятып, соңында өмір қағидаларын жаратуға әкеліп соқты (Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы, 1994, 48-53). Тұтас бір дүниенің әркім бір бөлшегі сезініп, ол тіршіліктегі өз ырғағынан айнымауға ұмтылды. Бірақ, сана-сезімі шексіз адамзат баласы басқа аумақтарда өзге түгіл, адамдардың өзін құл етіп, құқықтарын аяққа басып жатқанда, біздің ата-бабаларымыз «Адам адаммен адам» деген принципті ұстанды.

Өйткені, еркіндік, бостандық, азаттық өмір өзі талап еткен құбылыс болғаннан соң, оны ата-бабаларымыз өздерінің тұрмыс-тіршілігінде, іс-қимылдарында, сөздерінде айқын көрсетті. Өз еркіндігін, бостандығын, ар-ожданын қасиетті санап, оған бақылау қоюды, шектеуді мүлдем қолдамады. Еркіндік, бостандық теңдік арқылы ғана жүзеге асатынын олар жақсы түсінді. Сол үшін есесі кетсе теңдік іздеді.

Теңдік әрине тек әділдік, ақиқатқа жету, шындықты айтумен ғана орнайтыны белгілі. Әділ төрелік айту – теңдіктің адал таразысы. Оны жүзеге асыратындар – билер. Қазақ қоғамы ежелден-ақ билерге төрден орын беріп, төрелігін айтқызыған. Төр – қасиетті орын. Оған кіршіксіз таза, әділ, иманды, адамгершілігі мен көргені мол адамдар ғана отырған. Төр, төрелік айту, төре сөздерінің мәні әділдік, шындық, ақиқат, хақ, ақ, жөн, ретті әрі оны айтушылар төрелер (билер) тек төрелігін айтқан. Теңдікті, төрелікті айту өнер іспетті қаралған. Төрелік айту үшін ол өзінің ішкі пәктігімен, адалдығымен, әділдігімен, турашылдығымен, пайымдылығымен көзге түсуі керек. Оған жету үшін тумысынан соған лайық болып, әрі үйреніп-біліп жетілуі тиіс. Сонда ғана мұндай төрелік айтушы өзгеге жалтақтамай көкейіндегісін дәл, алжаспай нақты айтады. Сол үшін әділ биде туған-туыс, жақындық болмайды. Оған бәрі тең, өйткені бәрін жаратушы жаратқан, өмір сүруге хақылы, оған ешкімнің де қол сұғуға құқы жоқ болып саналады. Мұндай өресі биік төрелік айтушылар қоғам тыныштығын, ағайын татулығын, ел жарастығын үнемі есінен шығармайды. Сондықтан да теңдік, әділдік, адамгершілік бұл төрелік айтушылар үшін құқық, тәртіп түсінігімен тікелей байланысты болып шығады. Яғни, құқық, тәртіп ұғымы адамға, оның өзгелермен байланысында пайда болатын адамдық қасиеттерді құрайды. Нәтижеде құқық, тәртіп түсініктерінен әдет-ғұрып нормалары келіп шығады. Әдет-ғұрып кейін араб тілінен енген түсінік (Өсеров, Қопабаев, 1998, 17-19). Бұрын мұны жол-жора, жөн-жосық, үлгі, өсиет, ата-баба жолы деп айтқан. Бұл түсініктердің көнесі – өсиет, үлгі сөздері. Әрбір ата-ана ұрпағына бағыт-бағдар, өнеге ретінде ақыл-кеңес түрінде айтқан. Кейін келе-келе мұндай үлгілер жиналып, молая түсіп, оның үстіне көпшілік қауым көкейінен шығып, орындалуға міндетті қағида-ережелерге айналған. Оны бұлжытпай орындау сол халықтың міндеті саналған. Бұл ережелерді бұзу, көпке топырақ шашу, елін-жұртын елемеу қылмыстық іс ретінде қаралған. Қылмыс дегеннің өзі жаратушыға бағынбау, көпке топырақ шашу, ардан безу деген сенімге әкеліп тіреген (Өсерұлы, 1994, 92-94). Сол үшін қазақ «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деп арын, адамгершілік қасиетін жоғары қояды. Өзінің көппен, халқымен адам екенін терең түсінеді.

Тәлім-тәрбие отбасынан басталатыны даусыз. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деп, сәби шыр етіп жарық дүниеге келерден көп бұрын-ақ тәлім-тәрбие басталады. Ол екі қарама-қарсы

жыныстың бас қосып, отау тігуінен басталады. Екі жарты бір бүтін болғаннан кейін, тағдырларын бірге қосқаннан кейін, екеуі бір-біріне жәрдемші, сүйеніш болып, бірін-бірі сүйеп өмір жолын өткізеді.

Тәлім-тәрбие бағыттары нақты салалар бойынша, яғни жеке адамды тәрбиелеуді басты тұтқа етіп ұстай отырып, келеңсіздіктер мен құқық бұзушылықты тыюға, қоғамды ыдыратуға қарсы бағытталған ата-бабалардың әдіс-механизмдеріне жаңаша түр беру, сөйтіп әрбір қоғам мүшелері бойына отан сүйгіштік, қайырымдылық, ізгілік, әділеттілік, біліктілік қасиеттерді сіңіру болып табылады.

Қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері қоғам ішінде түрлі келеңсіздіктерді болдырмауға арналып, оны бұлжытпай сақтайтын қағида-ережелер мен дәстүрлерді қалыптастырған. Оның бастысы ұл мен қыздың адамгершілікке, имандылыққа, ізгілікке тәрбиеленуі (Өсерұлы, 1996, 89-92). Екі жас бір-біріне қосылғанда ойларында арам ниет болмайды, екеуі де пәк, бір-бірін адам ретінде құрметтеп, өмірдің ащысына да, тәттісіне де төзімді болып, тек некелескеннен соң ғана жақындасқан. Егер әсіресе, қыз пәк болмаса, оның қара күйесі ата-анасына ғана емес, бүкіл руына жұғып, үлкен дау-дамайға айналады. Кешегі кеңес өкіметі халықтың ділін бұзу үшін әр түрлі айла-тәсілдерді қолданды. Баланы әйелдер босанатын үйде босандырып, кіндігін өзгеге кестірді, өзгенің сүтін еміздірді, қанын құйды. Ержеткендерін интернационалдық отбасын құруға үндеді. Қазақтар арасында өзге ұлттармен аралас некелесу дәстүрі пайда болды. Бұл ұлтымызға зияннан өзге жақсылық әкелмеді. Бұл отаршылдық саясат болып, өзге халықтарды генетикалық тұрғыдан аздырып-тоздырды, ұлттық ерекшеліктерін жоюға көмектесті. Бұлардан тараған ұрпақтар өз ана тіліне шорқақ, қазақ әдет-ғұрып, салт-дәстүрінен мақұрым, орыс тілді болып өсті. Тіпті солардың ұл-қыздарының көпшілігі тек орысқа үйленіп, орыстанып кетті (Өзімбаев, Дінмұхаммет, 2003, 24-25). Мұның аяғы ұлттық болмыстан айырып, бұрынғы адалдық, тазалық, адамгершілік, ізгілік қасиеттерге жылан көрістіретін шығар.

Адам баласы шыр етіп дүниеге келгенінде пәк, таза, періште түрінде болады. Кейін есейгеннен соң да сол тазалық, пәктік, адалдық, адамгершілік, ізгілік қасиеттер адам бойында сақталуы үшін мемлекеттік, ұлттық сана мен намыс жоғары болуы қажет. Сол үшін ежелден-ақ ата-бабаларымыз біреудің ала жібін аттамауға, ұятын жоғалтпауға, заңды бұзбауға, ата дәстүрін үнемі бұлжытпай сақтауға бар күшін салып, әдет-ғұрып заң-қағидаларын қалыптастырған (Өсеров, Қопабаев, 1998, 4-6). Билер мен шешендер, ақсақалдар мен ел ағалары әрдайым өтірік пен өсекке, аярлық пен қылмыстық істерге, кісі ақысын жеуге, әлсізге күш көрсеткендерге қарсы аянбай күрескен.

Ежелгі қалыптасқан діни сенім тәлім-тәрбиеге бастау болса, ал исламдық тәлім-тәрбие оны бұрынғы әдептілік жүйені адамгершілікке толы сипаттарымен көмкере түсті. «Көшпелі қазақ қоғамындағы құқықтық сана-сезімнің ерекшелігі ол сахара жұртының дүниетанымының құрамдас бір бөлігі, ажырамас қыртысы есебінде көрініс табады. Демек, бұл адам, қоғам және әлем, олардың арақатынасы туралы, адам өмірінің мәні мен мақсаты, оның қоғамдағы орны жайлы қазақ сахарасында қалыптасқан ой-сезім, ой-санаға ден қоюды қажет етеді» (Кенжалиев, 1997, 30) деп айтқан З. Кенжалиевтің сөзі өте дұрыс. Өйткені, осы сана-сезімдер тәлім-тәрбиеге қатысты, оның қайнар көздері мен бастау бұлақтары. Осы ой-сезімдерден тәлім-тәрбие, құқықтық тәртіп келіп шықты. Бұлар адами құндылықтарды жасауда ерекше орын алған. Қоғамдық тәртіп дегеніміз бейбіт өмір, тыныштық күй дегенді білдерсе керек. Ел ішінің тыныштығы, ағайын және жекжат татулығы бірлікке, ынтымақтастыққа, ал бірлік пен ынтымақ еркін өмір сүруге жетелейді. Сондықтан да тәртіп те, құқық та жеке адамға байланысты болып, оның жарқын көрінісі адамдық сипаттарда (әділдік, теңдік, бауырластық, сыйластық) сомдалады. Адам өзін-өзі билейді, ал заң мен қағида шектейді. Бірақ, бұл шектеу адамның өзінің ар-ұятынан, санасынан, мінез-құлқынан күшті емес.

Адамдардың ең жақсысы – адамдар үшін пайдалысы. Қазақ халқы тәлім-тәрбиені осыдан бастаған. Бұл исламдық жолға да, қазақ әдет-ғұрпына да жат емес. Әсіресе, тәлім-тәрбиеде қатан тыйым салынған іс-әрекеттер мыналар: нақақ қан төгу, адам өлтіру, біреудің мал-мүлкін ұрлау, тонау, таразыдан алдап жеу, қарыз бергенге қарызын қайтармау, жетім-жесірдің ақысын жеу, аманатқа қиянат жасау, аборт жасату, ерлі-зайыптылар арасына шоқ салу, біреудің әйелін азғыру, жалшыға ақысын бермеу, ғайбаттау, қабірді қазу, ата-анаға тіл тигізу, табиғатты бүлдіру, сәлемді қабыл алмау, өтірік куәлік беру, жезөкшелік, діннен безу, жолды бұзу, көпірді алып тастау, қызды өз еркімен күйеуге ұзатпау, уәдені бұзу, арақ-шарап ішу, отанына опасыздық ету, біреуді қылмысқа итермелеу, құмар ойнау, дүниеқоңыздық, пара алу, жағымпаздық, сабыр сақтамау, тәкаппарлық, қызғаншақтық, еңбек етпей жалқау болу, халық мұрасына зияндық жасау, арам тағам ішу, ұрланған малды біле тұра сатып алу, т.б. Міне, көріп отырғанымыздай тәлім-тәрбие араласпайтын жер жоқ.

Ислам дінінің де мақсаты адамды көркем мінезге тәрбиелеу. Бұл өркениет талаптарының да негізгі желісі.

Біздің қазақ халқы туа-бітісімен мұсылмандыққа етене жақын болған халық. Өйткені, ұлан-асыр кең далада өзге адамдарды өте сирек көру, көшпенділік тұрмыс ақкөңілдікке, адамды құрметтеп сыйласуға, мейірімділікке жетеледі. Адамдар бір біріне қонақ екенін, бұл өмір мәңгі баста тұрмайтынын ұғысып, ежелден-ақ ата-бабаларымыз исламдық талап-міндеттерге жақын түрде іс-әрекеттерін, мінез-құлықтарын қалыптастырған. Ислам діні келіп таралғанда оны құптап, тез игеріп, қарсылық көрсетпегені де осындай қасиеттерінен болса керек.

Кең дала, шетсіз-шексіз әлем тұрмыс-тіршілікке саналы ой тастауға мәжбүр еткен (Өсерұлы, 1994, 5-7). Нәтижеде жаратушы бар, ол Тәңірі деп ұққан. Өйткені, барлық нәрсенің басы мен аяғы бар, іс-әрекеттің жақсысы мен жаманы бар деп қарап, сол себепті әлемдік құбылысты: ақ-қара, жақсы-жаман, шындық-өтірік, күшті-әлсіз, үлкен-кіші, обал-сауап, өмір-өлім секілді қарама-қайшылықтарға жауап іздеп, оны реттестіру жолын қарастырған. Оны жүзеге асыруда Тәңіріні еске алып, есеп беруді жадында сақтаған. Осындай сенім ата-бабаларымыздың бойына әбден сіңген болатын. Осыдан келіп, адамгершілікке толы, әмбеге қолайлы, баршаның мақсат-мүддесіне сай жол тандалған. Бұл жол нағыз демократиялық сипатқа ие жол еді.

Мейірбандылық тек жақсы тәлім-тәрбиеден келіп шығады. Әрбір ата-ана өз нәрестесіне кез келген кезде жанын құрбан етуге, оны сақтап-өсіруге даяр тұрады. Қажет болса отқа да түседі. Сондықтан да ата-ана нәрестенің алғашқы да ең аяулы ұстазы. Әркім тәлім-тәрбиенің ең пәк те шынайы түрін отбасынан алады. Жаратылысына, тұла бойына тәлім-тәрбие өнегелі сипатта құйыла берсе, рухы мен болмысы мықты болады. Шын ықылас пен мейір арқылы құйылатын ата-ананың тәрбиесінің орны бөлек. Ата-бабаларымыз осыны көре біліп, отбасына ерекше мән берген, тәлім-тәрбиенің негізгі қазығы санаған, «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деп мақалдаған. Міне, осындай пәк жолдарды ислам діні қолдап-қуаттап, сол жолмен тәлім-тәрбие беруге шақырады. Ер мен әйелдің психологиялық үйлесім тауып, өзара сыйластықта болуы тәлім-тәрбиенің дұрыс жүргізілуіне жол ашады. Татулық пен ынтымақ қарым-қатынасты нығайтып, бала мінезінің шынайы қалыптасуына күшті әсер етеді. Ислам діні сондықтан да ерлі-зайыптыларға өзара адал, пәк, тату-тәтті болуды міндеттейді. Мұндай қасиеттерді қазақ қоғамы өскелең ұрпақ бойына жастайынан сіңіруге тырысып бақты.

Әдебиеттер

- Өзімбаев Ғ., Дінмұхаммет Ғ. Этнодемография және саясат жыры. – Алматы, 2003. – 169 б.
Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы, 1997. – 192 б.
Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. – Алматы: Рауан, 1994. – 224 б.
Өсеров Н., Қопабаев Ө.Қ. Мұсылмандық құқық. – Алматы, 1998. – 96 б.
Өсерұлы Н. Қазақтың үкім-кесімдері. – Алматы, 1994. – 104 б.
Өсерұлы Н. Шариат. – Алматы: Қайнар, 1996. – 352 б.

SOME ASPECTS OF NATIONAL ISLAMIC EDUCATION

The article deals with the Islamic culture among the Kazakhs. The influence of Islam on the Kazakh society is poorly studied. The Islamic culture of the Kazakhs is connected with the tradition of the people. Nomadic life dictated its own conditions. But nevertheless, the Islamic traditions were preserved among the Kazakhs. From an early age, the child was given to understand the essence of Islam, its main ideas. Legal pluralism in the Kazakh society, which included the norms of ADAT law and Sharia, was a protection against any and all illegal acts of non-adatals.

ТҮРІК ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАР МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӨНІНДЕ

Көшпелі халықтардың тарихы мен мәдениетінің зерттеуге қатысты орталықтардың бірі Түркия болып табылады. Бұл түрік ғалымдарының ежелгі тарихқа назар аударғанымен түсіндіруге болады. Сол себептен, мақаланың өзектілігі қазіргі уақытта түрік зерттеушілерінің көшпелі халықтар мәдениеті жөнінде жазылған еңбектерін талдау нәтижесінде негізгі ұстанымдарын, зерттеу деңгейін анықтау, олардың күшті және осал жерлерін айқындауға мүмкіндік береді.

Адамзат тарихы біркелкі зерттелмеген. Түркі өркениетінің құрылуы белгілі бір дәрежеде адамзат тарихының бетбұрыс кезеңіне айналды, өйткені осы уақытқа дейін Жерорта теңізі мен Қиыр Шығыс мәдениеттері бір-бірінің тіршілігі туралы білсе де, бөлек тұрған. Орталық Азияның ежелгі халықтарының мәдениеті алдыңғы дәуірлер мәдениеттерінің әсерінен дамыды (Бартольд, 1996, 29 б.). Ежелгі заманнан бері Орталық Азияның кең аумақтарында үлкен және кіші халықтар өмір сүрді, әлемдік өркениеттің дамуына үлес қосқан мемлекеттер болды. Олардың арасында «түркі» деген атаумен танымал Орталық Азия халықтарының көшпелі өркениеттері болды (Гумилев, 1967, 113-115). VI ғасырдың ортасында Орталық Азияның көшпелі халықтарының бірігуі нәтижесінде Алтайдың шығысынан Қара теңізге дейінгі орасан зор көшпелі империя құрылды және көрші мемлекеттермен және империялармен сыртқы саясатты табысты жүргізді.

Осы мақаланың мақсаты түрік тарихнамасындағы көшпелі халықтардың мәдениеті мен тарихын зерттеу ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Осы мақаланы жазу үшін түрік зерттеушілері (Салих Өзчамджа, Ибраһим Кафесоғлы және т.б.) жазған ғылыми еңбектері пайдаланылды. Түрік ғалымдары жазған еңбектерін бірнеше топқа бөлуге болады.

Біздің тақырыбымыздың тарихнамалық қырларына бірқатар түрік ғалымдары көңіл аударды. Мысал ретінде Юсуф Халачоғлының мақаласы талданды. 2002 жылы Анкарада түрік профессоры Юсуф Халачоғлының түркі тарихы жайлы еңбектерге талдау жасалды (Halaçoğlu, 2002, 8-17). Оның айтуынша, түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге В.В. Радлов, М.А. Кастрен, А.А. Вамбери, В. Томсен сияқты зерттеушілер көп үлес қосқан. Мысалы, В.В. Радлов түркітанудың негіздерін қалаушысы атағына ие болды. Сонымен қатар, Юсуф Халачоғлының өзі орыстың археологтары да түркі тарихын зерттеуге едәуір үлес қосқанын да айтады. Солардың ішінде М.А. Массон, М. Воронец, А.Н. Бернштам, А.Якубовский сияқты тарихшылар мен археологтар да бар екен. Сонымен қатар, белгілі түркітанушылардың ішінде Юсуф Халачоғлы Дьёрд Алмаси, Дьюла Немет, А.Заки Валиди Тоған, М.А. Чаплица, Г. Рамстед, Ф. Бродель және К. Брокельман жасаған жұмыстарға жоғары баға береді.

Содан кейін Юсуф Халачоғлы Түркиядағы тарих ғылымының дамуына 1931 жылы құрылған Түрік тарих қауымдастығының әсер еткеніне тоқталады. Сол кезеңде Түркияда түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне назар аударылғанын айта кету керек. Түрік тарихшыларының айтуынша, Осман мемлекеті құласа да тарихы шынжыр үзілген жоқ. Сөйтіп, Юсуф Халачоғлы келесі байламға келді: дүниежүзі тарихында Еуразия кеңістігінде түркілер маңызды рөл атқарды. Түркілердің ұлы мемлекеттерінің тарихына шолу жасап, автор 1990-шы жылдардың бас кезеңінде Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін түркітілдес халықтардың тарихында жаңа дәуір ашылды деп жазады.

Осы тақырыптың тарихнамалық қырларына түрік тарихшысы Түтен Өзкая бірнеше мақаласын арнады. Мысал ретінде оның «Кеңес Одағындағы Алтын Ордаға байланысты жаңа зерттеулер» («Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu İle İlgili Yeni Araştırmalar») атты мақаласын келтіруге болады (Özkaaya, 1990, 498-501). Ең алдымен өзінің мақаласында Түтен Өзкая Алтын Орданың тарихы мен мәдениетін зерттеуге неге маңызды екендігіне тоқталады. Оның айтуынша, Алтын Орда Кеңес Одағының бір бөлігінде орналасқан мемлекет еді. Сонымен қатар, XIII ғасырда Еуропа мен Азияның ең күшті мемлекеттерінің осы Алтын Орданың қарамағындағы жерлерге кіруге батылы жетпеді. Содан кейін Түтен Өзкая Алтын Орданың тарихына зерттеушілердің кім қайсысы үлес қосқанына тоқталып И.Н. Березиннің (XIX ғасырдың 50–60-шы жылдарында) еңбектеріне талдау жасады. Түтен Өзкаяға қарағанда И.Н. Березин көбінесе XIV – XVI ғасырларға жататын хан

жарлықтарына (мысалы, Темір, Құтлық, Тоқтамыс, Меңлі Керей және т.б. билеушілер) сипаттама жасай отырып, осы мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық, сондай-ақ мемлекеттік басқару мәселелеріне көңіл аударды. Бұл ретте Түтен Өзкая Алтын Орданы Жошы ұлысы деп атағаны көшпелі дәстүрлерге сәйкес келетінің айта кету керек. Осы бағытта түрік тарихшысы Алтын Орданың тарихи тағдырына сипаттама берді. Дәлірек айтқанда, Алтын Орда құлағаннан кейін оның аумағында Астрахан, Қазан, Қырым, Қасым, Сібір, Қазақ, Өзбек және басқа да тәуелсіз хандықтар пайда болды. Бірақ Қырым хандығы Османлы түріктеріне бағынғасын, XVIII ғасырға дейін мемлекет болып қала берді.

Белгілі түрік тарихшысы Нихаль Атсыздың «Түрік тарихына қалай қарауымыз керек» атты мақаласында түркі халықтарының тарихына қатысты жалпы мәселелер қарастырылған (Atsız, 2002, 256-267). Оның айтуынша, әуелде Түркия тарихын зерттегенде алдымен сәлжүктер тарихын біраз айтып бірден османлыларын тарихына талдау жасайтын. Сонда Түркияның тарихын іс жүзінде Осман империясымен ғана шектелетін. Ал басқа түркі мемлекеттер ол Түркия тарихының шеңберінде айтылмайды. Бірақ XIX ғасырдан бастап осындай ой пікір өзгере бастады. Түркияның тарихын ежелгі түркілердің тарихымен байланыстыра жаза бастады. Ежелгі түркілердің тарихына қатысты тарауларды кітапқа кіргізді. Нихаль Атсыз осындай сұрақ қойыпты: «Біз Түркияның тарихына қалай қарауымыз керек?» Оның ойынша, Түркияның тарихын үздіксіз тарих деп айтуға болады («Türk tarihi aralıksız bir bütündür»). Нихаль Атсыздың пікірінше, Түркияның және түркітілдес халықтардың тарихын бір тарих деп талдауға болады. Өйткені, мысалы, Францияда бірнеше династия болған (Капетинг, Бурбондар, Наполеондар, Орлеандар т.б. әулеттер), Англияда да солай (Тюдор, Стюарт және т.б.). Ал түркі әлемінде де солай. Соған қарағанда, ғұндар, көктүркілер, ұйғырлар, сәлжүктер, османлылар жеке мемлекет емес, оларды тек қана әулет деп атауға болады. Сол себептен өз мақаласында Нихаль Атсыз түркі әлемінің тарихын бірнеше кезеңге бөліп, сақтар, ежелгі түркілер, қараханлылар, өзбектер, Шыңғысхан ұрпақтарының тарихын Түркия тарихының бөлінбес бір бөлігі деп санайды.

Егер Нихаль Атсыз түркітілдес халықтарының мәдениеті мен тарихына қатысты жалпы мәселелермен айналысса, түрік зерттеушісі Салих Өзчамджа нақты түрде түркі көшпелілерінің тарихы мен мәдениетіне назар аударды. Өзінің көшпенділікке деген көзқарасын ол «Түркілердің көшпелілігі жөнінде біраз жазбалар» («Türklerin göçebeliği hakkında birkaç not») атты мақаласында білдірді (Özçamca, 2007, 177-180). Салих Өзчамджаның айтуынша, түркітілдес халықтарды екі топқа бөлуге болады. Бір жақтан қарағанда, отырықшы халықтар бар, ал басқа жақтан көшпенді халықтары да бар. Және де түркі көшпенділерінің мәдениеті бай болғандықтан, олар Орталық Азияда маңызды рөл ойнады. «Көшпелілік» деген ұғымын талдау нәтижесінде тар мағынадағы уақыт пен орынға қарамастан табиғаттың өмір сүруге мүмкіндігі бар жерлерге қарай үздіксіз немесе маусымдық қозғалысы деп қорытындылауға болатын социологиялық және бұл мәселе процестің бастапқы нүктесін құрайды. Қиындық зерттеуге қатысатын материалдың географиялық, хронологиялық және этникалық артикуляцияларын анықтау, бұл халықтың этникалық құрылымының әртүрлі компоненттерінен туындайды. Отырықшылық пен көшпенділікті бір тұтастық ретінде мәдениетін бұдан әрі дамуына қолайлы жағдай жасады. Дегенмен, екі өмір салтының бір жерден (тегі бір) шыққанын көрсетеді.

Түрік зерттеушісі «көшпенділер» терминінің әлеуметтанулық ұғым болып табылатындығы туралы: тар мағынада бұл ұғым «уақыт пен кеңістікке тәуелді емес» дегенді білдіреді. Осылайша, бұл тұжырымдаманы табиғат оларға өмір сүруге мүмкіндік беретін жерлерге тұрақты немесе маусымдық қозғалыс түрінде жалпылауға болады. Зерттеу нәтижелері осы салада жұмыс істейтін зерттеушілердің жұмыстарын құру процесінде нәтиже береді. Оның пікірінше, көшпенділік – бұл әлеуметтанулық ұғым. Алайда, оның мақаласында тек экономикалық қызметті қарастыра отырып, түркітілдес халықтардың көшпелілер екендігі және олардың әлеуметтік мазмұны зерттелмегені айтылады. Түрік авторының ойынша, батыстың өкілдері «өркениет» тек ауылшаруашылық өмірі арқылы өтті, сондықтан көшпелі халықтардың «өркениетсіз» болды деген жалпы түсінікке ие болды, сонымен қатар олар түркілерді өркениетті қабілеттерінен айырылған көшпелі қауымдастық деген пікір білдірген. Осылайша, батыс өкілдері түркілерді өркениетті қабілеттерінен айырылған қауымдастық ретінде қабылдаған, өйткені оларға «өркениет» тек ауылшаруашылық өмірімен берілген деген жалпы қабылданған пікір тән болды, сондықтан көшпенділік «өркениетсіз» деп болжанған. Сөйтіп, Салих Өзчамджа келесі қорытындыға келді: көшпенділік әлеуметтануға байланысты бір ұғым болып табылады. Көшпенділікті отырықшылықтың баламасы деп айта алсақ да, мәдениеті жоқ деп айтуға болмайды. Өйткені, көшпенділік болмаған жағдайда отырықшылықты сипаттау мүмкін емес.

Салих Өзчамджадан баска, көшпенділік мәселесіне түрік зерттеушісі Ибраһим Кафесоғлы да көңіл аударған. 1992 жылы Анкарада Ибраһим Кафесоғлының «Мәдениет және ұйым» («Kültür ve Teşkilât») деген мақаласы жарық көрді (Kafesoğlu, 1992, 187-193). Ол өз еңбегінде «дала мәдениеті» («bozkır kültürü») ұғымына талдау жасады. Оның айтуынша, дала мәдениеті ұғымы қолданылса да, соны түркілердің мәдениеті ретінде бәрі қабылдайды деп айтуға болмайды. Өйткені, түркі даласы әр түрлі тайпалардың ықпалында болды (иран және моңғол тілді тайпалар). Сол себептен, Ибраһим Кафесоғлы дала мәдениетінің қайдан шыққанын мәселесіне көңіл аударып, жалпы түркі тарихы мен мәдениетіне байланысты мәселелерге шықты. Оның айтуынша, көшпенділер мәдениеті немесе салтатты мәдениеті біздің заманымыздан бұрын IV ғасырда қалыптаса бастады. Және біздің заманымыздан бұрын II ғасырдан бастап көшпенділік көшпелі тайпалардың тарихына тән мәдениетке айналды. Сонымен қатар, салтатты мәдениеті жалпы көшпелі мәдениеттің негізгі элементі болып, саяси, экономикалық, діни және басқа да жақтарға ықпал жасағанын айта кету керек.

Осы мақалада Ибраһим Кафесоғлы ежелгі түркілердің әлеуметтік құрылымына сипаттама берді. Орхон жазбаларына таянып, ол көшпелілердің әлеуметтік құрылымында бірнеше элемент анықтады. Соның ішінде жанұя (отбасы), ру, тайпа, будун (тайпалар одағы), мемлекет. Ибраһим Кафесоғлының мақаласын оқығанда түркі көшпелі қауымдастықтарының әлеуметтік құрылымы өте күрделі көпжақты әрі көп компонентті деген қорытынды шығаруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда келтірілген материалдарға сәйкес келесі қорытындыларды шығаруға болады. Біріншіден, көшпелі түркітілдес халықтарының тарихы мен мәдениеті көптеген ғалымдардың назарына ілінді. Бұл ретте олар көбінесе сол мемлекеттердің саяси тарихы мен экономикалық өміріне сондай-ақ мәдени мәселелерге көңіл аударды. Екіншіден, кейбір зерттеушілер көшпенділік мәселесіне назар аударып жекелеген мақала және т.б. ғылыми еңбектерін арнаса да, жалпы алғанда көшпенділік мәселесінің көптеген қырлары әлі де осы күнге дейін зерттелмей қалғанын айта кету керек. Өйткені, түрік тарихнамасындағы дәстүр ең алдымен ежелгі түркі мемлекеттеріне арналған жұмыстармен шектелетін. Соған қоса түркі мемлекеттерінің тарихын зерттегенде түрік ғалымдары теорияға байланысты мәселелермен аса айналыспайды. Үшіншіден, көшпенділік мәселесі, біз жоғарыда айтқандай, толық зерттелмесе де, бұл зерттелуге тұрарлық бірқатар бағыттарды көрсетті. Атап айтқанда, көшпенділік пен отырықшылықтың арасындағы өзара ықпал ету отырықшы және көшпелі түркі мемлекеттерінің қарым-қатынастары және сондай-ақ түркі көшпенділерінің дәстүрлі мәдениетіндегі өзгешелік. Соның бәрі, жалпы алғанда, болашақтағы зерттеулерге көп мүмкіндік беретінін ойлаймыз.

Әдебиеттер

- Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек: Шам., 1996. – 608 с.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1967. – 504 с.
- Atsız N. Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır? / Türkler. Cilt 1. – Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – s. 256-267.
- Halaçoğlu Y. Türk Tarihi Üzerinde Çalışmalar / Türkler. Cilt 1. – Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – s. 8-17.
- Kafesoğlu İ. Kültür ve Teşkilât / Türk Dünyası El kitabı. Birinci Cilt. Coğrafya-Tarih. – Ankara, 1992. – 544 s. – s. 187-236.
- Özçamca S. Türklerin göçebeliği hakkında birkaç not / Türkiyat Araştırmaları. Sayı 7. – 2007. – s. 177-183.
- Özkaya T. Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu İle İlgili Yeni Araştırmalar / Belleten. Cilt LIV. Sayı 209. – Nisan 1990. – s. 497-532.

ABOUT THE PECULIARITIES OF THE CULTURE OF NOMADIC PEOPLE IN THE WORKS OF TURKISH RESEARCHERS

One of the Centers involved in the study of the history and culture of nomadic people is Turkey. This can be explained by the fact that Turkish scientists pay attention to ancient history. Therefore, the relevance of the article is currently due to the analysis of the works of Turkish researchers on the culture of nomadic peoples, which allows us to determine the main positions, the level of research, identify their strengths and weaknesses. The purpose of this article is to identify the features of studying the culture and history of nomadic peoples in Turkish historiography. Turkish researchers' scientific works were used to write this article, and divided into several groups.

The author concludes about the presence of various approaches to the presentation of the history and culture of Turkic peoples in Turkish historiography. One approaches are to consider the history and culture of the Turkic peoples as part of the General-Turkic history.

«СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚ ЖАЗЫҒЫ» ӨҢІРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖЕРЛЕУ САЛТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ КЕЙБІР ТАРИХИ-ЭТНИКАЛЫҚ ПАРАЛЛЕЛДЕРІ

Кез келген халықтың дәстүлі мәдениетін зерттеу арқылы сол халықтың этногенезі мен этникалық тарихына қатысты маңызды, толғағы жеткен мәселелерді шешуге болады. Әңгіме дәстүрлі мәдениеттегі әрбір элементтің тек-тамырын анықтау және оның өзіндік төлтума өзгешеліктерін айқындау этногенетикалық һәм этникалық тарихтың тиісті мәселелерін зерделеуге мүмкіндік беретіндігі жөнінде болып отыр.

Мақаланың мақсаты көрсетілген территориялық аумақтағы қазақтардың жерлеу салтындағы кейбір тарихи-этникалық элементтерді зерттеу болып табылады. Мақаламызды жазу үшін деректік негіз һәм негіздеме ретінде аталмыш аймақтағы және де салыстыру мақсатында еліміздің оңтүстік өңіріндегі қазақтардың арасында жинастырылған этнографиялық және мұрағаттық материалдар пайдаланылды.

Қазіргі география ғылымында Қазақстанның Ресеймен шекаралас солтүстік аумағының «Батыс-Сібір жазығы» ұғымына кіретіні мәлім. Сонымен қатар, Батыс-Сібір жазығының Солтүстік Қазақстандағы бөлігі батыстағы Қостанайдан бастап, шығыстағы Павлодарға дейін Солтүстік-Қазақ жазығы деп аталады. Революцияға дейінгі кезеңде қазақ жерлерін атау үшін «Қазақ даласы» («Киргизская степь») немесе «Қазақ өлкесі» («Киргизский край») сөз тіркестері қолданылатын. Мысалы, Л.С. Берг пен П. Игнатов өздерінің 1898 жылғы экспедициясынан кейін жарық көрген «Омбы уезінің Сілетітеңіз, Теке және Қызылқак тұзды көлдері» (Берг, Игнатов, 1901) еңбегінде былай жазды: «Біз зерттеп шыққан аумақ Омбы қаласынан оңтүстікке қарай орналасқан Омбы уезінің шегіндегі қазақ даласының бір бөлігі болып табылады. Әрбірдесін, «Қазақ даласы» («Киргизская степь») деген атауды басқа бір мағынада қолданбай, этнографиялық термин ретінде ғана қолданған жөн. Яғни Қазақ даласы дегеніміз қазақтардың көшпелі қоныстары бар аумақ» (Берг, Игнатов, 1901, с. 13). Ал «Қазақ өлкесі» («Киргизский край») деген сөз тіркесін айтатын болсақ, бұл термин 1903 шыққан «Ресей: біздің Отанымызды география тұрғысынан толық сипаттау» (Россия: полное..., 1903) атты іргелі басылымда тұңғыш рет қолданылған болатын.

Қазіргі әкімшілік-территориялық бөліну тұрғысынан алғанда, «Солтүстік Қазақ жазығы» ұғымы Қазақстанның Солтүстік Қазақстан облысы мен Қостанай, Ақмола және Павлодар облыстарының солтүстік аудандарын, сондай-ақ Ресейдегі Омбы облысының оңтүстік аудандарын қамтитын аймақ болып табылады.

Белгілі болғандай, тіршілік (өтпелі) кезеңінің жосын-жоралғыларына жататын жерлеу рәсімі дегеніміз – дүниеден озған адамның тәнін жер қойнауына беруге, жанын бақиға аттандыруға байланысты атқарылатын үрдіс. Жерлеу жосын-жоралғыларының атқарылуы үш бөліктен тұрады, атап айтқанда, мәйітті жерлеуге байланысты жосы-жоралғылар (қазаны естірту, жоқтау, сүйекке түсу және ақыреттеу, дәлел шығару, мәйітті үйден шығару, жаназа шығару, мәйітті зират басына алып жүру); жер қойнауына беру және осыған байланысты атқарылатын жосын-жоралғылар; өлікті артын күтуге (беруге) байланысты салттар, ғұрыптар мен наным-сенімдер циклы (Әлімбаев, Уәли, Белтенев, 2017, с. 475).

Қазақтардың арасындағы жасалған этнографиялық зерттеулер өлікті жөнелтуге байланысты атқарылатын сан алуан іс-шаралар, соның ішінде, ғұрыптық жосын-жоралғылар әрбір тарихи кезеңнің тегеурінді ықпалына қарамастан қазақ өлкесінде ежелден орныққан «ата-баба жолының» ілкімді принциптері мен нормаларына сәйкес «сценарий» бойынша өткізілетіндігін айғақтайды. Соның ішінде, әсіресе, марқұмды арулап жөнелтуге байланысты міндетті түрде айтылатын жоқтау дәстүрін айтуға болады. Қазақтар мекендейтін әр өңірдің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес әртүрлі мәтінмен және сарынмен орындалатындығына қарамастан жоқтау үрдісі дәстүрлі қазақы ортада ежелден орныққан о дүние мен бұ дүние туралы наным-сенімдер жүйесінен толықмәнді түсінік алуға мүмкіндік береді. Мысал ретінде біз Омбы облысының Горьковское ауданындағы Белсендіқазақ ауылында жазып алған жоқтау мәтінін келтіруге болады:

*Бисмиллә дейді сөз басы.
Ағылады екен көз жасы.*

*Қайтпайтын сапарға кеткен жолдасым
Иманы болсын жолдасы.*

*Он екі баулы ақ шатыр
Жауса бір жауын өтер ме?
О дүниеге кеткен қымбатым*

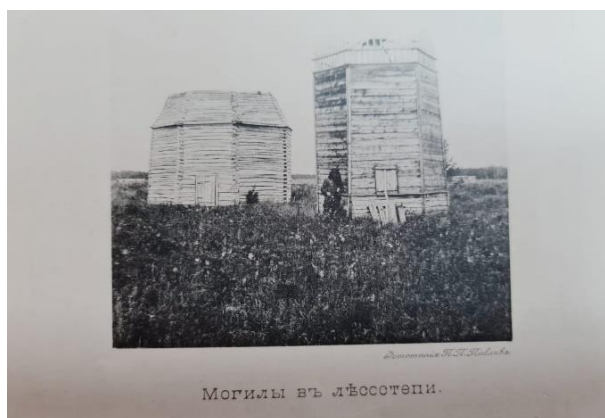
Сағынсам, дауысым жетер ме? (Ф.М. Достоевский ат. ОмМУ АЭМ. I-қор. 154–1-ісі. 107–107-парақтың с.ж.).

Сонымен бірге осы келтірілген мәтіннен бірнеше элемент көруге болады. Соған байланысты зерттеушілердің Еуразияның этникалық қауымдастықтарының мифологияларында өлген адамның осы дүниеден о дүниеге қиын әрі қауіпті саяхаттың әртүрлі варианттары туралы жазғандарын айта кету керек (Невская, 1978, с. 104–108; Ольховский, 1999, с. 129; Подольский, 1981, с. 93–95; және т.б.). Аталмыш мәтіннен, бір жағынан, екі дүниенің ара-қатынасы, ондағы адамдардың орны туралы ежелден жасап келе жатқан қазақы концепцияның сілемін де, екінші жағынан, дәстүрлі тіршілік салтына деген исламның тегеурінді әсерін де айқын аңғаруға болады. Осындай «синкреттік» элементтер, әсіресе, Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі қазақтардың жоқтауларында көп кездеседі (Мустафина Р. М., 1992, с. 155).

Ғалымдардың айтуынша, Солтүстік Қазақ жазығындағы қазақтардың дүниетанымында нақты өмірден о дүниеге өтуге қатысты ислам мен зороастризмге тән тәсілдің біраз элементтері орын алған. Осыған байланысты зерттеуші Д.Абдуллоев Орта Азия халықтарының, соның ішінде қазақтардың жерлеу рәсімінде ислам ықпалынан туындаған өзгерістер мәселесін талдай келе Құранда адамның игі және әділ емес әрекеттерінің таразыланатыны бақилық адамның «Мизан таразысы» деп аталатын «Сират көпірінен» өткен сәтінде атқарылатындығы туралы жазды (Абдуллоев, 1996, с. 80). Ал аталған жазықтықтың Русско-Полян ауданында жинастырылған деректер бойынша, Омбы облысы қазақтарының ежелден орныққан наным-сенім жүйесінде «о дүниеге адам қылкөпір арқылы өтеді» деген түсінік кездеседі (Ф.М. Достоевский ат. ОмМУ АЭМ. I-қор. 154–1-ісі. 105-парақ). О дүниеге апаратын көпір қазақтың фольклорында мол кездеседі. Мысал ретінде, «Қозы-Көрпеш – Баян-Сұлу» поэмасындағы «жұрт өтетін» қылкөпір (сират) жайлы мотивті айтуға болады (Қозы Көрпеш – Баян Сұлу, 1984, 116 б.).

Қазақ этносы мәдениетінің күрделілігі жоғарыда белгіленген аумақта тұратын қазақтардың қабір ескерткіштерінен (құрылыстарынан) де байқалады. Сонымен бірге, бұл өңірдегі қазақтардың қабір үсті құрылыстары өзінің төлтума күрделілігімен һәм ерекшелігімен дараланады. Соның ішінде, әсіресе, шымнан және саман кірпіштерінен салынған қабір үсті құрылыстары ХІХ ғасырда Солтүстік Қазақ жазығы қазақтарының арасында кең тараған. Көп экономикалық шығындарды қажет етпейтіндіктен, шым ХХ ғасырдың бас кезеңінде Қазақстанның бірқатар өңірлерінде, соның ішінде Солтүстік Қазақ жазығында, жоғарыда аталған құрылыстарды салу үшін негізгі әрі басым материал ретінде қолданылған (Востров, Захарова, 1989, с. 47, 49). Жоғарыда айтылғандай, ХІХ ғасырдың аяғында «Солтүстік Қазақ жазығындағы» қазақтар, В.В. Востров пен И.В. Захарованың «Қазақтың халық тұрғын жайы» (1989) деген монографиясында үй тұрғызу немесе басқа да құрылыстарды, соның ішінде қабір үсті ескерткіштердің жасақтауға байланысты үрдісте саман кірпіштерін де қолданылғандығы айтылады. Осы ретте ерекше көңіл аударар жайт – аталмыш ғалымдар саман кірпіштерді жасау техникасын мүмкіндігінше жан-жақты сипаттап өтеді. Зерттеушілердің айтуынша, қабір үсті құрылыстарды салу үшін қазақтар өңделмеген және күйдірілмеген кірпіштерді де пайдаланған (Востров, Захарова, 1989).

Қолда бар мәліметтерге қарағанда, шым және саман кірпіштерінен салынған қабір үсті құрылыстар алдын ала жасалған сызба бойынша төрт бұрышты болған. Сонымен бірге алты және сегіз бұрышты қоршаулар да кездесетін (Берг, Игнатов, 1901, с. 85). Бұлардың қабырғасының қалыңдығы «бір аршындай» болған (Шнэ, 1894, с. 14; 1-сурет).



1-сурет. Солтүстік Қазақ жазығы қазақтарының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезеңіндегі қабір үсті құрылыстары (Берг, Игнатов, 1901)

Шым мен саманнан жасалған кірпіштерді қазақтар қабір үсті құрылыстарды салу үшін XX ғасырдың екінші жартысында да қолданды. Мысалы, Омбының белгілі өлкетанушысы А.Ф. Палашенков 1950 жылдары Омбы облысының Москаленки ауданына сапар жасағанда, «Қараағаш ауылынан оңтүстікке қарай екі шақырымдай жерде бірнеше шақырымнан көруге болатын қазақтың солып, кеуіп қалып тұрған жалғыз қайыңды зираты», ал оның аумағында «қазақтың қазіргі қабірлері мен саманнан және қоршаулы ағаш бағаналар түрінде жасалған ескерткіш орналасады екен» деп жазды (Палашенков, 1990, с. 158). Осы ретте қабір үсті құрылыстың дәстүрлі техникасы ертеден бастау алатындығын ерекше екшеп айтқан ләзім. Мысалы, XIII ғасырдағы саяхатшы Рубрук өзінің жол естеліктерінде қыпшақтар туралы былай жазған: «Олар бай кісілер үшін пирамида, яғни сүйір ұшты үйшік салады; кейбір жерлерде мен кірпіштен салынған үлкен мұнаралар мен тас үйлерді көрдім» (Ахинжанов, 2012, с. 197). Дәл осындай пошымдағы қабір үсті құрылыс түрлері аталмыш «Солтүстік Қазақ жазығы» өңіріндегі қазақтардың арасында да қазіргі кезеңге дейін сақталып отыр.

Сөйтіп, «Солтүстік Қазақ жазығы» қазақтарының шым, саман кірпіштерінен салынған қабір үсті құрылыстары басқа этникалық ортаның (мысалы орыстық) тегеурінді әсеріне қарамастан қазақ халқының дәстүрлі қабір ескерткіштерінің ертеден орныққан дәстүрлі технологиясы бойынша тұрғызылды.

Алайда, зерттеуші О.М. Бронникованың айтуынша, 1970 жылдардан бастап жоғарыда айтылған территориядағы қазақтар бұрынғы қабір үсті құрылыстармен қатар, темірден жасалған қабір қоршауларын қолдана бастады. Бірақ ғалым қазақтардың аталмыш темір қоршауларды қолдана бастағандықтарын орыстардың ықпалымен байланыстырады (Бронникова, 1989, с. 94). Дегенмен О.М. Бронникованың осы айтылғандарының кейбір фактілерге қайшы келетінін айта кету керек. Біріншіден, қазақтардың зираттарындағы темірден жасалған қабір қоршауларының 1950 жылдарда пайда болғаны Омбы өлкетанушысы С.Р. Лаптевтің жол естеліктерінен көруге болады. Мысалы, 1957 жылы Омбы облысының оңтүстік-батыс жағында орналасқан Ебейті көліне бара жатқанда, ол былай деп жазған еді: «Жол-жөнекей қазақтың үлкен зиратын кездестірдім. Қабірлер темір және ағаш шарбақпен қоршалған» (ООМА. Р-2118-қоры. 23-іс. 74-парақ; 29-іс. 64-парақтың с.ж.). Сол жылы Омбы облысының оңтүстік-шығыс жағында С.Р. Лаптев тағы да «...темірден жасалған дарбазасы бар қабір қоршаулары кездесе береді» деп жазды (ООМА. Р-2118-қоры. 28-іс. 72-парақтың с.ж.). Сондай-ақ, қазақтардың темір қабір қоршауларын С.Р. Лаптев жасаған фотосуреттерден де көруге болады (ООМА. Р-2118-қоры. 33-іс. 28-парақ).

Екіншіден, біздің ойымызша, солтүстік қазақ жазығын мекендейтін қазақтардың дәстүрлі өлік жөнелту салтында темір қоршаулардың пайда болуы, хронология тұрғысынан қарағанда, бұрынғы қабір үсті құрылыстардың дамуының нәтижесі болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, әуелде қазақтар шым мен саман кірпіштерінен салынған қабір қоршауларын жасайтын. Кейін, XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап аталған қоршаулармен бірге қазақтар темірден жасалған қабір қоршауларын да қолдана бастады. Ал 1970 жылдардан бастап қабір қоршауларын салу үшін шым мен саман кірпіштерінің орнына бірте-бірте зауытта өндірілген стандарт кірпіштер қолданыла бастады (2-сурет).



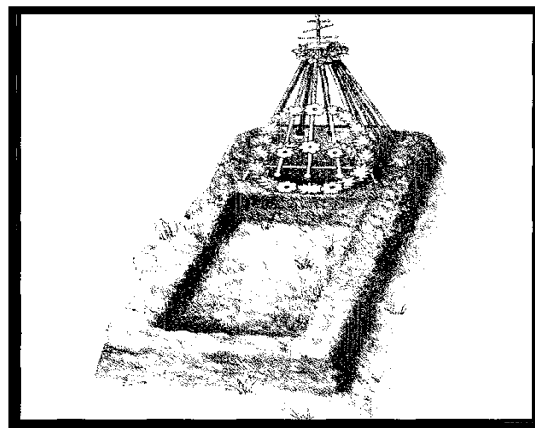
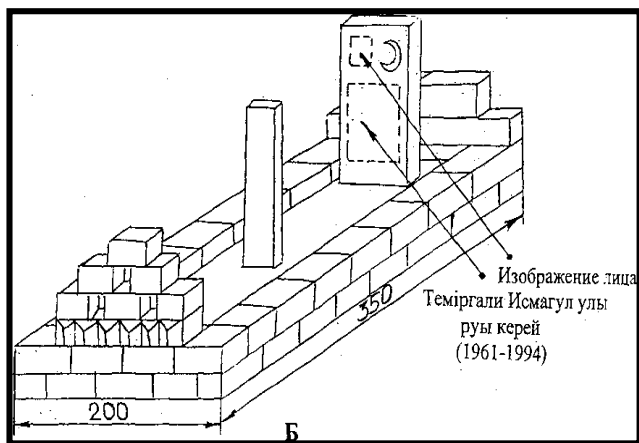
2-сурет. Зираттағы қабір үсті құрылыстары: а) сол жақта: Ақмола облысы Зеренді ауданы Өзен ауылы (2019 жылғы маусым); б) оң жақта: Түркістан облысы, Отырар ауданы, Қожатоғай ауылы (2019 жылғы сәуір)

Шымнан салынған қабір үсті құрылыстардан басқа, XIX ғасырда көрсетілген аумақтағы қазақтарда бөренеден (шегеннен) жасалған қабір үсті құрылыстардың да бар болғаны белгілі. Қолда бар мәліметтерге қарағанда, сондай құрылыстың пошымы төмендегідей болды. Қабір үймесінің шетінен бір-біріне қатарлас қылып, бөренелер салынады. Сол бөренелердің үстіне шегеннің биіктігі қабір үймесінің биіктігімен бірдей болғанша бір-біріне басқа қатарлас бөренелерді қоятын. Содан кейін шегеннің үстін ағаш білеумен жабады. Сонынан бөренелерді бір-бірімен тұтастыру үшін сына мен ағаш шеге қағатын (Шнэ, 1894, с. 15). Қатар салынған мұндай бөренелердің саны 3–4-ке жететін. Шегеннің биіктігі 5 аршынға, яғни 3,5 метрге дейін баратын. Шегеннің төбесіне ұшында айлары бар сырықтарды орнататын (Берг, Игнатов, 1901, с. 86).

В.В. Востров пен И.В. Захарованың айтуынша, «Солтүстік Қазақ жазығы» қазақтарының арасында бөренелерден салынған қабір үсті құрылыстардың таралуына қазақтар мен орыстардың арасындағы байналыстар ықпал етті: «Бұл (ағаштан ғимарат салу. – авт.) белгілі бір дәрежеде қазақтар әуелде орыстармен араласқан өңірлерде дамыған-ды» (Востров, Захарова, 1989, с. 51). Дәл осындай фактіні ресей зерттеушісі Н.А. Томилов та келтірген еді: «Омбы округінде қазақтар бөренеден немесе тақтайдан орыстікіне ұқсас төрт бұрышты қоршаулар жасайтын» (Томилов, 1992, с. 208). Осы ретте ерекше ескерер жайт – қазақтың дәстүрлі мәдениетіне орыстардың әсер еткендігі қазан төңкерісіне дейінгі кезеңнен бастау алады. Бұл туралы жоғарыда есімі аталған Л. Берг пен П. Игнатовтың да жазғаны белгілі: «Екі жерде (Сілетітеңіз көлінің шығыс жағалауында, Қарақоға қыстағының жанында және айтылған көлдің солтүстік-батыс жағалауында, Бестөбе шоқыларының біреуінде) төрт бұрышты қоршаулары жасыл бояумен сырланған ағаш торлы қабірлерді көрдік; бұларды орыстың кішкентай шіркеуіне ұқсатып жасағандарына еш күмән жоқ» (Берг, Игнатов, 1901, с. 86).

Бұл үрдіс қазір де жалғасып келе жатыр. Омбы қаласының төңірегінде жүргізілген этнографиялық экспедиция барысында орыстардың қазақтарға деген әсерінің нәтижесі болған қабір құрылыстарының көбейгендігінің куәсі болдық. Мұндай қабір құрылыстарының сыртқы пошымы төмендегідей. Қабір төмпешігін қабірдің периметрі бойынша стандарт кірпіштермен қоршайды. Қабір төмпешігінің шетіне суреттері мен жазулары бар ескерткішті тігінен тұрғызады. Кейбір реттерде қабір ескерткішінің алдына гүлдерді де отырғызады. Осындай ескерткіштен басқа, кейде мәйіт жатқан қабірдің «аяғында» оған қарама-қарсы марқұмның аты-жөні, туған жылы, руы да жазылған тас орнатады.

Сондай құрылыстар М.Л. Бережнованың «Ертістің орта ағысындағы байырғы орыстардың жерлеу салты» (1997, с. 172, 174) атты мақаласында сипатталды. Қазақтың жоғарыда сипатталған қабір үсті құрылысы орыстың осы құрылысына ұқсас екендігі көрініп тұр (3-сурет).



3-сурет. Сол жақта: Омбы облысы Азов неміс ұлттық ауданының «Бибатыр» зиратындағы қабір үсті құрылысы (Ф.М. Достоевский ат. ОмМУ АЭМ. I-қор. 154–1-ісі. 153-парақ); оң жақта: Омбы облысының солтүстік аудандарындағы байырғы орыстардың қабір үсті құрылысы (Бережнова, 1997, Т. 2, с. 172)

Алайда аталмыш Омбы қаласының төңірегінен тыс жерде, әсіресе, қазақы ауылдардың сыртындағы зираттардың ешқайсысында осындай қабір үсті құрылыстардың жоқ екендігіне көз жеткізуге болады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезеңінде де осыған ұқсас құрылыстардың бар екенін растайтын мәліметтер жоқ.

Сонымен, жоғарыда келтірілген материалдар төмендегідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1) қазақтың жерлеу рәсімінде терминология мен жосын-жоралғылардың кейбір ерекшеліктерінен көрініс табатын кем дегенде үш түрлі элементтер кездеседі: а) Орталық Азия халықтары мәдениетінің, соның ішінде өлікті жөнелтуге байланысты атқарылатын іс-шаралар жүйесінде ежелден орныққан исламға дейінгі элементтер; ә) мұсылман дінімен байланысты және б) көшпенділердің дәстүрлі ортасына қатысы бар төлтума элементтер.

2) XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр кезеңінде Солтүстік Қазақ жазығы қазақтарының қабір үсті құрылыстарына жақын тұрған орыстардың әсер еткені байқалады;

3) дәстүрлі көшпелі ортада ежелден орныққан қазақтардың шым мен саман кірпіштерінен салынған қабір үсті ескерткіштері мен құрылыстары сонау ежелгі түркі заманынан бастау алады. Бірақ, XX ғасырда әлеуметтік-экономикалық фактордың тегеурінді ықпалымен өзгеріске ұшырады. Мұндай өзгеріс жоғарыда айтылған қабір үсті ескерткіштерді жасау технологиясынан және оны тұрғызуға пайдаланылатын құрылыс материалдарынан да көрініс тапты.

Әдебиеттер

Абдуллоев Д. Пережитки зороастризма в среднеазиатском мусульманском погребальном обряде // Кунст-камера. Этнографические тетради. СПб., 1996. Вып. 10. С. 69–80.

Авторлардың далалық материалдары (АДМ). Ақмола және Түркістан облыстары.

Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана // Религия в истории народов Южной Сибири и Центральной Азии. Часть II: Эпоха средневековья: хрестоматия. Барнаул, 2012. С. 196–200.

Әлімбаев Н., Уәли Н., Белтенев Ж. Жерлеу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. Алматы, 2017. С. 475–487.

Берг Л., Игнатов П. Солёные озёра Селеты-Денгиз, Теке и Кызыл-Как Омского уезда // ЗЗСО ИРГО. М: Синодальная типография, 1901. Кн. 28. 161 с.

Бережнова М.Л. Погребальный обряд русских старожилов Среднего Прииртышья // Этнографо-археологические комплексы: проблемы культуры и социума. Новосибирск, 1997. Т. 2. С. 163–177.

Бронникова О.М. Отражение этнических процессов в области духовной культуры казахов Западной Сибири // Современная духовная культура народов Сибири и Севера. - Омск, 1989. - С. 86-98.

Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. Алма-Ата: Наука, 1989. 181 с.

Қозы Көрпеш – Баян Сұлу // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Алма-Ата, 1984. 116-6.

Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане XIX–XX вв.). Алма-Ата: Казахский университет, 1992. 176 с.

Невская Л.Г. Семантика дороги и смежных представлений в погребальном обряде // Структура текста. М., 1980. С. 228–239.

Ольховский В.С. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. М, 1999. С. 114–136.

Омбы облысының мемлекеттік мұрағаты (ООМА). Р-2118-қоры. 23, 28, 29, 33-істер.

Палашенков А.Ф. Материалы к археологической карте Омской области // История археологических исследований в Сибири. Омск, 1990. С. 154–160.

Подольский М.Л. Погребальный ритуал и представления о пути в загробный мир (по археологическим материалам Минусинской котловины) // Методические аспекты археологических и этнографических исследований в Западной Сибири. Томск, 1981. С. 93–95.

Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1903. Т. 18. Киргизский край. 488 с.

Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI – начале XX в. Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1992. 271 с.

Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университетінің Археология және этнография мұрағаты (Ф.М. Достоевский ат. ОмМУ АЭМ). I-қор. 154–1-ісі.

Шнэ В.К. Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // ЗСГО ИРГО. Омск, 1894. Кн. 17. Вып. 1. С. 1–18.

THE FUNERAL RITE OF THE KAZAKHS OF THE NORTH-KAZAKH PLAIN AND HIS SOME HISTORICAL AND ETHNIC PARALLELS

This article discusses the funeral rite of the Kazakhs of the North-Kazakh plain, which is one of the rites of the transition cycle. In addition to the funeral rite, the specified major rites also include rites and customs related to the birth of a child, as well as rites and customs that are associated with the conclusion of marriage. The author comes to the conclusion about the presence of at least three groups of elements in the structure of the funeral rite of the Kazakhs. These include pre-Islamic, Islamic, as well as elements associated with the traditional nomadic environment. This is manifested both in terminology and in some features of the funeral rite. The magic structures of the Kazakhs under the influence of the socio-economic, natural factor, as well as under the influence of the neighboring Russian population, have undergone certain changes. At the same time, one of the types of scaffolding in the Kazakhs designated territory was borrowed from the Russian population.

Г.Е. Сабденова¹, А.Н. Усорова²

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ. Қазақстан*

*²Орталық Азия университеті, Алматы қ., Қазақстан,
gulmiras2801@gmail.com, aiguluser@mail.ru*

ҚАЗАҚИ ТӘЛІМ МЕН ДІНИ ТӘРБИЕНІҢ КЕЙБІР ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ САУАЛДАРЫ

Кез келген діннің өзегі тәлім-тәрбиемен тікелей қабысып жатады. Діни көзқарастар қалыптасқан ілкі замандардан бері ол түрлі трансформацияға ұшырап түрленгенімен, жеме-жемге келгенде тәлім-тәрбиеге, үлгілі өмірге бастайтын әрі соны дәріптейтін насихаттар легін құрайды. Туғаннан басталатын тәлім-тәрбие адамзат өмірінің барлық салаларын қамтып отырады. Оны қазақ халқының ұлттық тәрбиесіндегі құқықтық сарыннан да байқауға болады дей аламыз (Сабденова, Усорова, Байгунаков, 2017, 23-30).

Көне дәуірлерде ата-бабаларымыздың наным-сенімдері Тәңірге барып тірелген. Тәңірі бүкіл әлемді жаратушы құдірет иесі, оның мекені көкте деп ұққан. Бұл наным-сенім көп рулық-тайпалықтарға бірден ортақ бола қойған жоқ. Олардың кейбіреулері отты құдай ретінде қабылдаса, екінші біреулері пұтқа табынған. Еуразия аумағында өмір сүрген тайпалардың осындай әралуандығы ұзақ мезгіл бойы сақталып қалды. Бұл олардың өндірістік күштерінің үдемелі дамуына нұқсан келтіріп, соғыс пен жаулап алушылықты күшейтті. Кімнің тәртібі мықты, соғыс тәсілдері мықты да шапшаң болса, солар сахна төріне шығып отырды. Бұл дін наным-сенімдердің өзгеріп отыруына да әсер етті. Христиан, будда, зароастритік діндер мен шамандық наным-сенімдер Еуразия аумағындағы тайпа-рулар арасында ауық-ауық алмасып, басты наным-сенімге айналып отырды. Алайда, бұлардан гөрі кейін түркі халқын құраған тайпа-рулардың діни көзқарастары тұрақты, Тәңірі мен аруақты қастерлеу дәстүрі мықты болды.

Күрделі де көп ғасырлық процестер мен өзара жиі болған қақтығыстар ата-бабаларымызды бастапқы наным-сенімінен ажырата алмады. Мұны біз ежелден сақталып келе жатқан эпикалық дастандар, жырлар, ертегілерден де айқын байқай аламыз. Жаратылуға деген сенім белгілі бір діни

идеологияны құрайды. Бұл идеология адам өміріне қатты әсер етіп, қажетсінуін арттыра түседі. Оның үстіне адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуге көп жәрдем етеді. Яғни дін адамның тұрмыстық өмірін ғана емес, оның сана-сезімін, қоғамдық идеологиясын да өзгерте алады. Сондықтан мұны жақсы түсінген ата-бабаларымыз дін адамға оның санасымен, сезімімен, жанымен бірге жаратылады деп ойлаған. Адамның биологиялық денесі жан арқылы өмір сүреді, жан денеден болмаса, онда дене өз қасиетінен ажырайды. Жан ұшып кететін нәрсе. Сондықтан оны шыбынға ұқсатқан. Мысалы, «шыбын жаным ұшқалы тұр» дегенде жаным денемді тастап кеткелі тұр дегенді білдіреді.

Адам табиғатпен бірлесе әрекет етеді. Өйткені, табиғат – адамның мекені. Екіншіден, адам адамсыз тіршілік ете алмайды. Ал адамның шынайы, пәк болмысының сақталуы қоғамды дамытады. Керісі, яғни болмысын сақтамауы (тәртіп бұзуы) қоғамды шірітеді. Сөйтіп, дін адамды тәрбиелейді, оларға топырақтан жаралып, топырақпен (содан өсіп-өнген нәрселермен) қоректенеді. Жаратылыстан өз қажетсінуін табады. Бұл пікір ислам діні енуімен кемелдене түсті.

Ислам адамдық қасиеттерді нақты көрсете отырып, оны орындауды қатаң талап етті. Ал адамдық қасиетті жоғалтатын, нұқсан келтіретін іс-әрекеттерге қатаң тыйым салды. Бұл талап-міндеттерді отбасы тәрбиесінен бастауды талап етеді. Ата-анаға отбасының тәрбиелік қажеттерін толық қамтамасыз ету талап етіледі. Ата-ананың әрқайсысының міндеттері нақтыланып көрсетіледі. Оны олар адал орындап, отбасы мүшелеріне үлгі болады. Өйткені, олар дініне адал, сенімі мықты. Ежелгі Тәңіріге сену, кейінгі ислам діні де ұрлық пен зорлықты, зинақорлықты, нахақ қан төгуді, біреуге жамандық жасауды, өсек пен ғайбат сөйлеуді, парақорлықты қолдамайды. Мұның барлығы мұсылмандық құқықтануда кеңінен айтылып келе жатыр (Рахманов, Рузиев, Рахманов, 2010, 4-8). Қайта адамгершілікті, ата-анаға қамқоршылықты, туыстықты, көрші сыйластығын, жетім-жесірге қайырымдылықты, әлсіздерге мейірімділікті, қиыншылықтағыларға жәрдемдесуді қолдайды. Қысқаша айтқанда, адамдық қасиеттерді иеленушілер арқылы қоғамды дамыта аламыз. Қоғамның мәйегі осылардан тұрғанда ғана әділдік, шындық, қанағатшылдық, имандылық бой көтереді. Мұны түсінгендер әрдайым шалыс баспайды. Яғни, адам өмірінен бастап, қоғамдық қатынас, саясат, базар, мектеп, сот, т.б. құбылыстар исламдық моральмен қамтылады.

Адамзат баласы қандай қоғамда өмір сүрсе де іс-әрекетін басқарып тұратын тәлімі болмайынша өмір сүре алмайды. Мұндай тәлім белгілі бір халықтың сан ғасырлар бойы жинап, қалыптастырған құндылықтары болып табылады. Оны ысырып тастап, жаңадан тәлім жасауға мүлдем болмайды. Өкінішке орай, өткеніне өгейси қарау, ата-бабаларының әдет-ғұрып, салт-дәстүрін ескіліктің қалдығы деп түсіну пиғылдары әлі де болса бар екені жасырын емес. Соның салдарынан тіліміз де, дініміз де азып-тозуға бет алғаны шындық. Тәрбиеге деген ынтаның аздығынан қоғамымызда келеңсіз жағдайлар орын алып, рухани дағдарысты басынан кешіру үстінде.

Діннің басты тамырлары белгілі бір қоғамдық жүйенің діндік тәлім-тәрбиені қажет етуі болып табылады әрі қоғам мен адам арасындағы қатынастарды реттеуге көмектеседі. Адамзат баласы Адам мен Науа анадан, ол екеуі Алла құдіретімен жаратылып, содан өсіп-өнді. Алғашқыда қарама-қарсы екі жыныстан пайда болған адамдар өсіп-өніп, кейін әлемге тарады, түрлі этностарды құрды. Сондықтан ислам әлем халықтарын түсіне, түріне, тіліне қарап бөлмейді. Адамдарды байлығына, кедейлігіне, лауазымдығына, туыстығына, ұлтына қарап ажыратпайды, қайта олар бір-біріне туыс, барлығы тең құқықты, бірінен бірі артық-кем емес деп санайды. Олардың арасындағы айырмашылық тек олардың ойлау қабілетінде, өмір сүруінде, мінез-құлық, сенімінде деп санайды. Сол үшін әрбір адам қоғамдағы әлеуметтік статусына, сөйлеген тіліне қарамай тең құқылы (Исламское право, 2009, 8-17). Қайта Тәуке ханның «Жеті Жарғысында» ақсүйектерге 7 есе құн айып салып, әлеуметтік теңсіздікті қолдаған. Ал, ислам абстракты идея ғана емес, өмір қағидасы, оған қуат берер күш. Исламның адам өміріне араласпайтын аясы жоқ. Шыр етіп өмірге келсең де, кәмелетке жетіп, отбасын құрсаң да, тіпті бақилық өмірге кетсең де ислам діні араласуды қажет етеді. Мұның бәрі ойластырылған, ақылға қонымды, бойға қуат беретін тылсым күштер. Мысалы, пәктену, намаз оқу, ораза тұту, қажылық жасау, зекет беру дененді жеңілдетіп, бойыңа рухани күш береді. Алға сеніммен қарауға түрткі болады.

Адам өзінің жеке басын үнемі қадағалап, пәк-таза жүруі оның денсаулығы жақсы болып, ақыл-ойы толыса түсуіне жәрдемдеседі. Сол үшін ислам діні адамдарға күніге бес рет намаз оқуды міндеттейді. Әрине, намаз оқу тек пәк болуды талап етеді. Намазды орындау үшін қаласаң да, қаламасаң да пәктенуің қажет. Күнде қайталағаннан соң бұл әрекет дағдыға айналып, оны істеуге адам өзі-ақ сұранып тұрады. Намаз оқу тек пәктікті ғана емес, адам ниетінің, киімінің, намаз оқитын орнының пәк, таза болуын да қадағалайды. Сөйтіп, намаз оқушының жүрген ортасы пәк, таза болады.

Ислам адамның еркін өсіп-дамуы, ақыл-ойының жетілуіне дұрыс тамақтану қажеттілігін ерекше ұғындырады. «Ауыз қалта қанша салсаң толмайды» дегендей, тамақты пайдаланудың да қағидасы бар. Ислам адам денсаулығына зияны тимейтін, қайта қуат беретін тағамдарды ғана пайдалануға рұхсат етеді (Құран, 1990, 90). Сондықтан тағамдарды адал (халал) мен арамға (харам) бөледі. Мұсылмандарды тек адал тамақ жеуге шақырады. Арам аталған ас-тағамдар адамның денсаулығын бұзып, істен шығарады. Адамды тіпті адамдық қасиетінен ажыратады. Мысалы, ішімдік, есірткі, бұзылған тамақтар. Тіпті бұл тамақтар адамды ауруға шалдықтырып қана қоймай, адамдық қасиетінен айырып, күнәлі істер жасауға, қылмысқа алып барады. Сол үшін адамзатқа зияндық әкелетін ас-тағамдар, іс-әрекеттер арам, күнә есептеледі (Құран, 1990, 450-451). Тіпті адал тамақты шектен тыс жеп-ішу де арамға айналып кетеді. Өйткені, шектен тыс көп пайдалану адам денсаулығына зиянды.

Адам өзінің денсаулығын үнемі күтуін ислам талап етеді. Тісті күніге екі-үш рет тазалау міндеттелген. Әдетте мұсылмандар мисуақты қолданады.

Ислам діні адамның киім киісіне де үлкен мән береді. Адам қарапайым, аса қымбат емес, өз тәніне сән беріп, үйлесетін киімдер киюге үндейді. Жұрттан өзгешеленіп, көзге түсуді қолдамайды. Әдемі, қымбат киімдер адамды тәкаппарлыққа жетелейді. Ислам ер адамдарға алтынмен апталып, күміспен қапталуға рұхсат етпейді. Адам өзгеге киімімен емес, өзінің мінез-құлқымен, іс-әрекетімен, ақылымен көрінуін қалайды. Тек әйелдерге нәзік, сұлулықтың мәйегі ретінде қарап, оларға боянып, иіс су сеуіп, әдемі киінуге, әр түрлі сұлулық бұйымдарды тағуға рұхсат береді. Бірақ, таныс емес, бөгде еркектер арасында беті-жүзін көлегейлеп, арам ойлардан сақтанып, өздерін мықты ұстауға үндейді.

Ислам діні әйелдің кедейлігіне немесе тіпті күн екендігіне қарамайды, оның Аллаға құлшылық етуіне, пайымына қарап үйленуді насихаттайды. Нағыз құдай жолындағы адамдардың отбасын құруы оларды өкіндірмейді. Өзара түсінісіп, бірін-бірі сыйлайды әрі балаларына ізгіліктік тәлім-тәрбие бере алады.

Ешуақытта да балалары ата-аналарына зияндық келтірмеулері тиіс (Құран, 1990, 137). Өз кезегінде ата-аналары да балаларына зияндық жасамай, имандылықпен тәрбиелеп, тура жолды көрсетуі тиіс. Өйткені, бала туылғанда пәк, ешқандай күнәсіз туылады. Осы қасиетін барынша сақтау жолдарын, әрине ата-аналары үйретулері керек қой. Бала өмірін сақтау, өмір сүруін қамтамасыз ету ата-ана парызы. Сол үшін ислам ешуақытта «бала тастауға» (аборт) рұхсат етпейді. Баланы әкесіз өсіруге де жол бермейді, әрі баланың жалғыз әкесі болуын ескертеді. Мұның барлығы исламдық құқықтануда нақты белгіленген.

Әке-шешесі бар баланың жүрегі жараланбай, толыққанды болып өсіп-жетіледі. Бала барынша толыққанды болып жетілуі үшін оған ішім-жем, тәрбие беру ғана емес, сол секілді білім беруді ислам маңызды орынға қояды. Бала туылғаннан соң 7 күн өткенде оған әдемі, жарасымды ат қоюды, шашын алуды Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.а.) өсиеттеген.

«Жас балаларын бағудан қашып, кедейліктен қорқып, соғыста қолға түсіп құл немесе күн болады деп намыстанып, тірілей көміп тастайтын. Оның үстіне ата-бабаларынан қалған бұзық дін, жаман әдет-ғұрыпқа қатты берілген еді. Мұхаммед пайғамбар енді жас балаларын тірідей көмуге тыйым салды. Ата-анасы жоқ баланы қамқорлыққа алу, жетімдіктің салдарын көрсетпеу кез келген мұсылманның міндеті. Жетім баланы тәрбиелеу бүкіл қоғамға жүктеледі. Адам баласының дұрыс тәлім-тәрбие алуына барлық жағдай жасалған қоғамдағы қарым-қатынас нәтижесі де адамгершілік аясында болады. Қоғам ішінде өмір сүретін барлық адам тең құқықты, міндеттері де бірдей болуы қажет. Тектік, қасталық айырмашылықтар мүлдем болмауы тиіс. Бұл жайлы қасиетті Құранда жиі айтылған (Ахметов, 2005, 286). Өйткені, барлық адамзат баласы топырақтан жаратылған. Олар Алла алдында тең. Тек айырмашылықтары әрқайсысының істеген іс-әрекетімен ғана ажыратылады. Сол үшін Құран адамдарды өзара ынтымақты болуға, бір-біріне жәрдемдесуге, мейірім мен шапағаттарын төгуге, қоғам үшін қолынан келген жақсылық істерін арнауға шақырады.

Мұны данышпан ақынымыз Абай Құнанбаев өте жақсы түсінген. Ол:

Алла деген сөз жеңіл,

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл

Басқасы хаққа қол емес, –

деп, өзінің ізгіліктік тұрғыдан айтылатын жырында сенімді ынталы жүрек, шын көңілмен сүюді ескертіп отыр (Мырзахметұлы, 1994, 191).

Құранның негізгі қағидалары: «Барша адам мәртебелі», «Ата-ана құрметті», «Адам қаны қасиетті, оны төгуге ешкімнің құқы жоқ», «Әркімнің мал-мүлкі қасиетті, оған ешкімнің қол сұғуына

құқы жоқ», «Әлем білім мен әдептілікпен ғана дамиды», «Әркімнің ожданы еркін», «Әділдік ауадай қажет», «Бісырапшылдыққа жол жоқ», «Әркім пайдалы іс істесін», «Барлық адамға білім үйрену – парыз», т.т. Бұл қағида-ережелер бір қауым не халыққа емес, барша адамзат баласына байланысты әрі белгілі бір мерзімге емес, бүкіл адам өміріне айтылған. Құрандағы қағида-ережелер тәлім-тәрбие жұмыстарында үнемі көзделуі тиіс. Мұны заманауи қоғам да кеңінен пайдаланса еш ұтылмайтындығы анық.

Рас, әлемдегі ірі діндер он сегіз мың ғаламның жаратушысы барлығына сенім көрсете отырып, бәрі де әлем жүйесінің бір заңдылыққа бағынатынын мойындайды. Бірақ, исламнан өзгелері белгілі бір халыққа көбірек жан беріп, кейде тура жолдан шеттеп шыға келеді. Мысалы, христиан діні Иса пайғамбарды Алланың ұлы десе, индуистар адам жаны қайтадан өзге ұрпақтарына келіп өмір сүреді деп адасады. Ислам діні болса баршаға бірдей тек адамгершілік сипатын сақтап, өзара ынтымақтасып өмір сүруге шақырады. Адамгершілік қасиет ұяттан, сүйіспеншіліктен, ізгіліктен тұратынын ескертіп, адамзат баласы ар-ожданын жоғалтпауға, өзара сүйіспеншілікпен қарауға, өзара ізгілікті болуды, егер оны жоғалтса, тұрмыс-тіршілігі бұл дүниеде ғана емес, мәңгілік дүниеде де қараңғы болатынын түсіндіреді. Біздің ата-бабаларымыздың Тәңіршілік наным-сенімі де осы тұрғылас болғандықтан, ислам діні тіршілігімізге оңай кірігіп кетті.

Ислам діні де, өзге діндер де үнемі үш сипатқа ерекше мән береді. Олар: ұялушылық, қиянатсыздық және сенімділік. Бұл үш сипат адамдарды жаман іс-әрекеттерден сақтайды. Ислам діні және біздің ата-бабаларымыз тәлім-тәрбиесінде қылмысқа шақыру, отбасын бұзу, т.б. келеңсіз нәрселерді айыпталынады. Кез келген жат қылықтарға, ессіз әрекеттерге дәстүрлі құқықтық сана тиым салады. Балаға үлкендер жастайынан «мұны істесең өзгелерден ұят болады», «күледі» деп үнемі сақтандырып отырады. Тіпті, қазақ қоғамының кез келген ортасында (мейлі, алтыбақан тепсе де, той-домалақ болса да, ас-жиында да, мерекелерде де) келеңсіз іс-әрекеттер шешен тілділер сынына ұшырайтындықтан, «бүлінген ел» аталғысы келмей, отбасынан бастап руластарына дейін мұндай тәлім-тәрбиеге аса мән беріп отырған. Белгілі философ Ғарифолла Есім: «Менің дінге, оның ішінде ислам дініне деген көзқарасым өте жақсы. Бұл – алдыңғы діндердің жақсы жақтарын бойына сіңіре білген ең соңғы тарихи дін. Өткен тарихи діндердің жағымсыз тұстарын қабылдамаған, дүниетанымдық мәселесін күшейткен, философиясын нықтаған, ұтымдарын нығайтқан» (Есім, 2004, 3) – деп қазір әлемдегі ең кемелденген дін екенін нақты көрсетеді.

«Ақ пен қараның аражігі ажыратылмай, әділетсіздік салтанат құрып, адамдар құнды қасиеттерінен айырылып, шынайы Жаратушысын ұмытып, қолдан жасаған сансыз меңіреу пұттарға табынып кеткендерге Аллаһ елшісі Құдіретті Аллаһқа иман келтіруге, тәуһид нұрымен сусындауға үндеді» (Әділбаев, 2004, 9). Сөйтіп, Мұхаммед пайғамбар адамдар жүрегіне Құран арқылы ұлы төңкеріс жасады. Кейіннен адамдар арасындағы құқықтық қатынастарды реттеу мақсатында «Ислам құқығы» сынды ғылым салалары де айналымға енді.

Шынында да, ислам діні адамды ізгілікке, адамгершілікке баулиды. Мұсылман елдерінде (бұрын өзіміздің қоғамда да) ажырасу, некелеспей жақындасу, бала тууды шектеу, тастанды бала, қарттар үйі дегендер мүлдем жоқ. Бұрын қазақ халқы балаларын ата-анасы қалауымен үйлендіргеніне қарамай, бәрі де отбасын күйретпеді. Құдаларын құдайындай сыйлап, жезөкшелікке, ажырасуға жол берілмеді. «Қайтып келген қыз жаман» деп, оған тітіркене қарады. Ата-анасын сыйламағандарды қара өгізге теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, бүкіл елді аралатып, масқаралаған. Ұл мен қыздың тәрбиесіне ерекше мән берген. Ұлға отыз үйден, қызға қырық үйден тыйым жасалынып, олардың тәлім-тәрбиесіне бүкіл қоғам араласқан. Қыз баланы төрге отырғызып, құрметтеген. Болашақ ананы ұрпақ жалғастырушы ретінде қасиеттеген. Отбасының өзінде-ақ үй шаруасына бейім етіп өсіріп, өзгелерді сыйлап-құрметтеуді бойына сіңірген. Осыдан келіп, жатқа барған қыз ол жаққа тез сіңісіп, бауыр басқан. Сол елдің отымен кіріп, күлімен шыққан. Сүйегі өз жұрты болғанымен, ішкі мәні барған жерімен біте қайнасып кеткен. Әрине, мұның бәрі ислам діні әсерінен болатын.

Дінге үрке қарағалы бұл дәстүр сағымға айналып, тәлім-тәрбие қайнар көзінен айырылғалы бері қыз барған жеріне сіңісе алмай, көзге шыққан сүйелдей көрініп, ажырасулар, зинақорлықтар көбейе түсуде. Мұның өзі дәстүрлі отбасылық құндылықтардың заманауи қоғамымызда жеткілікті деңгейде насихатталмай жатқандығын да аңғартады.

Заманауи қоғамда ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрып жастар санасынан жеткілікті дәрежеде орын алмағандықтан, халықтық мәдениетімізге жат қылықтар мен азғындық іс-әрекеттер күшейе түсуде. Онымен күрес жүргізу үшін ең алдымен ұлттық мәдениетке сүйенген абзал.

Әдебиеттер

- Ахметов Қ.П. Соңғы пайғамбар. – Алматы, 2005. – 448 б.
Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. – Алматы, 2010. – 336 б.
Есім Ф. Жалғанда жар жағалап ғұмыр кешеміз // Қазақ әдебиеті. – 2004. – 25 тамыз.
Исламское право. Учебное пособие; перевод с фарси, предисл. и коммент. Н.А.Зейналова. – М.: Издательство «Исток», 2009. – 400 с.
Құран. Бақара сурасы / Ауд. Н.Өсерұлы, Ж.Истаев. – М., 1990. – 1 т. – 656 б.
Рахманов А.Р., Рузиев Р.Ж., Рахманов А.Р. Исламское право: Учебник для вузов. – Уфа: 2010. – 370 с.
Сабденова Г.Е., Усерова А.Н., Байгунаков Д.С. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесіндегі құқықтық сарын // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2017. №2. – Б.23-30.

SOME OF THE HISTORICAL AND LEGAL QUESTIONS

The report is devoted to the problem of legal and re-regulation of the upbringing of children among the Kazakhs. Analysis of the history of pedagogical thought of the Kazakh people indicates that the first social monuments of traditional pedagogy arose under the direct influence of everyday life. Legal culture also justifies that the basis of the national view of education of the individual is closely related to the origin of labor and production activities and everyday practice. Through folk pedagogy, the younger generation recognizes the features of the state foundations in traditional society, the character of their people, their mentality, and moral ideals.

К.Б. Сихымбаева

*ҚР Орталық мемлекет музейі
Алматы қ., Қазақстан
kulyan1988@mail.ru*

ДЕРМАТОГЛИФИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Дерматоглифика – (алақан мен саусақтағы тері өрнектері) арнайы ғылым саласы ретінде XIX ғасырдың аяғынан бастап дами бастады. Адамдардың саусақ өрнектерінің ерекшеліктеріне ерте заманнан бастап-ақ назар аударылды. Қытайда VII ғасырдан бастап басбармақ өрнегі криминалистикада, ал Мысыр, Үндістан, Жапония елдерінде қолтаңба ретінде қолданыс ретінде жүрді (Гейндль, 1927,156.).

Қазіргі заманда алақан мен саусақ өрнектерінің анықтамалары этникалық және расалық дерматоглификадан басқа ғылыми салаларда (эмбриология, медицина, анатомия, криминалистика, генетика, спорт) зерттеліп, нәтижелері ғылымда жоғары деңгейде қолданылып жатыр. Дерматоглификаның дамуына орасан еңбек сіңірген ағылшын генетигі, психологі және математигі Фрэнсис Гальтон болды. Ол әртүрлі раса мен этникалық топтардың саусақ өрнектеріне бірінші рет ғылыми тұрғыдан талдау жүргізді (Galton,1892, p.18,192-193). Осы кезде Америка ғалымы Уайлдер дерматоглификалық зерттеудің әдістемесін ұсынып, соның нәтижесінде әртүрлі раса өкілдеріне зерттеу жүргізіп олардың өздеріне тән белгілерін анықтаған. Әсіресе Америка ғалымдары Г. Камминс пен Ч. Мидлоның дерматоглифика материалдары бойынша жарияланған ауқымды еңбектерінің маңызы мен нәтижелері осы уақытқа дейін ғылыми құндылығын жойған жоқ (Gummins H., Midlo Ch.,1943, 210 p).

Ресейде XX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап дерматоглификалық зерттеулер жүргізіле басталды. Атап айтқанда, П.С. Семеновский орыс халықтарының дерматоглификасы туралы кітабын 1927 жылы баспадан шығарды. Бұл еңбегінде ол орыстардың саусақ өрнектерінің ерекшеліктері туралы көлемді материалдардың қорытындыларын жария еткен (Семеновский,1927, с. 253).

Ресейде кең көлемде, жан-жақты дерматоглификалық зерттеу жұмыстары негізінен 1957 жылдан бері жүйелі түрде жүргізіліп келеді. Белгілі антрополог Г.Л. Хить Евразия халықтарының дерматоглификасын арнайы әдістемелері бойынша өңдеп, олардың нәтижелерін ғылыми айналымға енгізді (Хить, 1983, 280 б).

Ал енді қазақтар арасындағы дерматоглификалық зерттеулер XX ғасырдың 60-шы жылдарында ғана жарияланды. Г.Ф. Дебецтің оңтүстік Қазақстан өңірінен жинаған дерматоглификалық материалдарын Т.Д. Гладкова зерттеген болатын (Гладкова,1964,16-23 б). Аталмыш топ Оңтүстік Қазақстан облысының бірнеше аудандарынан жиналған ерлер тобы (85 ер адам) болатын. Автор қазақтардың алақан мен саусақ тері өрнектерінің сипаттамаларын орыс пен моңғол халықтарының

дерматоглификасымен салыстырғанда олардың моңғолдарға жақындығын айтқан. Ресей антропологі Г.Л. Хитъ аталмыш қазақ тобын Орта Азия халықтарының (Өзбек, Түркмен, Тәжік, Қырғыз) дерматоглификасымен салыстырғанда олардың айтарлықтай өзгешеліктерін, әсіресе қырғыз бен қазақтардың дерматоглификалық анықтамаларында моңғолоид элементтерінің басым болып келетіні анықталған. Сонымен қатар автор бұл екі халықтың соматология мен дерматоглифика анықтамаларын салыстырып зерттегенде, олардың нәтижелерінің сәйкестігін, яғни қазақтардың моңғолоидтық элементтері қырғыздарға қарағанда аз екені дәлелденген. Г.Л. Хитъ пен Н. Рысназаров 1968 жылы Қарақалпақстанда тұратын қазақтардың дерматоглификасын зерттеп, қазақтар мен түркмендердің алақан мен саусақ тері өрнектерінде ұқсас анықтамалардың басымдық екенін аңғарған. Сонымен қатар Қазақстан мен Қарақалпақстан қазақтарының бір-бірімен өте жақындығын және де Қарақалпақстан қазақтарында моңғолоид белгілерінің көрсеткіштері жоғары болғанын жазған (Хитъ, Рысназаров, 1968, 19-23 б.).

Түркмен антропологі О. Бабаков 1977 жылы аталмыш мемлекетте тұратын қазақтардың дерматоглификасын зерттеп, алақан мен саусақ өрнектерінің анықтамалары бойынша Қазақстан қазақтарында, еуропеид элементтердің басым екенін және де бұл құбылысты түркмендермен ұзақ уақыт араласуынан туған жәйт деп түсіндіреді (Бабаков, 1977, 138 б.).

Ресей антропологі Г.Л. Хитъ пен моңғол ғалымы Намсарайнайдан 1975 Моңғолияда тұратын қазақтарға дерматоглификалық сипаттама беріп, дерматоглификаның таксономиялық маңызы зор анықтамаларының көрсеткіштері олардың Орталық Азияның кейбір моңғолоид тектес халықтарына жақындығын жазған еді (Хитъ, Намсарайдан, 1975, 23-31 б.).

Г.Л. Хитъ 1983 жылы Москвада шыққан «Дерматоглифика народов СССР» атты монографиясында Оңтүстік Қазақстанның Сарыағаш мекені мен Омбы облысының Есілкөл ауданында тұратын қазақтардың алақан мен саусақ тері өрнектерін зерттеген.

Бұл монографияда барлық зерттелген қазақ топтарының дерматоглификалық анықтамалары сатылы түрде, біріншіден Орта Азия популяцияларымен, содан кейін сол кездегі Кеңес үкіметінің қарамағындағы кейбір халықтардың алақан мен саусақ өрнектерінің кешенді анықтамаларымен салыстырылып, қазақтардың антропологиялық құрамында қарақалпақтар мен қырғыздарға және де оңтүстік пен Батыс Сібір аймағында тұратын этностарға қарағанда моңғолоидтық элементтерінің төмендігін айқындаған еді (Хитъ, 1983, 280 б.).

Ал Белорус ғалымдары И.И. Саливон, Л.И. Тегако, Ресей ғалымы М.С. Архангельская Жамбыл облысы Аккөл ауылының тұрғындарына дерматоглификалық зерттеу жүргізіп, негізгі таксономиялық маңызы зор анықтамалары бойынша (саусақ өрнектері, дельта индексі, гипотенар өрнегі мен саусақ аралық қосымша үшбұрыштар) олардың моңғолоид расасына жататын халықтарға ұқсастығын жазған (Саливон, Тегако и др. 1979, 12-33 б.).

К.Б. Сихымбаеваның «Антропологический состав населения Западного Казахстана по данным дерматоглифики и одонтологии» атты кандидаттық жұмысында, тарих және этнология институтында 1970-1985 жж. аралығында арнайы ұйымдастырылған антропологиялық экспедицияның барысында жиналған материалдар зерттелген.

Бұл жұмыстың негізгі мақсаты батыс Қазақстан өңірінде тұратын қазақтарға (екі жыныс бойынша) толық дерматоглификалық сипаттама беріп, анықтамалардың тарихи корреляциясына, географиялық таралымына назар аударылған. Бұл жұмыста дерматоглифика бағдарламасы бойынша 3450 адамның (екі жыныс бойынша) қолтаңбасы арнайы өңдеуден өткізілген. Аталмыш жұмыстың негізгі нәтижелері батыс өңірдің қазақтарында шығыстық комплекстің көрсеткіші басқа аймақтың қазақтарына қарағанда төмен екені анықталған. Сонымен қатар алақан мен саусақ тері өрнектерінің дерматоглификалық шығыстық комплексі мен ортақ арақашықтығы (ДШК пен ОАК) бойынша қазақтардың өте гомогендігі мен тұтастығы, ал субэтникалық пен территориялық топтар арасындағы айырмашылықтардың төмендігі сондай, ол нақтылы статистикалық деңгейде дәлелденбейтінін анықтаған. Ал қазақтардың кешенді антропологиялық зерттеулері бойынша оңтүстік-сібір (тураноидная) расаға жататыны мәлім, сондықтан осы расаны басқа оралдық (уральская), байқалдық (байкальская), орталықазиялық (центральноазиатская) расаларымен салыстырып көргенде, оңтүстік-сібір мен оралдық расаның бір-біріне жақындығы екі жыныс бойынша да анықталған. Сонымен қатар қазақтарға ноғай, татар, башқұрт, қырғыз халықтарының жақын екені айтылған. Осы жоғарыда айтылған мәліметтер өте ауқымды қазақтардың дерматоглификалық зерттеулерінде толықтай анықталды (Сихымбаева, дисс...канд. Москва, 1987. 23 б.).

Ал 2007 жылы Қазақстанның барлық өңірлерінен 1965-1995 жж. аралығында жиналған дерматоглификалық материалдардың нәтижелері «Этническая дерматоглифика казахов» атты

монографияда жарияланды (Исмагулов и др., 2007, 238 б). Бұл монографияда қазақтардың этноистория мен расогенездік процестердің маңызды проблемаларын зерттеуде қолтаңба өрнектерінің нәтижелерінің құндылығы айқындалған еді.

Аталмыш мақалада Мемлекеттік Орталық музейдің палеоантропологиялық қорындағы дерматоглификалық материалдар өңделіп, жалпы зерттелген қазақтармен толықтырылды. Сондықтан қазақ халқының алақан саусақ өрнектерінің кездесу деңгейі басқа раса өкілдерімен салыстырмалы түрде зерттеліп, өзіндік ерекшеліктері анықталды.

Саусақ пен алақан өрнектері

Саусақ пен алақан тері өрнектерін зерттеуде олардың таксономиялық негізіне сүйенеді. Оларға мынандай анықтамалар: дельта индексі (DI_{10}), Камминс индексі (Ic), білек буынындағы үшбұрыш (t), гипотенар өрнегі (Hu), тенар өрнегі (Th/1) және саусақ арасындағы қосалқы үшбұрыштар (САҚҰ) жатады.

Дельта индексі (DI_{10}). Аталмыш индекс саусақтардағы дельта санының ортақ көрсеткішін анықтайды, ал дельта дегеніміз – саусақтағы тері сызықтарының жанасқан жерінде пайда болған үшбұрыштар. Ол негізінен монғолоидтық раса өкілдерінде өте жиі кездеседі (14,4). Сонымен қатар басқа расаларға қарағанда монғолоидтық раса өкілдері дельта индексі бойынша гомогенді екенін көрсетеді (Хитъ, 2013, 372 б.). Оның төменгі көрсеткіші негроидтық раса өкілдерінде (12,8), ал еуропеидтық пен американоидтық расаларда (13,1-13,5) кездеседі.

Қазақтарда дельта саны ерлерде 22,2-ге, ал әйелдерде 2,55 тең, яғни еуразиялық ауытқулықтың 43,4 % ерлерде, 37,7 % әйелдерде кездеседі.

Сөйтіп дельта индексі ерлер тобында 12,8-15,0, ал әйелдер сериясында 11,7-14,3 аралығында кездеседі.

Аталмыш индекстің төменгі мен жоғарғы деңгейі екі жыныс тобы бойынша Республиканың батыс өңірінде тұратын қазақтар арасынан анықталып отыр. Ал индекстің географиялық таралымы өте шашыранды, әсіресе бұл құбылыс Қазақстанның батыс өңірінде айқын байқалады. Дегенменде, дельта индексінің жоғарғы саны Республиканың оңтүстік, шығыс өңірлерінде шоғырланған.

Камминс индексі (Ic). Дерматоглификалық талдауда алақанды 14 бөлікке бөледі. Алақандағы негізгі 4 – А,В,С,Д сызықтарының қандай бөліктерде аяқталатыны анықталады. С және D сызықтарының қандай бөлікте аяқталатынының ортақ көрсеткішінің Камминс индексі дейді. Аталмыш индекстің төменгі көрсеткіші негроидтық пен американоидтық раса өкілдерінде 7,2, ал жоғарғы көрсеткіші еуропеидтық 8,6, монғолоидтық раса өкілдерінде 7,7. Бұл анықтама негізінен еуропеидтық раса өкілдерінде өте жоғары және басқа расаларға қарағанда бұл индекстің көрсеткіші олардың гомогендігін айғақтайды. Ал австралоидтық раса бұл көрсеткіш бойынша өздерінің өзгешеліктерін дәлелдейді. Жалпы аталмыш индекс монғолоидтық раса өкілдерінде сирек кездеседі.

Қазақтардың ерлер тобында аталмыш индекс 7,4-8,5, ал әйелдер сериясында 7,1 – 8,2 шамасында ауытқиды. Ерлер тобы бойынша алынған индекстің көрсеткіші Еуразиялық ауытқулықтың 33,8 %-ын, ал әйелдер тобы бұл ауытқулықтың 39,5 %-ын құрайды. Жалпы Камминс индексінің жоғарғы мен төменгі көрсеткіштері Қазақстанның батыс өңірінде тұратын қазақтар арасында кездеседі. Бұл анықтаманың географиялық таралымы Республика бойынша шашыранды түрде орналасқан. Индекстің шоғырлануы әсіресе шығыс пен батыс аймақтардың ерлер топтарында төменгі көрсеткіші оңтүстік аймақта (екі жыныс тобында) шоғырланған.

Білек буынындағы үшбұрыш (t). Білік үшбұрышы білек буынының тұсында орналасса оны білек үшбұрышы деп «t» белгісімен, ал алақанның орта тұсында орналасса оны орта білік үшбұрышы «t'» деп, осы екі білік үшбұрыштарының ортасында орналасқан білік үшбұрышын аралық «t''» білік үшбұрышы деп атайды. Алақанның білек буынындағы үшбұрыштар (t) жер шарындағы халықтарда өте жиі кездеседі (50-80%). Ал аралық (t'), орта білік (t'') үшбұрыштары сиректеу болып келеді. Кейбір жағдайларда білік үшбұрыштарының бірнеше варианттары кездеседі (tt' t'' t''' т.б.). Білік үшбұрыштарының мүлдем болмауы да мүмкін (0). Осы айтылған варианттардың ішінде білек тұсындағы үшбұрыштың (t) таксономиялық маңызы зор.

Сонымен алақандағы білек үшбұрышы (t) монғолоидтық раса өкілдерінде жоғары деңгейде (76%), америкалық индейстерде (51%) негроидтық расаларда (56%) австралоидтық пен еуропеидтық расаларда (63-65%) шамасында ұшырасады. Қазақтардың екі жыныс тобы бойынша аталмыш анықтама кең шамада ауытқиды. Ерлер арасында 64,6 – 88 %, ол еуразиялық ауытқулықтың 46,3 %-ын, ал әйелдер сериясында 62,9 – 85,1 % аралығында кездесіп еуразиялық ауытқулықтың 39,3 %-ын құрайды. Қазақстан бойынша білек үшбұрыштың географиялық

таралымында белгілі бір бағыттың барлығы байқалады. Республиканың батысынан оңтүстік-шығыс аймағына қарай аталмыш анықтаманың шоғырлану деңгейінің жоғары екенін байқауға болады.

Гипотенар (Hy). Алақанның проксимальді-ульнар жағын гипотенар (Hy) бөлігі деп атайды. Гипотенар өрнегі еуропеидтық раса өкілдерінде жиі (35%), ал америкалық индейстерде (13%) шамасында ұшырасады. Басқа раса өкілдері бір-бірінен айтарлықтай өзгешеліктерін (монғолоидтық, австралоидтық, негроидтық) байқатпайды.

Қазақтарда гипотенар өрнегінің кездесу жиілігі екі жыныс топтарында айтарлықтай (ерлер тобында 14,2 – 33,5 %, әйелдер сериясында 16,8 – 32,9 %) ауытқиды. Яғни ерлер тобы еуразиялық ауытқулықтың 50,2 %-ын, әйелдер тобы 36,0 %-ын құрайды. Бұл өрнектің географиялық таралымына назар аударсақ, онда Қазақстанның барлық аймақтарында шашыранды түрде таралғанын байқаймыз. Бірақ аталмыш өрнектің жоғарғы деңгейі батыс, солтүстік, шығыс аймақтарда, ал республиканың оңтүстік аймағында өрнектің төменгі деңгейі шоғырланған.

Тенар мен бірінші саусақ аралық төмпешіктің өрнегі Th / I). Th пен I төмпешіктегі өрнектер қосылып (Th / I) жазылады. Бұл төмпешік алақанның проксимальды-радиалды жағында орналасқан. Аталмыш анықтаманы американо-австралоидтық расасына ғана тән деп айтуға болады. Себебі индейстерде 25% дейін, ал австралоидтықтарда 40% дейін кездесетіні анықталды. Негроидтық раса өкілдерінде 15%, ол монғолоидтық пен еуропеидтықтарда 10% шамасында байқалады. Қазақтарда бұл өрнектің жоғарғы деңгейі ерлер тобында 18,5 %, әйелдер сериясында 13,5 % аралығында кездеседі. Бұл өрнектің жоғарғы деңгейін Қазақстанның солтүстік, батыс өңірлерінен қазақтарынан байқауға болады. Аталмыш өрнектің географиялық таралымында белгілі бағыттың жоқтығын көруге болады.

Саусақтар арасындағы қосалқы үшбұрыштар (САҚҰ). Бұл аталмыш анықтамаға II – IV саусақтар арасындағы қосалқы үшбұрыштардың болуынан пайда болады. Ал қосалқы IV саусақаралық бөлікте жиі байқалады. Аталмыш өрнек бойынша негроидтықтар басқа расалардан өте жоғары көрсеткіштерімен ерекшеленеді (39%). Америкалық пен монғолоидтық расалар бұл өрнек бойынша бір-біріне өте жақын (10-14%). Еуропеидтық раса өкілдері негроидтық расаға жақын 35%.

Саусақаралық қосалқы үшбұрыштардың қазақтар арасындағы жалпы саны (барлығы II - IV) екі жыныс топтарында (ерлерде 5,1 – 24,8 %, әйелдерде 4,0 – 22,2 %) кең көлемде ауытқиды. Бұл еуразиялық ауытқулықтың ерлер тобы 44,5 %-ын, ал әйелдер тобы 41,6 %-ын құрайтынын көрсетеді. Бұл анықтаманың ең жоғарғы деңгейі солтүстік аймақтың қазақтарына тән. Ал САҚҰ географиялық таралымы өте шашыранды екені, әсіресе оңтүстік, оңтүстік-батыс аймақтарда ол көріністің анық жүйеленгенін көруге болады. Дегенменде солтүстік аймақта аталмыш үшбұрыштардың жоғарғы деңгейі шоғырланған.

Сонымен жоғарыда баяндалған қолтаңба анықтамаларының кездесуі мен аймақтық таралымында жүйелі белгілі бағыттың жоқтығы байқалады. Бірақ Республикамыздың оңтүстік, оңтүстік-шығыс аймақтарында монғолоидтық элементтердің басымырақ екенін аңғаруға болады. Оны дельта индексі (Dl_{10}) мен білек үшбұрышы (t) және саусақаралық қосалқы үшбұрыштардың (САҚҰ) көрсеткіштерінен көруге болады. Ал солтүстік, батыс аймақтардың тұрғындарында еуропеидтық анықтамалардың көрсеткіштері жоғары (гипотенар өрнегі, саусақаралық қосалқы үшбұрыштар) болып тұр.

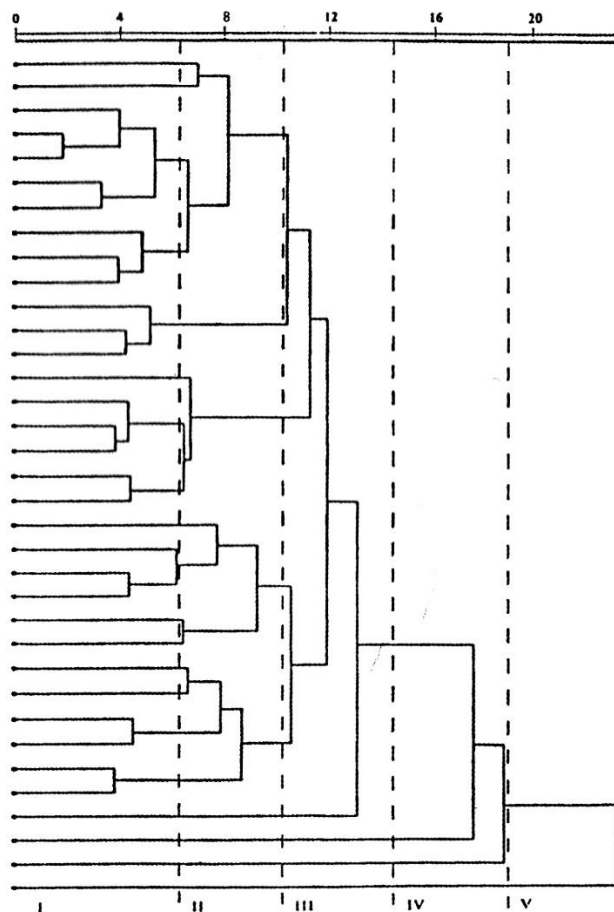
Енді кешенді дерматоглификалық топаралық арақашықтықтардың (ДТА) көрсеткіштері бойынша қазақ топтарының бірлігі мен айырмашылықтарының қандай деңгейде екенін байқауға болады. Ол үшін екі жыныс топтарына ДТА көрсеткіштері бойынша матрица құрылып, соның негізінде арнайы дендрограммалар сызылды. Бұл көрсеткіштер екі жыныс тобында да өте кең түрде ауытқиды. Бірақ көрсеткіштің өте аз және аз шамасы ерлер тобында 52 %-ды, әйелдер арасында 43 %-ды, ал оның үлкен және өте үлкен көрсеткіштері ерлерде 7 %-ды, әйелдерде 2 %-ды көрсетеді. Ал, ДТА-ның орта көрсеткіші ерлер тобында 10,9, әйелдер сериясында 10,8, яғни олардың бірлігі мен тұтастығының басымырақ екені анықталды.

Жалпы ДТА көрсеткіштерінің шамасы ерлер тобының өзара жақындығын, атап айтқанда дерматоглификалық топаралық көрсеткіштері (ДТА) бірінші кластердікі 7,8; екіншісі – 10,3; ал дерматоглификалық шығыстық комплекстердің бірдей екені байқалады. Енді осы кластерлерге жүйеленген ерлер топтарына талдау жасайық. ДТА көрсеткіштерінің аз шамасы негізінде топтасқан ерлер топтары бірнеше субкластерден тұрады (1-сурет). Аталмыш дендрограммада батыс және солтүстік өңірінің топтары бір субкластерге біріккен. Бұл топтарға Камминс индексі мен қосалқы саусақаралық үшбұрыштардың жоғарғы көрсеткіштері тән. Ал екінші субкластерді солтүстік, батыс және шығыс топтары құрайды. Бұл топтар дельта индексі, білек буынындағы үшбұрыш және

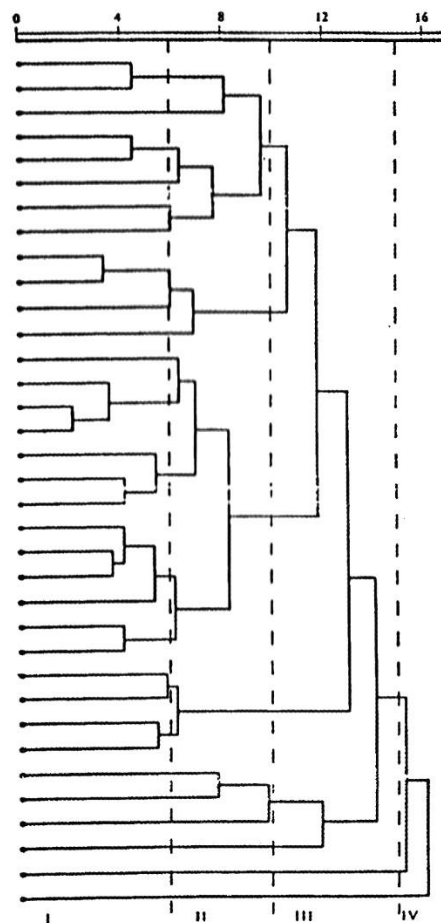
гипотенар өрнегінің жоғарғы көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Үшінші субкластерді жетісу өңірінің топтары біріккен. Оларда білек буынындағы үшбұрыштың жоғарғы гипотенар өрнегінің төменгі пайызы кездеседі. Төртінші субкластерлі солтүстік, батыс, шығыс және оңтүстік топтары құрайды. Бұл сериялар Камминс индексінің жоғарғы көрсеткішімен өзгешеленеді. Енді екінші кластерге келсек, онда 12 ерлер тобы 4 субкластерге топтасқан. Олардың дерматоглификалық сипаттамасы бірінші кластердегі топтардың топтасу негізіне өте ұқсас. Назар аударатын жай территория жағынан алшақ топтардың өте жақын ДТА көрсеткіштері бойынша бірігуі болып табылады. Атап айтқанда оңтүстік, батыс және солтүстік өңірінің қазақтары өзара өте жақындығын айтуға болады.

Енді зерттелген әйел топтарының ДТА көрсеткіштері негізінде кластерлік талдауға назар аударайық (2- сурет). Кластерлік талдау негізінде зерттелген әйелдер топтары ДТА көрсеткішінің орта деңгейінде 4 кластерге жіктелді. Бұл кластерлерге дерматоглификалық топаралық көрсеткіштің үлкен дәрежесінде оңтүстік пен шығыс топтары қосылады. Аталмыш екі топтардың басқа топтарға қарағанда шығыстық комплекстерінің шамасы жоғары екені анықталды. Енді әрбір кластерге қысқаша анықтама берейік. Бірінші кластер бірнеше субкластерден тұрады. Бір субкластерде территориялық жағынан алшақ батыс пен оңтүстік топтары біріккен. Оларда білек буынындағы үшбұрыштың төменгі және гипотенар өрнегінің жоғарғы пайыздары кездеседі. Екінші субкластерді шығыс пен батыс топтары құрайды. Бұл топтар дельта индексінің төменгі көрсеткішімен ерекшеленеді. Ал үшінші субкластердегі батыс, солтүстік және шығыс топтарының әйелдері гипотенар өрнегінің өте жоғарғы пайызда кездесуімен өзгешеленеді. Үшінші субкластерде солтүстік пен оңтүстік-шығыс өңірінің әйелдері топтасқан. Ал төртінші субкластер оңтүстік пен шығыс топтарынан тұрады. Оларда білек буынындағы үшбұрыштан басқа дерматоглификалық анықтамалардың көрсеткіштері орта деңгейде кездеседі. Үшінші кластер екі субкластерден тұрады. Біреуін солтүстік пен батыс, екіншісін батыс пен оңтүстік топтары құрайды. Бұл субкластерлердің айырмашылығы дельта индексінің көрсеткішіне байланысты, біріншісінде D_{10} көрсеткіші төмен, екіншісінде жоғары екені анықталды. Төртінші кластерде екі субкластерден тұрады. Бірінші субкластерді солтүстік өңірдің топтары құрайды. Аталмыш әйелдер топтары дельта индексі мен білек буынындағы үшбұрыштың төменгі, ал Камминс индексінің жоғарғы көрсеткіштерімен ерекшеленеді. Екінші субкластерде батыс өңірдің әйелдер топтары біріккен. Оларда дельта индексі мен білек буынындағы үшбұрыштың төменгі және гипотенар өрнегінің жоғарғы пайызы кездеседі.

Сонымен қорыта келе қазақтардың алақан мен саусақ тері өрнектерінің басты нәтижелері бойынша мынандай тұжырымға келуге болады. Зерттелген қазақ топтарында (екі жыныста) таксономиялық маңызы зор дерматоглификалық анықтамалардың өте шашыранды, әсіресе бұл құбылыс батыс өңір қазақтарында жиі кездесетіні анықталды. Республиканың оңтүстік-шығыс өңірінде шығыстық комплекстің (ШК) көрсеткіші жоғары екені және бұл көрсеткіштің шамасы батыстан шығысқа қарай шоғырлана түсетіні байқалады, дегенменде батыс өңірінің қазақтарында монғолоидтық элементтердің әлсіздеу екенін ескеру керек. Дерматоглификалық анықтамалардың комплексті сипаттамалары мен статистикалық талдаудың нәтижелері қазақтардың топаралық, субэтникалық және аймақтық жүйеленуі бойынша гомогенді, бір-біріне жақын этнос екенін дәлелдеп берді.



1-сурет. Қазақ топтарының (ерлер) дерматоглификалық көрсеткіштері бойынша кластерлік көрінісі. О – оңтүстік өңір, С – солтүстік өңір, Ш – шығыс өңір, Б – батыс өңір



2-сурет. Қазақ топтарының (әйелдер) дерматоглификалық көрсеткіштері бойынша кластерлік көрінісі. О – оңтүстік өңір, С – солтүстік өңір, Ш – шығыс өңір, Б – батыс өңір.

Әдебиеттер

- Бабаков О. Антропологический состав туркменского народа в связи с проблемой этногенеза. - Ашхабад. 1977, 138 с.
- Гейндль Р. Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений. М.: Государственное техническое издательство, 1927. 320с.
- Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян человека. М., Наука, 1966. 151с.
- Исмагулов О., Сихымбаева К.Б., Исмагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. Алматы, 2007. 237с.
- Саливон И.И., Тегако Л.И., Архангельская М.С. Одонтологическая и дерматоглифическая характеристика казахов аридной зоны // Вопросы антропологии, 1984. - Вып. 73. - С. 116-127.
- Семеновский П.С. Распределение главных типов такильных узоров на пальцах рук человека // Русский антропологический журнал. 1927. Т.16. Вып.1-2. С.47-63.
- Сихимбаева К.Б. Антропологический состав населения западного Казахстана по данным дерматоглифики и одонтологии // Автореф. дис. канд. ист. наук. - М., 1987.
- Хить Г.Л. Дерматоглифика и раса // Расы и народы. - М., 2004. Вып. 30. - С.132-161.
- Хить Г.Л. Дерматоглифика народов СССР. - М., 1983. - С. 26-40.
- Хить Г.Л., Халдеева Н.И. Внутригрупповые связи элементов дерматоглифики и одонтологии // Вопросы антропологии, 1976. - Вып. 52. С.101-108.
- Хить Г.Л., Ширококов И.Г., Слаболубова И.А. Дерматоглифика в антропологии. Санкт-Петербург, 2013, 374с.
- Хить Г.Л., Намсарайнайдан Л. Новые материалы по дерматоглифике монголов // Сов. Этнография, 1975, №2, С.112-116.

Хий Г.Л., Рысназаров Н. Дермаоглифические исследования в Каракалпакии //Вопр. Антропологии, 1968, вып.30. С. 117-126.

Galton F. Finger-prints. London: Macmillan and Co., 1892. 310 p.

Gummins H., Midlo Ch. Finger prints, palms soles. An introduction to dermatoglyphics. Philadelphia, 1943, 210 p.

ETHNOGENETIC ASPECT OF KAZAKHS IN SCOPE OF DERMATOGLYPHICS STUDY

Collected dermatoglyphical data was grouped into 35 local groups, where males and females were studied separately. For dermatoglyphic analysis all groups were separated into four territorial groups: Eastern, Western, Northern and Southern. Complex dermatoglyphic analysis was carried out on data collected from Kazakh population. In this article ethno-dermatoglyphic differences of Kazakhs and the geographical distribution, homogeneity of taxonomic data was studied. Main features of dermatoglyphic data suggests disperse distribution, which demonstrates ethno-genetic process in Kazakhs. Furthermore, among the Eurasian Kazakh group demonstrate unique dermatoglyphic status. Results of the study indicate that the process was started in the Bronze Age. Data correlation of main dermatoglyphic features as palm triradius and hypothenar pattern prove that distant ancestors of Kazakhs were Europoid. Western dermatoglyphic features had less variance among Western Kazakhs in comparison to Eastern Kazakhs. This ethnogenetic process remained in modern Kazakhs, thus they belong to mixed Turanoid race.

Т.Е. Картаева, А.С. Есенманова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан

kartaeva07@mail.ru, esenamanova_aigerim@mail.ru

СЫР ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ДЕМОГРАФИЯСЫ: КӨШПЕЛІЛЕР МЕН ОТЫРЫҚШЫЛАРДЫҢ АРАСАЛМАҒЫ (XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы)*

Сыр өңірі қазақтарының тарихи демографиясын саралағанда көшпелілер мен отырықшылардың, ауыл және қала тұрғындарының арасалмағын ажыратудың маңызы ерекше. Біз зерттеу нысанасына XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезіндегі Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы Перовск және Қазалы уезі қазақтарын негізге алып отырмыз. Перовск және Қазалы уезі қазіргі Қызылорда облысының аймағы және «Сыр өңірі» деген шартты атау Сырдың төменгі ағысы бойында орналасқан Қызылорда облысы өңіріне, «Сыр өңірі қазақтары» атауы осы облысты мекендейтін қазақтарға қатысты қолданылады. Сырдарияның төменгі ағысы өңірі Арал теңізінің шығыс, солтүстік-шығыс жағалауымен шектеседі.

Н.Н. Балкашин бойынша 1830 жылдары Сырдария облысы жерінде 105000 қазақ болған [Балкашин, 1887, с. 35].

Н.В. Остроумов құрастырған «География Туркестанского края (Родиноведение)» атты еңбекте: «Түркістан өлкесінің солтүстік батыс бөлігі көшпелі шаруашылықты дамытуға қолайлы болды. Өлкенің бұл бөлігінде 802000 адам тұрады. Көшпелі қазақтар Қазалы, Перовск, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, Әмудария бөлімінде тұрады. Перовск уезінде – 115210, Қазалы уезінде – 105900 адам қоныстанған», – деп көрсетілген [Остроумов, 1856, с. 43]. Н.В. Остроумов берген деректердегі Перовск мен Қазалы уездерін қоса есептегенде 221110 адам көшпелі өмір сүрген.

Сырдария линиясының әскери кеңесшісі Осмоловскийдің есептеуінше 1858 жылы Жаңадария өзені аңғарындағы 2000 шаңырақ егінші, 5000 шаңырақ көшпелі болған [Казахско-русские отношения..., 1964, с. 455]. 1860 жылғы әскери санақ бойынша Перовск форты өңірінде – 8000, №1 форт өңірінде – 6000, барлығы 12000 көшпелі шаңырақ Сырдария бойында қыстауға оралған, ал 1859 жылы осы жердегі көшпелілер саны шамамен 13500 шаңырақ болған. 1860 жылы Сырдария бойында олардың санының шамамен 1500 шаңыраққа кемуіне олардың Сыр бойына оралмай Орынбор линиясында қалып қоюы себеп болды. Сыр көшпелілерінің бір бөлігінің Орынбор линиясында қалып қоюына Сыр өңірінде сол жылы егін түсімінің аз болуы әсер еткен [Казахско-русские отношения..., 1964, с. 468], себебі көшпелілер қыстауға оралғанда отырықшылардан егін өнімін малға айырбастап алған. Тағы бір мұрағат құжаты Перовск, Қазалы өңірінде 1857 жылы – 3853, 1858 жылы – 4986, 1859 жылы – 4944, 1860 жылы – 6777 шаңырақ қыстағанын көрсетеді [Управление киргизами Сыр-Дарьинской линии, с. 79].

*№AP08856696 «Қазақстанның шөлді атыраптарының егіншілік-малшаруашылық ландшафтарын этнографиялық және геоархеологиялық зерттеу: игеру мен бос қалдырулардың тарихи себептері».



1-сурет. Перовск, Қазалы уездері. Статистикалық деректер негізінде авторлар жаңғыртпасы [Гаврилов, 1911; Карта коренных областей Туркестана, 1914; МКЗ...1912; МКЗ...1913; Неуструев, 1911].

Л.Л. Мейер құрастырған «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба» атты жинақта әскери зерттеушілер қорыта келе, 1860 жылдары Орынбор өлкесінің батыс бөлігінде – 65000 шаңырақта 325000 адам; орта бөлігінде – 55000 шаңырақта 275000 адам; шығыс бөлігінде – 25000 шаңырақта 125000 адам; Сырдария бөлігінде 15000 шаңырақта 75000 адам; Орынбор өлкесінде барлығы 160000 шаңырақта 800000 адам болған, – деген [Мейер, 1865, с. 86-87]. Одан әрі, Сыр бойында 10000-дай шаңырақ егіншілікпен, 25000 шаңырақ көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, жалпы өлкеде 35000-дай шаңырақ болған. Халықтың 5/1 бөлігі егіншілікпен, 5/4 бөлігі көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен. 1862 жылы Перовск фортында 9416, №1-ші фортта 6380, Қараөзек, Қуандария, Жаңадария бойында шөмекейлерді қоспағанда 10000 шаңырақ қыстаған, – деген мәліметті көрсеткен [Мейер, 1865, с., 95]. Л.Л. Мейер бұл жазбасында Сыр өңіріндегі қазақтардың бір бөлігінің ғана егіншілікпен айналысып отырықшы болғанын, қалған төрт бөлігінің мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі өмір сүргенін негіздеген.

Сырдария линиясының пропорцигі Богдановтың 1865 жылдың 30 қазанындағы жазбасын негізге алсақ, тек №1 форт өңірінде жалпы саны көшпелі 10000 шаңырақ болған [Казахско-русские отношения..., 1964, с. 527]. А.И. Макшеев: «1867 жылы Сырдария және Жетісу өңірінде 500 мың адам көшіп жүрген», – дейді [Макшеев, 1868, с. 54].

1870 жылы Түркістан статистикалық комитетінің Сырдария облысы бойынша берген мәліметінде Перовск уезінде – 10 көшпелі болыс, 109 ауыл, 20018 шаңырақ; Қазалы уезінде – 7 көшпелі болыс, 42 ауыл, 12804 шаңырақ; Әулиеата уезінде – 16 көшпелі болыс, 130 ауыл, 20 405 шаңырақ; Шымкент уезінде – 20 болыс, 184 ауыл, 29 722 шаңырақ; Құрама уезінде – 28 болыс, 78 қышпақ, 11 684 шаңырақ; Ходжент уезінде – 25 ақсақалдық, 1382 шаңырақ; Жизақ уезінде – 7 серкелік, 327 шаңырақ болған [Материалы для статистики..., 1872, с. 6]. Сырдария облысы бойынша салыстырып қарайтын болсақ, Перовск уезі халқының саны жағынан 3, ал Қазалы уезі 2-орынды иеленген.

1870 жылы Перовск уезінің Жаңақорған болыстығында – 15 ауыл, 3083 шаңырақ; Жөлек болыстығында – 14 ауыл, 2740 шаңырақ; Кеңтүп болыстығында – 12 ауыл, 2076 шаңырақ; Царская болыстығында – 12 ауыл, 2141 шаңырақ; Шаған болыстығында – 11 ауыл, 2192 шаңырақ; Жомарт болыстығында – 9 ауыл, 1495 шаңырақ; Байзақ болыстығында – 11 ауыл 1827 шаңырақ; Қармақшы болыстығында – 10 ауыл, 1627 шаңырақ; Қысбөгет болыстығында – 10 ауыл, 1779 шаңырақ; Аққыр болыстығында – 6 ауыл, 1058 шаңырақ, барлығы – 98 көшпелі ауыл, 20018 қазақ шаңырағы болған. 1870

жылы әр шаңырақта орта есеппен 5 адамнан болды десек, шамамен Перовск уезінде 108620 қазақ болған. Егер басқа ұлт өкілдерін мен әскерилер санын қоса есептегенде уезде 112031 тұрғын болған [Материалы для статистики..., 1872, с. 119].

1-кесте

Қазалы уезіндегі қазақтар. 1870 жыл. (Шаңырақ саны есебімен)

Болыстар	Ауыл саны	Отырықшылар	Көшпелілер	Барлығы
Қаракөл	7	1126	1063	2189
Қостам	6	1475	779	2254
Райым	7	1034	1183	2217
Сарытоғай	6	1214	536	1750
Қарабастоғай	7	86	1780	1866
Заңғар	6	-	1356	1356
Қуандария	3	-	726	726
Барлығы	42	4835	7423	12358

1 кестеде көрсетілгендей, 1870 жылғы Түркістан статистикалық комитетінің санақ есебі бойынша Қазалы уезіндегі барлығы 12358 қазақ шаңырағынан 4935 шаңырақ отырықшы, 7423 шаңырақ көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен [Материалы для статистики..., 1872, с. 126-127]. 1870 жылы барлығы Қазалы уезінде 12358 адам болса, 1895 жылы И.В.Аничков жинаған мәлімет бойынша 26000 адам болған [Материалы для статистики..., 1872, с. 23].

В.В. Радловтың зерттеуін негізге алсақ, 1880 жылдары Қазалы округінде барлығы 17680 шаңырақ болып, 4000 шаңырақ шаңырақ егіншілікпен айналысқан. Яғни 13680 шаңырақ көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен. 1882 жылғы Қазалы уезі бастығының есебінде тек Қазалы уезінде 1880 жылы – 19597, 1881 жылы – 19504, 1882 жылы – 19506 көшпелі шаңырақ болғандығы және Қазалы қаласынан басқа жердегі уезд қазақтарының барлығы көшпелі деп көрсетілген [Казалинское уездное управление..., 1964, с. 99-100].

1885 жылы Сырдария облысы бойынша – 1212 600 тұрғын тіркелген. Соның ішінде Перовск уезінде – 116840, Қазалы уезінде – 100000, Ташкент қаласында – 121401, Құрама уезінде – 230020, Ходжент уезінде – 244000, Шымкент уезінде – 157260, Әулиеата уезінде – 173270, Түркістанда – 69800 адам, соның ішінде Перовск уезінде – 116243 (237 адам басқа ұлт өкілдері), Қазалы уезінде – 95132 (4868 адам басқа ұлт өкілдері) қазақ болған [Смирнов, 1887, приложение 4-, 5]. 1885 жылғы ресми дерек бойынша отырықшылар мен көшпелілердің арасалмағына келер болсақ жартылай көшпелі мал шаруашылығы мен көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындар Перовск уезінде – 111560, Қазалы уезінде – 94228 шаңырақты құраған [Смирнов, 1887, с. 58-59].

2-кесте

Сырдария облысы бойынша көшпелілер мен отырықшылар арасалмағы (1885 ж. Сырдария облысы уездерімен салыстырмалы көрсеткіш)

Уездер	Қалалықтар	Отырықшылар	Көшпелілер	Барлығы
Перовск	5280	-	111560	116840
Қазалы	5772	-	94228	100000
Түркістан	3700	11520	54580	69800
Шымкент	9080	17080	131100	157260
Әулиеата	5700	2780	164790	173270
Ходжент	71200	134430	38370	244000
Құрама және Ташкент	121410	179290	50730	351430
	222142	345100	645358	1212000

2-кестеде көрсетілген мәліметпен Перовск және Қазалы уездерінің Сырдария облысының көшпелі мал шаруашылығы басым дамыған аймағы болғанын дәлелдейміз. Бұл санақта Перовск және Қазалы уездеріндегі жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар да көшпелілер қатарына енгізілген, жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар егін егуді мал шаруашылығына қосалқы кәсіп еткен. Сырдария облысы бойынша отырықшылар 567600, ал көшпелілер 645300 адам, үлестік салмағы бойынша көшпелілер 53%, отырықшылар 47% құраған.

Жергілікті тұрғындардың діни сенімдері бойынша 1885 жылы жасалған статистикалық мәліметте жергілікті қазақтардың санын нақтылауға негіз болады. 1885 жылы Перовск уезінен барлығы 116480 адамның 115245-і, Қазалы уезінен барлығы 100000 адамның 96090-ы мұсылман ретінде тіркелген [Смирнов, 1887, приложение 4]. 1885 жылғы мәлімет бойынша жалпы қазақтардың саны шамамен 3 236 394 адам [Аристов, 1897, с. 116].

1886 жылы Перовск уезінде 113307 қазақ, 1251 орыс, 787 еврей – барлығы – 115345 адам болса, Қазалы уезінде 96186 қазақ, 3554 орыс, 260 еврей барлығы – 100000 адам болған [Обзор Сыр-Дарьинской области..., 1888, с. 149].

3-кесте

1886 жылғы көшпелілер мен отырықшы тұрғындардың арасалмағы (Сырдария облысы уездерімен салыстырмалы көрсеткіш)

Уездер	Көшпелілер	Отырықшылар	Барлығы	Көшпелілер %	Отырықшылар %
Перовск	111845	3500	115345	97	3
Қазалы	94165	5835	100000	95	5
Құрама, Ташкент қ.	49460	307620	375080	14	86
Ходжент	38130	205630	243760	18	82
Шымкент	129770	26900	156670	77	23
Әулиеата	164975	9780	174755	94	6
Түркістан	55590	16200	71790	78	22
Барлығы	643935	575465	1219400	53	47

3-кестеден көріп отырғанымыздай Перовск уезі тұрғындарының 97%-ын, Қазалы уезі тұрғындарының 95%-ын көшпелілер құраған. Бұл Сырдария облысын құраған басқа уездерге қарағанда басым көрсеткіш. Көшпелілердің үлес салмағы жағынан Сыр өңірінен кейінгі орындарды Әулиеата, Шымкент, Түркістан уездері иеленеді.

Салық жинау мақсатында есепке алынған мәліметтер де статистикалық дерек көздер болып табылады. 1892 жылы Перовск уезінде 110237 адам, соның ішінде қазақтар саны 108916 адам болса, Қазалы уезінде 139805 адам, соның ішінде қазақтар саны 135814 адам болған. Барлығы Сырдария облысында 1892 жылы 1285742 адам тіркелген [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1892 г, 1894, с. 6-7].

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында өңірдегі адам санының негізгі бөлігін, яғни 99%-ын қазақтар құраған. Мысалы, 1895 жылы Перовск уезінде барлығы 111500 адам болса, соның ішінде қазақтар саны 111221 адам, соның ішінде ерлер – 55928, әйелдер – 55293 болған. Ал, Қазалы уезінде барлығы 140860 адам болса, қазақтар саны – 140729 адам, соның ішінде ерлер – 68835, әйелдер – 71894 болған. Яғни 1895 жылы Перовск уезінде 279 адам, Қазалы уезінен 131 адам басқа ұлттың өкілдері [Қосымша Б, Кесте Б3-Б4].

1895 жылы Сырдария облысында барлығы 1217067 адам болса, соның 251950 адамы Сыр өңірінде, ал 1906 барлығы Сырдария облысында 1667468 адам болса, соның 340050 адамы Сыр өңірінде тұрған [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1895 год, 1897, с. 287].

1895 жылы халық тығыздығы Перовск уезінде 1 кв. верста жерге 1,56 адамнан, Қазалы уезінде 3,2 адамнан келген.

Түркістан Статистикалық комитетінің 1905 жылғы жариялаған мәліметі бойынша Қазалы уезінде 135850 қазақ, 2916 орыс; Перовск уезінде – 130269 қазақ, 1450 сарт, 1165 орыс тіркелген. Статистар Сырдария облысының 1906 жылғы шаруашылық типіне берген анықтамасында: «көшпелі мал шаруашылығы Перовск және Қазалы уездерінде ерекше сақталып отыр, қалған уездерде көшпелілер үлесі жыл сайын азаюда», – деген [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1906 год, 1907, с. 4]. Көшпелілер мен отырықшылардың арасалмағы ауыл тұрғындарынан ажыратылады, қала тұрғындарын отырықшылар құрағаны белгілі [Қосымша Б, Кесте Б5-Б6].

Қала тұрғындарының демографиясына келетін болсақ, 1906 жылы Перовск қаласында ерлер – 3897, әйелдер – 3253, барлығы – 7150 адам, соның ішінде қазақтар саны ерлер – 1821, әйел – 1092, барлығы – 2913 қазақ. Ал, Қазалы қаласында ерлер – 6085, әйелдер – 4943, барлығы – 11028 адам, соның ішінде қазақтар саны ерлер – 3780, әйелдер – 2765, барлығы – 6545 қазақ. Екі қаланы қосқанда 1906 жылы Сыр

өңірінде 9458 қазақ қалада, қалғандары яғни 180872 қазақ ауылдық жерде тұрған [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1906 год, 1907, приложение III].

1908 жылы Сырдария облысы бойынша қала тұрғындарының саны 262786 адам болып үлестік салмағы 15%-ды құраса, соның 7765 адамы Перовск қаласында тұрған. Сырдария облысы бойынша жергілікті тұрғындар 95%-ды құраған [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г, 1909, с. 2]. Н. Гаврилов та Перовск қаласында 1908 жылы 7765 тұрғын болғанын айта отырып, қала тұрғындарының жартысын қазақтар, қалғанын орыс шаруалары мен мешандары құрады, тұрғын үй саны 1247 еді, – дейді [Гаврилов, 1911, с. 278].

Кестеде көрсетілгендей 1908 жылы Перовск қаласында 7765 тұрғын, ал жалпы уезде 179800 көшпелі қазақ (ерлер – 94200, әйелдер – 85600) болған. Сырдария облысы бойынша басқа уездермен салыстырып қарайтын болсақ, Перовск уезі халқының саны жағынан 2-орынды иеленген. Кестеден байқағанымыз Перовск қаласын қоспағанда Перовск уезінде қазақтар саны 99,4%-ды, ал орыстар 0,6%-ды құрайды. Перовск уезінде қазақтар тұрғындардың негізгі денін құраған. Перовск уезіндегі 1009 орыс 214 шаңырақты құрап, 4 селениеде орналасқан. Яғни, 1908 жылы Перовск уезінде 20 болыс, 162 ауыл, 27 224 шаруашылық; халық саны жағынан Перовск уезінде 1908 жылы 159 599 қазақ, 1009 орыс, барлығы – 167364 адам болған (ерлер – 88743, әйелдер – 78621) [Гаврилов, 1911, с. 278-279].

Жоғарыдағы кестеде көрсетілген мәліметті негізге алсақ 1908 жылы Қазалы қаласындағы қазақтар саны 7141 болса, 1909 жылы Қазалы қаласындағы қазақтар саны 4170 адам болып, 2971 адамға кеміген, ал 1910 жылы қала қазақтары 3774 болып, 396 адамға кеміген. Қазалы қаласында қазақтар санының кемуі Қазалыға басқа ұлт өкілдерінің көптеп келуі, сауда пункттерінің ашылуы, қаладан ауылға көшу процесінің – рурбанизацияның болуы әсер еткен.

1908 жылғы демографиялық көрсеткіш мәліметтерін Сырдария облыстық статистикалық комитеті шығарған «Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г.» атты еңбек пен Н. Гавриловтың осы жылғы санақ нәтижесіне сүйеніп жазған «Переселенческое дело в Туркестанском крае» атты еңбектерін негізге ала отырып жаздық. Осы екі еңбек бір комитет зерттеуінің нәтижесінде жазылса да цифрлық мәліметтер арасында айырмашылық бар, яғни Сыр бойы тұрғындарының демографиясы жайында деректердегі сандық көрсеткіштер әр түрлі. Мысалы, Н. Гавриловтың 1908 жылы Статистикалық комитет жүргізген деректі негізге ала отырып жазылған «Переселенческое дело в Туркестанском крае» атты еңбекте Перовск уезінде 166364 адам, 1 кв. верста жерге халық тығыздығы 1,75 адамнан келеді деп көрсете отырып, сол бетте халықтың жыныстық құрамын сараптағанда Перовск уезінде барлығы 167364 адам болғанын көрсетсе [Гаврилов, 1911, с. 278]. «Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г.» атты еңбекте Перовск уезінде жалпы саны 167078 адам болған деп көрсетеді [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г, 1909, с. 2], яғни мәліметте 286 адамға айырмашылық бар.

Сырдария облысы бойынша халықтың табиғи өсімі, яғни бала туу көрсеткіші бойынша 1907 жылы 1906 жылмен салыстырғанда 2, 32%-ға, 1908 жылы 1907 жылмен салыстырғанда 1,11%-ға өсті [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г, 1909, с. 2].

4-кесте

1909 жылғы Сыр өңірі көшпелілері мен отырықшы ауылдарының басқа уездермен салыстырмалы көрсеткіші (шаңырақ саны есебі)

Уездер	Көшпелі ауыл	Отырықшы ауыл	Орыс аулы	Көшпелі	Отырықшы	Орыс	Барлығы
Перовск	164	-	4	27638	-	261	27899
Қазалы	155	-	-	33141	-	-	33141
Ташкент	6	225	18	1921	53382	1303	56606
Шымкент	328	24	37	46602	9028	2279	57909
Әулиеата	227	5	32	47418	1674	2589	51681
Әмудария	122	23	-	25790	15264	-	41054
Барлығы	1002	277	91	182510	79348	6432	268290

4-кесте бойынша статистикалық комитеттің 1909 жылғы санақ дерегі бойынша Перовск уезінде 27899, ал Қазалы уезінде 33141 көшпелі шаңырақ болған [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1909 г, 1911, с. 14], яғни жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатындарды да қоса көшпелі шаңырақ деп көрсеткен. Бұл деректе Сыр өңірінде таза отырықшылықты кәсіп еткен қазақ шаруашылығы болмағандығын дәлелдейді.

1910 жылғы статистикалық партия жүргізген ауылшаруашылығы санақ есебі бойынша 1910 жылы Перовск уезінде 310 ауыл, 23689 шаңырақ, 78534 ер, 68 960 әйел, барлығы 147494 адам болған [МКЗ..., 1912, с. 18] 1910 жылы Перовск уезінің жер көлемі 64814 кв. верста жерді қамтып, халықтың тығыздығы 1 кв. верста жерге 2,3 адамнан келген. 1910 жылғы қатысты статистикалық деректі Сырдария облыстық статистикалық комитетінің еңбектері толықтыра түседі, осы комитет мәліметіне сүйенетін болсақ Перовск қаласында барлығы 11531 адам, соның ішінде қазақтар – 2865, қалғаны басқа ұлт өкілдері [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 год, 1912, приложение 75]. Бұл мәліметтерден шығатын қорытынды басқа ұлт өкілдерінің шоғырлануы тек қалалық жерге немесе арнайы құрылған поселкелерге ғана тән болды.

1910 жылы Сырдария облысы уездерінде барлығы 269785 шаруашылық ауыл, ондағы адам саны 1592197 адам болған. Перовск және Қазалы уездерін қоса есептегенде 1897 жылы 54586 шаңырақ болса, 1910 жылы 65856 шаңырақ болған. Көршілес Шымкент уезімен салыстыратын болсақ, онда 1897 жылы 41406, ал 1910 жылы 58011 шаңырақ болып, осы аралықта 16405 шаңыраққа, яғни 39,4%-ға өскен, онда бір отбасына орташа есеппен 6,3 адамнан келген [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 год, 1912, с. 16-18]. 1910 жылы 1897 жылғы санақпен салыстырғанда Перовск уезінде халық саны 5789 шаңырақ, 34222 адамға, яғни 26,6%-ға, ал Қазалы уезінде 33555 шаңырақ, 70510 адамға, яғни 53,3%-ға өскен. Соның ішінде 1910 жылы қала тұрғындарының арасында қазақтар саны Перовск қаласы бойынша 2865 (ерлер – 1642, әйелдер – 1223), Қазалы қаласы бойынша 3774 (ерлер – 2056, әйелдер – 1718) болған [Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 год, 1912, 18].

1910 жылғы көктем мен күзде жүргізілген ауыл шаруашылығының санағы мәліметтеріне көңіл аударатын болсақ, статистар Перовск уезінде сол кезде қыстауда болған нақты 310 шаруашылық ауылды, соның ішінде 23689 шаңырақты, соның ішінде 9195 көшпелі, 14494 отырықшы шаңырақты есепке алып, қазақтардан 78534 ер, 68960 әйел, барлығы 147494 адам болғандығын көрсеткен [МКЗ..., 1912, с. 18, Групповые таблицы, 34]. Статистар 191 шаңырақтың қыстауда болмауы себепті есепке алынбағанын жасырмаған, МКЗ-ның «Общий очерк киргизского хозяйства» бөлімінде: осы 191 шаңырақты қоса есептегенде шамамен Перовск уезінде 23880 қазақ шаңырағы, онда ерлер – 79164, әйелдер – 69514, барлығы 148678 адам болар еді, – деп көрсеткен [МКЗ..., 1912, с. 18]. Бұл екі санақ бір жылдың мәліметін берсе де екі түрлі сандық мәлімет көрсетілуінің себебі, ауыл тұрғындарының мерзімдік жайылымдарда болуы, ішкі миграцияның қарқынды орын алуы себепті болды.

5-кесте

1911 жылғы Сыр өңіріндегі көшпелі мен отырықшылардың арасалмағы (шаңырақ саны есебімен)

Уезд	Болыс	Ауыл	Көшпелі шаңырақ	Отырықшы шаңырақ	Орыс ауылы	Орыс шаңырағы	Барлығы
Перовск	20	167	19240	8430	4	275	27945
Қазалы	18	158	22660	9335	-	-	31995

5-кестеде көрсетіп отырған мәлімет Сырдың төменгі ағысындағы тайпаларының көшпелі мал шаруашылығын негізгі кәсіп еткендерін тағы бір дәлелдей түседі [Обзор Сыр-Дарьинской Области за 1911 г, 1913, с. 15].

6-кесте

1911 жылғы Перовск уезі Перовск учаскесіндегі көшпелілер мен отырықшылар (шаңырақ саны есебімен) [291, приложение, 76-83]

Болыс	Ауыл	Көшпелі	Отырықшы	Барлығы
Царская	10	1214	408	1622
Кентүп	7	744	582	1326
Көткеншек	7	1782	729	2511
Аламесек	6	609	304	904
Шаған	7	758	518	1276
Қысбөгет	12	981	409	1390
Қостам	7	707	443	1150
Қаракөл-Қуандария	6	489	329	818
Айнакөл	8	889	578	1467
Қараөзек	8	969	119	1088

Маслов	6	793	228	1021
Байзақ	7	862	230	1092
Аламесек базары		-	15 – қазақ ш. 5- татар ш. 20 – сарт ш.	15
Александровск селосы		-	21 – орыс ш.	
Ново-Астрахан селосы		-	21 – орыс ш.	
Барлығы		10788	4959	15747

7-кесте

**1911 жылғы Перовск уезі Жөлек участогіндегі көшпелілер мен отырықшылар
(шаңырақ саны есебімен)**

Болыс	Ауыл	Көшпелі	Отырықшы	Барлығы
Скобелев	9	1452	-	1452
Телікөл	4	700	3 – орыс ш.	700
Головачев	8	645	981	1635
Приречная	12	1742	-	1742
Жөлек	9	1624	-	1624
Жаңақорған	6	1060	17	1077
Гродеков	11	811	760	1571
Скобелево селосы		15	82 (орыс, қазақ, парсы)	15
Жөлек селосы		-	70	70
Барлығы участокте		8452	3471	11923
Барлығы		19240	8430	27670

8-кесте

1911 жылғы Қазалы уезі Қазалы участогы бойынша көшпелілер мен отырықшылар (шаңырақ саны есебімен) [291, приложение, 86-104]

Болыс	Ауыл	Көшпелі	Отырықшы	Барлығы
Актоған	10	822	922	1744
Ақтөбе	12	567	1471	2038
Ақшатау	7	984	1080	2064
Қостам	9	1484	560	2044
Сарытоғай	9	1221	300	1521
Қаракөл	12	1909	327	2236
Райым	4	967	-	967
Шебенді	11	2085	322	2407
Қалымбас	9	1705	-	1705
Мақбал	7	927	324	1251
Барлығы		12671	5306	17977

9-кесте

**1911 жылғы Қазалы уезі Қармақшы участогы бойынша көшпелілер мен отырықшылар
(шаңырақ саны есебімен)**

Болыс	Ауыл	Көшпелі	Отырықшы	Барлығы
Қармақшы	12	2064	226	2290
Жамансыр	10	1006	660	1666
Қуандария	11	1125	1151	2276
Аққыр	9	1119	646	1765
Құрғаншы	5	840	160	1000
Қарабастоғай	6	1122	393	1515
Заңғар	7	1281	523	1804
Барлығы уч.-те		9989	4209	14018
Барлығы уезде		22660	9335	31995

Түркістан Статистикалық комитеті 1911 жылғы зерттеуінде отырықшы қазақ шаңырағы деп шартты түрде өз болыстары төңірегінде көшіп қонатындарды да айтқан. Ал, МКЗ-да берілген ауыл шаруашылығы санағы бойынша 1911 жылы Қазалы уезінде 24223 қазақ шаңырағының 42,86%-ы көшпелі, 57,14%-ы отырықшы халықты құраған [МКЗ..., 1913]. Қазалы көшпелілерінің саны көрші Перовск уезімен салыстырғанда басым болды. Перовск уезінде 1910 жылы халықтың 38,8%-ы көшпелі болатын [МКЗ..., 1912. Групповые таблицы, 34].

Тарихи демография ғылымында қалыптасқан жүйе бойынша халықтың жастық және жыныстық құрамын анықтаудың маңызы зор. Біз зерттеп отырған кезеңде екі уезде де ерлердің саны әйелдердің санынан басым болған. Бұл мәліметтің қазіргі таңда демографиялық диспропорция орын алып, керісінше әйелдердің саны ерлерден басым болып отырғаны репрессия, Ұлы Отан соғысы сияқты XX ғасырдағы саяси оқиғалардан туындаған үдеріс екенін дәлелдейді. Қоныс аудару, Азамат соғысы, ашаршылық әсерінен болған кері демографиялық процестер Сыр өңірінен де байқалды, мысалы, Сыр өңірінен 1906 жылы тіркеуге алынған 340050 адамнан, 1920 жылы 189481 адам қалып, 14 жылда 150569 адамға қысқарып кетті. Перовск уезінде 1906 жылы ерлер – 80801, әйелдер – 68919, барлығы – 149720 адам; 1907 ерлер – 80797, әйелдер – 72617, барлығы – 153414 адам; 1920 жылы ерлер – 52856, әйелдер – 49916, барлығы – 102772 адам; Қазалы уезінде – 1906 жылы ерлер – 102261, әйелдер – 88066, барлығы – 190330 адам; 1907 жылы ерлер – 103918, әйелдер – 89577, барлығы – 193495; 1912 жылы ерлер – 117467, әйелдер – 102865, барлығы – 220332 адам; 1920 жылы ерлер – 43565, әйелдер – 43144, барлығы – 86709 адам болған.

И.И. Зарубин бойынша 1917 жылы Перовск уезінде 151458, Қазалы уезінде 122644 қазақ тіркеуге алынған [Зарубин, 1925, с. 11].

1920 жылы Перовск уезі бойынша қала халқы – 9994, ауыл халқы – 92778, барлығы уезде – 102772, ал Қазалы уезі бойынша қала халқы – 17506, ауыл халқы – 69203, барлығы уезде 86709 адам болған, соның ішінде қазақтар саны Перовск уезінде – 92740, Қазалы уезінде – 73436 болған [Отчет о деятельности совета..., 1922, с.47; Материалы Всероссийских переписей 1920 года, 1923, с.30, 48]. Көшпеліліктің жалғасуы себепті 1920 санақ кезінде Қазалы уезінде 2061, Перовск уезінде 1841 адам болмаған [Материалы Всероссийских переписей 1920 года, 1923, приложение, 22, 31]. Перовск уезінің 9,7%-ын қала, 90,3 %-ын ауыл тұрғындары, ал Қазалы уезі тұрғындарының 20,2%-ын қала, 79,8%-ын ауыл тұрғындары құрады [Отчет о деятельности совета..., 1922, с. 49]. Сырдария облысында 1897 жылғы санақпен салыстырғанда 1920 жылы қала тұрғындарының саны 52 %-ға артса, тек Ақмешітте қала тұрғындарының саны 87%-ға артқан, Қазалы қаласы тұрғындарының Жаңа Қазалыға қоныс аударуы басым болып, ішкі миграция қарқындауы орын алды [Қосымша Б, Кесте Б11-Б12].

1920 жылы Перовск уезінің жер көлемі 82720 кв. верста, 1 кв. верста жерге халықтың қоныстану тығыздығы 1,2 адамнан, ал Қазалы уезінің жер көлемі 86688 кв. верста, 1 кв. верстаға халық тығыздығы 1 адамнан келген [Отчет о деятельности совета..., 1922, с. 48].

Перовск уезінде 1920 жылы – 3448, 1922 жылы – 3436 шаруашылық ауыл, ал Қазалы уезінде 1920 жылы – 3338, 1922 жылы – 3339 шаруашылық ауыл [Отчет о деятельности совета..., 1922, с.64], ал, 1926 жылғы санақта Қызылорда уезінде – 171 ауыл, Қазалы уезінде – 46 ауыл тіркеуге алынған [Всесоюзная перепись населения 1926 года, 1928, с. 7].

1920 жылы Сыр өңірінде қала халқының саны артқанымен, Перовск пен Қазалы уезін қоса есептегенде 1917 жылмен салыстырғанда 1920 жылғы санақ нәтижесі бойынша екі уезді қоса есептегенде адам саны 25%-ға кеміп кеткен [Отчет о деятельности совета..., 1922, с. 44]. Азамат соғысынан кейін орын алған аштық пен эпидемия бұл өңірде де орын алып халықтың жалпы санының кемуіне айтарлықтай әсер еткен. 1926 жылғы санақ бойынша Қызылорда уезінде барлығы 22504 шаңырақта – 114030 адам, соның ішінде ауыл халқы – 113183 адам, Қазалы уезі бойынша барлығы 26480 шаңырақта – 139691 адам, соның ішінде ауыл халқы – 127332 адам болған [Всесоюзная перепись населения 1926 года, 1928, с. 7]. 1920 жылғы санақта Перовск, Қазалы уездері көшпелі аудан ретінде қаралып, тек Перовск уезінен 88756 адамды көшпелілер ретінде қарастырған [Крямечев, 1924, с. 27-30].

Жоғарыда көрсетілген демографиялық, статистикалық мәліметтер Перовск және Қазалы уездерінде XIX ғасырдың екінші жартысында көшпелі мал шаруашылығы басым болса, 1910 жылдары отырықшы мал шаруашылығы басым бола бастағанын дәлелдейді. Тұрғындар саны мерзімдік қоныстарға көшіп-қонудың болуына байланысты өзгеріп отырды, қыста Сыр бойына Ырғыз, Торғай көшпелілерінің келуіне байланысты да тұрғындар саны өскен. Санақ көктем, күз айларында ғана жүргізілді, көшпелі ауыл тұрғындары бұл кезеңде уезде толық болмаған, шалғай ауылдар мәліметін статистар санақ жүргізген ауылдарынан сұрап жазған кездері де болған, қазіргі демограф-ғалымдардың дәлелдеуінше біз зерттеп отырған кезеңдегі санақ мәліметі нақты көрсеткіштен 10%-ға төмен.

Әдебиеттер

- Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Отдельный оттиск из «Живой старины», Вып III и IV, 1896 г. СПб.: Типография С.Н.Худекова, 1897. 182 с.
- Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных киргиз мусульманах. СПб., 1887. 56 с.
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Центральное статистическое управления СССР. Отдел переписи. Том VIII. Казахская АССР. Народность. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. 193 с. + 5 лист карта.
- Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (Области Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская). СПб, 1911. 335 с.
- Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (Области Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская). СПб, 1911. 335 с.
- География Туркестанского края. Родиноведение. Сост. Н.В. Остроумов. СПб., 1856. 67 с.
- Зарубин И.И. Список народностей Туркестанского края. Л.: Издательство РАН, 1925. 25 с.
- Казалинское уездное управление Министерства Внутренних дел г. Казалинска // КРОММ. 267-қор, 1-тізбе, 227-іс. 107 п.
- Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Издательство Наука, 1964. 572 с.
- Карта коренных областей Туркестана: Сыр-Дарьинской, Самаркандской, Ферганской с Закаспийской и Семиреченской областями – №35 карта; Карта промыслов Азиатской России – №47 карта; Картограммы по земельному хозяйству Азиатской России – №48-61 карты. // В кн: Атлас Азиатской России. Издание переселенческого управления. СПб.: Товарищество «А.Ф. Маркс», 1914.
- Крямечев М.А. Дисперсия коэффициента детей школьного возраста кочевого и оседлого населения Туркестана. Котта-Курганский и Перовский уезды /РСФСР. Центральное статистическое управление Туркестанской Республики. Ташкент: Изд. ЦСУ Турк. Республики. 1924. 30 с.
- Макшеев А.И Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. СПб., 1868. 60 с. (Переплетено 1884 г.).
- Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Издательство Туркестанского статистического комитета. Вып. 1. Под ред. Н.А.Маева. СПб.: Типография Ф.Михьева, 1872. 237 с.
- Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ч.1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. СПб.: Тип. Э. Веймера, 1865. – 288 с.+ 12 л карта + табл.
- МКЗ. Сыр-Дарьинская область. Казалинский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. Ташкент: Типо-литография В.М. Ильина, 1913. – 148 с. + приложение 1-17., табл 1+221 + карта 1 лист. (383 с).
- МКЗ. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1912. -190 с + приложение 32 с.+ табл. 127 с. + 45 с. + карта 3 лист. (394 с).
- Неуструев С.С. Зона южной полупустыни. Перовский уезд Сырдаринской области // Предварительный отчет об организации и исполнении работ по исследованию почв Азиатской России в 1910 года. Переселенческое Управление Главного управления землеустройства и земледелия. СПб.: Типография Ю.Н. Эрлих, 1911. 122 с.
- Обзор Сыр-Дарьинской области за 1892 г. Приложение к Всепод-данейшему отчету Военного губернатора. Ташкент: Типо-Литография С.П.Петухова, 1894 – 194 с. + 7 с. таблица.
- Обзор Сыр-Дарьинской области за 1895 год. Приложение к Все-подданейшему отчету военного губернатора. Ташкент: Типолитография торгового дома «О И Г. Бр. Каменского», 1897. 327 с + приложение.
- Обзор Сыр-Дарьинской области за 1906 год. Ташкент: Типолитография ВАС. Меф.Ильина, 1907. 287 с. + приложение I+LXV.
- Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1909. 69 с. + приложение I-XXX.
- Обзор Сыр-Дарьинской области за 1909 г. Ташкент: Типография при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1911. 165 с. + приложение I-XXVII.
- Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 год. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического комитета. Ташкент: Электро-типография при канцелярии Туркестанского генерал-губернатора, 1912., 192 с. + приложение I-XXXIII.
- Обзор Сыр-Дарьинской Области за 1911 г. Издание Сыр-Дарьинского Областного Статистического Комитета. Ташкент: Типолитография В.М.Ильина, 1913. – 182 с. + приложение I-XXVIII табл, 1-116 лист.
- Обзор Сыр-Дарьинской области. Приложение к всеподданейшему отчету военного губернатора области за 1886 г. Ташкент: Типолитография С.И.Лахтина, 1888. 385 с.
- Отчет о деятельности совета народных комиссаров и экономического совета Туркестанской Республики на 1-е октября 1922 г. Составлено Центральным Статистическом Управлением Туркестанской Республики. Под ред Д.П.Красновского. – Ташкент: Издания ТЭС, 1922. 496 с.
- Смирнов Е. Сырдаринская область. Описание, составленное по официальным источникам. СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1887. 356 с.
- Управление киргизами Сыр-Дарьинской линии // КРОММ. 383-қор, 1 тізбе, 45 іс, – 131 п.

HISTORICAL DEMOGRAPHY OF THE SYRDARYA REGION KAZAKHS: THE DIVERGENCE OF NOMADS AND SEDENTARY (THE LATE XIX – THE EARLY XX CENTURY)

A group of data related to the historical demography of the Kazakhs of the Syrdarya regions consists of records of statistical committees, census books, and works on the results of the census.

The activities of the statistical committees and statistical parties that operated in the 19th century and at the beginning of the 20th century were largely connected with the colonial policy of the tsarist government. One of their main tasks, along with finding suitable lands for the settlement of Russian peasants, was aimed at strengthening the power of the royal government in the places of government. In determining the problem of historical demography of the Kazakhs of the Syrdarya regions, the results of the census conducted based on primary agriculture were used. The agricultural census was conducted in Perovsky uyezd in the early spring and late autumn of 1910 during the wintering of nomads under the leadership of P. Skriplov, in which I.I. Rylov, V.A. Yakimansky, I.E. Suslov, P.I. Putilov, and E.E. Yashlov took part. In the Kazalinsky district, the census was conducted in 1911 led by the statistician I. Rylov. Statistical data serve as a basis for clarifying the ratio of Kazakhs engaged in nomadic cattle breeding and sedentary cattle breeding during the study period. Census books also provide information about the tribal composition of local Kazakhs, periodic migrations, migration directions.

The article was written under the project no. AP08856696: “Ethnographic and geoarchaeological study of agricultural and pastoral landscapes in the desert deltas of Kazakhstan: historical phases of development and desolation”.

Р.Н. Шойбеков

*ҚР Мемлекеттік Орталық музейі,
Алматы қ., Қазақстан
csnrk1986@mail.ru*

ҚҰСТАР ӘЛЕМІМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЛЫПТАСҚАН КЕЙБІР БЕЙНЕЛІ СӨЗ ОРАМДАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ*

Тілімізде қазақ жерінде тіршілік ететін құстарға байланысты қалыптасқан бейнелі сөз орамдары (фразеологизмдер) аз емес. Олардың бір тобы етін жеуге болатын адал құстарға қатысты болып келеді. Құстарға байланысты пайда болған фразеологизмдердің лингвомәдени мазмұнына барлау жасағанда құстардың тіршілігіндегі ерекшеліктер, олардың «мінез-құлқы», сыртқы ортамен қарым-қатынасы және т.б. қырлары айқындала түседі.

Көгілдір қара түсті, дене тұрқы үйректей ғана, салмағы жарты килограммнан бір килограммға дейін болатын кішкентай құс *қасқалдақ* деп аталады. Қасқалдақтың түсі біркелкі қара, ал мандайы қасқа болып келеді. Кейбір зерттеушілердің атап көрсеткеніндей құс атауы осындай белгісіне байланысты қойылған (Қыдырбаев, Бекенов, 1977, 96).

Қасқалдақ жағасында қамыс, құрақ өскен қопалы көлдерде, өзен бойларында топ-тобымен мекендейді. Олар су өсімдіктерімен және ұсақ жәндіктермен қоректенеді. Салқын түскенде оңтүстіктегі жылы жаққа барып қыстап, көктемде сәуір, мамыр айларында қайта оралып, су бойындағы қамыс-құрақ, қоға және т.б. өсімдіктер арасына ұя салып, бірнешеуі топтасып тіршілік ете бастайды. Жұптасар алдында қасқалдақтар ерекше дауыстар шығарып, бір-бірін қуып, су бетін сабалап ойнайды. Осындай ойын біткен соң қоразы мен мекені қамыс, құрақтан ұя жасап, жұптасып тіршілік етуге кіріседі. Мекені 15-ке дейін жұмыртқа табады. Жұмыртқаны мекені мен қоразы кезектесіп басады. 22 күннен кейін жұмыртқадан балапан шығады. Шыққан балапандар енесінің соңынан жүзіп кете береді. Балапандар тез өсіп, күз түсе көл бетінде үлкен топ құрады. Қасқалдақтар жылдам жүзеді де қанатымен су сабалап, су бетімен жүгіре жөнеледі. Өздеріне қауіпті жағдайды сезген заматта тез сүңгіп қамыс, қоға арасына кіріп жоқ болып кетеді. қасқалдақ ұшқыр және өте сақ құс. Оның осы қасиетіне байланысты ел ішінде «жігіттің ойнақтайды бас бармағы, үйректің атқызбайды қасқалдағы» тәрізді өлең жолдары сақталған.

Тілімізде *тырнақалды, орақ тұмсық, қаздың түйе тіркеуі, тырнадай тізілу, сарыауыз, темір қанат* және т.б. бейнелі сөздер мен сөз тіркестерінің құстар әлеміне байланысты қалыптасқаны белгілі. Осы тәрізді бейнелі сөз орамдарына ұя *бұзбас* («тірі жанға қиянаты жоқ, жуас адам»), ұя *бұзар* («отбасының шырқын бұзған, ынтымағын келтірген, бір нәрсенің негізін жойған (адам) деген

* Мақала ЖТН: BR08555303. «Лингвомәдени сөздік: этносемантикалық талдау» атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында жазылды.

мағынада) фразеологизмдерін жатқызуға болады. Олардың шығу төркіні аңшылыққа қатысты жазылған кейбір еңбектерде кездеседі*.

Ұя бұзар. Бұл тіркес о баста құстардың ұя салу кезіндегі іс-әрекетіне және қайсыбір құстардың бөтен ұяны «зорлықпен» иемденуіне байланысты қалыптасса керек. Аталмыш фразеологизмнің қасқалдақтар өміріне де қатысы барлығын төменде келтіріліп отырған деректен байқау қиын емес.

«Жағада бір мезгіл дамылдап, көлдің жиегіне жақын салындыға телміре қарап қалған шақта бір қызық көрініске тап болдық. Қамыстың ішіне қарай сұғынған тұсында қасқалдақтың ұябасары болуға тиіс, салындының үстіне ұя салу қамында. Маңайында болып жатқан санқилы құбылысқа оның қатысы жоқтай өзімен-өзі, түртіншектеп дамылсыз, тынымсыз қимылдайды. Қамыстың шашақ басы ма, қоғаның ұлпасы ма әйтеуір әлденені таңдағыштап, тапқанын болашақ ұя орнына өзінше рет-ретімен салатын тәрізді. Оның қимылынан қарбалас істі, таянып қалған тығыз шаруаның қамын сезгендейсін.

Оның алаңсыз жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін өз мекен-жайын, ұрпақ өргізер жұртын күзеткендей еркек қасқалдақ тұр. Шегара күзетіндегі солдаттай салдың шетінде жан-жағына қарап қояды. Осынау қасқайып тұрған қалпын адамға теңесек, өз ошағының басын, өз семьясын қорғап тұрған бір мақтанш сезім бар дерлік. Немесе жаңа ғана қосылған қосағы үшін қуанышы бар сияқты. Мойнын созып, олай-бұлай қарап қояды.

Оның «қырағы күзеті» тегін емес екен. Жаңа «семьяның» тіршілік қарекетін қалтқысыз бағып отырған біздің көзіміз олардың «тәртіпсіз» көршісіне түсті. Қамыстың арасымен ұры итке ұқсап, мойнын төмен салып жіберіп, ақырын, білдірмей жүзіп келе жатқан көршілес еркек қасқалдақ жақындап қалыпты. Оның бағыты – әлгі ұя салып сипандап жүрген ұябасар. Қанша жасырынып, қамыс арасын паналай жылжығанмен күзеттегі еркек қасқалдақ оны байқап қалды. Сол-ақ екен ол өзінің бақталас, «ұятсыз» көршісіне айбат шеге барқылдап, сал қамысты аяғымен тарс-тарс соға бастады. Оның сартылдата соққан даусы жиекте отырған бізге анық естіледі.

Ұя бұзар көрші қанша жылпос болса да кәдуілгідей тайсалып, жасқана кейін шегінеді. Тағы да бір кеудемсоқ қасқой көрші басқа жағынан келіп қалмас па екен дегендей ұя иесі қасқалдақ жан-жағына қарай бастап еді, әлгі көрсеқызар көрші қайтадан ұрлана жылжуға айналды. Әлгі айбат шегу бұрынғыдан да бетер қаһарлана қайталанды. Бұл жолы маған ол боксерлердің қарсыласына шабуыл жасар алдындағы басын қылқандатып алдамшы қимыл жасағандай көрініс танытты. Өйткені ол еркек қасқалдақ та мойнын иілдіре басын оңға-солға қылқандатып, қанатын қомдана ілгері өңмендегені әлгі салыстырмалы көріністі ойлатқандай еді. Қарсыласын тағы да шегіндірді.

Ойына арамдық кірген жан не мақсатына жетпей қоймайды немесе бір үлкен тойтарыс, қақтығыссыз кейін қайтпайды. Бұзық, көргенсіз де сондай өлермен болып шықты. Жасқанып кейін шегінгенмен көрші ұябасарды айналдыру ниетінен қайтатын емес, иесі табанымен салды қанша сабалап тарсылдатса да, күдер үзіп кетіп қалмай айналсоқтай берді.

Соны анық сезді ме, әлде шыдамы бітті ме, ұябасардың сыңары салды соңғы рет шапақтай соғып-соғып қалды да суға қарғып түсіп тура жекпе-жекке ұмтылды. Сол батыл қимылына қоса даусы да қатты шыққан еді, не де болса тайынбас жұлқысуға беттегені анық. Бірақ әрбір тәртіп бұзар жанның тайсақ болатынындай көрші қасқалдақ зытып берді.

Құстардың табиғатында да үлкен заңдылық бар. Құс түрлерінің тоқсан екі проценті мәңгіге бір-ақ жұптасады. Ұя салар алдында әлі бойдақ жас құстардың парлану, қосақтану күйі ойналып жатқан кезеңде ғана еркектерінің күш сынасу, жұптанар «жұбайы» үшін қақтығысулары болады. Ал ұя салу қамы басталысымен әр қосақ өзді-өзінің болашақ ұрпақ өргізу қамына кірісіп, өзгені мүлде ұмытады.

Әлгі қашып құтылған «сері» қасқалдақ не жұбын таба алмай қалған немесе серігін бір мерген атып алған, әйтеуір, жалғыз қалған болуы ықтимал. Болмаса құстардың табиғи заңын бұзбаса керек еді. Дегенмен, қазақта «ұя бұзар» деген сұсты сөз бар. Осы сөздің төркінінде бір шындық жоқ па екен? Құстар арасындағы әлгіге ұқсас бір заңбұзар әумесерлерін адамдар байқап барып, осы сөзді шығарды ма? Табиғаттан көп ғибрат алғыш жандар бұл сөзді адамдар өміріне дәл де, бейнелі де пайдаланыпты. Әлгі көріністі адамдар өміріне дәл де, бейнелі де пайдаланыпты. Әлгі көріністі адамдар өмірімен шарбыстырып отырып, біз «ұят қой, біреулердің жарасып кеткен жұбын бұздан өткен ерсілік бар ма?» дейміз. Сондықтан да анау сері қасқалдақ айқасқа түспей, одан да қашқанды жөн көрді-ау деймін.

Жолдастардың бұл көріністен шет қалғаны жоқ. Біразы мына үш үйректің көз көріп отырған көрінісіне мәз болулы. Біразы әлгіндей философияға беріліпті. Әйтеуір табиғаттан адамның аңғарары көп екені дәлелденулі...» (Тәукенов, 1991, 178-179).

Қасқалдақтың қанындай. Ертеректе қасқалдақтың қаны көкжөтел ауруымен ауырған адамға ем болады деп түсінген. Алайда, кейбір мәліметтерге қарағанда, «қасқалдақты бес жерден бауыздаса да толық бір тамшы қан шықпайтынын ел айтады. Айтушылардың сөзіне қарағанда қасқалдақтың қанының дәрілік қуаты күшті болатын көрінеді» (Қайдар, 2013, 419).

Қасқалдақ қанының осындай тым мардымсыз болуына орай іздегенде табыла қоймайтын, табылса да тым аз, сонымен бірге өте тапшы, қымбат, таңсық нәрсені сипаттау үшін *қасқалдақтың қанындай* тәрізді бейнелі сөз орамы қалыптасқан.

Ұлы тауға шықтың ба, ұлар етін жедің бе? Денесі тауыққа, қырғауылға ұқсас, шағын тау құсы *ұлар* деп аталады. Алтай мен Алатауда мекендейді. Дене мүшелері, қауырсын – жүні әр түсті болып келеді: *«Арқасы көкшіл сұр теңбілді. Тамағы ақ, құрсағы қара, төбесінде қара теңбілді ақшыл жолағы бар. Тұмсығы жасыл, көзі сұр, жіліңшігі қызыл түсті. Қораздары мен мекиендерінің бір-бірінен айырмашылығы жоққа тән, тек соңғыларының дене мөлшері аздап кіші және аяғында тепкісі болмайды»* (Қазақстан Ұлттық энциклопедия, 2007). Ұлар ұзаққа және биікке ұша алмайды, жер сабалап барып ұшады немесе жоғары шығып алып, беткеймен сырғанаған тәрізді болып ұшады. Сондықтан да ол мекен ауыстыра бермейтін отырықшы құсқа жатады, тек жыл маусымына байланысты жазда неғұрлым биікке (таутеке мен арқарлар жүретін жерлерге) шығып, қысқа қарай таудан төмен түсіп, топтанып тіршілік етеді. Ұясын шөп арасына, арша бұтақтарының арасына салады.

Ұлар жылдың барлық маусымында тауешкілерге жақын жүріп, таудың *ұларшөп, көкнар, қоңырбас* деп аталатын және т.б. шөптерді жейді, арша мен шыршалардың бұталары мен тұқымын қорек етеді. Осыған орай мынадай этнографиялық деректі келтіре кетуге болады:

– *«Атам жерге қайта еңкейді де, жуалдыз іздегендей қалың шөптің арасына қол жүгіртіп: «қияқ, көде, ақбас, жуа, кекіребас...», – деп маған беймәлім шөптердің атын атай бастады. Әлден уақыттан кейін: – Оу, мынау көкнар ғой, бұл шөпті ұлар құстың балапандары сүйіп жейді. Мен ана бір жылы бір қанаты топшысынан шыққан ұларды ұстап, үйге апарып асырағам. Шыққан жерін орнына салып, қаздың майымен сылағам. Көкнарға құмар екенін содан білемін. Бірақ оның төменде өмір сүре алмасына көзім жеткесін, қыстың көзі болса да, мекеніне әкеліп тастағанмын.*

– *Сонда бұлар қыста қайтіп жан сақтайды?*

– *Е, балам, жомарт табиғат бұларды қай кезде де құрқол тастамайды. Қыста арша-шыршалардың тұқымы мен мәңгі көгеріп тұратын бұталарын қорек етеді. Бірді айтып, бірге кеттік-ау. Ұларшөп деген осы болады, – деп атам басы күлтеленіп, қоңыр тартқан тырбық шөпті көрсетті. – Басына қарап мұны «қоңырбас» деп те атайды...*

Екеуміз де жоғары қарадық. – Әне, қарашы, бір топ ұлар сол жерден көтеріліп кетті. Бұл, ұлар деген, жаңа айттым ғой, құс біткеннің сағы. Қысы-жазы тауешкілерге жақын жүреді. Себебі қыста солардың тебіндеп, тұяғымен аршыған жерлерінен қажет қоректерін тауып жейді. Ал, жазда тауешкілердің сақтығын пайдаланады. Олар жауын алыстан сезеді де, қашады. Сол кезде ұларлар да қуыс-қуысқа кіріп жоқ болады» (Ізбасаров, 1986, 34-36).

Ұлар жайылымға таңертең ерте және кешке шығады. Топтанып жайылады. Біреуі жан-жақты бақылап, қарауыл болып тұрады. Ұлар басқа құстарға қарағанда өте сақ. Қауіп-қатер байқалса, қарауылда тұрған ұлар ұлып қоя береді. Сол кезде шулаған дыбыс шығады. Дерек берушілердің айтуына қарағанда, шулаған дыбыс барлық ұлардың дыбыстауынан емес, қарауылда тұрған бір ғана ұлардың құбылтып ұлуынан пайда болады екен. Халық арасында *ұлардай шулады* деп қолданылатын бейнелі сөз орамы ұлар тіршілігінің осындай ерекшелігіне байланысты қалыптасқан. Ал, *таң алдында табысқан ұлардай* тәрізді фразеологизм ұлардың тіршілік қаракетіне өте ерте (таң біліне) кірісетінін меңзейді.

Халық арасында *Ұлытауға шықтың ба, ұлар етін жедің бе?* деген сөз сақталған. Осы уақытқа дейін бұл сөзді кейбіреулер Орталық Қазақстандағы Ұлытаумен байланыстырып, бір кездерде онда ұлар мекендеген болуы мүмкін деп санайды. Ал, шындығында, ұлар – биік тауда тіршілік ететін құс. Оған дәлел ретінде «өте биік асу, қиын асу» мағынасында сақталған *ұлар ұлыған асу* тәрізді бейнелі сөз орамын және «Бас кеткен. Ұлар жеткен» деген аңызды келтіруге болады. Қысқасы, ұлар адам аяғы жете бермейтін, жетсе де қиындықпен шығатын биік жерлерде мекендейді. Таудың төмендегі беткейлеріне уақытша түседі...

Ерте уақыттан бері ұлардың еті ауруға ем болады деп саналады. Алайда, оның етімен қандай ауруды емдегені туралы дерек мардымсыз. Кейбір этнографиялық деректерге қарағанда ұлар етін ашық жараға жаққан, ұлардың қиын шөппен араластырып, дәлірек айтқанда, қара андыздың тамырын, көде, беде, түйежоңышқа және ұларшөппен араластырып қызылмай болған жылқыны емдеген. Ондай жылқының қабынып кеткен өкпесі екі жарым айда тазарып, қондана бастаған...

Әдебиеттер

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 9-том. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 688 б.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік. Том 3. Табиғат. Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.

Қыдырбаев Х., Бекенов А. Қазақстанның хайуанаттар әлемі. Алматы: Қазақстан, 1977. – 152 б.

Тәуекенов Қ. Азулы арлан (Аңшылық күнделігі). Алматы: Жазушы, 1991. – 146 б.

Ізбасаров Т. Жұпар тышқан. Өңгімелер. Алматы: Жалын, 1986. – 44 б.

RELATED TO THE WORLD OF BIRDS LINGUISTIC AND CULTURAL SEMANTICS OF FIGURATIVE EXPRESSIONS

The article describes some species of waterfowl and mountain birds and their peculiarities on the basis of scientific and ethnographic data. It is said that as a result of long-term observation of the life of birds, people have gained practical knowledge about nature. On the basis of such practical knowledge it is revealed that a number of phraseologies in our language are formed in connection with the peculiarities of bird life.

Б.С. Қақабаев

ҚР Мемлекеттік Орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

bsmkk@mail.ru

ТЕРІ ӨНДЕУ ІСІ – ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ КӘСІПКЕРЛІГІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫНЫҢ БІРІ*

Қазақтың дәстүрлі тіршіліккамы жүйесінде теріден жасалған бұйымдар өте маңызды роль атқарды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақы ортада тері өңдеу – кәсіпкерліктің ертеден қалыптасқан дәстүрлі түрлерінің бірі болғаны белгілі. Қазақ шеберлері өңделген мал терісінен тұрмыстық бұйымдар, киім-кешек, шаруашылық құралдар жасайтын. Ат әбзелдері, ыдыс, қапшық – дорбалар, бау-шу сияқты шаруашылық және тұрмыстық бұйымдарды жасауға түрлі тәсілмен өңделген тері мен былғары өнімдері қолданылатын. Жүні қырқылмаған, иленген мал терілерінен ішік, тон сияқты сырт киімдермен қатар бас киімдер де тігілетін. Қазақтың кәсіпкер ишілері шаруашылық, тұрмыстық және нарықтық сұранысқа сай тері өнімдерінің көптеген түрлерін шығаратын (Маргулан, 1986-1990). Көршілес отырықшы халықтармен сауда-саттық қатынастарда малдың жүні мен тері өнімдері тауар айналымның негізгі түрлерінің бірі болды. Қазақ ишілерінің өндірген күдерінің сапасы жоғарғы дәрежеде болғандығы жайлы деректі XVI ғ. өмір сүрген Осман түрік тарихшысы Сейфи Челебидің «Тавварих» атты еңбегінен кездестіруге болады. Автор қазақ шеберлері өндірген күдеріден тігілген киім-кешекке өте жоғары баға беріп, Бұқар базарларында олардың бағасы жібек пен атластан тігілген қымбат киімдермен бірдей бағаланатынын жазады (Сейфи Челеби, Хроника.Тавварих). Орыс зерттеушісі Л. Меер «Аральская флотилия в отношении к Средне Азиатской торговле» атты еңбегінде кедендік материалдарды сараптау негізінде, Орта Азиядан әкелінді деген тері, былғарылардың басым көпшілігін қазақ ишілері өндіретіндігін жазады (Меер, 1862, с. 119). Қазақ шеберлерінің өндірістік көлемде тері өңдеп одан көптеген бұйымдар шығаратыны жайлы XIX ғ. бірінші жартысында Қазақстан мен Орталық Азияда зерттеулер жүргізген И.А. Парамонов, И. Краузе, М.И. Бродовский сынды авторлар жазады (Парамонов, 1872; Краузе, 1872; Бродовский, 1875).

Христофор Барданес қазақ жеріне 1771 жылы жасаған саяхаты жайындағы еңбегінде тері өңдеп, былғары жасаудың технологиялық тәсілдері жайлы көптеген деректер келтіреді. Автор қолданыс мақсатына қарай тері, былғарылардың әртүрлі болатындығын және оларды жасау тәсілдерінің де ерекшеліктері жайлы жазады. Мысалы Х. Барданес ұлтан жасауға арналған былғарымен саба, көнек сияқты ыдыс жасауға қолданылатын терілердің жасалу ерекшеліктері жайлы егжей-тегжейлі дерек береді (Барданес, 2007, с. 172). Аталған авторлар қазақ шеберлерінің тері өңдеумен кәсіби түрде айналысып, теріні иіге салу үшін үлкен ұралар қазып, тері өңдеуге стационарлы құрылғыларды

* Мақала ЖТН: BR08555285. «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстан тарихы мен мәдениеті туралы фотоқұжатты деректер (отандық музейлер коллекциясы бойынша). Ғылыми каталог» атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында жазылды.

кеңінен қолданатындығы айлы біршама деректер қалдырған (Әлімбаев, Қақабаев, 2017, 370-379 бб). Келтіріліген деректерден көшпелі қазақы ортада тері өндеп былғары өндірудің ертеден қалыптасқан дәстүрлі кәсіпшілік болғандығын байқауға болады.

Алайда, XIX-ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ жерінде ақшалай заттай сауда қатынастары орнығып, Ресейден арзан өндірістік тауарлардың, оның ішінде былғары түрлерінің көптеп келуіне байланысты, қазақ кәсіпкерлері өндірген былғарылар нарықтық бәсекеге шыдамай, біртіндеп ығыстырыла бастады. Салдарынан XX-ғасырдың бас кезінде, қазақтардың дәстүрі технологиямен, өндірістік көлемде тері өндеу кәсіпшілігі мүлде жойылды. Кәсіби өндірістің жойылуына байланысты, үлкен көлемде тері өндіруге қолданылған технологиялық ерешеліктері ұмытылып, бұл мәселе, қазақ этнографиясына арналған зерттеулердің назарынан тыс қалды. Мысалы, XX ғ. жазылған еңбектерде күдері, ұлтан өндірудің қазақ шеберлеріне тән дәстүрлі технологиялық ерекшеліктері жайлы деректер кездеспейді. Алайда, Қазақстан музейлері қорларында XIX ғасырда тігілген, күдері киім-кешекпен, түзу табан қазақы аяқкиімдердің көптеген түрлері жинақталған (Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, 2009, 344 б.). Бұйымдардың қазақ тігіншілері мен етікшілерінің қолынан шыққанын ескере отырып, күдері де, ұлтан да қазақ кәсіпкерлері өндірген қолжетімді жергілікті материалдар қатарына да болған деуге әбден болады.

Тері өндеу. Қазақ ишілерінің ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі тұрмыстық, шаруашылық сұранысқа сай, тері мен былғарының көптеген түрлерін өндіруге мүмкіншілік беретін. Олардың қатарында былғары, көн тері, күдері, иленген тері, ұлтан, жабайы аңдардың терілері, елтірі, жүні қыркылмаған сеңсең терілерді жатқызуға болады. Осының бір мысалы ретінде көшпелі өмірге мейлінше бейімделген, көн теріден жасалған сынбайтын, бактерицидті ыдыстар тобын келтіруге болады.

Еуразия құрлығын мекендеген халықтардың дәстүрлі тері өндеу технологиясының көптеген ұқсастықтары бар. Айырмашылықтары көбінесе теріні өндеуге қолданылатын құрал-саймандардың пошымы мен пайдаланылатын жергілікті шикізаттардың ерекшеліктерімен тікелей байланысты. Мысалы егіншілікпен айналысатын отырықшы ортада иі, малманың құрамында дәнді дақылдардан алынатын жарма, ұн, кебектің үлесі көбірек болса, мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі ортада айран, іркіт, сарысу сияқты мал өнімдерінен алынатын шикізаттардың үлесі жоғары болады. Сол сияқты қыбықтырушы компоненттердің де регионалдық айырмашылықтары болды. Оңтүстік өңірлерде құрамында таниндер бар анар (нарпос), жаңғақ ағаштарының жемістерінің қабығы қолданылатын болған. Қазақстанның басқа өңірлерінде көбінесе томар бояу, тамыр бояу, кермек ойран шөп сияқты құрамында қыбықтырғыш заттары көп шөптесін өсімдіктерді қолданатын. Яғни тері илеу технологиясының ұқсастығы болғанымен, қолданылатын шикізаттардың қасиетіне қарай, әр өңірдің өзіне тән техникалық регламенттерінің айырмашылықтары болды.

Тері өндеудің дәстүрлі технологиялық үрдісі негізінен үш сатыдан тұрады. Бірінші сатыда – кірінен тазартылып суға жібітілген теріні әк, сақар, тұз қосылған ерітіндіге салып жүні жидітіп, ақжем болғанша ұстайтын. Майлары ыдырап, ақжем болған терінің жүнін қырғымен қырып кетіріп, шелдеп, жуылып тазаланаты. Мұндай теріні қазақ шылғи тері деп атайтын.

Екінші сатыда – шылғи теріні майсыздандырылған іркіт, сары су, айран, ұн, кебек, жарма қосып жасалған малма, иіге салып, терінің үлкен кішілігіне, қалыңдығына қарай бірнеше сағаттан бірнеше тәулікке дейін ұстайтын. Нәтижесінде қышқыл ортаның (малма, иі) әсерінен терінің құрамындағы ақуыз, қалдық майлар ыдырап, терінің коллаген талшықтары жұмсаратын. Иі қанған тері керіліп, созылып кептірілгеннен соң талқыға салынып мейлінше иленіп, талқыланатын. Талқыланған жұмсақ тері арнайы қырғышпен жаңайланатын. Жаңайланған түсі ақ, жұмсақ, тері – илеген тері деп аталатын. Иленген тері су тисе ішкі құрылымы өзгеріп, жібіп, кепкен кезде қатайып қалатын.

Тері өндеудің үшінші сатысында, иленген терінің ішкі құрылымын тұрақтандыру мақсатында бояу, ыстау, қыбықтыру, майлау амалдары жасалатын. Қазақ ишілері теріні бояу, қыбықтыру үшін құрамына қыбықтырғыш заттар-таниндер бар ойран шөп, нарпос, томар бояу, тамыр бояу, кермек қолданатын (Қақабаев, 2017, 300 б.; Қақабаев, 2017, 556-557 бб.; Әлімбаев, Қақабаев, 2017, 409-б.). Тері бояуға табиғи минерал бояулар да қолданылатын. Ол үшін май араластырылған қызыл охра, сары немесе ақ топырақ терінің өңіне жағылып, бояу жұқпайтын қалыпқа келгенше ысқылап, сіңірілетін.

Киім тігуге немесе салтанатты бұйым жасауға арналған терілерді қазақ ишілері қыбықтыратын. Сырт киім тігуге арналған түгі алынбаған терілерді, киімнің жағасы, баскиім тігуге арналған жабайы аң терілерін қыбықтыру үшін қою етіліп жасалған қыбықтырғыш ерітінділер бірнеше дүркін жағылып сіңірілетін.

Түгі кетірілген иленген терілер мен былғарылар қыбықтырғыштың сұйық ерітіндісіне батырылып, теріге толықтай сіңгенше жатады.

Қазақ ишілері маймен қыбықтыру тәсілін қолданып күдері өндіретін. Маймен қыбықтыруға ишілер жылқының шыжғырылған іш майын қолданатын. Бұл тәсіл жылқы майының құрамындағы қанықпаған карбон қышқылдарының тотығуына негізделген. Яғни теріге сіңген майлар тотығып, ашу барысында терінің құрамындағы талшықтармен ерекше түзілістер құратын. Соның салдарынан тері күдеріге тән жұмсақтықпен, ылғалдың әсеріне төтеп беретін қасиетке ие болатын. Күдерінің барқыт тектес биязы, қоңырқай сарғыш түс, серпімділігі және ылғалдың әсеріне инерттілігі оны өте құнды материалдар қатарына жатқызылуына негіз болды (Әлімбаев, Қақабаев, 2017, 376-378 бб.).

Теріден жасалатын бұйымдар. Дәстүрлі ортада шаруашылық қажеттілікке терінің кез келген сатысындағы өңделген түрлері қолданыла беретін.

Ауырып немесе жұттан өлген малдың сапасы төмен терілері бірінші сатыдағы өңдеуден өткеннен соң тулақ, төсеніш жасауға қолданылатын. Ол үшін теріні қыртысы жазылып, кейде түгінен ажыратылып, керіліп кептірілгеннен соң киіз, кілемнің астына төселетін төсеніші немесе жүн сабағанда төселетін тулақ ретінде қолданылатын.

Бірінші сатыдағы өңдеуден өткен шылғи түрлі ыдыстар мен тері құранды ер немесе күбі сияқты бұйымдарды қаптауға қолданылатын. Тобарсыған шылғи тері кебу барысында жиырылып, бұйымды қаусыра қысып жарылып бүлінуден сақтайды.



КП 1138

1-сурет. Көн торсық. ҚР Мемлекеттік Орталық музей қорынан (КП КП 1138)

Жылқы, түйе және ірі қараның шылғи терілерінен түрлі шаруашылық бұйымдар мен ыдыстар жасалатын. Ол үшін шылғи тері тобарсыған жұмсақ қалпында пішіліп, тарамыс не шуда жіппен тігіледі. Сонан соң ыдысы тігісін ішіне қаратып айналдырылады. Ыдыс күл аралас ылғал құммен тығыздала толтырылып, пошымына келтіріледі де, толық кепкенше көлеңкелі жерде кептіріледі. Тері жақсылап кепкеннен соң, құмы түсіріліп, ыдыс мұқият тазаланып, іші-сырты майланып, ысталады. Маймен ыстың әсерінен ыдыс серпімді, сынбайтын қатты, су өткізбейтін қасиеттерге ие болады (сурет 1). Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын ортада жеңіл, шағылмайтын, әрі сұйқтқтың әсеріне төтеп беретін көн теріден жасалған ыдыстар уақыт өте, қыш ыдыстарды қолданыстан толығымен ығыстырды. Көннен жасалған ыдыстардың сапасын бір қалыпты ұстап тұру үшін оларды ауқым-ауқым ыстап тұру қажет болатын (Әлімбаев, Қақабаев, 2017, 323-324 бб.).

Өндеудің екінші сатысынан өткен жұмсақ, иленген терілердің қолданыс аясы ауқымды кең болатын. Жүні алынбаған иленген теріден ішік, шапан сияқты сырты матамен тысталған сырт киімдер тігілетін. Жүні жидітілген, түксіз теріден тең, қап, дорба, аяққап, дастарқан, боқша, балалар киімі, баскиімдер және үй ішінде пайдаланатын дастарқан, керме, боқша сияқты көптеген бұйымдар тігілетін. Жұмсақ, ақ түсті, иленген теріден істелген бұйымдар кестеленіп, шытыра, оқалармен әшекейленетін.

Сұйық затарға арналған саба, мес, торсық сияқты ыдыстар да иленген жұмсақ теріден теріден тігілетін. Тағам салуға арналған ыдыстар қолданар алдында міндетті түрде ысталатын (Әлімбаев, Қатран, Шоқпарұлы, 2017, 60-62 бб.). Ысталғанда түтіннің құрамындағы формальдегидтердің бактерицидтік қасиеттері сүт өнімдерін ашып, иістеніп, бұзылудан сақтайтын. Ыс шайылып, оның әсері азайып, ыдыс өңезделе бастағанда, ыдыс мұқият жуылып қайтадан ысталатын (Қақабаев, 2017, 734-735 бб.).

Талқыдан шыққан ірі малды терісінен қазақ шеберлері қайыс, бау-шу, ат әбзелдері мен шілия, қамыт сияқты жегін әбзелдерін жасайтын (Шоқпарұлы, 1987, 278-300 бб.). Иленген тері ылғалдың әсеріне төзімсіз, су тигенде жібіп, кепкен кезде қаудырап катып қалады, сондықтан ондай бұйымдар әлсін-әлсін майланып тұратын. Май жағылған тері бұйымдар су жұқпай ұзаққа шыдайтын.

Тері өңдеудің үшінші сатысынан өткен өткен тері, былғарылар қоршаған ортаның әсеріне төтеп беретін тұрақты қасиетке ие болатын. Қыбықтырылған, боялған терілер судың әсеріне төтеп беретін қасиетімен қатар, декоративтік тұрғыдан да тартымдылығымен ерекшеленетін. Ондай терілерден тон, жарғақ, шекпен, қаптар, аяқ киім, салтанатты ат әбзелдері тігілетін. Күдеріден біркіер сапалы қымбат киім-кешек түрлері – күдері шалбар, күдері шекпен тігілетін (сурет 2). Ондай біркіер бағалы киімдер кестеленіп, күміс шытыра, оқамен әшекейленіп, бағалы аң терілерімен жұрындалатын (Шоқпарұлы, 1987, 278-300 бб.).

Күдерінің ылғалдың әсеріне инерттілігі, оны түрлі бау-шу жасауға таптырмайтын материал қылды. Әсіресе, күдеріні жауынгерлік қару-жарақтың, дулыға-сауыттардың бауларын жасауға қолданатын, себебі күдері бау су тигенде созылмайды, құрғағанда тырысып қатпайды, бұл өз кезегінде сауыт, жарақтардың денеге бірқалыпты қонымды отыруын қамтамасыз етіп, жорықта қобдырап босап кетуден немесе тырысып тартып қалудан сақтайтын. Күдері баудың осы қасиеттері Махамбет, Доспамбет жырау сияқты ақындардың шығармаларынан көруге болады:

Қара бұлан терісін,
етік қылар күн қайда.
Күдеріден бау тағып,

сауыт киер күн қайда (Махамбет, 1979, 83 б.). Былғары, теріден қоржын, қаршын, жағлан, аяқ қаптар жасалатын. Ірі қараның, жылқы, түйенің терісінен ат әбзелдері, шілия, қамыт сияқты жегін әбзелдері жасалатын. Мұндай бұйымдарға қазақ шеберлері міндетті түрде қайың майын жағатын. Қайың майы былғары қайыс бұйымдарда қолайсыз ауа райының әсерінен қорғап қана қоймай, сонымен қатар қаңсып кебуден, көгеріп шіруден сақтайтын (Арғынбаев, 1987, 90-93 бб.).



2-сурет. Кестеленген күдері шалбар. ҚР Мемлекеттік Орталық музей қорынан (КП 10333)

Тері дәстүрлі шаруашылықтың барлық саларында қолданылатын материал болды. Киіз үйдің керегесінің көгінен бастап, сандық, кебежелерді қаптайтын жағлан, ат әбзелдері, бау-шу, арқан зат

тасымалдауға арналған ыдыс-қапшықтар, қанарлар мен қаптар түрлі өңдеуден өткен теріден жасалатын.

Жоғарыда атап өткендей, XIX ғ. екінші жартысынан бастап ақшалай-заттай сауда қатынастардың орнығуымен, нарықты Ресей мануфактурасының өнімдері басып алды. Ресей тері зауыттарының сұранысыны өсіп, мал терілері шикізат ретінде Ресейге көптеп шығарыла бастады. Сатылымда фабрикада өндірілген терілер қаптап кетті, нәтижесінде қазақ кәсіпкерлерінің өнімдері нарықтық бәсекелестікке төтеп бере алмай, дәстүрлі технологиямен тері өндіру құлдырап кетті. Бұл үрдіс әсіресе тері материалдардың сапасына жоғары талап қойылатын, тігіншілікпен етікшілік кәсібінде айқын білінді. Яғни фабрикада өндірілген теріден тігілген заттардың сапасы, қолдан өндірілген теріден тігілген заттардың сапасынан жоғары болды. Мысалы, қазақы ортада лакталған теріден тігілген түзу табан етікті «әміркен етік» деп атайтын. Әміркен сөзі, Ресейден әкелінетін, «американка» деп аталатын лакталған жоғары сапалы былғарының атауының негізінде қалыптасқан (Қақабаев, 2017, 765 б.).

Жоғарыда айтылғандай, тері өңдеу кәсіби өндіріс ретінде тарих сахнасына түсіп қалғанымен, тұрмыстық қажеттілікті өтейтін қолөнер ретінде сақталып келді. Қазақ қолөнершілері үшін ұсақ малдың және аң терілерін дәстүрлі тәсілмен илеп күнделікті тұрмысқа қажет бұйымдарды жасаумен осы күнге дейін айналысады.

Әдебиеттер

- Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987. 128 б.
- Әлімбаев Нұрсан, Қақабаев Б. Көн // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 3. Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 323-324 бб.
- Әлімбаев Нұрсан, Қақабаев Б. Күдері // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 3. Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 376-378 бб.
- Әлімбаев Нұрсан, Қақабаев Б. Тері илеу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 т. Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 370-379 бб.
- Әлімбаев Нұрсан, Қақабаев Б. Томарбояу/Атқұлақ//Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 5. Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 409 б.
- Әлімбаев Нұрсан, Қатран Д., Шоқпарұлы Д. Саба // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 5. Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 60-62 бб.
- Бродовский М.И. Технические производства в Туркестанском крае. – СПб., 1875. 99 б.
- Краузе И. Заметки о красильном искусстве туземцев. // РТ. – Москва, 1872. С. 206-213.
- Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. Ғылыми каталог(қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 б.
- Қақабаев Б. Ойраншөп /Ләйлекшөп /Риян // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 4. – Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 556-557 бб.
- Қақабаев Б. Тамырбояу /Кермек // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 5. Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 300 б.
- Қақабаев Б. Ыстау/Ыс салу // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 5. – Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 734-736 бб.
- Қақабаев Б. Әміркен // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т. 5. – Алматы: «Алем Даму. Интеграция» ЖШС, 2017. 765 б.
- Маргулан А. Казахское народное прикладное искусство. Т. 1-3. Алма-Ата: Өнер, 1986-1990.
- Махамбет. Жыр-семсер. Алматы: Жазушы, 1979. 136 б.
- Мейер Л. Аральская флотилия в отношении к Средне – Азиятской торговле. – СПб, 1862. С.119.
- Парамонов И.А. О кожевенном производстве в Туркестанском крае // РТ. – Москва, 1872-1847. С. 218-225;
- Сейфи Челеби. Хроника. Тавварих // <http://drevlit.ru/docs/turky/XVI/1540-1560/Seifi/text1.php>. (Точка доступа 2.03.2018.).
- Христофор Барданес. Киргизская или казацкая хорография // Из журнала путешествия Христофора Барданеса в Киргизскую степь. // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. т. IV. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007, С. 93-194;
- Шоқпарұлы Д. Тайжакыдан таракқа дейін // Ер қанаты. Жинақ. Құраст. Ж.Аупбаев. – Алматы: Қайнар, 1987. 278-300 б.

LEATHERWORKING IN THE MATERIAL CULTURE OF KAZAKHS

The article demonstrates the role of leather production and leather goods in the material culture of the Kazakhs. The technological sequence of leather dressing of various types is presented, in accordance with economic needs. The purpose of the article is to show various methods of leather dressing, using the example of ethnographic exhibits from the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The article notes that in the nomadic pastoralist society, leatherworking and furrier business was one of the developed types of craft activities. The section "leather dressing" shows the ways of leather dressing, which consists of three main stages of leather processing, based on traditional technologies. In the section "manufacturing of leather goods", it is told about the technology of dressing different stages of finishing leather products used in the economy, and preserved among the Kazakh population at the level of home production – ishi (currier) and furriers producing essential goods for economic and household needs.

М.И. Ниязова

Бухарский государственный университет

г. Бухара, Узбекистан

niyazova56@mail.ru

ТРАДИЦИИ И ОБРЯДЫ КАЗАХОВ УЧКУДУКСКОГО РАЙОНА НАВОИЙСКОЙ ОБЛАСТИ (УЗБЕКИСТАН)

Бухарский государственный университет имеет давние научные традиции археоло-этнографических исследований, проводимых на территории Бухарской области и касающихся различных проблем этнографии региона (Бабажанов, 2020; Курбанов Б. 2009, 2011; Курбанов Г. 2002, 2011; Курбанова, 2009, 2011; Курбанов Ф., 2006, 2019; Ниязова, 2002, 2011).

В основу статьи легли сведения и полевые материалы, полученные автором на территории Учкудукского района Навоийской области Узбекистана. Темой экспедиции являлось изучение обычаев и обрядов казахов, населяющих данный регион, как недостаточно освещенной в научной литературе.

Навоийская область является одним из регионов компактного проживания казахов на территории Узбекистана. Степные районы, такие как Кенимехский, граничащий с Учкудукским, являются местами активного расселения казахов со времен Бухарского ханства и их соприкосновения с культурой узбеков и таджиков.

Данная публикация посвящена обряду посещения святых мест казахов, и конкретно комплекса Бедер ата.

Комплекс Бедер ата расположен около 10 км от города Учкудука в живописном горном ущелье (фототаблица 1, 2). Он состоит из захоронения Бедер ата, кустарников с завязанными лоскутами в отдалении, колодца со святой водой и захоронения муллы, долгое время, являвшегося зрителем данного святого места. Имеются хозяйственные пристройки, где паломники могут приносить в жертву барана, готовить пищу, заваривать чай и проводить время. Составные комплекса расположены в отдалении друг от друга, изолированы друг от друга чему способствует и рельеф местности.

Объединяющим комплекс и основным объектом поклонения является захоронение Бедер ата, огороженное невысокой стеной из выложенных булыжников разных размеров, подогнанных друг к другу. Над могилой растет раскидистое дерево (фототаблица 3), имеются два надгробных камня: первый из серого известняка небольшой прямоугольной со срезанными углами формы, заветрен, более ранний. Установлен на камнях оградки, на нем надпись арабографическая, очень заветренная, ниже крупно кириллицей БЕДЕР АТАҒА Второй из черного прямоугольного мрамора в металлической рамке, покрашенном зеленым цветом, укреплен на камнях около ящика для пожертвований. На нем надпись: арабографическая символ веры; ниже кириллицей: Аулие Бедер ата, руы кіші жуз кожаси урпактары нан белгі (фототаблица 4). Из надписи следует, что святой Бедер ата происходит из младшего жуза, из кожа, которые считаются потомками первых проповедников ислама и пользуются огромным авторитетом у казахов в религиозной сфере (Стасевич, 2012, с.279).

Под деревом установлен зеленого цвета ящик для пожертвований, на нем коса-чаша, наполненная водой. Обычно ее наполняли для птиц и верили, что они своим пением ублажают слух святого. Подобный обряд установления чаши с чистой водой у могилы встречается в культуре и

других народов Узбекистана. Вокруг по кругу установлены скамейки для паломников, для чтения молитвы вовремя зийарата.

Поднимаясь выше, паломник попадает в место, огороженное скалами, где растут кустарники, увешанные завязанными на них цветными лоскутками ткани (фототаблица 5).

Затем спустившись обратно к погребению, паломник спускается ниже и по узкой тропинке двигается к колодцу со святой водой. Колодец достаточно глубокий, аккуратно выложен валунами. Площадка вокруг него имеет невысокую оградку из крупных камней (фототаблица 6). Вода в колодце холодная. Поднимаясь еще выше по тропинке, паломник приходит к захоронению, бывшего зрителя святого места. Оградка выложена из камней, практически на каждом камне завязан лоскут ткани или носовой платочек (фототаблица 7).

При беседе с муллой и нынешним зрителем святого места, мы услышали легенду о Бедер ата. Он рассказал, что в ранние времена установления религии ислам, сюда прибыли четыре проповедника ислама. Среди них и был святой, захороненный на этом комплексе, очевидно, поэтому он и получил титул кожа. Убегая от врагов, он попросил помощи у Аллаха и гора, открывшись, защитила его.

Женщины, пришедшие на паломничество, рассказали, что они происходят из малого жуза из рода адай. И пришли сюда обратиться к святому с просьбой счастья для дочери и здоровья для себя и надеются получить благословение и поддержку. Они разжигали самовар и готовили баурсаки. Ухоженность комплекса свидетельствует об активном посещении Бедер-ата паломниками.

Ритуал посещения святых мест казахами разных регионов описаны в исследованиях ряда специалистов (Мустафина, 1992; Стасевич, 2011, 2012).

Так, например, исследователь Р.М. Мустафина выделяет несколько основных категорий святых. Первая из них святые, образы которых связаны с ранней историей ислама (Мустафина, 1992, с. 79), к которым, очевидно можно отнести святого Бедер ата, который как свидетельствует из надписи принадлежал к кожа. Известно, что могилы известных в народе представителей аристократического казахского сословия ақ сүйек («белая кость») — төре и кожа были окружены особым почитанием (Стасевич, 2012, с. 278), как мы имеем в случае с захоронением Бедер ата. Раскидистое дерево у могилы Бедер ата у местных казахов считается символом святости похороненного (Мустафина, 1992, с. 101; Стасевич, 2012, с. 280)

Ритуал поклонения святому, который мы наблюдали на Бедер ата, в основном схож с описанным исследователями и включает в себя, круговой обход захоронения, прикосновение к дереву, камням ограды, затем той же рукой паломник проводит по лицу, чтение молитвы у захоронения святого, завязывания тряпочек на деревьях (на Бедер ата для этой цели выделена целая поляна невысоких кустов), питье воды из священного колодца и жертвоприношение. Жертвоприношение в виде барана или деньги, обязательно сладости и баурсаки и проведение времени на святом месте: на Бедер ата в хозяйственной постройке, где есть все необходимое для этих целей.

Святня Бедер ата посещается не только казахами и не только представителями других народов Средней Азии, исповедующими ислам, но и многочисленными представителями других религий, во время проведения совместных худойи или других жертвенных трапез. Представленная публикация является сугубо предварительной, дальнейшее изучение позволит более глубоко рассмотреть обряды казахов, посвященные паломничеству к святым местам.



Фото 1. Общий вид входа в ущелье и построек святого места Бедер ата.

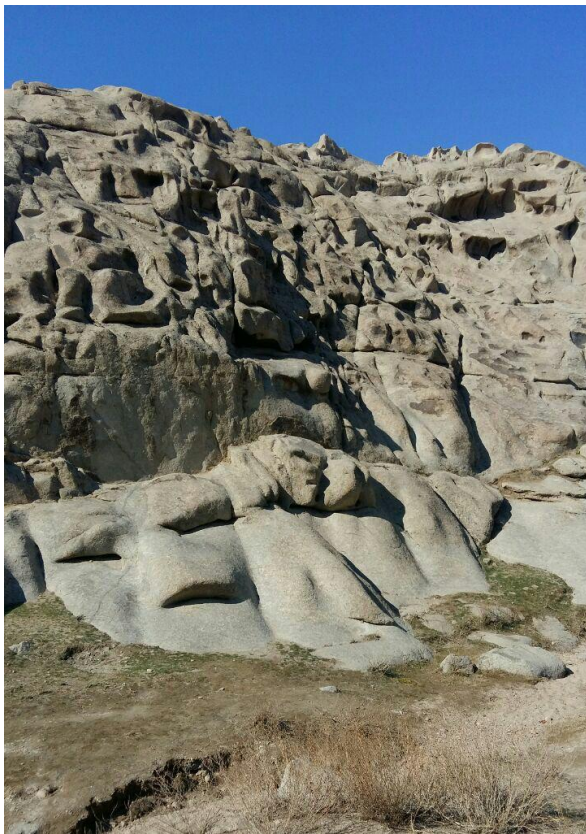


Фото 2. Общий вид ущелья



Фото 4. Общий вид захоронения Бедер ата



Фото 5. Кустарники с завязанными лоскутами ткани. Бедер ата



Фото 6. Колодец на Бедер ата



Фото 7. Захоронение смотрителя комплекса Бедер ата

Литература

Бабажанов Ш.У. О правилах паломнического этикета (на примере Бухарского оазиса)/ Материалы девятнадцатых Международных Санкт-Петербургских этнографических чтений, СПб: российский этнографический музей, 2020, с. 343-347

Курбанов Б.Г. Учебные принадлежности из коллекции Бухарского музея-заповедника/ материалы Среднеазиатско-Кавказских чтений. Этнология, история, археология, культурология. 2008-2009. Лавровские чтения. СПб: МАЭ РАН, 2009, с. 181-184; он же. Ритуальные металлические кувшины/Праздники и обряды как феномены этнической культуры. Материалы десятых Санкт-Петербургских этнографических чтений, СПб: ИПЦ СПГУТД, 2011, с. 89 - 92

Курбанов Г.Н. Рисола халвогаров позднесредневековой Бухары (роль письменных источников для этнографических исследований)/ Музей. Традиции. Этничность. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию Российского этнографического музея. СПб-Кишинев: ИПЦ СПГУТД, 2002, с. 281-283; он же. Этикет трапезы бухарских эмиров из династии Мангыт/ Праздники и обряды как феномены этнической культуры. Материалы десятых Санкт-Петербургских этнографических чтений, СПб: ИПЦ СПГУТД, 2011, с. 92-94

Курбанова М.Б. Супра в обрядах Бухары/ материалы Среднеазиатско-Кавказских чтений. Этнология, история, археология, культурология. 2008-2009. Лавровские чтения. СПб: МАЭ РАН, 2009, с. 324 - 325; Она же. О ритуале «ашури» в Бухаре/ Праздники и обряды как феномены этнической культуры. Материалы десятых Санкт-Петербургских этнографических чтений, СПб: ИПЦ СПГУТД, 2011, с. 142- 145;

Курбанов Ф.Г. Орнаменты предметов ремесленного производства Бухары (по материалам Бухарского Государственного архитектурно-художественного музея-заповедника/Орнаментика в артефактах традиционных культур. Материалы пятнадцатых Санкт-Петербургских этнографических чтений, СПб: ИПЦ СПГУТД, 2006, с. 303-306; он же. Сосуд дервиша кашкуль из коллекции музея «История Тариката Найкшбандийа»/Материалы Восемнадцатых Международных Санкт-Петербургских этнографических чтений. СПб: ИПЦ СПГУТД, 2019, с. 223-225

Мустафина Р.М. Представления, культы и обряды у казахов. Алма – Ата: «Қазақ Университеті», 1992

Ниязова М.И. Женский головной убор в обрядах Бухары (по коллекциям Бухарского Государственного музея – заповедника/Музей Традиции Этничность. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию Российского этнографического музея. СПб-Кишинев: ИПЦ СПГУТД, 2002, с. 140-141; она же. Украшения и их место в погребальной обрядности Бухары/ Праздники и обряды как феномены этнической культуры. Материалы десятых Санкт-Петербургских этнографических чтений, СПб: ИПЦ СПГУТД, 2011, с. 285 - 287

Стасевич И.В. Современные формы культа святых у казахов Оренбургской области (РФ)»/«Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии» Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан, Алма Ата – Актобе: «АРЫС», 2011, с. 224-226

Стасевич И.В. Практика поклонения сакральным объектам и предметам в традиционной и современной культуре казахов и киргизов (в контексте изучения культа святых), СПб: РАН, 2012, с. 270 - 301 Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_03/978-5-88431-206-7/

TRADITIONS AND CEREMONIES OF KAZAKHS FROM UCHKUDUK DISTRICT OF NAVOI PROVINCE (UZBEKISTAN)

Navoi province is one of the regions of compact residence of Kazakhs on the territory of Uzbekistan. This publication is dedicated to the rite of visiting the holy places of the Kazakhs, and specifically the Beder Ota complex. This complex is located about 10 km from the town of Uchkuduk in a picturesque mountain gorge. It consists of the burial of Beder ota, shrubs with tied rags in the distance, a well with holy water and the burial of a mullah, who for a long time was the caretaker of this holy place. There are special buildings where pilgrims can sacrifice a ram, cook food, make tea and spend time. The components of the complex are located at a distance from each other, isolated from each other, which is also facilitated by the terrain. While talking with the mullah and the current caretaker of the holy place, we heard the legend of Beder Ata. He said that in the early days of the establishment of the religion of Islam, four preachers of Islam arrived here. Among them was a saint buried in this complex, which is obviously why he received the title of qoja. Fleeing from enemies, he asked for help from Allah and the mountain, opening up, protected him.

ТҮРКИЯНЫҢ ТАШКЕНТІ

Түркияның Ташкент қаласы Ішкі Анадолы бөлгесіне кіретін Кониядан 145 км жерде, Орталық Тавр (Таурус) тауларының солтүстік бөлігіндегі Ташели үстіртінің биік және таулы аймағында, теңіз деңгейінен орташа 1620 км биіктікте орналасқан. Мұндағы Орталық Тавр аймағына Анталия, Алания (Испарта, Бурдур), Силифке, Анамур, Хадим, Ерменек, Бозкыр, Мерсин, Адана және Мараштың батыс жағы кіреді (Копуа, 2015, 281).

7000 жылдық тарихы бар Кония – Түркияның ең көне, діни, рухани қаласы. Қаланың «Икония» атауы Библияда кездеседі. Кония 1096-1307 жылдары Түркия селжүктерінің астанасы болса, кейін осман дәуірінде дервіштердің (дәруіштер) орталығы болды.

Кония қаласында XI ғасырда ақын, математик Омар Хаям, XIII ғасырда әлемге танымал ислам ойшылы, сопылық ақын Мәулана (Жалаладдин Руми) өмір сүрген. Анадолы селжүктері мен Османлы сұлтандардың кезінде халықтың көпшілігі бір-бірімен бес тілде қарым-қатынас жасады және селжүк патшалары көбіне парсы тілінде сөйледі, себебі селжүк басшылары осы аймаққа келместен бұрын, біраз жылдар Иран жерінде тұрып, Иран мәдениеті мен өркениетін, дәстүрін толық танып білген болатын. Кейін Османлы сұлтандарының көпшілігі балаларын парсы тілінде оқытты (Жұмаділова Ғ., 2017, 280-281).

Конияда ЮНЕСКО-ның материалдық емес құндылықтары қатарына кірген дәруіштердің *сема* (айналып билеу) биі 32 жылдан кейін, яғни 1957 жылы қайта қолға алынып, бүгінде оны әлемге таныту мақсатында әр жылдың желтоқсан айында фестивалдар өткізіліп тұрады.

Ташкент әкімшілік-территориялық жағынан Жерорта теңізінің Анталия бөлігінде орналасқанымен, климаттық сипаттамасы Хадимнің метеорологиялық өлшемдеріне сәйкес келеді, яғни қысы суық және қарлы, жазы жұмсақ әрі құрғақ. Кейбір тарихи деректерде, Түркия селжүктері Анталия мен Аланияны қыстақ ретінде пайдаланған. Себебі ол жердің қысы жылы, кейде қыс айларында нөсерлі жаңбыр жауып, температура + 12 ° С-тан төмен түспейді. Жазда, керісінше, жауын-шашын аз, ауа-райы құрғақ, бірақ қатты ыстық емес.

Тавр тауларынан бастау алып, Жерорта теңізіне құятын Гөксу өзені мен оның Ақсу, Сейхан, Джейхан салалары елдің ең маңызды нысаналарының бірі, онда гидрологиялық қондырғылар қойылған. Мысалы, Гөксу өзенінде Авшар бөгеті салынса, Богаздере тармағында ГЭС салынған. Сондай-ақ бұл аймақ жер асты сулары мен тоғандарға, бұлақтарға, жер асты үңгірлерге де өте бай. Оның ішіндегі ең үлкені әрі маңыздысы – Кызыларик (қызыл арық – автор) үңгірі. Өзеннің бойыннан, таудың етегінен зәйтүн, жүз-мың түрлі қарағай ағаштарын және алма, өрік, шие, алмұрт, айва, анар, банан, жүзіммен қатар көкөністердің барлық түрін кездестіруге болады.

Орталық Азиядан Анадолыға келіп қоныстанған тайпалар, өздерінің келген жерлерін ұмытпау мақсатында өзеннің атын Гөксу (Көксу), салаларын Ақсу (Ақсу), Сейхан (Сейхун – Сырдария), Джейхан (Джейхун – Амудария) деп атағанын тарих бүгін шындыққа айналдырып отыр.

Топырағы қызыл, жері тасты болып келген Ташкент қаласының 16,650 гектар жерін орман алып жатыр. Онда қарағай, шырша және емен ағаштарының жүзден аса түрі өседі.

Соңғы статистикалық деректер бойынша, Ташкент қаласында 46396 адам тұрады, көпшілігі үлкен кісілер. Қаланың тазалығына, тыныштығына қарап, осыншама адам қаланың қай жерінде жүр екен деп те ойлайсың?

Мұндағы биік таулар, тік жартастар, ұясына батып бара жатқан күн, дала төсін қақ жарып, асыр сала аққан өзен, көк аспанды торлаған қазбауыр бұлт Ташкент қаласының көркін одан сайын құлпырта түседі (1,1; 1,2 сурет).

Ташкент қаласына алғаш 1074-1080 жылдары көшпенді оғыз тайпалары Авшар мен Салур түрікмендері келді. Селжүк билеушісі тайпа басшыларына Селжүк мемлекетінің құрылуына атсалысқаны үшін «Пири» атағын берді. «Пири (пірі – автор)» атағына ие болған түрікмендер мен 1227-1228 жылдары келген армяндардың бұл қалаға көптеп қоныстануына Селжүктің 1220-1237 жылдардағы сұлтаны Аладдин Кейкубаттың еңбегі зор болды. Атап айтсақ, ол Анадолыға келген Четми түрікмендерді Конияның әртүрлі аймақтарына, әсіресе Ташели (Ташкент) маңына қоныстандырды. Ол кезде бұл аймақ ерте (1074-1080 жылдары) келіп қоныстанған Авшар мен Салур түрікмендерінің жайылымы еді. Мұнда оғыз тайпаларына қарағанда армяндар көп болды.

Сұлтан Аладдин Кейкубат өз билігінің соңғы кезеңінде армян бүліктерін басып-жаншу және шекара князьдігін құру үшін Ерменек, Ташкент және Мут аймақтарын Караман түріктерінің меншігіне берді. Моңғолдардан қашқан Караман түріктері әуелі Әзірбайжанның Ширван аймағына, кейін Анадолының оңтүстік бөлігіне (Ташкент пен оның айналасына) 1237-1238 жылдары қоныс аударды, оны Караман бей басқарды. Караман бей қайтыс болғаннан кейін Ташкентке Бедреддин Ибраһим Хутенид келіп, Караман бейдің ұлдарын тұтқындап, Конияға жібереді. 1265 жылы Караман бейдің ұлы Караманоғлу Мехмет бей түрмеден шығып, Хутенидке қарсы шығып, Ташкентті өз қолына алды. Күшейген Караманоғлулар аймақтан кетіп, әлсіреген Селжүк мемлекетіне және оның астанасы Конияға бірнеше рет шабуыл жасады. Алайда, аймаққа кірген моңғолдар Ларенде, Ерменек және Ташкент аймақтарын тонап, Караманоғлу Мехмет бей мен оның адамдарын өлтіреді. Караманоғлу Мехмет бей қайтыс болғаннан кейін Ташкент (Таш-қала) Гунери бейдің қол астына өтті. Осылайша бір қолдан екінші, үшінші қолға өткен қаланың аты әуелі Пири – Пириконду (Пірі қонды болуы да мүмкін), кейін Пирлерконду (Пірлерқонды) болып өзгерген. Қала атының әр уақытта өзгеріп отырғанын мына еңбектерден де байқаймыз: Шикаридің «Караманнаме» еңбегінде – Пирлерконди, Ибраһим Хаккының «Кония Тарихы» еңбегінде – Пирликонди және Евлия Челебидің «Саяхатнама» жинағының 9-томында Карие-и Конди деп аталған.

Түркияның 1913 жылы қабылданған жаңа заңы бойынша Османлы елі 15 провинциядан тұратын әкімшілік құрылымға бөлінді. Алайда, Османлы дәуірі кезіннен Хадим аймағына қаралып келген Ташкент адам санының өзгеруіне байланысты Кония провинциясына кірмей қалды (İzzet Sak, 2020, 20). Тек 1926 жылы республика қайтадан әкімшілік құрылымға бөлінген кезде Ташкент Хадимнен шығып, жеке қала ретінде статуска ие болып, Конияның қарамағына кіреді. Тарихта «Пирлерконду» деген атпен белгілі болған бұл қаланы 1930 жылы Кония губернаторы Исмайл Иззет бей «Ташкент» деп өзгертті.

Қалаға кірген кезде оның «Ташкент» деп бекер аталмағанын бірден түсінесің, өйткені тасқаланың биік-биік жартастарына, қырларына, белдері мен белестеріне дейін салынған үйлері де, жерге төселген жолдары да таспен қаланған (2,1; 2,2 сурет).

Ташкент қаласының кіре беріс қақпасында талантты әскери басшы, селжүктердің билеушісі, 1220-1236 жылдардағы сұлтаны Аладдин Кейкубаттың ескерткіші бар. Ескерткіште Аладдин атқа мініп, ал жанындағы қыз су толтырған шелегін иығына салып тұр (3,1 сурет).

Осы көрініс ел арасына кеңінен танылған мынандай аңызға негізделген: «Әмірші сарбаздарымен жауын жеңіп, Калоноростан (Анталия) ең қысқа Кония-Чумра-Динек-Белвиран-Хадим және Пирлерконда жолымен қайтып келе жатып, ағып тұрған бұлақтан су алып жатқан қызды көреді де жанына келіп, су ішіп:

- Қызым, ауылдарың қайда?

- (Асар белесті көрсетіп) Ана төбенің артында, сұлтаным депті.

- Ауылдағыларға, сұлтанымыз мына жерден (чешма) құдықтың салынғанын қалайды деп, айтып бар дейді де кетіп қалады. Ауылдағылар сұлтан айтқан соң, бұлақтың басына құдық салып, қарағай ағашынан ойып, «сапшақ» деп аталатын су ішетін ыдысты да қояды. Аладдин сөзін жеге тастамай, құдықты салған халыққа ырза болып: «Çamlarınız kurumasın, güzeliniz farımasın, sularınız ılımasın, bezinizden öşür akçe alınmasın» (Қарағайларың қурамасын, сұлулықтарың солмасын, суларың жылымасын, бөздеріңнен ондық салық алынбасын) – деп бата берген. Содан бері халық арасында бұл құдық ««Аладдиннің құдығы» немесе «сұлтанның құдығы» деп аталып кеткен» (Taşkent Tarihi ve Kültürü, 2017, 46). Сұлтан суын ішіп, ұнатып, құдық жасауға бұйрық бергеннен кейін бұл кішкентай ауылға жан-жақтан халықтар қоныстана бастады. Ғасыдан ғасырға, жылдан жылға, ауыл кеңейіп, халқы көбейе түсті.

Бүгінде Ташкент қаласының тұрғылықты халқы да, барған жолаушылары мен туристері де «Аладдиннің немесе сұлтанның құдығынан» су ішпей кетпейді. Тоғыз жолдың торабында орналасқан Ташкент солтүстігінде Хадиммен, оңтүстігінде Анталияның Гүндөгмуш және Аланиямен, шығысында Караман қалаларымен шектесіп, Орталық Анадолы мен Жерорта теңізін байланыстырып тұр. Кезінде Аланиядан Анадолы өлкесіне қарай беттеген барлық керуен жолдар осы Ташкент қаласы арқылы өткен, соның нәтижесінде мұнда сауда мен қолөнер жақсы дамыған. Сондықтан да Ташкент бүгінде берік болат пышақ жасаудан әлемнің бірнеше еліне әйгілі, мұнда жыл сайын 10 мыңнан аса пышақ жасалып, экспортқа шығарылып тұрады.

Жергілікті жастарға білім беру, оларды мамандықпен қамту мақсатында Селжүк университеті Ташкент кәсіптік-техникалық колледжін ашқан, онда негізінен осы қаланың жастары оқиды. Ташкент қаласындағы мектептер мен жатақханалар, мешіттер мен басқа да кейбір қоғамдық ғимараттар ауқатты, бай ташкенттіктердің қолдауымен салынған. Сауда-саттықпен, ірі бизнеспен

айналысатын ташкенттіктердің жағдайлары өте жақсы. Кейінгі жылдары құрылған «ынтымақ – мәдениет қоры» дарынды, еңбекқор, ұлттық-адамгершілік құндылықтарға бай жастардың білім алуына жағдай жасап, мұқтаж жандар мен жетім-жесірлерге тиісті уақытта және тиісті мөлшерде заттай және ақшалай көмек көрсетіп келеді.

Қаланың орталығында орналасқан «Пирлерконду» бұрын көпшіліктің бас қосатын кафесі, кітапханасы болса, бүгінде үш жұлдызды қонақ үйдің қызметін атқарып тұр.

Қорыта айтқанда, халықтың күнделікті өмірі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы, тамақтану сипаты, жүрген жолы, тілі мен тарихы сияқты тақырыптарды зерттеу қай заманда болса да өзекті және тұрақты. Осы ретте, Ташкент қаласының жер аумағы, онда мекендеген ұлт-ұлыстардың сипаты, оған қатысты тарихи деректер мен аңыз әфсаналар, суреттер, олардың қоныстану тарихы сияқты мәліметтер болашақта түркі халықтарының қалыптасу тарихын айқындауға аз да болса мәлімет береді деп ойлаймын. Себебі кезінде Орталық Азияда болған саяхатшылар, миссионерлер көрген-білген, естігендерін қағаз бетіне түсіріп, күнделікті жазбалар жазбағанда, бүгінде біз үшін таптырмас құнды деректер болмас та еді. Жалпы халықтың ортақ тарихын зерттеуде жекеленген елдің тарихын емес, оны тұтас түркі халықтарымен байланыстыра отырып, жаңаша көзқараспен, сабақтастықпен зерттеуіміз керек. Сонда ғана біз жалпы көшпенділердің өркениетін, түркі халықтарының мындаған ғасырлық рухани, саяси, әлеуметтік даму сатыларын толық аша аламыз.

Әдебиеттер

Жұмаділова Ф. Парсы тілі мен әдебиетін дамытып, оны әлемге таратудағы селжүктердің рөлі // Қазақстан мен Таяу және Орта Шығыс: Тарихи-мәдени және рухани мұралар сабақтастығы. Ұжымдық монография. – Алматы, 2017. – 304 бет.

Konya ansiklopedisi. S -T (8, C). Kültür Yayınları (Konya Büyükşehir Belediyesi), Konya, Şubat 2015. S. 394.

Құлназарова Г. Түркияның Ташкенті // «Almaty akshamy» газеті, 2019. №121/5784, 146 бет.

Taşkent Tarihi ve Kütürü. Taşkent: Kaymakamlığı Yayınları, Konya, Şubat 2017. S.139.

İzzet Sak Hadim Kazası Nüfus Defteri (Pirlevganda nam-i diğer Hadim, 1260 (1844-1845) Tarihli). Palet yayınları, Konya, Aralık 2020. S. 338.

TURKEY'S TASHKENT

The article by Kulnazarova Gulbakhram Sultankulovna "Tashkent in Turkey" is dedicated to the existence of the city "Tashkent" in Turkey, its history, territory and climate. Information about the territory of Tashkent, the nature of the ethnic groups living here, historical data and legends, paintings, the history of their settlement will allow us to determine the history of the formation of the Turkic peoples in the future. Studying the general history of the Turkic peoples as a whole, we must study from a completely new point of view, linking it with the Turkic peoples as a whole and not the history of a separate country. Only then will we be able to fully disclose the civilization of nomads as a whole, millennia of spiritual, political and social development of the Turkic peoples.

Т. Болсынбек

ҚР Мемлекеттік Орталық музейі

*Алматы қ., Қазақстан
tbolsynbek77@gmail.com*

ЖҮН ҰҚСАТУ ҮРДІСІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ АТАУЛАР МЕН ҰҒЫМДАР*

Қазақта ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрлі қолөнерінің түрлі салалары *ұсталық, зергерлік, ағаш ұқсату, тоқымашылық* өнеріне қатысты ел ішінде сан алуан атаулар мен ұғымдар сақталған. Қолөнеріне байланысты қалыптасқан халықтық атауларды ғылыми айналымға енгізуде Әлкей Марғұлан, Халел Арғынбаев, Өзбекәлі Жәнібеков, Марат Мұқанов, Садық Қасиманов, Әбдіқас Тәжімұратов, Рүстембек Шойбеков және т.б. ғалымдар еңбектерінің мәні ерекше. Ал, профессор Нұрсан Әлімбаидың жетекшілігімен жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты көп томдық энциклопедиялық

* Мақала ЖТН: BR08555285. «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстан тарихы мен мәдениеті туралы фотоқұжатты деректер (отандық музейлер коллекциясы бойынша). Ғылыми каталог» атты ғылыми-зерттеу жобасы аясында жазылды.

еңбекте жоғарыда аталып өткен қолөнер түрлерімен қатар, жүн ұқсатудың қыры мен сыры баяндалады. Сондай-ақ, қазақтың тоқымашылық өнеріндегі тоқу тәсілдерін сипаттайтын «Жүннен жасалатын бұйымдар» атты кітапта (құрастырған К. Мұқанов) жүнді өңдеп, оны қолданғанға дейінгі аралық сөз етіледі және жүнге қатысты көптеген атауларға түсініктемелер берілген.

Қазақта *баскиім, бойкиім, сырткиім, аяқкиім* сияқты киім-кешек түрлері, киіз үй жабдықтарының құрамына кіретін *туырлық, түндік, үзік* сондай-ақ *кілем, тұскиіз, сырмақ, текемет, алаша* және т.б. бұйымдардың негізі малдың жүнінен дайындалатындықтан мақалада жүн ұқсату үрдісіндегі халықтық атаулар мен ұғымдарға тоқталғалы отырмыз.

Жүн ұқсату үрдісі алдымен *қой тоғыту, қой қырқу, жүн сабау, жүн түту, жіп иіру, жүн бояу* сияқты бірнеше сатылы жұмыстардан тұрады.

Қой-ешкі тоғыту – қыркым алдында, қой-ешкі жүнін тазартып алу (қи, шөп-шалаң т.б.) мақсатында жылы күндері көлге немесе өзенге жүздіріп өту шарасы. Тоғытылған мал кейіннен қыркылады. Осы тұста ескере кететін жайт, малды ауылдың маңында өзен, көл болған жағдайда ғана оны тоғыта алады. Болмаған жағдайда қыркылғаннан кейін де жүнді жуып алады.

Қырықтық – қой-ешкі жүнін қыркатын құрал. Ол малды қырку барысында егеумен егеліп немесе қайрақпен қайралады.



1-сурет – Түркістан өңіріндегі қой қырку. Фото Канарский Н.Я. Шерсть и ее обработка. Том I. Часть I. Москва: издание «Всероссийского товарищества «Шерсть» и правление суконных фабрик Тамбовского района», 1923 атты еңбектен алынды

Қой-ешкі қырку – мал үстіндегі жүнді қырықтықпен қырку шарасы. Бұл науқанды ауыл адамдары (туған-туыс, көрші-қолан) бірлесіп атқарған (сурет 1). Қой-ешкі қыркуға қолына қырықтық ұстай алатын баладан ересек адамдарға дейін, тіпті әйелдерде қатысады. Кейбір балалар қой-ешкі қырку алмаса да қыркылатын малдарды ұстап жәрдем етеді. Малды туырлық, төсеніш үстіне жығып, аяғын буып (көбіне артқы бір аяғын бос қояды) жүнді түбінен қыркады. Қойды жылына екі рет: көктемде және күзде қырықса, ешкіні бір рет жазғасалым қыркады. Қозыны жаздың ортасына таман қыркады. Қыркылған мал жүндері шетінен жинастырылып, қаптарға, қанарларға салынады.

Осы тұста қой-ешкі және түйе жүнінің қасиетіне тоқтала кеткенді жөн санадық.

Қойдың көктемде қыркылған жүні *жабағы жүн*, ал күзде қыркылғаны *күзем жүн* деп аталады. Қой жүні барынша мықты; жылуды жақсы сақтайды, созылғыш келеді; қой жүнінен әртүрлі киім-кешек түрлері және *кілем, алаша, тоқым, дорба* сияқты бұйымдар жасалады. Жүні бояуды бойына жақсы сіңіріп, әрі біраз жылға дейін өңін жоғалтпайды. Қой жүні: *бас жүн, жабын жүн, бауыр жүн, мойын жүн, пұшпақ жүн, тірсек жүн*, деп денесіндегі өскен жеріне қарай аталады. Сонымен бірге, жас ерекшелігіне қарай қой жүні: *қозы жүні, тоқты жүні, саулық жүні, қой жүні, қошқар жүні, бойдақ қой жүні* деп жіктеледі. Сапасына байланысты: *биязы жүн, биязылау жүн, қылышықты жүн, ұяң жүн* деп бөлінеді. Бұл айтылғандармен қатар, қой малының жергілікті жерлерде басқа да атаулары бар. Ал, ешкі жүнінің қылынан жіп, арқан еседі. Түбіті жылуды жақсы сақтайтындықтан *шәлі, мойынорауыш, қолғап, көрпе* т.с.с. бұйымдар тоқыған. Нарықта ешкінің қылынан гөрі түбіті қымбат бағаланған.

Түйе малы жылына бір рет жүнделеді. Жасына қарай жүні *тайлақ жүн* және *үлкен түйенің жүні* деп екіге бөлінеді. Сонымен бірге, түйе жүнінің *боздақ, жабағы, шуда* деп аталатын түрлері де бар. Әр жердің климаттық ерекшелігін ескере отырып, сол жердің тұрғындары түйелерін көктемнің ыңғайлы уақытында жүндеген. Мысалы, Торғай облысы қазақтарының түйе шаруашылығын зерттеген орыс ғалымы А. Добросмыслов Торғай даласында түйені сәуір айының

соңынан маусым айының басына дейінгі аралықта жүндеген десе (Добросмыслов, 1895, с. 26), Батыс Қазақстан өңірі қазақтарының шаруашылығы, тұрмысын зерттеген орыс зерттеушісі Ф. Фиельструп аталған өңірдің тұрғындары қыстан жақсы шыққан түйелерін шамамен мамыр айының ортасынан жүндей бастаса, арығын сәл кейіндеу жүндеген дейді (Фиельструп, 1927, с. 95). Ал, қазақ ғалымы, этнограф Х. Арғынбаев түйе малы сәуір айының аяғынан мамыр айының басына дейін жүнделеді. Оның өзінде күннің жылынуы мен малдың қоңданып көтерілуімен байланысты екендігін айтады (Арғынбаев, 1969, 90-б.). Жүнделетін түйені шөгеріп алып, төрт аяғын бірдей тіздейді. Бірінші рет жүнделгелі тұрған асау тайлақтар тыпыршып мазасызданатындықтан оларды дінгекке басын мойнымен қоса байлап қояды. Түйені жүндеушілер екі жағында тұрып өркештен төмен қарай жабағысын тарта отырып, жүнді түбінен үлкен пышақпен қияды. Бұндай тәсілде түйе жүні кесілмей жұдынып отырады. Түйе жүндеуге 2-3 адам қатысады (Арғынбаев, 1969, 90-б.). Ерте кездері жүнделген түйелердің кейбірі суыққа ұрынбасы үшін, түйешілер олардың үстіне киізден жабу жауып, оны бір айсыз шешпеген (Добросмыслов, 1895, с. 26). Жабуды әркім мүмкіндігіне қарай, тіпті, ескіріп, қолданыстан шығып қалған алаша, текемет сияқты төсеніштерден, сырт киімдерден де құрап жасай берген. Енді мал жүндерінің түстеріне келетін болсақ, қой-ешкі жүні *ақ, сарғыш, қоңыр, қара* және т.б. түстерден тұрады. Ал, түйе жүнінің түсін зерттеуші А. Добросмыслов, қос өркешті түйе жүні түрлі реңктері бар *ақ, сарғыш* және *қоңыр* түстерден тұратынын, сондай-ақ түйе арасында жүнінің түсі *ашық-қоңыр, ашық-сары, қара, бозғылт*, сиректе болса, *ақ түйенің* де ұшырасатынын айтады (Добросмыслов, 1895, с. 8), ал, зерттеуші Ә. Жақыпов өз зерттеуінде, *боз түйе, көк ала бас түйе (бас жүнінің бітісі көк, ақшыл боз, қоңыр болып келуіне байланысты), қара түйе (жүн шуда бітісінің қара қоңыр түске бейімдігіне қатысты)* және т.с.с. мысалдар келтіреді (Жақыпов, 1989, 66-67-68.).

Жүн ұқсату үрдісіндегі сатылы жұмыстарды ары қарай жалғастыратын болсақ:

Жүн сабау – қойдың қырқылған жүнінің ұйысқан, тұтасқан жерлерін тарқатып, көпсіту үшін *тулаққа* жайып, айнала отырып шыбықпен *сабау* тәсілі.

Тулақ – малдың кептірілген терісі. Жүн сабауға қолайлы бұйым ретінде қолданылады.

Сабау – *тобылғы, тал, жыңғыл, ыргай* сияқты ағаштардан ұзындығы құлаштай етіп кесіліп дайындалған солқылдақ шыбықтары. Жүн сабау құралы.

Жүн түту – сабаудан өткен жүнді майдалап отырып қолмен немесе *жүн тарақпен* тарап көпсіту.

Жүн тарақ – басында ұсақ темір тістері бар, сабы ағаштан жасалған, жүн түтуге қолданылатын құрал.

Ұршық – шүйкеленген жүннен жіп иіруге арналған құрал. Ол *сірге ағашы, басы мен саптан* тұрады.

Шүйке – есуге алдын ала әзірленген, домалақталып жинастырылған жүн.

Иіру – жүннен жіп алу процесі. Түтілген шуданы созып, бес саусаққа орай, *ұршықтың* ойығына (оны *сірге ағаш* немесе *мұрындық* деп те атайды) сабақтап алып иіреді. Шеберлердің айтуынша, бір алашаны тоқу үшін шамамен үш-төрт қойдың жүнінен иірілген жіп кетеді екен. Сонымен бірге, жіп иірген кезде, кейде тұтынатын бұйымның ерекшелігі де ескеріледі. Мысалы, кілем жібінен гөрі алаша жібі ширақ (пысықтау), керісінше, алаша жібіне қарағанда кілем жібі жуандау және бостау етіп иіріледі (Жүннен жасалатын бұйымдар, 1990, 11-б.).

Сабалған жүнді шиге салу – сабалған жүннен шаршы тәріздес киіз жасау үшін, ши бетіне алдымен сапасы нашарлау келген, сосын тәуір жүнді бірдей етіп тегістеп төсеу тәсілі (Тәжімұратов, 1977, 34-б.).

Бояу – тоқылатын (басқұр, алаша және т.б.) бұйымның өңін ашып, оған әр беру үшін қажетті жүнді әртүрлі түске бояу тәсілі. Қазақ әйелдері жүнді немесе басқа заттарды бояу үшін түрлі өсімдік тамыры мен сабағын күзде піскен уақытында жинап алып, жуып тазалап кептіріп бояу дайындай білген. Мысалы, ақбас жусан (*achillea millefolium*) мен боз жусанды (*artemisia glauca*) қосып қайнатып ашық сары түс бояу алған (Болсынбек, 2017, 147-б.). Ал, аққаңбақтың (*gypsophila paniculata*) тамырын ұсақтап боялатын жүнді жуады (Болсынбек, 2017, 152-б.). Зерттеуші С. Дудин, бояу әзірлеу үшін қайнап жатқан суға жүнді қайталап салып, бояу қоспаларын қоса отырып, қалаған түске оның өң-түсін келтірген дейді (Дудин, 1928, с. 84). Үй тұрмысы жағдайында қолмен ұқсатылған, боялған жүннен *басқұр, алаша, құр, сандық қап, аяққап* және тағы басқа да тоқыма бұйымдар әзірленеді.

Жүн атауымен байланысты кейбір ұғымдар мен атаулар:

Жабағы жүн – қыстан шыққан малдың көктем кезіндегі ұйысқан жүні. Жабағы жүн иіруге оңай, әрі берік болып келетіндіктен, одан шүйке жасалып, киіз үй жабдығына қажет *бау-шу* есіледі. Жіп ширатылады. Киімнен *шидем шапан, күпі* дайындалады.

Күзем жүн – көктемгі қырқымнан соң, күзге дейін өскен мал жүні. Күзем жүннің талшықтары қысқа, иіруге келмейтіндіктен, одан нығыздап *киіз, текемет* басады. Киім түрлерінен *қалпақ, жүн байпақ, пима* әзірленеді.

Қозы күзем / Қозы жүн – шілде-тамыз айларында қой төлінен алынатын жүн, сонымен бірге, қозының жазда бірінші рет қырқылған жүні *қарын жүн* деп те аталады. Қарын жүн таза, жұмсақ болып келетіндіктен, одан ертеде *жасалық, жөргек, иманкиіз* секілді бұйымдар дайындаған.

Биязы жүн – қылшықсыз жүн.

Биязы жүнді қой – жүнінің ұзындығы мен ирегі біркелкі өскен, жүні үлбіреген қой.

Боздақ – түйенің түлеп жаңа шыққан жұмсақ жүні, сонымен бірге ботаның жақ жүні де осылай аталады.

Бөкен жүн – мал түлегеннен соң шыққан, әлі өсе қоймаған қысқа жүн.

Жөргем – үй маңайындағы шарбақтарға, жайылымдағы бұта-қурайларға ілініп қалған малдың түлеме жүні.

Жұлма – қой терісінен жұлып алынған өлі жүн, жабағы жүннің шет пұшпағы.

Жұлым – жүн, түбіттің мөлшер орауы.

Жүндеусіз түйе – жүндейтін мезгілі келсе де, әлі түлей қоймаған, жүнделмеген түйе.

Жүнді – жүні қалың өскен қылшықты мал.

Жүнділеу – жүні қалыңдау өскен қой малына айтылады.

Жүнсіз – жүні жоқ, тықыр мал.

Жүн-жабағы – түрлі жүн, жабағы атауына қатысты айтылады.

Жүн-жұрқа – жүн, тері-терсек.

Тобар – көктем мезгілінде сиыр төлі тана, торпақ, тайынша терісінен алынатын жүн. XX ғасырдың 60-шы жылдарына дейін ауыл балалары көктемде сиыр терісінен түлеп, жұмсарып тұрған жүнді уқалап алып, түкірікпеп сулап отырып доп жасаған.

Түбіт – малдың қылшық жүнінің астындағы биязы жүн.

Қылшық – түбіттен жуан, ұзын, көбінесе бұйраланбай тік өсетін жүн талшығы.

Тірі жүн – жаңа қырқылған жүн.

Өлі жүн – малдың көктем мезгіліндегі түлеп түскен жүні. Екінші мағынасы, өлген немесе сойылған түйе, қой-ешкі терісінен жұлынып алынған жүн атауы (Жақыпов, 1989, 80-б.).

Ұяң жүн – мал жүнінің құрамында аралық және майда талшықтары бар жүн.

Құрғақ жүн – ұстағанда жүні қаттылау, құрғақ, солғынды байқалатын жүн. Мұндай жүн көбіне терісінің шайыры аз қойлардан қырқылған жүннен аңғарылады.

Шайырлы жүн – сапасы жақсы жүн. Шайыр – қой терісіндегі май мен тері бездерінен бөлінетін шырын. Шайыр жүннің қалыпты өсуіне, сапасының жақсы болуына көп әсері бар.

Шайырсыз жүн – сапасы нашар жүн. Қой терісінің шайыры аз болса, жүні де құрғақ, қаттылау болады.

Шуда – түйе малының мойнындағы, өркешіндегі және тірсегіндегі ұзын салалалы қылшық жүн.

Жүн қолғап – түйе немесе қой жүнінен тоқылған қолғап.

Жүн шұлық – түйе немесе қой жүнінен тоқылған шұлық және т.с.с.

Жүнмен байланысты айтылатын мақал-мәтелдер: «*Нар малының жүні – жібек, сүті бал*»; «*Жуас түйе жүндеуге жақсы*»; «*Жібекті түте алмаған жүн қылады*»; «*Жақсы әйел жүн қарыз алып, байпақ басады*» және т.б.

Жүн сөзімен байланысты қолданылатын сөз орамдары: «*Жұмыртқадан жүн қырыққан*»; «*Жүн жеп, жабағы саңғыды*»; «*Жүн-жүнін шығарды*»; «*Жақ жүні үрпиді*»; «*Жүні жығылды*»; «*Жүн боп кетті*»; «*Жүн жеп кетті*»; «*Жүнін жұлған тырнадай*» «*Сөзді жүндей сабады*» және т.б.

Мал жүнімен байланысты қалыптасқан ырым-тыйым, сенімдер: Қариялардың айтуы бойынша ертеректе, қой қырқып, жүн сабап, киіз басу науқаны кезінде жел соғатын болса, жүнді ұшырып әкетеді деп, екі тал шиді айқастырып, жүнмен байлап қоятын болған. Оның мағынасы жел шамынан сақтану дейді. Ырым «*кемпірдің жағын байлау*» деп аталады. Сондай-ақ, жергілікті жерлерде қой қырыққан қырықтық иесіне қайтарарда оны жүнге орап қол жалғап бермей, жерге қойып тұрып, ішіңнен «*Мұны мен емес, жер беріп отыр*» деп ойлау керек дейді. Қырықтық иесі оны жерден алуы керек. Олай жасамаса, қырықтық қой терісін кесе беретін болады деген және т.с.с. ырым түрлері бар (Парасат, 2015, 11-б.).

Өткенінді білмей, болашаққа бағдар жасай алмайсың, бүгінгі жаһандану заманында өскелең ұрпаққа төл тарихымызды, мәдени құндылықтарымызды, салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрыптарымызды насихаттауда музейлердің алатын орны ерекше. Жасыратыны жоқ, қазіргі таңда ұмыт бола бастаған дәстүрлі қолөнеріміздің салаларының бірі *тоқымашылық* өнеріне жататын бұйымдардың көбісін музейлерден кездестіреміз. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі (ҚР MOM) қорында негізі жүннен жасалған *кілем, алаша, сырмақ, текемет* сияқты бұйымдар көптеп сақталған. Мысалы, ҚР MOM қорындағы тақта кілем (КП 26649-7) 1870-1880 жылдары аралығында тоқылған (сурет 2). Өлшемі: ені 200 см, ұзындығы 300 см. Кілемнің негізі жүн жіппен, құрылымы қызғылт, ақ, сарғыш түсті жалпақ және қоңыр түсті жіңішке жолақтардың бірнеше рет қайталынып берілуі тәсілімен тоқылған. Түксіз кілем. Жолақтарға ақ, қызғылт, қоңыр түсті құс ізі өрнегі тоқылып, аралықтарына бірнеше қатар қара түсті су жүргізілген. Кілемнің ұзына бойы екі кенересі қоңыр түсті жүн жіптен тарақ өрнегі салына тоқылып, екі шетіне желі жібінен шашақ шығарылған (Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары, 2012, 154-б.).



2-сурет – Тақта кілем. ҚР MOM қорынан (КП 26649-7). Фото Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан (ғылыми каталог) Алматы: ICOS, 2012) атты еңбектен алынды

Мақала барысында айтылған жүн ұқсату үрдісіндегі халықтық атаулардан бөлек, жергілікті жерлерде әлі де ғылыми айналымға енбеген терминдер жеткілікті. Ұлттық қолөнер түрлерімен қызығатын, оған бейжайлық танытпайтын әрбір азаматтың жергілікті жерлердегі қолөнершілерден, тоқымашылардан, ең бастысы кезінде өздері қолөнер түрлерімен шұғылданған көнекөз қариялардың өз аузынан қолөнермен байланысты мәлімет, дерек жинақтау парызы деп санаймыз.

Әдебиеттер

Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 172 б.

Болсынбек Т. Ақбас жусан // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 147-б.

Болсынбек Т. Аққаңбақ // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 152-б.

Добросмыслов А.И. Верблюдоводство в Тургайской области. – Оренбург: типография П.Жаринова. 1895. – 45 с.

Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии. СМАЭ. Т. VII. 1928. – С. 71-166.

Жақыпов Ө. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1989. – 192 б.

Жүннен жасалатын бұйымдар / құрастырған К.Мұқанов. – Алматы: Қайнар, 1990. – 144 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 томдық. 1, 2, 3, 4, 5 томдар. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 816, 856 беттер.

Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан (ғылыми каталог). Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: ICOS, 2012. – 387 б.

Қой жайлы қызықты мәліметтер // Өзірлеген К.Қыдырбай. Парасат, 2015. №1, 11-б.

Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 96 б.

Фиельструп Ф.А. Скотоводство и кочевание в части степей Западного Казахстана / Казаки. Антропологические очерки. Издание особого комитета Академии наук по исследованию союзных и автономных республик. Под редакцией С.И. Руденко. – Ленинград: АН СССР, 1927. – С. 78-108

FOLK TERMS AND CONCEPTS OF THE PROCESS OF WOOL PROCESSING

The article analyzes folk names and concepts in the process of wool processing. When writing the scientific article, along with the Russian researchers who studied the economy and life of the Kazakhs of the late XIX-early XX century, A. Dobromyslov, F. Fielstrup, S. Dudin, the data of outstanding Kazakh scientists Kh. Argynbayev, A. Zhakupov, etc. were presented, as well as the multi-volume encyclopedic work «Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of the Kazakhs», published under the leadership of N. Alimbay. The article emphasizes that the wool processing consists of several stages: knitting, shearing sheep, shearing wool, spinning wool, dyeing wool and much more. In the future, in connection with the name of wool, among the population there were such names as: *zhabagy zhun*, *kuzem zhun*, *kozy kuzem / kozy zhun*, *biyazy zhun*, *boken zhun*, *zhorgem*, *zhulma*, *zhulym*, *zhundi*, *zhundileu*, *zhunsiz*, *zhun-zhabagi*, *zhun-zhurka*, etc., as well as sayings, superstitions, beliefs. In the context of modern globalization, many of the products related to the art of weaving are found in museums and give an example of one of the main woolen carpet products located in the fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. At the end of the article, the corresponding conclusion is made.

З.А. Жандосова¹, Н.А. Атыгаев²

¹Санкт-Петербургский университет РФ
zarinejandosova@rambler.ru

ЦГМ РК

Алматы, Казахстан

nuratygaev@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСКО-САФАВИДСКИХ ОТНОШЕНИЙ: ПИСЬМО АББАС-ШАХА II К КАЗАХСКОМУ ХАНУ ТАУКЕ

Важной научной задачей для отечественных ученых все еще остается введение в широкий научный оборот новых письменных источников, в которых содержатся сведения по истории Казахстана. Такие источники сохранились в книгохранилищах, архивах и музеях ряда зарубежных стран.

В фондах некоторых библиотек Ирана имеются позднесредневековые рукописи, которые важны для исследователей истории Казахского ханства (Атыгаев, Джандосова, 2014, с. 199-202). Среди них представляют особый интерес рукописи под названиями *Муракка 'и макāтиб* («Альбом писем»), *Муниаāt* («Эпистолярные и литературные сочинения»), *Байāз-и нāмахā* («Тетрадь с письмами»), *Нāмахā* («Письма») и т.п.

В этих рукописях, мало привлекавшихся отечественными источниковедами, содержатся тексты официальных документов — шахских указов, межгосударственных договоров, а также дипломатической корреспонденции. К последней относятся и тексты писем иранских правителей к правителям соседних государств, в том числе и Казахского ханства. Иранский исследователь Ирадж Афшар первым указал на существование текстов нескольких писем сафавидских шахов XVII в. к казахскому правителю Тауке-хану I*. Эти письма датируются следующими годами лунной хиджры: 1072 (1661/1662 гг.), 1101 (1689/1690 гг.), 1104 (1692/1693 гг.) и 1105 (1693/1694 гг.) (Ирадж Афшар, с. 34). В них, помимо Тауке-хана, упоминаются имена Турсун-хана и Фулад-султана (Болат-султана)**. В 2006 году текст одного такого письма был переведен востоковедом К. Кари на казахский язык и опубликован (к сожалению, без полных выходных данных источника) в журнале «Жұлдыз». Текст письма Сафавида Аббас-шаха II *** к Тауке-хану, как пишет исследователь, содержался в сборнике писем, составленном писарем Мана-Мухаммедом Мухсенханом (передача имени – К. Кари). Рукопись этого сборника сохранил некий Сеит Мухаммед Али Рузати (передача имени – К. Кари) из Чарсу Исфахана (Кари, 2006, 180-182 бб.).

В ходе командировки в Иран, в Библиотеке Маджлиса Исламской Республики Иран (г. Тегеран) нами была приобретена копия этой рукописи (*Маджму'нā-йи нāмахā-йи 'аһд-и сафави* («Собрание писем сафавидского времени», инвен. №66631). По рукописи был подготовлен русский перевод

письма, который предлагаем вашему вниманию (Маджму‘hā-йи, л. 240). Текст письма составлен на персидском языке с арабскими вставками.

Перевод: «Августейшее письмо Таваккул-хану, сыну Джахāнгүр-хана, правителю казахов (*wālī-ye qazāq*)****. [Отправлено] в месяце джумāди ал-аввал года 1072 [л. х.]***** из Исфахана*****».

Обладателю султанской власти, величия, могущества, славы и милости Таваккул-хану.

Демонстрирующее взаимную дружбу и увеличивающее взаимную привязанность письмо Вашего Величества, покровителя владычества и славы, защитника могущества и великолепия, радателя пышности и власти, опоры престола державности и триумфа, лучшего из потомков великого дома Чингиз-хана, пользующегося благосклонностью Всемогущего Господа [получено].

Это послание принесло благорасположение и удовлетворение в добрый час и счастливое время, когда святейшая особа Царя Царей находилась в здравии и благополучии, сопутствуемая победой и удачей, приносящими славу, являющуюся примером для других государств.

Учитывая благотворный (*kīmiyā-ta’sīr*, букв. «действующий как философский камень») характер и искреннее содержание этого письма, уведомляющего о непоколебимом следовании курсу дружбы и примирения и уповающего на ответное письмо Государя, и его доверие такого рода посланиям, оно пролило хрустальный свет на чистое сердце [Государя] и стало причиной повышения внимания со стороны его милосердной души.

Вследствие этого, поскольку между двумя высокими сторонами был заложен фундамент дружеских отношений и открыт путь любви и дружбы, завеса недоверия и непонимания была поднята, и желания обеих высоких сторон отныне будут удовлетворяться по взаимному согласию.

Признавая все высокие стремления и все честные намерения условием упорядочения дел и укрепления основ величия и великолепия благоприятной звезды пышности и почитания, открыватель ворот взаимной переписки и корреспонденции выражает свое сокровенное желание, чтобы дружественные отношения уравнили существующую цепь [вооруженных] столкновений и войн [между сторонами], и внимание Государя было обращено на их плоды. Дни султанской власти, величия, могущества и счастья».

Примечания.

* Второго сына казахского хана Жангира (Джахангира) в исследовательской литературе обычно называют Тауке-хан, хотя его личное имя – Таваккул Мухаммад Бахадур Гази-хан (каз. Тәуекел Мұхаммед-батыр-ғазыхан (Султанов, 2001, с. 226; Эпистолярное, 2014, с. 79; Атыгаев, 2015, с. 253, 281-282).

** Согласно сообщению, тобольского «захребетного татарина» Теуш-мергена от 1693 г., Турсун-хан и Фулад-султан (Болат-султана) были сыновьями Тауке-хана и встречали русского посла А. Неприпасова в 1692 г. (**История Казахстана**, 2007, с. 404)

*** Абу-л-Мозаффар Шах Аббас II, седьмой по счету правитель государства Сефевидов, правил в 1642 – 1666 гг.

**** У исследователей нет единой точки зрения относительно времени восшествия Тауке-хана на трон верховного правителя Казахского ханства. Доминирующим в историографии является мнение, что началом его правления следует считать 1680 г. Этот год указан как начальная дата правления Тауке как в фундаментальных академических изданиях (**История Казахстана**, 2010, с. 424), так и учебниках для общеобразовательной школы (Жолдасбаев, Бабаев, 2003, 179 б.) и во многих научных и энциклопедических изданиях (**История Казахстана**, 2007, с. 449; История Казахстана, 2003, с. 576; История Казахстана, с. 137; Аяган, Эбжанов, Исин, 2011, 316 б.; Қазақстан. Ұлттық энциклопедия, 2006, 308 б.).

По мнению О.Ф. Акимовича, Тауке унаследовал престол от своего отца Жангир-хана в 1680 г. (Чурас, 1979, с. 314). В работе 1982 г. Т.И. Султанов писал: «Наследовал ли Тауке престол непосредственно после отца, неизвестно» (Султанов, 1982, с. 121). В более поздних исследованиях он ограничивается указанием, что Тауке «начал править после 1652 г.» (Кляшторный, Султанов, 2009, с. 340).

В работе 1997 г. И.В. Ерофеева датировала годы правления Тауке приблизительно 1680 – началом 1715 гг. и писала, что «приблизительно с начала 90-х годов XVII в. он имел в Степи номинальный статус старшего казахского хана» (Ерофеева, 1979, с. 74, 103). Позже в другой своей работе она писала, что Тауке стал ханом Младшего жуза после 1652 г., а старшим ханом трех жузов в 1672 г. (Эпистолярное наследие, 2014, с. 79) Предложенная И.В. Ерофеевой хронология правления Тауке-хана (1672-1715 гг.) указывается в энциклопедическом справочнике «Қазақ хандары» («Қазақ хандары»). Энциклопедиялық анықтамалық жинақ, 2015, 55 б.).

Данное письмо позволяет нам отказаться от этих датировок и определить началом правления Тауке-хана более раннюю дату — не позднее 1661 г. В письме в его отношении помимо термина «хан» применяется термин «вали». Как видно из средневековых источников, термин «вали» прилагался к верховному правителю (См.: Чурас, 1976, с. 321). Учитывая, что путь из Казахского ханства в Исфахан занимал не менее года, мы можем предположить, что Тауке носил титул хана уже в конце 50-х гг. XVII в. Если бы это было первое

посольство казахского хана после восшествия на трон, то письмо должно было содержать связанные с этим событием поздравления. Поскольку, однако, тон письма не поздравительный, можно предположить, что Тауке находился к этому времени на троне достаточно давно и от него до этого уже приезжали послы к Аббас-шаху.

В 1735 г. житель Ташкента Нурмухаммед Алимов говорил русским чиновникам, что после Жангира правителем был Батыр-хан (**История Казахстана**, 2007, с. 25). Однако об этом хане ни в письменных источниках, ни в народной памяти никаких сведений не сохранилось, что косвенно свидетельствует о его незначительной роли в истории. Возможно, это связано с недолгим характером его правления.

Исходя из вышесказанного, началом правления Тауке-хана предпочтительно считать середину 50-х гг. XVII в.

***** Джумади ал-аввал 1072 года лунной хиджры — декабрь 1661 г. – январь 1662 г.

***** Исфахан — город в центральном Иране, с 1598 г. столица Сафавидского государства.

Таким образом, письмо Сафавида Аббас-шаха II к Тауке-хану предвещает значительный интерес для понимания истории Казахского ханства второй половины XVII века. Из него следует, что Тауке-хан пришел к власти еще в середине 50-х гг. XVII века, а не в 1680-е гг., как считалось ранее. Также данный источник показывает, что Тауке-хан воспринимался правителями Сафавидов как правитель суверенного государства, с ним устанавливались и поддерживались дипломатические связи. Это вновь показывает, что Казахское ханство было полноправным субъектом международных отношений и имело дипломатические контакты с рядом соседних государств.

Литература

Атыгаев Н.А., Джандосова З.А. Отчет о работе в библиотеках Исламской Республики Иран // *Отан тарихы*. №1. 2014. – С. 199–202.

Ирадж Афшар, 1386 – [«راوقق»] جریا راشفا. یضایی یوفصد: بادا هماد یراگد اپیدن ایهاشد یوفصد بر نارسد یاهنیمز رسد رگید (هراوقق) –، هز ادنا – میارا) / همادن اتسر اهد. لاسد متشه و مهن، 1386–87. مهنزیسرتفد و راهچ مهند. ص.

Қ. Қари. Иран шахының Тәуке ханға хаты // *Жұлдыз*. №3. 2006. – 180–182 бб.

Маджму‘hā-йи – «عومجم هماد یاه دهع یوفصد» –، л. 240 / Библиотека Маджлиса ИРИ, №66631, фотокопия №02-00187-00023. Перевод к.и.н. З.А. Джандосовой.

Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.

Атыгаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарих толқынында. Очерктер. — Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 б. + 16 суретті жапсырма.

Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев, составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. — Алматы: «АБДИ-Компани», 2014. – 696 с. + вкл. 44 с. Т. 1. Письма казахских правителей. 1675 – 1780 гг.

История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том VI. — Алматы, «Дайк-Пресс», 2007. – 516 с. + 8 с. вкл.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 3. — Алматы: «Атамұра», 2010. – 768 с., ил., карты.

Жолдасбаев С., Бабаев Д. Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. — Алматы: Атамұра, 2003. – 224 бет, суретті, карталы.

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Под общей редакции: А.Б. Гали, Ж.К. Касымбаева. — Алматы: «Үш-Қиян», 2003. – 584 стр.

История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие / Масанов Н. Э. и др. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 608 с.

Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Исин А.И. «Қазақ хандығы тарихы: құрылуы, өрлеуі, құлдырауы». — Алматы: Сөздік-Словарь», 2011. – 320 б.

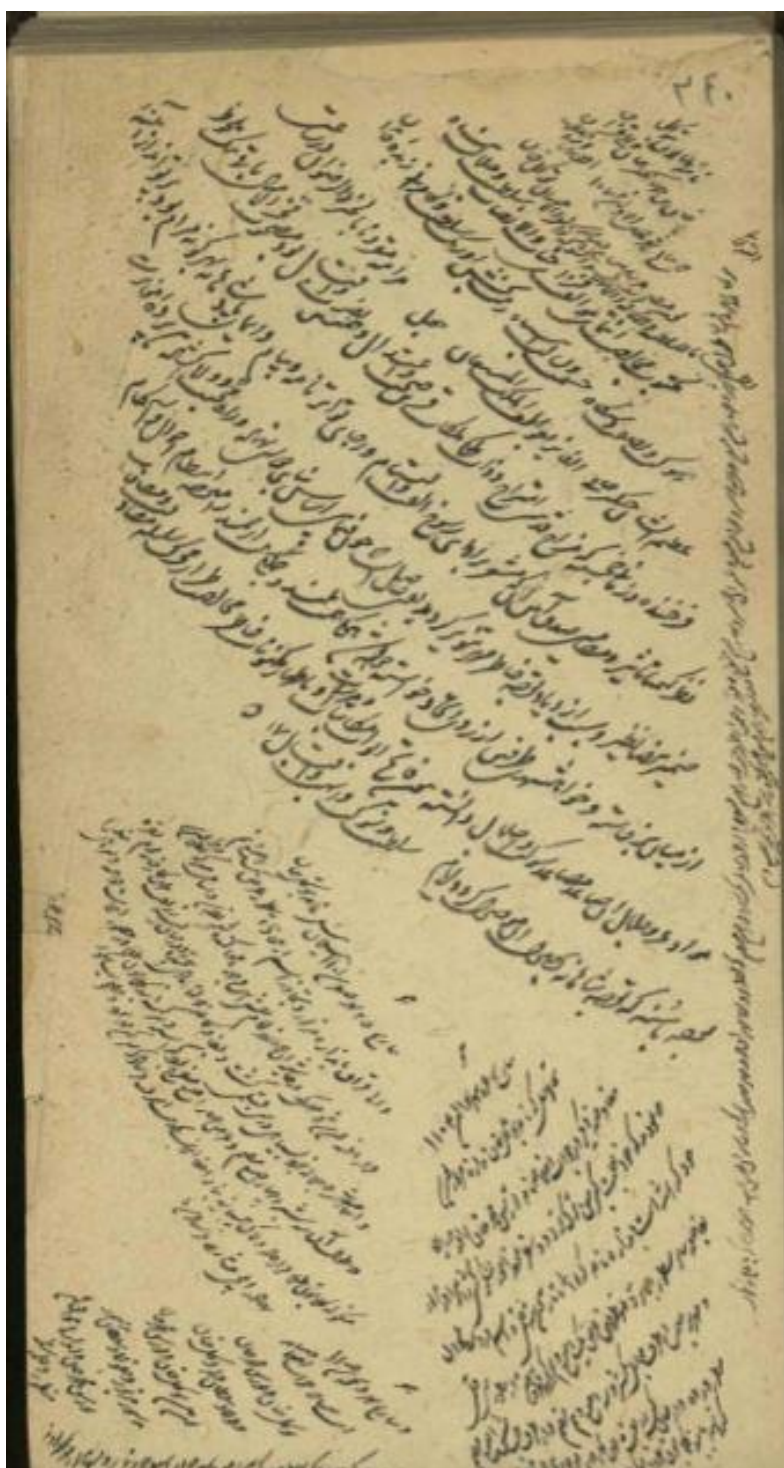
Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Бас ред. Б. Аяған. — Алматы: Қазақ энциклопедиясының редакциясы, 2006. Т.8. – 704 б.

Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарий, исследование и указатели О.Ф. Акимовской. — Москва, 1976. – 362 с.

Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). — Москва, 1982. – 134 с.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2009: 3-е изд., исправл. И доп. – 432 с. – (Orientalia)

Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв. // *Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования / Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г., г. Алматы).* — Алматы: Издание Института философии МН-АН РК, 1997. – 160 с.



**FROM THE HISTORY OF KAZAKH-SAFAVID RELATIONS:
LETTER OF ABBAS SHAH II TO THE KAZAKH KHAN TAUKE**

The article deals with diplomatic correspondence between Kazakh khans and Safavid shahs by the example of the letter of Persian Shah Abbas II (1642 – 1666) to Kazakh khan Tauke (ca.1655 – 1715) from the collection of the Library of the Majlis of the Islamic Republic of Iran. A commentary on the Russian translation of this letter is given.

МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРА

А.К. Кистаубаева

Центральный государственный музей РК

г. Алматы, Казахстан

aigulkyst@mail.ru

ФОТОДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ОБ ИСТОРИИ ВЕРНОГО ИЗ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РК

Фотодокументы являются музейными предметами, содержащими информацию в виде изображения, полученного с помощью фотоаппаратуры. Фотодокументы имеют возможность посредством информации не только образно представить событие, но и осмыслить его с учетом своеобразия передачи движения в фотографии, ее композиционной, пространственно-временной целостности, использования различных приемов съемки. Наличие разнообразия информации, заключенной в фотодокументе, создает возможность интегрированного представления о действительности, причем этот процесс осуществляется в наиболее активной для восприятия форме (Магидов, 1992, с. 104). Но следует отметить, что в музееведении нет единого мнения о принадлежности фотодокументов к определенному типу музейных источников. В одних музеях они образуют самостоятельную группу, в других музеях их включают в изобразительный фонд, в третьих – в документальный фонд, объединяя при этом, с письменными источниками. Фотодокументы еще мало вовлекаются историками в научный оборот, так как объясняется спецификой этих документов и отсутствием навыков работы с ними (Вартанов, 1983, с. 28).

Фонды музея составляют неотъемлемую часть источниковой базы исторических исследований, так как коллекции музея представляют целостное, уникальное по своему составу и содержанию собрание источников, различных по типовой и видовой принадлежности, отражающее основные периоды истории. В коллекцию фотодокументального фонда Центрального государственного музея РК входят не только собственно фотографии, но и негативы, фотооткрытки, альбомы. Этот обширный визуальный ряд представляет собой своеобразную иллюстративную историю нашей страны, и является важным историческим источником, несущим разнообразную по содержанию и характеру информацию. Но, тем не менее, фотоматериалы, отражающие общественно-политическую и культурную жизнь республики, все же составляют одну из интереснейших коллекций музейного собрания, куда, наряду с портретами выдающихся политических деятелей, также входят и жанровые снимки повседневной жизни творческих коллективов и объединений. Прежде всего, большое значение для исследования имеет опыт разработки источниковедческих проблем изучения фотодокументов в специальной источниковедческой и музееведческой литературе.

В фондах музея имеются обширные фотодокументальные коллекции, посвященные периоду Верного. Фотодокументы свидетельствуют о начале строительства в Верном (зданий и сооружений), о развитии садоводства и появлении парков, появлении базаров, о природных катаклизмах (землетрясениях, селях, наводнениях).

В январе 1854 г. командование отдельного Сибирского корпуса и Инженерный департамент Военного Министерства возбудили ходатайство о разрешении строительства за речкой Или в урочище Алматы военного укрепления под название Верное. 4 февраля 1854 г. царь Николай II одобрил название укрепления Верный.

Под строительство укрепления была выбрана развилка Ташкентского Каргалинского трактов вблизи реки Малой Алматинки. К осени 1854 г. военное укрепление Верное в основном было построено. Его окружал деревянный забор и глубокий ров, солдаты размещались в казармах, офицеры в деревянных избах. По форме укрепления представляло неправильный пятиугольник, ограниченный земляным валом и рвом, одна сторона которого располагалась вдоль Малой Алматинки. На вершине вала впоследствии был установлен сплошной частокол из бревен для защиты от вражеских пуль.

В 1857 г. к востоку от Большой Алматинской станицы на другом берегу Малой Алматинки образовалась Ташкентская (позднее Татарская) слободка. Татарская слободка возникла как самостоятельное поселение и была такой по административной подчиненности вплоть до 1948 г. В слободке проживали в основном ремесленники и торговцы.

К 1861 г. в укреплении, станице и Татарской слободке насчитывалось 626 частных деревянных домов, 10 улиц и 8 переулков, деревянная церковь, мечеть, две школы – русская на 60 мест, мусульманская на 50 мест, 5 кузниц, 1 кирпичный завод, 3 каменных дома, 1 хлебный завод, 1 военный и 1 промышленный магазин. Население насчитывало уже более 5 000 человек.

В 1862 г. завершилось строительство телеграфной линии Верный – Пишпек. К 1857-1858 гг. начали действовать мельницы Алимжанова, купца Журавлева, пивоваренный завод Кузнецова. В 1860 г. был открыт спиртово-водочный завод, а через два года кожевенный и лесопильный заводы. В 1865 г. вступил в строй винокуренный завод Кузнецова (История Алматы, 2006, с. 55-57).

Всего к 1867 г. было построено около 1000 деревянных зданий, из них 750 жилые, около 100 различных магазинов и лавок, 20 харчевен и пельменных, в поселении было уже 40 мельниц.

11 апреля 1867 г. военное укрепление Верное было преобразовано в город с переименованием его в Алматинск, но данное название не закрепилось, и в том же году по докладу правительственной «Степной комиссии» город был назван Верным. Верный становится центром Верненского уезда и Семиреченской области.

5 февраля 1921 года на заседании областных городских организаций город Верный переименован и назван Алма-Атой.

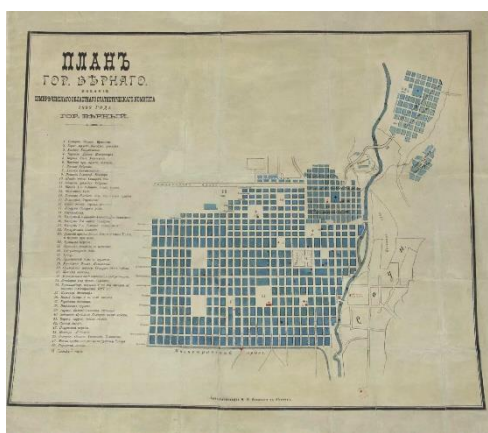


Рисунок 1. КП 18882 – План города Верного.

Все эти факты стали известны благодаря фотографиям братьев Абрама и Павла Лейбиных. В 1872 г. по приглашению генерал-губернатора Колпаковского, в Верный приехал фотограф – С. Лейбин, впоследствии его дело продолжили его сын и внук. Они внесли значительный вклад в культуру Казахстана. Сын Абрам Соломонович поселился в Верном в 1872 году. Лейбин А.С. принял участие в формировании еврейской общины Верного, благоустройства первой синагоги, избирался гласным ряда общественных организаций. В этом городе у него родилось семь сыновей и две дочери. Младший, Лев, стоял у истоков зооветеринарной службы и обучения национальных кадров, избирался профессором Казахского зооветеринарного института. В доме Льва Абрамовича в 1920 году от тифа скончался родоначальник алма-атинской фотографии А.С. Лейбин. Старшие, Павел и Борис, оказались среди основоположников книжной палаты Казахстана. Лейбины занимались рекламным делом, сбором и хранением театральных афиш и объявлений, изобразительной и книжной продукции. Павел, первенец Сары и Абрама Лейбиных, известен и как составитель карт Семиречья. Он занимался фотографированием края с высоты птичьего полета, поднимался в небо на первом в истории края самолете. Павел Лейбин – мастер-светописец и этнограф. Его работы легли в основу многих научных работ в области археологии и здравоохранения, народного быта и костюма народов Казахстана.

Интересна история одной фотографии (Рис.2), снятая в 1913 году, которая запечатлела Жамбыла Жабая среди акынов на этнографической выставке в Семиречье, автором которой являлся Лейбин. Предыстория этой фотографии такова: в 1913 г. Россия праздновала 300-летие дома Романовых. На торжественные мероприятия в Верный съехались все именитые акыны, среди которых был и Жамбыл. Здесь впервые в своей жизни Жамбыл в группе с другими акынами позирует перед фотографом.



Рисунок 2. ФКП 4516 – Ж. Жабаев среди акынов (сидит пятый слева). 1913 г.
 Фотобумага, картон, ч/б изображение. Разм. 16 x 21,9 см. В сохр.

Групповая фотокарточка акынов была помещена в юбилейный альбом, а позднее – воспроизведена в I томе собрания сочинений Жамбыла Жабаева, изданным в 1940 году.

Природа Заилийского Алатау живописна и удивительна, но вместе с тем, порой бывает непредсказуема. Фотодокументы из фондов музея свидетельствуют о страшных последствиях землетрясений, селей и наводнений в Верном и его окрестностях. В 4 часа 30 минут утра местного времени 9 июня (29 мая по старому стилю) 1887 года жители г. Верный (в то время в городе проживало около 30 тыс. человек) ощутили подземные толчки. Через 5 минут повторилось основное землетрясение разрушительной силы.

Всего от землетрясения в г. Верном и в пригородных селениях погибло и было ранено около 800 человек. В число погибших (332 человека, в т. ч. в г. Верном и в Алматинских станицах – 236) в основном попали те, кто не покинул вовремя дома: крепко спавшие дети (по различным данным погибло от 107 до 202 детей), 10 арестантов гауптвахты и 14 солдат. В горах под обвалами погибло свыше 100 человек (Нурмагамбетов, 1999, с. 8). Не все землетрясения надолго остаются в памяти людей. И уже совсем немногие землетрясения можно считать определенными вехами в истории человечества. Именно самые трагические моменты Верненского землетрясения зафиксировал в своих фотографиях Павел Лейбин (Рис. 3-5).



Рисунок 3. КП 15922/25 – Большая Алматинская станция: трещина.



Рисунок 4. КП 15922/23 - Дунганская слобода.



Рисунок 5. КП 15922/8 - Бани Титова. Вид со двора.

Следующая фотография, заслуживающая внимания – это фотопортрет М. Тынышпаева (Рис. 6), автором которого является Соломон Лейбин.



Рисунок 6. КП 23467/1 – М. Тынышпаев.

На фото М. Тынышпаев запечатлен в форме гимназиста. На лицевой стороне, в нижней части имеется надпись золотыми буквами «Лейбин и сыновья. Верный». На оборотной стороне имеется надпись: Серебряная медаль. Фирма существует с 1865 г. Фотограф А.С. Лейбин и сыновья. В г. Верном. Угол проспекта Колпаковского и Штабной. Затем следует надпись сделанная карандашом «1900 г...» далее и неразборчивый текст.

Также в фондах музея имеются фотографии М. Чанышева (Рис.7), А. Фетисова (Рис. 8), Г.-А. Сутюшева (Рис. 7) и Н. Пантусова (Рис.9), сделанные в фотосалоне Лейбина.



Рисунок 7. ФКП 412/2 – М. Чанышев.



Рисунок 7. ФКП 718 – Г.А. Сутюшев.

Алексей Михайлович Фетисов (1842-1894) – ученый-садовод, натуралист, путешественник, член-корреспондент Российской академии наук, сотрудник имперского ботанического сада, изучавший растительный мир Кыргызстана.



Рисунок 8. ФКП 1240 – ученого-садовода А. Фетисова.

А.М. Фетисов явился основоположником культурного садоводства и лесоводства в Чуйской долине. В 1978 г. в Бишкекской карагачевой роще ему был установлен памятник.

Николай Николаевич Пантусов (1849-1909) – известный археолог, этнограф, фольклорист и географ, всю свою жизнь посвятил изучению Средней Азии и Казахстана. После окончания Восточного факультета Петербургского университета в 1871 году он был оставлен для подготовки к профессорскому званию на кафедре истории Востока. Однако уже в следующем, 1872 году он перешел на службу в Туркестанский край. Николай Пантусов побывал на службе в Ташкенте, Фергане, Семиречье и Кульдже и всюду оставил следы своей наблюдательности.



Рисунок 9. ФКП 1389 – Н. Пантусов

Вклад Пантусова Н.Н. (Рис. 9) в исследовании памятников археологии Семиречья имеет большое значение. Он всю свою жизнь посвятил изучению памятников, производил их натурное обследование, фотофиксацию и подробно описывал их местонахождение, собирал сведения об имеющихся памятниках, связанные с ними легенды. Выступал с сообщениями на заседаниях Туркестанского кружка любителей археологии.

Таким образом, ценность фотодокументов связана с тем, что они возникают в момент событий и на месте событий. Наконец, фотодокументы не только несут информацию о реальной действительности, но и оказывают эстетическое воздействие на человека.

Литература

- Вартанов А. Фотография: документ и образ. – Москва, 1983. – 272 с.
История Алматы. В двух томах. Т.1. Алматы, 2006. – 278 с.
Магидов В.М. Кинофотофонодокументы как исторический источник // Отечественная история. - 1992. - № 5. - С. 104-116.
Нурмагамбетов А. «Сейсмическая история Алматы». - Алматы. 1999 г. - 65 с.
Пондопуло Г. Фотография и современность: проблемы теории. - М., 1982. - 226 с.

PHOTO-DOCUMENTARY MATERIALS ABOUT THE HISTORY OF VERNY FROM THE FUNDS OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article is devoted to the photo documents in the funds of CSM RK that show cultural development of the town in the Verniy period, as well as participation of the Leibins in the cultural and historical development of Almaty and thus of the whole Kazakhstan. This extensive visual series is a kind of illustrative history of our country, and is an important historical source that carries a variety of content and nature of information. But, nevertheless, photographic materials that reflect the socio-political and cultural life of the republic still make up one of the most interesting collections of the museum collection.

Д.В. Кепин¹, Е.Н. Титова²

¹Национальный научно-природоведческий музей НАН Украины,
г. Киев, Украина
dKerpin@gmail.com

²Киевский научно-методический центр по охране, реставрации и использованию памятников
истории, культуры и заповедных территорий Департамента охраны
культурного наследия Киевской городской государственной администрации,
г. Киев, Украина
m-center@ukr.net

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ ПРИ СОЗДАНИИ ИНТЕРЬЕР- НЫХ ТЕМАТИКО-ЭКСПОЗИЦИОННЫХ КОМПЛЕКСОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЭПОХИ БРОНЗЫ УКРАИНСКОГО ПОЛЕСЬЯ)

Моделирование истории культуры древнего населения Украины музейными средствами предполагает разработку новых типов музеев. Особенно, когда идет речь об ознакомлении широкого круга посетителей с достижениями в области изучения жилищного строительства (самого информативного комплексного источника исследования способа жизни древних обществ). Поэтому необходимо создание интерьерных тематико-экспозиционных комплексов, в основе которого должна быть реконструкция жилища.

Древние постройки целесообразно демонстрировать в «геоархеопарках» и «археопарках» разных типов: археолого-палеонтологических парках, археологических музеях-заповедниках, а также «археодромах» («экспериментальных поселениях») / «воображаемых музеях»).

Цель статьи – рассмотреть возможности использования этнографических параллелей для воссоздания хозяйственно-бытовых комплексов (ХБК) эпохи бронзы по археологическим данным территории Украинского Полесья.

Под этнографической моделью традиционных “первобытных” обществ понимаем обобщенную характеристику определенного социума, основанную на анализе этнологических источников, отображающих их способ жизни. Соединение этнографической модели и археологической, созданной на основе анализа вещественных источников, исчезнувшего “первобытного” (аполитейного) общества, существовавшего до появления цивилизаций, позволяет более достоверно реконструировать тот или иной “фрагмент” культуры исчезнувшего социума.

Проблемы реконструкции древних объектов архитектуры обобщены в целом ряде работ как отечественных исследователей, так и зарубежных (Першиц, Монгайт, Алексеев, 1982; Артеменко, Березанская, Круц и др., 1985–1986; Березанська, Гладилін, Гладких та ін., 1997–2000; Залізник, 1998; Залізник, 1999; Сминтина, 1999; Станко, Гладких, Сегеда, 1999; Відейко, 2000; Смирнов, Котова, Яковлева, 2001; Телегін, 2002; Польщикова, 2002; Відейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005; Бурдо, 2010; Отрощенко, 2010; Яковлева, 2010; Варич, Складенко, Охріменко, 2012; Ситник, 2012; Яковлева, 2013; Археологія домобудівництва Європи=L'Archéologie du bâti en Europe...2013; Schlette, 1958; Jelínek, 1972; Sklenář, 1975; Sklenář, 1976).

Использование этнографических параллелей может быть проведено для создания интерьерных тематико-экспозиционных комплексов по истории жилищного строительства эпохи палеолита – бронзы на территории Украинского Полесья (Волынского, Житомирского, Киевского, Черниговского, Новгород-Северского) (Титова, Кепін, 2002).

В неолитическую эпоху в регионе распространяется деление жилищного пространства на две части: одно было собственно жилищем, другое служило для хозяйственных занятий или выполняло функцию сеней (поселение Пустынка (Мнево) киево-черкасской культуры днепро-донецкой этнокультурной общности (ДДЭО), поселение Сосонка верхнеднепровской культуры ДДЭО, поселение Грушевка – нижний слой. Распределение жилищного пространства на две части прослеживается и в полуземлянках поселения Гнидава культуры линейно-ленточной керамики. Е.Н. Титовой зафиксировано влияние носителей киевского варианта киево-черкасской культуры ДДЭО (поселение Пустынка (Мнево), буго-днепровской – на постройки волынской культуры ДДЭО (поселение Оболонь) (Артеменко, 1964; Титова, 2000).

По мнению Д. Я. Телегина, носители ДДЭО были праславянами, а племена культуры ямочно-гребенчатой керамики – прафинно-уграми. По археологическим (распространение характерной посуды) и лингвистическим (топонимическим) данным, ученый выделяет в этом регионе две области: неманско-двинско-верхнеднепровскую, являющуюся районом сложения балтов, и днепро-

припятско-верхневислинскую, охватывающую территорию Украинского и Белорусского Полесья, южно-восточную часть Польши – это территория сложения праславян. По Д.Я. Телегину, племена культур шнуrowой керамики (боевых топоров) второй половины III тыс. до н. э. не имели значительного влияния на этногенетические процессы в выделенных областях (Телегин, 1996а; Телегин, 1996б; Телегин, Титова, 1998).

В этой связи несомненный интерес представляет почти полностью исследованное С.С. Березанской поселение Пустынка эпохи бронзы (XIII – XII ст. до н.э.). В 1970 – 1980-х гг. она относила этот памятник к восточнотшинецкой культуре, носители которой были праславянами. Вместе с В.В. Отрощенко исследовательница в середине 1990-х гг., отнесла памятник к сосницкой культуре, выделенной И.И. Артеменко. В то же время В.В. Отрощенко и С.С. Березанская относят Пустынку к протославянской тшинецко-комаровской общности племен. С.С. Березанская считала, что в Украинском Полесье в эпоху бронзы существовали локальные отличия (Правобережье и Левобережье) в жилищном строительстве (Березанская, 1974; Березанская, 1982, с. 98 – 115; Березанська, Гладилін, Гладких та ін., 1997, т. 1, с. 428 – 429; Артеменко, 1989а; Артеменко, 1989б). И.И. Артеменко связывал Пустынку с выделенной им сосницкой культуре, генетически связанной со среднеднепровской культурой шнуrowой керамики эпохи ранней бронзы. Носителей сосницкой культуры ученый отождествлял с прабалтами. Преемственность между среднеднепровской и сосницкой культурами исследователь видел также в конструктивных особенностях жилищ: наземные или углубленные постройки столбовой конструкции.

На территории Украинского Полесья пока что неизвестны поселения среднеднепровской культуры с остатками жилищ. Постройки этой культуры (среднего и позднего этапов) исследованы И.И. Артеменко и Е.Г. Калечиц в Белорусском Поднепровье (Ксендзова Гора в Могилевской области, Лучин и урочище Лоша 1 в Гомельской области). Характерным признаком жилищ сосницких племен Белорусского Поднепровья Е.Г. Калечиц считает существование полуземлянок с двускатной кровлей, глинобитным очагом. По мнению Э.М. Загорюльского, именно носители скотоводческих (оседлых скотоводов и земледельцев, по И.И. Артеменко) культур шнуrowой керамики принесли в этот регион столбовую постройку с двускатной крышей. С этой точкой зрения трудно согласиться, т.к. жилища столбовой конструкции с крышей типа шатра известны и на поселениях верхнеднепровской неолитической культуры ДДЭО (Сосонка) (Артеменко, 1964; Калечиц, 1987, с. 15 – 96; Загорюльский, 1977, с. 115 – 117).

На поселении Пустынка исследовано площадь 4000 кв. м, на которой обнаружено 32 постройки, 15 из которых полностью раскопано. Среди последних реконструируются девять жилищ и шесть хозяйственных построек. Другую интерпретацию выявленным материалам дал И.И. Артеменко. Он считал, что на поселении существовало 20 жилищ и 15 хозяйственных построек. Размеры жилищ в среднем составляли 6Х10 и 7Х12 м, а общая площадь – 60 – 70 кв. м. С.С. Березанской прослежено уличное планирование с двумя рядами жилищ, обращенных одно к другому недлинными стенами. Двери находились в короткой стене, повернутой к центру поселения. Жилища компоновались двумя группами. В центре каждой находилась культовая постройка. Некоторые жилища окружали хозяйственные постройки, которые вместе составляли ХБК. Предполагается существование плетенных ограждений, отделяющих такие ХБК. С.С. Березанской полностью описано девять жилищ, а архитектором О.Н. Нечмолодовой сделаны реконструкции четырех построек, двух хозяйственных построек и одной культовой. Кроме того, сделаны обобщающие реконструкции технологии строительного процесса жилища, хозяйственных построек, внешнего вида поселения.

Исходя из представленных материалов, предполагаем существование тут разных видов сооружений, а именно: земляночно-наземных, полуземлянок, землянок, земляночно-полуземляночных и полуземляночно-наземных. Определенные аналогии жилищам и хозяйственным постройкам прослеживаем в традиционном жилищном строительстве населения как Украинского, так и Белорусского Полесья, частично Белорусского Понеманья и Белорусского Поднепровья.

Отметим, что отдельные виды таких жилищ появляются еще в эпоху энеолита. Так, землянки известны на территории Волынского Полесья у носителей лендельской культуры (поселение Лыще). Характерным признаком позднего этапа трипольской культуры на этой территории является сосуществование полуземлянок и наземных жилищ (поселение Малые Дорогостаи).

В эпоху бронзы сосуществование на поселениях земляночно-наземных, полуземляночно-наземных жилищ зафиксировано также на территории Волынского Полесья на поселениях городокско-здолбицкой культуры (Зозив 1, Зозив 2 (нижний слой). Землянки и полуземлянки прослежены в этом регионе и у носителей стжижовской культуры (поселение Зозов 2 (верхний

слой), Озлив, Торчин, Валентинов, Муравица) и на поселениях тшинецко-комаровской культуры (по И.К. Свешникову) (Костяниц, Озлив, Межыриччя) (Свешников, 1974, с. 82 – 124; Березанська, Гладилін, Гладких та ін, 1997 с. 381 – 391; Археология Прикарпатья, 1987, с. 98 – 120; Археология Прикарпатья, 1990, с. 4 – 17, 35 – 57).

Так, пустынковское жилище № 2, находившееся в западной части поселения, имело прямоугольную форму, длину 14,8 м, ширину 7 м. Оно состояло из двух помещений – северного, которое углублено в среднем на 0,8 м, с остатками очага, и южного, степень углубленности которого относительно поверхности земли не превышала 0,3 м. Жилище № 4 было однокамерным, имело прямоугольную форму и подобные жилищу № 2 размеры. Это жилище имело два очага, шесть хозяйственных ям – по три в северной и южной половинах, участок, вымощенный валиками. Удлиненными, долгими постройками были жилища № 6 (размеры 13,7х6,2 м) и № 7 (размеры 12,8х7,2 м).

По мнению В.В. Седова, долгие многокамерные наземные дома столбовой конструкции площадью 20 – 25 кв. м с очагами, обложенными камнем, или открытыми характерны для культур раннего железного века, носители которых были древними балтами. Это культуры штрихованной керамики, днепро-двинская, верхнеокская, юхновская (Седов, 1970, с. 11 – 16).

При постройке каркаса жилищ обитатели пустынковского поселения использовали округлые деревянные столбы; при обустройстве стен и перекрытия – обтесанные колоды или толстые доски. В стенах и перегородках использовалось также плетение из прутьев (лозы). Лозу использовали и при сооружении купольных печей и загородок (тын). Обожженными глиняными валиками выстилали полы и вымостки, очаги и своды купольных печей, обкладывали стены.

Основую жилища была деревянная конструкция. Жилище и хозяйственные постройки строили из дуба, березы и ольхи. Противоречивые данные приводит С.С. Березанская относительно типа крыши. Она пишет, например, о крыше на балках, в то же время указывает, что крыша опиралась на четыре или шесть столбов – сох, на которые клали продольную колоду, служащую коньком крыши.

Архитектор Л.В. Прибега по строительным особенностям делит Украинское Полесье на Левобережное, Правобережное, Волынское или Восточное, Центральное, Западное. По его мнению, прототипами архаического жилища были временные жилищные постройки (курины, колыбы, землянки), встречающиеся и сегодня в отдельных районах Полесья и Карпат. Более давним типом жилища после землянки была наземная клеть срубной конструкции. Клеть имела очаг и называлась истопка (стэбка). В Центральных районах Полесья встречались однокамерные постройки – стэбки для сохранения овощей. Как считает Л.В. Прибега, стэбка есть довольно близким вариантом однокамерного жилища, распространенного в Украине до XVIII в. в этом регионе (Прибега, 1997).

По мнению этнографов, именно архаические конструктивные элементы сохранились в традиционных постройках на территории Украинского и Белорусского Полесья, Белорусского Поднепровья. Тут строили и жилища, и хозяйственные постройки из дерева (сосна, дуб, реже осина или береза). Известны постройки на дубовых сваях («штандартах», «штымпалаях», «пнях»). Пол жилища делали глинобитным, кроме комор («клетей»). По мнению Р.Ю. Гошко, в Украинском Полесье древним типом крыши, зафиксированным этнографами, была сошная конструкция. По данным ученого, первые упоминания о крышах на кроквах на Полесье относятся к XV в. Такие крыши типичны для жилищ срубной конструкции. В западных и центральных районах Украинского, Белорусского Полесья в XIX в. преобладала каркасная техника возведения построек, а в восточных районах столбовая конструкция сохранилась до нашего времени в хозяйственных постройках (Зеленин, 1991, с. 296; Верговський, 1979; Гошко, 1985; Гурков, Гошко, 1988; Данилюк, 2001; Музей народной архитектуры и быта УССР, 1985, с. 72 - 103).

Как считал этнограф В.И. Наулко, для жилища полесского региона конца XIX – начала XX в. было характерным внутреннее планирование украинско-белорусского типа. Однокамерные жилища как реликты еще встречались в середине XX в. в Овручском районе Житомирской и Рокитнянском районе Ровенской областей (Наулко, 1975, с. 201).

В жилищах сошная конструкция крыши еще сохранялась в западной части Белорусского Полесья в конце XIX в. (с. Подболотное вблизи от г. Волковыска). Этнолог Л. А. Молчанова считала, что более сложной, чем сошная форма столбовой конструкции, была “на ключах”, “на кручах”, “на дзедках”. Однокамерные постройки без сеней бытовали в Белорусском Полесье до середины XX в. Самым архаическим типом была курная хата, окнами которой служили небольшие просветы, прорубленные в двух смежных концах сруба. Средние размеры таких окон 18х26 см и 35х35 см. Они не имели рам и стекла. В непогоду и на ночь закрывались подвижной дощечкой;

такие оконца назывались волоковыми. Курные хаты бытовали в Белоруси, по этнологу В.С. Титову, до середины XIX в. С второй половины XIX в. они встречаются в сенях и коморах (Молчанова, 1968, с. 63 – 123; Пилипенко, 1981; Титов, 1983, с. 31 – 69, 91 – 94).

В Белорусском Понеманье этнологом А.И. Локотко в с. Ляховичи Зельвенского района Гродненской области зафиксирована хата конца XIX в. со конюшней – стодолой, крыша которой имела сошную конструкцию.

Исследователь отмечал, что региональные особенности в традиционном белорусском зодчестве уже присутствуют в I тыс. до н.э. - I тыс. н.э. В северном регионе преобладали жилища размерами 12x12 и 17x18 м, столбовой конструкции, многокамерные, площадью 20 – 25 кв. м. Большие многокамерные жилища характерны для Средней и Северной Белоруси. На юге носители милоградской и зарубинецкой культур строили небольшие жилища округлой или квадратной в плане формы, диаметром до 6 м, с плетеными стенами, шатровой крышей, опирающейся на центральный столб. Предтечей традиционной белорусской хаты исследователь считал срубные жилища с двускатной крышей на самцах. Известны еще со времен Киевской Руси. Хозяйственные постройки на сваях хорошо сохранились в Пинском Полесье, в восточной части Белоруси, эпизодически встречаются на Черниговщине. Самым древним типом каркасно-прогонной кровли есть крыша на сохах (система вертикальных опор, не связанных со срубом). Древнейшей конструкцией жилища в лесной зоне А.И. Локотко считает каркасно-столбовую (Локотко, 1991; Локотко, 1998).

Обобщенная реконструкция хозяйственной постройки на сваях с поселения Пустынка напоминает сооружения типа амбаров. Так, амбары на сваях конца XIX - начала XX в. зафиксированы архитектором В.В. Трацевским в с. Хоцк Лунинецкого района Брестской области. Среди построек хозяйственного назначения, открытых на поселении Пустынка, выделяется постройка № 7, расположенная рядом с жилищем № 10. Ее можно интерпретировать как оборог – постройку столбовой конструкции для сушки снопов. Постройка такой же конструкции, очевидно, использовалась и как архаический овин (у белорусов – ёвня, еўня, асётъ, на Черниговском Полесье – осить, сушня). Хозяйственная постройка № 7 могла напоминать и белорусский оборог («абарог», «стажарня», «балясойка») – столбовую конструкцию с передвижным навесом для сохранения сена. Оборог можно увидеть и в Западном Белорусском Полесье, и в Северной Белоруси. Полесский «абарог» имел вид брускового настила, опирающегося на сваи. На настил ставился стог сена, затем его накрывали кровлею из соломы или камыша, а чтобы его не сносило ветром, сверху в радиальном направлении укладывали жерди (Трацевский, 1989; Косміна, 1993, с. 25).

Таким образом, проведенный анализ характера жилищного строительства на поселении Пустынка не позволяет отождествлять его обитателей и не с праславянами, и не с прабалтами. Это еще раз подтверждает точку зрения археолога Е.В. Максимова о принадлежности сосницкой культуры (вероятно, данное поселение принадлежит именно к ней) славяно-балтам (Максимов, 1994, с. 80). Предполагаем, что в Пустынке использовалась сошная конструкция крыши. Дополнительного исследования заслуживает вопрос о возможности использования конструкции на балках. По представленным материалам, можно предполагать существование срубной конструкции в некоторых жилищах.

В 2004 г. архитектор С.В. Верговский предложил в структуре Национального музея народной архитектуры и быта Украины в с. Пирогово, находящегося на окраине Киева, создание комплекса «Древняя Украина» (Верговский, 2004). Внося определенные коррективы в этот проект, нами в 2007 г. предложена научная концепция археологического комплекса – «археодрома» «Древняя архитектура Украины» с экспонированием типичных образцов – гипотетических реконструкций ХБК каменного века и эпох энеолита – бронзы, исследованных в разных регионах. Центральным экспонатом в разделе «Эпоха бронзы» может стать реконструкция ХБК из Пустынки, включающего жилище и хозяйственную постройку. Можно также разместить такую реконструкцию и в существующей в Музее историко-этнографической зоне «Полесье». Это даст возможность проследить преемственность строительных традиций от далекого прошлого до современности.

Литература

Артеменко И.И. Неолитическое поселение в урочище Сосонка // Краткие сообщения Института археологи АН СССР. – 1964. – Вып. 101. – С. 111 – 115.

- Артеменко И.И., Березанская С.С., Круц В.А. и др. Первобытная археология // Археология Украинской ССР: В 3 т. / АН Украинской ССР. Ин-т археологии. – Киев: Наукова думка, 1985 – 1986. – Т. 1. – 1985. – 568 с.
- Артеменко И.И. Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1989а. – С. 39 – 41.
- Артеменко И.И. Культуры позднего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1989б. – С. 106 – 113.
- Археологія домобудівництва Європи=L'Archéologie du bâti en Europe: Зб. наук. праць / Ін-т археології НАНУ; відп. ред.: О. Корвін-Піотровський, Л. Яковлева, Ф. Джінджан. – Київ: Стародавній світ, 2013. – 394 с.
- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Каменный век / Р.Т. Грибович, Л.Г. Мацкевой, Н.А. Пелещин и др. – К.: Наукова думка, 1987. – 129 с.
- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Энеолит, бронза и раннее железо / Э.А. Балагури, В.М. Конопля, Л.И. Крушельницкая и др. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
- Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. – К.: Наукова думка, 1974. – 176 с.
- Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 212 с.
- Березанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Первісне суспільство // Давня історія України: У 3 т. / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 1997 – 2000. – Т. 1, 1997 – 560 с.
- Бурдо Н. Енеоліт // Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. – Київ: Наукова думка, 2010. – Т. 1. – С. 49–88.
- Варич І., Скляренко Н., Охріменко Г. Еволюція первісного житлобудування // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2012. – Вип. 5. – С. 283–292.
- Верговський С.В. Давнє народне будівництво Українського та Білоруського Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 2. – С. 74–80.
- Верговський С. До пропозицій створення Національного музейно-заповідного комплексу “Давня Україна” // Матеріали до української етнології: Зб. наук. пр. – Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського, 2004. – Вип. 4 (7). – С. 26–31.
- Відейко М.Ю. Давні поселення України. Альбом археологічних джерел та реконструкцій. – Київ: Інститут археології НАН України; Об'єднання громадян “Товариство КОЛО-РА”, 2000. – Частина 1. – 106 с.
- Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. – Київ: Інститут археології НАН України; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди; Об'єднання громадян “Товариство Коло-Ра”, 2005. – 192 с.
- Гошко Р.Ю. Конструктивні особливості традиційного народного будівництва Полісся // Народна творчість та етнографія. – 1985. – № 2. – С. 54–57.
- Гурков В.С., Гошко Р.Ю. Поселення // Полесьє. Матеріальна культура. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 279–333.
- Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів Полісся. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 147 с.
- Загорульский Э.М. Древняя история Белоруссии. Очерки этнической истории и материальной культуры (до IX в.). – Минск: Издательство Белорусского государственного университета, 1977. – 136 с.
- Залізник Л. Передісторія України X – V тис. до н. е. – Київ: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.
- Залізник Л.Л. Первісна історія України. – Київ: Вища школа, 1999. – 264 с.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Пер. с нем. К.Д. Цивинной. – М.: Наука, 1991. – 511 с.
- Калечиц Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1987. – 160 с.
- Косміна Т. Поселення, житло, забудова // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – Київ: Либідь, 1993. – С. 8–26.
- Локотко А.И. Белорусское народное зодчество. Середина XIX – XX в. – Минск: Наука і техніка, 1991. – 288 с.
- Локотко А.И. Поселения, постройки, архитектурные традиции // Белорусы. – М.: Наука, 1998. – С. 223–287.
- Максимов С.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III – I тис. до н. е. // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 69–83.
- Молчанова Л.А. Матеріальна культура белорусов. – Минск: Наука и техника, 1968. – 232 с.
- Музей народної архітектури і быта УССР. Фотопутеводитель / С.В. Верговський, Н.А. Зозуля, С.П. Смолинський і др. – Київ: Мистецтво, 1985. – 193 с.
- Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – Киев: Наукова думка, 1975. – 276 с.
- Отрощенко В. Бронзова доба // Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. – Київ: Наукова думка, 2010. – Т. 1. – С. 91–114.
- Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества: Учебник. – 3-е изд., пераб. и доп. – М.: «Высшая школа», 1982. – 224 с.
- Пилипенко М.Ф. Этнография Белоруссии. – М.: Высшэйшая школа, 1981. – 192 с.

- Польщикова Н.В. Строительство и архитектура Украины до образования Киевского государства: Учеб. пособие. – Одесса: Астропринт, 2002. – 159 с.: ил., табл.
- Прибега Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного здочства України. – К.: Мистецтво, 1997. – 143 с.
- Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – Київ: Наукова думка, 1974. – 208 с.
- Седов В.В. Славяне Верхнього Поднепрров'я і Подвин'я. – М.: Наука, 1970. – 198 с.
- Ситник О. Культурна антропологія: походження людини і суспільства: Навч. пос. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. – 180с.
- Сминтина О.В. Давня історія України. Частина I. Епоха антропогенезу та ранньопервісної общини: Навч. посібник. – Одеса: Гермес, 1999. – 125 с.
- Смирнов С.В., Котова Н.С., Яковлева Л.А. та ін. Історія культури давнього населення України // Історія української культури: У 5 т. / НАН України. Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 2001 – 2006. – Т. 1. – 2001. – С. 43–268.
- Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. – Київ: Либідь, 1999. – 240 с.
- Телегін Д.Я. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двинського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. – 1996а. – № 1. – С. 30–40.
- Телегін Д.Я. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двинського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. – 1996б. – № 2. – С. 32–45.
- Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселення Днепро-Донецкой етнокультурной общности эпохи неолита. – Киев: Наукова думка, 1998. – 144 с.
- Телегін Д.Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Київ, 2002. – 92 с.
- Титов В.С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов XIX – начало XX в. – Минск: Наука и техника, 1983. – 152 с.
- Титова Е.Н. Жилища лесной зоны Правобережья Украины как источник для этнических и хозяйственных построений // Міжнар. симпозіум: Ад неалітызацыі да пачатку эпохі бронзы. Культурныя змены ў міжрэччы Одры і Дніпра паміж VI – II тыс. да н. э. Брэст, Рэспубліка Беларусь, 28 – 31 мая 2000. – Брэст. – 2000. – С. 35–37.
- Титова О. М., Кепін Д.В. Музейний показ давніх жител Українського Полісся (за археологічними матеріалами) // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2002. – Вип. 4. – С. 49–71.
- Трацевский В.В. История архитектуры народного жилища Белоруссии. – Минск: Вышэйшая школа, 1989. – 192 с.
- Яковлева Л. Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. – Київ: Наукова думка, 2010. – Т. 1. – С. 25–46.
- Яковлева Л. Найдавніше мистецтво України=L'art des origines en Ukraine. – К.: «Стародавній Світ», 2013. – 288 с.: 246 іл.
- Jelínek Jan. Velký obrazový atlas pravěkého člověka. – Praha: Artia, 1972. – 560 s.
- Schlette F. Die Ältesten Haus – und Siedlungsformen des Menschen auf Grund des Steinzeitlichen Fundmaterials Europas und ethnologischer vergliche // Ethnographisch – Archäologische Forschungen. – Berlin: VEB Deutscher verlag der Wissenschaften, 1958. – Bd. – 186 s.; Tafel 93.
- Sklenář K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: problems of interpretation // Památky archeologické. – Praha, 1975. – Č. 2, R. LXVI. – P. 266–304.
- Sklenář K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: an essay classification // Památky archeologické. – Praha, 1976. – Č. 2, R. LXVII. – P. 249–340.

THE USE OF ETHNOGRAPHIC MODELS IN THE CREATION OF INTERIOR-THEMED EXHIBITION COMPLEXES (ON THE MATERIALS OF THE BRONZE AGE AT UKRAINIAN POLISSYA)

The article explores the possibility of creating reconstructions of housing architecture of the Bronze Age explored in Northern Ukraine in the Open-Air museums. Materials from the Pustynka settlement (XIII – XII centuries B.C.) (Chernigiv region) were analyzed (research by Dr.Prof.S.S. Berezanskaja). The data of ethnologists on traditional folk architecture in the territory of Ukrainian and Belorussian Polesya, Belorussian Dnieper Area, Belorussian Nieman are considered.

The analysis of the nature of housing construction in the settlement of Pustynka does not allow to identify its inhabitants not with the Ancient Slavs, and not with the Ancient Baltic. This once again confirms the view of the archaeologist E.V. Maksimov about the predilability of the pine culture (probably, this settlement belongs to it) Slav-Balts. We assume that the roof of construction' sochna was used in the Pustynka. Additional research deserves the question of the possibility of using the construction roof on krokvach. According to the presented materials, it is necessary to assume the existence of log shell (construction) in some dwellings.

The creation of archeoparks and archeodroms in areas of Stone Age and Eneolithic – Bronze Ages monuments' concentration, which are impossible to be preserved in situ and on the specially reserved territories as well: Archaeological complex "Archeodrome" - "Ancient Ukraine architecture" in the National Open-Air museum of folk architecture and Life of Ukrainian (village Pyrogiv, near Kyiv) with natural reconstruction in scale 1:1 of Upper Palaeolithic dwellings as well as Mesolithic and Neolithic ones; also Eneolithic and Bronze dwellings. In the historical and ethnographic zone "Polissya" it is possible to place reconstruction of the domestic complex (dwelling and household construction) Pustynka settlement.

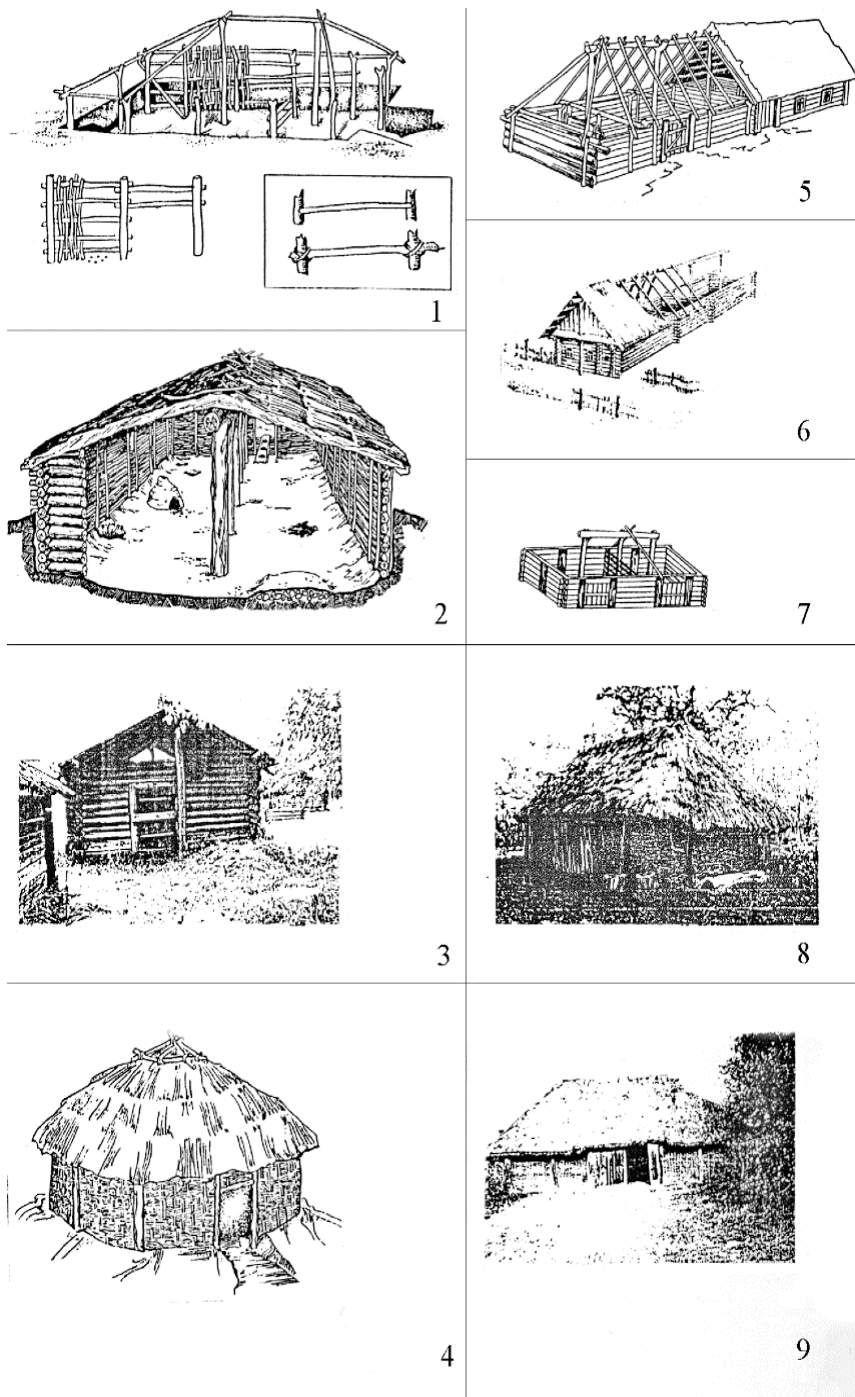


Табл. 1. Сравнительный типлист построек эпохи бронзы по материалам поселения Пустынка с традиционными постройками конца XIX – середины XX в. Украинского, Белорусского Полесья, Белорусского Понеманья и Белорусского Поднепровья:
 1 – реконструкция строительного процесса по материалам поселения эпохи бронзы Пустынка (по С.С. Березанской);
 2 – реконструкция С.С. Березанской жилища № 4 из этого поселения; 3 – фото хаты (фасад) из с. Беловеж Рокитнянского р-на Ровенской обл. 1797 г. (Национальный музей народной архитектуры и быта Украины (НМНАПУ) в Киеве (с. Пирогово);
 4 – обобщенная реконструкция С.С. Березанской хозяйственной постройки из поселения эпохи бронзы Пустынка;
 5 – хата и конюшня-стодола из с. Боровое Рокитнянского р-на Ровенской обл. XIX в. (по Р.Ю. Гошко); 6 – хата и конюшня-стодола из с. Ляховичи Зельвенского р-на Гродненской обл. Конец XIX в. (по Д.К. Зеленину);
 8 – фото хлева из с. Рыжки Коропского р-на Черниговской обл. Середина XX в. (НМНАПУ); 9 – фото клуни из с. Карацубин Коропского р-на Черниговской обл. Начало XX ст. (НМНАПУ).

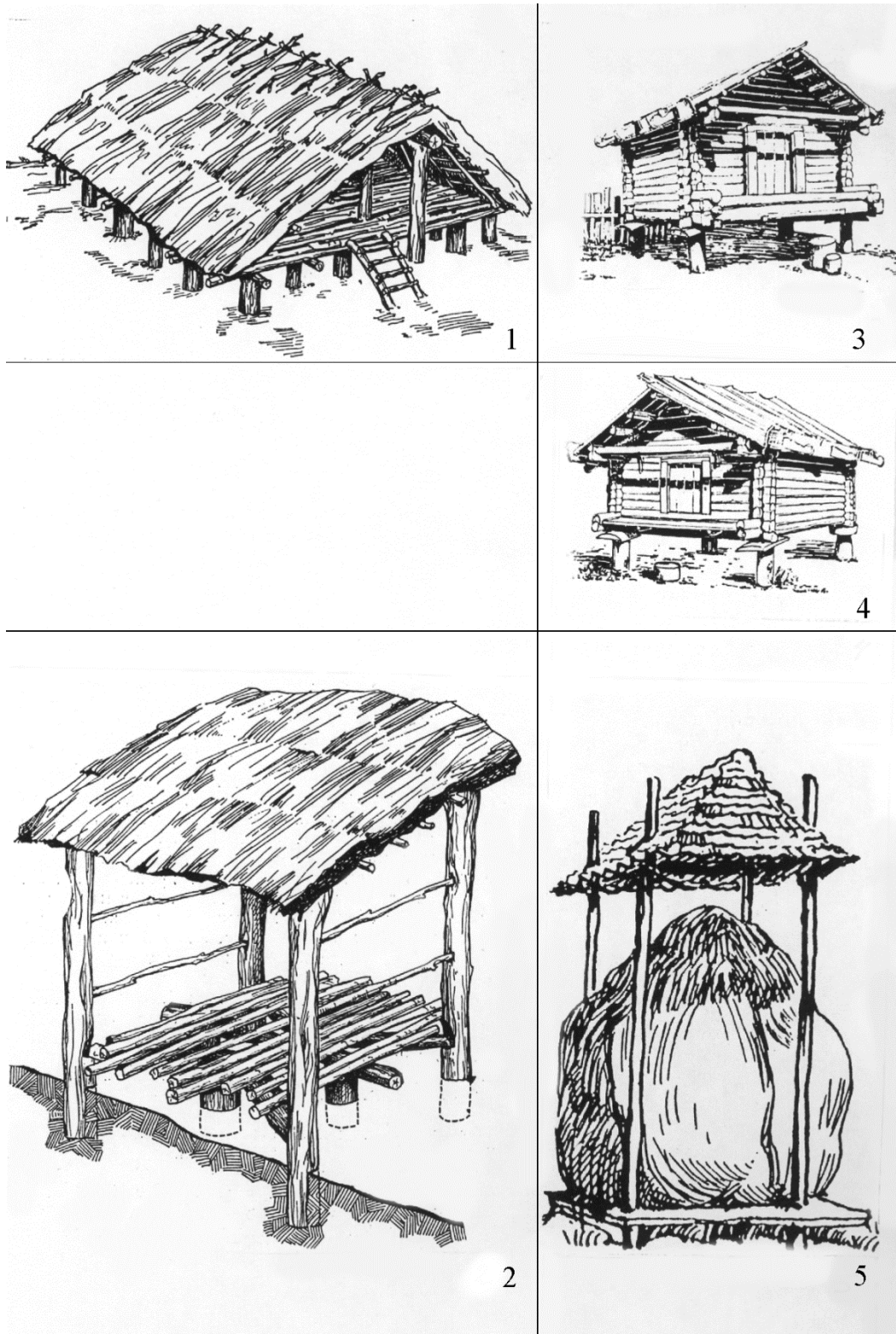


Табл. 2. Сравнительный тип-лист хозяйственных построек эпохи бронзы по материалам поселения Пустынка с традиционными постройками конца XIX – начала XX в. Украинского и Белорусского Полесья: 1 – обобщенная реконструкция хозяйственной постройки на сваях с поселения эпохи бронзы Пустынка (по С.С. Березанской); 2 – реконструкция С.С. Березанской хозяйственной постройки № 7 из этого поселения; 3-4 – амбары из с. Хоцк Лунинецкого р-на Брестской обл. Конец XIX – начало XX в. (по В.В. Трацевскому); 5 – оборог, характерный для Украинского Полесья (по Т.В. Косминой).

ТАҢБАЛЫ ТАС ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШТЕРІН МУЗЕЙЛЕНДІРУ

Таңбалытас – Алматы қаласынан солтүстікке қарай 110 шақырым жердегі Іле арнасының жарқабағындағы суреттер мен жазулар. Бұл Алматы облысы территориясындағы буддизмнің толық суреттелген және эпиграфиялық тұрғыдағы ескерткіші. Ескерткіш Қапшағай қаласынан солтүстік-батысқа қарай 22 км жерде, Іле өзенінің арнасының жарқабағында салынған. Қазақстанда буддистік мазмұндағы тибет және ойрат тілдеріндегі жазуларының едәуір саны белгілі. Олардың негізгі бөлігі – ежелгі тибет жазуы түріндегі дұғалар мен ежелгі түркі әліпбиімен жазылған моңғол тіліндегі жазулар. Руна жазулары Будда символарынан бұрын жазылған болуы мүмкін дейді ғалымдар. Бұл аймақта бірнеше ғибадатханалардың қирандылары тіркелген. Будда дінінің тибет – моңғолдар арасындағы инфрақұрылымның болуы, оның әртүрлілігін, Ренатаның Ю.Г. жоңғар картасындағы мәліметтер бойынша белгілі (Ерофеева, 2009, с.39). Қапшағай таңбалы тасы ескерткішінің ең белгілісі – Үш Будда суреті.

Сол жақ жартастас бетінде, Шакьямуни буддасы салынған, астында «Будда шакьямуниге сыйынамын» деп жазылған. Ортасында Авалокитешвара-қайырымдылық және қорғаушы құдай суреті бейнеленген, астында «әулие Авалокитеге сыйынамын» деп жазылған. Оң жақ жартастас бетінде бхайшаджьягуру«дәрігер ұстаз» буддасы бейнеленген, астында «дәрі әулиесі буддасына-сыйынамын» деп жазылған.

Таңбалытаста тұрақты ғимараттардың қирандылары әлі белгісіз. Бұл жер 1677-1771 жылдар аралығында Ойраттардың ашық аспан астындағы ғибадатханасы болған. Барлығы аударылып ғылыми айналымға түскен елу жазба, буддалардың төрт бейнесі және бесіншісі – боддисаттылар (барлығы сәтті түсіндірілген) осы кешеннің керемет бірегейлігін құрайды (Григорьев, Железняков, 2010, с.447). Бұндағы жазулардың бірі (ең көлемді: 11 тік сызық) соңғы жылдары И.В. Ерофееваның басқаруымен жасалған жан-жақты зерттеулері барысында аударылды. Бұл Ойраттықтардың жазған хаты. Хатта 1771 жылғы оқиғалар туралы куәландырады. Бұл қазақтардың жоңғарларды толығымен жеңгендігін және сол ұзақ және қанды соғыстың ұмытылмас орны бола алатындығын дәлелдейді (Ерофеев, 2017, 35-48). Ламаизмнің Қазақстан территориясындағы тарихы бірнеше рет И.В. Ерофееваның соңғы монографиялық еңбектерінде толық жазылған.

Ескерткіштің 160 жылдан астам тарихы бар, ескерткіштегі ғылыми жұмыстардың толық тізімі көптеген парақтарды алады. Ең алғаш Таңбалытас кешенін зерттеп және буддистердің суреттері мен жазбаларын қағаз бетіне түсірген Ш.Ш. Уалиханов. Өз еңбегінде 1856 жылы Таңбалыар деп атап көрсеткен. Шығыстанушы А.М. Позднев, Н.Н. Пантусовтың фотосуреттері бойынша жазуларды аударып, тастарда бейнеленген буддисттік құдайларды анықтап, егжей-тегжейлі түсініктеме берді.

Таңбалытас зерттеушілерінің барлығы табиғи түрде үлкен тау жартасында әсем гүлденген құм үйінділерінен пайда болған төбешікте отырған үш бейнеге назар аударды. Құдайлар бейнесі бар бұл тастар, туристер үшін ең тартымды орын және киелі мекеннің орталық бөлігі болып табылады. Тастың ортасында үлкендігі 3.46 x 3.79 метр болатын құм үйінділерінен пайда болған төбешіктермен, сол және оң жағында құдайлардың кішігірім бейнелері қашалған. А.М. Поздневтің анықтамасы бойынша тас ортасындағы керемет бурхан, моңғолдар мен жоңғарлар арасында зор ықыласқа ие Ариясы болып есептеледі. (Ария) -бало (тиб. Chjan-ra-sik, Chenraisi) - Avalotikesvara деп аталады. Авалокитешвараның оң жағында кішігірім өлшемде (1,42 x 1,44 м) сол қолымен тостаған ұсынған ыдысы бар Будда Шакьямуни. Олардың төменгі жағында «Мен Будда Шакьямуниге табынамын» - деген тибет тіліндегі жазу. Чжан-рай-сиканың сол жағында өлшемі 1,79 x 1,46 м болатын Манла Будда (Шипалы Будда) қашалып салынған. Сол қолында құлыпталған патра, ал төменге түсірілген оң жаққолында барлық ауруларды емдейтін жеміс бар (алтын миробалан). Манла бейнесінің астында тибеттік «Мен Будда Манлаға табынамын» - деген жазу бар (Григорьев, Железняков, 2010, с. 441-443).

Төртінші жалғыз бурхан (1,28 x 1 м) басында жеті жылан бейнесімен тасқа қашалған (жазусыз), үш құдай суреті салынған орталықтан батысқа қарай 15 м жерде орналасқан. Тағы бір жалғыз бурхан (бесінші) әсем гүлдің үстінде отырған (өлшемі 1,27x1,4 м) қасиетті орынның орталығынан оңтүстік-батысқа қарай 26,5 м жерде орналасқан. Тибеттік ламаизмде оны Митюкба

(«бейімделмеген») деп атайды. Тағы бір таста он бір жолды ойрат тілінде жазу және бір таста Тибетше: «Мен Чой-хи-Жалцанға тағзым етемін» - нағыз тарихи тұлға деп қашалған. Бұл жазба ескерткіштің жазылу кезеңін анықтау үшін өте маңызды, себебі ұзақ уақыт бойы оны зерттеу ең қиын мәселе болып келген (Григорьев, Железняков, 2010, с. 444).

Іле өзені – Жетісудың ең үлкен өзені, ол жүздеген және мыңдаған туристерді, соның ішінде туған жерінің тарихын білдіруге, демалушыларды және т.б. қызықтыратын орын. Қарама-қарсы жағалауда «Көшпенділер» фильмін түсіру үшін салынған ортағасырлық толық көлемді салынған сарайшық туристерді тартатын орталыққа айналып үлгерді. Бұл сарайшықты қалпына келтіріп, сақтауға және қорғауға қарапайым басқаруды жүзеге асыра отырып жағалауларды бір-біріне байланыстырса туристер саны артар еді. Өзеннің оң жағалауындағы будда суреттерінен жоғарыда будда жазулары мен қазақ халқының рулары мен тайпаларының көптеген таңбалары бейнеленген тағы бір тас бар. Мұндай «коллекцияға» арналған орын өзен жағалауының көркем ландшафты негізінде таңдалған. Өзен әр уақытта тайпалар арасындағы табиғи шекара қызметін атқарған, сонымен қатар Қазақ хандығының құрылуы мен нығаюы кезінде де болған. Өзен бойымен серуендеу немесе мәдени және тарихи ескерткіштерді аралауға арналған жол арқылы шатқалдың биік жеріне шығып, туристер өзен арнасы мен алқабының бірнеше километрін бақылай алады. Іле өзенінің орта ағысының керемет көрінісі. Қазақстанның ең жақсы ландшафттарының бірі деп санауға болады (Әмірғалиев, Железняков, Херман, Шарипов, 2019, 212 б.).

Толық ағып жатқан және қарқынды Іле өзені, әрине, ұзақ уақыт бойы қалыптасқан жолдарға айтарлықтай кедергі болды. Ш. Уәлиханов 1856 жылы: «Көктемгі су тасқыны, ол наурыз айынан ерте болмайды; күзде ол азаяды, қыркүйек пен қазан айларында малға ыңғайлы шөптер пайда болады, сол себепті өткелдер белгілі: Оғыз-Өткел, Шелек пен Түрген сағалары арасында; Есік пен Талғар арасындағы Қыз-өткел, немесе Қызкелді, өзеннің оң жағындағы өзеннен төмен орналасқан. Жыңғылды және Таңбалы-өткел, Таңбалы-тас шатқалында. Соңғысы арқылы Ташкент, Құлжа мен Семейге керуен жолы бар және ол Жанайжол (Джанаевский жолы) деп аталады (Валиханов, 1985, с. 323).

Осылайша, Таңбалытас киелі кешені – XVII бірінші жартысы – XVIII ғасырдағы Жоңғарлардың тұсында Жетісудағы ламаизмнің таралуы мен өмір сүруіне жататын табиғи ескерткіш және тарихи мекендердің бірі болып табылады.

1981 жылдың ақпан айында Таңбалытас жергілікті маңызы бар ескерткіш ретінде мемлекеттік қорғауға алынды. 2000 жылдары «Қазқайтажаңғырту» РМК мекемесі арқылы ескерткіштің орталық бөлігінде мұражайландыру және ескерткіштің ашылу жобасы жүзеге асырды.

Әдебиеттер

Әмірғалиев М.О., Железняков Б.А., Херман Л., Шарипов Р.К. Жетісудың жартас өнері. – Алматы: «Жамбыл», 2019. – 280 б.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2. – Алма-Ата, 1985.

Григорьев Ф.П., Железняков Б.А. Ламаистское святилище Тамгалытас на р. Или // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения. Памяти Н.Э. Масанова. – Алматы, 2010 г. – С. 440-458.

Ерофеева И.В. Памятники тибетского буддизма середины XVII- первой половины XVIII веков в Казахстане: новые исследования и находки // Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сб. Материалов научно-практической конференции. – Алматы, 2009. – С. 43-54.

Ерофеева И.В. Буддийские монастыри ойратов в Семиречье (середина XVII – середина XIX в.) // Сборник научных статей по монголоведению посвящается 70-летию юбилею российского ученого-монголоведа, педагога, дипломата Лидии Григорьевны Скородумовой. – СПб, 2017. – С. 35-48.



1-сурет. Таңбалы тас жартас бетіндегі: үш будданың суреті



2-сурет. №11 1771ж. Ойрат жазуы бейнеленген жартас беті



3-сурет. Іле өзенінің ландшафты



4-сурет. Лотос тағында отырған Ногешвараджи буддасының бейнесі. 2000 ж. басында зақымдалған

MUSEUM OF HISTORICAL MONUMENTS OF TANBALY TAS

Drawings and inscriptions on the floodplain of the Ili canal, 110 kilometers north of Almaty. It is a fully illustrated and epigraphic monument of Buddhism in the territory of Almaty region. The monument was built in the floodplain of the Ili riverbed, 22 km northwest of the city of Kapshagai. A significant number of Tibetan and oirat inscriptions of Buddhist content are known in Kazakhstan. The main part of them is prayers in the form of an ancient Tibetan inscription and inscriptions in Mongolian, written in the ancient Turkic Alphabet.

А.А. Бисембаев, Ш. Сарсенов, А.Б. Уразова

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, К.Жұбанова ат. АӘУ,

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі

Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: abissembaev@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ӘЛЕМДІК МУЗЕЙЛЕРДІҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Музей (ежелгі грек. Μουσείο – музалар үйі), жалпы анықтама бойынша табиғи-тарихи, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштері болып табылатын заттарды жинауға, зерттеуге, сақтауға және экспонаттауға, сондай-ақ ағартушылық және насихаттау жұмыстарына бағытталған арнайы мекеме.

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі 2018 жылы қарқынды дамып келе жатқан қаланың жаңа орталығында, дамыған инфрақұрылымы бар Батыс-2 шағын ауданында көптен күткен жаңа ғимаратқа ие болды.

Осыған байланысты, насихаттау мәселелеріндегі көптеген дәстүрлі әдістемелер біршама ескірген сипатқа ие болған цифрлық технологиялардың әлемдегі музейдің даму перспективаларын қорытындылап, белгілегіміз келеді.

Музейге қатысты негізгі ұғымдарды қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени өмір жүйесіндегі орнын анықтау қажет. Қазіргі қоғамда қазақстандық және әлемдік мәдениет құндылықтарының сақталуы мен ұдайы өндірілуін, орнықты тарихи жадыны қалыптастыруды және мәдени-тарихи дамудың сабақтастығын қамтамасыз етуді айқындайтын факторлардың жалпы блогында маңызды орын музейлерге тиесілі. Ұзақ уақыт бойы олар әлеуметтік-мәдени салада, қоғамның рухани өмірінде, ағартушылықта, білім беруде, адамдардың адамгершілік-эстетикалық тәрбиесінде, ақпараттық және коммуникациялық процестерде, ұлттық өзін-өзі тануды бекітуде үлкен рөл атқарады (Гнедовский, 2001, с.283-284).

Жағдайды талдау кезінде музей ісі – бұл музейлердің елдің мәдени мұрасын жинақтау, есепке алу, сақтау, қорғау, зерттеу және пайдалану, сондай-ақ осы процестерді сырттан көрсетуді қамтитын ерекше қызмет түрі екенін ескеру қажет. Музей ісі кешенді түрде музей саясатын – музей заңнамасын, музей құрылысын, музейлерді басқаруды ұйымдастыруды, сондай-ақ музейтануды, музей практикасын, ғылыми қор, экспозициялық және ғылыми-ағартушылық жұмысты қамтиды.

Егер музей ісі ұғымын тұтастай мәдениет жүйесінде қарастыратын болсақ, онда музей әлемі деп қоғам құнды деп таныған және болашақ ұрпаққа материалдық мәдени-тарихи тәжірибе ретінде сақтауға және беруге жататын тарих, мәдениет, табиғат объектілері жұмыс істейтін мәдени кеңістіктің бір бөлігі деп түсінуге болады. Музей әлемі сақталуға және қазіргі заманғы мәдениетке енгізілетін объектілерді ғана емес, сонымен қатар, осы міндеттерді орындайтын мекемелердің, адамдардың, идеялардың жиынтығын да қамтиды. Объектілерді қазіргі заманғы мәдениетке енгізу, оларды өзектендіру процесінде музей әлемі шеңберінде қазіргі және болашақ мәдениетіне белсенді әсер ететін ерекше тарихи-мәдени орта қалыптасады.

Қазіргі уақытта музей білім беруден басқа, халыққа жаңа қызметтер көрсетуге және сәйкесінше қоғамның өсіп келе жатқан зияткерлік және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған заманауи бөлімдердің кең желісі бар күрделі организм болып табылатын демалыс орталығына айналууда. Осылайша, ХХІ ғасырдың басында музейлердің миссиясы айтарлықтай өзгерді, оның мазмұны жаңа әлеуметтік сұраныстармен тікелей байланысты (Дмитриева, 2001, с.357-358).

Бүгінгі күні музейдің маңызды мәселесі – бұл еркін нарық жағдайында келушілерді, басқаша айтқанда, сатып алушыларды, тұтынушыларды, сондай-ақ олардың серіктестерін немесе демеушілерін білу. Осы тепе-теңдікті сақтау – музейдің әлеуметтік және экономикалық табыстылығының міндетті шарты. Жаңа маркетингтік стратегиялар мен технологияларды әзірлеу қажет. Жоғарыда айтылғандардың бәрімен музейдің барлық қызметі тек қоғамның айтылған тілектеріне қарай жүре алмайтындығын ескеру қажет. Осы орайда жағдайды ашық бұрмалау жолымен кету мүмкіндігі бар. Ғаламтордағы тексерілмеген ақпараттың көптігі әлеуетті тұтынушылардың басында өте фантастикалық картиналардың болуына әсер етеді (Мастеница, 2005, с.14-22).

Бүгінгі таңда музей мамандары құралдардың барлық арсеналын кеңінен қолдануы керек: білім, кәсіби қарым-қатынас дағдылары, әлеуетті аудиторияны ақпараттандыруға және музей ұсынысын жарнамалауға бағытталған өнер.

Халықтың жас бөлігінде музей "ескірген", "іш пыстыралық" және "заманауи емес" мәдени мекеме деген тұрақты идеяларға байланысты әр түрлі түсініктерді жоққа шығару маңызды. Музей ісіндегі заманауи инновациялық технологиялар тұтастай алғанда музей сервисінің деңгейін айтарлықтай кеңейтіп, сапаны арттыра алады және халықтың мұражай қызметтеріне жаңа әлеуметтік-мәдени қажеттіліктерін қалыптастыра алады. Жоғарыда айтылғандардың бәрі өз кезегінде музейлерге келушілермен жұмысты жаңа жолмен ұйымдастыра алатын әлеуметтік-мәдени қызмет бойынша жоғары деңгейдегі мамандарды даярлауды қажет етеді.

Бүгінгі таңда музей өзінің талғампаз келушісіне материалдық және материалдық емес көптеген өнімдерді ұсына алады. Оның орнына, оның оң имиджін және тиісті атмосферасын қалыптастыруға қатысатын келушілердің оң реакциясын ала отырып, табысқа жеткен кезде олар еріксіз оның жарнама агенттеріне, түрлі салалардағы ынтымақтастықтағы жақсы серіктестеріне айналады.

Қазіргі әлем бір орында тұрмайды, үнемі дамып отырады және музей қоғамдық мекеме ретінде де әлеммен бірге өзгеруі керек. Біздің ойымызша, қазіргі замандағы музейдің виртуалды экскурсия мүмкіндігі бар өз сайты болуы керек. Қазіргі уақытта музейлерге барудың бұл түрі әлемдегі барлық ірі музейлерде жүзеге асырылған. Осылайша, іс жүзінде Нұр-Сұлтан қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейіне баруға болады, онда музей сайтында экспонаттардың 3D моделдерін қарауға болады. Бірақ экскурсия кезінде сіз көрме туралы көбірек ақпарат ала алмайсыз, залда көрсетілгеннен гөрі экспонаттардың 3D модельдеріне де қатысты, экспонаттың атауынан басқа, сіз қосымша ақпарат ала алмайсыз, бұл виртуалды экскурсияның басты кемшілігі. Ғылыми

мақалалар мен диссертациялардың ақылы сайттары сияқты, ақылы түрде жүктелетін ақпараттың көлемін кеңейту қажет. Бұл музей үшін қосымша табыс алуға, сайтты жұмыс жағдайында ұстау үшін бос қаражаттың болуына мүмкіндік береді.

Болашақта музейлерді VR платформасына ауыстыру перспективасы мүмкін болар еді. VR платформасы музей ісін дамытуға өте жақсы қосымша болар еді. Виртуалды музей тұжырымдамасы музейдің барлық экспонаттарын VR платформасына толығымен немесе ішінара ауысады деп болжайды. Еліміздің барлық музейлері осылай бір қосымшаға біріктіруге болады, ал VR платформасына қосылуға арналған құрылғысы бар адам осы қосымшаны сатып алып, музейдің виртуалды залдарында экспонаттарды қарап жүре алады. Сондай-ақ, мұндай тұжырымдаманы қолданған кезде экспонат туралы ақпарат музейге келуші үшін мүмкіндігінше ыңғайлы түрде ұсынылуы мүмкін. Авторлық құқыққа қатысты мәселелерді болдырмау үшін, жазба авторларымен қарым-қатынасты нақтылау және т.б. мәтіндерді, фотосуреттер мен файлдарды еркін жүктеу мүмкіндігі бұғатталуы керек. Бірақ, музей кеңістігіне қолжетімділік тәулік бойы бос және барынша жеңілдетілген болуы тиіс.

Сонымен қатар, музейлерді VR платформасына толығымен көшіру, әр экспонат мүмкіндігінше шынайы жазба өте қиын және көп уақытты қажет ететіндігін түсіну керек. Сондықтан, ұсынылған тұжырымдама музейлердің өздерін жоймайды, өйткені адамның тарих экспонаттарын тірілей көруге, ең бастысы түпнұсқаны көруге деген ықыласы әрдайым келушілер үшін қызықты болып қалады, ал виртуалды музей өте жақсы қосымша болады, кез-келген уақытта сілтеме жасау мүмкіндігі бар анықтамалық материал ретінде қалыптасыды. VR платформасына әртүрлі дәуірлердегі шайқастардың қойылымын модельдеуге болады, онда тағы ежелгі рәсімдердің әр келкі түрлерін көрсетуге болады. Анимацияға монтаждалған деректі және тақырыптық фильмдерге кең орын ашылады. Музейге келушілер бұның барлығын VR платформасына қосылуға арналған арнайы құрылғылары бар залдарда көре алады.

Қазіргі заманғы музейді дамытудың тағы бір нұсқасы ашық аспан астындағы музей болып танылады, мұндай музейлер соншалықты кең таралмаған, бірақ олар көбінесе мүсіндер, әскери техника, ұшақтар және тағыда басқа ғимараттарға орнықтыруға қиын экспонаттар орналастырылады немесе мұндай музейлер ежелгі қалалардың қирандылары мен бұрынғы қалпына келтірілген қоныстар болуы мүмкін. Ақтөбеде Кеңес Одағының Батыры Т. Бигелдинов атындағы Ақтөбе жоғары әскери авиациялық училищесінің ұшу техникасы музейі жарқын мысал бола алады. Жылына бір рет ол қала тұрғындарының еркін кіруіне мүмкіндік береді, кейде оған кіру мүмкін емес болады.

Мұндай музейлерде VR технологиясы өте жақсы қосымша болады. Ежелгі қалалардың қирандыларын VR платформасында қайтадан құруға болады, мысалы, Отырар ашық аспан астындағы музейіне келушілер Отырар қаласының қирандыларын көріп, содан кейін VR платформасында қалпына келтірілген жойылмаған кездегі Отырар қаласының көшелерімен серуендей алады. Қазіргі уақытта Қазақстанның оңтүстігіндегі қалаларды қайта құру әрекеттері жүріп жатыр, бірақ өкінішке орай, сыншылардың қатты қарсылығына ұшырауда. Мәселе идеяда емес, оның жүзеге асырылуында, сыбайлас жемқорлық схемалары, қайта қалпына келтіру кезінде заманауи құрылыс материалдарын қолдану және т. б.

Музейге келушілер ортағасырлық қаланың тұрғындарымен серуендеп, олардың сол кезеңдегі өмірімен таныса алады, сонымен бірге келушілер қала туралы ақпаратпен ең ыңғайлы түрде таныса алады, осы қаладан шыққан әйгілі тұлғалар туралы біле алады және мұның бәрі музейге келушілерде өте жақсы әсер қалдырады және қала тарихына деген қызығушылықты оятады.

Техника және көлік музейлерінде сіз музейде ұсынылған жабдықты басқарудың виртуалды курсына жүзеге асыра аласыз. Келуші бұл техниканы басқаруды үйренбесе де, басқармалар туралы болжалды түсінік алады, бұл музейге және онда ұсынылған басқа да экспонаттарға қызығушылық тудырады. Сол қағида бойынша сіз темір ұстасы сияқты өткен дәуірдің түрлі қолөнерімен таныстыру курстарын өткізе аласыз. Айта кету керек, мұндай курстар қазір кейбір ашық аспан астындағы музейлерде өткізіледі, онда өткен қалалардың өмірі қалпына келтіріледі, бірақ виртуалды курстарда мұны әлдеқайда жақсы жүзеге асыруға болады (Златоустова, Каспаринская, Кузина, 2001, с.402-403).

Бірақ VR технологияларын қолдануға кеңес берілмейтін музейлер бар, оларға Ақмола облысындағы "Алжир" музейі немесе Польшадағы "Аушвиц-Биркенау" музейі кіреді. Бұл музейлер бұрынғы концлагерьлер болып табылады, онда көптеген жазықсыз адамдар қамауға алынған. Олардағы атмосфера мұңды, сондықтан оларды VR платформасымен толықтыру қажеті жоқ.

Мұндай музейлерде осы мекемелердің тарихы туралы деректі фильмдер көрсетілетін ақпараттық экрандарды іске асыру оңтайлы.

VR платформасын пайдалану жалпы музейлердің дамуына үлкен түрткі болады. Қазірдің өзінде ұсынылған заттардың кейбірін VR платформасынның көмегімен жүзеге асыруға болатындығын ескере отырып, соншалықты шынайы және әдемі болмаса да, мұндай музейлердің болашағы зор. Егер VR индустриясының өсу қарқынын ескеретін болсақ, онда бұл барлық инновациялардың іске асырудан алыс емес деп сеніммен айтуға болады және жақын арада біз Қазақстан музейлеріне виртуалды экскурсиямызды бастай аламыз.

Музейдің қазіргі қоғам үшін маңызы жаңа қажеттіліктерді қалыптастыратын және жаңа мамандарды тартуды талап ететін мәдениет саласындағы қызметтер нарығындағы өзгерістермен анықталады. Бұл музей жұмысына тікелей байланысты. Бірнеше саланың қиылысында жаңа қызметтерді құру және дамыту мүмкін. Мысалы, музейді дәстүрлі әлеуметтік-мәдени институт ретінде туризм, білім беру мекемелерінің қызметі, демалыс, сауда және ақпараттық қызметтер сияқты бағыттармен байланыстыру қызметтерді дамытуда үлкен мүмкіндіктер береді.

Осылайша, ғылым мен техниканың қазіргі жағдайы, ақпараттық технологиялардың қоғам өмірінің барлық салаларына енуі музейден дәстүрлі балалар мен егде жастағы адамдар туратын аудиторияны жоғалтып қана қоймай, кез-келген жаңа ақпаратқа күмәнмен қарайтын – жасөспірім мен жастар аудиториясына ие болу керек. Ал бұл музейлер өткен жәдігерлерді сақтай отырып, заман ағымына ілесе жүрсе ғана мүмкін болады.

Әдебиеттер

Гнедовский М.Б. Коммуникация музейная // Российская музейная энциклопедия. Т. 1. М., 2001. С.283-284.

Дмитриева Е.К. Мемориальные музеи // Российская музейная энциклопедия. Т. 1. М., 2001. С.357-358.

Златоустова В.И., Каспаринская С.А., Кузина Г.А. Музейное дело в России // Российская музейная энциклопедия. Т. 1. М., 2001. С.402-403.

Мастеница Е.Н. Культурное наследие и музей: проблемы взаимодействия // Научно-исследовательская работа в музее. Тезисы докладов на VIII Всероссийской научно-практической конференции МГУКИ / Науч. ред. Н.Г. Самарина. М., 2005. С. 14-22

REALITIES AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE MUSEUM IN THE MODERN WORLD

Museum is a special institution focused on collecting, studying, storing and exhibiting objects that are monuments of natural history, material and spiritual culture, as well as educational, popularization and propaganda activities.

This article summarizes the existing results, and also outlines the prospects for the development of the museum in the modern world, with an active component of digital technologies, when many traditional methods of propaganda and popularization are somewhat outdated.

The current state of the science and technology, the penetration of information technology into all spheres of society, requires the museum to be sensitive to changes in order to acquire new categories of visitors.

А. Ершат

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

e.ardak1011@gmail.ru

ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ФАРФОР ҒЫДЫСТАРЫ

Тарихы мен мәдениеті ежелден қалыптасқан Қытай халқы әлемдегі төрт өркениетті мемлекеттердің бірі саналады. Ертеден-ақ бүкіл әлемге танымал болған Қытай фарфоры – Аспан асты елінің дәстүрлі мәдениетінің маңызды бір бөлігі болып табылады. Қытайдың төрт ұлы өнертабысынан (қағаз, компос, оқ-дәрі, кітап басу ісі) кем түспейтін фарфор бұйымдары дәстүрлі тамақтану, яғни шәй ішу мәдениеті және көркемөнермен тығыз байланысты. Сол себепті фарфорды ежелгі қытай мәдениетін танып, білудің алғашқы қадамы деп атауға болады.

Ежелгі Қытайда ойлап табылған фарфор әлі күнге дейін өзінің әсемдігі мен құндылығын жоймай келе жатыр. Мыңдаған жылдар бойы қытайлықтар бұл бұйымдарын одақтас елдерге, көрші елдердің елшілеріне, белгілі тұлғаларға мемлекет атынан сыйлап отырған.

Фарфор бұйымдарын айтпас бұрын, біріншіден оның негізгі құрамдас бөлігі болып табылатын қышқа тоқталу керек. Белгілі бір ыдысты жасау үшін, алдымен, саз балшықтан оның пішіні істелінеді. Содан кейін ол жоғары қызуы бар пеште күйдіріледі. Яғни саз балшықтан жасалынған ыдыс пішіні қышқа айналады. Алғашқы кездерде қыштан жасылынған ыдыстарға ешқандай өрнек салынбаған екен. Ежелгі адамдар өздерінің тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына (егін, мал шаруашылығы және т.б.) байланысты пішіні жағынан әртүрлі болып келетін қыш ыдыстарды жасап шығарған. Қыш бұйымдарының шығу тарихы, яғни нақты қай дәуірде пайда болғаны жайында деректер жоқтың қасы. Дегенменде, қытай елінің қыш ыдыстары жөнінде шындыққа жанасатын аңыз әңгімелері де баршылық. Мысалға, Цинь дәуірінің (б.з.д. 221-207 жж.) Батыс Хань кезеңіндегі (б.з.д. 206 ж – б.з. 8 жж.) «逸周书» (Иджоушу) атты тарихи жайыттар жайындағы кітабында Шенлонг ауыл шаруашылығының дамуына байланысты қыш ыдыстар жасай бастады деп айтылған. Шенлонг қытай аңызындағы үш императордың бірі болған. Ол халқына егін егуді, керамикадан бұйымдар жасауды үйретіп, шөптерден дәрі-дәрмек жасап, халқын ауру-сырқаттардан емдеген адам болған деген аңыз кездеседі. Сол себепті оны халық «егістік құдайы», «керамика құдайы» және «дәрі-дәрмек құдайы» деп атап кеткен. Ал Шығыс Чжоу дәуірінің Чунь-цю кезеңіндегі (б.з.д. 770-476 жж.) «管子·版法» (Гуанзы • банфа) кітабында кездесетін аңызға келсек, бес императордың бірі Шун, Ли тауына егістік еккен, ежелгі Лейзы көлінен балық аулаған, Хуанхеның (Сары өзеннің) жағалауында қыш бұйымдар жасаған деп баяндалады. Осы тәріздес аңыздар көп ұшырасады. Осы аталып өткен аңыздарға сүйене отырып, ерекше мән беретін жайт ол – қыштың шығуын егістіктің дамуымен байланыстырады. Сол себепті қыш ыдыстардың жасалуы тас дәуірінен бастау алады деседі. Ал бұл мәліметтің тарихи шындығы бар. (吴战垒, 2001, 3 б.)

Ғалымдардың зерттеу нәтижелері Қытайда таза фарфор ыдыстары Тан кезеңінде пайда болғанын дәлелдейді. Таң дәуірінің бірінші жартысы (б.з. 618-907 жж.) феодалдық Қытайдың дамыған кезеңі болды. Жаппай жер аумағын кеңейту саясатының арқасында Қытай жан-жағындағы мемлекеттермен араласа бастайды. Дәл сол кезеңдерде Қытайдың оңтүстігінде сауда байланысы кен өріс алады. Қытай Ұлы жібек жолы арқылы Азия мен Еуропа аралығында сауда-саттық жүргізді. Осы кезеңдегі сауда мен экономиканың қарқын алуына байланысты Қытай әдебиеті, мәдениеті және өнері өрлей түсті. Қолөнер саласында фарфор бұйымдары ерекше дамыды. Тұрмыс-тіршілікке қажетті фарфор ыдыстар кеңінен қолданыста болды. Тан дәуірінің екінші жартысында көбінесе ақ, қара, жасыл және қызғылт түстес жұқа әйнек сынды сылық материалмен қапталған фарфорлар көптеп жасалынған. (Кречетова, Вестфален, 1947, С. 4)

Сун (б.з. 960-1279 ж.), Ляо (б.з. 916-1125 ж.) және Си Ся (б.з. 1032-1227 жж.) империялары кезеңінде фарфор ыдыстарының жаппай даму кезеңі болды. Сол кезеңдердегі император сарайындағылар мен халықтың сұраныстары мен талаптарына сай жасылынған күнделікті қолданысқа керекті фарфор ыдыстарының сапасы жақсарып, түр-түстері әсемдене түсті. (1 сурет) (徐卫东,宋志军, 2009, 109 б.).

Фарфор ыдыстары қытай елінде негізінен тамақтану мен шай рәсімдерімен тығыз байланыста дамыды. Қытайдың «民以食为天» (минишывейтиан) деген мақал бар. Яғни мазмұны дәстүрлі ортаның «Ас адамның арқауы» мақалымен астарлас. Қытай халқы тамақтануды адамның өмірлік қажеттілігі деп қана санамай, оған арнайы көңіл бөліп, тамақтану және шай ішу рәсімдерін бөлек өнер ретінде қарастырады. Ал фарфор ыдыстары және олардың түрленуі де осы рәсімдерге тікелей байланысты.

Фарфор – ерте заманнан қытай тамақтану рәсіміне көп өзгеріс енгізген бұйым болып есептелінеді. Уақыт өте келе таза, көрікті және сапасы жақсарған фарфор ыдыстары жасалғаннан кейін, бірден халыққа тарап, ас үй бұйымдарына айналды. Фарфор ыдыстары мен тамақтану рәсімдерінің жақсара түсуі әр әулеттің келуімен үлкен өзгерістерге ұшырап, дамуын тоқтатпады. Тамақтану рәсімі – қытайдың дәстүрлі мәдениетінің айырылмас бір бөлігі. Олар тек тамақтың түр, түс, келбетіне ғана көңіл аударып қана қоймай, ас салатын ыдысқа аса мән беретін болған. Ерте заманнан фарфор ұсталары әр түрлі шыны, табақтарды өздеріне тән ерекше формаларымен әсемдеп, бейнелеу өнерімен безендірген. Ал сол ыдыс-аяқтардың әр алуан формалары астың көркін кіргізіп, тамақтану рәсіміне эстетикалық мәнін арттырып, тамақтанушының тәбетіне де жақсы әсер еткен. (2 сурет) (Жилкобаева, 2020, С. 101).

Шай мен шарап (ішімдік) ішу де қытай халықтары үшін орны ерекше болғандықтан өзіндік рәсімдері қалыптасқан. Цинь (б.з.д. 221-207 жж.) және Хань (б.з.д. 206 ж.- б.з. 8 ж.) династияларынан бері, шай – ерекше тартымды дәмі бар әрі денсаулыққа пайдалы сусын ретінде

санала бастады. Тан дәуірінен (б.з. 618-907 жж.) бастап шай ішу халық арасына молынан тарап, өзіндік сән-салтанатқа айналды. Сол кезеңдерде кіші шай кеселері мен шай демдеуге арналған шәйнектер қолданысқа ене бастады. Әсіресе елдің оңтүстігінде фарфордан жасалан «цинцы» ыдысы кең тарады. Тан дәуірінің атақты ақын, жазушысы Лу Юй өзінің «Чайный канон» кітабында сол замандағы юэяо пешінде күйдіріліп жасалынған «цинцы» ыдысым шай демдеуге өте қолайлы болған деп айтып кеткен. Ал бұл юэяо пешінде жасалған жоғары сапалы фарфорларды тек император отбасылары ғана қолданған. Қарапайым халықтың қолдануына тиым салынған. (3 сурет) (黄晓赢, 2020, 189).

Сун династиясында (б.з. 420-478 жж.) император сарайларында және қарапайым халық арасында «斗茶» (доуча) атты шай сайысы өткізілетін болған. Бұл сайыста шай демдеудің әдісінен бастап, шайдың түр-түсіне, иісіне дейін баға беретін болған. Ал керамика ыдыстары шәйдің көркін тіптен асыра түскен. Сол кезеңде Фуцзянь өңірінде жасалынған қара фарфор ыдыстары сәнге енді. Мин (б.з. 1368-1644 жж.) және Цин (б.з. 1644-1911 жж.) империясы кездерінде халықтың шайға деген құмарлықтары артып, осы шәй рәсімдеріне арнап көптеген фарфордан ыдыс-аяқтар жасалынды. (4 сурет) (黄晓赢, 2020, 189 б.).

Ішімдікке арналған фарфор ыдыстары да аз болған жоқ, себебі ежелден Қытай мәдениеті арақ-шараппен тығыз байланысты екені бәрімізге мәлім. Бізге «Қыздырылған шараппен өрік жеп, батырлар жайында әңгімелесу» және «Ли Боның шарап ішкеннен кейінгі жүз өлеңі» сияқты атақты ақындары жазған тамаша өлең жолдары қалып отыр. Өзгеше формасымен ерекшеленетін «太白尊» (Тайбайтзунь) ыдысының атауы Либоның құрметіне берілген болатын. Бұл фарфор ыдысы жарты шар тәріздес, мойыны жіңішке әрі қысқа болғандықтан ішімдік сақтауға өте қолайлы болған. (5 сурет).

1983 жылы Цзянсу, Чжэньцзян және Юньшан аймақтарында жүргізілген қазба жұмыстарының зерттеу нәтижелері бойынша Сун империясының Оңтүстік Сун (б. з. 1127-1279 жж.) кезеңіне жататын ішімдік құятын құман тәріздес ыдысы мен үлкен шынысы табылған. Құман тәрізді ыдыстың шүмегі жіңішке, қақпағы бар, сабы доға тәріздес болып келеді. Ыдыстың сұйықтық құятын бөлігі домалақ пішінді. Ол үлкен шынысының ішінде салынып тұрады. Ал сол үлкен шынының сыртында жаңадан ашылған лотос гүлі бейнеленген. Жалпы бұл шарап ыдысы ашық жасыл түсті. Көнергеннен кейін өңі кетіп сұр ала түске айналған. (6 сурет) (徐卫东,宋志军, 2009, 112-113 бб.).

Фарфор сөзін ауызға алғанда бірден ежелгі Қытайдың Цзиндэчжэнь қаласы еске түседі. Бұл шаһар Қытайдағы ең алғашқы фарфор жасайтын шебер көзешілердің жиналатын әрі сапалары мықты әр-алуан түрлі фарфорлар жасалатын негізі орталық қаласы болды. Халық арасында бұл қаланы фарфордың астанасы деп те атаған. Цзиндэчжэнь қаласының тарихына келсек, бұл қала алғашында Чаннань деп аталған. Кейбір деректерде ағылшын тіліндегі «China» осы Чаннань сөзінің транскрипциясы деп те жатады. Соңғы рет бұл қаланың Цзиндэчжэнь деп атау берген Сун империясының (б. з. 960-1127 жж.) Чжэнь-цзун императоры болды. Бұл император осы қаланың шеберлері жасаған цинхуа фарфорының, түрі мен сапасына өте риза болған. Сол себепті қалаға өзі император болған кездегі ұранының атауын берген.

Цзинь дәуірінде (б. з. 265-420 жж.) Цзиндэчжэнь қаласының атауын берген Цзиндэчжэнь пештердің фарфор шығарудағы технологиясы мықты болды. Бірақ ол кезеңде бұл пештердің жоғарыда аталып кеткен юэяо пешінен көп айырмашылығы болмаған. Ал елдің оңтүстік аймағы экономикалық орталыққа Сун дәуірінен (б.з. 960-1279 жж.) бастап енді. Тек сол кезеңнен бастап қана Цзиндэчжэнь пештерінде өндірілген Цинхуа фарфорлары назардан тыс қалмады. Юань дәуірі (б.з. 1271-1368 жж.) тұсында үкімет Фулян фарфор істері басқармасын осы қалаға тұрақтады. Осыдан бері Цзиндэчжэнь қаласы императорлық династиялардың саясатымен тығыз байланыс орнатты. Мин (б.з. 1368-1644 жж.) және Цин (б. з. 1644-1911 жж.) династияларынан бастап елдің солтүстігі мен оңтүстігіндегі барлық мықты фарфор ұсталарын жинап жұмыс жасатуға мүмкіндіктері болды. Соның нәтижесінде бұл жерде ең мықты күйдіру технологиясы мен баға жетпес цинхуа, доуцай және фэньцай фарфорлары пайда болды. Осы қалада империя бойынша ең мықты фарфор шеберлері болды. Және олар император отбасыларына арнайы фарфор бұйымдарын жасайтын болған. Осыған байланысты Цзиндэчжэнь қаласы Аспан асты елінің ең мықты шеберлері орналасқан басты шаһарға айналды. Саяси жүйенің жақсаруы мен құлдырауларына қарамастан Цзиндэчжэнь пештерінде жасалған көркем фарфор бұйымдары ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, әлі күнгедейін фарфор астанасы деген атауды сақтап келеді. (7 сурет) (Жилкобаева, 2020, С. 90).

Юань династиясы (б.з. 1271-1368 жж.) кезеңінде ақ түске ерекше мән беріп, Цзиндэчжэнь пешінде дайындалған Цинхуа фарфоры жоғары бағаланды. Соған байланысты қалада арнайы үкімет басындағыларға арнап, Фулян фарфор бұйымдарының өндірісі мен сапасына жауап беретін басқарма ісі құрылды. (8 сурет).

Мин (б.з. 1368-1644 жж.) және Цин (б. з. 1644-1911 жж.) дәуірлеріндегі императорлық пештер қаланың дәл ортасында орналасты. Қазіргі таңда ол жер Чжушань деп аталады. Бұл жердің табиғаты өте сұлу, әрі фарфор бұйымдарының тарихына байланысты көптеген орындар бар. Сақталған жәдігерлер мен тарихи орындарды зерттей отырып, біз сол кездегі императорлық фарфор ыдыстарын жасайтын пештердің көлемділігіне баға бере аламыз. Осы тарихи мекенде Аспан асты елінің ең мықты деген фарфор шеберлері жиналып, күйдірудің озық технологиясын ойлап табады. Сондықтан Мин және Цин дәуірлерінде керемет сапалы фарфор ыдыстары өндірілді әрі бұл кездер тарихта фарфор өндірісінің ең дамыған кезеңі болып саналады.

Қазіргі таңға дейін қытай фарфорлары тек Қытай елінде ғана емес, бүкіл әлемде жоғары бағаланады. Дәуір өзгерген сайын фарфор ыдыстары да өзгеріске ұшырап, дамып отырды. Қазаба жұмыстары барысында табылған әрбір ежелгі фарфордың фрагменті өзіндік тарихымен, яғни белгілі бір дәуірге тән белгілерімен ерекшеленеді.

2020 жылдың 1 қазанында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде халықаралық ынтымақтастық аясында Қытай Халық Республикасының Алматы қаласындағы Бас консулдығымен бірлесе отырып, Қытай Халық Республикасының 71 жылдығына арналған «Ғажайып қолтаңба» атты көрме өткізілді. Аталмыш көрмеде фарфордан, фаянс, керамика, мыс, саздан жасалған 60-тан астам бірегей экспонаттары қойылды. Ұсынылған жәдігерлердің ішінде Талғар қаласынан (Талхир) табылған, Ұлы Жібек жолымен бізге жеткен қыш бұйымдарын көрсететін археологиялық қыш бұйымдары ерекше қызығушылық тудырады. Бұл бұйымдар XI-XII ғасырлардағы қытай фарфорынан жасалған, Сун династиясына тиесілі, Алматы маңындағы ежелгі Талхир (Талғар) қаласындағы қазба жұмыстары кезінде табылған тостақтар мен табақтар. XIX-ғасырдың 40-жылдарында Орынбор қаласында сатып алынған гүлді оюлар мен қытайлық өрнектері бар фарфордан жасалған ыдыс-аяқтардың ғажайып коллекциясы, құмыралар, оның ішінде Қашқариядан Ш.Уәлиханов әкелген жеке құмырасы, сонымен қатар 20 ғасырдың әр жылдарындағы шай рәсіміне тиесілі бұйымдар да көрмеде ұсынылды. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевқа ҚХР басшылары сыйға тартқан құмыралар мен кәдесыйлар де құнды жәдігерлердің бірі болып табылады. Бұл көрме шынайы өнерді бағалаушыларға музейдің фарфор коллекциясымен танысып, қытай фарфорын тамашалау арқылы эстетикалық ләззат алуға мүмкіндік берді.

Әдебиеттер

Пер. с кит. Жилкобаевой В.Р. История китайского фарфора. – Москва: ООО Международная издательская компания «Шанс», 2020. – 199 с.

М.Н. Кречетова, Э.Х. Вестфален. Китайский фарфор. – Ленинград, 1947. – 88 с.

黄晓赢. 瓷器史话. – 莫斯科: 国际出版公司, 2020. – 199页.

吴战垒著. 图说中的陶瓷史. – 杭州: 浙江教育出版社, 2001. – 216页. (2001. 6 重印)

中国国家博物馆编. 责任编辑:徐卫东,宋志军. 文物宋元史:彩色图文本. – 北京:中华书局, 2009. – 442 页. (2009. 2 重印).

PORCELAIN DISHES IN CHINESE CULTURE

Author Yershat Ardak, in her article which named «Porcelain dishes in Chinese culture» briefly focused on the history of Chinese porcelain dishes and noted the connection of them with the culture of the Chinese country, including the porcelain dishes of food and tea ceremonies. We all know that porcelain products first appeared in China. With the arrival of each dynasty, the methods of making porcelain dishes was changed and the quality of dishes were improved. Talked about the ancient Chinese city Jingdezhen and their furnaces, which were made by the strongest masters in the country specifically for the imperial families. Nowadays Chinese porcelain is highly valued not only in China, but also around the world. The appearance of the first porcelain dishes and the appearance of the first high-temperature furnaces and their technology for making porcelain will forever remain the history of China. On October 1, 2020 the Central State Museum of Republic of Kazakhstan in the framework of International cooperation with Consulate General of China in Almaty opened the exhibition "Amazing painting", dedicated to the 71st anniversary of the founding of the People's Republic of China. The exhibition will allow true art lovers to get acquainted with the Museum's collection of porcelain and get great aesthetic pleasure from the contemplation of Chinese porcelain.



1-сурет. Гуаняо пешінен өндірілген гуанар құмырасы. (Сун дәуірі б.з. 960-1279 жж.)



2-сурет. Қарбыздың сырты түстес табақ. (Мин әулеті б.з. 1368-1644 жж.)



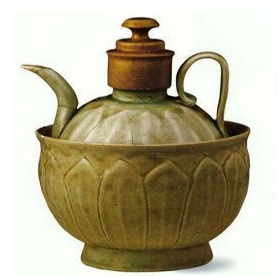
3-сурет. Юэяо пешінде жасалған Цинцы фарфоры



4-сурет. Шэй рәсіміне қолданылатын қара форфор ыдыстар



5-сурет. Тайбайтзунь шарапқа арналған құмыра



6-сурет. Үлкен шынымен қапталған инцин шарап ыдысы. (Оңтүстік Сун империясы б.з. 1127-1279 жж.)



7-сурет. Домуху шэйнегі, ашық жасыл түсті, лотос гүлі бейнеленген. Цзиндэчжэнь фарфоры. (Цин империясы б.з. 1644-1911 жж.)



8-сурет. Көк түсті хризантема және пион гүлдері бейнеленген кесе. Цзиндэчжэнь фарфоры. (Юань империясы б.з. 1271-1368 жж.)

ОПЫТ СОЗДАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ В РАМКАХ НАЦИОНАЛЬНОГО ПАРКА «БОЗОК»*

Проект, получивший название «Создание Национального парка под открытым небом на основе археологических раскопок древнего городища Бозок», реализуется в рамках Плана нации – 100 конкретных шагов (69 шаг), инициированного Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в 2016 г (Концепция создания ..., 2018).

Идея создания Национального парка на базе городища Бозок впервые была высказана в 2003 г. известным казахстанским археологом, д. и. н. К. А. Акишевым. С 1999 года под его руководством Есильская стационарная археологическая экспедиция начала полевые исследования на памятнике (Акишев, Хабдулина, 2004, с. 48-57). После его кончины исследование Бозока продолжено Институтом археологии им. К.А. Акишева Евразийского национального университета им. Л. Гумилева под руководством к.и.н. М.К. Хабдулиной (Ганиева, 2019).

Создание Национального парка под открытым небом на основе археологического памятника – раннесредневекового городища Бозок реализуется в настоящее время силами коллектива Государственного историко-культурного музея-заповедника «Бозок» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан. Музей-заповедник был образован в соответствии с постановлением Правительства РК в марте 2018 года в рамках программы «Рухани жаңғыру».

В настоящее время для создания Национального парка акимат столицы выделил территорию, составляющую 412 га.

Археологический памятник Бозок – (VII-XVIII вв.) – первый масштабно исследованный средневековый памятник степной зоны Казахстана, расположенный к западу от г. Нур-Султан по Коргалжынской трассе в 6 км восточнее села Ильинка (в 1920-30-е гг. – село Караоткел, в 1930-40-е гг. с. Кенес).

Местность вокруг памятника является восточной окраиной равнины Өрікті-жөн обширной Атбасарской равнинной провинции.

Национальный парк историко-культурного музея-заповедника «Бозок» уникален также и по истории изучения этнокультурной памяти через памятники материальной и не материальной культурной деятельности человека на территории современного Казахстана с древности вплоть до этнографической современности. В нашем музее под открытым небом деятельность человека экспонируется за счет расширенной вселенной экспериментальной археологии и историко-этнографической реконструкций.

Проектный путь, которым идет Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок», для меня как практикующего археолога и увлеченного экспериментальной археологией молодого специалиста, показался смелым шагом среди большинства музеев-заповедников под открытым небом. Основная идея проекта продемонстрировать огромный потенциал Всаднической культуры и репрезентация его величия на материалах богатого исторического наследия, хранящихся в музеях по всему миру. Национальный парк «Бозок» будет включать реконструкции стационарных сооружений, культовых и храмовых комплексов.

В ходе работы в проекте появилась идея отобразить эпоху бронзы на этапе становления всаднической культуры.

Историческое поселение бронзового века в Национальном парке «Бозок» - одна из шести интегрированных экспозиции представляющих собой музей нового типа, способного объединить исторические широты нашей страны в экспозицию с рекреационными площадками, что создаст в итоге привлекательную и эффективную туристскую дестинацию «Бозок».

Экспозиционно-выставочные объекты будут реконструированы на основе археологических и письменных источников, накопленных научными фондами отечественных и зарубежных исследований.

* Работа выполнена в рамках концепции: создания историко-культурного, рекреационного комплекса в парке РГКП "Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок».

В ряде стран Европы за последнее столетие функционируют подобные музеи под открытым небом, которые презентуют этнографическую идентичность культуры этноса в исторической ретроспективе. Одним из первых музеев под открытым небом 1891 году стал шведский Скансен в Стокгольме (Матюхина, 2018). Данный опыт был довольно положительным для многих стран Европы и СНГ и дал импульс к сохранению историко-культурного наследия через живую тематическую экспозицию на открытом пространстве. Такие объекты, как Национальные парки во многих развитых странах являются центрами культурного и активного отдыха, привлекающих огромное количество туристов и посетителей.

В контексте мировой практики на сегодняшний день отдельные музеи Казахстана используют визуальное представление экспозиции (использованием манекенов, 3D изображения и т.д.).

В Национальном парке «Бозок» посетителя ждет полное погружение в аутентичную среду отдельных исторических эпох, начиная с неолитического поселения Ботай, эпохи палеометалла (андроновцы, саки, гуны), тюркских городов и т.д.

Яркое и богатое наследие предков, природно-ландшафтная среда и этнокультурное разнообразие являются большим сегментом туристической инфраструктуры нашего государства, и ждет своей презентации миру.

Для реализации основной идеи Национального парка в рамках проекта известными учеными, специалистами в своей области разработаны ряд научных концепций, позволившие воссоздать исторические комплексы. Основной опорной концепцией является «История эволюции стационарного жилища на территории Казахстана» (автор: профессор Зайнолла Самашев). Концепция предполагает рекомендации по созданию поселенческих комплексов, включающие культуру домостроения в бронзовом веке и ее влияние на развитие материальной культуры Азиатской части степной Евразии. Современные научные исследования археологических памятников расширяют информацию по архитектуре и обустройству поселения бронзового века, способствуя реконструкции памятника.

Для достижения поставленной цели в 2020 году определены и начаты следующие задачи:

- анализ вопросов историографии изучения жилищ эпохи бронзы Центрального Казахстана;
- проведены архивно-библиографические изыскания по теме исследования в Алматы, Нур-Султане, Караганде и др.;
- сбор письменных и графических материалов по строительству и архитектуре сооружений древнего населения Центральной Азии;
- создание детальной масштабированной 3D модели поселения бронзового века;
- воссоздание и строительство, проработанной 3D модели в Национальном парке «Бозок»;
- разработка комбинированной экспозиции жилища в/вне помещения.

В эпоху бронзы обширные степные пространства Казахстана, как и Сибири, Приуралья Средней Азии были населены родственными по происхождению племенами, оставившими яркую самобытные археологические культуры как Феодоровская, Андроновская и Бегазы-Дандыбаевская и т.п. Подобный широкий кластер культурных связей с их отражение в одном воссозданном поселении, ярко покажет простому обывателю динамику исторической призмы, разделяя подсознательно ландшафтную среду обитания древнего общества Азиатской леса-степной части Евразии.

В течении XX века на территории Казахстана обнаружено свыше сотни поселений эпохи бронзы, введенные в науку Центрально-казахстанская археологическая экспедиция, во главе которой стояли ведущие ученые А.Х. Маргулан, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев, К.А. Акишев. В разные годы вели исследования памятников бронзового века Г.Н. Пацевич, Т.Н. Сенигова, А.Г. Максимова, А.С. Ермолаева, Ж.К. Курманкулов, В.В. Варфоломеев, М.К. Хабдулина, А.А. Горячев и др., внесшие несомненный вклад в археологическую науку Казахстана. Научные материалы и исторические реконструкции специалистов-«бронзовиков» использованы как объекты для воссоздания.

В эпоху бронзы строили фундаментальные прочные жилища типа грунтовых землянок, полуземлянок каркасно-столбовой конструкции и наземных жилищ. Внутри жилых строений нередко обнаруживались мастерские для плавки и обработки металла. По всей видимости, гончарные мастерские располагались там же. Иногда следы металлургических мастерских обнаруживаются в тамбурах, которые пристраивались к жилищам (Маргулан, 1998, с. 233-251).

Из исследования Оразбаева А.М. наиболее наглядный пример разнообразия домостроений эпохи бронзы представляют собой поселения Шагалалы (Оразбаев, 1970, с. 144), где отмечаются конструктивно-планировочный строй жилища от полуземных до надземных. Данное научное

обоснование развивает Сакенов Сергазы выделев следующие типологические характеристики объектов:

I – полуземлянка, прямоугольной формы, каркасно-столбовая, при строительстве использован котлован. Подтипы отличаются наличием одного или двух помещений;

II – наземная каркасно-столбовая конструкция прямоугольной формы, с незначительным котлованом;

III – сооружение, состоящее из двух комнат круглой формы, соединенных между собой проходом. Постройка наземная, каркасно-столбовая;

IV – наземное, легкое каркасно-столбовое сооружение прямоугольной формы, предназначенное для сезонного проживания;

V – надземное жилище с каменными стенами. На поселении сооружение имеет прямоугольную форму, углы сильно сглажены, торцовая стена имеет полуовальную форму (Сакенов, 2020, с. 851-860).

Вопросы о перекрытии жилищ бронзового века остаются актуальной темой. Каркасно-столбовых конструкциях использовались разновидности скатной крыши свойственные всем культурам бронзового века (Горячев, 2018, с. 87-105). Но к примеру, были конструкции перекрытия кровли плоским положением, которая как отмечает А.Г. Максимова, являлось характерным для домостроения казахов Восточного Казахстана в XX веке. К жилищу примыкали хозяйственные пристройки, имевшие сплошное перекрытие (Максимова, 1959, с. 92-94). Необходимо отметить, что все основные принципы и технологии домостроительства, возникшие в эпоху бронзы, находят свое развитие в последующие периоды. Они дожили до этнографической современности и отчетливо заметны в казахских жилищах.

Формирование исторического этнокультурного фона на поселении бронзового века зависит от сочетания в себе таких свойств памятника как приспособление к природно-климатическим условиям ландшафта, хозяйственно-культурный тип, мировоззрение общества. Конечно же, данные условия будут создаваться на оригинальных исследованиях памятника. За основу природно-климатической репрезентации выделены следующие регионы распространения культурного типа памятника – широкие просторы степи Сарыарки, пустынные холмы Устюрта, лесостепная зона юга и севера Казахстана.

В экспозиции поселения эпохи бронзы под открытым небом в качестве модели будут использованы жилища с разными архитектурными решениями, построенные древними зодчими в различных природно-ландшафтных и климатических условиях:

- 1 Аккезен (Центральный Казахстан);
- 2 Бугулы 2 (Центральный Казахстан);
- 3 Шагалалы I – II (Северный Казахстан);
- 4 Атасу (Центральный Казахстан);
- 5 Тургень 2 (Жетысу);
- 6 Токсанбай (Западный Казахстан).

Площадь экспозиции: 20 000 м².

В данном секторе будет представлена историческая реконструкция жилищ, объединенных в один поселенческий комплекс эпохи бронзы. Помимо реконструкции самого сооружения и его особенностей, внутри жилища будут представлены скульптурные макеты (манекены), позволяющие представить облик, одяние людей бронзового века в процессе определенной жизнедеятельности (изготовления орудия, выделка кожи, ткачество, изготовления гончарной продукции, приготовление пищи и т.д.). Внутренний интерьер жилищ будет воссоздан по результатам археологических раскопок. В окрестностях поселения будет представлено хозяйство «андроновцев» (пастушеское скотоводство, земледелие) с использованием характерных для этой эпохи орудий труда.

Хозяйственно-культурный тип один из главных атрибутов нашей репрезентации. Перед нами поставлена задача раскрыть самодостаточный образ жизни человека, проживавшего 4000 лет назад в контексте одного поселения. Тем самым, показать уровень социально-экономической и духовной культуры степных племен эпохи бронзы, хронологический диапазон которых охватывает III-II тыс. до н.э. Культурные пласты эпохи бронзы в полной мере обогащают нашу историю развитием металлургии, гончарного ремесла, ювелирного искусства, ткачества, вооружения, колесниц и т.д. Все достижения и опыт насельников бронзового века будут отражены в открытой экспозиции.

Отражения специфичной экспозиций жилищно-бытовыми условиями начиная от земледелия, гончарства и металлургии, а также, построением коммуникационных транспортных служб

бронзового века. Таким образом, данный сектор полностью раскроет хозяйственное устройство и быт древнего человека

Предлагаемая работа, предполагая проведение музееведческих и иных научных исследований, является основой для реконструкции отдельных сторон материальной культуры древних эпох Казахстана.

Музеефикация как процесс воссоздания материально-культурной жизнедеятельности методом создания музейных экспозиций создает условия для объективной культурной потребности в сохранении дошедших до нас элементов историко-культурной жизни и использования его в социокультурном, научном и экономическом процессах. Создание Музея под открытым небом с сооружением полноценной реплики жилищ и теплотехнических сооружений металлургов эпохи бронзы Казахстана будет ярким аутентичным объектом Национального парка.

Это в свою очередь, окажет не только положительный эффект на туристическую привлекательность Казахстана, но и будет иметь сильный социальный эффект, который во многом связан с популяризацией национального достояния и богатого культурного наследия, которое позволит сформировать у молодого поколения такие важнейшие качества как историческое самосознание и патриотизм.

В целом, проект перспективен, так как полученный результат будет способствовать повышению туристического имиджа страны, а также образовательного уровня, самосознания, культуры широких масс населения. Теоретические разработки на основе полученных данных послужат толчком дальнейшему развитию музееведческой и исторической дисциплин. Новые материалы по культурному наследию металлургов эпохи бронзы Казахстана, позволяют выйти на новый уровень осмысления, тщательного анализа материала и построению полновесных теоретических разработок.

Литература

Акишев К.А., Хабдулина М.К. Результаты раскопок городища Бозок (1999-2003 гг.) // Известия НАН РК. Серия общ. наук. – 2004. – С. 48-57

Бозок в панораме средневековых культур Евразии // Материалы международного полевого семинара, 29-30 июля 2004 г. - Астана: ЕНУ, 2008. - 208 с.

Ганиева А.С. О проекте создания «Государственного историко-культурного музея-заповедника Бозок»//Портал Qazaqstan tarihy. Источник: <https://e-history.kz/ru/news/show/5674/>. 18 Май 2019

Горячев А.А. Обустройство поселений эпохи поздней Бронзы Жетысу// Қазақстан Археологиясы №1-2 2018. С 87-105.

Концепция создания историко-культурного, рекреационного комплекса под открытым небом «Бозок». – Астана, 2018.

Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т. 7, 1959. – С. 92-94.

Маргулан А.Х. Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / сост. Д.А.Маргулан, Д.Маргулан. – Алматы: Атамұра, 1998. – С. 233, 251

Матюхина Ю. Скansen – этнографический музей под открытым небом// KUKU.TRAVEL.Источник:<https://kuku.travel/country/shveciya/dostoprimechatelnosti-shveciya/skansen-etnograficheskij-muzej-pod-otkryтым-nebom/>. 6 Июл, 2018

Оразбаев А.М. Поселение Чаглинка (Шагалалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 144-145

Оразбаев А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы // Труды Института истории, археологии и этнологии. Т. V. Археология. – Алма-Ата: Наука, 1958. – С. 253-254.

Сакенов С. К. Архитектура жилищ эпохи бронзы в северной Сарыарке// Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay 6(2) 2020. – С. 851-860

THE EXPERIENCE OF CREATING A HISTORICAL SETTLEMENT OF THE BRONZE AGE WITHIN THE FRAMEWORK OF THE NATIONAL PARK «BOZOK»

The article describes new approaches to the study of cultural heritage and visual interpretation of historical monuments as segments of the tourist infrastructure of our state. By the method of modeling the historical reconstruction of the Bronze Age settlement, which will be located within the boundaries of our capital, the city of Nur-Sultan, in the National Park of the Historical and Cultural Museum-Reserve "Bozok".

The experience of world parks in the open air, and the beginning of a fairly young method of representation the historical self-consciousness of cultural objects, for example, the Swedish Skansen in Stockholm.

Focusing on the concept "History of evolution of stationary dwellings on the territory of Kazakhstan" (author: Professor Zainolla Samashev), recommendations were made for the creation of settlement complexes, including the culture of housing construction in the Bronze Age and its influence on the development of the material culture of the Asian part of the steppe Eurasia.

Analysis of fundamental works of archaeologists and researchers of interdisciplinary sciences. Displaying the rich heritage of ancestors, natural landscape environment and ethnocultural diversity, this is a brand of steppe civilizations, which is generally inherent in our Turkic peoples.

Presentations of the preliminary model of the Bronze Age settlement, the results of the selected material on the cultural significance and regional features of the natural landscape area and the degree of study of the research objects.

Қ.Ж. Жұбатқанова

*Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі
Алматы қ., Қазақстан
kukash.96@mail.ru*

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІН МУЗЕЙ КОЛЛЕКЦИЯСЫ АРҚЫЛЫ ТАЛДАУ

Қазақ халқының материалдық мәдениетін зерттеудің бірден-бір объектісі жергілікті тарихи өлкетанулық музейлер екені белгілі. Бұл тарихи-өлкетанулық музейлердегі қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты материалдардың ғылым үшін маңызды екенін көрсетеді. Сонымен қатар, кейбір материалдық мәдениет үлгілерінің халық арасында сақталмауы этнограф, музеолог, өлкетанушыларды тікелей музей қорымен жұмыс жасауға жетелейді. Бұл орайда еліміздегі ҚР МОМ, ҚР Ұлттық музейлері сияқты ірі музейлердің әрбір қорына арналған каталогтары жарық көрген (Нұрсан Әлімбаев, 2012, 227-230). Алайда жергілікті жерлердегі шағын өлкетанулық музейлердің коллекциялары мен қор материалдары осы күнге дейін толық ғылыми айналымға енген. Ең алдымен тарихи өлкетанулық музейлердің қор материалдарын жергілікті халықтың тарихы мен мәдениетін айшықтауда басты нысан ретінде қарастырған жөн

Осы орайда 2020 жылдың 1 қазан – 15 қараша аралығында Ақтөбе облысы территориясында кешенді этнографиялық экспедиция жұмысы жүргізілді. Экспедициялық жұмысты Ақтөбе облысы әкімшілігінің қолдауымен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімі ұйымдастырды. Кешенді экспедиция негізінен Солтүстік Үстірттегі Доңызтау ауданының тарихи және мәдени ескерткіштерін, халықтық архитектурасын және өңірлердегі музейлерді зерттеуге бағытталды. Экспедиция құрамы кәсіби этнографтар, этноархеологтар, өлкетанушылар және музейтанушылардан құралды. Далалық зерттеу жұмыстары Ақтөбе облысының Байғанин, Темір, Мұғалжар, Шалқар және т.б. аудандарын қамтыды.

Ақтөбе облысында жүргізілген кешенді этнографиялық экспедициялық жұмыстарының негізгі мақсаты - жергілікті халықтың этномәдениеті мен мәдени мұрасын зерделеу болып табылды. Сонымен қатар, аудандық өлкетанулық музейлердегі жергілікті халықтың мәдениеті мен дәстүрлі шаруашылық түрлері мен кәсібіне, салт-дәстүріне байланысты материалдар жинақтау болды.

Жергілікті музейлердің қорларында қазақ халқының ұлттық құндылығына қатысты көптеген материалдар сақталған. Соның ішінде – қазақ халқының «ұлттық қолөнері» болып табылады. Дәстүрлі қолөнер туралы сөз болғанда ұлттық киімдер де шет қалмайды. Себебі, ұлттық киімдер де ұлттық қолөнердің бір бөлшегі. «Ең әдемі киім – ұлтыңның киімі» деген ұлағатты сөз бар. Қазақ халқының ұлттық киімдері еш халықтан кем емес екені анық. Қазақтардың дәстүрлі киімі – сонау көшпелі кезеңдерден қазіргі уақытқа дейін өзінің тамаша әсемдігі мен ыңғайлылығының арқасында қолданыстан қалмай келе жатқан асыл қазынамыз. Дәстүрлі киімдерді зерттеу халқымыздың тарихы мен мәдениетінің маңызды мәселелерін зерделеумен тығыз байланысты.

Қазақтың дәстүрлі киімдерінің тарихы Еуразия көшпелілерінің тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Көшпелілердің киім үлгілерінің тігілуі мен пішілу тәсілінде сабақтастық сақталған. Олар атқа отыруға қолайлы болу үшін ойлап тапқан кең шалбар мен екі өңірі ашық, қаусырылатын кеуде киімдерін адамзат өркениетіне қосқан. Қазақ халқының ұлттық киімі экономикалық, климаттық жағдайды ескеріп және рухани құндылықтарды сақтай отырып тігілген. Алайда көне ғасырларда пайда болған көптеген киім түрлері мен үлгілері бізге жеткен жоқ. Кейбір түрлерін этнографиялық музейлерден, көркем өнерден, сахнадан, жеке адамдардың үйлерінен көруге болады.

Ақтөбе облысына жүргізілген этнографиялық зерттеу жұмыстары барысында қазақтың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері әлі де жалғасын тауып келе жатқандығы байқалды. Соның ішінде дәстүрлі қазақ киімдеріне қатысты материалдық емес мәдени мұраның әлі де ел ішінде сақталғаны көрінді. Бұл киім тігу ісіндегі ежелден бері пайдаланып келе жатқан материалдар жергілікті әдіспен аң, мал терілерінен өңделуі болып табылады.

Жалпы, қазақтарда салтанаттық киім мен күнделікті киім-кешектің пішімінде айырмашылық бола бермейді. Салтанаттық киімнің бітімі сыпайылау, тігісі жатық, зерлі оқалы, кестелі басына киетіндері көтеріңкі, аяқ киімдері шоңқима, биік өкшелі, түрлі түсті қайыспен, таспамен өрнектелген, зерлі жіптермен кестеленген болып келеді. Күнделікті киімге шекпен тоқымасы, қолда бар мата, бөз, кенеп, шыт, сәтен сеңсең терісі, көн секілді қарапайым материалдар жаратылса, салтанаттық киім-кешекке барқыт, масаты, мәуіті, шұға, жібек, қырмызы, мақпал кездемелері, сусар, кәмшат, құндыз терілері, бұлан немесе бұғы күдерісі, жылқы шегірені пайдаланылған (Хинаят, Сужикова, 2011, 197-198).

Қазақи киімде негізгі сырт киімдерге – шапан, күпі, тон, ішік, шекпен, кебенек және т.б. жатады. Ішіне түйенің жабағы жүнін салып, бидай шүберекке сырып, сыртына берік қоңыр түсті матадан тігілетін киімнің бірі – күпі. Қажетті бұйымдар мен тігілуі оңай болғандықтан, мұны бұрынғы қазақтардың бәрі де киген. Киімнің бұл түрі көктем мен күзде киіледі. *Қадыр Мырза Әлидің Абайға арналған өлеңінде: «Күпі киген кемеңгер өзің ғана, - дейтін жолы болса, Мұқағали Мақатаев: «Күпі киген қазақтың қара өлеңін» деп жазған.* Осындай күпінің бірі Ақтөбе облысы Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейінің экспозициясынан орын алған. Ауыл тұрғыны Бекмағамбетов Қанаштың XIX ғасырда ауыл шаруашылығымен айналысқанда киген күпісі. Түйе жүнінен жасалып, түлкі терісімен астарланған. Атадан мұра ретінде сақтап отырған құнды жәдігерін музейге Қанаштың ұрпақтары тапсырған (АӨЖМ. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы. 2020 жыл).

Көшпелі қазақтар ішкі-сыртқы киімдерінің бәрін жүріп-тұруға, көшіп қонуға ыңғайлы етіп ықшамдап тіккен. Ауа райының қолайсыз жағдайлары да ескерілген. Мұндай киімдерді киген халыққа қатты аяз немесе күннің аптап ыстығы, қатты өңменіңнен өтетін жел, құрғақшылық ешқандай қауіп төндірмеген. Себебі киімдер төзімді, ыңғайлы, қарапайым және әсем болған.

Ал ерлердің сырт киімдері түймесіз, көбінде тек белбеумен ғана оң жаққа қарай қаусырылған. Мысал ретінде Темір аудандық музейінде орналасқан шекпенге тоқталсақ болады (сурет 1). Тек қана түйе жүнінен тоқылатын жаздық сырт киім шекпенді матаны иіріп, оны өрмекпен тоқып, шапан үлгісінде пішкен. Оған қалың матадан тік жаға салынып, қолының жиектері өрнектермен көмкерілген. Белбеуі үш түрлі түспен (қызыл күрең, ашық көк, қоңырқай) өрілген. Осыған байланысты Ақтөбе облысы Байғанин ауданының тұрғыны дәстүрлі киім тігу шебері Қуанғалиева Ақбибі Ұзақбайқызымен сұхбаттасып, одан дәстүрлі киім туралы мәлімет алынды. Ол өзінің келіндеріне арнап заман талабына сай шапан, жакет, камзол, ал ер адамдарға арнап тіккен шапан, шекпенін көрсетіп, тігілу технологиясы жайында әңгіме етті (сурет 2). Оның мәліметтеріне қарағанда, шекпен тек қана түйе жүнінен тоқылады. Күзеп алынған түйе жүнін шаң-тозаңынан арылтып, одан соң қолмен майдалап түтеді де, шүйке жасайды. Шүйкеленген жүнді ұршықпен иіреді. Шекпен тоқитын жіп өте жіңішке болады. Иірілген жіпті екі ағаштың арасынан ыспалап өткізіп, оның буылтықтарын кетіріп қайта өңдейді. Шекпен де терме бау тоқитын өрмекпен тоқылады. Тоқылып болған кездемені кәдімгі матадан киім пішкендей етіп өлшеп, шекпен пішеді. Шекпенді жазда киеді. Оған қара барқыттан не болмаса басқа тыстық матадан қаптал жаға (дөңгелек жалпақ жаға) салып, етек жеңін сондай матамен көмкеріп әдіптейді. Шекпеннің ең әдемі түрін «Шидем шекпен» дейді. Шидем шекпен тайлақтың жүнінен тоқылады. Тайлақтың жүні әрі майда, әрі жеңіл болатындықтан, одан тоқырай шекпен де әдемі болып шығады. Шекпен су өткізбейді. Сондықтан ол әрі сулық, әрі жайшылықта кие беруге жарамды бес аспап киім. Су тиген сайын шекпен ширьғын қалындай түседі. Шекпеннің тағы бір артықшылығы ол таза түйе жүнінен тоқылатындықтан аса мықты болады, ұзақ киіледі (V).

Аяқкиім түрлері олардың жасалған материалына, тұтынушысының жасы мен жынысына, әлеуметтік жағдайына байланысты жасалады. Жалпы қазақтың ұлттық аяқ киімдеріне: байпақ, кебіс, мәсі, етік, шоңқайма және т.б. жатады. Осындай аяқкиім коллекциясы Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейінде өте көп кездеседі. Соның бірі кебіске тоқталсам, мәсінің сыртынан киюге арналып, былғарыдан тігілген аяқ киім. Қоңырқай келген. Өкшесіне бірнеше қабат ұлтан салып шегелеп, тұмсығы домаланған. Табанын айналдыра екі қатар мық шегемен бекітілген. 1950–1955 жж. аудан тұрғыны Мұңайтбасова Жұмабике пайдаланған. Оның немересі Темірхан музейге сыйға берген. (АӨЖМ. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі материалдары. Ақтөбе облысы,

Шалқар ауданы. 2020 жыл). Ұлттық аяқ киімдердің әрқайсысының өзіне тән тігілу ерекшелігі мен жасалу жолы бар. Осы жайында Жарқамыс ауылының белгілі шебері Қали Ахметовтың баласы Қалиев Өмірбек етіктің жасалу технологиясынан мағлұмат берді. «Саптама етік – қазақтың ұлттық қысқы аяқ киімдерінің бірі. Оны ерлер киеді, кең қонышы тізені жауып тұрады. Ал жасалу жолы ұлтанды кесіп дайындап, ағаш шеге пайдаланады. Оны пештің үстіне кептіріп ромбик қылып темір шегеге ұқсатып шабады. Аяққа ызғар болмас үшін темір шегені жолатпайды. Құрыммен (былғарының жіңішке түрі) мәсі тіксе, былғарымен саптама етік тігеді. Шешеміз ішіндегі астарын ақ матадан тігіп беріп отырған. Ал жиегін іс машинамен мәсіні тіккен. Саптама етіктің іші киізден жасалады, ал мәсіге астар салады Ағаш шегенің ағашы қайыңнан жасалады. Ағаш шегені қаққанда екі жолақты болып қағып шығады. Ылғалданған сайын ағаш ісініп керемет болып шығады. Көбіне саптама етікті қойшылар киген. Басы сүйір, үзеңгіге кіргенде ары қарай өтіп кетпейді, қауіпсіз. Қойшылар бір саптама етікті бір үлкен ісек қойға бағалап, тігіп берген» (сурет 3) (IV).

Ертеректе қазақ етіктері түзу табан етіп тігіліп, оң аяқ пен сол аяққа бірдей киіле беретін. Яғни қазақ халқы күнделікті тұрмыс-тіршілігіне ыңғайлы аяқ киім киген. Етікті оң мен сол аяққа бейімдеп, қисық табан етіп тігу кейін пайда болған.

Ақтөбе облысының көптеген аудандарында киімнің түпкілікті өзгеріп кеткеніне қарамастан, дәстүрлі қазақ ұлттық киімінің көптеген элементтері әлі де сақталған. Атап айту керек, өңірде дәстүрлі киімді толықтай топтамасымен тек қана егде жастағы әйелдер киеді. Адамның киіміне қарап әлеуметтік деңгейін, жас ерекшелігін байқауға болады. Аталған өңірде дәстүрлі киімдерді тігуде үй жануарларынан алынған тері мен жүн өнімдері қолданылды. Сонымен қатар, фабрикалы маталардан да дәстүрлі пішімді сақтай отырып тігілген. Және де өңірдегі қазақтар қазіргі таңдағы еуропалық үлгідегі күнделікті және мерекелік киімдеріне дәстүрлі элементтерді үйлестіріп киюге тырысады.

Қазақ қолөнерінің көркемдік ерекшелігінің негізі болып киіз басу өнері саналады. Жүннен әртүрлі киіз басып, киіз үйге туырлық, үзік, түңлік, дөдеге және тұрмысқа қажетті еденге төсейтін текемет, сырмақтар, тұсқа ілінетін тұскиіздер мен қап түрлерін жасаған. Киізден жасалған бұйымдар қазіргі заманда халықтың генетикалық мәдени қарым-қатынасындағы байланысты көрсететін дерек ретінде қабылданады. Ақтөбе облысы Байғанин аудандық музейі қорында киізден жасалынған бұйымдар – қайталанбас өнер туындысы ғана емес, әлі сыры ашылмаған, толығынан зерттелмеген асыл мұра. Мұнда текемет, тұскиіз, алаша, сырмақ, кілемше секілді құнды жәдігерлер коллекциясы киіз үй төрінен орын алған. Соның бірі ауданның қолөнер шебері Нұрымбетова Райханның қолынан шыққан Тобық Жармағанбетовтың бейнесі салынған кілемше (АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл). Апайдың өзімен кездескенде бұл портреттің жасалу жолы өте ауыр екенін тілге тиек етті. Портретті салу үшін алдын-ала штрихтап, клеткалап қағаздың бетіне салынып алады да, соған қарап тоқылады. Оны штрихтайтын басқа адамы болады. Райхан апайдың тоқыған кілемдері ауданның әр үйінен кезіктіруге болады. Қазір бұл өнермен айналыспайтындықтан кілем тоқитын станогында музейге тапсырған (VI).

Киізден жасалған бұйымдардың ішінде өзінің қанық, ашық түсімен оюлы сырмақтар ерекше көз тартады (сурет 4). Музей қорындағы сырмақ топтамасы қазақ халқының ертеден келе жатырған киіз басу тәсілінің бар сырын кеңінен меңгеріп, сырмақ басудағы көркемдік қасиетін толығымен аша білгенін дәлелдейді. Жалпы оюдың қызыл түсі сырмақ бетінің ақшыл түсімен өте жылы үндестік тауып, үйлесіп жатса, қара түсті шаршының жіңішке жолақтары көтеріңкі көңіл лебін сезіндіреді. Сырмақ оюларының негізін көне заманнан байлықты, барлықты білдіретін мүйіз тексті оюлардың барлық түрлері кеңінен қолданылады. Оюлардың орналастыру реті әрқашан бұрыннан келе жатқан ой-санадағы наным-сенімге бағындырылады. Орталық бөлікті жиек оюларымен қоршау – отбасын, өзі өмір сүрген ортаны сыртқы жаман күштерден, күйреуден сақтау, оны қоршау мағыналары сақталған. Киізден жасалған бұйымдар ауыл аралық жүргізілген этнографиялық экспедиция жұмыстары кезінде молынан толықтырылған. Оймауыт ауылының тұрғыны Елбайқызы Күлзираның мәліметіне қарасақ, нарықтың кезінде киізді көптеп басып, Атырау, Құлсары жаққа сатқан. 1 дана сырмақ – 10.000, 15.000 теңгеге дейін бағаланған» (II).

Қызыл, сары, жасыл түсті иірілген жүн жіптерден **жүз теру** тәсілімен тоқылған. 18 қатар жалпақ жолақтардан құрастырылып тігілген. Алашаның екі жаны ақшыл жасыл түсті иірілген жүн жіптермен көмкеріліп жиектелген. Дияр ауылы тұрғыны Шүренбаева Жамилияның қолынан шыққан алаша (VII).

Ұмыт болып бара жатқан ұлттық өнерді насихаттап жүрген Жанбөпе Сырғабекованы Мұғалжар аудандық тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлерімен бірге Ақкемер ауылына арнайы іздеп

барып, киіз басу тәсілдерін үйреніп, жаңғырған көнеден тәбәрік алып қайттық. Жалпы алғанда киіз басу өнері барлық жерде бір тәсілмен орындалады десек те, әжей өзінің киіз басу өнерінің қырсырымен бөлісті. «Бұрын киіз басу кішігірім той іспетті өтетін. Ауылдың қыз-келіншектері мен апа-әжелері асарлатып, белсене кірісетін. Қазан-қазан су қайнатып, келіндер жағы үлкен қазанға ет асып, апа-әжелер өлең айтып, өздерінің жақсы көңіл күйлерімен жасайтын. Киіз басу ауыл тұрғындарын ынтымақ пен бірлікке шақыратын керемет дәстүр болатын. Киіз басқан жерге ер адамды кіргізбейтінбіз. Себебі, үлкендер «киіздің басы бірікпей қалады» деп ырымдайтын» – дейді әжей (VII).

Ыстық буымен балбырап жатқан киізді қатарласа отырған киізшілер шидің үстінде көлденең жатқан киізді өздеріне қарай жұла тартып алып, білегімен ұрып, аяққа салып басады. Неғұрлым адам көп болса, соғұрлым демде басылады. Білектеліп болған киізді ұзыннан екі қабаттап бүктеп, оның екі басын бір-біріне түйістіре жіппен көктеп, қарпу әдісін пайдаланып, киіздің ұзындығын шығарады. Киіз басудың кәнігі шебері болған Жанбөпе Сырғабекқызы киіз басудың дәстүрлі технологиясы сабау, шабақтау, булау, ырғау, білектеу, қарпу секілді әдістерінің барлығын көрсетті.

«Мен текеметтеріме қошқармүйіз, сынықмүйіз сынды оюларды салатынмын. Кейде балаларымның атын жазып сәндеймін. Қазір солардың кейбірі бар, бірақ басым бөлігі ескіріп қалды. Үйдегі киіздерімді жинап қойдым. Бүгінде келіндер заман талабы деп киіз төселмейтін болды ғой. Қазіргі жастар киіздің пайдасын білмеген соң солай жасайтын шығар» – деді ол (VII).

Біз көрген Жанбөпе әжейдің отбасы – қаймағы бұзылмай, қазақилықтың иісі аңқыған, ене мен келіннің әдемі үндестігі, жеңге мен қайынсіңлінің сырлы сыйластығы орнаған киелі шаңырақ. Ұлтымыздың ұлттық өнері мен тәлім тәрбиесін насихаттайтын осындай отбасы барда, салт-дәстүріміздің де ескірмейтіні хақ.

Атадан балаға ауысып, уақыт өткен сайын құндылығы арта беретін қолөнер бұйымдарының мәңгілік өлмес озық үлгілерін дүниеге әкелген, оны біздің дәуірімізге ұштастырған шеберлер Ақтөбе облысында көптеп саналады. Ағаштан түйін түйетін шеберлер Басшин Қарамұқан, Қамысбаев Шырынның жасаған домбыралары мен басқада музыкалық аспаптары кезінде таптырмас дүниелердің бірі болды. Шеберлердің осы дәстүрін Байғаниндік бесаспап шебер Хасенов Құтым одан әрі жалғастырып қана қоймай, жетілдіріп дамыта түскен. Бүгінде жасы жетпісті алқымдаған атамыз ұсталықты жастайынан бастаған. Ұсталық болғанда да, жай бір дүние емес – қазақтың қара домбырасын жасаудың нағыз шебері. Домбыра жасау үшін қажетті ағаш түрлерін тандап, оның дыбысын, саздылығын, сәні мен мәніне үйлестіре жасай білетін ол өзі дайындаған бұйымдарын VI Республикалық «Үкілі домбыра» байқауына ұсынып, II – орын жүлдегері атанған. Сонымен қатар Нұрсұлтанның 10 жылдық тойында, «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесі кезінде Құтым ата жасаған домбыралар шетелдіктерге сый ретінде ұсынылған. Шебердің айтуына қарағанда, домбыраны кез келген ағаштан жасамайды екен. Қажетті материалдарды іздеп, қымбаттығына қарамай сатып әкеледі. Әрине, жол шығыны, материал құны аз қаржы емес. Солай болса да, өзінің табиғат сыйлаған дарынын көрсету үшін осының бәріне тәуекел етіп келген. Байғанин аудандық музейінде Хасенов Құтым жасаған туындыларына арнайы экспозиция бөлінген (АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл).

Осы музей қорындағы музыкалық аспап сыбызғының тарихы қызық. Музейде тұрған темір сыбызғы төрт ойықты, түтіктің бір басы сәл жіңішкелеу. Ұзақ уақыт бойы қолданбағандықтан болу керек, ақшыл түсі қарая бастапты. Сыбызғының иесі Боқанов Қайдас 1898 жылы Ақтөбенің Ебейті жерінде туған. Жастайынан нар қамысынан сыбызғы жасап тартып машықтаныпты. Бір кластықта білімі жоқ, бірақ тұла бойы тұнған талант сыбызғышы Қайдос қарт сегіз қырлы бір сырлы болған. Сыбызғыны жанына серік еткен ол түнде қой күзетіп отырып сыбызғысын сызылтып тартқанда, бүкіл ауыл тыңдайды екен. Қайдас қарт 1975 жылы дүниеден өткенде ұрпақтары көненің көзін көз қарашығындай сақтап қалған (АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл).

Ақтөбе облысы он саусағынан өнер тамған небір ұсталар мен шеберлерге өте бай елді мекен. Тағы бір себебі қазақты қазақ ететін өнердің бірі – ұсталық десек, осы бір қасиетті өнерді жанына серік еткен Айдос Мұратов Шалқар ауданы тұрғыны. Қолөнерлікті әкеден мұра етіп алған Айдос ақсақал өз өнерін ағаш етік тігумен бастаған. «Балам бұл тіршілігіңді қой, оданда молдаға барып, арабша оқу, жазу үйреніп дәріс ал балам» деген әкесінің бұл сөзін жерге тастамай әке тілін алып молдаға барып, бір жылдай дәріс алған. Келесі жылы молдалықты қойып, тағы да қолөнермен айналысуға бел байлайды. Енді ол ағаштан, тастан, сүйектен бұйымдар жасауға кіріседі. Ағаштан үй жиһаздарын жасаумен айналысқан. Айдос ата жасаған сықырлауық есік, ер-тұрман, адалбақан, ағаш керует, сандық, асадал сынды құнды этнографиялық мұралар Шалқар аудандық тарихи-

өлкетану музейі экспозициясында қойылған (сурет 5). Ал, шебердің қайыспен қаптап, сүйекпен жиектеп көмкеріп жасалған ер-тұрманын баласы Ілиясқа арнаған екен. Ал, асадалды қолөнер шебері Айдос Мұратов өзі тұтынған. Кейіннен оны немересі Ерболат Мұратов музейге тапсырды. Міне, Айдос Мұратовтың қол табы қалған бұйымдар 30 жыл бойы музейдің көркін кіргізіп тұр (АӨЖМ. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы. 2020 жыл).

Осы секілді көне жәдігерлерді заманауи нақышта жасап жүрген Қандыағаш қаласының тұрғыны Аслан Қосыбаев қамшы, ер-тұрманның қазіргі таңда сұраныста екенін тілге тиек етеді. Ал бағалануы жағынан ер-тұрманды 200.000 теңгеге дейін бағаланса, қамшыны 30.000 теңгеден бастап, 100.000 теңгеге дейін бағалаған (IV).

Мұғалжар ауданы, Бегімбет ауылының тұрғыны Әділбеков Қайырбек дене шынықтыру пәнінің мұғалімі. Десе де, әкесінің өте шебер, ауылға танымал кісі болғанын ескерсек, әкесінің қанында бар өнер баласына да берілгені анық. Қалмұратов Әділбек 1932–2000 жылдары өмір сүрген. Тек әкесі ғана емес, арғы ата-бабалары да айналысқан. Темірден, ағаштан барлық шебер түрінің бәрімен айналысқан. Әкесі үш ұлына үш қамшысын жасап мұра ретінде тастап кеткен (сурет 6). Сабы ұзын, батыстық стильде жасалған. Сырты табиғи түс, қызғылт, ешқандай лак жағылмаған. Оның сырты көн, таспамен қапталған. 8 өрім қамшы. Осы қамшының жасалу жолдары туралы Қайырбек түсіндіріп өтті. «Қамшыны иесіне қарап тұрып жасаған. Сабы тоғайда өсетін тобылғылар қолданады. Тобылғы ағаштың ішіндегі ең берік, әрі киелісі болып есептеледі. Өмір сүру ұзақтығы ғасырға дейін барады. Қасақана жасамаса әдейілеп сындырмаса қамшыны пайдаланғаннан сынбайды. Сырты көннен жасалады, ал көн жасау үшін жиырма күндей өтеді. Түйені қыста сояды, жазда майлы болғандықтан желінбейді. Қысты күні теріні әдемілеп бүктеп, көктем шыға жерді белге дейін қазады. Жаңағы терінің жүнін сыртына дейін бүктеп шұңқырға тастаған. Үстінен бос топырақпен 40-50см көміп тастайды. Күн сайын су құйып тұрады. Бүгін құйған су ертең сіңіп қалатын. Солай бір жеті жатады. Содан кейін теріні алғанда иісі өте жаман болады. Түгін ажыратып алуымыз керек. Жерден алынған терінің жүні өзінен-өзі алына береді. Соны алып бір түйенің терісін екіге бөліп, жан-жағынан кереге сымдармен керіп тастаған. Ол тері көлеңкеде кебу керек, күннің көзіне кеппейді. Күннің көзінде кепсе, тері тартылып қалады. Көлеңкеде бір айлап кебеді. Әбден тері кебеді, кепкен терінің ішкі жағындағы артық еттері, көк еттерінің бәрі өзінен өзі жалбырап түсуге келіп тұрады. Сол кезде алып тастайды. Кепкен теріні алып, өзіне керекті мөлшерде қиып алады. Қамшыға пайдаланатын кезде сабының ішіндегі өзегі сиырдың терісінен жасалады. Қамшының арнайы өзегін шығарып алатын құралы болады. Түйенің көнін әкеліп сыртынан орайды. Көннің жауы – су менен күн. Суға тисе жаны кіре береді. Бір жағынан езіле береді, көлемін үлкейтіп. Ал күнге тисе қақсиды. Сол себепті малдың майымен майлап қояды. Ал ондай қамшы өмірі ескірмейді. Өзегін шығарып алған соң, арнайы өлшеніп қиылған таспаларын ыстық суға бір салып алып жібітеді. Соны бүркеп отырып тоқиды. 8, 12, 16 өрім деп бөлінеді. 12, 16 өрімдерді көбіне қару ретінде пайдаланады. Тиген жері малдың, аңның қабырға, бас сүйектерін сындырады. Мықтылығын осымен көруге болады. Сабы 6 тұтам болады. Ол кезде «ас-салау», «мағалейкум», «амансыңба», «есенсіңба», «өлісіңба», «тірісіңба» деген мағынаны береді екен. Жеті мүшесі сау, төрт қабырғасы бүгін адам аттың үстінде келе жатырғанда қолындағы қамшысына қарайды екен. Егер 6 тұтамдықтай сабы болса, төрт құбылам түгел, ес ақылым жеті мүшем сау деген мағынаны береді. Жағдайға байланысты қысқара береді екен. Бауын «бүлдіргі» деп атайды. Оныда өрудің бірнеше түрлері бар» (I).

Ертедегі ұсталар пайдаланған құрал-саймандарды бүгінде тек музей экспозициясынан кездестіреміз. Әйтсе де, біз осы қалыптасқан ұғымға кереғар жайттың орын алғанына куә болдым. Темір аудандық музейіндегі көптеген жәдігерлерді аралай жүріп, сол өңірде өмір сүрген зергер, ұсталардың құрал-сайманына көзім түсті. Кезінде шебердің қолынан түспеген сом балға мен қысқыш, көмір оятын балға, шаппа шот, жоңғы, бұрғы, кирка, үрлеуіш пен қалақ, тістеуіш пен шымшуырлар қаз-қатар тізіліп тұр. Бұл құралдар музей қорына этнографиялық экспедициялар барысында жинақталған, сондай-ақ жекелеген адамдардың музейге сыйға тартуы барысында толығып отырған.

Осы құралдардың жанында ескірген көрік қойылыпты (сурет 7). Көне мұраларды сақтап, жаңа буынға насихаттап отырған мәдени орталықта сақталған көріктердің бірі аудан тұрғыны Турдамен Қобыланнның пайдаланған көрігі. Бұрынғы кездері көрікті бойында қасиеті бар адамдар ұстаған. Оны жоғары ұстап қастерлейтін болған. Көріктің кереметтілігі сондай ауру адамдарды емдеп жазған. Сонымен бірге көрікті ерте заманда зергерлік бұйым жасау кезінде металдан қыздыру үшінде үрлеп тұратын құрал ретінде пайдаланған. Ұста, зергерлер пайдаланған бұл бұйымның

көлемі мен қолдану тәсілдеріне қарай бірнеше түрі болған. Олар – қол көрік, мес көрік, қос көрік, жел көрік. Қазір ол кәсіппен айналысушылар жоқтың қасы (АӨЖМ. Темір аудандық музей материалдары. Ақтөбе облысы, Темір ауданы. 2020 жыл).

Халық тұрмысында ерте кезден пайдаланылып келе жатқан ең ежелгі жиһаздың бірі – сандық. Заман ағымына сай дәстүрлі ортада қолданылған көптеген үй жиһаздары бүгінде қолданыстан шығып, өзінің әуелгі функциясы ұмытыла бастағанмен, сандықтар әлі күнге дейін ұзатылған қызға жасалатын жасаудың бірі ретінде өз мәнін жоғалтпай келеді. Жасалу материалына, көлемі мен атқаратын қызметіне қарай сандықтар: жағлан, кебеже, абажа, абдыра, ақырет сандық, шай сандық, ағаш сандық, сүйектелген сандық, оймышты сандық деп бөлінеді. Қай дәуірде болмасын қазақ ұсталары жасаған осындай дүниелері өзінің құндылығын ешқашан жоғалтқан емес. Оның дәлелі Темір аудандық музейі қорларында сақтаулы қазақтың ұлттық үй жиһаздары. Коллекциядағы жиһаздардың дені ағаштан жасалып, оймышталып, сүйектеліп, бағалы металдар, тастармен әшекейленіп, кейбірі былғарымен, қаңылтырмен қапталған, ішінара металдан да жасалған түрлері бар. Жалпы қазақ халқы үй тұрмысында жиһаздардың бірнеше түрін пайдаланған. Оларды атап айтар болсақ: сандық, кебеже, асадал, жүкаяқ, жағлан, жастықағаш, төсеқағаш, адалбақан сияқты жиһаз түрлері. Солардың бірі – асадалға тоқталсақ. «Ас және адал» деген сөздерден құралған. Асадал негізінен шкафтың қызметін атқарған. Этнографиялық деректерге қарағанда асадалдың бірнеше түрі болған және асадалды түркі халықтарының бәрі пайдаланған екен (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 1998, 124-б). Асадал музей қызметкерлерінің құнды жәдігерлер жинақтау экспедициясы кезінде Шұбарқұдық өңірінен табылып, музей қорына өткізілген. Бұл асадал қазіргі уақытта елімізде сақталған басқа асадал түрлеріне ұқсамайды және өзіндік пішінімен ерекшеленеді. Асадалдың ашпалы есігі бар. Маңдай бетіндегі гүл тәріздес оюлар және қошқар мүйіз тәріздес өрнектермен өз реңкін, өз нақышын тапқан. Ал асадалдың бет жағы, екі жаны төрткілденген және бір зер саларлық жәй төрткіл іші қауызын жарған гүл тәріздес ою бедерленіп айналасына шаттық оюымен безендіріліп өрнектер жүргізілген. Осындай әртүрлі ою-өрнектердің бір-бірімен қиылысуы, үйлесуі, шебердің ұсталық өнерінің жоғары дәрежеде болғандығын көрсетеді (сурет 8).

Кебеже – қазақ халқының қол өнері ішінде өнер туындыларына жататын бұйымдардың бірі, әрі тамақ сақтауға арналған сандық сияқты ағаш бұйым. Көшпелі заманда сүр ет, құрт-май салып сақтауға да, түйеге теңдеп алып жүруге де ыңғайлы, кімге болса да тұрмысқа өте қажет бұйым болған. Бізге келіп жеткен, қазіргі Темір аудандық музейі қорында сақтаулы кебежелер өте әсем көркемделген. Көлемдері жағынан да, сыртқы сәнділік жағынан да бірін-бірі қайталамайтын сәнді түрлі кебежелер бар. Кебенің түбі қалың тақтайдан жасалынған. Беттеріндегі өрнектері қызыл сырлы бояумен боялған, қалың тақтайдың бетіне қырып отырып орнатылып, нәзік мықтармен шегелеу арқылы құрастырылған. Кебенің бұл түрінде үстінен ашылатын топсасы жоқ. Қақпағын үстінен екі қолмен тік көтеріп ашады. Сандық тәрізді аяғы аласа, сыртқы беті геометриялық фигуралармен ойылған. XXғ 50–60жылдары жасалынған (АӨЖМ. Темір аудандық музей материалдары. Ақтөбе облысы, Темір ауданы. 2020 жыл).

Ұсақ-түйек бұйымдар мен әшекей-зергерлік бұйымдарды *шай сандықта* сақтаған. Сондай шай сандықшаның бірі – Байғанин аудандық музейінде сақталған. Теңелбаев Мұқантайға сый ретінде берілген. Ені – 34см, ұзындығы – 63см, биіктігі – 25,5см. Шебері белгісіз, жобамен Қамысбаев Шырын. Музейге 1989 жылы өткізілген бұл экспонаттың тұтастай ағаштан жасалып, беті, жаны сүйекпен безендірілген және геометриялық фигуралармен әсемделген. Кеміргіштер мен құрт-құмырсқа кіріп кетпес үшін шебер оны мұқият жасайды. Мұндай сандықтың мықты екенін білу үшін дайындап болған соң ішіне су құяды. Су сандық астынан тамшыламаса, сапасы өте жақсы деген сөз (АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл).

Мұндай шай сандық Мұғалжар аудандық тарихи-өлкетану музейінде де кездеседі. Ағаштан жонылып, түйе өркеші сүйегінен жасалған. Шебері белгісіз бұл экспонат шамамен XVIII ғ II жартысына жатады. Өлшемі 50*40. Музейге тапсырған: Байғанин ауданы, Н.Крупская ауылынан келген Жарикешова Алмагүл (АӨЖМ. Мұғалжар аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы. 2020 жыл).

Сандықтар күні бүгінге дейін қазақ жерінің барлық өңірінде кездескенімен, кең қолданыстағы түрі – ағаш сандықтар. Ал, тарихи дәуірлерде, дәстүрлі тұрмыста қолданыста болған жағлан, киіз сандық, сүйек сандық, кебеже сияқты түрлерін музей қорлары мен экспозицияларынан кездестіруге болады.

Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музей қорында жинақталған дәстүрлі өнер коллекцияларының ішіндегі қайталанбас туындылардың бірі – зергерлік әшекей бұйымдар. Оларға

Батыс өңірінің өзіндік стилінде жасалған күміс жүзіктің түрлері, қапсырмалар, өңіржиектер, білезіктер, ер адамның, әйел адамның белбеулері, алтын адамның киімінен табылған алтын әшекейлер т.б жатады. Қазақтың зергерлік өнерінде көбінесе күміс қолданған. Күмістің адам ағзасына пайдасы бар екенін ежелден білген халқымыз күміс ыдыстан тамақ ішіп, күміс әшекейлер тағынған. Яғни күміс алтыннанда қатты металл болған. Күміспен күптелген қазақ халқының әшекей бұйымдары экспозиция төрінен орын алған. Ер адам, әйел адамның белдіктері. Ер адамның негізгі әшекейі белдік болып табылады. Қазақ арасында белдіктің кісе белдік, кемер белдік, күміс белдік секілді атаулары өте көп тараған. Экспозицияда әйел адамдардың киім-кешектеріне тағатын бұйымдары өте мол. Оларды қатарына қапсырма, тана, түйме, қапсырма кіреді (АӨЖМ. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы. 2020 жыл).

Зергерге аса қажетті қасиет – суретшілік, дәлдік, икемділік, ептілік. Халық арасындағы «зергердің көзі өткір, қолы ұсынақты, ойы жүйрік» деген сөз тіркесі зергерлікті құрметтеуден туған. Осындай ағаш пен темірден түйін түйіп, жез қақтап, күміс құйған Байғанин өлкесінің өнерлі ұрпағының бірі – зергер Құрманалы Наурыззалыұлы. Ол 1887 жылы Байғанин ауданында туылған. Зергерлікпен аты шыққан Құрманалыға алыс-жақыннан қымбат ат әбзердері мен әшекей бұйымдарды жасатуға келушілер көбейіп, шебердің аты елге тараған. «Қазақтың дәстүрлі қолөнері ХІХ ғасырдың ІІ жартысы мен ХХ ғасырдың басында өз дамуында айтарлықтай жоғары деңгейге көтерілді» деген тұжырымға сүйенсек, Құрманалы зергердің өнерінің дамуы да осы кезеңге сәйкес келеді. Бірақ ол өз-өзінен зергер болып шыға салмаған. Ол аса нәзік өнерді меңгеріп, оны шыңдауға ұстаздық еткен Күмісбайды пір тұтқан. Музей экскурсоводы Алмагүл Жексенбайқызы Құрманалының зергер болуы туралы аңызбен бөлісті: «Бірде жалғыз өзі жапан далада келе жатып, ақ боз үйді көреді. Ішіне кіріп қараса іші толған зергердің құралдары екен. Сыртқа шығып әрлі-берлі айғайлап, ешкімнің жоқтығына көзі жеткен шебер, «Құдай осыны маған берген шығар» - деп меншіктеп алған» - дейді. Құрманалы шебер металды қолдан өңдеудің дәстүрлі технологиясын (қюю, дәнекерлеу, шекіме, безендіру, сымкәптеу, қаралау т.б.) қолдана отырып, өзіндік ерекшелігі бар әшекей бұйымдарды дайындады және әйелдерге арналған әшекейлерді асқан талғампаздықпен жасады. Соның бірі – күмістен соққан қазақ қыздарының білезігі. Беті геометриялық фигуралармен көмкерілген. Білезікті қыз балаларда, орта жастағы әйел адамдарда, үлкен әжелерімізде таққан. Таққанына орай әйелдің жасын, қоғамдағы орнын, әлеуметтік мәртебесін анықтау мүмкін болған. Оймауыт елді-мекенінің тұрғыны Қанат Қалышев Құрманалы шебер кезінде Қабылқызы Қалыш келіні Хадиша Қалышеваға арнап соғылған білезік. Қақ ортасында 8 жапырақ, жан-жағы геометриялық фигуралармен безендірілген. Сонымен қатар Наурызбаев Байман, Оңғалиев Тәжіғали, Оразов Қали, Қармысов Кемелбай сынды ұста, зергерлердің күмістен жасалған көптеген бұйымдары көптеп кездеседі. Бұлардың соққан заттары Көкжар, Қарақамыс жәрмеңкелерінде қолға түспес зәру затқа айналған (АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл).

Қорыта келгенде, Ақтөбе облысы қазақтарының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінде әлі де жалғасын тауып отырған дәстүрлі мәдениет элементтері бар. Оны жергілікті тарихи-өлкетанулық музейлердің коллекцияларынан көруге болады. Бұған жоғарыда жазылған мәлімет арқау бола алады. Сонымен қатар жергілікті жерлерде дәстүрлердің жаңадан жаңғырғаны да, өзгеріске ұшырағаны да кездеседі. Өзіндік ерекшеліктері де жеткілікті екендігін экспедиция барысында көз жеткіздік. Ақтөбе облысы қазақтарының материалдық мәдениетін аймақтық тарихи-өлкетанулық музейлер тұрғысынан талдау қазіргі этнолог, музеолог мамандардың басты мәселесі болуы тиіс. Келешекте бұл мәселе жан-жақты зерделенеді деген сенімдеміз.



1-сурет. Ішік тон. Темір аудандық музейі



2-сурет. Қуанғалиева Ақбибінің келіндеріне тіккен жакет пен шапаны



3-сурет. Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылдық округіндегі мектеп музейінде сақталған саптама етік



4-сурет. Сырмақ. Байғанин аудандық музейі



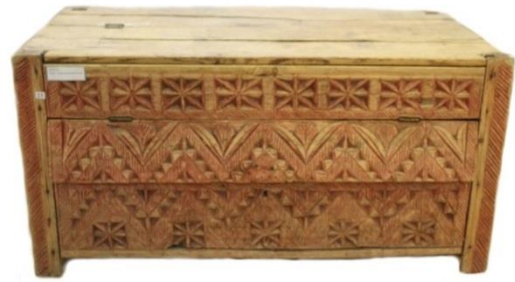
5-сурет. Айдос Мұратовтың жасаған туындылары, Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі



6-сурет. Қалмұратов Әділбек жасаған қамшы. XX ғасыр



7-сурет. Көрік. Темір аудандық музейі



8-сурет. Кебеже. Темір аудандық музейі

Әдебиеттер

АӨЖМ. Шалқар аудандық тарихи-өлкетану музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы. 2020 жыл

АӨЖМ. Темір аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Темір ауданы. 2020 жыл

АӨЖМ. Байғанин аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы. 2020 жыл

АӨЖМ. Мұғалжар аудандық музейі материалдары. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы. 2020 жыл

Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары Қазақстан Республикасы Мемлекеттік музейі коллекциясынан. (Ғылыми каталог. Казахские ковры и ковровые изделия из коллекции Центрального Государственного музея Республики Казахстан. Научный). Ғылыми ред. және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев.- Алматы: ICOS, 2012.– 384 б

Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National dothes of Kazakh people. /Құраст. Б. Хинаят., А. Сужикова. – Алматы: Алматыкітап баспасы, 2011. – 384 бет

Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» 1998. – 470 бет

Информаторлар

I. Әділбеков Қайырбек. 40 жаста. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Бегімбет ауылы тұрғыны

II. Елбайқызы Күлзира. 62 жаста. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Оймауыт ауылының тұрғыны

III. Қалиев Өмірбек. 58 жаста. Етікші. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылының тұрғыны

IV. Қосыбаев Аслан. 39 жаста. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Қандыағаш қаласы

V. Қуанғалиева Ақбибі. 57 жаста. Ісмер. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданының тұрғыны

VI. Нұрымбетова Райхан. 68 жаста. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин

ауданының тұрғыны

VII. Сырғабекова Жанбөпе. 82 жаста. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Ақкемер ауылы

VIII. Шүренғалиева Жәмиля. 82 жаста. Қолөнер шебері. Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Дияр ауылының тұрғыны.

К.С. Ахметжан

Центральный государственный музей РК

г. Алматы, Казахстан

bsmkk@mail.ru

КАЗАХСКИЕ КИНЖАЛЫ И ТЕСАКИ

(исследование на основе музейных и иконографических материалов)

В последние десятилетия наблюдается постоянно растущий интерес в стране и зарубежом к вооружению и военному искусству кочевников Центральной и Средней Азии позднего Средневековья и раннего Нового времени, в том числе и к вооружению казахов. В комплексе вооружения казахского воина XVII-XIX веков, наряду с длинноклиновым оружием (мечом, саблей), немаловажное место занимали среднеклиновое и короткоклиновое оружия. Такими видами холодного оружия казахов были кинжалы, тесаки и боевые ножи. Но кинжалы и тесаки казахов до сих пор не были объектом

специального научного исследования, это тема только кратко рассматривалась автором данной статьи в своей монографии, посвященной традиционному вооружению казахов (Ахметжан, с. 104-107, рис. 86). В настоящей статье более подробно исследуются особенности конструкции, формы клинков и рукояти, система художественного оформления ножен казахских кинжалов и тесаков, их атрибуция, особенности применения в бою и способы их ношения.

Источником для изучения этих видов казахского оружия использовались вещественные памятники - образцы из музейных собраний, в основном из коллекции Центрального государственного музея Республики Казахстан, а также изобразительные материалы – изображения различных видов кинжалов на кулпытасах (каменных стелах) Западного Казахстана и на казахских граффити (рисунках на стенах культовой архитектуры казахов) XVIII-XIX веков (Тасмағамбетов, 2002), а также их изображения на произведениях европейских и восточных художников (Рахимова, 2010). Дополнительными материалами послужили сведения из письменных и устных источников.

Кинжалы. По определению кинжал – это короткоклинковое колюще-режущее оружие с тонким или широким, прямым или изогнутым, одно-двулезвийным клинком и рукоятью для одной руки. Со времен древних тюрков у кочевников кинжал становится самым распространенным, постоянно используемым короткоклинковым оружием. Кинжалы коленчатой формы часто изображаются на древнетюркских изваяниях Монголии, Алтая, Тувы, Казахстана, а также в согдийской настенной живописи на территории Средней Азии времен Тюркского каганата, хотя археологические находки подобных кинжалов не так много. На древнетюркских изваяниях кинжал подвешен спереди к поясу на двух коротких портупейных ремнях острием клинка и изгибом рукояти вверх. Коленчатый кинжал вместе с тюркским кафтаном с отворотами-лацканами и характерной прической в виде нескольких длинных кос, рассматривается исследователями как этнический маркер древних тюрков (Кубарев, 2008, с. 68-70).

Кинжал входил в обязательный комплект вооружения и казахского воина, как боевое оружие он используется казахами до конца XIX века. На казахском языке этот вид короткоклинкового оружия называется «қанжар» (от арабского «ханжар»), это название видимо, перешло с арабского в тюркский язык с принятием ислама тюркскими племенами. В качестве боевого оружия казахских воинов кинжалы постоянно упоминаются в устных источниках. По сведениям фольклорных материалов у казахских батыров на поясе, рядом с садаком, саблей, подвешивался и кинжал с ножами (Қазақ халық әдебиеті, Т. 4, . 1989. 78, 86 б.; Қазақ халық әдебиеті, Т. 6, 1990, 84 б.).

Кинжал применялся казахскими воинами в бою вместе с мечами и саблями. В эпических поэмах при описании боевых поединков батыров часто упоминаются, как они «отбиваются кинжалами, рубятся мечами («қанжарменен қағысты, семсерменен серместі»)), как от рубки гнутся клинки кинжалов («қанжар қалды қайысып»)) (Ақсауыт. Т. 1, 1977, 28, 127, 226 б.).

Часто в боевом поединке воины, поочередно сражаясь с основными видами наступательного оружия (копьем, мечом или саблей, булавой и боевым топором), но не сумев одолеть друг друга, спешившись схватываются в борьбе и кинжал является оружием, которым наносится последний смертельный удар побежденному противнику (Қазақ халық әдебиеті, Т. 6. 1990, 110, 173, 183 б.). И среди оружий, оставшихся на поле битвы после сражения, наравне с копьями, луками, ружьями, саблями, также упоминаются и кинжалы (Қазақ халық әдебиеті, Т. 4. 1989. 105 б.). Кинжалы как важный воинский атрибут часто изображаются в кулпытасах – каменных стелах казахов и на казахских граффити. Сохранившиеся образцы казахских кинжалов встречаются и в музейных собраниях.

В коллекции казахского вооружения, входящей в оружейное собрание Центрального государственного музея Республики Казахстан (далее ЦГМ РК), хранятся несколько образцов казахских кинжалов. Один кинжал с ножами (КП №2059) из этой коллекции по времени изготовления относится к концу XIX – началу XX веков (рис. 1, 1,2). Общая длина кинжала 54 см, длина клинка 41 см, ширина 2,9 см, толщина 0,3 см. Сохранность кинжала хорошая. Клинок кинжала прямой, двулезвийный, в сечении ромбовидной формы, ширина по всей длине одинаковая, у острия заметно незначительное расширение. В центре клинка с обеих сторон имеется небольшое выпуклое ребро жесткости. С правой стороны от этого ребра имеется дола в виде тонкого желобка. Хвостовик клинка с двумя плечами у основания и широкой округлой головкой. Рукоять длиной 13 см, повторяет форму хвостовика, состоит из двух накладок, изготовленных из кости бело-желтого цвета, головка рукояти круглой формы. Костяные накладки на хвостовике закреплены тремя медными заклепками. Центральная заклепка имеет широкую сферическую шляпку из серебра. Костяные накладки с обеих сторон украшены гравированным геометрическим орнаментом в виде полукругов (рис. 1, 1). Ножны деревянные, состоит из двух половинок, в сечении 4-х угольной

формы с закругленными углами. Длина ножен 45 см. Деревянная основа ножен ничем не покрыта, лицевая поверхность украшена резными косыми параллельными линиями. Ножны имеют латунный прибор: устье и наконечник, которые украшены гравированным простым геометрическим орнаментом (рис. 1, 2). По документам музея данный кинжал использовался повстанцами Тургайской губернии в 1916 году.

Другой казахский кинжал из коллекции ЦГМ РК (КП №21792) аналогичен предыдущему экземпляру (рис. 1, 3,4). По времени изготовления также относится к концу XIX века. Общая длина с ножнами 56,5 см, длина самого кинжала 56 см, длина клинка 43 см, длина ножен 43,5 см, ширина 3,8 см. Сохранность кинжала средняя (на клинке следы коррозии, кожаная обклейка ножен утеряна, сохранилась только в верхней части устья). Клинок прямой, двулезвийный, в сечении ромбовидной формы. Ширина клинка 3,8 см, толщина 0,6 – 0,4 см. В середине клинка с обеих сторон имеется небольшое выпуклое ребро жесткости. На правой стороне клеймо с арабской надписью. Хвостовик со стороны клинка имеет расширенные плечи (ширина 4,2 см) и расширенную головку (ширина 4,3 см) в форме колпачка. Рукоять состоит из двух роговых накладок толщиной 0,7 - 0,6 см, по форме повторяет форму хвостовика. Длина рукояти 13 см, к хвостовику накладки рукояти закреплены двумя железными заклепками с фигурными 6-лепестковыми конусными шляпками (диам. 1 - 0,5 см, выс.- 1 см). Ножны деревянные, состоит из 2-х половинок. Сверху ножны в свое время были обклеены тонкой кожей черного цвета, которая сейчас утеряна, и позже были обклеены темно-серой тканью. У устья ножны окованы тонкой полоской медной пластины (рис. 1, 3). Кинжал поступил в музей 27 января 1988 г, приобретен у казаха Джалгасбаева Абди из с. Кошоба, Красноводского р-на, Красноводской области, в Туркменской ССР.

Третий кинжал с ножнами (КП №14077/а,б) из коллекции ЦГМ РК приобретен у Бекжанова Б.Ж., жителя села Капал, Капальского района, Талды-Курганской области. Кинжал был изготовлен в 1881 году его дедом, мастером Бекжаном (Акт №46, от 25.05.1977 г.). Общая длина кинжала 42 см, длина клинка 31 см, длина ножен 31,7 см, ширина. 4,7 см. Сохранность средняя (утеряна рукоять, на клинке следы коррозии, серебрянная накладка ножен во вмятинах, в некоторых местах потрескана, порвана). Клинок кинжала прямой, двулезвийный. Ширина по всей длине одинаковая (3 см). Острие заканчивается штыкообразным концом. Сечение клинка линзовидное, постепенно переходит в ромб, у острия 4-х гранное. С двух сторон клинка имеются доли, смещенные в левую сторону от центра, не достигающие до острия на 10 см. Рукоять была сломана и отремонтирована позже, сделаны деревянные накладки. Рукоять со стороны клинка имеет два плеча, которые обложены серебром и украшены гравированным и черненым узором (рис. 1, б). На рукоять позже насажена черная пластмассовая трубка диаметром 2,3 см. Ножны деревянные, из 2-х половинок. Полностью обложены серебряной пластинкой, лицевая сторона украшена гравированным и черненым узором, устье и наконечник обозначены орнаментом. Ножны в нижнем конце заканчиваются серебряной шаровидной головкой. Тыльная сторона ножен без узора. На расстоянии 2,1 см от верхнего края ножен имеется обойма-скоба с петлей для ремня ношения (рис. 1, 5).

Как видим все три кинжала из коллекции ЦГМ РК имеют прямые двулезвийные клинки прямоугольной формы и одинаковой ширины по всей своей длине. Изображения кинжалов такого вида можно видеть и на памятниках искусства казахов. Такие кинжалы с прямыми клинками разной длины изображаются на казахских каменных стелах XVIII-XIX веков из Западного Казахстана (рис. 1, 7-9). Их рукояти также схожи с рукоятями музейных кинжалов, у одного кинжала рукоять имеет круглую головку, как у музейного образца (рис. 1, 8), у другого кинжала головка рукояти – кольцевидная (рис.1, 7), рукоять третьего кинжала изображена без головки (рис. 1, 9). Но в отличие от музейного образца основания рукоятей на них изображены со стороны клинка без плеч, видимо, упором для руки является пята клинка. Ножны кинжалов на изображениях также схожи с ножнами кинжалов из музейной коллекции, одни ножны украшены дугообразным орнаментом (такой способ украшения часто встречается на ножнах казахских сабель из музейных собраний) (рис. 1, 7), вторые ножны без украшений (рис. 1, 8), третьи – по краям ножен украшены параллельными линиями, в нижней части имеет завершение сердцевидной формы, в верхней части у устья изображена ременная петля для подвешивания на поясе (рис. 1, 9). Но устья и наконечники ножен на этих изображениях не выделены, возможно это связано со стилистикой изображений.

В изображениях кинжалов на казахских каменных стелах встречается другой вид казахского кинжала, который имеет прямой клинок треугольной формы, резко сужающийся к острию (рис. 2, 3-9). Клинки этого вида кинжала имеют разную длину и разную ширину, некоторые из клинков имеют очень широкое основание (рис. 2, 4,7,8). Видимо, такие клинки в основном предназначены для нанесения колющего удара. Рукояти этих кинжалов имеют разные головки, у некоторых из них

головки круглой и и колпачковой формы (рис. 2, 3-6), как в музейных экземплярах. У других головки в виде трехлепестковой пальметты, все три его лепестка одинакового размера, боковые лепестки слегка загнуты вниз (рис. 2, 7,8). Имеется изображение этого вида кинжала и с «пистолетной» рукоятью (рис. 2, 9). Такая рукоять была типична для турецких, персидских и индийских «ханджаров» (рис. 2, 10) (Jaiwant Paul, 2005, p. 67,70; Anthony, 2003, p.134, f.91, p.212, f.149).

Один образец казахского кинжала с удлинено-треугольным, резко сужающимся к острию клинком имеется в коллекции Национального музея Республики Казахстан (рис. 2, 1,2). У основания клинка музейного кинжала выделена пятка, сечение клинка растянута шестиугольной формы, основание хвостовика клинка без плеч, головка круглой формы, по краям хвостовика припаяна тонкая латунная пластина. Рукоять повторяет форму хвостовика, состоит из двух роговых накладок, к хвостовику закреплены тремя заклепками, у основания имеет латунную оковку и упор из плоской пластины в виде крестовины (рис. 2, 1). Ножны кинжала деревянные, имеет металлические устье и наконечник. Устье имеет простой декор в виде гравированных тонких параллельных линий (рис. 2, 2).

У кинжалов с прямым двулезвийным клинком прямоугольной и треугольной формы, изображенных на казахских каменных стелах и на казахских граффити, рукояти очень разнообразной формы, также разнообразны формы ножен и их декор, способы подвешивания к поясу (рис. 2, рис. 3). Встречаются иногда изображение рукояти с головками очень сложного вида (рис. 3, 1), некоторые рукояти имеют головки трехлепестковой формы, все три лепестка головки одинаковы по размеру и одинаково закруглены (рис. 3, 2-4). На других рукоятях головка круглая или кольцевидная (рис. 3, 5). В одном из граффити изображен кинжал с рукоятью необычной формы (рис. 3, 6), похожей на рукоять индийского кинжала «чилланум» (рис. 3,7) (Jaiwant Paul, 2005, p. 70; 9, p. 294, f. 215).

Что изображенные на кулпытасах такие разные формы головок рукоятей не являются фантазиями создателей этих изображений, подтверждает широкое распространение подобных головок на рукоятях кинжалов других восточных народов. Об этом будет еще сказано ниже. А также наличие изображений казахских кинжалов с такими рукоятями на других памятниках искусства. Например, среди казахских иконографических материалов XVIII-XIX веков имеется изображение кинжала с катушковидной рукоятью (рис. 4, 1), точно такой же кинжал с рукоятью катушковидной формы изображен висящим на поясе у казахского султана, представленном на гравюре французского художника XIX века А. Леметра (рис. 4, 2,3) (Иллюстрация взята из интернетсайта <https://www.bonart.kz>). Катушковидную форму рукояти имели некоторые турецкие и иранские кинжалы (Астацатурян, 2002, с.168,169,178). Как видим, на разных, независимых друг от друга, произведениях искусства изображен один и тот же реально существовавший тип казахского кинжала (рис. 4, 1,2). Кинжал с прямым удлинено-треугольным клинком и рукоятью с головкой трехлепестковой формы и плечами у основания, изображенный на каменных стелах казахов, изображен и на поясе казаха-кочевника из среднеазиатской миниатюры XVI века (рис. 5. 2) (Рахимова. 2010, рис. 1). Такой тип кинжала был распространен в этот период также и в Средней Азии. Поэтому можно говорить о высокой степени достоверности этих изображений, которые, несмотря на некоторую их условность, отражают реально существовавшие образцы казахского короткоклинкового оружия.

Казахские тесаки. Кроме кинжалов в комплекс вооружения казахов XVIII-XIX веков входили тесаки – рубяще-колющее среднеклинковое холодное оружие с прямым тяжелым и широким однолезвийным клинком. В коллекции ЦГМ РК имеются два экземпляра такого оружия. Один тесак с ножнами (КП №24568) принадлежал батыру Жанкожа Нурмухамедулы, который в XIX веке возглавил национально-освободительное движение казахов против гнета Хивинского ханства. Кинжал сдал в музей 19/VIII 1983 года известный казахский этнограф, профессор У.Х. Шалекенов (Акт №356 от 19.08.1983 г.). Общая длина тесака 70 см, длина клинка 55,5 см, ширина у рукояти 4,5 см. Сохранность – средняя (клинок кинжала немного искривился, на клинке следы ржавчины). Клинок прямой, однолезвийный, с прямым обухом, на конце постепенно сужается к острию, острие закруглено в сторону обуха. Сечение плоской треугольной формы. С обеих сторон клинка, ближе к обуху, две широкие доли. По краям дол идут тонкие бороздки. Доли начинаются сразу от пятки и кончаются у острия (Рис. 6, 5). Рукоять тесака кинжальная, сделана из 2-х роговых накладок, которые повторяет форму хвостовика клинка. Основание рукояти со стороны клинка имеет расширенные плечи ступенчатой формы, головка рукояти сделана в форме широкого листка. Накладки закреплены на хвостовике клинка на 2-х больших и 4-х маленьких заклепках. Большие

заклепки железные, с полусферическими шляпками, под ними имеются латунные подкладки листовидной формы, маленькие - медные, без шляпок. Ножны кинжала не сохранились.

Другой тесак с ножнами (КП №2058) принадлежал батыру Каумену из Среднего Жуза, жившему в XIX веке. По времени изготовления относится к XIX в. Общая длина 69,5 см, длина клинка 55,5 см, ширина у пятки 4 см. Сохранность хорошая. Клинок прямой, однолезвийный с прямым обухом, в сечении плоской треугольной формы. Ближе к обуху с обеих сторон клинка имеется дола, которая начинается от пятки и заканчивается у острия, по краям дола два маленьких желобка. Рукоять кинжальной формы, состоит из двух роговых накладок. У пятки клинка рукоять имеет расширенные плечи, головка рукояти также расширена, головка в виде трехлепестковой пальметты. Накладки рукояти закреплены на хвостовике тремя заклепками: одним медным и двумя железными – у основания и у головки. Железные заклепки с большими полусферическими шляпками, под ними латунные подкладки листовидной формы. Рукоять по краям украшена мелкими декоративными латунными гвоздиками (рис. 6, 1). Ножны деревянные, желто-коричневого цвета, длина ножен 56 см. Устье окован латунной пластинкой (из 2-х кусков), закреплен гвоздями. Ниже имеется ременная обойма из темно-коричневой кожи, к ней на тыльной стороне пришита ременная петля красно-коричневого цвета. Кожаная обойма имеет тисненый геометрический узор. Наконечник ножен небольшой, сделан из латуни, на ножнах заклеплен мелкими гвоздиками. Выше наконечника небольшая латунная оковка (рис. 6, 2).

Третий тесак с кинжальной рукоятью является предметом из частной коллекции А.Смаилова, Семипалатинская область, Аксуатский район, с. Кызыл-Кесик. Тесак остался от его отца Смаилова Сейдахмета 1914 года рождения, ему оставил его отец Смаил из рода уак. Время изготовления тесака XIX век. Общая длина тесака 62 см, длина клинка 48 см, ширина у пятки 5 см, толщина обуха 0,8 см. Клинок прямой, однолезвийный, от пятки постепенно сужается к острию, в сечении плоской треугольной формы. Ближе к обуху с обеих сторон клинка имеется широкая дола шириной 1,5 см, которая начинается от пятки и заканчивается у острия, по краям дола два маленьких желобка. Рукоять состоит из двух роговых накладок. У основания рукоять имеет расширенные плечи, головка рукояти трапецевидной формы. Накладки рукояти закреплены на хвостовике тремя медными заклепками. Головка и основание рукояти обложены тонкими железными пластинами с серебряной насечкой, украшенными простым узором (рис. 6, 4). Ножны изготовлены из дерева, возможно, имели кожаное покрытие, которые ныне утеряны. На устье имеется латунная обкладка, оформленная чеканным растительным орнаментом (рис. 6, 3). Длина ножен 48 см.

В моей предыдущей статье о казахских национальных ножах эти экземпляры казахских тесаков мною были ошибочно атрибутированы как разновидности боевого ножа «селебе» (Ахметжан, 2017, с. 29-30). Но последующее изучение этого рода среднеклинкового оружия показало, что они относятся к кинжалам-тесакам типа «каддара». Каддара (в научной литературе используются другие варианты этого названия кадара/квадара/каджара) - это персидское среднеклинковое оружие с кинжальной рукоятью и прямым клинком с односторонней заточкой, предназначенный для рубящего удара. Благодаря прямой форме клинка и острой заточке острия кинжал имеет также высокую проникающую способность. Острие клинка каддары находится на линии прямого обуха, у острия некоторые каддары имели иногда небольшое расширение и незначительную кривизну. Особенностью кинжалов каддара является расположение долов. Как правило клинок каддары вдоль обуха с обеих сторон имеет одну или две широкие доли и по их краям две узкие желобки. Материалом для их изготовления служила сталь и реже булат. Клинок декорировался персидскими надписями, выполненными золотой насечкой и выбитыми клеймами в виде стилизованной вазы, звездчатого диска или полумесяца. Рукоять каддары состоит из деревянных накладок, соединенных с хвостовиком клинка тремя заклепками, которые на внешней стороне прикрыты тремя металлическими пуговками. Головка рукояти каддары в виде колпачка, у основания имеется расширенные плечи. Форма рукояти свидетельствует о происхождении каддары от кинжала типа «кама» (рис. 6, 7). Ножны каддары деревянные, деревянная основа ножен иногда оставалась открытой, иногда обтягивалась кожей. Ножны имели металлические устье и наконечник (рис. 6, 6). У устья ножен имелась скоба с петлей для ремня ношения. На этом ремне каддара подвешивался к поясу. Но в письменных источниках упоминаются ношение всадниками каддары у седла, под тебеньком (Moshtagh Khorasani, Manouchehr, 2010, p. 293)

Происхождение названия «каддара» не совсем ясно, у исследователей существуют разные мнения. Изначально термин «каддара/гаддара» применялся для обозначения короткой сабли или меча (Moshtagh Khorasani, Manouchehr, 2010, p. 293-294). С XIX века этим словом стали обозначать длинный кинжал, предназначенный для рубящих ударов. Но мы не будем подробно разбираться в

этом вопросе, для нас важно выявить особенности этого вида холодного оружия, чтобы правильно определить классификацию казахских тесаков. Такой тип кинжала использовался в Персии в конце XIX века. Кинжалы были изготовлены во время правления иранского шаха Нассер – Ад-Дина (1848-1896), из тюркской династии Каджаров (1795-1925 гг.). При его правлении, в 1879 году по образцу русских казачьих полков и при помощи России был сформирован Персидский казачий полк, впоследствии ставший бригадой и дивизией. Комплектование персидской казачьей части осуществлялось с самого начала за счет проживающих в Персии выходцев из Кавказа, а затем из кочевников. Кинжалы типа каддара изготавливались для военнослужащих этого Персидского казачьего полка (Травников, 2017, с. 30). Но как образец холодного оружия рубяще-колющего действия каддара, видимо, появилось и использовалось в Иране и Индии еще раньше. Иранский исследователь Хоросани в своей книге приводит отрывки из более ранних письменных памятников, где упоминаются использование каддары (Moshtagh Khorasani, Manouchehr, 2010, p. 293).

По своей конструкции и по своему назначению каддара может быть идентифицирован как тесак - т.е. как рубящее-колющее холодное оружие, с прямым однолезвийным клинком. В научной литературе иногда тесак определяют, как разновидность кинжала, иногда как разновидность боевого ножа особо крупного размера. Но по форме рукояти и ножен мы все же относим каддара к разновидности кинжала. Длина тесака каддара около 30-70 см. Ширина клинка 45 мм. В ножнах каддара по своему внешнему виду и по способу ношения полностью соответствует типичному кавказскому кинжалу. Рукоять, хвостовик полосы по форме и конструкции также идентичны кинжалу. Каддарой наносились колющие, рубящие и режущие удары, что и определило форму его клинка. Со временем каддара приобрела ритуальные функции, и стала использоваться в шиитской религиозной церемонии Ашура в дни поминания мученика имама Хусейна. Каддара был популярен и у представителей кочевых племен Ирана. Эти кинжалы были распространены также в Закавказье и Дагестане (Травников, 2017, с. 32).

Как видим, клинки вышеописанных казахских тесаков и их ножны такие же как на персидских каддарах. Но характер оформления клинка, рукояти и ножен казахских кинжалов-каддара свидетельствует об их местном изготовлении. Если клинки персидских каддар слегка расширяются у острия, клинки казахских каддар немного сужаются к острию, клинки не имеют клейма, надписей. Рукояти схожи с рукоятями казахских кинжалов, головки рукояти казахских каддар также имеют свои отличия. Формы ножен и способы их подвески к поясу тоже отличаются от традиционной персидской и кавказской каддары. Видимо, в конце XIX века каддара использовалась и кочевыми племенами Средней Азии и Казахстана. В одном из персидских письменных источников упоминается применение каддары/гаддары знатным воином (пехлеваном) из кочевников-узбеков (Moshtagh Khorasani, Manouchehr, 2010, с. 293). Это подтверждается и изобразительным материалом. На старой гравюре, изображающей казахского султана Сабека со своей семьей, султан в своей руке держит кинжал типа каддара, очень похожий на вышеописанные образцы из музейной коллекции. Данная гравюра была выполнена по рисунку Т.Аткинсона, английского путешественника, посетившего в середине XIX века Казахстан. Гравюра была опубликована в издании «Ле Тур дю Мوند», Париж, 1863 г. (Иллюстрация взята из сайта <https://www.alamyimages.com>).

Таким образом, рассмотренные нами образцы казахского среднеклинкового оружия из музейного собрания, данные изобразительного материала позволяют говорить, что заимствованная из Ирана тесак типа каддара изготавливался казахскими мастерами и использовалась в XIX веке казахскими воинами.

Селебе. Другой вид казахского тесака у казахов назывался «селебе» (Валиханов, 1961, с. 464). Наряду с кинжалом «қанжар», как оружие казахских воинов «селебе» упоминается в устной литературе казахов, описывается его изготовление кузнецами «ұста» (Дулат Бабагайұлы, 1991, 71 б.; Ақсауыт. Т. 1, 1977, 318 б.; Қазақ халық әдебиеті. Т. 4, 1989, 75-76 б.). В письменных источниках селебе впервые упоминается в трудах Ч.Валиханова. Он пишет: «Сами киргизы делали длинные ножи, или лучше, полусабли, прямые и называли их селебе или джекеауз; джекеауз был несколько короче. Селебе и джекеауз имели только одну гайку или кольцо для ношения на поясе, которое прикреплялось к самому верху ножен. На рукоятке было тоже кольцо для темляка» (Валиханов, 1961, с. 464). В своей работе он дает и рисунок селебе (рис. 7, 2). По описанию и рисунку Чокана Валиханова видно, что селебе имеет прямой однолезвийный клинок с острием, закругленным в сторону обуха. Головка рукояти, как у сабли загибается в сторону лезвия. На головке рукояти имеется маленькое кольцо для темляка. Ножны, как на казахских кинжалах, видимо, были деревянные, и судя по изображению шва, показанном на обратной стороне ножен, обтянуты кожей.

Ножны имеют прибор - устье и наконечник, судя по наличию металлического кольца для ремня, эти элементы прибора ножен были металлическими (рис. 7, 1,2). По сообщению и рисунку Ч. Валиханова селёбе подвешивался к поясу на одном ремешке, прикрепленному на кольце установленном на обратной стороне устья ножен (Рис. 7, 1). На рисунке Ч.Валиханова хорошо видно, что клинок селёбе длиннее его рукояти только в два с половиной раза. То есть общая длина селёбе может быть чуть больше 40 см. Поэтому Ч.Валиханов считал его полусаблей или длинным ножом. Некоторые исследователи, опираясь на слова Ч. Валиханова, трактуют селёбе как саблю или меч. Например А.Кайдар называет селёбе разновидностью меча (Кайдар, 1998, с. 32). А.Х.Маргулан также считал селёбе названием меча на казахском языке (Маргулан, 1994, с. 166). В пятитомном собрании сочинений Ч.Ч.Валиханова 1961 года издания, в комментариях к его статье о вооружении казахов, селёбе неправильно назван саблей длиной 1 м и шириной клинка 5 см. (Қазақ халық әдебиеті, Т. 4. 1989, с. 709). Но как видно на рисунке Ч.Валиханова длина селёбе не может быть такой длины. В действительности даже казахские сабли имеют длину не более 80 см, а ширина их лезвия не больше 3-4 см. Поэтому-то они и легкие.

Селёбе упоминается и в киргизском фольклоре. В словаре киргизского языка, составленном К.К.Юдахиним, значение этого слова тоже объяснено как меч, сабля (Киргизско-русский словарь, 1985, с. 143). Этот термин в варианте «селеме» встречается также в тувинском языке (как известно чередование звуков «б» на «м» в тюркских языках обычное явление). Ученые лингвисты связывают это слово со словом «селм», «сэлэм», которые означают саблю в монгольском и калмыцком языках. П.И. Савваитов в своей книге описывает русское клинковое оружие «сулеба», который имеет рукоять из буйволового рога, с серебряными оправками с позолотой в некоторых местах, сшитые из кожи ножны. Так как он сам не видел этого оружия, рисунка сулебы он в книге не дает, но предполагает, что это разновидность меча (Савваитов, 1896, с. 140). Оружие похожее на селёбе, в прошлом использовалось у ойротов (джунгар) и называлось «сулима». Хорватский миссионер Ю.Крижанич, бывший в ссылке в Тобольске в 1661-76 годах, в своем труде «Повествование о Сибири» рассказывая о калмыках пишет: «Они употребляют стрелы и сабли, но короче наших и незакривленные. Оружие, которое Римляне именовали кинжалами они называют сулимами» (Крижанич, 1822, с. 14). В самом оригинале текста вместо слова кинжал использован термин «sica» («сика»). «Сика» был большой нож с изогнутым клинком, который использовался римскими гладиаторами. То есть Ю.Крижанич подчеркивает схожесть «сулима» с кинжалом или большим ножом. Л.А.Бобров и Ю.С.Худяков считают, что отличительной особенностью «сулимы» был короткий прямой однолезвийный клинок, тоже отождествляют его с казахским «селёбе», но относят его к разряду палаша (Бобров, Худяков, 2008., с. 271). Таким образом, многие исследователи, возможно из-за большого клинка, относят оружие *селёбе, селеме, сулеба, сулима* к разряду сабли или меча.

Казахский селёбе, несмотря на длину его клинка, по своей конструкции является ножом, потому что он не имеет крестовину или гарду как у сабли или меча, способ его подвески на поясе также типична для ножа, а не характерна для длинноклинкавого оружия. Да и клинок селёбе отличается от клинков меча и сабли. Селёбе имеет прямой однолезвийный клинок с острием, закругленным в сторону обуха как у ножа. Рукоять селёбе хоть и напоминает рукоять сабли и головка рукояти закруглена в сторону лезвия, но у основания рукояти со стороны лезвия имеется одно плечо, который служил упором для руки как у ножа. У сабельной рукояти этого нет, у сабли эту функцию выполняла крестовина.

Длинный боевой нож подобный селёбе в прошлом использовался пуштунскими племенами, проживающими в районе Хайберского прохода (перевала). Так как это оружие бытовало в регионе Хайбер, на границе Афганистана и Пакистана, то в некоторых научных трудах его называют еще «хайберским ножом» (Anthony, 2003, p, 242, f. 177 A-B). Сами пуштуны этот тяжёлый длинный нож-тесак называют «*салавар ятаган*», он был их традиционным рубящим-колющим оружием. Этот длинный нож вошло в употребление также и в некоторых районах Индии (Кашмир, Пешавар) пограничных с Афганистаном (Эгертон Эрл, 2007, с. 264, илл. XIII, 749, 750). Клинок этого оружия прямой, однолезвийный, обух разложистый, в сечении в виде буквы «Т», клинок расширяется к рукояти, сужается к острию. Рукоять состоит из двух костяных или роговых накладок и крепится к хвостовику заклепками. Обычно головка рукояти загнута в сторону лезвия (рис. 7, 3). Ножны из дерева и обтягиваются кожей или тканью, имеют наконечник, иногда и устье из металла. Рукоять салавара утапливается в ножны почти на две трети, так что наружу торчит только клювообразная головка. Благодаря этой головке оружие очень удобно было вытаскивать. Длина салавара от 40 см до 90 см. Несмотря на такие размеры салавар все-таки является ножом, большим боевым ножом – тесаком (Травников, 2017, с. 47-52). Салавар является оружием между длинноклиновыми мечами,

саблями и короткоклинковыми кинжалами, ножами. Использование в названии этого оружия тюркского слова *ятаган*, который является названием разновидности другого восточного тесака, также свидетельствует об этом. В коллекции ЦГМ РК имеется один экземпляр такого афганского салавара (КП №2049/226). Время изготовления XIX в., общая длина 75 см, длина клинка 62,5 см, ширина клинка у рукояти 5,5 см, длина ножен 79 см. С обеих сторон клинка у обуха имеется две тонкие долы (рис. 7, 5). Ножны деревянные, обтянуты кожей, имеется металлический наконечник, устье утеряно (Рис. 7, 4). Сопоставление афганского салавара и казахского селебе показывает, что они схожи не только названиями, но аналогичны по конструкции и по форме. Селебе и салавар оружие, являющийся полусаблей и полуножом, как писал Ч.Валиханов. То есть *селебе, селеме, сулима, сулиба, салавар* являются боевыми тесаками одного типа, их названия, возможно, также восходят к одному корневому слову в тюрко-монгольских языках. Поэтому мы определяем казахское селебе как большой боевой нож-тесак, предназначенный для рубяще-режущего действия, форма рукояти также свидетельствует о его рубяще-режущей функции.

Классификация казахских кинжалов и тесаков. На основе морфологического и типологического анализа образцов казахского среднеклинкового и короткоклинкового оружия из музейных и частных коллекций, изображений на иконографических материалах XVIII-XIX веков (на памятниках искусства и мемориально-культурной архитектуры казахов) нами выявлено различные виды и типы казахских тесаков и кинжалов, различающиеся особенностями клинка, рукояти и формами ее головки, ножнами и системой их оформления.

По форме клинка казахские кинжалы и тесаки можно разделить на три группы. К *первой группе* относятся кинжалы с прямым двулезвийным клинком, одинаковой ширины по всей длине, сужающимся только у острия (рис. 8, 1,2). Внутри этого вида встречаются разновидности клинка с ребром жесткости посередине (А) и клинки с долами (Б). Длина этих типов клинков обычно в две с половиной длины рукояти. *Вторую группу* составляют кинжалы прямыми, двулезвийными, но треугольной формы клинками, с основания резко сужающимися к острию (В). Большинство клинков этого вида кинжала короткие, в полторы или две длины рукояти и без дол (рис. 8, 3-7). Некоторые разновидности этого вида кинжала имеют клинки очень широкие у основания. Третья группа отличаются прямым однолезвийным клинком, клинок имеет прямой обух, острие закруглено в сторону обуха, этот вид клинка относится к тесакам (рис. 8, 8).

Рукояти казахских кинжалов и тесаков по своей общей форме, по характеру оформления головки, по завершению и оформлению основания подразделяются на 12 типов. Рукоять 1 типа имеет головку в виде колпачка, основание рукояти могут быть с плечами или без плеч (рис. 9, 1,2). У рукояти 2 типа головка в форме трилистника, как на кавказских кинжалах (Аствацатурян, 1995, с. 91-92, рис. 55), центральный лепесток головки крупный, две боковые маленькие, слабо выраженные, основание с плечами ступенчатой формы (рис. 9, 3). Рукоять 3 типа имеет головку тоже трехлепестковой формы, но лепестки округлые (рис. 9, 4) и равнозначны по размеру, в некоторых его вариантах могут быть слегка загнутыми (рис. 9, 5,6), основание рукояти этого типа имеет варианты с плавно расширяющимся основанием (рис. 9, 4), с симметричными плечами (рис. 9, 5) или без плеч (рис. 9, 6). Разновидностью этой формы рукояти может быть тип 4 с со сложной многолепестковой формой головки (рис. 9, 7). Все эти типы рукояти казахских кинжалов имеют точные аналоги в рукоятях кинжалов других восточных народов (народностей Кавказа, Индии, Китая, Тибета, Средней Азии и др.) (рис. 9, 8-14), что свидетельствует о широкой распространенности этих форм рукоятей по всему Востоку, в том числе и у казахов.

Чисто казахскими формами рукоятей на казахских кинжалах являются следующие типы: рукоять 5 типа, с головкам листовидной формы и со ступенчатыми плечами у основания (рис. 10, 1); рукоять 6 типа с головкам круглой формы разного размера, основание рукояти этого типа могут иметь варианты с симметричными плечами, без плеч и с упором в виде плоской крестовины (рис. 10, 2-5); рукоять 7 типа с головкой кольцевидной формы (рис. 10, 6,7). Рукояти этих двух типов, возможно, являются производными друг от друга. Рукоять 8 типа имеет головку трапециевидной формы и расширяющийся основание (рис. 10, 8). Эти формы рукояти мы не встретили в кинжалах и тесаках других восточных народов, поэтому считаем их изобретениями казахских мастеров.

Если рассмотренные выше 8 типов рукоятей казахских кинжалов и тесаков, выявленных на основе музейных и иконографических материалов, имеют схожую общую конструкцию, то следующие типы имеют свои самостоятельные формы. Рукоять 9 типа имеет форму сабельной или ножевой рукояти (рис. 11, 1), рукоять 10 типа катушечной формы (рис. 11, 2), рукоять 11 типа – это так называемая «пистолетная» рукоять (рис. 11, 3), рукоять 12 типа имеет головку с двумя крючковидными концами, загнутыми в сторону лезвия (рис. 11, 4). Все эти типы рукоятей имеют

точные аналоги в рукоятях традиционных кинжалов Средней Азии, Ирана, Индии (рис. 11, 5-8). Катущечная рукоять встречается в турецких кинжалах XVII-XVIII веков (Аствацатурян, 2002, с. 168,169). Пистолетная рукоять была характерна для рукояти османских, персидских и индийских «ханджаров» (Anthony, 2003, p. 134, f. 91, p. 212, f. 149; Эгертон Эрл. 2007, с. 627, илл. XI, 627). Рукоять 12 типа аналогична рукояти индийского кинжала «чилланум» (Anthony, 2003, p. 294, f. 215). То есть все эти типы рукоятей применялись на восточных кинжалах и были также традиционны. Таким образом, многие типы рукоятей казахских кинжалов и тесаков имели общие для всего Востока формы, но некоторые формы создавались казахскими мастерами и не имеют своих аналогов.

Ножны. Ножны кинжалов из музейных коллекций и изображенных на этнографических рисунках казахов, по форме, конструкции и художественному оформлению типологически очень разнообразны и разделяются на несколько типов. В ножнах первого типа (А) деревянная основа ножен ничем не покрываются, небольшие устье и наконечник делают из кожи или металла, которые упрощенно декорируются различным способом (рис. 12, 1-3). В ножнах второго типа (Б) декорируются не только устье и наконечник, но и поверхности деревянной части ножен в виде прямых, косых и дугообразных резных линий (рис. 12, 4,5). Этот тип ножен можно считать разновидностью первого типа. На третьем типе (В) оформленная резьбой деревянная часть ножен полностью обклеивается кожей, таким способом создавая рельеф на коже (рис. 12, 6,7). Ножны, оформленные таким способом, часто встречается на казахских саблях (рис. 12, 11). Четвертый тип (Г) – ножны, полностью обложенные металлом (рис. 12, 8). Все эти типы ножен повторяют форму клинков, поэтому отдельным типом мы выделили ножны ромбовидной формы (Д), которая не связана с формой клинка (рис. 12, 9,10). Обычно у казахов такую форму имеют ножны национального ножа, который носится на поясе «кiсе» (рис. 12, 12,13) (Ахметжан 2017, с. 26). Почему появилась такая форма ножен у казахов сейчас сказать трудно. В изобразительных материалах на концах некоторых ножен изображаются круглое, иногда сердцевидное, иногда ромбовидное завершение. Маленькое круглое шаровидное завершение металлических наконечников ножен имеются и на музейных образцах кинжальных ножен (рис. 12, 4,8). Другие формы завершения могут изображать кожаные лопасти «алақан», какие делались на ножнах казахского ножа и сабли (рис. 12, 12,13). Вышеприведенные результаты изучения ножен показывают, что в системе их художественного оформления мы видим меньше влияния оружейных традиций других народов, все способы и приемы оформления типичны и характерны для ножен всех видов казахского клинкового оружия, придают им заметную этническую особенность.

Рассмотренные нами музейные и иконографические материалы показали, что все эти кинжалы и тесаки изготовлены самими казахами. Как свидетельствуют письменные источники, у казахов были мастера, занимавшиеся изготовлением предметов вооружения (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997, с. 121). В прошлом изготовлением кинжала, как других видов воинского оружия, занимались кузнецы «уста» и ювелиры «зергеры». Русские авторы XIX века писали, что казахские мастера-зергеры кроме женских украшений и конского снаряжения изготавливали секиру, копье, пику, ружья, стволы, порох, кинжал, нож (Броневский, 1830, с. 188-190). В формах клинков казахских кинжалов, тесаков и их рукоятей складывались собственные этнические формы, обусловленные местными традициями, но также можно видеть и влияния оружейных традиций других восточных народов. Схожесть оформления ножен казахских кинжалов, тесаков, сабель и ножей свидетельствуют о существовании у казахских мастеров единой традиции оформления ножен всех видов клинкового оружия. Именно в формах и оформлениях ножен проявлялась национальная особенность казахского среднеклинкового и короткоклинкового оружия.

Способы ношения тесака и кинжала. Анализ музейных материалов и иконографических источников показывают, что у казахов существовало *два способа ношения* среднеклинкового и короткоклинкового оружия на поясе. По первому способу оружие подвешивался на пояс *вертикально*, на одной ремешковой петле, прикрепленной у устья ножен. При наличии кожаного устья ремень ношения пришивался к нему (рис. 13, 1,2), а при металлическом устье ремень привязывался к его металлическому колечку (рис. 13, 3-5). Такой способ ношения кинжала условно можно назвать *скифским способом*, потому что в древности так носились кинжалы-акинаки у скифов. По второму способу кинжал подвешивался на поясе *горизонтально*, на двух ремешках, закрепленных на двух металлических обоймах ножен (рис. 13, 6-8). Такой способ ношения кинжала появился у кочевых народов в тюркское время, поэтому это можно называть *тюркским способом* ношения кинжала.

Подводя итог отметим, что комплекс вооружения казахов XVIII-XIX веков включал разнообразные виды кинжалов и тесаков, которые активно применялись в боевых условиях. Как было

сказано выше, кинжалы использовались у кочевников с раннего средневековья, но точное определить время появления тесаков в комплексе вооружения казахов и тактика их применения в бою без дальнейшего исследования пока сложно. Видимо, это обусловлено широким распространением огнестрельного оружия, вследствие с изменением военной тактики конного и пешего боя. Можно предположить, что рубящие-режущие-колющие тесаки типа селебе и каддары, как казахская шашка «сапы», используемая для рубяще-режущего действия, появились одновременно, в XVII веке.

Изобразительные и устные источники показывают, что если нож на поясе носили представители всех слоев общества и люди всех возрастов, то кинжал и тесаки носили профессиональные воины и знатные люди – батыры, султаны. Кинжалы и тесаки носились не только в боевых условиях, но и в мирное время в быту, и было не только средством защиты, но и статусным атрибутом.

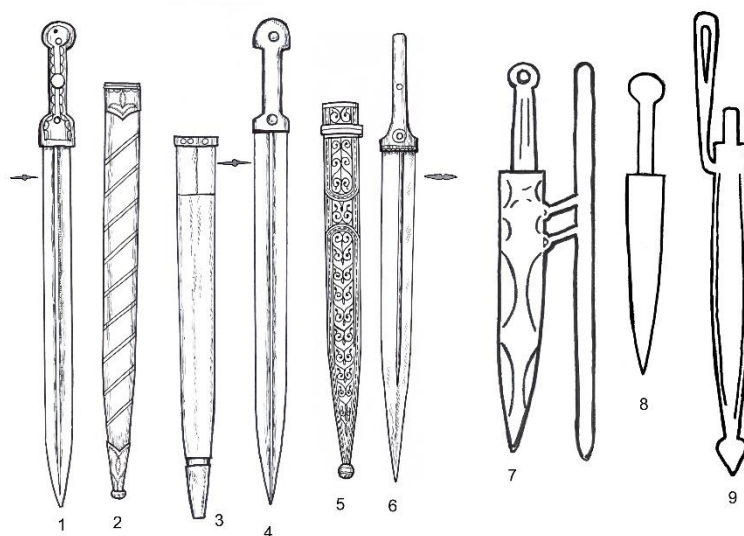


Рис. 1. Казахские кинжалы с прямым двулезвийным клинком прямоугольной формы. 1-6) Кинжалы из коллекции Центрального государственного музея Республики Казахстан. XIX в. 1-9) Изображения таких кинжалов на казахских кулпытасах. XVIII-XIX вв. Западный Казахстан.

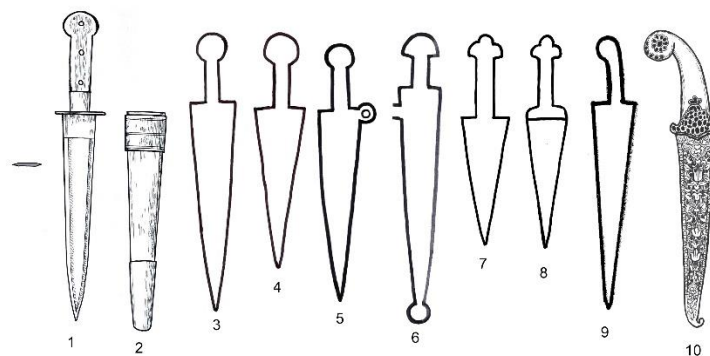


Рис. 2. Кинжалы с прямым двулезвийным клинком треугольной формы. 1) Кинжал из коллекции Национального музея Республики Казахстан. XIX в. 3-9) Изображения такого вида кинжала на казахских кулпытасах. XVIII-XIX вв. Западный Казахстан. 10) Турецкий кинжал с «пистолетной» рукоятью. XIX век.

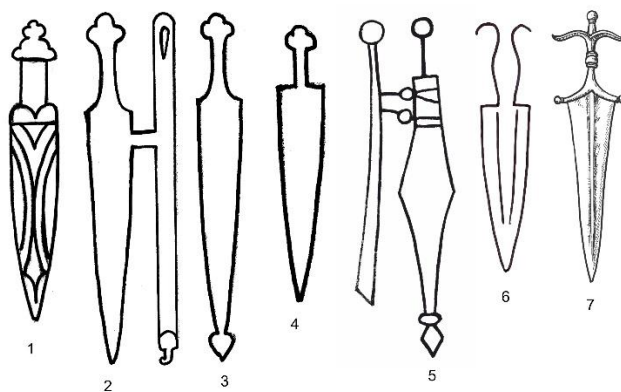


Рис. 3. Формы рукояти казахских кинжалов. 1-6) Изображения казахских кинжалов с разнообразными формами рукояти, ножен на казахских кулпытасах и граффити XVIII-XIX вв. 7) Индийский кинжал чилланум. XIX век.

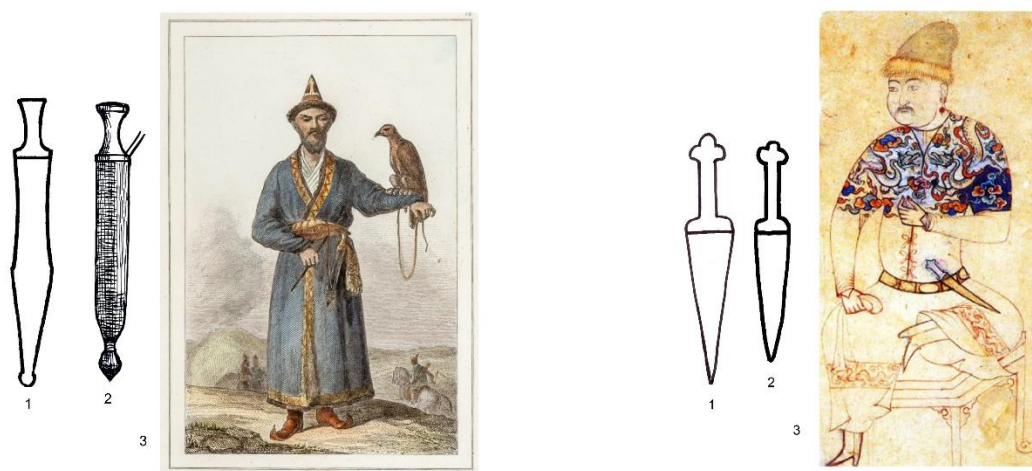


Рис. 4. Казахский кинжал с рукоятью катушечной формы. 1) Изображение такого кинжала на казахском кулпытасе. 2,3) Изображение такого кинжала на гравюре «Казахский султан с беркутом» французского художника А. Леметра. 1848 г.

Рис. 5. Казахский кинжал с рукоятью трехлепестковой формой головки. 1,2) Изображения такого кинжала на казахских кулпытасах. 3) Кочевник-узбек с таким кинжалом на поясе. Эскиз к миниатюре. Средняя Азия. 1425-1450 гг.

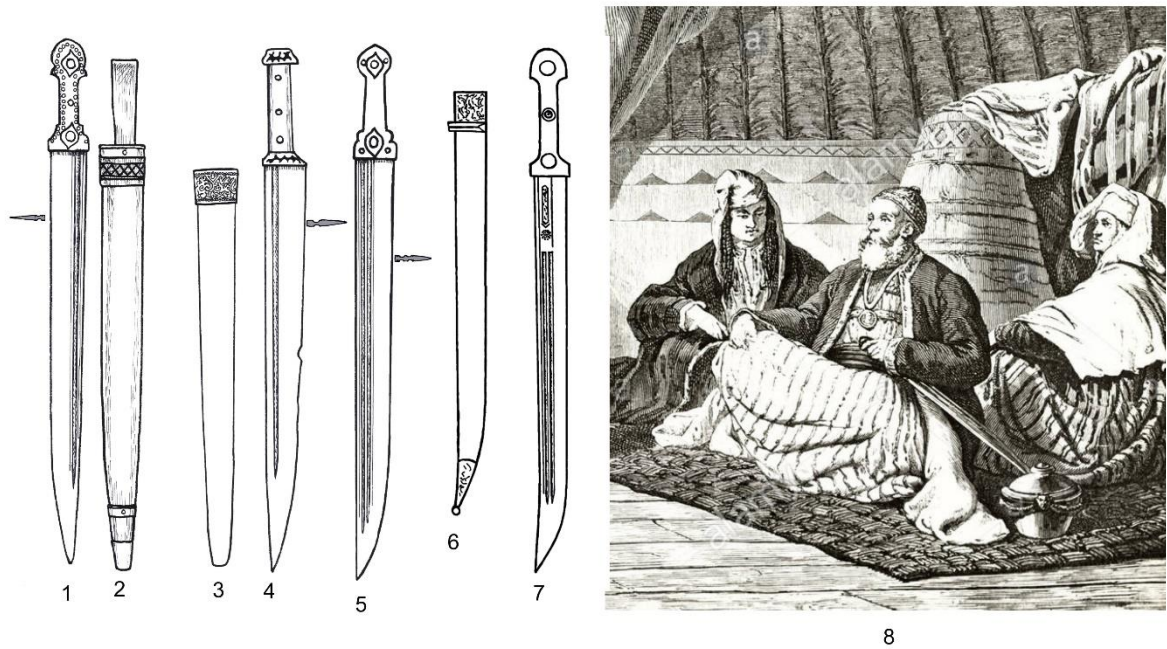


Рис. 6. Казахский кинжал-тесак типа каддары. 1,2,5) Казахские каддары из коллекции Центрального государственного музея РК. XIX век. 3,4) Казахская каддара из частной коллекции. XIX век. 6,7) Персидская каддара. XIX век. 8) Казахский султан с тесаком-каддарой. Гравюра по рисунку Т.Аткинсона, английского путешественника, посетившего в середине XIX века Казахстан. Иллюстрация из французского издания «Ле Тур дю Монд». Париж, 1863 г.

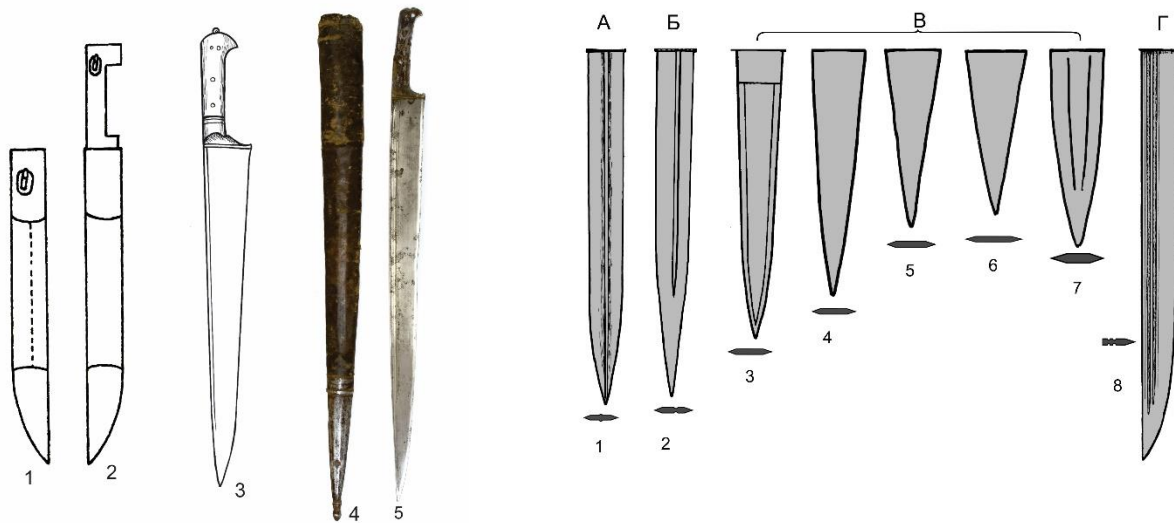


Рис. 7. Казахский тесак селебе. 1,2) Рисунок селебе по Ч.Валиханову. XIX век. 3) Афганский салавар ятаган. 4,5) Афганский салавар из коллекции Центрального государственного музея РК, XIX в.

Рис. 8. Типы клинков казахских кинжалов и тесаков. 1,2) Двулезвийные клинки прямоугольной формы. 4-7) Двулезвийные клинки треугольной формы. 8) Прямой однолезвийный клинок.

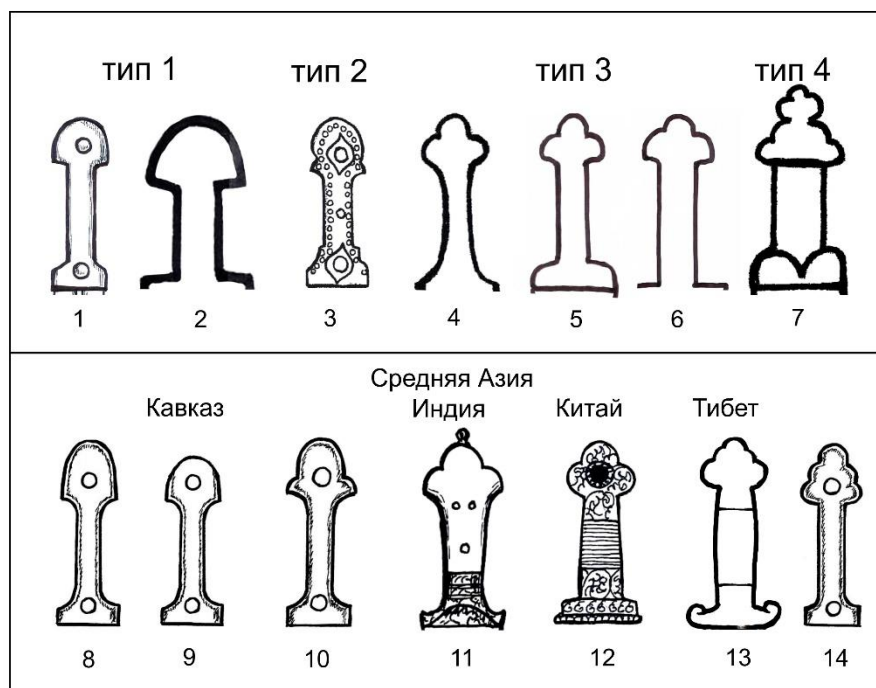


Рис. 9. Типы рукоятей казахских кинжалов и тесаков. 1-7) Рукояти с различными формами основания и головок на казахских кинжалах и тесаках. 8-14) Аналоги таких рукоятей на восточных кинжалах.

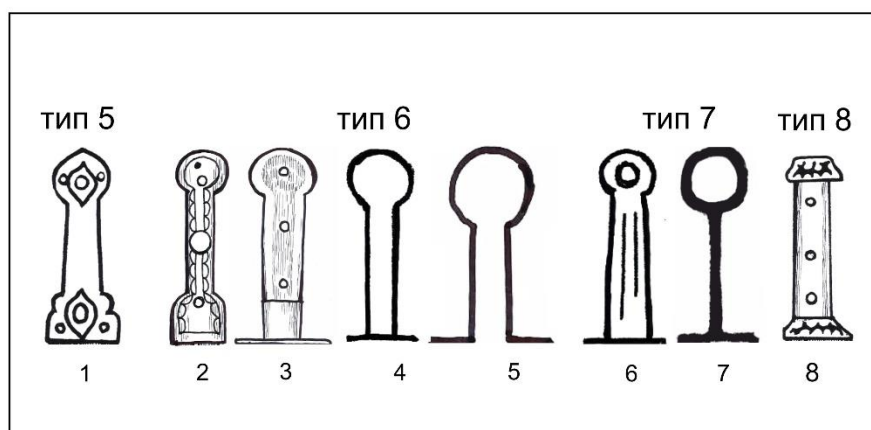


Рис. 10. Типичные казахские формы рукоятей кинжалов и тесаков.

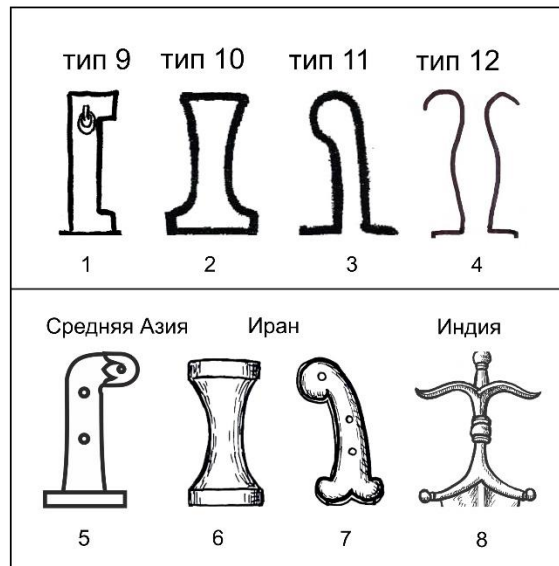


Рис. 11. Необычные типы рукоятей казахских кинжалов и тесаков. 1-4) Редкие формы рукоятей казахских кинжалов и тесаков. 8-14) Аналоги таких рукоятей на восточных кинжалах.

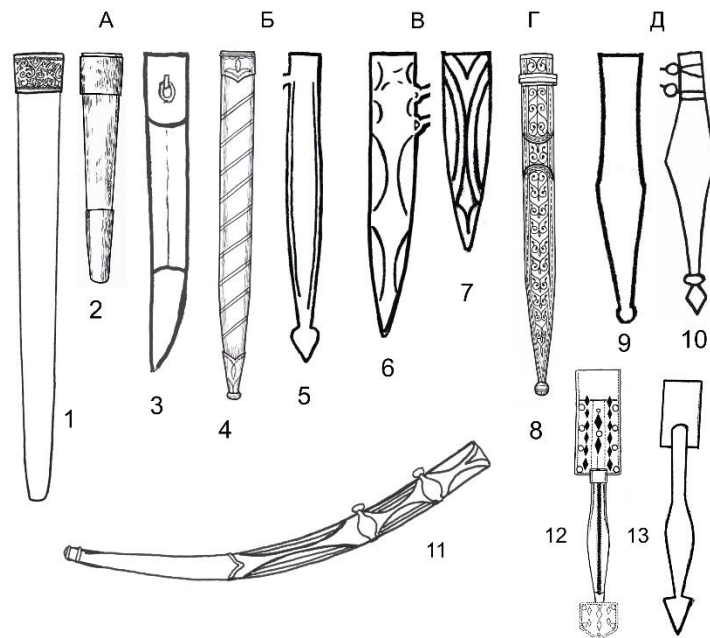


Рис. 12. Типы ножен казахских кинжалов и тесаков. 1-3) Деревянные ножны с металлическим устьем и наконечником (тип А). 4,5) Деревянные ножны, украшенные простой резьбой (тип Б). 6,7) Деревянные ножны, украшенные резьбой и обтянутые кожей. 11) Ножны казахской сабли, оформленные подобным образом. 8) Ножны с металлической обкладкой. 9,10) Ножны ромбовидной формы. 12,13) Ромбовидные ножны казахского ножа.

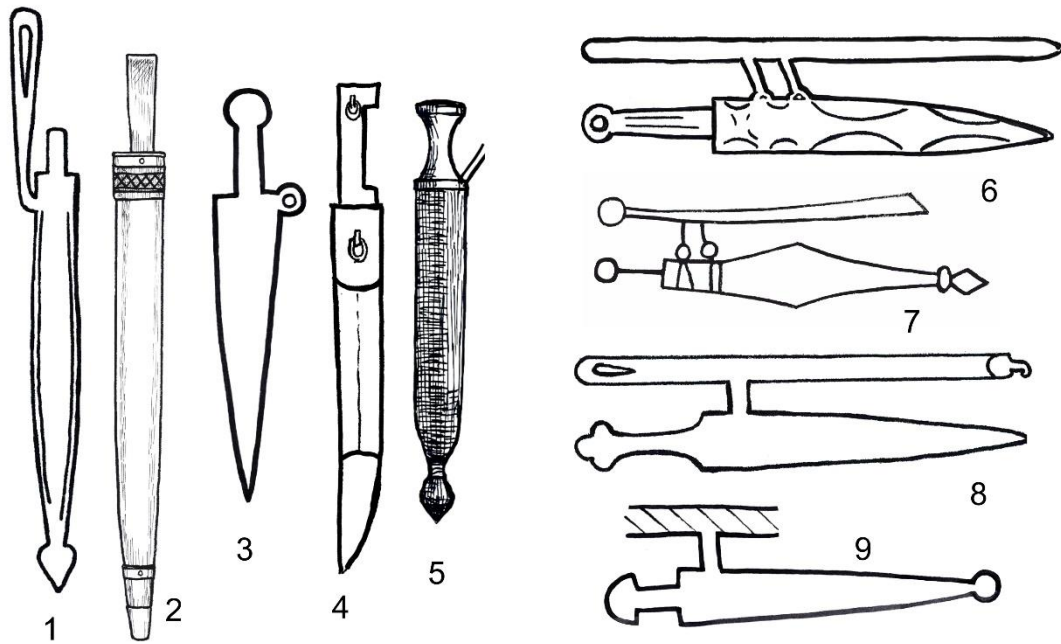


Рис. 13. Способы ношения кинжалов и тесаков. 1-5) Вертикальный способ ношения. 6-9) Горизонтальный способ ношения.

Литература

- Аксауыт. Екі томдық. Т. 1: Батырлар жыры / Құраст., алғы сөзін, түсініктерін жазған О. Нұрамағамбетова. – Алматы: Жазушы, 1977. – 367 б., суретті.
- Аствацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа. История оружия. - М.: Хоббикнига, 1995. - 192 с., ил.
- Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие. – СПб.: ООО «ТПГ Атлант», 2002. – 336 с.
- Ахметжан К.С. Казахские традиционные ножи (особенности и типология) // «ҰЛЫ ДАЛА: ӘСКЕРИ ТАРИХ» ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы / Сборник материалов научно-практической конференции «ВЕЛИКАЯ СТЕПЬ: ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ» -Астана: 2017. – 326 бет. (24-33 бб.).
- Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. – Алматы: «Алматыкітап» ТОО, 2007. – 216 с., ил.
- Бабатайұлы Дулат. Замана сазы: Өлендер мен дастандар (Құраст., баспаға әзірлеген Қ. Өмірәлиев. – Алматы: Жазушы, 1991. – 160 б. суретті.
- Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV – первая половина XVIII в.). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 776 с., ил.
- Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках Средней Орды // Отечественные записки, издаваемое Павлом Свинымым. Ч. 42, №120. - СПб.: Типография Департамента Внешней торговли, 1830. – 406 с.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти томах. Т.1. / Редкол: А.Х.Маргулан и др. - Алма-Ата: Издательство Академии наук Каз ССР, 1961. - 778 с.
- Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов / Составил проф. К.К.Юдахин. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. - Кн. 2. Л-Я. – 480 с.
- Крижанич Ю. Повествование о Сибири. Латинская рукопись XVII столетия, изданная с российским переводом и примечаниями Григорием Спасским. - СПб. : Тип. Деп. нар. просвещения, 1822. - 48 с.
- Кубарев Г.В. Коленчатые кинжалы древнетюркской эпохи // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.: Тезисы докладов IV Международной археологической конференции. – Самара: Самарский историко-краеведческий музей им. П.В.Алабина, 2008. – 104 с.: ил. (С. 68-72).
- Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Алматы: Жазушы, 1986.– Т. 4: Батырлар жыры /Құраст. М. Ғұмаров, Ж Әбішев. – 1989. – 400 б. суретті.
- Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық / Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. – Алматы: Жазушы, 1986.– Т. 6: Батырлар жыры (Мұрын жыраудан қалған мұралар) / Құраст. Қ.Сидықов, О. Нұрамағамбетова. – 1990. – 272 б. суретті.
- Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Қаз ССР Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты. Т. 4: Ертегілер / Жауапты шығарушы А. Айдашев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б. суретті.

Кайдар Ә. Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этнолингвистическое объяснение // Кайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері = Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б. (С. 30-41).

Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. В 3-х томах. – Т. 3. – Алма-Ата: Өнер, 1994. – 248 с.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. – 2-е издание. - Алматы: Қазақстан, 1997. - Сб. 1: (V в. до н.э.-XVII в.н.э.). - 383 с.

Рахимова З. Раннегератская миниатюра первой половины XV века // «SANAT /ART/ ИСКУССТВО». Журнал Академии художеств Узбекистана. – Ташкент. 2010, № 4.

Савваитов П.И. Описание старинных русских утварей, одежды, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное. - СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1896. - 184 с., 16 табл. рисунков.

Тасмағамбетов И. Құлпытас. – Астана: ОФ «Берель», 2002. – 392 б.

Травников А. История холодного оружия. Опыт практического исследования. Цифровая книга. – «Издательские решения», 2017. – 109 с.

Эгертон Эрл. Индийское и восточное оружие. От державы Маурьев до империй Великих Моголов / Пер. с англ. И.А. Емеца. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 294 с.

Anthony C. Tirri. Islamic weapons. Maghrib to Moghul.- Indigo Publishing, 2003. – 483 p.

Jaiwant Paul E. Arms and armour. Traditional weapons of India. – New Deli: Lustre Press/Roli Books, 2005 – 144 p.

Moshtagh Khorasani, Manouchehr. Lexicon of Arms and Armor from Iran. A Study of Symbols and Terminology. – Legat-Verlag, 2010. – 560 p.

KAZAKH DAGGERS AND "SELEBE" (based on museum and visual materials)

Abstract. The article deals with Kazakh daggers and "selebe", stored in museum and private collections. We study the features of their structure, the shape of their hands and heads, decoration systems, their attribution, ways of using them in battle and ways of wearing them on the belt. In former times, blacksmiths and jewelers were engaged in the creation of these types of traditional Kazakh weapons. In the forms and types of Kazakh daggers and "selebe", there are peculiar ethnic features based on local traditions, as well as the influence of the traditions of weapons making of other eastern peoples. Daggers and "selebe" were used by Kazakh soldiers in the war along with swords and sabers. But even in peaceful days, they hung on the belt, so they were not only a combat weapon, but also a status badge of the owner. Figurative and oral sources indicate that the daggers and "selebe" belonged to soldiers and nobles – "batyr" and sultans.

А.Ш. Искаков

*«Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы
Ұлытау ауданы, Қарағанды облысы
iskakov.avdar@list.ru*

ҰЛЫТАУ – ЖЕЗҚАЗҒАН Өңірінің Алтын Орда кезеңінің Ескерткіштері Туризм дамуының маңызды бағыты

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлытауға сапарында Ұлытау жерінде жерленген Жошы ханға бүкіл әлемнің назарын аудартып, оның кесенесін мәдени туризм нысанына айналдыру және Алтын Орданың 750 жылдығын мерекелеу туралы айтты. «Халық бұл жерге Жошы хан, Алаша хан, Домбауыл кесенелерін, Хан ордасы мен Әулиетаудай киелі орындарды көру үшін келеді. «Азияның арыстаны» атанған атақты Ақсақ Темір де осы өңірге ат шалдырған», – деген Мемлекет басшысы Ұлытаудың ұлт ордасы екендігін айтып, қазақ халқының тарихында алар орнының ерекшелігіне және Ұлытау халықаралық деңгейдегі этнографиялық туризмнің орталығы болуы тиіс екендігіне басымдық берді.

Мемлекет басшысы сондай-ақ, Қазақстан аумағындағы киелі жерлердің маңыздылығына мән арта отырып, отандық туризм индустриясын дамыту қажеттілігіне тоқталды және бұл жұмыстар Ұлытаудай қасиетті жерлерден басталуы қажет деді (<https://qazaqtimes.com/article/>).

Еліміздегі ірі туристік орталыққа айналу ықтималдылығы басым әрі туристік тиімділігі жоғары қазақстандық аймақтардың бірі – бай туристік әлеуетке ие Орталық Қазақстандағы осы Ұлытау өңірі. Өңірдің туристік тартымдылығының жоғары деңгейі рекреация мен туризмді дамытуға қажетті туристік ресурстардың ауқымды шоғырына байланысты. Өңірдің қолайлы географиялық орны, антропогендік фактордың әсері айтарлықтай байқалмайтын жақсы күйінде сақталған бірегей

табиғи әлеуеті, осы өңірде сан ғасырлар бойы жинақталған тарихи-мәдени мұраның бай қоры туризмді дамытуға аса қолайлы үйлесім тапқан. Ұлытау – 736 археологиялық және тарихи-мәдени, географиялық ескерткіштері бар, тарихи және мәдени мұраға бай өлке. Оның 13 ескерткіші республикалық маңызға ие.

«Ұлытау» тарихи-мәдени қорық-мұражайы құрамындағы мәдени-тарихи ескерткіштер Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 30 маусымдағы № 406 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Тұжырымдаманың «Табиғат бірлігі және көшпелі мәдениеттер» туристік кластерлеріне енген.

Осы өңірде Алтын Орда заманына тиселі, есімдері Еуразия елдеріне мәлім тарихи тұлғаларға қатысты ескерткіштер – *Жошыхан мазары, Жошы ұлысы кезеңінен – Болған Ана, Құлан Ана, Аяққамыр(Құтылық Темір) мазарлары, Алтын Орданың әмірі Едіге мен Алтын Орданың ханы Тоқтамыс жерленген Едіге шыңы, 1391 жылы Ақсақ Темір тасқа жазып қалдырған жазуы бар Алтыншоқы тауы және Жошы Ордасы(Орда Базар) қалашығы қай кезде болмасын өңірге келген туристердің қызығушылығын тудырып келеді.*

Ұлытау өңіріндегі Алтын Орда ескерткіштерінің тарихи анықтамасы, туризмдік жай-күйі.

Жошы хан күмбезі – Жезқазған қаласынан солтүстік шығысқа қарай 50 шақырым жерде, Кеңгір өзенінің жағасында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш. Күмбезде сақталған таңбаларға қарағанда, оны салуға Жошы бағынған тайпалардың бәрі (оғыз, арғын, қыпшақ, керей, найман, қоңырат, қаңлы, т.б.) қатысқан. Тарихи дәстүр бойынша күмбезді қайтыс болған кісінің жылдық асын беруден бұрынырақ жасайтын болған. Соған қарағанда 1227 жылы қайтыс болған Жошыға 1228 жылы күмбез тұрғызылған болуы керек. Жошы хан порталды-күмбезді құрылыстар қатарына жатады. Жобасы тік бұрышты. Құрылыс материалдары – күйдірілген кірпіш, ғаныш, әк. Жобаның аумағы 9,55-7,25 метр. Көзге айрықша түсетін нәрсе – салтанатты портал. Оның маңдай алдына сүйір арқа түрінде шығарып, екі жақ босағасын үстіңгі салмақты еркін көтеріп тұру үшін мейлінше берік етіп тұрғызған. Портал жақтауларын өрнекті кірпішпен безендіріп, киіз үйдің басқұрына ұқсатқан. Өрнекке пайдаланылған тақта кірпіштердің ауданы 45x45 сантиметр. Бұл кірпіштерде өрнекпен бірге жазу да болған. 1911 жылы Атбасар уезін билеген бір ұлық өрнекті кірпіштерді сындырып алып, музейге жібереді. Қазір кірпіштердің кейбір сынықтары ғана сақталған. Порталдың жоғарғы жиегін парапед тәріздендіріп, астынан қалақ кірпіштен фриз тартқан. Ежелгі құрылыс әдісінің бірі – күмбез орнату. Ол Жошы хан күмбезінде тамаша шешімін тапқан. Қабырғаның іш жағынан сөрелеп шығарған белдеулердің үстінен екі қабатты зәулім күмбез орнатқан. Ішкі күмбездің (биіктігі 7 метр) салмағын «жалған еңсе» шығару тәсілімен белдеулерге жайса, сыртқы күмбезді (биіктігі 8 метр) он алты барабанға отырғызған. Ішкі күмбезден шығарылған түнік сыртқы күмбезді орнатқан кезде жабылып қалған. Жарық кесененің екі жақ бүйірінен, барабанның астынан шығарылған терезелерден (35x35 сантиметр) түседі. Күмбез бедерлі қалақ кірпіштермен әшекейленген. Күмбезді көп қырлы барабанға орнату – оғыз, қыпшақ тайпаларға тән тәсіл. Ішкі қабырғаларында таңбадан басқа ешбір әшекей жоқ. Еденіне қалақ кірпіштер төселген.

Күмбезді қазу жұмысы кезеңінде екі қабір табылды. Қабір қабырғаларын үлкен кірпіштен өріп, астына жұқа тақша кірпіш төсеген. Бірінші қабір күмбездің күншығыс іргесіне (ұзындығы 2,2 метр, ені 70 сантиметр, тереңдігі 1,2 метр) орналасқан. Қабір ішінен тақтай табытқа жерленген адамның сүйегі шықты. Сүйектің оң қолы жоқ екендігі анықталды. Оның үстіне қабір ішінен салтанатты киім жұрнақтары, қызыл сафиян етіктің қалдығы, тұт жібегінің шіріп жатқан сілемдері, аң сүйектері мен түйенің бас сүйегі, темір қарудың сынықтары табылды. Бұл «Жошыны аң аулап жүргенде құланның айғыры шайнап өлтірді» деген халық аңызына үндес келеді. Халық аңызында «Жошының тек бір қолын тауып қойған», кейде «бір шынашағын ғана тапқан» деген әртүрлі жорамалдар бар. Екінші қабір Жошының үлкен бәйбішесі (Керей хандығының билеушісі Тоғырыл ханның інісінің қызы) Бектұмыштікі болуы тиіс. Қабір астына төселген қалақ кірпіштерде араб әрпімен «ықпал» деген сөз бірнеше қайтара жазылған. Жошы хан күмбезі республикалық маңызы бар тарихи және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген. 1999 жылдан Жошы хан күмбезіне қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде.

Жошы хан мазарының бүліне бастағандығы жөнінде алғашқы деректі геодезист Ю.А. Шмидт жазған.

Өткен ғасырдың соңында жергілікті халықтың айтуы бойынша мазардың алдыңғы жағындағы көк жолақ болған. Осы төрткүл жолақта жазу болады екен. Сол жазуды 1911 жылы Атбасар уезі Далалық өлкенің генерал-губернаторына көрсету үшін қопарып алған. Бұл жазулы кірпіштің қазіргі

тағдыры белгісіз. Жергілікті тұрғындардың айтуынша 1927 жылы Шоң деген біреу қазына іздеп мазардың ішінде 2 қабірді қазған. Бір қабірде жерленген адамның бас сүйегінің үстіңгі жағымен, оң колының жоқ екендігі анықталған (Марғұлан, 1947).

Орда-Базар. XIII ғасырдың орта шенінде Ұлытау өңірінде Орда Базар қалашығы пайда болды. Осы кезеңдегі маңызды қалалардың бірі болған ол Ұлытау өңірі ұлан-байтақ Жошы ұлысының саяси-әлеуметтік, мәдени-экономикалық орталығы болды. Жошы мавзолейінің жанындағы Орда-Базар қаласының даңқы алысқа тарады. Бұл қала Еділ бойында 1254 жылы Сарай-Бату салынғанға дейін Жошы ұлысының ғана емес, Алтын Орданың да астанасы болды. 1237 жылғы Батудың Европаға, 1258 жылғы Құлағу мен Кетбұғының Батыс Азияға (Палестина, Сирия, Мысыр) жасаған жойқын жорықтарына дайындық осы бүгінгі Ұлытау-Жезқазған өңірінде тұрған Жошы мазарының маңында жүргізілді. Орда-Базардың географиялық жағынан алып империяның дәл кіндік тұсында орналасқандығы, Еуразиялық кеңістікке ұтымды және ықпалды геосаяси саясат жүргізуге қолайлылығы оның ұзақ уақыт бойы тарих сахнасынан жоғалмауына игі әсер етті.

Болған ана күмбезі – ортағасырлық сәулет өнері ескерткіші. Жезқазған қаласынан 50 шақырым оңтүстік-батысқа қарай, Сарысу мен Қаракеңгір өзендерінің құйылысында, Қаражар шатқалында орналасқан. Болған ананы XVIII ғасырда П.Рычков, 1946-1948 жылдар аралығында Ә. Марғұлан зерттеген. Кесене атына байланысты әр түрлі болжамдар айтылады. Бір деректерде онда Жошы ханның Сырдария мен Талас өзендері арасын жайлаған қаңлы тайпасының билеушісіне ұзатылған қызы Болғанның жерленгені айтылса, тағы бір аңыздарда Болған анайы Алаша ханның келіні деп те айтады. 1990 ж. Алматы архитектура және құрылыс институтының экспедициясы (жетекш. Е.Бәйтенов) зерттеген. Кесененің қасбетіндегі арқалы, порталды кірер аузының айналасы қуыстана қаланып, қабырғаның өрнегі ретінде жасалған. Бөлменің төменгі шаршы бөлігінің күмбез шеңберіне әтер тұсындағы бұрыштары арқалы тромпты тәсілмен өрілген. Тромп қолтықшалары қосарланған кірпішті қиғаштау бұрышын шығара қалау арқылы өрнектелген. Ескі сылақтың қалдығы П тәрізді порталдық арқаның белдеуі мен жапсырылған әшекейлі қыш тақташалардың терракота түсті болғанын көрсетеді. Порталдың ширек бұрышты бағаналары мен басқа қабырғалары түгел ақ түсті. Көрнекі жерге салынған Болған ана күмбезі алғашқы нұсқаларында өте әдемі болғанға ұқсайды. Ол осы өңірдегі кейінірек салынған кесенелер архитектурасына (Ақтыбай, Қауқабай, т.б.) да әсерін тигізген (Герасимов, 1957).

Аяққамыр күмбезі – ортағасырлық, Алтын орда кезінен қалған, қызыл кірпіштен салынған сәулет өнері ескерткіші. Академик Ә.Х.Марғұланның пікірінше Құтылық-Темірдің моласы болуы керек. Құтылық Темір 1395-1399жж аралығында Алтын Орда ханы болған тұлға. А.И.Шренк пен Ш.Уәлихановтардың жазбаларында бұл ескерткішті бұрын ел «Қамыр ханның күмбезі»-деп атаған. Алайда ондай кісінің аты әзірге тарихтан кездескен жоқ. Қарағанды облысы Ұлытау ауданы, Жезді ауылынан солтүсік бастысқа қарай 9м қашықтықта орналасқан. Автор, құрылысшы, тапсырыс беруші, құрылу тарихы белгісіз. Кесенені алғаш рет 1946 жылы Қазақ ССР ғылым Академиясының Орталық Қазақстан археология экспедициясы зерттеді. 1973 жылы ҚазССР Мәдениет министрлігінің экспедициясы өлшеу мен фотофиксация жұмыстарын жүргізді.

Орталық Қазақстанның көрнекті ескерткіштерінің бірі болып табылады. Биіктігі 1 м тас іргетастың үстіне 8,10 м x 9,84 м көлемде тік бұрышты жобамен порталды-күмбезді пішінде салынған. Алдыңғы беті П әрпі сияқты жиектеліп, монумент портал түрінде әшекейленген. Кіретін қуыс түзу арқамен жабылған. Күмбезі күйдірілген кірпіштен қаланып, жарты оюлармен әшекейленген тақталармен қапталған. Шаршы негізден бұрыштарын кеміте қалау арқылы күмбез шығарылған. Архитектура құрылымы мен безендірілуі 9-11 ғасырлардағы осындай құрылыстарға тән. Тікбұрышты құрылыс жоспары үш көлемнен тұрады: ғимараттың текшесі, порталы және күмбезі. Құрылысқа 27x27x6см өлшеміндегі кірпіштер пайдаланылды. Сақталған портал бөлігінің биіктігі - 6,75м. Ішкі периметр бойынша жоспардағы өлшемдері: 5,75x5,75. Сыртқы периметр бойынша жоспардағы өлшемдері: 8,0x10,0. Архитектуралық және конструкциялық шешім, құрылыс жұмыстарының сапасы ескерткішті ортағасырдағы Қазақстан территориясындағы тамаша ғимараттардың қатарына жатқызады (Сембин, 1977).

Алтыншоқы. Ақсақ Темірдің тасы. КСРО ҒА-ның академигі Қ.И.Сәтбаев басшылығымен Орталық Қазақстанда жүргізілген экспедицияларының бірінде Ұлытау ауданы Алтыншоқы шоқысынан 1935 ж. тамызда табылған, екі тілде жазуы бар үлкен жартас сынығы. Таста бар болғаны екі жазу бар: үш жол арабша жазу, сегіз жол – шағатай тіліндегі жазу. Эрмитаждың ғылыми қызметкерлері – А.П.Григорьев, Н.Н.Телицын, О.Б.Фролова ұсынған нұсқасы бойынша аударманың соңғы нақтыланған нұсқасына сәйкес арабша жазудың мазмұны мынадай: «Рақымды да шапағатты Алланың атымен! Жер жүзінің әміршісі, шындықтың шамшырағы. Берік қорғаушы,

бәрінен де күшті, бәрінен де құдіретті, Өмір мен өлім сыйлаушы данышпан!». Шағатай жазуы осы авторлардың аударуында былайша беріледі: «Жеті жүз тоқсан үшінші жылдың жазы, қой жылы көктемнің ортаңғы айы [1391 ж. 6 сәуір], Тұран сұлтаны Темір бек ислам діні үшін үш жүз мың әскермен бұлғар ханы Тоқтамысханға қарсы аттанды. Осы жерге жетіп, ескерткіш белгі болуы үшін ол осы қорғанды тұрғызды. Алла беріп, жаратушы әділ төрелігін жүргізсін! Жаратушы ел халқына мейірімін төксін! Бізді ескеріп жарылқасын». Бұл тамаша археологиялық олжа 1391 ж. нақты оқиғаны – Ақсақ Темірдің Алтын Орда ханы Тоқтамыс ханға қарсы жасаған жорығының жарқын куәсі болып табылады. Шараф әд-дин Әли Йездидің XV ғ. бірінші ширегінде жазған «Зафар нама» – «Жеңіс кітабы» атты шығармасында Ақсақ Темірдің Дешті Қыпшаққа жасаған жорығының осы бір уақиғасы туралы былай дейді: «Айдың (15 IV) 21-і (аталған) сәрсенбісінде олар Қыпшақтау дейтін атақты тауға жетті және одан көшіп, 2 түннен кейін жұмада Ұлытау деген жерге барып тоқтады. Сол даланы көз қуантып көру үшін Темір таудың басына шықты; бүкіл жазық дала көкпеңбек болып жатты. Ол сол күні сонда болып, (сонан соң) сол жерге мұнара тәрізді биік белгі орнатуға жауынгерлерге тас әкелу үшін жарлық берді. Шебер тас қалаушылар сол кездің белгісі қалу үшін тасқа сол күннің уақытын қашап жазды». Халық аңызы да оқиғаны осылай өрбітіп, оны Алтыншоқы шоқысымен байланыстырады. Тас табылған Алтыншоқы шоқысы Ұлытау тауларынан солтүстік-батысқа қарай, Жезқазған – Арқалық тас жо-лынан батысқа қарай 90 км, Саят ауылынан батысқа қарай 80 км жерде орналасқан. Аласа, биіктігі бар болғаны 50 м ғана және сыртынан қарағанда, жанындағы шоқылардан ерекше де емес. Бірақ оның үстінен сонау көкжиектегі көзге әрең шалынатын ойлы-қырлы дала келбеті алақандағыдай болып айқын көрінеді. Алтыншоқыны есте қалдыратын нәрсе – оның төбесінде қиық пирамида тәрізді жасанды тас үйіндісі айқын байқалып тұрады. Бұл тастағы жазуда айтылатын қорғанның қалдығы емес пе екен? Жанынан қарағанда қиық пирамида тәрізді үйіндінің ортасында ойық бар, бұл, сірә, қазба жұмысы салдары болуы мүмкін. Осы ойыстағытастардың арасынан балқыған қождың кесектері кездеседі, бірақ оның мұнда қалай келгенін айту қиын. Жазуы бар тасқа келетін болсақ, 1936 ж. бастап қазірге дейін ол Ресейде, Санкт-Петербургтегі Эрмитажда «кат. 195.Темір аты жазылған тас. Алтын Орда. 1391» деген хаттау кодымен сақтаулы тұр. 1990-шы жж. екінші жартысында облыстық мәдени басқармасының бастамасы бойынша түпнұсқа мен ұқсайтын екі жазу да жазылған көшірме-тас дайындалған болатын. Бұл тас қазір Алтыншоқы шоқысында тұр. Олшоқының төбесіне жақын жердегі кішкене ғана тепсеңнің үстіне орнатылған. Оған үлкен трассадан жалғызаяқ жол барады. Фотосуреттен оның тек символикалық көшірмесін ғана көруге болады, ал, шын мәнінде, тастың түпнұсқасының формасы, түсі және фактурасы бойынша елеулі өзгешелігі бар (Қазақстан ұлттық энци..., 1998, 439 б.).

Едіге тауы. Едіге (1352-1419) – Ноғай ордасының негізін қалаған әмірші, қолбасшы. Едіге маңғыт руынан шыққан, жоғары мәртебелі мырзалардың ұрпағы.

Едіге тауы Ұлытау ауданынан батысқа қарай 35 шақырым қашықтықта орналасқан. «Едіге шыңы», «Едіге биігі» атанған бұл биікте Едіге батырмен қатар Алтын Орданың атақты ханы Тоқтамыстың да сүйегі жатыр. Тоқтамыс ханның ордасында беделді би болған Едіге қасиетті Ұлытаудың биік шыңдарының бірінде жерленген. Ол шың кейіннен Едіге деп аталып кеткен. Едіге Алтын Орда ханы Тоқтамыспен қатарлас болған. Ал Тоқтамыстың 1380-1395 жылдары Алтын Орданы билегені, Сауран, Сығанақ шаһарларын орталық еткен. Едіге сол Тоқтамыспен тізе қосып, кейін Еділ, Жайыққа дейінгі жерді өзіне қаратып, Ноғай ордасының негізін қаласады. 1396 жылдан бастап Алтын Орда хандығын 15 жылдай билейді. Ноғай ордасының негізін салған Едігенің есімі қазақ, қарақалпақ, башқұрт халықтарының аңыздарында кездеседі. Кейін Тоқтамыс ханды Едіге өлтіреді. 1419 жылы Сарайшық қаласының жанында Тоқтамыс балалары әке кегін қайырып, оны өлтіреді, ел-жұрт Едіге бидің денесін Ұлытауға әкеліп жерлеген. Ол шың «Едіге тауы», «Едіге обасы» деп аталып кетті. Бұл тарихта аты қалған, әйгілі Едіге батырдың сүйегінің үстіне салынған қорған. Қорғанның кейбір жерлері бұзылуға ұшыраған. Едіге моласы ірі тастардан дөңгелете қорған түрінде салынған. Қорғанның диаметрі – 8,8 м. Биіктігі – 4,80 м. Қорғанның солтүстік жағынан таға тәрізді кішкене «коридор» жалғанған. Оның ұзындығы – 3 м., ені – 2 м. Мола биіктігі – 2 м. болатын тік жартастың шетінде орналасқан.

Бізге жеткен аңыз-әңгімелерде Едігенің хан алдында қаймықпаған қайсарлығы ақыл мен пайым-парасаттылығы турасында көп айтылады. Ел жадындағы Едіге – әрі батыр, әрі көсем, әрі шешен, әрі би, әрі ақылгөй дана. Сондықтан халық арасында «Ер қамын жеген Едіге» деген қанатты сөз бекіп қалған (Қарағанды облысы: Энци..., 2006).

Ұлытау өңірінде Алтын Орда дәуірі және басқа өңірдің белгілі республикалық, жергілікті маңызға ие тарихи-мәдени, сәулет ескерткіштерін, көне заманнан қазіргі кезеңге дейінгі

ескерткіштердің шоғырлануы Орталық Қазақстандағы ең тартымды туристік бағыт және ғылым мен зерттеу қызметін дамытудың тірек орталығы болуы мүмкін.

Мемлекет басшысы Қ.Тоқаев алдағы уақытта ұлттың рухани ордасы, ұлы тарихтың куәсі болған Ұлытау мемлекет қадағалауында, қамқорлығында болады деген сөзі аясында Ұлытау аймағы Қазақстанның туристер тарту картасының алдыңғы қатарына енетіні болашақ ұрпақ үшін жасалатын жақсы қадам.

Әдебиеттер

Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. Алматы: Атамұра, 2006.

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998, 9 том.

Маргулан А.Х. Археологические разведки в бассейне реки Сарысу. Вестник АН КазССР, 1947, №7.

Герасимов Г.Г. Памятник архитектуры долины реки Кара-Кенгир в Центральном Казахстане. Алма-Ата, 1957.

Қазақстан Президенті Қ. Тоқаев: Алтын Орданың 750 жылдық мерейтойы тойланады. <https://qazaqtimes.com/article/>

Сембин М.К. Мавзолей Аяк-Камыр /историческая справка/, 1977. Архив НИПИМ.

THE MONUMENTS OF THE GOLDEN HORDE PERIOD OF THE ULYTAU –ZHEZKAZGAN REGION ARE AN IMPORTANT AREA OF TOURISM DEVELOPMENT

Ulytau-Zhezkazgan region is one of the unique places of concentration of monuments of the Golden Horde. The study of these monuments is of paramount importance for the study of the formation of the Kazakh statehood. In Ulytau, many centuries ago, events unfolded that became turning points in the history of the Kazakh people, here were located the Khan's headquarters – Khan Ordasy. It is from Ulytau that the campaign of the legendary Tamerlane against Khan Tokhtamysh begins, and here the great khans-Zhoshy, Alasha, Tokhtamysh, Batyr Yedige and other historical figures rested. The region has a huge potential in terms of tourism development, both inbound and domestic. Historical and cultural sites of various periods, as well as biological and landscape diversity, allow you to organize a wide range of trips here.

Б. Шәкен

ҚР Орталық мемлекеттік музейі

Алматы қ., Қазақстан

agazhai_altai@mail.ru

ЖЫҒА – ЭКСКУРСИЯ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ (музей педагогикасының тиімділігі жөнінде)

Қазақ халқы үшін ұрпағының тәрбиесі мен білімі әрқашан маңызды болып табылады. Ілгеріде «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» деп ұлдың ұлағаттылығы әкеге, қыздың қылықтылығы анаға тікелей байланысты болды. Жылдар жылжып, жаңа үрдістердің белең алуы, бала тәрбиесін жаңа бағытта қалыптастырды. Яғни, енді бала тәрбиесіне ата-ана ғана жауапты емес, оқыту мен тәрбиені қатар алып жүретін «педагогика» деген ұғым пайда болды. Білім беру институттары қалыптасып, оқу-ағартудың альтернативті әдістері пайда болды. Соның бірі музей педагогикасы деп аталады.

Музей педагогикасы және мектеп музейлерін дамыту ісі елімізде кенже қалып келе жатқан салалардың бірі. Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, музейлік ортаны, экспозицияны білім беру үрдісіне пайдалану немесе мектеп программасына арналған шағын мұражайлар құру, музейдің ғылыми-ақпараттық базасы мен педагогикалық оқыту әдіснамасын бір арнада сәтті тоғыстыру жұмысы сүбелі нәтижелер көрсетіп отыр. Себебі, «Музей педагогикасы – музейтану, педагогика, психология, өнер (жалпы мәдениеттің бөлігі ретінде) мен өлкетанудың тоғысқан жеріндегі ғылыми білімнің жаңа саласы» (Музееведение, 2010, с. 103). Яғни, ол ғылым мен педагогиканы ұштастырудағы тиімділігімен ерекшеленеді. Музей педагогикасы тарихи, мәдени, ұлттық құндылықтарды экскурсия және дәріс нысанына ала отырып, ақпарат берудің мұражайлық әдіс-тәсілдерін пайдалана білім беруде ұтымды нәтижеге қол жеткізеді.

Музей педагогикасы – қазіргі педагогикадағы маңызды бағыттардың бірі. Н. В. Нагорскийдің пайымы бойынша музей педагогикасы – еркін ортадағы білім беру, оны музей қабырғалары шектеп,

қоршай алмайды. Музей педагогикасы педагогикалық мақсатқа сай ұйымдастырылған мәдени кеңістік құра отырып, мәдени, білім беру және демалыс мекемелерінің бірігуінен пайда болған оқу-ағартудың ұтымды әдістерімен жабдықталған саласы (Нагорский, 1993, с. 89). Дегенмен қоғамда қалыптасқан «музей – мәдениет ордасы» деген бір жақты көзқарасы оның педагогикалық қызметінің көмескіленуіне әкеліп жатқандай. Жас категориясына қарамастан музей қонақтарының аталмыш мекемені мәдени-демалыс орны ретінде ғана қабылдап, соған сай әрекет жасау (мысалы, суретке түсу т.б.) олардың музей функциясын жете түсінбегенін көрсетеді. Әрине, бұл жерде үгіт-насихат жұмыстарының да жүйелі жүргізілмегендігін атап өткен жөн. Мұндай түйіндердің пайда болуының негізгі себептерінің бірі – адамдардың мектеп кезінен бастап музейге деген көзқарасының дұрыс қалыптаспауы. Бүгінде музей статистикасы отандық аудитория мен шетелдік көрерменнің ақпараттық-экскурсиялық қызметке жүгінуінің сандық көрсеткіштері мен музей ішіндегі іс-әрекет этикасындағы үлкен айырмашылықты көрсетіп отыр.

Осындай мәселелердің туындау себептерін ескере отырып, білім беру процесінде музейдің ғылыми-ақпараттық-технологиялық қорын пайдалану, яғни музей педагогикасының тиімділігін көрсету – тақырыптың өзектілігін арттыра түсері хақ.

Ал мақаланың негізгі мақсаты – батырлар мәртебесінің бір белгісі болып табылатын жығаны музейлік дәрістің объектісі етіп ала отырып, тақырыпты түсіндіруде музей кеңістігін, экспонатын және көрнекілігін пайдаланудың тиімділігін жан-жақты көрсету.

Музей ішіндегі білім беру процесі бірнеше ғылымның бірігуі арқасында жүзеге асып жатады. Сол себепті де аталмыш жұмыста пәнаралық әдістерді пайдалана отырып дәстүрлі оқыту үрдісінде шетте қалып қоятын кейбір ақпараттардың музейлік сабақтарда түрленіп, ерекше мәнге ие болып, оқушы санасынан тез және тереңінен орын алуының сыры батырлар мәртебесінің бір белгісі болып табылатын «жыға» арқылы ашылады.

Кез-келген дәріс немесе экскурсия кіріспеден басталады және бұл бөлімнің маңызы тыңдаушының қызығушылығын тудырып, назарын аудартумен байланысты. «Ал қызығушылық, психология ғылымында, мүлдем беймәлім заттар мен жаңа ақпараттарға байланысты туындайды екен. Адамның қабылдау объектісіне деген қызығушылығы артқан сайын оның сол затты немесе ақпаратты қабылдау, есте сақтау қарқыны мен ұзақтылығы да өсе түседі» (Жарықбаев, 2010, 20–23 бб.). Тақырыптың «жыға» деп алынуы да осы себепті. Музей педагогының келесі қадамы тыңдаушыға «жыға» туралы қысқаша түсінік беру. Әуелі «жыға» сөзінің этимологиясы мен шығу тарихына тоқталға жөн. Мәселен, «жикка, жыға» парсының «құстың төбесіндегі айдары» деген сөзінен алынған екен. Тарихи деректерге сүйенсек, парсы шахтары өздерінің әлеуметтік мәртебесін, билігін көрсету мақсатында тәжге құс қауырсынын немесе қауырсын бейнесінде асыл тастардан жасалынған әшекейді бас киімдеріне таққан. Оның мәні ежелгі наным-сенімдерде жатыр. Яғни, ертедегі космологиялық түсініктер мен шығыс аңыздары бойынша аспан әлемін мекен ететін құстар билеушіні өздері тұратын құдайлар әлемімен байланыстырады екен. Сол құстар арқылы аспан әлеміне қол жеткізген адам жаратушының ерекше ықыласына ие болып, құдайдың өкілі ретінде жер бетінде өз билігін жүргізеді жеген сенім болған. Сондықтан шығыс елдерінде құстың бейнесін немесе қауырсынын бас киімге тағу сол пенденің аспан әлемі мен тікелей байланысын, билік өкілеттілігін және әлеуметтік статусын көрсеткен. Ал орта ғасырда көшпенділер арасында жыға патшалардың ғана емес, батырлар, қолбасшылар мен әскербасылардың да дәрежесін айыру белгісі ретінде қызмет атқарған. Міне осындай қысқа да қызықты ақпараттар тыңдаушының санасында аталмыш тақырып туралы алғашқы ұғымның қалыптасуына, түсінік алуына көмектеседі.

Экскурсия жүргізудің көптеген әдістері бар. Оның дәстүрлі оқыту тәсілдерінен айырмашылығы нақты-ғылыми, абстракты ақпарат және аңыз-әңгімелерді үйлесімді пайдалана алуында. Соның бірі тыңдаушының жас категориясына байланысты нақты-ғылыми мәліметтерді қосу болып табылады. Өйткені әрбір музей экспозициясы ғылыми деректерді басты ұстанымға алған. Осы тұрғыдан келгенде жығалар туралы келесідей материалдарды атап кету артық болмайды. Мысалы, жыға ғылыми әдебиеттерде жеке зерттеу нысаны ретінде алынбаған. Көбінде көшпенділердің әскери-соғыс өнері және батырлардың қару-жарақтары туралы көлемді еңбектерде ғана дулығаның бір бөлігі ретінде зерттеуге тиек болды.

Соңғы кездері жарық көріп, қазақтардың әскери ісі туралы жазылған қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінің ішінен қару-жарақ тақырыбы да қарастырылған. Солардың арасынан А. Тасболатов, К.Р. Аманжолов, А.Ш. Қадырбаев, Т.К. Алланиязов, Ш. Қартаева, А.К. Кушқумбаева т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Аталмыш еңбектерде қазақ қару-жарақтары қазақтардың әскери істері, кейбір қарулардың дамуы мен ерекшеліктері және ұрыста қолданылуы аясында ғана қарастырылады. Ал қазақ қару-жарақтарының жасалу техникасы мен әсемделуі

колөнер бұйымы ретінде ғана Ә. Марғұлан, Х. Арғынбаев, Т.К. Басенов, С. Қасиманов, Р. Шойбеков сынды авторлардың еңбектерінде қалам ұшына алынған. Дегенмен, қазақтың дәстүрлі қару-жарақтарын жан-жақты зерттеп, сүбелі еңбек еткен ғалымның бірі – Қ. Ахметжанов. Ғалым 2003 жылы «Қазақтың дәстүрлі қару-жарағы: даму тарихы, құрылымы, этномәдени функциясы (тарихи-этнологиялық зерттеу)» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. 2006 жылы «Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы» атты монографиясы, ал 2007 жылы толықтырылып, орыс тілінде «Этнография традиционного вооружения казахов» атты еңбегі жарық көрді.

Жалпы экскурсиялық практикада ғылыми танымның әдісі болып табылатын аналогия әдісі кеңінен қолданылады. Мұнда экскурсовод екі немесе одан да көп объектілердің ұқсас жақтарын, белгілерін салыстырады және осының негізінде олардың ұқсамайтын бөліктерінде айқындайды (Емельянов, 2007, с. 209). Мәселен, жоғары айтып өткендей жығаны батыр, баһадүр, қолбасшы немесе әскербасылары дулығасының төбесіне тағатын болған. Ал дәріс тыңдаушыда батыр мен баһадүр туралы сұрақ пайда болады. Экскурсанттарға сұрақ қою, пікірлерін білу дегеніміз проблемалы баяндау әдісі болып табылады. Жалпы, материалды проблемалы түрде баяндау әдісі тыңдаушының қабылдау белсенділігін арттырады. Сол себепті, жығадан бұрын оны тағатын батыр, баһадүр туралы қысқаша тоқталсақ. Өйткені, батырлар және олардың қару-жарақтарының өзі баланың санасына, бірден ықпал ететін тақырыптардың бірі. Балаларды отан сүйгіштікке, патриоттыққа баулу кезінде ең жиі мысал ретінде алынатын, ертегі аңыздардың басты кейіпкері болып табылатын жандардың бірі – осы батырлар. Жасөспірімдер батырлар туралы аңыз-ертегілерді оқыған соң, олардың қиялында батырдың, тұлпарының, қару-жарағының бейнесі қалыптаса бастайды. Әрине, суреттер арқылы қабылдау мүмкін. Алайда, сол батырдың, оның қару-жарағының нақты түр-түсін музей экспозициясынан артық ешнәрсе бере алмас. Себебі, мәселе кеңістікте жатыр. Яғни, музей кеңістігі – бала қиялындағы бейнелердің шындыққа айналуына себепші болады. Музей кеңістігі арқылы бала затты, оның өлшемін, материалын, салмағын, түр-түсін сезінеді. Міне, музей кеңістігінің әдеттегі көрнекілік құралдардан немесе 3Д форматтағы бейне-технологиялардан айырмашылығы осында жатыр.

Ең алдымен батырлар институтынан бастасақ. Қазақ елінің тарихындағы толассыз әскери қақтығыстар мен соғыстар жиі болған қазақ хандығы дәуірі, әсіресе оның ыдырау кезеңінде батырлар институтының нағыз гүлдену кезеңі болды. Тынымсыз сыртқы жаугершілік соғыстар, көршілес елдердің жаугершілік соғыс қимылдарынан қорғану, ішкі тартыста ел бірлігін сақтап, тұрақтылықты күшейту сынды күрделі түйіндердің қайнаған ортасында батырлар жүрді, ел азаттығын қорғауда басты роль атқарды. Сол себепті батырлардың мүддесімен дала элиталары – «ақсүйек» (хан, сұлтан, қожа) және «қарасүйек» (би, рубасы-ақсақал) өкілдері үнемі санасып отыруға мәжбүр болған. Көшпелі қоғам өмірінің негізгі тіршілік көздері белгілі бір деңгейде әскери жағдайға да тәуелді. Бұл түрлі әлеуметтік топтардың ішінен батырлардың бірте-бірте институт болып қалыптасуына алып келді. Батырлардың әлеуметтік сипатындағы ерекшелік осында. Яғни, хан да, қара да жау жүректілігімен қоса ақылдылығымен көзге түсіп, батыр атана алады.

Батыр және баһадүр терминіне байланысты ғалымдар негізінен ақсүйектер, ел билеуші хандар батырлық қасиеттеріне сай «баһадүр» атағын алып, ал қарапайым қазақ руынан шыққандар «батыр» деген атаққа ие болды деген тұжырым жасайды. Негізі қазақта ханнан да, қарадан да жаужүрек батырлар шығып отырған. Бірақ бәрі бірдей баһадүр атағына ие болмады. Енді осы мәселеге талдау жасап қарағанда, батырлығымен әйгілі болған хандардың саяси титулдарымен қатар баһадүр деген атақтарының да болғаны белгілі. Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың мөрінде «Мұхаммед Қазы баһадүр Әбілқайыр хан Қажысұлтанұлы» деген жазулар бар. Қазақ билеушілері Тәуке хан, Абылай хан, Әбілқайыр хан, Қайып хан, Нұралы хан, Қаратай сұлтан сияқты тұлғалардың ресми хат алмасуларда, мөрлерінде өздері жайындағы толық мағұлмат қатарында баһадүр титулын бірге көрсетеді. Ғалым И. Ерофеева XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың ортасында баһадүр титулы қазақтардың шыңғыс тұқымдарында ірі әскери жетістіктері үшін берілді, ол көшпелі қазақ қоғамының барлық топтарында беделді маңызға ие, сондықтан әрбір жаңа сайланған хан мен сұлтан өзінің мөрінде негізгі титулымен қатар міндетті түрде жаздырып отырды» – деп есептейді (Ерофеева, 2004, 29 б.). Ал М. Дауытбекова «батыр» сөзіне қатысты 1917 жылға дейінгі зерттеушілер еңбектерінде алғаш көңіл бөлініп, оның түркі моңғолдық «баһадүр, батур, бағадүр, бак-хату» сөздерінен шыққан деген тұжырымдарын ұсынады (Дауытбекова, 2001, 69 б.).

Ғылыми негіздемелерге сүйенсек, адамдардың 80 пайызы ақпаратты көру арқылы, яғни визуальды есте сақтайды екен. Дегенмен, көру мен көрсетудің айырмашылығы – қарау кезінде адам ескерткіштің сыртқы түрін ғана қабылдайды. Көрсетілім кезінде ол тек ескерткішті ғана көрмейді, сонымен бірге гидтің көмегімен объектінің әртүрлі жақтарын, бөліктерін, сыртқы ерекшеліктерін

ажыратады, оларды талдауға қатысады. Мәселен, тыңдаушы бір қарағанда дулығаның төбесіндегі құстың қанатын, жылқының жалын немесе жібек мата, жалаушаны ғана көруі мүмкін. Ал экскурсовод көрсеткен кезде олардың айырмашылықтары, айырым белгілері пайда бола бастайды. Мәселен, дулығаның төбесіне келесідей белгілер орнатылды: «шашақ» аттың жалынан немесе жібек жіптен жасалған, «жалау» түсті маталардан жасалған, «жыға» құстың қанаты. «Дулығаға аттың жалынан жасалған шашақ қорғаныс қызметін атқару үшін орнатылды, серпімді аттың жалы суық қарудан келген соққыны әлсіретті. Уақыт өте келе ат қылынан алынған шашақ пен жібек жіп жаужүрек батырдың айырым белгісіне айналды» (Ахметжанов, 2006, с. 194). Ғалым Л.А. Бобровта «...ойраттарда қызыл түске боялған шашақтарды дулығаға тағу батырлардың басты атрибуты болғанын» айтады (Бобров, Худяков, 2008. с. 473).

Мұнда музей педагогінің сөзі де өте маңызды рөл атқарады. Тыңдаушы экскурсоводтың сөздері арқылы заттардың айырмашылығын ғана көріп қоймай, қосымша функциялары туралы да білімге қол жеткізеді. Мәселен, «Дулығаның төбесіндегі түсті матадан жасалынған жалаушалар әскери бөлімдерді айыру белгісі қызметін атқарды. Ертеде соғыс майданында жауынгерлер үшбұрышты түсті жалаушаны дулығаның төбесіне қай әскери бөлімнен екенін айыру үшін тағатын болған. XIX ғасырдағы орыс авторларының жазбаларында қазақ әскербасыларының қауырсыннан алынған айыру белгісін таққаны туралы айтады» (Ахметжанов, 2006, с. 195). Міне осылардан-ақ экскурсия – бұл тақырыптық және кескіндемелік айқындылық құралдарының органикалық тіркесімі және сөздің осы ерекше тіркесіміне маңызды қосымша екені көрінеді. Алайда, экскурсия жүргізу барысында адамның заттарды бақылау кезіндегі алған мәліметтері мен гидтің түсіндірмелері арасындағы органикалық бірлікті қамтамасыз ету маңызды. Жалпы, педагогикада Л.В. Занковтың оқыту жүйесі деген теория бар. Осы теория бойынша «оқушы өзін емен-еркін сезінеді, оның әлеуметтің мүмкіндігі мен дербестігінің дамуына жағдай жасалады. Осы жүйеде оқушы мен мұғалімнің арасындағы жаңаша қарым-қатынастың іргетасы қаланады. Мұғалім түсіндіруші тұрғысында емес, оқушының оқу әрекетін ұйымдастырушы-бағыттаушы ретінде көрінеді» (Занков, 1962, с. 473). Экскурсия барысында экскурсовод пен экскурсант арасында да осы байланыс сақталады.

Жұмысты қорытындылай келгенде музей кеңістігі, көрнекіліктері тыңдаушыға танымдық (көру, сезіну) тұрғыдан көмектеседі. Экскурсоводтың зат немесе оқиға туралы үйлесімді баяндай білуі көрерменге өткенге қиялымен саяхат жасағандай, көз алдына елестеткендей эмоцияларды тудыруға көмектеседі. Ал эмоциялар өз кезегінде ақпараттың толық және ұзақ сақталуын қамтамасыз етеді. Музейге келушілердің экспонатқа қызығушылығынан бастап – көруі, сезінуі, түйсінуі сол арқылы жадында сақтауы музей педагогикасының тиімділігін көрсетеді.

Әдебиеттер

- Ахметжан Қ. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: Алматыкітап, 2006. – 216 б.
- Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и раннего Нового времени (XV — первая половина XVIII в.) / Под ред. В.П. Никонорова. – Санкт-Петербург.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 776 с.
- Дауытбекова М. Қазақ қоғамындағы батырлар институтының тарихи бастаулары // 10 лет независимости Казахстана: итоги и перспективы развития. // Материалы международной научной конференции. 20-24 февраля 2001 г. Ч. II. – Алматы: 2001. – 932 б.
- Емельянов Б.В. Экскурсоведение. – М.: Советский спорт, 2007. – 216 с.
- Ерофеева И. Символы казахской государственности. – Алматы, 2004. – 295 с.
- Жарыкбаев Қ.Б. Психология негіздері. – Алматы: Эверо, 2010. – 462 б.
- Занков Л.В. О предмете и методах дидактического исследования. – М., 1962.
- Музееведение / ред. Н.В. Мягиной. – Владимир: Изд. Владим. гос. ун-та, 2010. – 116 с.
- Нагорский Н.В. Музей как институт социально-культурной деятельности. – Санкт-Петербург, 1998.

ZHYGA - AS AN OBJECT OF MUSEUM TOUR (The effectiveness of museum pedagogy)

The article discusses the effectiveness of the use of museum space-exposition and information-excursion in the educational process. Museum pedagogy is one of the new and rational areas of the world education system. It combines disciplines such as museum studies, pedagogy, history, culture, psychology, etc. and provides with spiritual rest. The article also explains the difference between a museum lecture and a traditional teaching system with examples.

In addition, psychological terms in museum education are also used as a basis for such as sight, hearing, reflection sections of the museum tour. The meaning, concept, etymology, types, functions of “Zhyga” are discussed in detail in

the work. Museum pedagogy achieves effective results in education using museum methods of information, taking historical, cultural, national values in the form of excursions and lectures. In other words, the advantages of museum pedagogy over traditional education are revealed through interdisciplinary links through museum lessons on the subject.

Ж. Құрбанәлі

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі

Есік қ., Қазақстан

zhazi1981@inbox.ru

ЕЛІМІЗДЕГІ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУДАҒЫ ҚОРЫҚ-МУЗЕЙЛЕРДІҢ ҮЛЕСІ

XXI ғасыр өткен шақты зерттеу және насихаттау мемлекеттілігіміздің тарихи тәжірибесінің және ұлттық мәдениетімізді сақтау мен дәріптеу ісінің орталығы ретінде Қазақстан музейлерінен жаңа технологиялар мен тәсілдерді талап етеді. Осы мақсатқа жету үшін ғылым мен техника саласындағы қазіргі дәуірдің барлық заманауи жетістіктерін музейде қолдану өте маңызды болып табылады.

Музей – тарихи-ғылыми дерек ретіндегі ескерткіштерді, өнер туындыларын, мәдени құндылықтарды, т.б. мұраларды сақтап, жинақтап, ғылыми-танымдық қызмет атқаратын мекеме, сондай-ақ ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми мекеме ретінде өскелең ұрпақтың тәрбиесіне, тарихи сананың қалыптасуына ықпал етеді (А.Е., Музейное дело в Казахстане (2-пол. XIX – нач. XX вв.), А., 1979).

Еліміздің тарихи-мәдени мұрасының қазіргі жағдайы сан ғасырлық дәстүрлерді сақтау мен одан әрі насихаттау жөніндегі шаралар кешенін қолдан келгенше қамтамасыз ету керек. Мысалы жаңа тарихи-мәдени ескерткіштерінің ашылуын, кесене, мешіттердің қайта қалпына келтірілуі, қорымдардың сақталуын қадағалау және музейлендіру жұмыстарын жасау, музей қорындағы жәдігерлерді қайта қалпына келтіру сынды жұмыстарды жүзеге асыру, жас ұрпаққа тарихи-мәдени ескерткіштерге деген түсініктерін арттыру мақсатындағы түрлі насихаттаудағы музейдің атқаратын ролі ерекше. Сондай-ақ музейдің қоғам дамуына, оның мүшелерінің жан жақты көзқарасының қалыптасуына қосатын үлесі олардың өзіне тән қызметі мен мүмкіндіктерін жан жақты аша білуіне байланысты.

Осы заманда әлемдегі көптеген музейлер, соның ішінде Қазақстан музейлері де жаңару, модернизациялау және ребендинг үдерісінен өтуде. Музейлерге келушілердің өзгеріп отырған талаптарына сай болу үшін олар осы үдерістерден өтуі қажет. Қазіргі қоғам – тұтынушылар қоғамы. Осы факторды музейлерге ескеру керек. Сонымен бірге тұтыну мәдениетін тәрбиелеу қажет. Музейлер үшін бұл өте күрделі үдеріс, XXI ғасырда болып жатқан өзгерістер әлемдегі барлық музейлерде даму бағыттарының түрлерін көрсетеді. Естеріңізге салсақ, 2004 жылдың 13 қаңтарында Қазақстан Республикасы Президентінің №1227 Жарлығымен бекітілген «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның ғылымын және қоғамын еліміздің тарихи-мәдени құндылықтарын қорғау мен ұқыпты пайдалануға бағытталған. Осы маңызды құжатта зерттеулердің археологиялық бағытына ерекше көңіл бөлінген. Соның ішінде барлық тарихи орындарды зерттеуге, ұлттық тарихи мұраларды халықаралық деңгейде насихаттауға, тарихи-мәдени мұраларды кешенді түрде зерделеуге басымдық берілген. Осы бағдарламаның сәтті аяқталуына орай өткен шарада елбасы Н.Ә.Назарбаев: «мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты екенін айта келіп, «Мәдени мұра» бағдарламасы – мәдениетке деген мемлекеттік көзқарастың соңғы стратегиялық ұстанымын айқындаған маңызды жоба болды. Ол жаңадан қалыптасып жатқан қазақстандық қауымдастықтың әлеуеті мен гуманистік бағыт-бағдарын танытты», деді. Елбасы бағдарламаны іске асыру барысында, тарих пен мәдениеттің 35 ескерткішіне қайта жаңғырту жұмыстары аяқталып, Қазақстан аумағындағы 30 қалашық, қоныс, тұрақтар мен қорғандарда маусымдық археологиялық зерттеулер жүргізілгенін мәлім етті (ҚР Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану заңы, 2019, 5 бап.).

Айта кету керек, тарихи-мәдени құндылықтарды қорғау және ұқыпты пайдалануға қатысты мемлекеттік реттеу мәселелері Қазақстан Республикасындағы маңызды міндеттердің бірі екені анық. Материалдық мұра объектілерінің сақталуын, ғылыми пайдаланылуын қамтамасыз ету мемлекеттің өзіндік мәдени-ұлттық ерекшелігін дамытуға ықпалын тигізеді, қазіргі заманғы

жаһандық және интеграциялық үдеріс жағдайында қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етеді. Бүгінгі таңда тарихи, археологиялық, сәулеттік және мәдени ескерткіштердің қирауы мен мүлдем жойылып кету қаупі төніп тұрғандықтан, бұл мәселе одан әрі өзекті бола түсуде. Орын алып отырған күрделі экологиялық, антропогендік факторлар қоршаған табиғи және мәдени ортаның жағдайына, оның маңызды құрамы болып табылатын тарихи және мәдени ескерткіштердің үгітіліп қирай түсуіне ықпал етуде. Сондай жағдайда тұрған ескерткіштерді анықтау және зерттеу арнайы археологиялық зерттеу әдістерін қолдануды, әртүрлі ғылым мен білім жүйелерін бір арнаға тоғыстыратын жаңа бағдарламалар мен жобалар кешенін әзірлеуді талап етеді. Барлау-іздірету жұмыстарына нано технологиялық және инновациялық әдістер қолдану көп жағдайда алға қойылған міндеттің нақты маңыздылығына және мамандардың кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты болмақ (Мәдениет мұра, Астана, 2006-2011).

«Есік» Мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі 1970 жылы сақ ханзадасы жерленген қорған табылған аумақта, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылдың 30 қаңтарындағы №43 Қаулысына сәйкес, ел президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен іске асқан «Мәдени мұра» Стратегиялық ұлттық жобасы аясында құрылды. Қорық-музей ашылған күнен бастап Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра объектілерін

қорғау және пайдалану туралы» Заңына сәйкес Есік қорымындағы сақ ақ сүйектерінің мәңгілік мекеніне айналған осынау ірі қорымдардың (б.з.д. V – IV ғғ.) заңдық мәртебесін анықтау, қоршау жұмыстары бүгінгі таңда зор нәтижелі болды, яғни 2013 жылдан бастап қорық-музейдің қорғау аумағы бекітілгеннен кейін, тарихи ескерткіш жерлерін мемлекеттік меншікке қайтаруға заңдық негізі пайда болды. Есік қорық-музейі құрылғаннан бастап және 2011 жылы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуге лицензия алғаннан бері қорық-музей қызметкерлері Есік қорымдарының 123 нысандарына паспорттау және тіркеу жұмысы жүргізіліп, географиялық координаттары, орналасқан жері, мерзімі, диаметрі, биіктігі толық сипатталды. Рахат, Өрікті қала-жұрттарына Халықаралық кешенді археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстары жасалынып, нәтижесінде музей қоры толықтырылды. ЮНЕСКО тізіміндегі Ортағасырлық Талғар қалашығы 2018 ж «Есік» қорық-музейінің меншігіне беріліп, ғылыми зерттеу жұмыстары жасалынып жатыр. Сондай-ақ туризм көлемінің өсуін және туристерге қызмет көрсету сапасының заманауи стандарттарға сай жасауды басты міндетке қойып отыр.

Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғауда музейдің алатын орны ерекше екені белгілі, алайда алдымен ескерткіштің түпнұсқа қалпында сақтау қазіргі таңда өзекті мәселенің бірі болып отыр. Көптеген тарихи-мәдени мұралар жеке тұлғалардың жауапсыздығынан өзгерістерге ұшырап, кейбір жағдайда жойылып кету қаупі төніп отырады. Музейтануда музей функциясының әлеуметтік негізін белгілейді: 1) мәдениет және табиғат мұраларын сақтау мақсатында табиғаттағы құбылыстар мен үрдістерді құжаттау қызметін жүзеге асыру; музей қызметкерлері оларды сақтау, құжаттау және зерттеу қызметтеріне бөледі; 2) білім беру және тәрбиелеу қызметі. XX ғасырдың соңында музей коммуникациясында адамның субъект ретіндегі рөлінің артуына байланысты музей зерттеушілері музейден тыс коммуникативті байланыс саласында әлеуметтік қызметті қолдана бастады (Қартаева, 2013, 55 б.).

Музейдің әлеуметтік қызметі – музейдің негізгі бағыттарын жүзеге асыру жолында көп функционалды мекеме ретіндегі қызметі барысын қоғамның әр түрлі салаларында қолдану, енгізу. музей бағдарламасындағы мәдени-білім беру бағыты оқу орындарында оқу-тәрбие жұмыстарын жүргізуге көп көмегін тигізуде. Себебі, оқушыға көп мағлұматты ауызша жеткізгеннен, бір нәрсені көзбен көрсету көкейге қонымдырақ болатыны ғылымда дәлелденген. Сол себепті «Есік» қорық-музейінің мәден-білім беру қызметі мектептермен жүйелі түрде жұмыс жасай отырып музей қабырғасында экскурсия, музейлік дәрістер, үйірме және түрлі іс шараларды жүзеге асыра отырып жас ұрпақтың өз тарихына, мәдениетіне қызығушылығын арттыра түсірді. Яғни тарихи-мәдени ескерткіштерді қоғауға атсалысады.

Тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау, зерттеуде қор коллекцияларын толықтыру ғылы ми-зерттеушілік, археологиялық және этнографиялық экспедициялардың маңызы зор. Далалық экспедициялық жұмыстар арқылы ақпараттық құндылыққа ие болатын материалдар музей қорларына жинақталуда. Бірақ, қаржыландырудың жетіспеушілігінен жергілікті жерлерде музей қызметтері тиісті деңгейде жүргізілмей отыр. Мәселен, ғылыми экспедицияларды ұйымдастыруда, мәдени құндылықтарды зерттеу және насихаттауда, музейлердегі жәдігерлерді сақтау және есепке алуда, тарихи-мәдени және табиғи құндылыққа ие заттармен қорды жасақтауда, олардың тиісті дәрежеде сақталуында, жәдігерлерді жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын сапалы жүргізуде қиыншылықтар туындап отыр (Мерекеева, 2009, 88 б.).

Қазақстанда қазіргі кезеңде 200-дей музей жұмыс істейді. Бұл музейлер сипаттары бойынша әр түрлі бағытта және деңгейде деуге болады. Қорық музейлер белгілі бір территорияны қамти отырып, жұмыс істейді. Қазақстандағы бұл бағыттағы музейлер: Мемлекеттік «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорық мұражайы, «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік қорық музейі, Отырар мемлекеттік археологиялық қорық музейі, Жидебай-Бөрілі тарихи-мәдени және әдеби мемориалдық қорық музейі, «Ұлытау» мемлекеттік тарихи-өлкетану және табиғи қорық музейі, «Ордабасы» мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы, «Таңбалы» мемлекеттік қорығы. Осы салада, ҚР Президенттік мәдениет орталығының музейі, ҚР Мемлекеттік орталық музейі, ҚР Археология музейі, Ықылас атындағы Республикалық музыка аспаптар музейі, мемориалдық тағы басқа да музейлер тарихи-мәдени ескерткіштерді насихаттау, білім беру, тәрбиелеу, ағарту саласында үлкен жұмыстар жүргізуде. Солардың ішінде облыстық маңызы бар музейлер әр облыс аумағында өлкенің тарихын, заттай мәдениет ескерткіштерін сақтау, қорғау, көрсету, насихаттау, жариялау жұмыстарын жүргізеді. 27 облыстық, 42 қалалық, 55 аудандық және мекемелік музейлер жұмыс істейді (Мұстапаева, 2011, 45 б.).

Қазақстанның немесе өзге мемлекеттің аумағындағы қазақ халқының тарихи және мәдени мұралары мемлекет тарапынан қорғауға алынуы қажет. Тарихи-мәдени мұраларға тарихи мәдени сипаттағы кітап, қолжазба, мұрағат материалдары, архитектуралық, тарихи шығармалар, монументалдық ескерткіштердің құрылымдық бөліктері т.б. құнды ескерткіштер жатады. Рухани мұралар тізімге алынып, мемлекет аумағынан сыртқа шығарылмайды. Тек белгілі бір мәдени іс-шаралар кезінде күзіретті органның қатаң бақылауымен уақытша сыртқа шығарылуы мүмкін. Тарихи мұраларды қорғау және сақтау мәселесі халықаралық дәрежеде қолға алынған. Көптеген халықаралық актілердің арасынан 1954 жылғы «Қарулы қактығыс кезінде мәдени мұраларды қорғау туралы», 1972 жылғы «Мәдениет және табиғат мұраларын қорғау туралы», 1979 жылғы «Мәдени мұраларды заңсыз тасымалдау және оларға деген меншік құқығын беруге тыйым салу шаралары туралы» Конвенцияларды атауға болады (Тұяқбаев, 2002, 40 б.).

Қазіргі таңда археологиялық ескерткіштер мен қатар қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары мен ұлттық фольклор, қолданбалы халық өнерінің бүгінгі жағдайын жан-жақты зерттеуге бағытталған кешенді этнографиялық экспедициялар өткізу қажеттігін ескеруіміз керек.

Қазақ жерінде туристік рекриациялық орталық ретінде дамуына мүмкіндік беретін өзіне ғана тән табиғат сұлулығы да, аңызға толы тарихи орындары мен көшпелілер өркениетінің қайталанбас материалдық және рухани ескерткіштері де баршылық.

Мәдени құндылықтарымыздың мүмкіндіктерін толық пайдалану үшін тарихи, сәулет ескерткіштері, қызықты табиғи орындар негізінде жаңа тарихи-этнографиялық, табиғи-ландшафттық қорықтар ашылуы керек. “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы аясында 2004-2007 жылдары облыс көлеміндегі тарихи-мәдени құндылықтарды сақтау, зерттеу, күтіп-ұстау, насихаттау бойынша негізгі орталықтарға айналуы қажетті жаңа тарихи-этнографиялық, табиғи-ландшафттық қорықтарды ашу бойынша ұсыныстар мен негіздемелерін жасақтауда көптеген игілікті істер атқарылғанын баршаңыз білеміз. Айталық, бағдарламаны іске асыру барысында еліміздегі 35 тарихи-мәдени ескерткіштер қайта жаңғыртылса, Қазақстан аумағындағы 30 қалашықта, обалар мен қорғандарда археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония және Батыс Еуропа елдеріне ғылыми-зерттеу экспедициялары ұйымдастырылып, бұрын-соңды белгісіз болып келген бес мыңға жуық қолжазбалар мен баспалық басылымдар табылып, сатылып алынды. Бұрын беймәлім болып келген қыпшақ қолжазбалары қолға түсті. Сондай-ақ, мұрағаттық құжаттарды сақтандыру мақсатында көшіру және қайта жаңғырту, музыкалық қолжазбаларды қалпына келтіру және осы заманғы аудиоқұралдарға көшіру үшін арнайы жұмыстар атқарылды. Бағдарлама аясында 218-ге жуық кітаптың түрлері шығарылып, олар еліміздің әдебиет, тарих, археология, этнография салаларының қорын толықтырды. Әрине, біткен істің бәрін осы жерде санамалап отыруға келмес. Өйткені, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы 2007 жылдың ақпан айында қорытындыланып, сол жиында Елбасы Н.Назарбаев жүзеге асырылған істердің бәрін бүге-шігесіне дейін халыққа жария еткен болатын. Сол қорытынды жиында Елбасы бағдарламаның идеологиялық және саяси мәніне тоқталып, оны қайта жалғастыруға тапсырма бергені есімізде. Тарихи қалалар мен ежелгі діни сәулет кешендері базасындағы туризм инфрақұрылымын дамытуға жағдай жасау – оларды халықаралық туризм жүйесіне енгізу болып табылады. Бірінші кезекте өз еліміздегі тарих және мәдениет ескерткіштерін, Қазақстан тарихына қатысты алыс және жақын шетелдердегі ескерткіштерді зерделеу мен қалпына келтіру жұмыстары тұр. Бұл бағыт бойынша Дамаск қаласында Әл-Фараби кесенесі мен этномәдени орталығын салу, сол қаладағы сұлтан Бейбарыстың кесенесі мен Каирдегі сұлтан Бейбарыс мешітін

қайта жаңғырту, Дамаск қаласында екі тұлғаға да монументті ескерткіштер орнату өзекті болмақ. Сонымен қатар, Монғолия аумағынан табылған көне түркі руникалық жазбаларының көшірмесін дайындау мен Өзбекстан аумағында Әйтеке би кесенесін зерттеу және қайта жаңғырту көзделіп отыр. Салалық бағдарламаның екінші кезеңінде археологиялық зерттеулер, оның ішінде орта ғасырлық қазақ елінің саяси, экономикалық және мәдени өмірінде маңызды болған тарихи қала орталықтарына археологиялық, этнографиялық зерттеулер жүргізу жоспарланған. Іс-шараның жоспарына Берел, Шілікті обалары мен Қызылұйық зиярат орнына, қазақ даласындағы ежелгі және орта ғасырдағы сақтардың, қарлұқтардың, оғыздардың астаналары және Ақ орда мен Қазақ хандығының астаналарына терең археологиялық зерттеу жүргізу кіргізілген. Айтылған барлық іс-шаралар жоспарында еліміздегі тарих және мәдениет ескерткіштерін насихаттау және пайдалану, оларды туризм инфрақұрылымы жүйесіне енгізу, кешендерді қайта жаңғырту, абаттандыру, музейлендіру мәселелері басшылыққа алынған (ҚР мәдени саясат тұжырымдамасы, 2014).

Қорытындылай келсек тарихи мәдени мұра біздің баға жетпес қазынамыз деп айтуға болады. Осы қазынамызды зерттеп, нәсихаттауда «Мәден мұра» мемлекеттік бағдарламаның алатын орны ерекше. Бұл бағдарлама еліміздің археологиялық саласына ғана емес, жалпы мәдениет саласына да зор үлесін тигізіп, қазақ халқының ұлттық рухани байлығын әлеге паш етті. Ендігі мақсатымыз Қазақтың кең байтақ даласындағы осы атадан балаға жалғасын тапқан жерімізді, тарихи-мәдени ескерткіштерімізді, тау-тасымызды, табиғи байлығымызды қорғап, сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізу біздің міндетіміз!

Әдебиеттер

- «Мәдениет мұра» - 2006-2011 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама. - Астана, 2006.
Қазақстан Республикасының мәдени саясат тұжырымдамасы. - Астана, 2014 жыл.
Қартаева Т.Е. Әлемдік музейлер кеңістігі. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 148 б.
ҚР Тарихи – мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану заң, 26-желтоқсан, 2019 ж №288 – YI, ҚРЗ, 5 – бап.
Мерекеева С.К. Музеи Казахстана. – Алматы. 2009.
Мұстапаева Д.О. Қазақстандағы музей ісінің тарихы Түркістан, 2011жыл.
Тұякбаев Қ.Қ., Тарихи – мәдени мұраны жаңғырту мәселелері, Қазақстан Музейлері №1(1) қазан – желтоқсан, 2002ж, 40 б.).
Ферман А.Е. Музейное дело в Казахстане (2-пол. XIX – нач. XX вв.), А., 1979.

PRESERVATION AND PROMOTION OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN THE COUNTRY SHARE OF NATURE RESERVES AND MUSEUMS

The article analyzes the role of nature reserves and museums in the preservation and promotion of historical and cultural heritage, and our task is to preserve our values in a competitive world in a globalized world, based on the widespread transmission and protection of our historical heritage to the younger generation.

The following tasks have been solved in the content of the article: The article comprehensively considers the role of nature reserves and museums in the preservation and promotion of cultural heritage, pays special attention to the archeological direction in the study of cultural heritage. At the same time, the role of the reserve-museum in the study of historical sites, the promotion of national historical heritage at the international level, taking into account the various opinions of society, protects our land, mountains and natural resources inherited from fathers to children in the vast steppes of Kazakhstan, our task is to preserve and pass on to future generations.

Э.Ә. Айтқұлова, Ә.Ж. Амаргазиева
«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі
Есік қ., Қазақстан
elmira.3006@mail.ru, klio_7@mail.ru

«ЕСІК» ҚОРЫҚ-МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІНЕ ТӘН ҒҰРЫПТЫҚ БҰЙЫМДАР КОЛЛЕКЦИЯСЫ

Қазіргі таңда қола дәуірінің ескерткіштері кешенді зерттеліп, осы дәуірге тиесілі артефактілердің аналогтары анықталып, мерзімделу мәселелері өз шешімін тапқан. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде анық болғандай қола дәуіріндегі негізгі тұрмыстық бұйымдар мен әшекей

заттары қыштан, қоладан, мыстан, тастан, жартылай асыл тастардан, сүйектен жасалған. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қорында осы аталып өткен материалдардан жасалған қола дәуірінің коллекциясы музей қоры құрылғаннан бастап жинақталған. Бұл дәуірге тиесілі қор коллекциясы Шығыс, Оңтүстік, Батыс Қазақстан және Жетісу өңірінен археологиялық зерттеулер барысында және кездейсоқ табылған артефактілер жиынтығы.

Қорық-музей қорындағы қыш ыдыстар (4) қолмен сомдалып, күйдірілген, бойына геометриялық өрнектер салынып, мойнына бірнеше жолақтар түсірілген (1-сурет). Мысалы Алматы облысы Қойлық ауылынан кездейсоқ табылған қазан бүйірі шырша тәріздес үшбұрышты сызықтармен өрнектелген. Ыдыс сопақша келген, қолмен сомдалған. Мойны қысқа, бүйірінен цилиндр пішінді мойнына қарай кеңейген, ернеуінің жиегі тік, түбі тегіс. Қара-сұр түсті, күйік табы бар. Артефакті б.з.д. XIII-XI ғғ. мерзімделеді. Биіктігі – 22 см, ернеу диаметрі – 18 см, бүйір диаметрі – 18,5 см, түбінің диаметрі – 11 см (1-сурет, 1).

Қойлық ауылынан кездейсоқ табылған қыш қазанның тағы бір түрі цилиндр пішінді болып келеді. Формасы бүйіріне қарай кеңейе түскен. Ал ернеуінің жиегі сыртқа қарай сәл иілген және көлемді сынық орны бар. Бүйірі мен мойны шырша тәріздес үшбұрышты сызықтар және ноқаттармен өрнектелген. Түбі тегіс болып келген, қара-сұр түсті, күйік табы бар. Қазан б.з.д. XIII-XI ғғ. тән. Биіктігі – 14,2 см, ернеу диаметрі – 16 см, бүйір диаметрі – 16 см, түбінің диаметрі – 10,5 см. Бұл қазандарды 2011 жылы ЖШС «Археологиялық сараптама» ғылыми мекемесі қорық-музей қорына тұрақты пайдалануға, яғни сыйға берген (1-сурет, 2).

Қыш құмыралар қатарындағы ежелгі көзелерді тұтқасыз, тұтқалы және қос тұтқалы деп қарастыруға болады. Қорық-музей қорында тұтқасыз көзелер (2) коллекциясы сақтаулы (2-сурет). Бұл көзе түрлері сызылған-тырналған сызықтармен әшекейленген (Самашев, 2008, 35 б.).

2011 жылы қорық-музей қорына археолог-ғалым Б. Нұрмұханбетов қыш көзені тапсырған. Бұл бұйым қолмен сомдалып, күйдірілген. Көзе б.з.д. XI-X ғғ. жатады. Бүйірі шар тәрізді, мойны қысқа. Ернеуі тік, кеңейтіліп сыртқа қайырылып, табаны тегіс келген. Ернеуінің астында геометриялық өрнектер салынып, одан төмен төрт жолақ түсірілген. Қоңыр түсті ангобпен әрленген және күйік табы бар. Қалпына келтірілген. Жоғарғы бөлігінің бөлшектері жетіспейді. Алматы облысы аумағынан кездейсоқ табылған олжа. Өлшем биіктігі – 11 см, табан диаметрі – 7 см, бүйір диаметрі – 14 см, ернеу диаметрі – 16 см (2-сурет, 1).

Қордағы қола дәуіріне тән екінші көзе де қыштан жасалып, қолмен сомдалған, мерзімделуі бойынша б.з.д. X-IX ғғ. тән. Тікше, бүйірі жоғары қарай кеңейген, ернеуі тік, табаны тегіс. Көзе бойы әртүрлі пішіндегі геометриялық өрнектермен безендірілген. Тікше келген ернеуіне сызықтар түсірілген. Биіктігі – 22 см, ернеу диаметрі – 23,3 см, түбінің диаметрі – 14,5 см. Бұл Орал облысынан табылған кездейсоқ олжаны Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты 2010 жылы қорық-музей қорына тапсырған (2-сурет, 2).

Қола дәуірінің жерлеу орындарында қыш ыдыстар әдеттегідей марқұмның бас жағына қойылған. Сонымен қатар әйелдер қабірде қола білезіктер, алтын жалатылған сырғалар, киімнің қола қапсырмалары, сүйек, тас, қоладан жасалған моншақтар сынды салтанатты киім-кешектерімен және әшекейлерімен бірге жерленген.

Моншақ ұсақ, түрлі түсті және әртүрлі пішінде (шар тәрізді, сопақша қырлы) болып келеді. Алғашқы сүйектен, тастан жасалған моншақтар неолит дәуірінің ескерткіштерінен табылса, қола дәуірінде пастамен металдан жасалды (Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтама, 2005, 455 б.).

«Есік» қорық-музей қорында 1974 ж. Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы Отырар қаласына жүргізген қазба барысында табылған б.з.д. X-IX ғғ. тән моншақ тізбектері (2) сақталып тұр (3-сурет). Бұл моншақ тізбектерін осы экспедиция мүшесі археолог Б.Нұрмұханбетов өзінің жеке коллекциясын музей қорына өткізгенде бірге тапсырған.

11 данадан тұратын моншақ тізбегі пастадан жасалған. Цилиндр пішінді, саңылау түсірілген, ақ, жасыл түсті. Өлшемі: диаметрі – 0,3см-ден 0,2 см-ге дейін, ұзындығы 1см-ден 0,3 см-ге дейін (3-сурет, 1).

Ал, 12 данадан тұратын моншақ тізбегі қоладан жасалып, қалыпталған. Дөңгелек пішінді, жіп өткізетін саңылаулар түсірілген, жасыл түсті. Зең қабаты бар. Өлшемі: диаметрі – 0,4-0,2 см, ұзындығы – 0,7-0,4 см-ге дейін (3-сурет, 2).

Қола дәуірінде ер адамдардың қабіріне пышақ, қанжар, найза ұшы, жебе ұштары, тас немесе қола балта, шот шаппалар сияқты негізгі қару-жарақтар мен тұрмыстық құралдар қойылған. Аталған бұйымдардың ішінде металдан жасалған қару-жарақтар, тұрмыстық бұйымдар мен құралдар (4-сурет) «Есік» қорық-музей қорынан табылады. Олар найза ұштары (3), қашау (1),

шаппалар (2), пышақ (6) және жебе ұштары (4). Бұл артефактілер Шығыс Қазақстан және Жетісу өңірінен кездейсоқ табылған олжалар, музей қорына 2013-2020 жылдар аралығында келіп түскен.

Найза – жақыннан ұрыс салу барысында қолданылатын, ұшы металдан, сабы ағаштан, түйреуге арналған қару (Чотбаев, 2013, 62 б.). Қорық-музей қорындағы найза ұштарының сапқа бекітілуіне қарай ұңғылы және шегелі болап келетін екі түрі де бар. Олар қоладан құйылған. Екеуінің соққыштары жапырақ тәрізді, екі қанатты, бірінің ұшы қырлы. Ал енді найза ұштарының әрқайсының өзіндік ерекшеліктеріне тоқтала кетсек.

Бірінші найза ұшы Жамбыл облысы Отар ауылынан кездейсоқ табылған. Найзаның ұшы екі жүзді, жүзінің ұшы дөңес, сабы жайпақ, шегелі. Артефакті б.з.д. IX–VIII ғғ тиесілі. Ұзындығы – 20,5 см, тұтқасының ұзындығы – 8 см, ені – 2,5 см, қалыңдығы – 0,5 см (4-сурет, 1).

Екінші найза ұшы 2019 жылы кездейсоқ табылған Бесағаш көмбесіндегі жеті бұйымның бірі. Ол көлденең қимасы бойынша соққышы алты қырлы, қанаттары кең лавр жапырағы іспеттес. Ұңғысы соққышына қарай тарыла түскен, сапқа бекітуге арналған саңылау түсірілген (4-сурет, 2). Өлшемі: ұзындығы – 24,5 см, найза жүзінің ұзындығы – 13 см, найза жүзінің ені – 2,7 см, ұңғымасының диаметрі – 2,8 см. Бұл найза ұшы қимасына байланысты өте сирек кездесетін түрінің бірі. Ұқсас түрлері Солтүстік Қырғызстан, Шынжаң (ҚХР) және Памир жерлерінде анықталған. Оларға тән ортақ ерекшелік сапқа бекітуге арналған ұңғысының ұзынша болып құйылуы (Чекин, Тулегенов, Иванов, Бесетаев, 2018, 90 б.).

Үшінші найза ұшы да Бесағаш көмбесіне тиесілі. Найзаның соққышы төрт қырлы, ұшы сүйірленген. Ұңғысында сабына бекітуге арналған екі жағында саңылауы бар. Өлшеміне келер болсақ: ұзындығы – 15,6 см, жүзінің ұзындығы – 9 см, ұңғымасының диаметрі – 2,5 см, сақина диаметрі – 2 см құрайды (4-сурет, 3). Бұл екі артефакті б.з.д. X–VIII ғғ. тән. Қазіргі таңда аталмыш қару түрлерінің мерзімделуі бойынша ғалымдардың пікірі бір тоқтамға келе қоймаған сынды. Дегенмен де ғалымдардың еңбектерін сараптай келе мұндай найзаларды және қысқа, лақтыруға арналған түрлері – дротиктерді (4-сурет, 4) пайдалану ежелгі Орталық Азияда көптеген ғасырлар бойы жалғасып, кем дегенде б.з.д. X–VIII ғасырдан бері, б.з. I–II-ші ғасырларына дейін сақталып келген деуге болады.

Қола дәуіріндегі ғұрыптық және шаруашылық құралдарының бірі шот және шаппа шот. Шот балтадан кіші, сабы жіңішке әрі қысқа болады. Балтамен шауып, нобайы келтірілген ағаш бұйымдарды шотпен өңдейді, ал оның кішкентайын шаппа шот дейді. Бесағаш көмбесінің құрамындағы шаппа шоттар (2) қоладан құйылған, сапқа бекітер басы ұңғылы. Ұңғысының сыртында (құралдың ішкі бүйірінде) құралды сабына байлап қою үшін арнайы саңылаулы қосымша құлақша құйылған. Доға тәріздес жүзі қайралған. Бұл екі шаппа шоттардың негізінен өлшемдерінде ғана айырмашылықтар болғанымен, қимасында аса айырмашылық жоқ. Бірінші шаппа шот (4-сурет, 5) ұзындығы – 7,2 см, ені – 3,7x2,8 см, екінші шаппа шот (4-сурет, 6) ұзындығы – 10 см, ені – 3,4x3 см.

Қорық-музей қорында қола дәуірі коллекциясында Есік және Бесағаш көмбелеріне тиесілі 4 пышақ сақтаулы.

Бесағаш көмбесіндегі пышақтар (2) бір жүзді, үшбұрыш пішінді, ұшы сүйір, жетесінің орта тұсында саңылауы бар, жүзіне қарай тарыла түскен. Бірінші пышақ (4-сурет, 7) ұзындығы – 12,7 см, жетесінің ені – 2,3 см, екінші (4-сурет, 8) ұзындығы – 11,6 см, жетесінің ені – 2,8 см. Осы пышақтарға өте ұқсас келген пышақ Бақай тауы, Асысаға ауылынан табылған. Пышақ үшбұрыш пішінді, дөңестелген, бір жүзді, ұшы сүйір, сабының орта тұсында саңылауы бар, жүзіне қарай тарылып кеңейе түскен. Б.з.д. XI–X ғғ. тән бұл пышақтың ұзындығы – 11,4 см, ені – 2,6 см, қалыңдығы – 0,3 см құрайды (4-сурет, 9)

Есік қаласының маңынан кездейсоқ табылған келесі пышақтар (2) бір жүзді, қимасы үшбұрышты, жүзіндерінде қайраудың ізі бар. Саптары тегіс, басына қарай жіңішкере түскен. Сап басы дөңгелектенген диск тәріздес. Бірінші пышақтың (4-сурет, 10) ұзындығы – 14 см, сабының ұзындығы – 7 см, жүзінің қалыңдығы – 2 см, екінші пышақтың (4-сурет, 11) ұзындығы – 21,4 см, сабының ұзындығы – 9 см («Есік» қорық-музейі: Есеп-альбом, 2020, 67). Мұндай пышақтар қола дәуірінде кең таралған бір жүзді пышақ түріне жатады және оларды Орталық Азияның барлық аймақтарынан, соның ішінде Жетісудан өте көп кездестіреміз. Ал қыры түзу, төрт бұрышты және сабы жоқ бір жүзді пышақтар (4-сурет, 12) Еуразия даласында, біздің дәуірімізге дейінгі 2 мыңжылдықтың екінші жартысындағы ескерткіштерде кездеседі (Кузмина, 1966, 46–49 бб). Мұндай пышақ түрі қорық-музей қорында әзірше біреу және ол Бесағаш көмбесіне тиесілі жәдігер.

Тағы бір қордағы ерекше бұйым – қола дәуіріне тән, Есік қаласынан кездейсоқ табылған қола жебелер. Бұл жебелер қорымызға 2020 жылы келіп түскен. Жебелердің қондырмасы бойынша

ұңғылы болып келеді. Қимасының пішіні бойынша екі қанатты, төрт қырлы (2) және ұштары сүйірленген, дөңгеленген оқ тәріздес (2), бойында саңылаулары бар. Жібелер ұзындығы – 3,7-2,5 см аралығында (4-сурет, 13).

Қола дәуіріне тиесілі қару-жарақтар және т.б. бұйымдар жартас бетіндегі суреттерде кездеседі. Олардың көмегімен тек тарихи даму сатыларын, кезеңдерін біршама дұрыс жіктеп қана қоймай, этномәдени сәйкестендіруді жүзеге асыруға талпыныс жасауға болады (Самашев, 2012, 30 б.). Яғни кездейсоқ табылған олжалардың қатарындағы қару-жарақтардың мерзімделуін петроглифтер негізінде де анықтауға болады.

«Есік» қорық-музей қорындағы қыш ыдыстар, моншақ тізбектері, қару-жарақтар мен құралдардан тұратын қола дәуіріне тиесілі коллекция жиынтығы Қазақстандағы жалпы қола дәуірінің коллекцияларымен бірге ғылыми каталогтау, археология, этнология және басқа да гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулердің материалдарын толықтырып, тың ізденістердің негізгі дереккөздері бола алады. Сонымен қатар қорымыздағы аталған қола дәуірінің жәдігерлері тарихымыздың рухани құндылығына айналары сөзсіз. Себебі, жерлеу орындарынан марқұммен бірге қойылған қабір ішілік ғұрыптық ыдыстардың, қару-жарақтар мен әшекей бұйымдардың табылуы қола дәуірінде өмір сүрген тұрғындардың «о дүние бар» деген дүниетанымдық сенімінің көрінісі. Демек болашақта бұл артефактілерге жүргізілетін тың зерттеулер қола кезеңін жан-жақты сипаттап, сол дәуірде тіршілік еткен тайпалардың өмірін, діни наным-сенімдерін, әлеуметтік жағдайын айқындауға мүмкіндік береді.



1-сурет. Қазандар.



2-сурет. Көзелер



3-сурет. Моншақтар: 1 – Моншақ тізбектері, паста; 2 – Моншақ тізбектері, қола.



4-сурет. Қару-жарақтар мен құралдар: 1-3 – Найза ұштары; 4 – Қысқа сапты найза ұшы (дротик); 5-6 – Шаппа шоттар; 7-12 – Пышақтар; 13 – Жебе ұштары.

Әдебиеттер

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі: Есеп-альбом.: бас ред: Мухтарова Г.Р. – Алматы, 2020. – 248 б.

Кузмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. САИ. Вып. В 4-9. – М., 1966. – 149 с.

Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтама. – Алматы, 2005. – 455 б.

Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. – Алматы, 2008. – 264 б.

Самашев З. Жетісу жартас суреттері. Баянжүрек. – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2012. – 240 б.

Чекин А.Г., Тулегенов Т.Ж., Иванов С.С., Бесетаев Б.Б. «Третий клад» эпохи раннего железного века из г. Иссык // Материалы международной научно-методической конференции «X Оразбаевские чтения» «Историко-культурное наследие Казахстана: Проблемы изучения, интерпретации и сохранения» / отв. ред. Г.К. Омаров. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – С. 90–98.

Чотбаев А. Қазақ даласының ежелгі көшпелілерінің қару-жарақтары. Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. – 200 б. – Қазақша, орысша, ағылшынша.

COLLECTION OF BRONZE ARTICLES IN THE FOUNDATION OF THE RESERVE-MUSEUM «ESIK»

The article provides a brief description of the pottery, beads and weapons belonging to the collection of the Bronze Age in the fund of the State Historical and Cultural Reserve-Museum «Issyk». Their similarities and differences were analyzed. In the funds of the state historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk", a collection of the Bronze Age made of these materials has been collected since the foundation of the museum. The collection of funds belonging to this era is a collection of artifacts found during archaeological research and by chance in eastern, southern, western Kazakhstan and the Zhetysu region.

МЕХАНИЗМ РЕАЛИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ И ПРОЕКТОВ В ОНЛАЙН-ФОРМАТЕ (из опыта Центрального государственного музея РК)

Музеи, осуществляющие комплектование, хранение, изучение и популяризацию памятников естественной истории, материальной и духовной культуры, как правило, функционируют в системе формирования национально-культурной идентичности, являются «символами национального самосознания, национальной гордости, взаимодействия культур» (Коссова, 1997, с. 5). Безусловно, велика роль музея в презентации и популяризации историко-культурного наследия страны, в развитии взаимодействия культур, этносов, популяризации общечеловеческих ценностей, формировании духовности и гражданственности. Существуют в отечественной историографии различные определения Музею: «Музей – генератор культуры», «Музей - переосмысление границ», «Музей и общество» и др. (Коссова, 1997, с. 5). В последние годы существенно изменилась роль музея и его направления и формы взаимодействия с аудиторией, где на первое место выдвигается роль музейных коммуникаций. Музей, как социальный институт поддерживает перспективные изменения в сфере музейной коммуникации, привлекая все новых и новых посетителей. Если реклама – это краткое сообщение, то PR – это более развернутые комментарии (Музей будущего, 2001, с. 20-21). В современное, быстро меняющееся время, музеи выстраивают новый формат работы с музейной аудиторией, используя, прежде всего, свои основные ресурсы – коллекции и PR технологии, перенося свою деятельность в онлайн-плоскость. Музеи функционируют, как мы видим, теперь уже в новых онлайн-условиях, совмещая традиционные направления и формы работы с инновационными, тем самым, расширяя свои границы взаимодействия с обществом.

Центральный музей РК, как и большинство музеев страны, также перешел в онлайн-формат презентации историко-культурного наследия и с марта 2020 года (с момента начала пандемии) запускает разнохарактерные культурно-образовательные, научно-познавательные и социальные онлайн-проекты и контент, представляя вниманию посетителей редкие и уникальные артефакты по истории и культуре нашей страны в виртуальном пространстве.

Безусловно, отметим, что в новых реалиях музей и музейные виртуальные программы воспринимаются по-новому в непривычной подаче научно-образовательного и экспозиционно-выставочного материала. Культурно-образовательная деятельность Центрального музея РК сегодня широко освещается во всех интернет-ресурсах, где социальные сети давно уже стали самым популярным коммуникационным инструментом взаимодействия и популяризации историко-культурного наследия. Центральный музей использует все возможные каналы коммуникации с посетителями – информационные порталы, веб-сайт, онлайн-платформы: фейсбук, инстаграмм, ютуб-канал, привлекая к сотрудничеству социальные группы, и мотивируя посетителей на активное участие в жизни музея: мероприятиях, акциях, выставках, фестивалях, знакомя зрителя с артефактами, отражающими различные аспекты истории и культуры Казахстана. Подобная новая форма диалога с онлайн-зрителем позволяет не только выстроить новые способы трансляции музейных коллекций за его пределами, но и объединить группы людей по их интересам, создав для них новые платформы, возможности и условия познания и обучения через музейные контент и онлайн-программы, которые сегодня доступны широкой общественности и не привязаны к месту и времени. Таким образом, формируется новая, скажем так **«онлайновая» концепция развития современного музея** как часть программы цифровизации музеев Казахстана, которая предусматривает новые формы коммуникации с онлайн-аудиторией и разные формы популяризации и презентации музейных коллекций – это онлайн-экскурсии, видеопрезентации редких коллекций, онлайн-выставки и экспозиции, онлайн-благотворительные акции, видеообзоры и исторические сюжеты (Дандыгараева, Кущенко, 2020, с.48).

В 2020 году практически во всех музеях мира, от самых известных до небольших региональных остановилась жизнь. Виной тому – пандемия коронавируса, накрывшая планету, и заставившая изменить концепцию работы в рекордно короткие сроки (Ведерникова, 2021, с.14).

Ситуация существенно отразилась не только на концепции развития музеев, с учетом того, что изменились показатели посещаемости за счет сокращения потока посетителей, в том числе туристов

и иностранных гостей, кроме того, замедлился процесс обратной связи, который трансформировался в онлайн-проекцию, также, как и трансляция самого музея, его коллекций, деятельности и исторического наследия. Таким образом, мы можем отметить некоторые особенности работы музеев в новых условиях и новом формате, выявляя как положительные тенденции развития, так и недочеты, проблемы, с которыми столкнулось большинство музеев. С одной стороны, - это информационный прорыв, использование новых возможностей, ресурсов, технологий, инструментов и форм работы с аудиторией, способов популяризации историко-культурных ценностей, где цифровой формат уже занял определенную нишу в деятельности музеев. Онлайн-музейное пространство стало новой формой работы Центрального музея, сохраняя доступность к музейным коллекциям для посетителей. На примере опыта работы музея, мы видим, как онлайн-проекты объединили выставки, лекции, экскурсии, презентации и иные формы. С другой стороны, наблюдается ряд сложившихся проблем, связанных с техническим обеспечением в области реализации онлайн-программ, многие проекты получили отсрочку и были перенесены в онлайн-формат. К примеру, большинство российских музеев изменили формат из традиционного музея, превратились в культурно-информационные центры, аккумулирующие идеи культуры будущего. Приоритет деятельности культурно-исторических центров сместился на инновационные проекты, круг интересов стала определять коммуникационная деятельность (Васильченко, 2021, с. 5).

Центральный музей РК превратился в ту инновационную платформу, вокруг которой создано креативное сообщество — в музейных онлайн-программах и проектах участвуют как художники, мастера искусства и ремесел, готовые творить и представлять свои творческие работы в рамках музейных проектов, так и бизнес-сообщество - коммерческие структуры, фонды, способные оказать определенную поддержку музею.

Центральный музей РК продолжил осуществлять свою деятельность по всем направлениям работы - культурно-образовательной, научно-фондовой, экспозиционно-выставочной и др. За 2020-2021 гг. Центральным музеем реализовано множество онлайн-проектов и программ (более 400), над которыми трудился весь коллектив музея, разрабатывались концепции, программы, сценарные планы, привлекались организации – партнеры, осуществлялась плотная работа со зрителем. Среди основных онлайн-программ и проектов: онлайн-лекции директора музея Нурсан Алимбай «Қазақтың тарихи этнографиясының музейдегі деректік негізі һәм негіздемесі», «ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорындағы Абай Құнанбайұлы шығармашылығына қатысты материалдар», лекции научных сотрудников музея - «Проблемы истории и культуры государство Кангюй» и «Изучение материалов эпохи бронзы (XVIII-IX) на основе археологической коллекции Центрального музея РК: история формирования, научная атрибуция», «Проблемы современной семьи и брака в Казахстане»; «Независимость и национальная валюта», «Ақтерек шатқалының археологиялық ескерткіштері», «ҚР Мемлекеттік орталық музей қорындағы сирек кездесетін қолжазбалар мен басылымдар хақында бірер сөз», «Музейлік затты зерттеу мен насихаттау: кезеңдері, әдістері (ҚР МОМ тәжірибесінен)»; онлайн-выставки: «К.Сатпаев–Великий ученый Земли казахской», «Самаурының қайнасын...»: коллекция самоваров из фондов музея; программа «История уникального предмета: пояс Амангельды Иманова; домбра жены Абая – Дильды, мумия (г.Фивы), шапка Хаджимукана; видеоэкскурсии и музейные уроки по истории Казахстана для учащихся школ: «Нет героя без народа», к 75 Победы в ВОВ, «Исторические судьбы депортированных народов», «Подарки Первому Президенту РК (из фондов ЦГМ РК)», «Ел тірегі - Ата Заң», «Бірегей заттың тарихы», «Бір шаңырақ астында» и многое др. (см.: Архив ЦГМ РК, отчет, 2020).

Реализация онлайн- проектов и программ – это новый опыт в деятельности музея в области выставочных программ и образовательных музейных практик, новая форма коммуникаций с аудиторией, новые принципы и способы подачи экспозиционно-выставочного и научно-образовательного материала, где объединяются музейные коллекции, новые подходы, музейные ресурсы и цифровые технологии.

Примером применения комплексного подхода в подаче музейного материала является культурно-образовательный ОНЛАЙН-ПРОЕКТ «Средства связи и телекоммуникации. Коллекции из фондов Центрального музея», сочетающий элементы онлайн-показа экспонатов и музейного урока в формате интерактивной онлайн-игры-викторины. Сотрудниками музея был подготовлен сценарный план, создан экспозиционный комплекс, разработан и реализован цикл музейных онлайн-уроков для учащихся учебных заведений, знакомящих с различными средствами связи и развитием телекоммуникаций в прошлом нашей страны: «Письменность – средство коммуникации», «Радио», «Почта. Телеграф», «Телевидение», «Патефоны. Магнитофоны»,

«Телефоны», «Компьютер. Интернет». Большой живой интерес вызвал у детей показ музейных предметов, рассказывающих об истории развития письменности, о древних способах передачи информации – от гусиного пера до шариковых ручек и печатных машинок. Онлайн-проект «Средства связи и телекоммуникации» предоставил возможность детям не только получить полезную и интересную информацию об истории развития связи, с чего все начиналось, и как мы пришли сегодня к современным коммуникациям и достижениям на примере фондовых коллекций музея, познакомиться с экспонатами, принадлежавшими известным деятелям науки и культуры Казахстана, а также принять участие в онлайн-викторинах, ответив на тематические вопросы. Таким образом, выставки, викторины, тесты и музейные уроки по-прежнему, остаются популярными формами онлайн-работы со зрителями.

Центральный музей РК, объединяя творческих людей, в 2020 г. реализовал еще один уникальный проект – «**Шебермен сырласу**», который продемонстрировал профессиональные навыки, знания и мастерство художников и мастеров ДПИ по различным видам искусства и ремесел – живописи, скульптуре, керамике, ювелирному и войлочному искусству, изготовлению музыкальных казахских инструментов. В онлайн-проекте приняли участие известные художники Казахстана, заслуженные деятели искусства – Т.Волкова, Т.Бинашев, К.Жангутты, А.Мусаев и др. В рамках проекта музей представил новую форму проведения онлайн-мастер-классов для взрослых и молодежи по изобразительному и декоративно-прикладному искусству.

Примером сотрудничества с партнерами стран ближнего и дальнего зарубежья является реализованный онлайн-проект «**Тан Шолпан**», объединивший профессиональных художников из Казахстана, Узбекистана, Туркменистана, Таджикистана, Кыргызстана, Австрии, Германии, Канады, США, Турции и др. стран, имеющих художественное образование, работающих в разных видах и жанрах искусства: живопись, графика, декоративно-прикладное искусство, скульптура. Выставка познакомила посетителей в виртуальном арт-пространстве с работами, отразившими современные реалии – творчество и жизнь людей в период пандемии. Таким образом, художники, мастера продолжают творить, развиваться и экспериментировать, а музей продолжает сотрудничать с людьми и предоставлять новые стимулы и возможности для реализации их творчества.

Традиционная акция «Ночь в музее», которую проводит ЦГМ РК с 2006 года, в 2020 г. транслировалась также в онлайн-режиме, демонстрируя многолетний опыт, успехи и лучшие примеры, креативные идеи за 15 лет. Виртуальная ночь в музее состоялась в непривычном новом формате и познакомила более 8000 тысяч человек с разными активностями и программами.

Онлайн-проекты, представленные в виртуальном пространстве предназначены для людей разного возраста, профессий, в зависимости от степени их интереса доступны для каждого зрителя в любое время, и в этом преимущество данной формы работы.

Центральный музей в пространстве Интернета продолжает сотрудничество с Дипломатическим корпусом – посольствами и консульствами зарубежных стран, представляя на различных онлайн-платформах разнохарактерные образовательные, познавательные программы по истории и культуре разных стран мира, демонстрируя уникальные и редкие предметы, фотографии, произведения искусства и другие материалы, имеющие ценное значение. Успешными примерами являются онлайн-проекты, реализованные ЦГМ РК, в сотрудничестве с Генеральным Консульством КНР - **офлайн/онлайн-выставки «Традиционный праздничный костюм народов Китая» и «Гажайып колтанба» (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы қытай фарфор бұйымдарының топтамасы)/ «Удивительная роспись» (коллекции китайского фарфора)**. Онлайн-зрители (более 6000 чел.) познакомились с уникальными фарфоровыми изделиями, росписью китайских мастеров, разнообразием форм и тематических сюжетов, погружаясь в культуру другой страны. Такая тенденция взаимодействия музея с обществом позволяет всем субъектам адаптироваться к новым условиям – в режиме самоизоляции и определенных ограничениях, представляя свои контенты через цифровые технологии и авторские проекты.

Разрабатывая онлайн-проекты и программы, музейные специалисты, как показал опыт, сегодня успешно осваивают современные информационные технологии, новые подходы, новые профессии и навыки работы в качестве сценариста, продюсера.

Проектная работа, сочетающая разные направления выставочной, культурно-образовательной, информационно-коммуникативной работы в онлайн-формате представляет большой интерес с точки зрения актуальности, новизны, экспериментальности, информативности, где определяются как положительные стороны, преимущества в музейной работе, так и недочеты, связанные, как правило, с техническим обеспечением, нестандартным восприятием музейного материала в новом формате, с позиции наименьшей доступности ко всем музейным предметам и др.

На примере реализации онлайн-культурно-образовательных проектов Центрального музея, можно отметить некоторые **особенности их реализации**, делаясь опытом.

Во-первых, важная составляющая разработки онлайн-проектов – это режиссура – идейная составляющая и постановка, сценарий проведения, видеосъемка и техническая поддержка. Все это проводят музейные специалисты: педагоги, методисты, хранители фондов, кураторы, экскурсоводы, выступая в роли сценаристов и продюсеров. Обсуждается сценарный план подготовки онлайн-мероприятия или выставки. В связи с разработкой виртуальных, мультимедийных программ актуальными и востребованными в музейной сфере являются профессии – веб-редактора, разработчика сайтов, видеооператора, IT-менеджера и др. В онлайн-работе используются современные информационные технологии – интерпретация экспонатов и образовательных программ через социальные онлайн-платформы, видеоносители – видеоролики, видеочаты, видеопрезентации, учебные фильмы. В связи с этим, музеям требуется специальное техническое оборудование для подготовки видеоматериалов, проведения видеозаписи и фотосъемок. Цифровые версии также записываются для архива музея. Немаловажное значение имеет и эмоциональный аспект взаимодействия с онлайн-посетителями – использование интонации голоса, обращение к зрителям при видеозаписи материала.

Во-вторых, важную роль в презентации онлайн-мероприятия играет наглядность – музейное сценирование, виртуальная проекция – создание и оформление зоны (сцены), экспозицию, где размещаются экспонаты музея, инсталляции и декорации, создающие визуализацию и влияющие на эффективность восприятия материала.

В-третьих, как правило, в реализации музейных онлайн-мероприятий, будь то онлайн-выставка, видеолекция, видеоэкскурсия или музейный урок участвуют все подразделения музея – научные сотрудники, специалисты отдела учета и хранения фондов, реставраторы, музейные педагоги, методисты и экскурсоводы, экспозиционеры, IT-специалисты и др. Это большая коллективная работа, требующая знание научного и экспозиционно-выставочного материала, истории, коллекций, информационных технологий, новаторских идей и подходов, навыков и методов работы с посетителями, креативности. При разработке сценарного плана обсуждаются не только концепция, авторские позиции и предложения, общее восприятие и подача материала, а также определяются интерактивные методы взаимодействия с аудиторией. К примеру, основная аудитория онлайн-проекта «Средства связи и телекоммуникации» – это дети, для которых и были подготовлены музейные уроки с применением словесно-наглядного метода объяснения материала, комбинируя показ экспонатов, рассказ и задания по темам в виде вопросов для учащихся. Поэтому определение методики работы и формы взаимодействия с онлайн-посетителями – это задача музейных педагогов. Сегодня необходимо осваивать профессию цифрового педагога, у которого есть способность и возможность видеть аудиторию и улавливать с нею обратную связь. Сочетание различных вариаций – элементов декорирования, художественное оформление и демонстрация коллекций, использование инсталляций при создании онлайн-выставки или экспозиции, - это задача художников-экспозиционеров, внедрение в онлайн-программу мультимедиа, - прерогатива IT-специалистов. Реализация онлайн-программ требует от музейных специалистов новых навыков – технического, виртуального решения, высокого разрешения, разносторонних подходов. Все это в комплексе делают проект более привлекательным, содержательным и интересным для зрителя. Такая форма взаимодействия с аудиторией подразумевает диалог в сети Интернет, которая позволяет понять какие темы образовательных программ более интересны посетителям и востребованы по количеству их отзывов, комментариев. Это, в тоже время, часть социологических исследований, которые проводит музей, изучая интересы и потребности онлайн-музейной аудитории. В этом отношении важную роль играет количество подписчиков у музея в сети - инстаграмм, фейсбук. Чем больше подписчиков, тем больше охват онлайн-аудитории. К примеру, общая аудитория всех онлайн-ресурсов Третьяковской галереи за 2020 год составляет 10 млн. человек (Смольникова, 2021, с. 39). Проведенный анализ помогает музейным работникам скорректировать дальнейшие планы культурно-образовательной работы в офлайн и онлайн-формате.

В-четвертых, виртуальная плоскость уже не требует живого контакта со зрителем, который выступает, прежде всего, наблюдателем и слушателем, лишаясь возможности напрямую участвовать в обучающих мастер-классах и всесторонне изучить экспонат. Также как не заменить ту работу с экспонатами, которую прделывают хранители фондов и реставраторы для сохранения культурного наследия.

Таким образом, как показывает опыт Центрального музея РК, онлайн-формат выступает как новый инструмент выполнения своих функций, имеет свои как преимущества, так и недостатки. Ранее, музей проводил работу по оцифровке своих коллекций, созданию виртуального музея, в социальных сетях размещалась информация о музейных событиях. Но ныне музей расширил границы своей деятельности, поскольку возникла необходимость развить новые формы презентации и популяризации наследия и общения с аудиторией.

Механизм реализации музейных онлайн-программ следующий:

- создание концепции онлайн-проекта
- определение содержания и формы подачи музейного контента
- определение платформы
- создание экспозиции или выставки: отбор и оцифровка коллекций, видеозапись, видео и фотосъемка, художественное оформление
- определение формы и способа взаимодействия со зрителем
- информационное обеспечение музейного контента
- финансирование и сотрудничество с партнерами.

Исходя из вышеизложенного, можно отметить большое значение, актуальность и результативность применения комплексных форм, интерактивных методов и игровых приемов, различных видов коммуникаций с многочисленной разновозрастной аудиторией в офлайн-онлайн-проекциях культурно-образовательной деятельности ЦГМ РК. Онлайн-проекты и программы Центрального музея имеют большой успех и отличаются разноплановостью и интерактивностью. Главные герои – это, прежде всего коллекции музея, поскольку именно предметный ряд вызывает наиболее живой и научно-познавательный интерес. Задача же музейных специалистов – привлечь и удержать внимание аудитории, применяя разные современные подходы и методики, познакомить посетителей с подлинными историческими источниками. Видеоматериалы музея (трансляция экспонатов), к примеру, могут быть использованы в качестве вспомогательных дополнительных материалов к учебным программам – к урокам по истории, краеведению и для всех желающих с целью расширения круга интересов.

Литература

- Архив ЦГМ РК: отчет, 2020 г.
- Васильченко А. Виртуальная жизнь самого посещаемого музея Сибири-музейного центра г. Красноярска // Музей, №1, 2021. с. 4-13
- Ведерникова Н. Как выживали музеи во время пандемии 2020 года: переход в онлайн, флешмобы и онлайн-выставки // Музей, №1, 2021. с. 14-16.
- Дандыгараева Б., Кущенко А. Онлайн-проекты Центрального государственного музея РК//Открытая школа, № 08 (199), 2020. с. 48-51
- Коссова И.П. Культурно-образовательная деятельность музеев. Тенденции и перспективы// Культурно-образовательная деятельность музеев. Сбор. трудов. – Москва, 1997. – 120 с.
- Музей будущего: информационный менеджмент / Сост. А. Лебедев.М., 2001. - 200 с.
- Музей и его аудитория. Маркетинговая стратегия. Сборник трудов творческой лаборатории «Музейная педагогика». – М.-223 с.
- Смольникова Д. Третьяковка дома: пандемия как способ сделать музей доступным каждому // Музей, №1, 2021. с. 38-40

CULTURAL AND EDUCATIONAL ONLINE-PROGRAMS OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article discusses the forms of cultural and educational activities in online-formats, some aspects of the educational concept of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The cultural and educational activities of the Central Museum of the Republic of Kazakhstan include the widest range of various forms, methods, types and techniques. Currently, the Central Museum of the Republic of Kazakhstan is actively developing interactive dialogue online forms of working with the audience, where the visitor is a participant, partner, client.

The questions, constrained with the use of information technologies, hardware, are examined, to realize projects in online-resources. It is presently needed museums It specialists and developers of web-sites and educational programs. Experience of the Central museum shows that there are the positive and negative parties in online-work. A museum can not valuably demonstrate to the visitors all collections in an online-format. The plan of online-work is developed, where the theme of exhibitions and certain exhibits are determined. The mechanism of realization of online-projects includes development of online-conception and creation of video of materials.

**БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ИНТЕРАКТИВТІ
МУЗЕЙЛІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ
(ҚР МОМ тәжірибесінен)**

Қазіргі кезде өте қарқынды дамып келе жатқан педагогиканың бір саласы – музей педагогикасы. Бұл бағыт оқушыларды талай тарихқа куә болған құнды жәдігерлермен таныстыру арқылы, болашақ ұрпақты елінің қадірін біліп, жерін сүйіп, Отанын құрметтеуге, ата-баба аманатын түсініп, патриот болуға тәрбиелейді. Музей педагогикасы – өз қызметі аясында танымдық сабақтар, түрлі тақырыптық үйірмелер ұйымдастырып, бала санасындағы мектеп білімін бекіте түседі. Педагогика бала санасына тек білім құюмен ғана шектеліп қалмай, оның қабілетін түрлі деңгейде дамыта түседі. Сондықтан да аталған ілімнің мағынасы тәрбиелеу деген ұғыммен түсіндіріліп, жас ұрпаққа ақыл айту, өнерге баулу, үйрету, түсіндіру және таныту дейтін түрлі бағыттарды жан-жақты қамтиды (Кайназарова, 1979, 77 б).

Осы орайда, Орталық музейдің музейлік-педагогика қызметінің басты жұмыс бағыттарының өзегі – Қазақстан тарихын, оның мәдениеті бойынша мәдени-білім беру жобалары мен бағдарламаларын дайындау арқылы жүзеге асырып келеді. Мәдени-білім беру орталығының жұмысы педагог-мамандардың тарихи-мәдени құндылықтар жүйесі бойынша музейдің тақырыптық көрмелері шеңберінде орта білім беретін мекемелердің оқушыларына арналған дербес білім бағдарламаларын дайындап ұсынады. Бұл бағдарламаларды дайындауда музей-педагогикасы қызметі балалардың шығармашылығы және зияткерлік қабілеттерін қатар дамытатын түрлі әдістер, көкейге қонымды тәсілдер қолданады. Осы мақсатта диалог құра отырып оқыту арқылы аудиториямен тікелей қарым-қатынас орнату, яғни интерактивті тәсіл – музейдің қазіргі заманғы мәдени-білім беру бойынша қызмет көрсету әдісінің кең тараған түрі саналады. Оқушылармен жұмыс жүргізу кезінде сабақ ойын, рөлді кейіптеу, сұрақ-жауап сияқты оқушы белсенділігін арттыратын әдістер өте ұтымды қолданылып келеді.

Орталық музей қызметкерлері «Музей педагогикасы» саласын күн өткен сайын кемелдендіріліп, белсенді түрде жұмыс атқаруда. Сала мамандары тек танымдық сабақтармен шектеліп қалмай, музейде өткізілетін мерекелік шараларға да үлес қосып, оқушыларды араластыруға тырысады. Әрбір атаулы күндердегі мерекелермен сабақтастырыла музейде балалар шығармашылығына арналған түрлі іс-шаралар үнемі өткізіліп отырады.

Мәдени-білім беру қызметінің жетекші бағыттарының бірі – музейлік коммуникацияның маңызды құрамдас бөлігі десек, ал мәдени-білім беру қызметінің теориялық негізі ол – музейлік педагогика ғылымынан бастау алады. «Музейлік педагогика» термині «мәдени-білім беру қызметі» түсінігінің кеңейтілген түрі және ол өзіне әртүрлі музей аудиториясымен көп аспектілі жұмыс жасаудың барлық түрлерін біріктіріп келеді (Левкина, Хербста, 1988, с. 431).

Әлеуметтік-мәдени институт ретінде музей жұмысы үнемі көпшілікпен байланыс жасауға бағытталғандықтан, көпшілікпен жұмыс жасау қызметі алғашында мәдени-тәрбие жұмыстары деп аталса, кейінірек ағартушылық және ғылыми-ағартушылық жұмыстарымен сабақтастырылып келді. Мәдени-тәрбие жұмыстары аталған кезеңде музей жұмысының дәстүрлі формалары – экскурсия, дәріс оқу сияқты дәстүрлі қызмет түрлерімен бірге қатар дамиды. Жалпы Орталық музейде арнаулы және жалпы білім беретін оқу мекемелері: мектеп, гимназия, училищелермен байланыс жасау мәселелері нақтылы жолға қойылған.

Қазіргі таңда көпшілік ортада «мәдени-білім беру қызметтері» термині кең қолданылады. Оның дамуы музейлердің әлеуметтік рөлінің өзгеруі музей мен қоғам ынтымақтастығының жоғарғы деңгейге көтерілуімен тікелей байланысты. Музейлердің басым көпшілік денінде барлық көпшілік аудитория үшін мәдени, білім беру орталықтары құрылған. Мұндай орталықтар үнемі балалар аудиториясымен жұмыс жасайды. Сонымен қатар, келесі кезекте барлық музейлік аудиториямен ынтымақтастыққа бағытталған музейлік мәдени орталықтар құру арқылы заманауи жаңа тенденциялары қалыптастырды. Мұндай қызмет көрсету музей педагогикасының басым міндеттерінің біріне айналды деуге болады (Музееведение, 1988, с. 18).

Бүгінгі таңда музейлер өз келушілеріне тек экскурсия мен тақырыптық дәрістер ұсынып қана қоймай, интерактивті бағдарламалар, шеберлік-сабақтар, рөлдік ойындар, музейлік мерекелер, фестивальдар және т.б. мәдени-білімдендіру бағдарламаларын да ұсына алады.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің мәдени-білім қызметінің аса маңызды аспектілерінің бірі – өскелең ұрпақтың тәрбиесі, олардың білімі мен мәдени деңгейлерін жоғарылату. Сондықтан, мектеп пен музей арасындағы болашақтағы әріптестікті ұйымдастыруда мәдени, ғылыми-білім және ақпараттық кеңес беруші маңызды орталық ретінде қалыптасқан. Бұл ретте музей қызметкерлері педагог мамандармен білім берудің түрлері, мұғалімдермен бірлескен жұмыстар жайлы ақпараттандырып отыру бойынша да белсенді жұмыстар жүргізіп келеді.

Музей қызметкерлері жыл сайын жаңа келушілермен жұмыс істеудің инновациялық формаларын кеңейту бойынша да, ауқымды жұмыс жүргізіп отыр. Музейлік көрнекі құралдарды, электронды тұсаукесер, бейнефильмдерді және т.б. пайдалана отырып, түрлі жастағы жасөспірімдер мен студенттерге арналған әртүрлі білім беру бағдарламалары мен музей сабақтарын қатар жүргізіп келеді. Бүгінде аудиториямен жұмыс жасаудың жаңа үлгісі ретінде ең белсенді дамып келе жатқан квест ойындары ерекше танымалдылыққа ие болуда.

Музейдің педагогика секторының қызметкерлері жыл сайын жас ерекшеліктері әртүрлі мектеп оқушылары үшін қызықты ойын, викториналық сұрақтар, балалар үшін қызықты тың дүниелермен үнемі бөлісіп отырады.

Қазақстан тарихы бойынша өткізілетін квест-ойындар қазақ халқының тарихы, дәстүрі мен әдет-ғұрпы туралы тапсырмаларды орындау, алдын-ала дайындалған бірқатар сұрақтарға жауап беру, қандайда бір жәдігерді сипаттау арқылы музей экспозициясына қойылған әлдебір затты табу балалар үшін қызықты. Сондықтан аталмыш бағыттағы музей залы бойынша саяхат квест-ойыны деп атауға болады. Бұл тапсырманы музейлік-педагогика секторының мамандары белгілі бір экспозициялық зал немесе тақырыптық бөлім бойынша дайындайды. Мұндай ойындар оқушылардың үнемі логикалық ойлау жүйесі мен есте сақтау қабілетін жақсартып, музейде сақталған тарихи, мәдени жәдігерлермен танысуға деген қызығушылықтарын оятады. Мұндай саяхат квест-ойындарына тек мектеп оқушылары ғана емес сондай-ақ, үлкендер қауымы да қатыса алады. «Музей бойынша саяхат» ойынының тапсырмаларын орындау барысында балалар топпен араласу, көпшілікпен бірігу тәсілдерін де қатар үйренеді.

Музей жұмысын жандандырудың келесі бір түрі – шеберлік сабақтары.

Шеберлік сабақтар – соңғы кездері көпшілік арасында үлкен сұранысқа ие болған және музейдің мәдени-білім жұмысында білім берудің ең тиімді түрінің бірі. Мұндай сабақта жаңа әдістемені, жаңа жанрды, өнердегі тың техниканы үйренуге, авторлық бағдарламаны меңгеруге, сонымен қатар педагог-маманмен өзара тіл қатысуға мүмкіндік береді. Бұл музей педагогикасы қызметіндегі интерактивті оқытудың бір саласы өзінің ұтымдылығын теориялық негізде, жеке жұмыс пен тәжірибе жинақтаудың үйлесімінен де көрінеді.

Бүгінде музей қызметкерлері әзірлеген бірнеше мәдени-білім жобасына қысқаша тоқталып өтер болсам, ҚР Мемлекеттік орталық музейі жыл сайын мектеп оқушыларына арналған еліміздің тарихы мен мәдениетін дәріптейтін дербес жобалар мен бағдарламаларды дайындап, оны тиімді жүзеге асыруда.

Сондай-ақ үнемі оқу орындары және оқытушылармен де бірлесе жұмыс атқарып келеді. Орталық музей түрлі бағдарламаларды ұсынып, көрермендерге тарих, археология, этнография бойынша музей қорындағы бірегей коллекцияларды көрсетіп, мәдени-білім беру қызметін белсенді түрде жүзеге асыруды, осы жұмыстарды жалғастыруды қолға алып отыр. Қазірде ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорының жәдігерлері негізінде музейлік педагогика «Байланыс және телекоммуникация құралдары» атты өз жобасын ұсынууда.

Жобаның мақсаты мен ерекшелігі – байланыс құралдары мен телекоммуникацияның дамуы туралы пайдалы да, қызықты ақпарат беріп, адамзат тарихындағы жаңалықтары мен өнертабыстары жетістігі жайлы, музей қорында жинақталған материалдық құндылықтарымен танысуға мүмкіндік беру. Аталмыш жоба музейлік коллекция мен тарихи-мәдени мұраны дәріптеудің жаңа формасы, әрі балалармен жұмыс жасаудың жаңа бағыты. Көпшілік назарына, оның ішінде атап айтар болсақ 1953 жылы шыққан бірегей Кеңестік заман стиліндегі үстел үстіне қойылатын лампалық КВН-49 теледидары. Сондай-ақ, 1940-1950 жылдары шығарылған радиоқабылдағыштар мен радиолалар. Одан басқа да, КСРО байланыс министрлігінің музей қорына өткізген 1935 жыл мен 1976 жыл аралығындағы телетайп сериясы. Көрнекті ақын, жазушы, мемлекет және қоғам қайраткері Сәкен Сейфулинге тиесілі 1930-шы жылдары шыққан патефон. Көпшілік назарына түскен музей қорындағы – 1928 жылы жасап шығарылған «Красная заря» атты Ленинград телефон зауытынан

шыққан ағаш телефон аппараттарын ұсынылды. ҚР МОМ музей қорының «Байланыс және телекоммуникация құралдары» тақырыбындағы жоба аясында музей қызметкерлері байланыс және телекоммуникация құралдарымен таныстырып қан қоймай, викториналық сұрақтар әзірлеп ұсынылды.

Жыл сайын музей ауқымында өткізілетін іс-шаралардың тақырыбы мен салалық бағыты бойынша 40-тан астам шеберлік сабақтарын өткізеді:

Кескіндеме және дәстүрлі қазақ қолөнері бойынша – зергерлік, киіз басу, кесте тігу, былғары, ағаш және металл т.б. өңдеу бойынша;

Музейдің реставратор мамандары да өз тарапынан музейлік іс-шаралар мен көрмелер аясында кесте тігу мен құрақ көрпе жасаудың әдістері және оның сан түрімен таныстырады. Төменде музей қызметкерлері әзірлеген мәдени жобасын назарларыңызға ұсынамыз.

Орталық музей қызметкерлері «Шебермен сырласу» атты мәдени-білім жобасы аясында, дәстүрлі қолөнер өнімдері негізінде көптеген жылдар бойы сәндік-қолданбалы өнер туындыларын және әшекей заттарды жасаушы кәсіби маман шеберлері, мәдениет және өнер қайраткерлерінің шығармашылығымен сабақтастыра отырып музейлік іс-шаралар мен көрмелерде көрермен назарына ұсынып, келешек ұрпаққа олардың дағдысы мен тәжірибесін дәріптеп келеді. Іс-шара аясында Орталық музей түрлі шеберлік-сабақтар өткізіп, онда балалар танымал сәндік-қолданбалы өнер шеберлерімен танысып, кескіндеме, скульптура, графика сияқты кескіндеме өнерінің жанрларымен, зергерлік өнер, киіз басуы, халық арасында танымал ұлттық аспаптарды жасау сияқты түрлі дәстүрлі қолөнер туындылардың түрлерімен танысуға мүмкіндігі мол.

Бүгінде елде орын алған пандемиялық жағдайға байланысты Орталық музей қызметкерлері мәдени-білім беру жұмысын офлайн форматпен қатар онлайн форматта да қатар жалғастыруда. Әсіресе, қашықтықтан оқу бағдарламасына көшкен мектеп оқушылары мен студенттер назарына онлайн форматта сирек те, кеңінен танымал әшекейлік заттардың сәндік-қолданбалы өнер шеберлерінің «Шебермен сырласу» атты танымдық шеберлік-сабақтарының циклынан да қолжетімде түрде танысады.

Негізінен музей педагогі музейде білім беру қызметін ұйымдастырушы маман болумен қатар, оның атқаратын рөлі мен қызметіндегі ағартушылық жұмыстарында музей құралдары арқылы көп салалы білім беруге басымдық бергенде оның маңызы да арта түсті. (Каулен, Коссова, Сундиева, 2010, с. 673).

Қорыта айтқанда, бүгінгі буын уақыт талабына сай ғасырлар бойы жиналған асыл мұрамызды ардақтап, ұлтымыздың игілігі үшін тынымсыз жұмыс жүргізілуі игілік үшін қызмет ете бермек. Музей жұмысының, музей педагогикасының маңыздылығы да осында. Балалар аманатын келешек ұрпаққа деректік маңызын бұзбай, жүйелі түрде айшықталған қалпында жеткізуде де, басты бағыттан жаңылмауымыз керек. Бүгінгі күн ертең-ақ тарихқа айналады. Ол тарихта жаңа заманды бастаған серпінді елдің мәдени талғамы мен парасаты да өзгелерден биік көрінуі тиіс.

Әдебиеттер

Кайназарова А.Е. Музейное дело в Казахстане – Алматы, 1979, 77 с.

Левыкина К.Г., Хербста В. Музееведение. Музеи исторического профиля: Высшая школа, – Москва, 1988. - 431 с.

Музееведение. Музей исторического профиля: Учеб. пособие: Высш. школа. – Москва, 1988. – с.18.

Музейное дело России: Под.ред. Каулен М.Е., Коссовой И.М., Сундиевой А.А. – Москва, 2010. – 673 с.

INTERACTIVE MUSEUM AND PEDAGOGICAL PROGRAMS FOR CHILDREN (From the experience of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)

The article deals with the cultural and educational programs of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan and the contents of the project "I am and the World Museum" project, as well as the social significance of the museum in the upbringing of generations. As well as the ability to demonstrate the rationality and importance of interactive learning in the activities of museum pedagogy. Today, due to the pandemic situation in the country, the staff of the Central Museum continues its cultural and educational work both offline and online. In particular, students who have switched to distance learning will be able to get acquainted with both rare and popular decorative items in an online format from a series of educational master classes of masters of decorative and Applied Arts. Museum pedagogy-within the framework of its activities, it organizes educational classes, various thematic circles, consolidates school knowledge in the minds of children.

ҚР МОМ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ ӘЛЕУМЕТТІК ЖОБАЛАРЫ

Соңғы уақытта тарихи-мәдени мұраны сақтауға және болашақ ұрпаққа үлгі-өнеге тұрғысында ұсынуға байланысты негізгі функцияларды, өзінің әлеуметтік миссиясын орындай келе маңызды мәдени-білім беру және ашық қоғамдық институтқа айналған музейдың рөлі айтарлықтай өзгерді. Бүгінгі таңда музей тарихи және көркемдік құндылығы бар музей артефактілері мен жәдігерлерін толықтырып, сақтап қана қоймай, сонымен қатар әлеуметтік маңызды оқиғалардың белсенді нысанына, мектеп жасына дейінгі балалардан бастап аға буын тұлғаларға дейінгі түрлі санаттағы адамдардың жылы шырайлы кездесуі мен диалогына айналды.

ҚР Мемлекеттік орталық музейі өз ресурстарын – (коллекцияларын, технологияларын) аудиториямен өзара әрекеттесудің түрлі нысандары мен тәсілдерін пайдалана отырып, өскелең ұрпақ арасында еліміздің тарихи мұрасын танымал ету ісіне мол үлес қосуда. ҚР Орталық музейі өзінің тақырыптық мазмұны жағынан бірегей тарихи кезеңдер мен оқиғаларды қамти отырып, Қазақстанның ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейінгі тарихы мен мәдениетін көрсетеді. Музей әркімге тарихпен, археологиямен, этнографиямен жанасуға, танымдық, шығармашылық тұрғыдағы мұражай қызметіне қатысу арқылы жеке тұлға ретінде ашылуға, квест, экскурсия, көрме, фестиваль, және арт-алаңдардың, оның ішінде әлеуметтік қайырымдылық акцияларының қатысушысы болуға тең мүмкіндіктер беріледі.

Әлеуметтік қайырымдылық жобалар - музейдің келушілермен өзара іс-қимылының және ел мұрасы мен мәдени дәстүрлерді дәріптеудің бір түрі, музейдің түрлі қоғамдық құрылымдармен ынтымақтастық салаларының бірі. ҚР Орталық музейі 2003 жылы мүмкіндігі шектеулі балаларды (түрлі аурулармен), қаланың әлеуметтік мекемелері – балаларды оңалту орталықтарының, балалар үйлері мен мектеп-интернаттардың тәрбиеленушілерін қолдау мақсатында қайырымдылық іс-шараларын өткізу дәстүрінің бастамашысы болды. 2003-2020 жж. музей балалар шығармашылығының көрмелерін, концерттерді, музей сабақтарын, экскурсияларды, аукциондарды, мәдениет және өнер қайраткерлерімен кездесулерді біріктіретін түрлі сипаттағы 60-тан астам қайырымдылық акциясын өткізді. Әрбір іс-шара қосымша акциялармен, арт-терапиямен, балаларға арналған мастер-класстармен сүйемелденеді, онда олар суретшілермен және сәндік-қолданбалы өнер шеберлерімен бірлесіп заттарды зерттейді, өздерінің шедеврлерін жасайды, және өздерін суретші, дәстүрлі қолөнер шебері ролінде сынап көреді.

Музей қабырғасында 2000-нан астам бала болды, олар үшін түрлі іс-шаралар ұйымдастырылды. Әрбір акция – бұл ең алдымен тәжірибе: балалармен қарым-қатынас тәжірибесі, шығармашылық жұмысты ұйымдастыру және партнерлер мен демеушілердің ынтымақтастық тәжірибесі. Музейдің дәстүрлі акциялары - Халықаралық балаларды қорғау күніне, Мүгедектер күніне, жетім балалар мен мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған жаңа жылдық шыршалар болып табылады, олар «Ана мен баланы қоғау «Алтын Көл» Қайырымдылық қорының есебінде тұрған балалар және «Қайырымдылық Істер Өлкесі» ҚҚ ынтымақтастықта іске асырылады.

Осы санаттағы балалардың мұражай іс-шараларына қатысуы оларға сұранысқа ие болуға және ортақ мәдени дәстүрлерге, отандық тарихқа қатыстылығын сезінуге, сонымен қатар өздерін көрсетуге және өзінің зияткерлік және шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді.

Жыл сайын қайырымдылық іс-шаралары шеңберінде балаларға арналған тақырыптық бағдарламалар олардың жасын, қоршаған әлемді қабылдаудың физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін, оқиғаларды ескере отырып әзірленеді. Бағдарламалар, ең алдымен, баланың әлеуметтік бейімделуіне және олардың шығармашылық дамуына бағытталған. Мұражайда балаларды түрлі музыкалық стильдермен және аспаптармен, қобызды, домбыраны орындаудағы дәстүрлі бағыттармен таныстыратын концерттер өтеді. Бағдарламалар танымдық сипатқа ие, балаларды мұражай әлемімен, оның жұмысымен, ерекше коллекцияларымен таныстырады. Кішкентай балалар үшін интерактивті ойын бағдарламалары үлкен қызығушылық тудырады, онда тапқырлық танытуға, өз білімдерін көрсетуге, тарихи тақырыптағы конкурстар мен викториналарға қатысуға болады.

ҚР Орталық музейі жыл сайын Мүгедектер күніне арнап өткізетін «Бақытыма сенемін» қайырымдылық акциясы аясында сурет көрмелерінде балалар өз шығармашылықтарын толық

көрсетеді және түрлі техникалар мен жанрларда орындалған: кескіндеме, графика, ағаш ою, мүсіндеу, кестелеу, аппликациялар және т.б. өздерінің әр түрлі математикалық жұмыстарын ұсынады және бұл кемелдікке шек жоқ екенін тағы да дәлелдейді «Мүмкіндіктер – шектеулі, қабілеттер – шексіз».

Емдеу мен оналтудағы балаларға, ең алдымен, Мемлекет, білім беру институты, акцияларды ұйымдастырушылар тарапынан психологиялық, моральдық қолдау қажет екенін түсіну маңызды. Қайырымдылық іс-шаралары балалар мен аз қамтылған отбасыларға материалдық көмек көрсетуге бағытталған, сондықтан музей өмірге қажетті сыйлық өнімдерін (заттар мен азық-түлік және т.б.) ұсына отырып, балаларға көмектесуге және қолдауға дайын серіктестер мен демеушілерді ынтымақтастыққа белсенді түрде тартады. Әлеуметтік жобаларды іске асыру қаржы ресурстарының болуын талап ететіні сөзсіз. ҚР Орталық музейі 2003 жылдан бері белгілі бір тұрақты серіктестер және демеушілер тобымен бірлесе жұмыс істеп, маңызды әлеуметтік жобаларды іске асыруда, олардың қатарында «Бостан», «Алатау – Құс», «ZUGO HOME TEXTILE», «Lemonadoff Food» ЖШС, «Мейірім» ОБФ, «AMIRAN», «Ақсай-Нан» компаниялары бар.

Музейдің қайырымдылық дәстүрі және әлеуметтік серіктестігі – бұл әртүрлі типтегі және бейіндегі ұйымдар мен мекемелерді (музей, коммерциялық құрылымдар, еріктілер, оқу орындары), барлық адамдарды әлеуметтік миссияны орындауға, көмектесуге және игі іс жасауға талпындыратын ұйым.

ҚР ОММ әлеуметтік қайырымдылық жобаларын жарнамалық көздер – әлеуметтік желілер, фейсбук, инстаграм, ютуб платформасын пайдалана отырып, онлайн-бағдарламалар арқылы ілгерілетеді.

2020 жылы орталық музей санитарлық-эпидемиологиялық жағдайға қарамастан Медеу ауданындағы 35 мүмкіндігі шектеулі балаға арналған «Музей сенімен бірге» көшпелі қайырымдылық акциясын ұйымдастырды. Акция аясында музей қызметкерлері мен демеушілер балаларға сыйлық жиынтықтарын (үйге барып) табыс етті.

ҚР МОМ мәдени-білім беру қызметінде Ұлы Отан соғысы ардагерлерін құрметтеуге арналған іс-шараларға ерекше орын беріледі. Жыл сайын біздің арамызда адамзат бастан кешкен барлық соғыстардың ең ауыры және қатыгездігі туралы айта алатын ҰОС ардагерлерінің саны азайып келеді. Қаза болғандарды еске алу қасиетті және бұл іс-шара патриотизмнің ұлы сезімін тәрбиелейді. ҰОС ардагерлерімен кездесу өскелең ұрпаққа еліміздің тарихи өткенімен танысуға мүмкіндік береді, Отанға деген сүйіспеншілік пен ардагерлерге деген ризашылық пен құрмет сезімдерін тәрбиелейді.

Орталық музей 2014 жылдан бастап Алматы қаласының ардагерлер кеңесінде есепте тұрған ҰОС ардагерлері мен еңбек майданының қатысушыларын қолдау мақсатында тағы бір әлеуметтік маңызы бар «Память в наших сердцах»/«Халық жүрегіндегі жауынгерлер» қайырымдылық жобасын іске асыруда. Аталған іс-шара аясында түрлі іс-шаралар ұйымдастырылады: соғыс жылдарындағы әндерді орындайтын Қазақстанның халық әртістерінің қатысуымен концерт, тақырыптық экскурсиялар, сондай-ақ ардагерлерге сыйлықтар тапсыру.

Риясыз көмек идеясы бүгінде жаңа мағынаға ие. Бүгінгі қоғам қайраткерлері демеуші, қоғамдық қор жетекшілері, суретші, өнертанушы, мәдениеттанушы, ғалым, еріктілер ретінде түрлі әлеуметтік, шығармашылық белсенділікті танытары қуантады. Қазіргі қоғамның дамуына қозғау салу мақсатындағы мейірімділік шаралары да әлеуметтік жобалар арқылы көрініс беруде. Қайырымдылық жобаларын іске асыруда волонтерлік қозғалысты жандандыру және волонтерлердің мұражай саласына қатысуы, музей саласындағы волонтерлік мәртебесін нығайту да өзекті мәселе. Осы сынды іргелі қозғалыстар ынтымақтастық пен қайырымдылық шекарасын кеңейтуге де мүмкіндік бермек.

Әдебиеттер

- Барри Лорд, Гэйл Лорд. Менеджмент в музейном деле. -М., 2002 г. -256 с.
Столяров Б.А. Музей и модернизация отечественного образования // Музейная педагогика в школе. Вып.3 Спб., 2002. -228 с.
Юхневич М.Ю. Детский музей: прошлое и настоящее // Культурно-образовательная деятельность музеев, сбор, трудов. -М., 1997, -120 с.

SOCIAL PROGETCS OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF KAZAKHSTAN

The article is sanctified to realization of eleemosynary events from experience of the Central museum of Kazakhstan. In the article are illuminated social meaningfulness of eleemosynary projects and feature of work with visitors. Social projects are the form of cultural and educational work of museum. Holding charity events of the Central Museum is a traditional form of work of the museum for the purpose of material and moral support of various categories of the population. Central State museum every year actively supports children and veterans of Great Patriotic war, conducts for them different actions - concerts, meeting, excursions. The participants of actions meet in a museum with history and culture of country, collections, work of museum. Every social project includes conception, program, partners. Realization of social projects requires financial resources or support from sponsors. The museum cooperates with public foundations, artists, business structures, private companies, musical ensembles and collectives, and jointly implements socially significant projects. An important value has participating of volunteers in social actions.

Б. Дандығараева

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

dandygaraveva@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІНЕ КЕЛУШІЛЕРГЕ ӘСЕР ЕТКЕН ФАКТОРЛАР НЕМЕСЕ ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙ КЕЛУШІЛЕРДІ ҚАЛАЙ ТАРТАДЫ

Кез келген музейдің рейтингі мен оның танымдық һәм эстетикалық тартымдылығы көп ретте келушілердің саны мен деңгейі арқылы анықталады. Яғни аталмыш көрсеткіштер, сайып келгенде, музей қызметінің тиімділігін бағалау критерийі болып табылады.

Музейге келушілер саны ішкі және сыртқы бірнеше факторға, атап айтқанда, ғылым, білім және мәдениет саласындағы даму бағдарламалары, музей ісі саласы бойынша болашақ мамандарды дайындау жүйесі, педагогтардың өзара әріптестік және шығармашылық ынтымақтасық орнатуға дайындығы, мәдени-білім беру және көрме қызметін жоспарлау мен ұйымдастыру, музейлердің ағартушылық, консультативтік қызметі, келушілерді ақпараттандыру және қызмет көрсету, музейлік білім беруге ақпараттық технологияларды енгізу, ғылыми-баспа жұмысын дамыту, музейдің қоғаммен байланысы және ақпараттық-жарнамалық жұмыс, қарым-қатынас тиімділігі, музейдің әлеуметтік статусы мен имиджін қалыптастыру және т.б. факторларға байланысты. Сонымен бірге музей қызметі алғашқы кезекте адамдардың әртүрлі әлеуметтік категорияларымен жұмыс жасауға бағытталғандығын ерекше атап өткен жөн (Музейное дело России, 2010, с. 56).

Музейге келушілердің санын арттырудың алғашқы факторы – музейдің мәдени-білім беру және көрмелік қызметін белсендіру. Қазіргі таңда Орталық музей келушілермен жұмыс жасауда дәстүрлі және инновациялық деп аталатын сан алуан әдістер мен жұмыс түрлерін (50-ден аса) пайдаланады. Олар көрмелер, фестивальдар, жәрмеңкелер, музейлік мерекелер, экскурсиялар, таныстырылымдар, шығармашылық кездесулер, концерттер, музейлік сабақтар мен квест-ойындар, дәрістер, шеберлік сабақтар және т.б.

Келушілерді тартудың маңызды бағыттарының бірі – келушілермен жүргізілетін мәдени-білім беру жұмыстарының түрлерін көбейту болып табылады.

1. Орталық музей оқу орындары үшін музей экспозициясы бойынша Қазақстанның тарихы және мәдениетімен кезең-кезеңімен таныстыратын тақырыптық білім беру бағдарламаларын әзірлейді. Атап айтқанда, музей залдары бойынша квест ойын-саяхаттар, театрландырылған тақырыптық экскурсиялар, көрмелер аясында балаларға қосымша білім алуға, музейлік заттарды өздігінше зерттеуге арналған тапсырмаларды орындауға бағытталған интерактивті білім беру бағдарламаларын өткізеді.

2. Жалпы білім беретін мекемелердің оқушыларына арналған музейлік сабақтар. ҚР Мемлекеттік орталық музейі Алматы қаласы Білім басқармасының Қалалық білім берудегі жаңа технологиялардың ғылыми-әдістемелік орталығымен ынтымақтасып (келісімшарт негізінде) музейдің тұрақты экспозициялары және уақытша көрмелер базасында тарих, палеонтология және археология, этнография салалары бойынша музейлік сабақтар өткізеді. Қалалық әкімшілікпен бірлескен жұмыс нәтижесінде Алматы қаласының 190 мектебімен тұрақты байланыс орнатылып, музей шараларына тартылды.

3. Орталық музей түрлі ұйымдармен бірлесіп дәстүрлі мәдениет пен өнер фестивальдарын өткізеді. Онда Қазақстанда тұратын этностар әлем елдерінің мәдениеті мен салт-дәстүрлерінен фольклорлық таныстырылымдар мен көріністер көрсетеді. Осыған байланысты, мәселен, музей қабырғасында ұйымдастырылып өткізілген «Наурыз нақыштары», «Жапон мәдениетінің күні» фестивалі, «Иранның мәдениеті мен өнері» т.б. шараларды ерекше атап өтуге болады.

4. Музей көркемөнер және бейнелеу өнері студиялары, сондай-ақ, білім беру орталықтарымен ынтымақтасып Арт-жобаларды жүзеге асырады. Мұнда балалар музей қабырғасында өз шығармаларын жасаудан шеберлік сабақтар көрсетіп, балалар шығармашылығының көрмесі ұйымдастырылады.

5. Әдеби-музыкалық шаралар, мұнда дәрістер, ғылым, мәдениет және өнер қайраткерлерімен кездесу, концерттер ұйымдастырылады.

6. Алматы қаласының колледждері мен жоғарғы оқу орындарының студенттерін тарту. Орталық музей жоғарғы оқу орны студенттерін музей қабырғасындағы мәдени шаралар мен жобаларға тұрақты қатыстырып отырады. Атап айтқанда,

– волонтер (ерікті) ретінде студенттердің түрлі концерттер ұйымдастыруы («Музей түні» жобасы, мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған қайырымдылық акциялары, Жеңіс күніне арналған «Ел есінде» жобасы), мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс және т.б;

– музейлік іс-тәжірибе, мұнда студенттер музей ісінің негізгі бағыттары – музейлік заттарды жинақтау, сақтау және зерттеу, музейлік заттарды консервациялау және қалпына келтіру, музейдің мәдени-білім беру, көрме және ғылыми-зерттеу жұмыстарымен танысады;

– студенттер өздерінің авторлық және шығармашылық жұмыстарын насихаттайтын тақырыптық жобалар, көрме-конкурстарға белсенді араласады. Мәселен, Жастар жылына арнап «Музей түні – 2019» жобасы аясында ұйымдастырылған «Біз – Қазақстанның болашағымыз» жобасын ерекше атап өтуге болады;

– Алматы қаласының колледждері музей іс-шаралары аясында қазақтың дәстүрлі қолөнерінің түрлері бойынша шеберлік сабақтар өткізіп тұрады.

Мәдени-білім беру жобаларын әзірлеу және жүзеге асыру. Келушілер арасында мәдени-білім беру жобаларының ерекше қызықтыратындары олардың кешенді немесе интегралды түрлері. Өйткені мұнда аудиториямен жұмыс жасауда музей жұмысының түрлі бағыттары бірден қамтылады. Аталмыш мәдени-білім беру жобаларына Орталық музей дәстүрлі түрде 2006 жылдан бастап ұйымдастырып өткізетін «Музей түні», 2010 жылдан бастап ұйымдастырылатын «Наурыз нақыштары», «Отбасымен музейге» және басқа да ірі жобалар музей қызметін және еліміздің тарихи-мәдени мұрасын насихаттап қана қоймай, музейге келушілер санын, сонымен қатар ынтымақтастықта жұмыс атқаратын серіктестер тартуға мүмкіндік беріп отыр. Осыған байланысты Орталық музей жыл сайын музей мамандары әзірлеген бағдарламалар негізінде түрлі категориядағы келушілер үшін 80-нен аса сан алуан шаралар ұйымдастырады.

Музейдің халықаралық байланысын дамыту және отандық және шетелдік тарих пен мәдениетті насихаттауға бағытталған халықаралық бағдарламалар мен жобаларды жүзеге асыру. Жыл сайын Орталық музей түрлі мазмұндағы 40-тан аса көрме ұйымдастырады, оның 10-15-і – халықаралық жылжымалы көрмелер. Бұл бағытты дамыту үшін Орталық музей Қазақстан Республикасындағы ҚХР, Жапония, Корея, Египет, Ауғанстан, Германия, Польша, Венгрия, Швеция, Иран және т.б. елшіліктері мен консулдықтарымен белсенді түрде ынтымақтастықта жұмыс жасады. Нәтижесінде әлем елдерінің тарихы, мәдениеті мен өнердің түрлі аспектілеріне арналған халықаралық көрмелер келушілер санын арттыруға үлкен серпін берді.

Маркетингтік бағдарламаларды жүзеге асыру мен әлеуметтік зерттеулердің тиімділігі. Қазіргі таңда әлеуметтік зерттеулер музейдің мәдени-білім беру қызметінің тиімділігін арттырудың, сондай-ақ «музейге келушілер санын қалай арттыру керек, музейге келушілерді тарту үшін не істеу керек» деген сұрақтарға жауап беретін нақты әлеуметтік мәселенің шешімін табудың маңызды құралы болып отыр. Музейде жүргізілген сауалнамаларды зерделеу, келушілер қалдырған пікірлер кітабы және әлеуметтік зерттеулер арқылы музей жұмысының сапасын арттыруға, келушілердің талабын қанағаттандыруға, сонымен қатар музейдің әрі қарай дамуын жоспарлауға болады. Бұл тұрғыда Орталық музей маркетингтік зерттеулер, атап айтқанда, белгілі бір уақыт аралығында (жарты жылдық, тоқсан сайын, жылдық) түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің музейге келу динамикасына талдау жасап отырады.

Музейге келушілердің санын арттыру үшін жүргізілетін Орталық музей қызметін белсенді түрде ақпараттық жарнамалау. Музей өз іс-шаралары мен көрмелері туралы келушілерді ақпараттандыру үшін түрлі типографиялық және кәдесый өнімдерін әзірлеп, музей

туралы БАҚ жарияланымдар, мерзімді баспасөз (газет, журнал) беттеріне ақпарат беріп, радио және теледидар арқылы хабарлап, ақпараттық тақталарды пайдаланады. Музейге келушілер тартудың тағы бір құралы радио, телебағдарламалар арқылы музейдің таныстырылымдарын жасау, сонымен қатар PR-жұмыстар – акциялар өткізу, музей қызметін насихаттайтын мақалалар жазу, Әкімшілікпен бірлескен брифингтер, баспасөз конференциялары, репортаждар жасау болып табылады. Қазіргі таңда музей интернет жүйесінде, әлеуметтік блоктарда, ақпараттық порталдар мен веб-сайтта, фейсбук, инстаграмм сияқты әлеуметтік желілерде кеңінен танымал. Музейдің баспасөз қызметінің жүйелі түрде жүргізген жұмысы арқылы музей жаңалықтары түрлі байланыс құралдары негізінде жарияланып отырады (Музееведение, 1989, с. 20).

Орталық музейдің тарихи-мәдени мұраны насихаттау және келушілер санын арттыру барысындағы жұмысында төмендегі маңызды бағыттар қамтылған:

– музейдің ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесі ретіндегі полиграфиялық баспа өнімдері: ғылыми еңбектер, каталогтар, монографиялар, энциклопедиялар дайындап, жариялау; бағдар кітапша, буклет, проспект, альбом, жарнамалық парақшалар мен брошюралар сияқты ақпараттық-жарнамалық материалдар;

– музейдің кәдесый өнімдерін (ашықхат, күнтізбе, музей логотипі қойылған қалам, блокнот, пакет және т.б.) жасау және тарату.

Музейдің серіктестік аймағын кеңейту. Осы ретте, мәселен, туристік агенттіктермен жұмыс жасау арқылы туристік топтарды музейге шақыру сияқты ауқымды іс-шараны айтуға болады. Бұл орайда, Орталық музей Қазақстандық Туризм Ассоциациясы мен қаланың туристік компанияларымен әріптестік қарым-қатынас орнатқан. Жыл сайын музейді алыс-жақын шет елдерден келген туристер тамашалайды. Сонымен қатар жергілікті туризм саласының өзгеруі мен заманауи тенденцияларды қарастыруға болады. Бұл орайда Қазақстан Республикасына туристер тарту туралы мемлекеттік жобалар әзірлеп, жүзеге асыру және олардың бағдарламасына еліміздің музейлерін аралау туралы қосу қажет.

Музей саласының мамандарын дайындау. Бұл тұрғыда музей педагогтары, социологтары мен маркетингшілерін даярлаудың маңызы зор. Сонымен қатар халықаралық дәрежеде музейтанушылардың кәсіби білімі мен біліктілігін көтеру туралы жобалар мен мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру қажет.

Музей жұмысының даму бағыттары төмендегідей:

1. Қазіргі таңда ақпараттық, телекоммуникациялық және мультимедиялық технологиялардың рөлінің артуына байланысты музейлік білім беруде мультимедиялық құралдар – оқушыларға қосымша білім беретін және олардың зияткерлік қабілетін одан әрі дамытуға септесетін музейдің тұрақты экспозициясы мен көрмелері базасында дайындалған мультимедиялық интерактивті тақырыптық бағдарламалар өзекті болып отыр. Мысал ретінде Қазақстан тарихы бойынша компьютерлік ойындар сериясын жандандыру һәм жетілдіре түсу қажеттілігін ерекше екшеп айтуға болады.

2. Айтылған қисын тұрғысынан шығармашылық зертханалар, балалар шеберханасы, балаларға білім беру орталығын құру мәселесінің де айрықша өзектілігін атап өткен жөн. Өйткені мұндайда балалар зерттеуші рөліне еніп, музейлік заттарды зерттеп, тәжірибе жасап машықтанады.

3. Халықаралық мәдени-білім беру, көрме жобалары және бағдарламаларды жүзеге асыру (музейде ұйымдастырылып, келушілерді тартатын халықаралық дәрежедегі іс-шаралар циклі).

Сонымен Орталық музейге келушілерді жоғарыда аталған түрлі әдістер мен құралдар арқылы ынталандыруға тырысады. Жоғарыда айтылғандай, келушілер санының мүмкіндігінше арттырып отыру, түптеп келгенде, музейдің қызметін барлық бағыттар, атап айтқанда, ғылыми-зерттеу, ғылыми-қор жұмысы, мәдени-білім беру, көрме жұмысы секілді қоғам мен музейдің өзара тиімді қарым-қатынасын қалыптастыратын, білім беру бағдарламалары мен коммуникативтік міндеттерін тиімді шешетін қызметтерін табысты жүргізіп отырғанына тікелей байланысты.

Әдебиеттер

Музейное дело России. – М., 2010. – 676 с.

Музееведение: Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности. – М., 1989.

FACTORS OF BRINGING IN OF VISITORS IN MUSEUM (FROM EXPERIENCE OF CENTRAL STATE MUSEUM OF KAZAKHSTAN)

The main factors influencing the expansion of the scope of the museum audience of employees of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan will be discussed in the presented report. These include various exhibitions, festivals, fairs, museum holidays, thematic excursions, creative meetings, concerts, museum classes, including master classes, lectures. In order to implement these events, it is also important to ensure the support of the museum's long-standing sponsors. The use of modern information technologies also plays a special role in this regard. Such type of events as "Museum Night", "Nauryz", "To Museum with a family" and so on launched from 2006. Now every year the total number of the above-mentioned events has exceeded 80. That is, the effective implementation of the above-mentioned measures made it possible to increase the number of visitors to the Central Museum.

"One of the fundamental factors affecting the increase in the number of museum visitors is sociological research, which answers the questions: "how to increase the number of museum visitors, what things should be done to increase the cognitive and aesthetic appeal of museum events". In this regard, the report analyzes these issues based on the experience of the Central Museum for many years.

Г. Стамкулова

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

gulmira.stamkulova97@mail.ru

ҚР МОМ АРХЕОЛОГИЯ ҚОРЫНДАҒЫ АРЫС МӘДЕНИЕТІ КОЛЛЕКЦИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН ҮЗІНДІ

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің (әрі қарай – ҚР МОМ) қалыптасуы барысында жиналған бай коллекцияның басым бөлігі ерте темір дәуіріне жатады. Бұл материалдар әр жылдары археологиялық зерттеулер барысында Қазақстанның ескерткіштерінен табылған, олар әлемдік тарихтың маңызды оқиғасы болып саналатын – көшпелі өркениет дәуірінің: сақтар, савроматтар мен сарматтардың, сондай ақ үйсіндер мен ғұндардың ежелгі мәдени қауымдастықтарының қалыптасу үрдісін мейлінше толық айғақтайды. Ертедегі темір дәуірі кезеңіндегі шаруашылықта көшпелі және отырықшы тіршіліктер үдерісі қатар дамыды. Оңтүстік Қазақстан сақтары тұрмысында егіншіліктің жолға қойылғандығын тұрақты қоныстар, суландыру жүйесі (Шірікбад, Жетіасар, Қаңлы, Арыс, Отырар-Қаратау, Қауыншы) дәстүрлердің бәрі ежелгі қаңлы мәдениеті деп аталатын бірегей тарихи-мәдени «шенберге» жатады. Бізге белгілі, Қазақстанның қаңлылар мәдениетін алғашында т.ғ.к. Н.П. Подушкин, кейіннен профессор А.Н. Подушкин басқарған археологиялық экспедициялар Арыс өзені алабындағы молалар мен қоныстарда барлау-зерттеу-қазба жұмыстарын жүргізді, солай б.з.д. IV ғ. – б.з. VI ғ. мерзімделетін материалдар коллекциясы пайда болады. 2000 жылдан бастап археолог профессор А.Н. Подушкин бұл коллекцияны сақтау мақсатында ҚР МОМ-ның археология қорына өткізе бастады.

2001-2020 жылдар аралығында археолог, профессор А.Н. Подушкин ҚР МОМ-ның археология қорына 902 дана артефакт; оның 697 сақтам бірлік негізгі ғылыми қорға және 205 сақтам бірлік ғылыми қосымша қорға өткізді. Аталмыш коллекция құрамына бірегей, бедерлі қыш ыдыстар, майда пластика, әр түрлі әшекей бұйымдар, қару-жарақ, ат әбзелдері, зооморфтық және антропоморфтық мүсіншелер, тұрмыстық заттар мен ғұрыптық бұйымдар, ерекше екшеп айтар нәрсе, тың жазба деректер кіреді.

2011 жылдан бастап ҚР МОМ-ның Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі, профессор А.Н. Подушкинмен бірлесіп Арыс өзені алабындағы археологиялық ескерткіштерде кешенді ғылыми-зерттеу, барлау, қазба жұмыстарын жүргізеді, солай етіп б.з.д. IV ғ. – б.з. VI ғ. мерзімделетін материалдардың бай коллекциясы пайда болды.

2000 жылдардың басында профессор А.Н. Подушкин археологиялық деректер бойынша Қазақстанның қола және ерте темір дәуірінде өмір сүрген көшпелі тұрғындардың киімдерін, қару-жарақтарын қайта жаңарту бойынша қайта қалпына келтіру реконструкциялық жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде "қола дәуіріндегі (б.з.д. II мың.) Андронов мәдениеті әйелінің киімдерін қайта жаңарту" (К. А. Ақышевпен бірлесіп); "б.з.д. II ғ. – б.з.д. IV ғ. Қаңлы мемлекеті әйелінің киімі мен әшекейлері» қайта жаңарту (авторлық жоба); "Ғұн (сюнну) бекзадасының киімі мен қару

жарағы". (б.з.д. I ғ. - б.з.д. III ғ.) (авторлық жоба). Аталмыш жаңғыртпалар қазіргі күнде ҚР MOM экспозициясынан орын алған.

2005-2007 жылдары «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасы аясында дайындалған «Қазақстанның ежелгі көшпелілер мәдениеті» археологиялық коллекция атты ғылыми басылымның «Оңтүстік Қазақстан және Арал маңы сақтарының мәдениеті» атты бөлімін дайындауға қатысты.

2008-2009 жылдар аралығында ҚР MOM "Мәдени мұра" ұлттық жобасы аясында "Оңтүстік Қазақстандағы археологиялық және жазба ескерткіштер (б.з.д. II – I ғғ. - б.з.д. IV ғғ.)» атты бағдарламасын жүзеге асырды. Зерттеу тақырыбы аталмыш текшелердегі тың жазба деректерді аудару және оның ғылыми мәнін анықтау. Бүгінгі күнде Күлтөбе қалашығынан табылған көне жазуы бар қыш текше бірегей эпиграфикалық артефакт болып есептеледі. Аталмыш күлтөбелік жазу – шығыстық көне иран (соғды) тілінің диалекттерінің бірі - арамей эпиграфиясымен жазылған әзірге ғылымға белгілілердің ішіндегі ең ертедегісі болып отыр. Зерттеушілердің пікірінше, күлтөбелік жазу б.з. II – III ғасырлар басымен мерзімделеді, демек ол «Ескі соғды жазуынан» (б.з. 313 – 314 жж.) бұрын пайда болған. Сонымен бірге, бір айта кететін жайт, жоғарыдағы аталған кезеңде осындай түрде (қыш текшедегі жазба) орындалған жазуға ұқсас нұсқасы Орталық Азия мен Қазақстанда ұшыраспайды (Подушкин, 2000, с. 49-50).

2010 жылы археология орталығының БҒҚ т.ғ.д. А.Н. Подушкиннің басшылығымен ҚР MOM археологиялық экспедициясы Оңтүстік Қазақстан облысы, Ордабасы ауданы аймағындағы археологиялық ескерткіштер тобында кешенді ғылыми-зерттеу, іздестіру, барлау, қайта құру және далалық қазба жұмыстарын жүзеге асырды: Күлтөбе қалашығының (б.з.д. III ғ.) рабад бөлігінде, Қылышжар қорымынан б. з. д. III ғ. – б.з. IV ғ. №9,10 қорғандар; Күлтөбе қорымынан (б.з.д. II ғ. – б.з. IV ғ.) №28-29 қорғандарда қазба жұмыстары жүргізілді.

Табылған заттар: ғұрыптық бұйым, темір семсер, күрделі құрамалы садақтың орта тұсын әсемдейтін сүйектен жасалған жақтау, темірден соғылған пышақ және жебе ұштары, аспалы қайрақ тас, және темірден соғылған тоғалар. Тоғалардың көпшілігінде қалың және жұқалап тоқылған маталардың орындары сақталған.

Қылышжар қорымы № 9-10 қорғандағы катакомбалық жерлеу орнынан табылған материалдар біріккен сармат тайпаларының (б.з.д. IV ғ. соңы, III ғ. басы) этникалық атрибутикасына ұқсас. Осы жылы Күлтөбе қалашығынан тағы да (13 ші) жазуы бар қыш текше табылды. Музейдің археология қорына тіркелген заттар – барлығы 38 с.б, соның 18 с.б негізгі ғылыми, 20 с.б. қосымша ғылыми қорға қабылданды. (АКТ №9 8.04.2010).

2011 жылы археологиялық экспедиция Күлтөбе қалашығында (б.з.д. III ғ.), Қылышжар қорымынан б. з. д. III ғ. – б.з. IV ғ. №11,12 қорғандардың оңтүстік тобына қазба жұмыстары жүргізілді.

Табылған заттар: Күлтөбе қалашығынан (14 ші) жазуы бар қыш текшенің фрагменті табылды. Қыш текшенің үстіңгі бетіне 18 белгіден тұратын төрт қатар мәтін түсірілген.

Музей қорына 63 с.б. қосымша ғылыми, 3 с.б. негізгі ғылыми қорларына қабылданды. (АКТ №15 30.03.2011)

2012 жылы Күлтөбе қалашығында және Қылышжар қорымындағы № 7,8 қорғандарға қазба жұмыстары жүргізілді. №7,8 қорғандары Қылышжар қорымының оңтүстік тобындағы жерлеу орындар.

Табылған заттар: ас үйге арналған қыш ыдыстар, тұрмыстық заттар – темірден соғылған пышақтар және тоғалар, ойын үшін жасалған сүйектен жасалған бұйымдар.

Музей қорына 48 с.б. негізгі ғылыми, 12 с.б. қосымша ғылыми қорға қабылданды.

2013 жылы Күлтөбе қалашығының рабад бөлігінің оңтүстік-батыс бағытында және Қылышжар қорымының (қорғандардың ортаңғы тобы) № 13,14, және 15 үйіндісі, Күлтөбе қорымының (қорғандардың шығыс тобындағы) №1,2 үйіндісінде қазба жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында рабадтың батыс бөлігінде (15 ші) жазуы бар қыш текшенің фрагменті табылды. (АКТ №31 19.08.2013).

Музей қорына 29 с.б. негізгі ғылыми, 3 с.б. көмекші ғылыми қорға қабылданды.

2014 жылы экспедиция археологиялық зерттеу жұмыстарын Күлтөбе қалашығы, Күлтөбе қорымының шығыс тобындағы 3-5 үйінділерде жүргізді.

Музей қорына 31 с.б. негізгі қорға, 17 с.б. ғылыми көмекші қорға, жалпы 48 с.б. қабылданды. (АКТ №17 10.06.2014).

2015 жылы Күлтөбе қорымында (шығыс тобындағы №7-9 қорғандар) жұмыстар жүргізді. Сармат, ғұн және қаңлы тайпаларының шеңберіне жататын археологиялық аспектіде толыққанды әрі салмақты жерлеу кешендері ашылды, бұл б.з.д. I ғ. - б.з. I ғ дейінгі аймақтағы этномәдени жағдай

туралы біздің түсінігімізді айтарлықтай кеңейтті және осы ауданда зерттелген ескерткіштер ауқымын ұлғайтты.

Табылған заттар: ас үйге арналған қыш ыдыстар, тұрмыстық заттар – темірден соғылған пышақтар және тоғалар, ойын үшін сүйектен жасалған бұйымдар, ғұрыптық бұйым, темірден соғылған семсер, күрделі құрамалы садақтың орта тұсын әсемдейтін сүйектен жасалған жақтау, сырға, ұршықтас.

2015 жылы археология қорына 7 с.б. негізгі қорға, 8 с.б. ғылыми көмекші қорға, барлығы 15 с.б. қабылданды. (АКТ № 35 14.12.2015).

2016 жылы Мыңтөбе қорымы, Күлтөбе қалашығы және Бөген су қоймасы аймағындағы археологиялық нысандарда зерттеу жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында Арыс мәдениетінің жерлеу ескерткіштерінен, соның ішінде Күлтөбе 2 қорымынан жаңа материалдар алынды. Бөген су қоймасындағы су басқан аймақтан бір неше ескерткіштер зерттелді. Ескерткіштер сармат және қаңлы тайпаларына тиесілі жерлеу орындары болды.

2016 жылы археологиялық қазба жұмыстары соңында музейдің археология қорына 104 с.б. негізгі қорға 6 с.б. ғылыми көмекші қорға, барлығы 110 с.б. қабылданды.

2017 жылы Күлтөбе қалашығы рабад бөлігінің (оңтүстік-батыс бөлігі), Қылышжар қорымында (қорғандардың оңтүстік батыс тобындағы №1,2 үйінділер) археологиялық зерттеулер жүргізілді. Күлтөбе қалашығынан тастан жасалған еңбек құралдары, аспалы қайрақ тас, қыш ыдыстың сыртын тегістеу құралдары табылды. Ең құндысы (17 ші) жазуы бар қыш текшенің фрагменті. Қыш текшенің үстіңгі 10 белгіден тұратын төрт қатар мәтін түсірілген. Екіншісі нумизматикалық материал, яғни тиын Кушан империясының негізін қалаушы Вима Кадфистің ұлы Вима Такто бейнеленген, ол б.з. I ғасырда билік жүргізді. Айта кету керек, барлық заттар бір мәдени қабаттан табылды. Қылышжар қорымынан функциясы әртүрлі қыш ыдыстар, еңбек құралдары, әшекей бұйымдар.

2017 жылы музейдің археология қорына 83 с.б. негізгі қорға қабылданды.

2018 жылы экспедиция археологиялық зерттеу жұмыстарын Күлтөбе қалашығы рабад бөлігінің оңтүстік-батыс бөлігінде, Қылышжар қорымындағы №3,4,5,6,7 үйінділерінде және Мыңтөбе қорымында жүргізілді.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде күнделікті тұрмыста қолданылатын қыштан жасалған ыдыстар, сондай-ақ, тастан, сүйектен жасалған еңбек құралдарынан тұратын археологиялық материалдар алынды. Кезектегі палеолингвистикалық жазба текше бөлігі табылды. Қыш текшенің үстіңгі бетіне жақсы оқылатын 4 белгіден тұратын бір қатар мәтін түсірілген. (АКТ №9 19.04.18.2018).

Осы жылы музей қорына 8 с.б. ғылыми көмекші қорға қабылданды.

2019 жылы Күлтөбе қалашығы рабадтың оңтүсті батыс бөлігі, Қылышжар қорымының оңтүстік-батыс қорғандар тобындағы № 8,9, үйінділерінде, Төлебайтөбе III (3 қорған), Үшбастөбе қалашығында (цитадел бөлігі), Үшбастөбе қорымында тастан үйілген «патша» қорғаны, Қызылкөл-1 қорымының оңтүстік тобындағы №1 қорғанда кешенді ғылыми-зерттеу, реконструктивтік және практикалық дала жұмыстары жүргізілді.

Күлтөбе қалашығынан алынған материалдар (қыш ыдыстар, тұрмыстық заттар және т.б.) Күлтөбе және Қылышжар ірі қорымдардан табылған материалдармен өте сәйкес келеді, себебі Күлтөбе қалашығының төменгі мәдени қабаты (б.з. I ғ.), яғни Қаңлы мемлекеті өмір сүрген уақытпен (б. з. д. II ғасыр) байланысты деп айтуға мүмкіндік береді. (АКТ № 4 03.04.2019).

Күлтөбе қалашығынан күйдірілмеген тахтаның бетіне бір белгісі бар палеолингвистикалық материалдың фрагменті табылды.

Төлебайтөбе қорымындағы жерлеу орындарының құрылысынан алынған материалдардан сармат және сюнну тайпаларының этникалық көрінісі байқалады. Қызылкөл-1 қорымынан табылған артефактлер Оңтүстік Қазақстан аумағында Қаңлы мемлекетінің құлдырап, орнына эфталиттер этносының пайда болған кезі немесе ежелгі түркі дәуіріне жақын келеді.

2019 жылғы қазба жұмыстардың негізінде музейдің археология қорына жалпы 78 с.б., соның 75 с.б. негізгі қорға, 3 с.б. ғылыми қосымша қорға қабылданды.

Бүгінгі таңда ҚР МОМ ғылыми зерттеу және мәдени-білім беру жобалары мен бағдарламаларын жүзеге асыру мақсатында таяу және алыс шетелдердің музейлерімен көпжақты қарым-қатынасты сәтті дамытып келеді. Осыған орай, халықаралық ынтымастық шеңберінде көптеген шет елдік музейлерде өткізген ірі көрмелердегі «Ежелгі көшпелілер мәдениеті» экспозициялық бөлімінде алғашқы номадтардың – сақтардың, үйсіндердің, ғұндардың (сюнну) және

қаңлылардың жоғарғы дамыған мәдениетін көрсететін экспонаттардан тұрады (Әлімбаев, 2018, 45 б.).

Ал, жоғарыда айтылғандай, музей қорындағы Арыс өзені бойында орналасқан қорымдар мен елді мекенді орында жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған артефактілер кешені көрмеге келушілердің айрықша қызығушылығын тудырды. Бұл кешенді археологиялық материалдар көрменің ежелгі номадтар – қаңлылардың мәдени дәстүріне тән өзіндік төлтума бітімінің локалды-этникалық ерекшелігін көрсетті.

Әдебиеттер

Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э. Туркестан, 2000. 202 с. 2011г.

Нұрсан Әлімбаев. Ұлы даланың тарихи-мәдени келбеті/Ғылыми каталог (қазақ, түрік, ағылшын, орыс тілдерінде) – Алматы: ҚР Мемлекеттік орталық музейі, 2018. – 43-48 бб.

ЦГМ РК Акт прием передачи № 9 от 8.04.2010. Акт поступления основного фонда 2010г., с 154.

ЦГМ РК Акт прием передачи № 31 от 19.08.2013. Акт поступления основного фонда

ЦГМ РК Акт прием передачи № 17 от 10.06.14. Акт поступления основного фонда 2014г., с 1.

ЦГМ РК Акт прием передачи № 35 от 14.12.2015. Акт поступления основного фонда 2015г., с 28.

ЦГМ РК Акт прием передачи №9 от 19.04.18. 2018г. Акт поступления основного фонда 2018г., с 48.

ЦГМ РК Акт прием передачи № 4 от 03.04.2019. Акт поступления основного фонда 2019г., с 1.

THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE COLLECTION OF ARYS CULTURE IN THE FUND OF THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article discusses the history of the formation of the collection of Arys culture from the archeological fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.

As we know, archaeological expeditions led by candidate of historical sciences N. P. Podushkin. Then Professor A. N. Podushkin conducted exploration and excavations of graves and settlements in the Arys river basin, as well as in the 4th century B.C.- 6th a collection of periodical materials appears. Since 2000, Professor A. N. Podushkin, an archaeologist, has been transferring this collection to the archaeological fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (herein after referred to as the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan) in order to preserve it.

The collection includes unique, relief ceramics, fine plastic, various ornaments, weapons, horse equipment, zoomorphic and anthropomorphic figurines, household items and ritual objects, something special, and New written sources. Excavations of burial grounds and settlements located on the arys River in the museum's funds.

К.Н. Курбанов

*Бухарский государственный университет
г. Бухара, Узбекистан
kurgolib@mail.ru*

КИБЛА-НАМО – ПЕЧАТЬ-КОМПАС СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА ИЗ БУХАРЫ

В фондах Бухарского Государственного музея-заповедника хранится коллекция печатей XIX - начала XX вв. Она включает в себя печати правителей, чиновников, частные, вакфные и ритуальные печати. В позднесредневековой Бухаре изготовлением печатей занимались специальные мастера ювелиры – «мухрканды». Их мастерские находились под торговым куполом Таки Заргаран (монументальная постройка XVI в. в Бухаре, где изготовляли и продавали ювелирные изделия). Рукописные источники сохранили имена крупных «мухркандов» позднесредневековой Бухары. По форме печати музейной коллекции делятся на пластинчатые, объемные и печати – шкатулки. (Курбанов, 1987, с. 12- 14) Среди последних, выделяется миниатюрная печать-шкатулка чиновника Бухарского эмирата (инв. № 7931/8) (табл. 1). В Книге Поступлений музея она описана следующим образом: «Печать именная серебряная с ручкой для подвески и компасом (кибланом) внутри». (Книга Поступлений, 5) По архивным данным, она была приобретена сотрудником музея Абдурахмановым в 1931 г. на базаре Бухары (Курбанов, 1983, с. 61).

Печать изготовлена из серебра 84-й пробы. Техника изготовления – литье, гравировка. Печать имеет вид миниатюрной шкатулки, верхняя сторона - в форме конуса, в центре ручка. К

ручке припаяно листообразное навершие из тонкой проволоки для продевания сквозь отверстие шелкового шнурочка «банди мухр». Внутри печати шкатулки под стекло вставлен компас. Стрелки его – изогнутой формы, красная указывает на запад. Нижняя сторона печати изготовлена в виде крышки восьмиугольной формы. На ней выгравировано имя чиновника, которому принадлежала печать: «Хал мирза бий ибн Фазыл джан 1271/1854-55». Графика надписи – арабская, почерк – наста'лик. Надпись состоит из двух горизонтальных строчек. По краю печати выгравирована тонкая кайма орнамента в виде чередующихся крестиков. На боковой стороне печати, по центру, выгравирован небольшой знак – определитель овальной формы. Он служил для правильного направления печати при оттиске на документах. Вес печати – 6,5 г, общая высота 2,8 см, размеры нижней стороны – 1,6 x 1,4 см.



Табл. 1. Печать кибла-намо. Бухара, конец XIX – начало XX вв.

Как следует из надписи, именная печать принадлежала чиновнику в чине «бий» периода правления эмира Насруллы (1826 – 1860) из Мангытской династии. «Бий» / بی / - титул узбекской аристократии. (Бартольд, 1963, с. 282) Первоначально богатый и знатный представитель кочевого народа; в XIX - начале XX вв. чин представителя правительства у кочевого народа. (Olufsen, 1911, р. 238; Хакимова, 1984, с. 221) Они относились к старшим чинам иерархической лестницы эмирата. По данным М.С. Андреева и О.Д. Чехович, ежедневно при приеме эмиром приветствия «салом» своего двора «бии» (если это происходило в загородной резиденции) подходили первыми; в случае отъезда эмира в поход они назначались во главе походного казначейства.

В анонимной записке «Рутбаи уруни Бухорои шариф (О порядке мест в соответствии с чинами в благородной Бухаре)» - содержится перечень чинов (в нисходящем порядке), сидящих с правой и левой стороны от эмира-правителя; седьмым по числу, после «дадха (один из старших чинов в Бухарском ханстве), (Хакимова, 1984, с. 221) упоминается «бий». (Книга поступлений 7; Андреев, Чехович, 1972, с. 35,36,63) «Бии» чаще всего находились в провинциях, возглавляя различные округа в должности хокимов. (Андреев, Чехович, 1972, с. 63) Ежегодно их одаривали из казны эмира. (Хакимова, 1984, с. 7)

Уникальность данной печати состоит в том, что она выполняла две функции: являлась именной печатью чиновника для заверения документов и одновременно служила компасом «кибла намо».

«Кибла – намо» (араб.-перс.) компас, (Гаффаров, 1974, с. 620) определитель «киблы» (ал-кибла – направление на Мекку, на ал-Каабу). Способ определения ал-Киблы являлся одним из важных направлений средневековой мусульманской математической географии и сферической астрономии (Резван, 1991, с. 136,137). Обязательные пятикратные «намаз» молитвы требовали умения определять необходимое направление в любом географическом пункте. Особенно важно это было для путешественников, находившихся в открытых пространствах, горах, не населенных местах.

Подобные определители «кибла», известны в Иране 17-18 вв. в виде бронзовой круглой формы шкатулки с компасом внутри для путешественников. (The Islamic, 2010, р. 49)

Известно, что «бии» - правители различных округов – ведали, в частности, и строительством зданий. Описываемая печать, могла быть использована ими при определении «киблы» при строительстве мечетей, хонако (странноприимных домов дома суфиев), мечетей внутри медресе.

Но вероятнее всего данная печать компас служила для личного пользования при определении «киблы» во время молитвы вне стен мечети, и во время путешествия.

Литература

- Андреев М.С., Чехович О.Д. Арк Бухары. Душанбе, 1972
Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч., Т.2, ч.1, М., 1963
Гаффаров М.А. Персидско-русский словарь. Т.2, М. 1974
Книга Поступлений № 5, Фонды Бухарского музея-заповедника
Курбанов Г.Н. Печать-компас середины XIX в. из Бухары/ОНУ, № 4, Ташкент, 1983
Курбанов Г. Бухарские печати XVIII – начала XX веков. Ташкент, 1987
Резван Е. ал-Кибла, Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991
Книга Поступлений 7, фонды Бухарского музея – заповедника, группа рукописных документов включающих «список амалдаров, находящихся в резиденции и табаррук талаб» ркп. № 10967/11 – 5
Хакимова К. З. Фонд канцелярии кушбеги эмира Бухарского- источник изучения истории крестьянского движения в Бухарском эмирате. В ежегодниках «Письменные памятники Востока» за 1976-1977. М., 1984
Olufsen O., The Emir of Bukhara. Copenhagen, 1911
The Islamic World. A History in Objects. The British Museum. 2010

KIBLA-NAMO - SEAL-COMPASS OF THE MIDDLE 19th CENTURY FROM BUKHARA

The article deals with the study of the unique exhibit from the collection of the official seals houses in the Bukhara State Museum-Preserve. The seal done of silver and engraved by local jeweler. The seal looks like a miniature box: the top side is in the shape of a cone and it has a handle in the center. A sheet-like pommel of thin wire is soldered to the handle for threading a silk cord known as "bandi muhr" through the hole. A compass is inserted inside the seal of the box under the glass. Its arrows are curved in shape, the red one points to the west. The seal had two unique functions, one as a personal seal of the official "Hal mirza biy 1271/1854-55" to approve a document and second as a compass "kibla-namo". "Kibla-namo" (arab. – pers.) is a compass, Kibla pointer (al-Kibla – the direction of Mecca, of al- Kaaba). Seal-compass could be used for personal use as a Kibla pointer.

Б.Г. Курбанов

*Бухарский государственный университет
г. Бухара, Узбекистан
kurbanovb86@mail.ru*

ПОДНОС ИЗ СОКРОВИЩНИЦЫ БУХАРСКОГО ЭМИРА

В отделе нумизматики и эпиграфики Бухарского Государственного музея-заповедника экспонируется медный луженый поднос круглой формы из толстого листа металла. Судя по инвентарному номеру экспоната (1), он поступил в коллекцию музея из сокровищницы последнего бухарского правителя Амир саййид Алима Мангыта (1911-1920), в 1927-28 гг. (табл. 1)

Поднос украшен арабографическими надписями на староузбекском языке, расположенными на лицевой поверхности подноса. Почерк настальлик.

Начало надписи расположено в ободке в центре подноса:

ایمپراطور اعظم اقدادشانتنگ گاشغردگی جنرالنی کانسولی پطروسکی توراهه گاشغرده سوداگرلردین هدیه

«Дар купцов Кашгара Генеральному консулу Высокопоставленного Императора Царя России (2) в Кашгаре г-ну Петровскому»

Далее продолжение надписи, расположенной в четырех фигурных картушах:

1: سوداگر باشی

2: سید عمر خان

3: سید علی خان اوغلی

4: سنه ۱۹۰۳ سنه ۱۳۲۱

«Глава купцов Саййид Умархон сын Саййида Алихона, дата 1321/1903»

Надпись в ободке по краю перечисляет имена купцов, преподносящих этот подарок:

..... / اخوند خواجه / حاجی توره / موسی خان بای / محمد ابراهیم / محمد خان / صالح خان / عبد القادر حاجی / محمد قاسم
دملا / محمد عمر صوفی / ملا رحیم بابا / محمد کریم قاری / یونس علی بای / توخته سون حاجی / عارف حاجی / صالح جان / ناصر
جان / محمد صدیق / ملا علی خان / شراب الدین / ملا عبد الرحیم / جلال خان / قاسم بای حاجی / عبد العظیم بای / تیلاب الد {ین}
اخوندی / رحمت الله / ملا اسلام بچه بای / صاحب نظر حاجی / میرزاخان حاجی / اتاخان / یونا / یعقوب / ریحان/ ...

...Охунд ходжа/ хожи Тура/ Мусахан бай/ Мухаммад Ибрахим/ Мухаммадхан/ Салиххан/ Абд ал-Кадир хожи/ Мухаммад Касым домулла/ Мухаммад Умар суфии/ Мулла Рахим бобо/ Мухаммад

Карим кари/ Йунус Али бай/ Тухтасун ходжи/ Ариф ходжи/ Салихжан/ Насиржан/ Мухаммад Садык/ Мулла Алихан/ Шароб ад-Дин/ Мулла Абд ар-Рахим/ Жалалхан/ Касым бай ходжи/ Абд ал-Аъзим бай/ Тилаб ад-Дин ахунди/ Рахматуллах/ Мулла Ислам бача бай/ Сахиб Назр ходжи/ мирзахон ходжи/ Атахан/ Йуно/ Якуб/ Рейхан...

Надпись свидетельствует, что данное блюдо было изготовлено в 1903 году по заказу кашгарских купцов для Генерального Консула Российской империи в Кашгаре господина Петровского.

Петровский Николай Федорович русский дипломат, с 1870 года – агент Министерства Финансов в Туркестанском Генерал-губернаторстве в Ташкенте. Являлся активным членом Туркестанского кружка любителей археологии в Ташкенте, единственной крупной научно-краеведческой организации исторического профиля (Россия-Средняя Азия, 2011, с.187).

Важное событие в истории русско-китайских отношений – подписание 12 февраля 1881 года Петербургского договора, подтверждало право России на открытие консульств в ряде китайских городов (Millward, 2007, p.156). С 1 июня 1882 года Н.Ф. Петровский был назначен на должность Консула в Кашгаре, с 1895 года Генерального Консула. Ему удалось договориться с англичанами о сферах торговых влияний, и именно он обеспечил торговлю кашгарских и русских купцов с взаимной минимальной пошлиной (а на некоторые товары и беспошлинные). Синьзянь в целом сам по себе являлся стратегически важным регионом (Россия-Средняя Азия, 2011, с.112). Кто контролировал Кашгар, тот контролировал торговые пути из Китая на запад (3).

Помимо дипломатической деятельности Петровский Н.Ф. занимался научными исследованиями, навыки которых он приобрел, участвуя в Туркестанском кружке любителей археологии в Ташкенте. Он одним из первых заставил ученых обратить внимание на «научные сокровища Китайского Туркестана», им было составлено «единственное по своему научному значению собрание древностей края» (4).

В 1903 году Петровский Н.Ф. вернулся в Ташкент. Умер Николай Федорович 19 ноября 1908 года.

Почерковый стиль и орнаментация подноса позволяет предположить, что он был заказан кашгарскими купцами в Бухаре (5) в 1903 году в знак благодарности Н.Ф. Петровскому за достижение стабильности в торговых отношениях. Однако в том же году его миссия в Кашгаре была завершена и, возможно, поднос не был вывезен из Бухары.

Неясно как он попал в сокровищницу бухарского правителя. Можно предположить, что поднос был приобретен для коллекции старинных предметов Алим хана.



Табл. 1. Поднос из коллекции Бухарского музея-заповедника

Примечания:

1. Инвентарный номер 277/3 записан в Книге Поступлений 1.
2. Термин «оқ подшо» (узб. – буквально белый царь) является обозначением русского императора для узбеков. См.: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. I. М.: “Рус тили” нашриёти. 1981. С.594;
3. Английские офицеры, жившие в Кашгаре, отмечают, что Николай Петровский в течение восьми лет успешно контролировал Синцзян и не допускал там усиления влияния англичан. Вот как он был охарактеризован английским дипломатом Янгхасбендом, встретившим его в Кашгаре: « Он составлял нам нормальную компанию там, где не было другой. Но он также представлял собой тип русского дипломата, с которым мы должны были жестко биться». См. P. Hopkirk Peter. The Great Game. The struggle for Empire in Central Asia. New York-Tokyo-London. 1992. P. 463
4. О научной деятельности Н.Ф.Петровского см.: Ольденберг С.Ф. Памяти Николая Федоровича Петровского. 1837-1908. СПб., 1910. С. 8; Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России//Сочинения. Том 9. М., 1977. С. 462; Письма российского консула в Кашгаре Н.Ф. Петровского к Д.Ф. Кобеко. 1883-1895//Исторический архив, №1, 2007;
5. Бухара – крупный торгово-ремесленный центр издревле славился своими металлическими изделиями.

Литература

- Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России//Сочинения. Том 9. М., 1977.
Ольденберг С.Ф. Памяти Николая Федоровича Петровского. 1837-1908. СПб., 1910.
Письма российского консула в Кашгаре Н.Ф. Петровского к Д.Ф. Кобеко. 1883-1895//Исторический архив, №1, 2007.
Россия-Средняя Азия. Политика и ислам в конце XVIII- начале XX вв. Том 1. М.: Ленанд, 2011.
James A. Millward. Eurasian crossroads. A History of Xinjiang. Columbia University Press. New York. 2007.
Hopkirk P. Peter. The Great Game. The struggle for Empire in Central Asia. New York-Tokyo-London. 1992.

TRAY FROM THE TREASURY OF BUKHARA EMIR

The article examines one of the unique objects stored in the funds of the Bukhara State Museum-preserve: a copper tray. The tray is round in shape and decorated with Arabic inscriptions in the Old Uzbek language, located on the front surface of the object. The style of the script is nasta'liq. The inscription indicates that this tray was made in 1903 by the order of Kashgar merchants for the Consul General of the Russian Empire in Kashgar, Mr. Petrovsky. N.F. The latter was appointed as a Consul in Kashgar on June 1, 1882, and Consul General in 1895. He managed to negotiate with the British on the spheres of trade influence, and it was he who ensured the trade of the Kashgar and Russian merchants with a mutual minimum duty (and for some goods duty-free). Xinjiang as a whole was itself a strategically important region, and whoever controlled Kashgar controlled trade routes from China to the west. The handwriting style and ornamentation of the tray suggests that it might have been ordered by Kashgar merchants in Bukhara in 1903 as a token of gratitude to N.F. Petrovsky for achieving stability in trade relations.

А.Е. Мурзинцева

*ФГБУН Бурятский научный центр СО РАН
г. Улан-Удэ, Российская Федерация
masash@inbox.ru*

ЕСТЕСТВЕННОИСТОРИЧЕСКИЕ МУЗЕИ В РЕСПУБЛИКЕ БУРЯТИЯ

Музеи естественноисторического профиля в России – не очень простой для исследования сегмент музейной сети. Причиной тому служит тот факт, что они по большей части относятся не к системе Министерства культуры, а к ведомственным музейным сетям. Ситуация сформировалась в годы советской власти, и остается актуальной до сих пор. В результате больше половины из естественноисторических музеев страны не носят юридического статуса музея (самостоятельного юридического лица, учреждения культуры), выступая структурным подразделением иных учреждений, научных, образовательных, производственных и т.д. Часть этих музеев существует в форме постоянных экспозиций, на протяжении десятилетий сохраняя и демонстрируя предметы музейного значения, но не проводя их научный учет.

В случае Республики Бурятия, в строгой юридической формулировке, естественноисторических музеев здесь нет совсем. При этом число естественноисторических экспозиций и коллекций в комплексных музеях и учреждениях музейного типа, как их определяет Международный союз музеев (ИКОМ), существенно. Министерству культуры подведомственны

Естественно-научный центр Национального музея Республики Бурятия (Музей природы Бурятии) и Геологический музей – филиал Музея народов Севера Бурятии. К министерству природных ресурсов России относятся Геологический музей Бурятии, Музей природы Баргузинского заповедника, Музей природы Байкальского заповедника, а также 26 визит-центров заповедников. Министерству науки и высшего образования подчиняется Музей Бурятского научного центра СО РАН. Анатомический музей Бурятской государственной Сельхозакадемии – Министерству сельского хозяйства. К Министерству здравоохранения относятся Патологоанатомический музей Республиканского патологоанатомического бюро. Федеральное агентство по рыболовству представляет Музей рыбоводства и рыболовства им. П.С. Старикова при Большереченском омулевом рыбоводном заводе.

Доля естественноисторических музеев в Российской Федерации, по данным портала «Музеи России», составляет 9 % от всей музейной сети. Для Бурятии эти цифры также актуальны, однако в определенные исторические эпохи, во второй половине XX в., профиль естественных наук в музейной деятельности в республике играл большее значение, достигая четверти от числа всех музеев.

История естественноисторической музейной деятельности на территории Бурятии насчитывает более полутора веков. Уже в 1860-х гг. в Верхнеудинске существовал минералогический музей Аполлона Митрофановича Курбатова. Российская музейная энциклопедия называет этот музей в числе самых знаменитых частных музеев России второй половины XIX в. (Мурзинцева, 2015, с. 70).

Следующий этап в развитии естественноисторической музеологии в Бурятии связан с деятельностью Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Русского географического общества (ТКОПОИРГО) и Кяхтинским музеем, основанным в 1890 г. Собрание музея, носило комплексный характер, но естественноисторические (ботанические, зоологические и геологические) образцы в нем составляли более половины. По состоянию на 1926 г. в собрание входило 25000 предметов в отделе естествознания и 10000 – во всех остальных (Батоцыренов, 2015, с. 19). Члены местного отделения РГО вели активную экспедиционную деятельность, ежегодно пополняя фонды музея тысячами новых предметов.

После революции в стране начинает формироваться государственная сеть музеев, с преобладающим в нем типом историко-краеведческого музея. Уже после Великой отечественной войны в Бурятской АССР начинают создаваться узкоспециальные ведомственные музеи, большинство из которых – естественноисторические. В 1948 г. появились сразу два биологических музея: Анатомический музей в Бурят-Монгольском зооветеринарном институте и Музей омуля при Большереченском омулевом рыбоводном заводе. Последний был создан Павлом Сергеевичем Стариковым, популяризатором рыбоводства и охраны природы (Цыренжапова, 2012, с. 33). Для музея на территории завода было выстроено отдельное здание с окном-витриной. Он действует по настоящее время в виде, почти неизменном с советского периода, под названием «Музей рыбоводства и рыболовства им. П.С. Старикова» (п. Большая Речка, Кабанский район). В экспозиции музея раскрываются вопросы технологии разведения омуля, а также охрана природы региона.

Анатомический музей при кафедре анатомии Бурят-Монгольского зооветеринарного института в г. Улан-Удэ (ныне БГСХА им. проф. В.Р. Филиппова) – учебный музей, обеспечивающий учебный процесс наглядными пособиями. Его первыми экспонатами были скелеты домашних животных, районированных в Бурятии, а также препараты, демонстрирующие строение мышц. В дальнейшем, при переезде института в новое здание, специально построенный студенческий городок по ул. Пушкина, музей получил значительно большие площади в главном корпусе (1961 г.), а затем в морфологическом корпусе (1971 г.). С этого времени он получил статус не просто учебной коллекции, но именно музея. Свой вклад в развитие музея внесли Б.В. Горский, М.А. Карбаинов, К.В. Маханчев, Б.П. Савельев, А.С. Алексева.

В настоящее время музей занимает зал площадью 120 кв. м. В нем демонстрируется более 1000 экспонатов, отражающих тематику и разделы курса анатомии домашних животных: остеология, синдесмология, миология, дерматология, спланхнология, ангиология, неврология. Их дополняют образцы морской и речной фауны. Видовое разнообразие включает лошадь, быка, яка, верблюда, северного оленя, изюбря, свинью, овцу, козу, горного козла, бурого медведя, гималайского медведя, волка, рысь, лису, соболя, росомуху, нерпу, ежа, зайца-беляка, кита, мартышку. Представлены скелеты птиц, рыб, амфибий и человека. География собрания охватывает, главным образом, Бурятию и соседние регионы. Экспонаты изготовлены сотрудниками кафедры анатомии и

студентами. Среди них профессор К.А. Васильев, к. вет. н, доцент А.В. Степанов, к. вет.н., доц. М.Б. Малакшинов, ассистенты З.П. Харжеева, Ц.О. Дашиева и др. По количеству и качеству изготовления макропрепаратов различных патологических процессов музей БГСХА не уступает музеям многих ветеринарных вузов России.

Также учебные коллекции, оформленные для экспозиционного показа, демонстрируются в патологоанатомическом и паразитологическом музеях академии. Их наиболее старые экспонаты относятся к 1937 г., то есть, ко времени организации учебного заведения.

Аналогичным образом создавался Патологоанатомический музей Республиканского патологоанатомического бюро. Основным временем его формирования называют 1960-е гг., когда подбором и приготовлением макропрепаратов для музея занималась Д.Е. Захарова, однако экспонаты в нем начали накапливаться значительно раньше (Содномов, 2020, с. 268-271). Для исследовательской организации, изучающей физические объекты средней размерности (измеряемые в сантиметрах), накопление исследовательских коллекций практически неизбежно.

Появление в Бурятии специализированных музеев геологического профиля связано с масштабным освоением недр Сибири, предпринятым государством во второй половине XX в. Вложенные в геологические исследования миллиарды советских рублей не могли не оказать влияние на развитие нашего региона в самых разных аспектах, в том числе, на развитие культуры. В этот период были созданы два музея при Бурятском территориальном геологическом управлении Главгеологии РСФСР – в г. Улан-Удэ (1960 г.) и в п. Багдарин (1968 г.).

В 1957 г. был образовано Бурятское территориальное геологическое управление, объединившего все геологические исследовательские организации, действовавшие на территории республики. При нем в 1960 г. основан Геологический музей, целью которого была определена «систематизация, обобщение и хранение отобранных в процессе геологического изучения территории Бурятии образцов пород и минералов, а также составления типовых коллекций горных пород и руд, выявленных месторождений полезных ископаемых» (Верник, 2007, с. 81).

Многочисленные рабочие коллекции послужили основой для формирования музейной экспозиции, в специально построенном помещении на первом этаже здания Геологического управления на площади Советов. В новом здании под музей отвели цокольный этаж площадью около 300 кв. м. с фасадными арочными окнами, выходящими на центральную площадь столицы Бурятии.

Организатором музея стал известный в Бурятии геолог Василий Иванович Шубин, руководивший музеем в течение 22 лет. При нем был создан основной, существующий до настоящего времени музейный фонд, который достиг 6000 образцов в том числе: минералов более 1000, пород – 2000, руд – 3000 (Верник, 2007, с. 80-83).

Экспозиция носила узко специализированный характер, ориентированный на профессионалов. Представлены были тематические коллекции, характеризующие геологическое строение республики; в первую очередь, руды и вмещающие породы месторождений. Рудное богатство региона предопределило упор в геологическом музееведении Бурятии на коллекциях и экспозициях, связанных с полезными ископаемыми, а не минералами или окаменелостями.

В 1968 г. основан Геологический музей Багдаринской геологоразведочной экспедиции (Баунтовский район). Его создание было поручено старшему геологу экспедиции Асканазу Апетовичу Гамчяну, который собрал музейный фонд, оформил экспозицию, проводил экскурсии (параллельно с обязанностями по надзору и экспертизе хода поисково-съёмочных работ). Особенностью небольшого музея в глубокой провинции стала география его собрания, не ограничивавшаяся площадью работ Багдаринской экспедиции. Однако уже к середине 80-х гг. масштабы съёмочных работ в Баунтовской тайге заметно снизились. Здание экспедиции в Багдарине и помещение музея обветшало (Мурзинцева, 2016, с. 35-36).

В тот же период в г. Улан-Удэ был основан еще один геологический музей – при Геологическом институте Бурятского филиала Сибирского отделения Академии наук СССР (1969 г.). В 1977 г. он получил официальный статус академического минералогического музея, а в 1978 г. открылась его экспозиция под именем «Музея бурятского камня». Как и в предыдущих случаях, создание музея связано с именем конкретного человека, Глеба Ивановича Туговика, специалиста по редкометалльной минерализации и коллекционера. Музей Геологического института был ориентирован на цели демонстрации и имел не столь многочисленное собрание, по сравнению с музеем Геологического управления. Зато он сразу начал пользоваться популярностью у посетителей. За неполные два года его посетило 120 экскурсионных групп, в том числе 30 иностранных (Бураева, Мурзинцева, 2009, с. 68). В 1991 г. Музей бурятского камня стал частью комплексного Музея Бурятского научного центра СО РАН.

После 1990 г. Министерство геологии упразднено. Геологические экспедиции в районах Бурятии и в г. Улан-Удэ постепенно ликвидировались. Содержание камне- и кернохранилищ более не финансировалось, что привело к уничтожению рабочих коллекций.

Выходом из ситуации для Багдаринского геологического музея стало его присоединение в качестве филиала в 1996 г. к Музею народов Севера Бурятии. Ему было выделено отдельное здание, в которое геологическое собрание перенесено вместе с витринами и вспомогательными материалами. А.А. Гамчян также переходит работать в муниципальный музей, где создает новую экспозицию, составляет для нее карту полезных ископаемых района, готовит путеводитель и ряд публикаций по геологии и истории исследований края (Гамчян, 2008, с. 108).

Геологический музей в г. Улан-Удэ остался в ведомственном подчинении. Расположение в центре города и отсутствие входной платы делает музей привлекательным для посетителей, в т.ч. туристов. Вместе с тем, создает проблемы безопасности. После нескольких попыток кражи экспонатов, Федеральное государственное учреждение «Территориальный фонд информации по природным ресурсам и охране окружающей среды Министерства природных ресурсов России по Республике Бурятия», которому подчиняется музей, было вынуждено установить в нем видеонаблюдение. В музее работает всего два сотрудника, которые выполнять обязанности смотрителей в ущерб прочим функциям. Индивидуально и в экскурсионных группах музей в год посещает до 3,5 тыс. человек. На период антиковидных ограничений 2020 – 2021 гг. доступ посетителей в музей был прекращен.

Радикально изменился подход к экспозиции Геологического музея. Из узкоспециальной она приняла более популярный характер, традиционный для своего профиля. Экспозиция занимает три зала, которые посвящены исторической геологии и истории геологических исследований в Бурятии; полезным ископаемым; а также минералогии и цветному камню.

Музеи заповедников отличаются от всех, описанных выше, своим положением: они рассказывают о заповеднике и, одновременно, выступают как часть особо охраняемой природной территории. Коллекции, хранящиеся этими музеями, собраны на территории заповедника. Они же позволяют при помощи экспозиционных технологий наилучшим образом продемонстрировать все его особенности и достоинства. Территория заповедника в основном закрыта для туристов, и о его достопримечательностях можно узнать только в музее и на экологических тропах.

Именно на территории Бурятии в 1916 г. был создан первый заповедник страны – Государственный природный биосферный заповедник «Баргузинский». В нем же был организован первый в республике музей заповедника – в 1953 г. в п. Давша Баргузинского района, в то время являвшимся центральной усадьбой заповедника, байкаловед и писатель Олег Константинович Гусев и эмбриолог Юрий Борисович Баевский создали музей природы. Под него отвели помещение в здании научного отдела, деревянной постройке с большими окнами, выходящими на оз. Байкал. При организации музея природы Баргузинского заповедника были поставлены следующие цели: сохранение памяти о сотрудниках заповедника, пропаганда идей охраны природы и распространение знаний о природе охраняемой территории (Сартакова, 2019, с. 193-194).

В настоящее время собрание музея природы Баргузинского заповедника насчитывает более 250 единиц хранения основного фонда и около 100 – научно-вспомогательного. Оно включает коллекцию минералов известного сибирского геоморфолога Н. П. Ладохина, собрание оригинальных капов, гербарий, коллекцию птиц и насекомых заповедной территории; фотоархив, датируемый началом XX в., в котором отражены первые шаги становления заповедника и этнографические зарисовки об эвенках шамагирского рода, проживавших ранее на территории заповедника.

Музей не имеет фондохранилища, все предметы размещены в экспозиции. Исключение - гербарий, имеющий не столько демонстрационный, сколько научный характер. В настоящее время коллекции практически не пополняются, музейный учет не ведется. Некоторые экспонаты требуют реставрации.

Экспозиция музея состоит из шести разделов: история и современность Баргузинского заповедника; ландшафты и сезонные изменения природы; флора; фауна; оз. Байкал (заповедная акватория); лесной пожар: взгляд из заповедника. Музей организует выездные выставки в районах Бурятии вне туристского сезона (с октября по май). В этот период на территории самого заповедника и в его музее посетители редки (Сартакова, 2019, с. 194).

В Байкальском государственном природном биосферном заповеднике музей был основан в 1973 г. по инициативе научных сотрудников Андрея Андреевича Васильченко и Константина Федоровича Михалкина (сам заповедник был образован в 1969 г.). Необходимость создания музея

была заявлена сразу же после начала работы заповедника, как наиболее эффективный способ организации экологического просвещения и пропаганды охраны природы. Первые годы музей природы находился в ведении научного отдела заповедника, а после выделения специального экологопросветительского отдела в 1993 г. был передан под его руководство (Мишакова, Сартакова, 2016, с. 520).

Первыми поступлениями в музейный фонд стали исследовательские коллекции научных сотрудников заповедника и их личные вещи. Дополнительно в Госпромсельхозе были закуплены чучела животных для оформления экспозиции.

Музей природы Байкальского заповедника располагался в старой центральной усадьбе в п. Танхой, в здании XIX в., которое сгорело в 1986 г. Пострадавшие в пожаре чучела восстановил научный сотрудник заповедника, охотовед Николай Николаевич Володченков. После пожара администрация заповедника вместе с музеем переехала в двухэтажный деревянный жилой дом, на первый этаж. В конце 1998 г. было принято решение о необходимости реэкспозиции музея, для чего были приглашены музейные специалисты из г. Улан-Удэ: сотрудник Музея БНЦ СО РАН Е.К. Сеницына и музейный художник-оформитель Т. Извекова, которые организовали и оформили экспозицию в соответствии с современными музееведческими требованиями. Ими было начато оформление фондовой документации музея.

В январе 2000 г. вновь произошел пожар, сгорело все здание, в том числе, большая часть коллекций чучел животных, документы, оборудование и практически вся недавно созданная экспозиция. Чтобы спасти, чучела выбрасывали через окно на снег. Закопченные, порванные, их отправили на временное хранение и реставрацию в Музей БНЦ.

Сейчас музей располагается в новом, специально построенном здании центральной усадьбы Байкальского заповедника. Его площадь составляет 70 кв м. Его действующая экспозиция оформлена в 2004 г. Н.Н. Володченковым. Она демонстрирует основные направления научных исследований, проводимых сотрудниками заповедника. Большая часть представленных экспонатов – чучела, изготовленных из материала погибших на территории заповедника животных Н.Н. Володченковым (Мишакова, Сартакова, 2016, с. 521-523).

Структура экспозиции демонстрирует основные природные комплексы заповедника: большую часть его территории занимает горная система хребта Хамар-Дабан с развитой сетью рек и озер, значительно меньшую – занимают прибайкальские террасы с многочисленными сфагновыми болотами. Отдельной темой в экспозиции звучат ботанические исследования в заповеднике. Наиболее редкие и эндемичные только для этой территории виды выставлены как отдельные гербарные образцы, также показано разнообразие растений в составе растительных сообществ – фитоценозов.

Основной фонд музея насчитывает 500 единиц хранения, научно-вспомогательный – 30 единиц хранения, однако музей не ведет фондовую документацию и не располагает фондохранилищем. Помимо представительного гербария и коллекции лишайников, из материалов по фауне следует выделить орнитологическую коллекцию, насчитывающую более 100 единиц хранения. В планах дирекции заповедника строительство отдельного помещения для музея или же увеличение его площади для расширения экспозиции.

Музей природы Байкальского заповедника ведет активную эколого-просветительскую работу, разделяя ее с визит-центром заповедника. Визит-центры не являются музеями в строгом значении этого термина, поскольку не несут функции хранения движимых объектов Наследия, по определению ИКОМ они относятся к «объектам музейного типа», активно используя наработанную музеями методику экспозиционной и просветительской работы. Комплекс визит-центра Байкальского заповедника включает в себя, помимо собственно визит-центра «Байкал заповедный» с экспозициями «Байкал уникальный», «Заповедная Россия», «Человек и Байкал», еще и историко-мемориальный комплекс «Байкальская переправа», и вольерный комплекс «Настоящий баргузинский соболь», и стендовую экспозицию под открытым небом «Заповедное ожерелье Байкала», а также этнокласс и сувенирную лавку. Всего на особо охраняемых территориях Бурятии действует уже 26 визит-центров (Мишакова, Сартакова, 2017, с. 126).

Музей природы Бурятии в г. Улан-Удэ, как и музеи заповедников, изначально создавался в целях экопросвещения. Идея создания самостоятельного музея природы была вызвана обострением экологических проблем в мире и в нашей стране, начиная с 1970-х гг. В регионе в это время началось строительство Байкало-Амурской магистрали. Вышел ряд Постановлений правительства СССР по охране бассейна озера Байкал (1972-1974 гг.). Всё это определило необходимость открытия в регионе центра экологической пропаганды. Распоряжение Совета Министров Бурятской АССР о

создании в г. Улан-Удэ музея природы вышло в 1978 г. Министерство культуры республики выделило для него отдельное помещение в здании-памятнике, построенном в 1916 г. для Общественных собраний по адресу ул. Ленина, 46, в котором до музея размещался Русский драматический театр.

Основой будущего музея послужили фонды отдела природы Краеведческого музея им. М.Н. Хангалова. Многие фондовые предметы, особенно чучела животных, были не пригодны для экспонирования, а по некоторым группам хранения, экспонатура полностью отсутствовала. В связи с этим встал вопрос о привлечении широкой научной общественности к работе естественноисторического музея. Был создан Ученый Совет музея, включавший видных ученых-естественников и музейеведов: зоолога М.А. Шаргаева, геолога С.А. Гурулева, сотрудников Краеведческого музея Н.В. Комиссарову и В.Б. Хандуеву (Хандуева, 2009, с. 177-188).

Министерство культуры БурАССР обратилось с просьбой в НИИ музейеведения и охраны памятников истории и культуры МК РСФСР (г. Москва) о научно-методическом сотрудничестве по созданию Музея природы. Было предложено использовать новый музей в качестве экспериментальной базы. Это совпадало с интересами сотрудников института, которые пришли к выводу о необходимости проведения в музеях не только теоретических и методических научных работ, но и серьезных экспериментальных исследований. Руководителем научного проектирования по созданию экспозиции была назначена И.В. Иксанова, а архитектурно-художественного – А.С. Соустин.

Поскольку природные условия в Бурятии очень разнообразны, решено было выделить несколько крупных природных ландшафтов в качестве самостоятельных экспозиционных единиц, отражающих в сумме все разнообразие природы региона. Для проекта музея в Улан-Удэ было выделено шесть основных ландшафтов, соответствующих основным природно-географическим районам: Север республики (район БАМ), Витимское плоскогорье, Селенгинское среднегорье, Восточный Саян, Прибайкалье, Байкал. Для того, чтобы посетитель смог воспринять экспозицию под углом взаимосвязей, существующих в природе вообще и в конкретных ландшафтах Бурятии, в частности, экспозиционеры посчитали нужным дать общее представление о происхождении Земли, жизни, биосферы и о таком понятии, как биогеоценоз (Иксанова, 2001, с. 3-10).

Архитектурно-художественное решение экспозиции отличалось разнообразием использованных приемов. Большое внимание при создании проекта было уделено техническим средствам. Помимо системы проекторов слайдов, использовались киноустановки. В последнем зале, завершая осмотр экспозиции, посетитель мог увидеть пятиминутный фильм о Байкале. Архитектурно-художественный проект экспозиции Музея природы Бурятии был рассмотрен на выездном заседании ИКОМа в г. Улан-Удэ (1982 г.). После этого начался монтаж экспозиции, в котором участвовало несколько бригад художников.

Открывшись, Музей стал центром экологического просвещения в Бурятии и Байкальском регионе, вызвав большой резонанс в музейном деле страны, как первый региональный ландшафтный музей. На его базе была проведена II Всесоюзная школа-семинар по проблемам проектирования и создания естественнонаучных экспозиций в 1984 г., собравший 80 участников из 30 музеев страны. Музей принимал ежегодно более 100 000 посетителей, в том числе организованные туристические группы практически из всех городов страны (Хандуева, 2009, с. 177-188).

В 2011 г. Музей природы Бурятии вошел в состав Национального музея Республики Бурятия, наряду с Музеем истории Бурятии им. М.Н. Хангалова и Художественным музеем им. Ц.С. Сампилова. А в 2017 г. Здание Музея природы было закрыто в связи с аварийным состоянием перекрытий главного зала и небезопасностью для посетителей. Его фонды и экспонаты переехали в здание Художественным музеем им. Ц.С. Сампилова на ул. Куйбышева. 4 апреля 2019 г. состоялось открытие новой экспозиции Музея природы Бурятии «Таежная, озерная, степная...». Концептуально она во многом повторяет предыдущую версию экспозиции, демонстрируя флору, фауну, геологию и палеонтологию региона в их динамике и взаимозависимости. В новую экспозицию не удалось перенести ландшафтные диорамы, зато получилось частично воплотить концепцию взаимозависимости человека и природы, параллельно существующих в физическом и мифологическом воплощениях.

В своей новой экспозиции Музей природы стремится донести неразрывность образов природы Бурятии и Байкала, вызвать любовь к ним и желание служить сохранению великого природного

наследия мира, как делали это наши предки – народы, живущие в дружбе и согласии на берегах священного озера.

Руководителем проекта выступила Е.В. Бухарова. Над ребрендингом и дизайном новой выставки работала студия «Mossa. Брендинг и дизайн», которая сконструировала пространство как маршрут следования посетителя, максимально интересный и увлекательный. Кроме этого, студия разработала логотип, который отражает взаимоотношение человека и природы в виде следов человека, который показывает то, как человек влияет на природу, являясь ее частью.

Экспозиция сделана максимально интерактивной. Используются современные мультимедийные технологии, интерактивные экспонаты, которые не только можно, но и нужно трогать руками, звуки леса, крики зверей и птиц, ароматы хвойных пород, вместе с подлинными музейными предметами позволят вам погрузиться в атмосферу единения с природой.

Всего в новой выставке задействовано 430 экспонатов, а всего в естественнонаучное собрание Национального музея РБ входит почти 19000 музейных предметов. Из них 9000 относится к основному фонду, 10000 - к научно-вспомогательному. Собрание включает 7 групп хранения: «Зоология», «Ботаника», «Геология», «Палеонтология», «Фото, слайды, негативы», «Карты, схемы, картины, книги», «Приборы и вещи». Самая многочисленная группа хранения «Зоология» (5818 ед.хр.), на втором месте – «Ботаника» (5694 ед.хр.), затем следует группа хранения «Фото, слайды, негативы» (4047 ед.хр.), далее «Геология» (1309 ед.хр.) «Палеонтология» насчитывает 1301 ед.хр. (Долгорова, Бальжитова, 2018, с. 70-74).

Близок к нему по объему собрания Музей Бурятского научного центра Сибирского отделения Российской академии наук. Идея создания академического музея в Бурятии появилась в конце 1950-х гг., еще на этапе планирования создания в Бурятии подразделения Академии наук. Однако прошло целое десятилетие, прежде чем эти планы были реализованы. Первый академический музей в Бурятии был основан по решению Ученого совета Отдела геологии Бурятского филиала СО АН СССР от 28 марта 1969 г. и был посвящен геологии. Инициатором создания и первым заведующим музеем стал Г.И. Туговик, специалист по рудообразованию и коллекционер, увлекавшийся цветными и поделочными камнями. В декабре 1977 г. музей получил официальный статус подразделения Академии наук – академического минералогического музея. 1 апреля 1978 г. открылась первая экспозиция, разместившаяся в подвале Геологического института. К тому времени было собрано около 3000 экспонатов.

В 1985 г. произошел переезд музея из тесного подвального помещения в актовЫй зал здания Президиума филиала на ул. Сахьяновой, 8. Было принято решение о присоединении к музею археологической и биологической экспозиций, сформировавшихся в других научных институтах БФ СО АН СССР. Таким образом музей перепрофилировался из геологического в комплексный. С 1991 г. он носит название Музей Бурятского научного центра СО РАН (Бураева, Мурзинцева, 2009, с. 61-72).

На этом этапе развития Музей значительно расширил поле своей деятельности. Коллекции, переданные институтами, дополнялись музейными сборами. При музее действовала реставрационная мастерская. Развивалось сотрудничество с вузами, другими музеями и исследовательскими организациями. Ежегодно организовывались археологические экспедиции в районы Бурятии.

В 1994 г. в Музее организована новая экспозиция, посвященная изучению экологических проблем озера Байкал. Открытие состоялось во время работы международного симпозиума «НАТО и Байкальский регион – модель устойчивого развития». Содержание и художественное исполнение экспозиции были высоко оценены руководством СО РАН – академиками В.А. Коптюгом и Н.А. Добрецовым, а также учеными из Германии и США. В 1996 г. открыта экспозиция «Тибетская медицина: история и современность».

Новое тысячелетие Музей Бурятского научного центра встретил как один из лидеров музейного дела региона. Были разработаны сайт музея и электронный каталог. Велась активная исследовательская деятельность. Музей участвовал в значительном числе партнерских проектов. Продолжилось сотрудничество с кафедрой музееведения ВСГАКИ. В 2001 г. Музей БНЦ СО РАН становится членом Международной Ассоциации естественно-исторических музеев ИКОМ и членом Союза Музеев России. В музее действовала реставрационная мастерская. Регулярно проводились реэкспозиции музейных залов. В 2004 г. была открыта пятая - палеонтологическая экспозиция.

В настоящее время музей является структурным подразделением Бурятского НЦ СО РАН и подчиняется непосредственно его Председателю. Функции консультационного органа осуществляет Музейный совет БНЦ СО РАН, состоящий из ученых, представляющих институты и научные коллективы, занимающиеся профильными направлениями исследований.

Собрание музея составляет более 7500 ед.хр. Они разделены на четыре основных отдела – археологический, геологический, палеонтологический и биологический. В научно-вспомогательном фонде собраны архивные и фотоматериалы, научно-справочная библиотека. Знаменитые экспонаты Музея БНЦ СО РАН: череп байкальского яка – один из пяти, хранящихся в музеях мира; фрагмент метеорита Уакит, уникального по минералогическому составу; мумифицированное Аргадинское погребение XVII в.

К коллекциям Музея БНЦ ежегодно обращаются российские и зарубежные исследователи – археологи, антропологи, палеонтологи, генетики из Японии, Южной Кореи, Монголии; Москвы, Санкт-Петербурга, Екатеринбурга, Томска, Новосибирска, Иркутска, Читы и т.д.

Свои результаты сотрудники музея представили на десятках конференций от Ханты-Мансийска на севере до Краснодарского края на юге, и от Санкт-Петербурга на западе до Владивостока на востоке, а также в Белоруссии, Индии, Китае, Монголии. Неоднократно музей БНЦ становился лауреатом музейных фестивалей, участником выставок за пределами Бурятии – в Москве, Иркутске, Красноярске, Хельсинки, Брюсселе, Дели, Калькутте, Чаньчуне и др.

В музее действует четыре естественноисторические экспозиции. Ежегодно экспозиции и выставки музея принимают три-четыре тысячи посетителей. Подавляющее большинство посетителей музея БНЦ составляют организованные группы. Более 80 % аудитории составляют в примерно равном объеме студенты и школьники (Бураева, Мишакова, Мурзинцева, 2012, с. 100).

Помимо экскурсий, музей предлагает своей аудитории разные формы активности, в соответствии с их интересами. Музей консультирует коллег и всех интересующихся по вопросам музейной работы и профильным научным дисциплинам. Ежегодно в феврале ко Дню российской науки организуется неделя открытых дверей, циклы лекций для студентов и занятий для школьников.

Таким образом, сеть музеев естественноисторического профиля в Республике Бурятия в целом повторяет общероссийскую сеть. Естественноисторические музеи здесь появились прежде музеев других профилей (исторического, художественного). Своего расцвета они достигли во второй половине XX в., что связано с развитием деятельности исследовательских и образовательных организаций. Несмотря на то, что исследовательские учреждения тяготеют к крупным городам, естественноисторические музеи в Бурятии располагаются как в столице республики, так и в районах. В БурАССР был создан первый в стране региональный музей природы, полностью построенный по ландшафтному принципу организации экспозиции. В постсоветский период ряд естественноисторических музеев вошел в состав крупных комплексных музейных объединений. Импульс развития получили музейные объекты заповедников, ориентированные на работу с туристами.

Литература

Батоцыренов Э.А. Деятели Троицкосавско-Кяхтинского отделения РГО. – Улан-Удэ: ИД «Экос», 2015. – 184 с.

Бураева С.В., Мурзинцева А.Е. Музей Бурятского научного центра // Музеи научных центров и институтов Сибирского отделения Российской академии наук. Очерки формирования и развития. – Новосибирск, 2009. – С. 61-72.

Бураева С.В., Мишакова О.Э., Мурзинцева А.Е. Коммуникационные особенности регионального ведомственного музея (на материале Бурятского научного центра СО РАН) // Музей и посетитель: процесс, прогресс и протест: материалы V ежегодного симпозиума АСПАК. – Иркутск: «Оттиск», 2012. – С. 97-110.

Верник В.Л. Геологический музей – гордость геологов Бурятии // Разведка и охрана недр. – 2007. – № 12. – С. 80-83.

Гамчян А.А. Я - геолог. Автобиографическая повесть. - Багдарин-Улан-Удэ, 2008. – 112 стр.

Долгорова Б.А., Бальжитова О.М. К истории комплектования фондов Музея природы Бурятии // Вестник Восточно-Сибирского государственного института культуры. – 2018. – № 4 (8). – С. 70-75.

Иксанова И.В. К вопросу о разработке научной и художественной концепции Музея природы Бурятии // Тематико-экспозиционные планы музея природы Бурятии. - Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2001. – С. 3-10.

Мишакова О.Э., Сартакова А.В. Из истории становления и развития музеев природы при ООПТ Республики Бурятия // Байкальские встречи-IX: Этничность в контексте социально-культурного и

экономического развития региона. Материалы международной научно-практической конференции. – Улан-Удэ: ИПК ФГБОУ ВПО ВСГАКИ, 2016. – С. 516-526.

Мишакова О.Э., Сартакова А.В. Визит-центры как музейные институции при особо охраняемых природных территориях (на примере Республики Бурятия) // Вестник Восточно-Сибирского государственного института культуры. – 2017. – № 1 (1). – С. 123-132.

Мурзинцева А.Е. Геологические музеи Бурятии // Труды Кяхтинского краеведческого музея имени академика В.А. Обручева, Бурятского республиканского и Кяхтинского отделений Русского Географического общества. – Улан-Удэ: Изд-во БГУ, 2015. – Т. XX. – С. 69-72.

Мурзинцева А.Е. Багдаринский геологический музей на музейной карте Республики Бурятия // Проблемы изучения, сохранения и интерпретации историко-культурного наследия Байкальского региона: материалы научно-практической краеведческой конференции. – Багдарин – Улан-Удэ, 2016. – С. 32-39.

Сартакова А.В. Из истории изучения музейного дела особо охраняемых природных территорий (на примере Бурятии) // Инновационные технологии в гуманитарной сфере. Материалы Международной научно-практической конференции молодых учёных, аспирантов и соискателей. – Барнаул: ФГБОУ ВО «АГИК», 2019. – С. 193.

Содномов В.Ч. Организация учебно-методической работы по курсу патологическая анатомия // Аграрное образование в условиях модернизации и инновационного развития АПК России: материалы всероссийской (национальной) научно-методической конференции. – Улан-Удэ: Изд-во БГСХА, 2020. – С. 268-271.

Хандуева В.Б. Из истории создания Музея природы Бурятии // Культурный потенциал Байкальского региона: Материалы межрегиональной научно-практической конференции. – Том II. – Улан-Удэ, 2009. – С. 177-188.

Цыренжапова С. Рыбоводная артерия Байкала // Мир Байкала. - 2012. - № 3 (35). – С. 33.

NATURAL HISTORY MUSEUMS IN THE REPUBLIC OF BURYATIA

Natural history museums are one of the sectors of the museum network in Russia. Their specificity is determined by the object of the show - natural samples, which are simultaneously monuments of nature and culture. As well as organizational and legal features. Of the nine natural history museums operating in Buryatia, the majority are museums of departmental subordination, only two belong to the Ministry of Culture. According to the objectives of their activity, these are educational, scientific, industrial and popular museums.

The history of the development of the network of natural history museums in Buryatia includes several stages. A private mineralogical museum of the merchant A.M. Kurbatov and the Kyakhta Museum of Local Lore at the branch of the Russian Geographical Society were founded in the 19th century.

In the middle of the 20 century narrowly specialized biological museums began to appear - the Anatomical Museum of the Buryat State Agricultural Academy and the Omul Museum at the Bolsherechensk omul fish hatchery, followed by the pathological museum of the Republican pathoanatomical bureau. In the 1960s-80s due to a large state program for the development of natural resources, three geological museums appear in the republic at once: the museums of the Ministry of Geology in Ulan-Ude and the village of Bagdarin, as well as the Museum of Buryat Stone of the Geological Institute of the Buryat branch of the Siberian Branch of the USSR Academy of Sciences. The growing anthropogenic load and the growth of environmental problems have led to the emergence of nature museums with a wide natural profile and focused on environmental education. These are the nature museums of the Barguzinsky and Baikalsky reserves, as well as the Nature Museum of Buryatia, which became an experimental project, in the implementation of which the Research Institute of Museum Studies (Moscow) and the local scientific community were involved.

All of these museums have shown their resilience, having survived the social upheavals of the late 20th century. In the post-Soviet period, there have been some organizational changes, a tendency towards the enlargement of museums has appeared. Two of the three geological museums became part of larger museum associations (the Museum of the Peoples of the North of Buryatia and the Museum of the Buryat Scientific Center of the SB RAS), the Museum of Nature of Buryatia became a department of the National Museum of the Republic of Buryatia. To the greatest extent, changes in the structure and themes affected geological museums, while the activities of biological museums have not conceptually changed over the past 70 years. Development prospects for natural history museums in Buryatia are associated, among other things, with ecological tourism.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІНДЕ ШЕТЕЛ ҚОНАҚТАРЫ ҮШІН ЭКСКУРСИЯ ҰЙЫМДАСТЫРУ ІСІНІҢ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

Музейге келушілермен жүргізілетін басты және маңызды жұмыстардың бірі – экскурсия. «Экскурсия» (лат. *excursio sаяхат* дегенді білдіреді) сөзін естігенде, ойымызға туристік саяхаттар, қалалардағы мәдениеттік объектілер, ұлттық бақтар, саябақтар, мұражайлар келеді. «Экскурсия» ұғымына теоретик мамандар қазірде 20-ға жуық түсіндірме береді. Қазіргі кезеңде экскурсия анықтамасын төмендегідей тұжырымдауға болады: экскурсия – білікті маманның басшылығымен алдын-ала таңдалған нысандармен, тақырыппен және маршрутпен байланысты әлемді танудың мақсатты, көрнекі процесі (Ягофаров, 2003, с 8).

Туризмнің түрлеріне қарай – мәдени, археологиялық, ботаникалық, ғылыми, экологиялық, танымдық, діни, конгресстік – барлық тақырыптарда экскурсиялар жүргізіледі. Кез-келген экскурсияның спецификасы көрсетілім мен пайымдаудан тұратынын білеміз, яғни «Белгілі затты көзбен көріп, ойымызда жинақталған ақпарат арқылы айналамыздағы қоршаған шынайылықтың, болмыстың бір бағдары (Должиенко, 2005, с. 51).

Музейлік экскурсиялар типі (шолу, тақырыптық, циклдық, кешенді), мазмұны (тарихи, әдеби, табиғаттану және т.б.), мақсаты (мәдени-ағартушылық, оқытушылық, экскурсия-сабақтар және т.б.) немесе музейдің білім-тәрбие беру функциясымен байланысты негізгі міндеттер (танысу, білім беру, дамыту) бойынша жіктеледі.

Бүгінде Қазақстанда туризм саласын дамытуға басты назар аударылып отырғаны белгілі. Қазіргі таңда Қазақстанда туризмнің барлық дерлік түрлері ұсынылған - танымдық, ойын-сауық, этникалық, экологиялық және басқалар. Жалпы Еуропа елдерінде туризмнің пайда болғанына 200 жылға таяу уақыт өтіпті. Ал, Қазақстанда туризм саласы ХХ-шы ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап дамыды. 1962 жылы Бірыңғай үйлестіруші орган – Туризм мен экскурсиялар бойынша орталық кеңес құрылды. (Ягофаров, 2003, с. 7). Тәуелсіздік алғалы бері Қазақстанға қызығушылық артып, елімізге алыс-жақын шетелдерден келуші қонақтардың саны жылдан жылға көбеюде. Туризм саласы елімізде енді ғана экономикалық маңызы бар салалардың қатарына еніп жатыр. Бірақ Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі бүгінде туризмнің жаппай дамуын тежеуде деуге болады.

Қазақстандағы туризмнің даму бағыты экскурсиялық туризмді ұйымдастырумен байланысты, яғни рухани-мәдени қажеттіліктен туындап отыр. Қазіргі кезде ТМД елдерінде туристерді тарту үлкен бәсекеге ие болып отыр. Көрші елдер Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Моңғолия туризмді дамытуға барлық күшін салып Қазақстанды басып алуда (Зәкиева, 2018, 298-303 бб.). Сондықтан, туризмді жетілдірудегі маңызды мәселелердің бірі болып табылатын экскурсиялық туризмге мемлекет тарапынан тиісті көңіл бөлінуі қажет. Себебі, түрлі мемлекеттерден келген қонақтар тарапынан қазақ тарихы мен мәдениетіне қызығушылық танытқанда, экскурсия жүргізушілеріне өте мұқтаж болғандығы айтылады. Жалпы, елімізде экскурсия жүргізушісі мамандығы 1968 жылдан бері болғанымен, қазірде бұл мамандық саны ең аз мамандықтардың қатарына жатқызылады. Сол себепті Қазақстанда кәсіби біліктілігі жоғары бәсекеге қабілетті мамандар даярлануы керек.

ҚР МОМ-ның шетелдік қонақтармен жұмыс жасау тәжірибесінен

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің (әрі қарай – ҚР МОМ) бай және бірегей экспозициялық кешені мен түрлі бағыттағы көрмелерін көріп тамашалау шетелдік қонақтарға көркем Алматының ғана емес, сонымен қатар еліміздің тарихы мен мәдениетімен танысуда маңызды орын алады. Музейге келетін шетелдік қонақтардың саны тұрақты жарнамалану арқасында артып келеді. Қонақтар музейде Қазақстанның көне заманнан қазірге дейін тарихы мен мәдениеті жайлы жан-жақты мағлұмат алады.

Музейге келетін шетелдік қонақтардың категориясын келесідей топтарға бөлуге болады: а) *ресми делегациялар*; б) *халықаралық мәдени, экономикалық, спорттық т.б. форумдардың қатысушылары*; (сурет 1) в) *туристік компаниялармен ұйымдастырылған топтар*, әсіресе көктем-

жаз кезінде (бүгінде ҚР МОМ көптеген Қырғызстан, Ресей, Өзбекстанның туристік компанияларымен бірлесе жұмыс атқаруда); г) *шет елде тұратын қандастарымыз және т.б.*



1-сурет. Бөлім қызметкерлерінің Халықаралық форумға қатысушы шетелдік қонақтарға экскурсия жүргізу сәті

Әдетте, музейде туристік топтарға жалпы таныстыру мақсатында (мәдени туризм, рекреация) шолу экскурсиялары ұсынылады. Шолу экскурсиялардың мазмұны мен қамтитын басты мәселелері төмендегідей:

- 1) музейдің архитектурасы мен музейдің ғимаратының тарихымен таныстыру;
- 2) музейлік коллекциялардың тарихы және мазмұнымен таныстыру;
- 3) музей экспозициясының басты бөлімдерімен таныстыру;
- 4) музейлік коллекция және музей экспозициясының басты бөлімдерін айқын көрсететін ерекше экспонаттармен таныстыру.

Шолу экскурсия өзінің жан-жақтылығымен, қысқа мерзім ішінде айтылуы қажет материалдың көптігімен, объектілердің алуан түрлілігімен, хронологиялық ауқымдылығымен күрделенеді.

Қонақтарға экскурсиялар көбіне музей фойесінен басталады. Музей тарихы мен еліміз жайлы әңгімелей келе осы жерде қойылған ғылыми археологиялық жаңғыртпаларға, соның ішінде, «Алтын адамға» тоқталып өтеді. Содан кейін, таңдаған тақырыптары бойынша экскурсия залдарда жалғасады. Қазақстанның көне тарихына, түрлі тарихи кезеңдерде осы жерді мекендеген көне тайпалар – сақтар, үйсіндер, ғұндар, түркілерге тиесілі бірегей артефактілер қойылған «Палеонтология және археология» экспозициялық залы бойынша қонақтар жиі экскурсияға тапсырыс береді.

Жалпы қонақтар тарапынан көшпенділердің мәдениетіне деген үлкен қызығушылық байқалады. Сол себепті, шетелдік қонақтар Қазақ хандығының құрылуы, көшпелі халықтың тұрмысы мен мәдениеті бойынша терең мағлұмат беретін «Тарихи этнография» залы бойынша экскурсияларға көңіл бөледі. Экспозицияда қойылған қазақтардың тарихи даму процесінде қалыптасқан жоғары көркем өнер туындысы болып табылатын киіз үй олардың қызығушылығын тудырады. Әсіресе, киіз үйдің ішіндегі асқан шеберлікпен жасалған барлық қажетті керек жабдықтары - кілемдер, сәндік бау-басқұрлар, тері мен ағаштан жасалған ыдыс-аяқтар және т.б. көрермендердің ерекше назарына ие.

Сонымен қатар, аталған зал бойынша жүргізілетін экскурсияға қонақтардың қызығушылығын тудыратын қазақтардың салт-дәстүрлеріне қатысты мәліметтер де қолданылады (сурет 2). Экскурсия жүргізу алдында мамандар жеке экскурсияның мәтінімен қатар терминдер, ұғымдарды, нақыл сөздерді қайталау қажет. Сондай-ақ, экскурсия мәтіндерін Қазақстанда болып жатқан саяси, экономикалық, мәдени құбылыстарға байланысты қажетті мағлұматтармен үнемі жаңалап отыру керек.



2-сурет. Бөлім қызметкерлерінің Германиядан келген қонақтарға 2 зал бойынша экскурсия жүргізу сәті

Әлемнің түкпір-түкпірінен келген қонақтар қазақтардың дәстүрлі мәдениеті мен сан ғасырлық тарихына, қазіргі Қазақстанның саяси, экономикалық т.б. дамуына үлкен қызығушылық танытады. Осы категориядағы тыңдармандарға қызықты экскурсиялар қатарында – «Сақ мәдениетінің ескерткіштері», «Қазақстанның петроглифтары», «Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстан», «Көне түркі ескерткіштері», «Алтын Орда кезеңі», «Қ.А. Яссауидің кесенесі» және т.б. тақырыптар бар.

Шетелдерден келген қонақтарға Қазақстан туралы жалпы мағлұмат беріледі. Экскурсия барысында ұлттық ерекшеліктерге назар аударып, тарихымыз бен мәдениетіміздің жалпы адамзат дамуында алар орнын көрсету маңызды. Ал шет мемлекеттерден келген қандастарымызға көбіне еліміздің қазіргі дамуы қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, қандастарымыз қазақтың белгілі тұлғалары, аса көрнекті мемлекет қайраткерлері, ірі ғалымдарына т.б. арналған көрмелер бойынша тақырыптық экскурсияларға тапсырыс береді.

Бүгінде ҚР МОМ көптеген туристік компанияларымен тығыз байланыс орнатып жұмыс жүргізіп келеді. Шетелдік қонақтарды музейлік коллекциялармен таныстыру үшін, оларға ыңғайлы күн, уақыт белгіленеді. Музейге келетін ресми делегациялар – сыйлы қонақтарға экскурсия жүргізуге үлкен көңіл бөлінеді, алдын ала ұйымдастырушылармен экскурсия жүргізу бағыты, келетін күні, уақыты, қай тілде жүргізілетіні – ағылшын немесе аудармашы арқылы болатыны келісіледі (3-сурет).

Экспозициялық залдарда көрермендер назарына ұсынылған материалдық және рухани мәдениеттің ескерткіштері, ұлы оқиғалар туралы баяндайтын тарихи куәгерлер болып табылады. Шетелдік қонақтардың қызығушылығын тудыратын «Ашық қор» 5-экспозициялық залында қойылған «Жалаулы көмбесі», «Шілікті алтыны» және т.б. сақтардың бірегей зергерлік өнерінің туындылары болып табылады.

Қонақтарға экспозициялар бойынша үш тілде ақпарат беретін электронды дүңгіршектер мен лифлеттер дайындалған. Сонымен қатар, алдағы уақытта залдар бойынша және бірегей экспонаттар жайлы мағлұмат беретін аудиогид дайындалып жатыр.



3-сурет. Бөлім қызметкерлерінің Польша елінен келген ресми делегация өкілдеріне 5 зал бойынша экскурсия жүргізу сәті

Бүгінде экскурсия мамандары тыңдармандардың сұрауларына сәйкес музей ғимаратының архитектурасы мен музей коллекциясына байланысты экскурсия тақырыптарын кеңейтуде. Осы ретте, музейдің ғимаратының өзі ресми танылған архитектуралық ескерткіш (2010 ж.) болып табылатынын атап кету керек.

Музейдің жылдан жылға танымалдығы артуда, жыл сайын музейге 30-мыңға жуық алыс-жақын шетелдерден қонақтар келеді – Өзбекстан, Ресей, Белоруссия, Грузия, Латвия, Аустралия, Үндістан, Мексика және т.б. Бұл пандемияға дейінгі көрсеткіштер. ҚР Мемлекеттік орталық музейі ТМД елдерінің үздік 5 музейінің қатарына енуі осыны дәлелдейді.

Әдебиеттер

Должиенко Г.П. Экскурсионное дело: Учебное пособие. (Серия «Туризм и сервис»). – Москва: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005. – 272 с.

Зәкиева А.Е. «Қазақстан Республикасында экскурсиялық туризмді дамыту жолдары». Қазақстан-Американдық Еркін университетінің хабаршысы. Ғылыми журнал. №3. – Өскемен, 2018. – 325 б.

Ягофаров Г.Ф. Экскурсоведение: педагогические и практические аспекты. – Алматы: Алматинский университет им.Абая, 2003. 117 с.

THE IMPLEMENTATION OF EXCURSIONS ORGANIZATION FOR FOREIGN VISITORS IN THE CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The given article consists of information about the profession of guide at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. Exploring all about this profession, there is written about foreign visitors who travel to our country. However, the significant excursions of guided tourism in Kazakhstan indicates a lack of well-educated guides, who can provide knowledge to people with a new mentality. The museum halls are divided into several parts, every hall has a particular theme, a period of Kazakh history. Visitors from foreign countries who are interested in the culture and history are coming to the country year by year. In addition, the article includes the psychology of guides and the tasks they should do before people. Museum workers, tourism developers should try to attract visitors' whole attention and interest to our nomadic culture and history. Statistics of visitors visiting the country, paying attention to tourism of Kazakhstan - the next step on the way of the development of the country.

Д. Буркитбаев

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

fati_72@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІ АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА (ҚР Мемлекеттік Орталық музей экспозициясы негізінде)

Өркениетті мемлекеттердің қай-қайсысы болсын өздерінің ұлы тұлғаларын өзге елдерге таныту арқылы әлемдік мәдениетті бағындыруды мақсат етеді. Абай – қазақ топырағында туған әлемдік деңгейдегі ренессанстық тұлға. Қазіргі заман тілімен айтсақ, Абай Қазақстанның бренді. Нарықтық экономика, қарқынды ғылыми техникалық прогресс және әлемдік жаһандану процессі осы заманды түрлендіріп отыр. Мұндай жағдайда өз бітімін сақтап қалу үшін қазақ қоғамының ынта-ықыласы Иассауидің хикметі, Абайдың ғақлиясы, Шәкәрімнің сырлы сөздері сынды халық руханиятының киелі бастауларына ауа түсетіні анық.

Абай мұрасы арқылы, қазақтың ұлттық өркениеті мен мәдениетін танытып, оны ұлтымыздың мәдени капиталы ретінде насихаттау бүгінгі күннің міндеті. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...» деген қағидасы оның асқан гуманизмінің, ақыл-ойының көрсеткіші.

Абай мұрасы қазақ халқы тарихындағы бір тұтас дәуірді қамтиды. Ақын шығармаларында қазақ халының тек әлеуметтік-саяси мәселесі ғана емес, халқымыздың ұлттық ерекшелігі, менталитеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, бір сөзбен айтқанда этнографиясы кеңінен суреттелді. Бұл тұрғыдан алғанда Абай шығармаларын ұлттық мәдениеттің энциклопедиясы деуге болады. Сол себепті, Абайдың әдеби мұрасын, ілімін жүйелі зерттеп, халық игілігіне пәрменді пайдалану, әдебиеттану мен қоса музейтануда да басты жолға қойылып отыр. Ұлттық мұраға толық бұрылып, оны ұрпақ тәрбиесіне пайдалануға баса назар аударған шақта өткен өмірден мол сыр шертетін

Абайдың ұлттық қорға қосқан үлесін көрсетіп, әділ бағасын беру бүгінгі күннің талабы. Ақын мұрасын музей экспозициясында таныту немесе экспозицияны Абай шығармашылығымен байланыстыра таныту абайтанумен қатар, музейтануды да кемелдендіре түсері даусыз.

Осы тұрғыдан алғанда Қазақстанда ғана емес, бүкіл Орта Азия аумағына танымал, 300 мыңға жуық қоры бар Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің «Дәстүрлі қазақ мәдениеті» этнографиялық залы экспозициясын Абай шығармашылығымен сабақтастыра таныстыру, өскелең ұрпақтың тарихи санасын қалыптастыруда маңызды қызмет атқарады.

Ұлы ағартушы ақынның өзі де еліміздегі музей ісінің дамуына үлесін қосқаны белгілі. 1885 жылы ауылына келген Н. Долгополов арқылы өлкетану музейіне қазақтың тұрмысын, мәдениетін көрсететін 50-ден астам затты тегін, сый ретінде тапсырады. Абайдың музейге тапсырған заттары көшпелі халықтың тұрмысын, шаруа-кәсібін, мәдениетін, өнерін танытатын: ұлттық музыка аспаптары, ертоқым, ыдыс-аяқ, қару-жарақ, киіз үй жиһаздары, тоғызқұмалақ, және ұста саймандары болып бөлінеді. Жәдігерлердің сан алуандығы Абайдың қазақ халқының этнографиясын жан-жақты танытуға ғылыми тұрғыдан қарап, заттарды жүйелі түрде жинақтағанын көрсетеді. Қазақтың материалдық мәдениетін, этнографиясын салт-дәстүрін көрсететін мәліметтер Абай өлеңдерінде суреткерлік шеберлікпен беріледі.

Абай өмір сүрген дәуірдің әлеуметтік-экономикалық кескін-келбеті, сол тұстас дәуірдің киім үлгісі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ақын шығармаларының лексикасынан анық, айқын көрінеді. Абайдың табиғат, саяси-әлеуметтік тақырыптағы туындыларының этнографиялық лексикасы халқымыздың XIX ғасырдың 2-жартысындағы заттай-рухани мәдениетінің, көшпелі тұрмысының көркем көрінісі десе болады.

Абай өмір сүрген заманының тірлік-тынысын көрсету арқылы танымдық та, тағылымдық та мәні ерекше этнография-мәдени көрінісін жырға қосты, зерттеді. Ақынның этнографиялық лексикасын әсіресе, табиғат лирикасында көп кездестіреміз. Атақты «Жаздыгүн шілде болғанда» өлеңінде қазақтың жайлаудағы тұрмысы асқан суреткерлік шеберлікпен жырланады. Суреткер ақын пейзажды адамның тұрмыс кешетін табиғи ортасы, мекен-жайы ретінде ала отырып, әлеуметтік өмірмен, қазақ халқының көшпелі тұрмысымен тығыз байланыстырып көрсетеді.

Дәстүрі қазақ көшпелі қоғамының материалдық мәдениет саласындағы үлкен бір жетістігі киіз үй. Киіз үйді қазақ халқы қасиетті, киелі шаңырағымыз деп дәріптейді. Өйткені, ол қазақтың құтты мекен-жайы, тұрағы, еншісі, баспанасы.

«Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда;
... Қыз келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап (Құнанбайұлы, 2005, 63 б.).

Жайлауға қоңыстану, қыз-келіншектердің киіз үй тіккен сәті өлеңде суреткерлікпен шеберлікпен беріледі. Қазақтың әдет-ғұрпына сай, киіз үйдің керегесі мен шаңырағын ер адамдар орнатады. Осыдан кейін бар қыз-келіншектер уық шаншып байлай бастайды. Киіз үйді ауылдағы бар жастар жиналып, ойнап-күліп, қалжындасып жүріп тігеді.

Қазақ ұлттық мәдениетінің ең байырғы, аса құнды салаларының бірі – қолөнер. Өнер үйрену, білімпаз болуға насихаттау Абай шығармашылығының басты идеясы.

Мысалы: отыз үшінші қара сөзінде «Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолөнерлі – қазақтың әулиесі сол» дейді (Құнанбайұлы, 2005, 119 б.).

Қазақтың қолөнершілері көшпелі шаруашылықтың түріне қарай мал шаруашылығына қажетті заттар, күн көріс тіршілігіне қажетті құрал-жабдықтар, ыдыс-аяқтар, аспаптарын жасады.

Этнографиялық залда көрсетілген XVIII ғ. аяғы мен бүгінгі күнге дейін жасалған – кілем, алаша, тұскілем, сырмақ, текемет, тұскиіз, тұскесте сияқты үй жиһаздары мен откиіз, шайкиіз, тегеріш, қоржын, керме, аяққап, сандыққап, атжабу, асмадық (түйе жабу), бота жабу, жайнамаз, бау-басқұр, арқан, көген сынды тұрмыстық және шаруашылық бұйымдарының барлығы да қазақтың шеберлерінің қолымен жасалған қолөнер туындылар. Қолөнердің бір саласы-зергерлік өнер туындылары сырға, сақина, алқа, шолпы түрлері де залда көрсетілген.

Абай лирикасындағы қазақтың ару қызының бейнесі ұлттық киім үлгісі мен сән-әшекей бұйымдары арқылы ашылады. Қазақ қызының өзіне тән мәдениеті мен болмысын ашады. «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңінде:

«Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.

Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты» - деп сұлу қыздың келбетін шолпының сылдыр қағумен үйлестіреді. Иесі қозғалғанда, олар әсем дыбыстар шығарып, сұлу қыз, кермаралдай керілген кербез келіншектердің әсем жүрісіне үн қосып, ару сыны мен сымбатын одан әрі ажарлай түседі (Құнанбайұлы, 2005, 101 б.).

Қазақ халқының дүниетанымында өрілген ұзын бұрым — сұлулықтың сәні саналған. Абай «қолаң қара шашы бар жібек талды» деп суреттейді. Шашқа тағатын және оның сәнін келтіріп, мәнін арттыратын, сәндік бұйымдардың ішіндегі асылы - шолпы. Шолпы сәндік үшін ғана емес, шашты өсіретін әрі ұзартатын, желді күнде көтеріп кетпес үшін де тағылады. Әсем, сәнді шолпыларды қыздар мен келіншектер ғана таққан, егде әйелдер тақпаған.. Қазақ қыздарының басты әшекей бұйымдарының бірі болып табылатын шолпы түрлерін этнографиялық залдан көруге болады. Камшат бөрік камшат елтірісінен тігілген ұлттық баскиім. Кәмшат бөрікті ерлер де, қыздар да киген. Ал үкілі кәмшат бөрік бойжеткендерге арналып айрықша сәнмен тігілген. Абай камшат бөрікті қыздың сұлулығын ашатын атрибут ретінде қолданады.

Қазақ халқының сыртқы киім-кешегі туралы Абайдың «Ескілік киімі» деп аталатын өлеңі бар.

- «Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен,

Тон қабаттап кигенім – шидем шекпен.

Жейде – дамбал ақ саннан, жарғақ шалбар,

Жырым балақ матамен әдіптеткен.

Мықшима аяғымда былғары етік,

Киіз байпақ тоңдырмас ызғар өтіп.

Үлкен кісе белімде жез салдырған,

Шақпағым дәндәкуім жарқ – жүрк етіп.

Күләпәра бастырған пұшпақ тымақ,

Ішкі бауын өткізген тесік құлақ.

Тобылғыдан кесіп ап, жіппен қадап,

Артын белге қыстырған бар құрысқақ.

Қалмақы қара үзенгі, биік қасты ер,

Қанжығамда байлаулы жіптен шідер.

Жарғақ жастық көпшігім, жезді пыстан,

Өлеңде аталған ұлттық киім үлгілерінің барлығын ҚР MOM-нің этнография залынан көруге болады (Құнанбайұлы, 2005, 150 б.).

Экспозицияның ауқымды бөлігі – аңшылыққа арналады. Аңшылық- халқымыздың ежелгі кәсібі. Ит жүгіртіп, құс салу серілікке жатқанымен де, қазақ аңшылыққа кәсіп ретінде қараған. Абайдың аса көркем шығармаларының бірі - «Қансонарда бүркітші шығады аңға» саятшылыққа арналады.

Қансонарда бүркітші шығады аңға

Тастан түлкі табылар аңдығанға.

Жақсы ат пен тату жолдас бір ғанибет,

Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға (Құнанбайұлы, 2005, 42 б.).

Үсте ықшам киім, қасында тату жолдас болу аңшылықтың алғы шарттарының бірі.

Сөрелерде орналасқан құсбегілікке қажетті жабдықтар: томаға, балдақты көруге болады.

Томағасын тартқанда бір қырымнан,

Қыран құс көзі көріп самғағанда.

Сонымен қатар, мерген аңшылар қолданған білте мылтық, қақпаншылардың қақпаны да бағалы көне жәдігер ретінде экспозицияда орын алған.

Абай тарихы тереңнен басталатын, өте пайдалы зияткерлік ойын – тоғызқұмалақты шебер ойнағаны белгілі. Өзі ойнағанымен бірге осы ұлттық ойынды дәріптеп, арнайы жарыстар ұйымдастырып отырған. Ұлттық ойынның бұл түрі қазақ арасында кеңнен тарады. Экспозициядан тоғызқұмалақтың түрлерін көруге болады.

Ұлттық колөнердің, халық шеберлерінің үздік туындылары болып табылатын атәбзелдер, ертұман түрлері этнографиялық залдың бағалы жәдігерлер: кісен, ноқта, қалмақы үзенгі, биік қасты ер, жіп шідер, сабау қамшы, қанжыға этнографиялық бөлімнің тақырыбын аша түседі.

Ата-бабадан қалған құнды этнографиялық жәдігерлерді экспозицияда таныстыруды әр түрлі форматта жүргізу музей жұмысын тиімді етеді.

... Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, айтыңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған? деп жырлаған Абай шығармашылығы (Құнанбайұлы, 2005, 63 б.) арқылы ата-бабамыздың бай мұрасын, қазақ халқының материалдық бай мәдениетін жан-жақты ашып таныстыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. 1-т. – 296 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2005. 2-т. – 336 б.

ABAY CREATION IN KAZAKH MATERIAL CULTURE (By the foundation of the museum exposition of the Central state museum of Republic of Kazakhstan)

This article aims to show our great personalities as civilized states does in conquering World Culture. Abay is a world - class renaissance person born on Kazakh land. In modern terms, Abay is a brand of Kazakhstan. The market economy, rapid scientific and technological progress, and the process of globalization have transformed our time. In this case, the enthusiasm of the Kazakh society for preserving its peace falls on the sacred origins of the people's spirituality, such as the wisdom of Yassawi, the moral of Abai, and the mysterious words of Shakarim. The task is to promote Kazakh National civilization and culture through the heritage of Abai and promote it as the cultural heritage of our nation. "I love all mankind..." the principle, is an indicator of his (Abay) noble humanism and intelligence.

Abay's works cover not only the socio-political problem of Kazakh people, but also the national identity, mentality, customs and general ethnography of our people. Abay's works can be called an encyclopedia of national culture. A systematic study of the poet's literary heritage and teachings, effective use for the benefit of the people, as well as literary studies, is being established in museology. It is a requirement of today to give a fair assessment of the contribution of Abai to the National Fund, which fully turns to the national heritage and uses it for the education of generations. The connection of the exposition of the ethnographic Hall "Traditional Kazakh Culture" of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, known not only in Kazakhstan, but also throughout Central Asia, with funds of about 300 thousand, with the work of Abay, is important in the formation of historical consciousness of the younger generation.

The poet contributed to the development of the museum work in the country and donated more than 50 items to the Local History Museum free of charge through N. Dolgopolov, who arrived in his village in 1885. These items represent the life of the nomadic people, the peasant profession, culture and art: national musical instruments, dishes, weapons, yurt furniture, togyzkumalak, blacksmith's tools. Ethnographic vocabulary of Abay's works on natural, political and social themes are an artistic reflection of the material and spiritual culture of our people, nomadic life of the second half of the XIX century.

The presentation of valuable ethnographic exhibits of our ancestors in various formats makes the museum's work more effective. «...The immortal word left behind...".. the work of Abay (Abay (Ibrahim) Kunanbayuly 2005, p.63) allows us to widely introduce the rich heritage and material culture of our ancestors.

Ү. Ашимова

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

muzfond2015@mail.ru

МУЗЕЙЛІК ЗАТТЫ ЗЕРТТЕУ МЕН НАСИХАТТАУ: КЕЗЕҢДЕРІ, ӘДІСТЕРІ (ҚР МОМ тәжірибесінен)

Мақаланың басында, көп жағдайда, тіпті, музей мамандары шатастырып қолданатын музейлік мәні бар зат, музейлік зат, экспонат ұғымдарының аражігін ажыратып алуды жөн деп санаймын. Сонымен, музейлік мәні бар зат дегеніміз тарихи-мәдени, музейлік құндылығы бар, музей затының қасиеттеріне жауап беретін, белгілі бір тарихи кезеңге тиісті, шынайы өмірде қолданыста болған, зерттеу немесе ғылыми жинақтау барысында алынған, бірақ әлі музей жинағының құрамына енген бұйым немесе зат. Осы алынған музейлік мәні бар зат немесе бұйым «Мемлекеттік музейлерде қор-сатып алу (қор-іріктеу) комиссиясын құру қағидаларына» сай құрылған Қор-сатып

алу (қор-іріктеу) комиссиясының (әрі қарай – комиссия) қарауына ұсынылып, комиссияның ұсыныстары негізінде іріктеліп, қажетті өңдеуден (камералдық, ғылыми) өтіп, музей жинағына енгеннен кейін нағыз «музейлік зат» статусына ие болады. Осыдан кейін, яғни, құжатталғаннан кейін кеңейтілген ғылыми сипаттама жасалады және оның ғылыми, көркемдік, тарихи, мемориалдық құндылығы жан-жақты зерттеледі. Ал экспонат дегеніміз экспозицияға қойылған музейлік зат. Ол латынның «экспонатус» сөзі, яғни, «көруге қойылған» деген мағынаны береді. Бұл жерден түйетініміз, музейдің экспозициялық залдарында, көрмелерге қойылған музейлік құндылықтардан өзге, қор сақтау қоймаларындағы музейлік заттарға экспонат термині қолданылмайды.

Музей ісіне арналған әдебиеттерде музейлік затты зерттеудің атрибуциялау (ғылыми сипаттау), жіктеу және жүйелеу, интерпретация (түсіндіру) сияқты үш кезеңмен жүретінін көрсетеді, дегенмен, аталғандарға ғылыми тәлқұжаттау, каталогтау кезеңін қосып қарастыруға болады. Бұл музейлік затты немесе коллекцияны жан-жақты зерттегеннен кейін оны насихаттау қажеттігінен туындайды.

Музейлер қорында бейінді және бейінсіз музейлік заттар сақталатындықтан оларды атрибуциялау, ғылыми сипаттау, жіктеу және жүйелеу, жалпы алғанда зерттеу барысында музейдің профиліне сәйкес пәндердің әдістемелері қолданылады. Мәселен, өнер туындыларын зерттеуде – өнертану, археологиялық материалдар үшін – археология, жаратылыстану нысандары үшін сәйкесінше жаратылыстану ғылымының әдістемелері қолданылады.

Жалпы музейлік затты зерттеуде қарапайым құралдар (микроскоп, микро және макрофото жасау, бинокулярлы ұлғайтқыш әйнек) пайдалану арқылы жүргізілетін сынама алуды қажет етпейтін әдіс және заттың құрылымын, материалдың сапалық құрамын анықтаумен байланысты сынама алуды қажет ететін әдіс қолданылады. Соңғысы арнайы зертханаларда физикалық, химиялық немесе микрохимиялық талдаулар жасау негізінде жүзеге асады. Аталған әдіс түрі Қазақстан музейлері тәжірибесінде ішінара болмаса (осы саладағы шетелдік мамандарды тарту немесе сынама палатасы арқылы) қолданылмайды деуге болады. Осы тұста айта кетерлік жайт, ҚР МОМ алғашқылардың бірі болып археологиялық артефактілерге талдаулар мен сараптамалар жасау жұмыстарын жолға қойған бірден-бір музей.

Музейлік затты атрибуциялау. Музейлік затты атрибуциялау (ғылыми негізде анықтау) – заттың, бұйымның мән-мазмұнын ашу үшін оның өзіне тән белгілерін анықтау болып табылады. Мұндай белгілерге заттың материалы, пошымы, өлшемі, салмағы, түсі, тақырыбы, сюжеті, техникасы, авторы, жасалған уақыты мен орны, қолданылу аймағы, белгілі бір адамға, жағдайға немесе құбылысқа тиістілігі сияқты белгілері, жалпы алғанда, морфологиясы, материалы мен технологиясы, функциясы қарастырылады (Каулен, Косова, Сундиева, 2010, с.303). Музейлік затты зерттеу, дәлірек айтқанда ғылыми анықтау зерттеліп отырған бұйымның немесе заттың белгілі бір құбылысқа немесе жағдайға тиістілігіне, сол жағдайды зерттеу барысында алынғандығы немесе бірнеше жылдан кейін сол орыннан басқа заттар кешенімен табылғандығы сияқты жағдайларға тікелей байланысты. Сонымен қатар затты (бұйымды) ұсынушының айтуы бойынша музей тарапынан қабылдаушы қалдырған «зат туралы әпсананың» болуы да аса маңызды. Ескере кетерлігі, әпсананың шынайлық деңгейі көз жеткізуді қажет етеді.

Әдетте, музейлік затты атрибуциялау оның жеңіл анықталатын белгілерінен басталады. Сондықтан музейлік затты зерттеуді оның атауы, материалы, жасалу әдісі, өлшемі мен көлемі, құрамынан бастаған абзал. Әдетте, металл, ағаш, керамика, әйнек, мата, пластмасса, қағаз, пергамент сияқты материалдарды жазбай тануға болады. Ал ағаштың түрін, қағаздың сұрыпын, талшықтың, әрлегіштің құрамын анықтау үшін арнайы білім, ізденіс қажет. Табиғи кездесетін (тас, минерал, ағаш, сүйек т.б.) материалдарды анықтауда ботаника, зоология, минералогияға жүгінсек, жасанды жолмен алынатын (түрлі металл, қыш), сондай-ақ пластмасса, синтетикалық талшық, бояуларды анықтауда химия, технология саласы бойынша білім қажеттілік тудырады. Материалдың физикалық-химиялық қасиетін анықтау үшін арнайы жабдықталған зертханаларда талдаулар (химиялық, спектралды т.б.) жасау нәтижесінде ғана қол жеткізуге болады. Өкінішке орай, бұл қазіргі қазақстандық музейлердің өзекті әрі негізгі мәселелерінің бірі.

Көп жағдайда музей маманы музейлік затты зерттеуде күрделі құрамды материалды анықтауға тиіс болады. Бұл әсіресе бейнелеу өнері туындыларын, киім-кешектерді зерттеуде кездеседі. Мәселен, кескіндеме мен графика туындыларына қолданылған бояуды (атап айтқанда, майлы бояу, темпера, гуашь, акварель, пастель, қарындаш т.с.с.) және ол салынған негізгі материалды (кенеп, қағаз, картон, ағаш) анықтауды қажет етеді. Мұндай күрделі құрамды материалды анықтауда музей қызметкері арнайы мамандарға жүгінуге тиіс болады немесе органолептикалық әдістерді (заттың

сапалық көрсеткіштерін сезім мүшелері (көру, ұстау, есту, дәмін тату) арқылы қабылдап, талдау)қолданады.

Музейлік затты сипаттау барысында оның жасалу әдісін анықтаудың маңыздылығы зор. Негізінен заттар қолдан және механикалық әдіспен жасалады. Мәселен, қолдан жасалған бұйымдар қарабайыр, симметрия сақталмаған (ассимметриялы) болса, станокта жасалған немесе арнайы құрылғыда өндірілген өнімдер пошымның дәлдігі мен симметрияның сақталуы, бірдейлігімен ерекшеленеді.

Музейлік заттарды зерттеуде өлшемі, пішіні мен құрылымын анықтау оның функционалдық қызметін көрсетуге жәрдемдеседі. Бейнелеу өнері, сәндік-қолданбалы өнер саласы бойынша зерттеулерде стильдік ерекшеліктер маңызды рөл атқарады. Стиль ұғымы авторлық жұмыстарға да тікелей қатысты (мыс., жазушының, суретшінің жазу мәнері немесе стиль ерекшеліктері). Стильдік ерекшеліктерді айқындау арқылы заттың жасалған уақытын, орнын, қолданылу ортасы мен авторын анықтауға болады. Авторы анықталған зат тарихи шындыққа бір табан жақындай түседі. Ал материалы мен жасалу әдісін зерттеу нәтижесінде сәкесінше, уақыты мен орындалған орнын дәлірек көрсетуге мүмкіндік туындайды (Левыкина, Хербста, 1988, с. 98-99).

Бейнелеу өнері, жазба деректер, фотосуреттер мен фоножазбалардың уақытын анықтауда олардың тақырыбы мен желісі айырықша мәнге ие. Себебі, тақырыпқа қарай тарихи оқиғаның уақытын байланыстырып анықтауға мүмкіндік бар. Сонымен қатар бейнелеу өнері туындылары мен фотосуреттердің уақытын анықтауда бейнеленген немесе сипатталған сюжеттегі жағдай, адамдардың киім үлгісі және кейіпкердің түрлі айырым (ерекшелік) белгілеріне талдау жасау арқылы қол жеткізуге болады (қараңыз: визуалды антропология). Фотодеректерді ғылыми сипаттаудың жалпы әдістемесіндегі негізгі қадам оларды жіктеуден басталады. Сондықтан дәстүрлі түрде фотодеректердің негізгі белгілеріне қарай төмендегідей жіктеуге болады:

- Функциясына және қолданылуына байланысты (документалды, көркем, қолданбалы фотосурет);

- Жанрына байланысты (оқиғалық, көріністік, портрет);
- Түріне байланысты (дагерротип, негатив, позитив, слайд т.б.);
- Түпнұсқалық деңгейіне байланысты (түпнұсқа, көшірме) (Кучеренко, 2009, с.5-6).

Сәндік-қолданбалы өнер бұйымдары және утилитарлық заттарды анықтауда стильдік, құрылымдық ерекшеліктерге ден қойып, жасалу тәсілдерін анықтау қажет. Тақырыбы, материалы, уақыты, жасалған орны белгілі болғаннан кейін оның әлеуметтік, этникалық тиістілігі белгіленеді. Мәселен, матаның морфологиялық белгілері, киімнің пішілу үлгісі, сәндік сипаттары, стильдік ерекшелігі, жасалған уақыты мен орны оның қай әлеуметтік ортаның немесе топтың арасында тұрмыстанғандығын ажыратуға мүмкіндік береді. Көнеден қалған заттар немесе архаикалық белгілерін сақтаған бұйымдарды анықтауда этникалық тиістілік мәселесі зор мәнге ие.

Музейлік заттағы жазба, таңба (клеймо), геральдикалық белгілер оның қолданылу аясын, тақырыбы мен сюжетін, жасалу уақытын, тіпті авторын немесе иесін анықтауға болады.

Атрибуция соңында музейлік заттарды зерттеу барысында алынған мәліметтер сол затқа ұқсас, «туыстас» заттармен баламаланып, салыстырылады. Бұл жағдайда ғылыми және анықтамалық басылымдар, әсіресе, коллекциялық каталогтар үлкен көмек көрсетеді. Ғылыми және анықтамалық әдебиеттер, каталогтарды пайдалану арқылы толық сипатталып, музейлік заттардағы белгі, жазба және бейнелерді зерттей отырып кеңейтілген ғылыми сипаттамалы карточка (инвентарлық карточка) толтырылады.

Музейлік затты жіктеу және жүйелеу. Жүйелеу ғылыми операциялардың ең маңыздысы болып табылады. Ғылыми жүйелеу барысында топтау (затты немесе құбылысты бір немесе бірнеше ортақ белгілеріне қарай бөлу), жіктеу (классификация) (топтар арасында шекара қою мақсатында белгілердің айырушы қызметін тереңдету), типтеу (тип құру, топтауға сай тиісті белгілерді сипаттаудың жүйелік кодын құру) ғылыми жүйелеудің негізгі операцияларды болып табылады. Жіктеу тұтасты топтарға бөлуге, ал типтеу топтарға біріктіруге бағытталған (Дмитриев, 2006, с.7). Яғни, музейлік затты жіктеу – заттардың ұқсас немесе айырым белгілеріне байланысты бөлу болып табылады. Музей ісінде музейлік затты жіктеу, ең алдымен, оларды сақтауды қамтамасыз ету жүйесі үшін аса қажет. Жіктеу әр музейдің профиліне сай жолға қойылған схема негізінде жүзеге асады. Музейлік заттарды оның анықтаушы белгілеріне қарай бірнеше негізгі жіктерге (ортақ жіктеу және дара жіктеу) бөлуге болады:

- материалына байланысты;
- уақытына байланысты, яғни жасалған немесе қолданыста болған уақыты;

- қолданылу аймағы (географиясына) байланысты, яғни жасалған орны мен қолданыста болған аймағы;
- этникалық тиістілігіне байланысты, яғни топтарға бөлу;
- әлеуметтік, яғни қай ортада қолданылғанына байланысты;
- тұлғалық тиістілігіне (бір адамға тиесілі заттар, әсіресе, мемориалдық музейлер үшін аса маңызды);
- заттық, яғни қолданылуы, сюжеті, материалы ұқсас заттар тобы;
- тақырыптық (әсіресе, тарихи музейлер үшін маңызды) және т.б.

Ғылыми-қор жұмысында қалыптасқан жүйелеу картотекалар (алфавиттік, заттық, атаулық, түгендеу, тақырыптық, реттік) жүргізу немесе заманауи автоматтандырылған жүйені (мыс.: АС-Музей, КАМИС, АИС т.б.) қолдану арқылы жүзеге асады. Қазіргі таңда қазақстандық музейлерде дәстүрлі картотекалар жүргізумен қатар автоматтандырылған жүйе арқылы электронды база қалыптастыру енгізіліп келеді. Бұл «Музей дерекқорын жүргізу қағидалары» негізінде жүзеге асады. Музей дерекқоры – музейлік заттар мен музей коллекцияларының мемлекеттік есепке алынуын қамтамасыз ететін, музей жинағына кіретін және Қазақстан Республикасының музейлерінің ұлттық қорына енгізілген әрбір музейлік зат пен музей коллекциясы туралы мәліметтердің жиынтығы.

Интерпретация. Музейлік затты ғылыми өңдеудің басты мақсаты – заттың музейлік маңыздылығын анықтау, мәліметтерді толықтыру, тереңдету, нақтылау және ғылыми пайымдау болып табылады. Яғни, атрибуциялау мен жүйелеу нәтижесінде музейлік заттың түпнұсқалығы, шынайылығы, көрнекілігі, ақпараттылығы, сондай-ақ аттрактивті (музейлік заттың пошымының көңіл аударуға тұрарлығы, яғни көз тартарлығы), экспрессивті (музей затының эмоция тудыруы) және коммуникативті (заттың көрнекі сыртқы белгілерінің ақпарат беруі), репрезентативті қасиеттері анықталып, бірегей немесе типтік тиістілігі белгіленіп, музейлік құндылығы бекітіледі.

Музейлік затты ғылыми төлқұжаттау. Музейлік затты толық әрі жан-жақты зерттеп, оның кеңейтілген сипаттамасын жасағаннан кейін күрделі құрылымды ғылыми төлқұжат толтырылады. Ғылыми төлқұжат – музейлік зат туралы мәліметтер толық қамтылған ақпараттық тасымалдаушы болып табылады. Музейлік заттың ғылыми төлқұжатында есепке алу-сақтау құжаттарында көрсетілген мәліметтермен қатар зерттеу жұмыстары барысында жасалған ғылыми атрибуция қорытындыланады. Ескерте кетерлік жайт, музейлік заттың төлқұжатына енгізілген мәліметтер нақты дәлелденген болуы тиіс және анық (сызбай, өшіріп қайта жазбай) жазылуы шарт (Дубов, Шангина, с.10). Ғылыми төлқұжатта музей затының түсім кітабы бойынша есептік белгісі (шифры), түсім құжаты мен уақыты, атауы, типі, саны, топографиясы, түсім көзі, бағасы (сатып алынған жағдайда), қабылдау актісінің нөмірі, қор-сатып алу (қор-іріктеу) комиссиясының хаттамасы, этникалық тегі, тақырыптық тегі, материалы, техникасы, суреті, сипаттамасы, жазбалар мен белгілер, таңбалар, мөртаңбалар және басқа да белгілер, жасаушы (автор), жасалу орны мен уақыты, тарихы, тұрмыстануы, түсім сипаты, сақталуы, қалпына келтіруге ұсыныстар, тасымалдау мүмкіндігі, көрнектеу, жарияланым, ғылыми-музейлік мәні сияқты мәліметтер толтырылып, төлқұжат түзушінің және төлқұжатты тексерушінің аты-жөні жазылады. Ең соңында зерттеу нәтижесі қорытындыланып музейлік заттың типтік (типовой), сирек кездесетін (раритет) немесе бірегей (уникум) екендігі көрсетілген музейлік, ғылыми мәні нақтыланады. Ғылыми төлқұжат тек негізгі қордағы музейлік заттарға толтырылады (Дубов, 1999, с. 20-21). Ғылыми төлқұжаттың әр бағанына енгізілген ақпараттың толықтық деңгейі зерттеу нысанына алынған музейлік заттың қаншалықты дәрежеде ғылыми өңделгендігін (зерттелгендігін) аңғартады.

Ғылыми төлқұжатты түзу сөздік, классификаторлар автоматтандырылған есепке алу жүйесі және электронды каталогтау бағдарламалары үшін база болып табылады. Мұндай жүйелі жұмыстар жүргізу арқылы музейдің есепке алу-сақтау, ғылыми-зерттеу және көрме-экспозиция жұмыстарының тиімділігі артады.

Осы тұста айта кетерлік жайт музейлік затты анықтауды сапалы әрі нақты орындау үшін музей маманы сол саладағы түсініктер, ұғымдар мен терминдер, белгілер мен символдар, яғни, «ғылым тілін» (язык науки) меңгерген және зерттеуге алынып отырған нысанның құрамдас бөліктерінің атауларын білуі тиіс. Қарапайым мысал: балтаны сипаттауда «...сабы ағаштан жасалған, басы болаттан құйылған, бір жүзді» деп келетін жалаң сипаттамалар кездеседі, алайда әр бөліктің: сабы, басы, жалманы, шүйдесі, сағағы, бүлдіргісі, бекіткіш темірі сияқты атауы бар екенін де қаперге алған жөн. Сондықтан әрбір музей маманында өз коллекциясына байланысты терминдер, атаулар сөздігінің болуы зерттеудің сапасын, тиімділігін арттырып, уақытты үнемді әрі мақсатты пайдаланудың алғышартын қалыптастырады.

Каталогтау: кітаптық және электрондық. Қазіргі таңда мәдени мұраны сақтау, насихаттау, ғылыми айналымға енгізу үшін музейлік заттардың немесе коллекцияның каталогын жасақтау өзекті мәселелердің бірі. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында «... мәдени қазыналарымызды әлем жұртшылығына таныстырудың мүлдем жаңа тәсілдерін ойластыру керек. Мәдени өнімдеріміз тек кітап түрінде емес, әртүрлі мультимедиялық тәсілдермен де шыққаны абзал» (Егемен Қазақстан, 2017) деген жолдар кездеседі. Осы ретте Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі республика музейлерінің арасында 2003 жылдан бастап музей қорындағы коллекцияларды каталогтау ісімен айналысып, көш бастап тұрғандығын ерекше екшеп айтқан абзал. Орталық музейдің қордағы коллекцияларды каталогтау жұмыстары екі бағытта жүргізіледі: кітаптық және электрондық.

Каталогтау музей ресурстарын тиімді басқарудың әрі насихаттаудың жетекші бағыттарының және негізгі түрлерінің бірі, сондай-ақ музейдегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының маңызды бөлігі. Музейлік заттарды, коллекцияларды жүйелеу, зерделеу және каталог ретінде жариялаудың ғылыми-тәжірибелік және танымдық маңызы зор. Каталогтау музей қорында жинақталған артефактілерді ғылыми айналымға енгізуге жол ашады.

Соңғы жылдары музей ісінде компьютерлік техниканы пайдалану жаппай үрдіске айналды. Әсіресе, есепке алу және каталогтау жұмыстарында компьютерлік бағдарламалардың тиімділігі артуда. Орталық музей тәжірибесінде электронды каталогтау «Museolog» электронды бағдарламасын қолдану негізінде жүзеге асып отыр. Қор коллекцияларын сақтау мен насихаттау – музей қорының базасында электронды ресурс құру арқылы есептік және ғылыми құжаттарды жүргізуге, музей ісін жетілдіруге және сапалы жаңа дәрежеге көтеруге мүмкіндік береді. «Музеолог» – музей коллекцияларының электронды каталогтарын құруға арналған компьютерлік бағдарлама, басқаша айтқанда виртуалды түгендеу карточкалары бар электронды каталог (Мишар, 2001, с. 38). 2005 жылдан бастап «Музеолог» электронды каталогының мәліметтер базасына археологиялық, этнографиялық, жаратылыстанулық сипаттағы 23 мыңнан астам музейлік зат енгізілді.

Қандай формадағы каталог болса да ондағы мәліметтер толық әрі нақты зерттелген, реттелген, топтастырылған, ғылыми екшелген, жүйеленген әрі талапқа сай рәсімделген болуы тиіс. Сонда ғана оның ғылыми парқы мен танымдық тағылымы артып, қазіргі заманғы ақпараттық қажеттілікті қанағаттандырады (Щурина, 2011, с.10).

Бүгінгі таңда Орталық музей еліміздің өзге де жетекші ғылыми-зерттеу мекемелерімен тең дәрежеде іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулермен айналысуға мүмкіндік беретін зор ғылыми әлеуетке ие. Бұған музейдің отандық музей ісі тарихында тұңғыш 2005 жылы ғылыми-зерттеу мекемесі ресми мәртебесіне ие болып, ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет субъектісі ретінде мерзімді түрде аккредиттелуі дәлел бола алады. Бұл мәртебе ғылыми-зерттеу, ғылыми-қор жұмысы және мәдени-білім беру қызметін жетілдіру мен тиімді дамытуға тың серпіліс берді. Сонымен қатар ғылым мен мәдениет саласына ерекше пәрмен берген «Мәдени мұра» стратегиялық бағдарламасы негізінде бірқатар ғылыми басылымдар жариялады. Осы орайда музейлік құндылықтарды тарихи, тарихи-этнографиялық, археологиялық, антропологиялық, нумизматикалық, деректанулық тұрғыдан зерттеу, ғылыми каталогтау, жарыққа шығару ісін отандық музейлер арасында алғаш рет тәжірибеден өткізіп, жүзеге асырған ҚР МОМ ұжымы екенін баса айтқан жөн.

Орталық музей өз қорындағы коллекцияларды зерттеумен қатар, қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты Ресей музейлерінде сақталған музейлік құндылықтарды анықтау, жүйелеу, каталогтау жұмыстарын әріптестік ынтымақтастық аясында жүргізіліп келеді. Орайы келгенде айта кеткен жөн, қазіргі таңда музей қабырғасында Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне қатысты 20-дан аса ғылыми-қолданбалы жоба жүзеге асырылды. Сонымен қатар этнограф-ғалым, музейтанушы, профессор Нұрсан Әлімбаевтің жетекшілігі әрі ғылыми редакторлығымен орындалып, он мыңнан астам этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларды қамтыған, деректік негіздемесі шынайы дәйектелген ғылыми зерттеу – 5 томдық іргелі этнографиялық энциклопедияны ерекше атап өту керек (Толығырақ: «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі». Энциклопедия. 1-5 т. – Алматы: «Әлем. Даму. Интеграция», 2017. (Толықтырылып, өңделіп екінші басылуы). Аталмыш энциклопедия ұлттық мәдениеттің болмыс-бітімін зерделеуге арқау болатын, танымдық тағылымы өлшеусіз деректерге негізделген. Шетел ғалымдары тарапынан жоғары бағасын алған. Музейлік басылымдардың ғылыми және ғылыми-танымдық тағылымымен қатар, тәжірибелік маңызы да ерекше. Музейлік ғылыми-зерттеу жұмыстарының бастамашысы Нұрсан Әлімбаев: «Өкінішке орай, күні бүгінге дейін Қазақстан

тарихшылары, шығыстанушылары, фольклортанушылары, этнологтары және тілшілері өз еңбектерінде музей материалдарын ғылыми дерек ретінде пайдаланбай келеді. Ал шетелдік ғалымдар үшін музейлік деректерді жан-жақты пайдалану ғылыми еңбектің теориялық-методологиялық өресін қамтамасыз ететін қажетті алғышарттардың бірі болып табылады» (Нұрсан Әлімбаев, 2011, 13 б.), - деген пікірін білдіреді. Мұны халықаралық музейлер тәжірибесі де айқындай түседі.

Мақала барысында сөз болған атрибуциялау, ғылыми төлқұжаттау, оның негізінде ғылыми каталогқа енгізу сияқты дәстүрлі немесе ағымдық деп саналатын жұмыстар, шынтуайтына келгенде, өзіндік әдістемелік негіздемесі мен әдіс-тәсілдер арқылы, ізденіс арқылы кезің-кезеңімен жүзеге асатын күрделі ғылыми жосық.

Әдебиеттер

Атрибуция музейного памятника: классификация, терминология, методика. Серия «Мир культуры, истории и философии». Под ред. И.В. Дубова. – СПб, 1999. – 352 с.

Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 26 сәуір, 2017 ж. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 26 сәуір, 2017 ж.

Дмитриев В.А. О методологии музейной систематики в этнографии / Проблемы классификации, типологии, систематизации в этнографической науке: Материалы Пятых Санкт-Петербургских этнографических чтений. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2006.

Кучеренко М.Е. Атрибуция фотоисточников в музее. 4-е доп. издание. – Москва, 2009. – 31 с.

Музейное дело России. 3-е изд., испр. и доп. / Под ред. Каулен М.Е., Косовой И.М., Сундиевой А.А. – М.: ВК, 2010. – 676 с.

Музееведение. Под ред. К.Г. Левыкина, В.Хербста. – Москва: Высшая школа, 1988. – 431 с.

Мишар А. «Museolog». Методология создания цифрового каталога музейной коллекции. – 2001.

Система научного описания музейного предмета: классификация, методика, терминология. Науч. ред. И.В. Дубов, И.И. Шангина. СПб, 2003. – 408 с.; илл.125.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы бірегей қолжазбалар мен басылымдар. Ғылыми каталог. Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. Иллюстрацияланған, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. – Алматы: Өнер, 2011. – 328 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-5 т. Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: «Әлем. Даму. Интеграция», 2017. (Толықтырылып, өңделіп екінші басылуы).

Щурина Е.Г. Каталогизация музейного собрания. Система музейных каталогов. Подготовка к изданию каталогов музейных собраний / Вестник Кирилло-Белозерского музея. - №21. – 2011. (Электронды ресурс: <http://www.kirmuseum.ru>).

STUDY AND POPULARIZATION OF MUSEUM OBJECTS: STAGES, METHODS (CSM RK as case study)

At first, the author gives definition to the museum terms of exhibit, museum items, item of museum value that even museum employees confuse and explains difference between them.

The article considers and analyzes the main directions of scientific and fund work: the stages and methods of studying and scientific attribution of museum objects, their classification, as well as certification of museum objects. The article also focuses on the cataloging of museum collections as one of the main and effective methods of popularizing historical and cultural heritage. The article presents materials from the fund of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The article also describes the advantage and the effectiveness of using the electronic catalog "Museolog", in the practice of the Central State Museum of Republic Kazakhstan.

The potential of research work of the Central State Museum, the procedure for scientific certification of museum objects and the experience of cataloging the collections of the fund are also described in detail. The author of the article paid considerable attention to basic requirements for records maintaining. This article is written as a methodological aid for museum workers and curators.

К.О. Жолдасбаева

*Алматы технология-экономикалық колледжі
Алматы қ., Қазақстан
kazizhas@mail.ru*

АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДА ІЗ ҚАЛДЫРҒАН ДАРА ТҮЛҒА – СӘЙДЕН ЖОЛДАСБАЙҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНЕН ҮЗІНДІ



Дара тұлға деп отырғанымыз Алматы облысы Ұйғыр ауданындағы, Үлкен Дихан «Кеңеш» ауылында, қарапайым шаруаның отбасында дүниеге келіп, Шалкөде жайлауынан күш жинап, Алматы шахарына келіп білімін жетілдіріп, қазақ халқының даму тарихына баса көңіл аударып отырықшы ел екенін сөзбен емес іспен дәлелдеген археолог-ғалым.

Сәйден Жолдасбайұлы 250-ден астам қыстау қоныстарында қазба жүргізді. Жинақталған үлкен материалдар негізінде монографиялық зерттеу жазып, 1996 жылы докторлық диссертация қорғады. Ғалым мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған көптеген оқулықтардың авторы. 2003 жылдан бастап Сығанақ археологиялық экспедициясын басқарып, Отырардан кейінгі Қазақстандағы аса құнды нысанада зерттеулер жүргізуде. Аталған зерттеулер «Мәдени мұра» бағдарламасының қатарына еніп, үлкен нәтижелер беруде. 10 монография, 34 оқулық және 300-ден астам ғылыми, ғылыми-көпшілік мақалалар авторы. Сәйден Жолдасбайұлы өз өмірін осы археология саласына арнады. Демалу дегенді білмей, демалу бұл менің қазба жұмысында табылған жәдігерлер жиынтығы дейтін. Қазақ халқының отырықшы ел болмаған, олар тұрақ-жай салмаған деген бір жақты, кертартпа негізсіз тұжырымдардың қателігін археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде дәлелдеп, оны тарихи ғылыми еңбек ретінде тарих саханасына шығарған ғалым С. Жолдасбайұлы Жолдасбаев. (Жолдасбайұлы С.Ж. Жетісу тарихы. – Алматы, 1997. – 301-б., 44-60 б., 80-б., 107-108 б., 127-б.)

Онда Жетісу аймағындағы елді мекендердің, қола дәуірінен ХІХ ғ. екінші жартысына дейінгі даму тарихы ғылыми тұрғыда зерттелген. Осы еңбектің мәтіні Қазақстан Ұлттық энциклопедияның үшінші томына Жетісудың тарихи сипаттамасына еніп отыр. Бұл еңбектің ғылым үшін өте құнды екенін байқатады. Ғалым осы бөлімде қазақ халқының елді мекендерін ХV ғасырдан бастап зерттеу үшін ежелгі дәуірлерде осы кең байтақ жерімізді мекендеген ру-тайпалардың елді мекендерін, қоныс жайларын зерттеу арқылы байланыстың қандай дәрежеде болғанын айқындау қажеттігін көрсетеді және ол қоныс-жайлардың ұрпақтан ұрпаққа жалғасып жатқаны заңды құбылыс деген негізгі мәселенің мәнін ашады. Ғалым өз еңбегін ХV ғасырдан бастамай оны сонау ерте кезден бастаудың өзінің сыры бар екені байқауға болады және ғылыми айналымға түспеген деректерді қолдана отырып тарихтың ашылмай жатқан сырларын ашуға баса көңіл аударған. Бұл еңбектен біз сонау алғашқы қауым кезіндегі адамдардың өмір сүруінің әдіс-тәсілдерінің нақты археологиялық қазба жұмысының нәтижесімен дәлелденгенін көреміз. Оның құндылығының бірі – тарихтағы алғашқы адамдардың тұрақтарынан бастап тарихи кезеңдегі елді мекендерде болған өзгерістерді жүйелі түрде зерттеуі болса, тағы бір жағынан қазіргі кезеңде елді мекендер тарихын зерттеумен шұғылданатын және болашақ ғалымдар пайдаланатын негізгі еңбек болып есептеледі. Ғылыми еңбекте жеріміздегі елді мекендердің ежелгі қола дәуірінен бастау алатынын дәлелдеген энциклопедист ғалым академик А.Х. Марғұланның «*Ерте дәуірдің архитектурасы*», әсіресе қола дәуіріндегі құрылыс ісінің даму кезеңін жүйелі түрде көрсеткен еңбегінде (Марғұлан Ә.Х. Ерте дәуірдің архитектурасы // Қазақстан архитектурасы. Алматы, 1959.) алғашқы қауым кезіндегі құрылыс ісінің дамуына ерекше көңіл аударылған.

Академик Ә.Х. Марғұлан өзінің еңбегінде археологиялық қазба жұмыстарының қортындыларына сүйеніп, құрылыс ісінің өнер дәрежесіне жетіп, өркендей бастауы қола дәуірінің соңғы кезінен бастау алатынын анықтай отырып: «Тарихи топография үйсіндер мен қаңлылардың қыстақ-кенттерінің үш типі болғанын көрсетеді: 1. Қыстақтардың тау өзендердің аңғары мен тау етегіндегі сайларда орналасқан ірі тұрақтар (қыстау). Үйсін тұрақтарының қалдықтары Алатаудың бүкіл етегінде, қазіргі Шелек, Түрген, Есік, Талғар, Алматы, Қарғалы, Ақсай, Қаскелең

қыстақтарының төңірегінде жиі кездеседі. 2. Қыстақтардың екінші типіне толық отырықшы болып егіншілікпен айналысқан қыстақ-кенттер тобы жатады. 3. Қыстақтардың үшінші типі – тайпа одақтарының күшейген дәуірінде туған астана-қалалар» - деп, қоныс жайлардың бөлінгенін ерекшелеп, оларға жеке-жеке түсініктеме беріп, археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған орындарын көрсетеді (Марғұлан Ә.Х. Ерте дәуірдің архитектурасы // Қазақстан архитектурасы. – Алматы, 1959. 81-82 бб. Бұл деректен біз үйсіндер мен қаңлылардың тұрақ қоныстарының болғанын және олардың қандай дәрежеде дамығанын байқадық. Осы қоныс жайды бөлуде кейбір ескеретін жағдайлардың мәніне С. Жолдасбайұлы көңіл аударған, Ә. Марғұланның қала мен кентті екі типке бөлу дұрыс еместігін нақты дәлелдерді келтіріп дәлелдеген.

Ә.Х. Марғұланның «*Ерте дәуірдің архитектурасы*» еңбегіндегі үш түрге бөлінген елді мекендерде жан-жақты сараптама жүргізу арқылы С. Жолдасбаев мынандай қорытындыға келеді: «Қазақтардың сол кезде елді мекендерін археологиялық зерттеу негізінде келесі түрлерді: *қыстау, қыстақ, уақытша қорғандар, кенттер – қалашықтар* деп ажыратуға болады (Жолдасбайұлы С.Ж. Жетісу тарихы. – Алматы, 1997. – 79-80 бб.). Бұдан біз алғашқы кездегі мәліметтерге қарағанда қазақ жеріндегі елді-мекендердің бұлай бөлінуінің өзі қазіргі кезеңдегі этнологиялық, археологиялық, жазба деректер мен ауыз әдебиетіндегі деректерді зерттеудің қарқындап дамуының және осы деректерді дұрыс зерттеп, өз орында қолдана білген ғалымның арқасында деп түсінуімізге болады. Автор елді мекендердің атауларына ерекше тоқталып мынандай пікір білдіреді: - «Халқымыздың тұрақты қоныс-жайларының болғандығын анықтауда, *қыстау, қыстақ, кент немесе қала, шәһәр, қорған, бекініс, қамал, уақытылы қорғандар* сияқты сөздердің өздеріне тән мән-мағынасын толық ажырата білу қажет. Ғасырлар тереңінен, қазақ топырағында жаратылған рутайпалардың өсіп-дамуымен қатар бірге жасап-дамып келе жатқан сөздер. Тұрақты мекен жайлардың әртүрлі атауларының болуының өзі-ақ қазақ жеріндегі отырықшылықтың, ол жартылай немесе тұрақты отырықшылық болсын халқымыздың өзімен көрші жатқан отырықшылықпен айналысатын елдермен байланысының нәтижесінде болсын, кейбір шапқыншылықтың әсерінен Қазақстанға келіп, олардың тұрғындары мен араласудың бір-біріне әсер етудің нәтижесінде болсын, әйтеуір жерімізде тұрақты мекен жайлардың салынғандығы айдай анық» (Жолдасбайұлы С.Ж. Жетісу тарихы. – Алматы, 1997. – 80-81 бб.). Осы айтылғандардан біз қазақ жерінде тұрақты қоныс жайдың салынғанын, елді мекендердің атауларынан анық байқайтынымызды автор нақты көрсетіп берді. Қазақ жерінде елді мекендердің әрқайсысының атауының болуы және ол атаулардың қазірге дейін ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқаны ежелден отырықшы елдің өмір сүргенін анық байқатады. Қазіргі кезеңде қаладағы, ауылдағы кәсіпкерлер мал шаруашылығымен айналысып таулы жерлерде қыстақ-қыстаулар салып онда өмірдің қазіргі кезеңіндегі ғып құрлыстар салып жатқанын білеміз. Елді мекендердің атауының болуы және ол атаулардың қазірге дейін сақталуы, бұл тарихтың тоқтамай үздіксіз диалектикалық даму жағдайында болғанын көрсетеді. С. Жолдасбаев өз еңбегінде осы мәселені зерттей келе негізгі қортындыға келген: «Қыстау мен қыстақтардың дамуы тарихи жағдайға әлеуметтік-экономикалық жағдайларға көп байланысты болған. Егер қыстаудың салынған жері тарихи тұрғындарын әлеуметтік-экономикалық, мәдени жағдайын қанағаттандыратын болса ол қыстаққа айналып, ал қыстақ ірі қалалы дәрежеге көтеріліп ірі елді мекендерге айналып отырған. Жеріміздегі атақты ірі қалаларымыз Сауран, Түркістан, Отырар, Тараз, Сайрам сияқты т.б. қалалар өздерінің алғашқы кезін сонда қыстау, қыстақ сияқты елді-мекендерден бастаған. Қыстау – ол уақытша қыстың суық кезінде мекендейтін тұрақ жайлар салынған жерді айтқан. Қыстақ – бір орында тұрақты өмір сүретін шағын елді мекендерді айтады» (Жолдасбайұлы С.Ж. Жетісу тарихы. – Алматы, 1997. 110-111 бб.). Осы археологиялық зерттеу нәтижесінде Оңтүстік Қазақстанда Сауран қалашығының маңайында Шығырлы I, II, Жалғызтам, Сырдария өзенінің бойында Ақтасмешіт, Арасатын Құмы қыстақтары табылған. Бұл айтылған тұжырымнан біз елді-мекендердің даму барысында кішіден үлкенге қарай, саннан сапаға қарай дамудың философиялық заңдылығының бір көрінісін байқаймыз. Қыстау мен қыстақтың даму деңгейіне экономикалық, әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайлар әсер ететінін автор өзінің жүргізген археологиялық жұмыстарының нәтижесінде дәлелдеп берді. Сонымен қатар қыстаудың дамуының нәтижесінде ол қыстаққа айналып, ал қыстақ өзінің даму барысында қалалы дәрежеге көтерілген елді мекендерге айналғанын дәлелдеу осы ғалымның жүргізген ғылыми зерттеу жұмысының нәтижесі деп айтуымызға болады.

Қазіргі қазақ жеріндегі ежелгі қалалар Отырар, Түркістан, Сығанақ, Сауран және тағы басқа қалалар да өздерінің даму барысын осындай кішігірім қыстау, қыстақтан бастағаны К. Байпақов, У. Шалекеновтың ғылыми еңбектерінде де дәлелденіп отыр. С. Жолдасбайұлы осы қыстау мәселесін зерттегенде дәстүрлі деректермен қатар ауыз әдебиетіндегі батырлар жырына, мақал-

мәтелдерге, тарихи аңыз әңгімелерге көңіл аударып халықтың өз басынан өткен өмірін сипаттау, осы ауыз әдебиеті арқылы дүниеге келетінін көрсетіп берді. Қазақ халқының арасында таралған аңыздарға, Ә. Қоңыратбаевтың “Қобыланды батыр” жырына ғылыми сараптама жүргізген.

С. Жолдасбайұлының “Қаратау аңыздардары” деген мақаласы ел аузынан жиналған аңыздардағы (Қыз әулие, Ақбикеш туралы аңыз, Қоңыршұнақ аңызы) елді-мекендердің орналасуын археологиялық зерттеулердің нәтижелерімен сәйкестендіре отырып дәлелдеу арқылы, сол көне елді мекендердің атаулары қазірге дейін сол атаумен аталатынын нақты көрсеткен (Жолдасбайұлы С.Ж. Қаратау аңыздары // Қазақ әдебиеті. – 1981, желтоқсан).

Сонымен қатар зерттеліп отырған елді мекендердің өмір сүру кезеңі неге тоқталды деген сұраққа жауап іздейді: біріншіден, жоңғар шапқыншылығы болса, екіншіден, өзбек-қазақ хандарының арасында Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қалалар үшін болған талас-тартыстар, үшіншіден, Шығысқа қарай теңіз сауда жолының ашылуы, сол себепті Орта Азия мен Қазақстан арқылы өтіп жатқан Ұлы Жібек жолының маңызы біржола жойылуы. Бұл елді мекендердің қалалық өмірінің тоқталу себебі. Ал қала өзінің өмір сүруін тоқтатқанмен халық кішігірім елді мекендерде, қыстауларда өз өмірлерін одан әрі жалғастырғанын ғалым археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен дәлелдеп отыр. Осы дерек жайлы айта келе Б. Кәрібаев «Жер жанаты – Жетісу» атты мақаласында: «Халық ауыз әдебиетінің мәліметтері зерттеп отырған кезеңдегі халықтың жандүниесін психологиясын, сондай-ақ халықты іштен танып білуге мүмкіндік береді. Ал, онсыз жазылған тарих, онсыз зерттелген тарих-жаны жоқ тарих, тарихтың тек сұлбасы ғана» (Кәрібаев Б. Жер жанаты Жетісу // Алаш газеті, – 1997, сәуір) деп ауыз әдебиетінің тарихи зерттеулерге әсерінің өте зор екенін байқатады. Сол ауыз әдебиетіндегі деректер арқылы тарихтағы болған оқиғалар туралы мәліметтер қосымша дәлелге ие болады.

С.Ж. Жолдасбаев қандай мәселені зерттемесін оларды дәлелдеу үшін бірнеше дәлелді себептерді көрсетеді, яғни бұл әдіс-тәсілдің өзі тарихи бір жағдайдың нақты болғанын және дәлелді шындық екенін ғылыми тұрғыда көрсете білген ғалым екенін байқатады. Ол ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры туралы белгілі ғалым, қазақ фольклорын зерттеген маман Ә. Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және түркология» - деген еңбегіне (Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. - Алматы, 1987. -142-149 бб.) сүйеніп, ондағы Қобыланды батыр жырының 29 нұсқасы барын, оның сюжетінде көрінетін тарихи желісін беске: оғыз пешене, пешене, ноғайлы, өзбек-қазақ және жоңғар соғысы дәуірлері деп бөлінгені белгілі болғанын көрсетіп, ондай көп нұсқаның болуы бір шындықтың болғандығының бір дәлелі деп есептейді.

Оның еңбегінде Қобыланды батыр жыры қаланы, қыстауды зерттегенде бір дерек көзі ретінде көрініс алады. Мәселен, төменгі шумақтардан қыстаулардың болғанын хабарлайды:

Қыс қыстау Қараспан,

Қараспан көкпен таласқан.

Қыс қыстауы Бұқаржай

Қалың қыпшақ көп ноғай. (Ақсауыт - 1т. Алматы, 1979. 156; 140 б.).

Осы шумақ көкпен таласып тұрған Қараспан, Бұқаржай тауларының етегінде орналасқан қыстаулардың болғанын хабарлайды. Бұл шумақтан қазақ халқының өмірінің бір көрінісін көруге болатынын айтады және осы батырлар жырын жан-жақты зерттеп, археологиялық зерттеулермен сәйкестендіргеннен кейін ғана пайдаланып отырған.

Осы қыстау мәселесінде тағы бір дерек ретінде орыс ғалымдарының еңбектеріндегі мәліметтерді пайдалана білген. С. Жолдасбаев А. Левшинның «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» деген еңбегіндегі (Левшин А. Описание киргиз казачьих или киргиз кайсацких орд и степей. Этнографические известия. Спб., 1832. – 26 стр.) деректерді пайдаланған. А. Левшинның еңбегі жайлы Х. Арғынбаев мынандай пікір білдіреді: - “Левшин еңбегінің басты құндылығы – оның қазіргі күнде із-түссіз жойылып кеткен архив деректері мен ел арасынан тікелей жинаған мағұлматтар негізінде жазылғандығында. Бұл еңбек XIX ғ.басындағы қазақ өмірінің шынайы шындығын жан-жақты сипаттаудың ең жақсы үлгісі болды”(Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке. Алма-Ата, 1973. – 12-б.) – деп еңбектің өте құнды екенін және де бұл еңбекті пайдаланбаған ғалым жоқ екенін атап өтеді. Осы еңбектен С. Жолдасбаев пайдаланған дерек: Пастбища обыкновенно бывают у киргизов двоякие: одни летние, другие зимние. Ничем не закрытая, ровная и тучная пажить очень хороша для скота летом, но зимою потребны для оного, в особенности для овец, частные холмы, которые могли бы защищать от бурь и ветров, пески, вбирающие в себя воду, и потому скорее обнажающиеся от снега, камыши и кустарники, служащие в пищу верблюдам и вместе для топки или для согревания пастухов”(Левшин А. Описание киргиз казачьих или киргиз кайсацких орд и степей. Этнографические известия. Спб., 1832. – 26 стр.).

Бұл үзіндіден А. Левшинның қазақ халқының жеріндегі болып жатқан өзгерістерді өз көзімен көрген жағдайларды сипаттап жазу болып табылады. Қазақ халқының қыстауды таңдағанда оның қолайлы болуына баса көңіл бөлгені, мал жайлымының жаз айында да, қыста да бағып отырған малдарының өсіп өну әсеріне де назар аударғаны байқалады.

Автор сонымен қатар Н. Харузиннің «История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России» деген еңбегін дерек ретінде қолдана білген (Харузин Н. История развития жилища тюркских и монгольских народов. 2-е издание дополнительно. - Астана: «Алтын кітап», -2007. - 183 стр., -8-стр., -9-стр., -25-стр., - 36-стр., - 54-55-стр., - 65-стр., - 56 - стр., - 58-стр., - 87 стр) Ол Балқаш бойында қазақтардың ХҮІІІ ғасырда тұрақты қыстауы болып, онда қора-жай салғаны жайлы жазады. Бұл дерек қазақ халқының тұрақты өмір сүргені сонау ерте заманнан келе жатқанын байқататынын көрсетеді.

Шоқан Уәлихановтың «О кочевках киргиз» деген еңбегінде қыстаулардың дамуы мен орналасуына көңіл аударғанын нақты дәлел ретінде көрсетеді (Уалиханов Ш.Ш. О кочевках киргиз. - т.1. - 1961.).

С. Жолдасбайұлы қыстаулардың даму туралы дерек ретінде шығыс зерттеушілері еңбектерін де пайдаланған. Тарихшы Фазлаллах Ибн Рузбихан «Михман-наме йи Бухара» деген еңбегіндегі (Ибн Рузбихан Ф. Михман наме йи Бухара (Записки Бухарского гостя) Перевод предисловие и примечания Р.П.Джалиловой / Под редакцией А.К. Арендеа. Москва, - 1976. – 94-131 стр.) жазбаларды дәлелді зерттеу ретінде пайдалана білген. Бұл зерттеулерді нақтылап көрсетуі қыстаулардың даму барысында ол қалаға айналатынын байқату еді. Сонымен қатар олар тарих беттерінде жазылған отарлау саясатының мәліметтеріне және қазақ халқы таза көшпелі ел деген теорияға қарсы жинақталған дәлелді соққы болып есептеледі. П. Хворостанскийдің «Киргизский вопрос в связи с колонизацией»(Хворостанский П. Киргизский вопрос в связи с колонизацией // Вопросы колонизации, - 1907. - №1, 64-67 стр.), Н.М. Карамзиннің «История государства Российского» (Карамзин Н.М. История государства Российского. - IVт. - Москва, 1903. 31-34 стр.) деген еңбектер қазақ халқы отарлау саясаты кезінде пайда болып, қазақ халқының басқа халық сияқты даму кезеңдері бар екенін мойындамай, қазақ халықын қаралап, өздеріне отарғып ұстауға жеңіл болу үшін де орыс мемлекетінің басқару жүйесінің жүргізіп отырған саясатының бір қыры. Бірақ бұл тұжырымдардың түпкі тамырын шабатын ғылыми еңбектер қазіргі кезеңде молшылық. Осындай еңбектің бірі С. Жолдасбайұлының «Жетісу тарихы» болып табылады. (Жолдасбайұлы С.Ж. Жетісу тарихы. - Алматы, 1997. – 301-б., 44-60 бб, - 80-б., 107-108 бб, 127-б.).

Қазақстан өзінің көп ғасырлық тарихында адамзат қоғамының ғылыми және мәдени өміріне елеулі үлес қосты. Қазақ халқы тәуелсіздігіне қол жеткізген уақыттан бері тарих ғылымы үлкен өзгерістерді бастан кешіріп отыр.

Ол қазақ халқының ғасырлар бойы армандап, аңсап келген егемендігіне қол жеткізген күннен бастап, Қазақстанның тарих беттері құнды да маңызды, сарапталған, дәлелді зерттеулермен толыға түсті. Әсіресе, ұзақ жылдар бойы жинақталған этнографиялық, археологиялық материалдарды сараптаудан өткізу нәтижесінде, қазақ жеріндегі сонау ерте кезеңдегі даму үрдісі кейінгі кезеңдерде өзінің жалғасын тауып эволюциялық дамуда болғандығы нақты дәлелденіп тарих ғылымы жаңа материалдармен толыға түсті.

Ғалым, ұстаз, тәлімгер, әке, бауыр, аға, қамқоршы, дос – барлық әлеуметтік ролдерге ие болған дара тұлға туралы ғалымдардың естелік беттерінен үзінді келтіріп отырмын.

К. Байпақов Академик НАН РК доктор исторических наук, профессорда өз естелігінде Сәйденов Жолдасбаев туралы былай дейді: «С.Ж.Жолдасбаев по итогам работ выпускает многочисленные научные и научно-популярные статьи, а в 2008 г. издает фундаментальную монографию «Город Сыгнак» на казахском, русском, турецком и английском языках. Это важный вклад в историографию науки Казахстана.

В заключении очерка о научной, педагогической и общественной деятельности С.Жолдасбаева необходимо подчеркнуть, что его огромный интерес к археологии, проявленный еще в студенческие годы, до сего времени сохранился и позволяет активно проводить археологические исследования памятников. Он защитил диссертацию на ученую степень кандидата, а затем доктора исторических наук, получил звание профессора, был избран академиком «Академии истории и общественных наук». Его научные работы получили признание в научном сообществе Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья. Много сил и энергии вкладывает академик С. Жолдасбаев в развитие исторической науки Казахстана и в образовательный процесс. Как педагог, наставник, учитель он подготовил плеяду талантливых ученых. И сейчас он полон сил, жизненной энергией, творческих

планов, являясь одним из лидеров исторической науки, активным полевым археологом, открывающим новые страницы древней и средневековой истории и истории культуры Казахстана». (Профессор Сәйден Жолдасбайұлы Жолдасбаевтың 75-жылдығына арналған Ғылыми конференция материалдары. «Тұран-2011» 3-бет).

Тотай Тұрлығұл – Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор: Сәйден Жолдасбаевтың оқулық жазған кезіндегі естеліктері: «С.Жолдасбаев егеменді еліміздің жастарын жаңа буын оқулықтарымен қамтамасыз етуде ойдағыдай еңбек етті десем артық айтқан болмаймын. Автордың оқулықтары орыс, ұйғыр, өзбек тілдеріне де аударылып үш рет баспадан жарыққа шығып бүкіл еліміздің мектептерін қамтамасыз етіп отыр. Оқулықтарындағы айтарлықтай және бір артықшылықтары оқулықтың соңында уақиғалары, тарихи терминдері, ортағасырлық қалалар мен сәулет өнерінің ескерткіштері, орта ғасыр саяхатшылары мен зерттеушілерінің және негізгі әдебиеттердің тізімдері берілген. Бұл оқытушыларға, оқушыларға өте пайдалы. Мұндай ең қажетті нәрселерге көптеген авторларымыз көңіл бөлмей жүр, ал бұл шындықта өте қажет. С.Жолдасбаев өзінің бар ғұмырын жаңа буын оқулықтарын жазуға үш сыныпқа (7,10,11) арнады». (Профессор Сәйден Жолдасбайұлы Жолдасбаевтың 75 жылдығына арналған Ғылыми конференция материалдары. «Тұран-2011» 9-бет).

Құлбек Ергөбек, профессор. Сәйден Жолдасбаев туралы баспасөз беттерінде өз естеліктерін жариялап, құнды деректерді көрсетеді. «Сығанақ сыры – қазақтың орта ғасырдағы сыры. Сығанақ сыры – өнген, өркен жайып өскен, өскен де салғырттықтан, алауыздықтан құлаған, қираған қала, өшкен, өлген өркениеттің мұңды, шерлі жыры! Тым ұзамай, біз ол тылсым сыр, тарих жырын археолог аға жортуылынан, қалам жорғасынан естіп қанығармыз...Біздің әл-әзірге білетініміз – профессор Сәйден Жолдасбайұлы бастаған археологиялық шоғыр қазақ хандығының алғашқы астанасы болған – Сығанақ қаласының солтүстік-шығыс беткейіндегі «қақпаны» ашты. «Қақпа» – Сығанақтың ортағасырлық кенттік өмірінен бірсыпыра мәлімет бергендей. Демек, қазақ сол XIV ғасырда бірыңғай көшпелі емес, отырықшы ел!Ендігі бір археологиялық олжа – «кесененің» ашылуы. Аршылып тазаланған төрт бөлмелі «кесене» – Ежен хандыкі деп отыр, Сәйден аға. Оны жан-жақты дәлелдеп археологиялық есеп, есептен туындатып мақала жазды. Олай болса, Сығанақ – қала, қаланы мекен еткен халық, халықты қырық уәзірімен ақылды басқарған ханы бар! Ежен хан тұсында Ел екенбіз-ау кәдімгідей. Кәдімгідей ел екенбіз. Суық сөз қайдан сыпсындады? Ынтымақ көздеген ырыс қалай шайқалды? Бәрі де көрші отырған «Жаман көздерден», қазақ байлығына ішегін тартқан сұқтан басталған шығар-ау! Ғұлама жылдар парағын судырлатқанда тарихи себеппен жабылып кетіп, көз жасына иленген үйіндіге айналған, енді қайта аршылып ғылыми жаңалық райында қайта ашылған «Кесененің» бізге айтары аз болмаса керек.Тағы бір археологиялық ашылым – «ғибадатхана». XIV– XV ғасыр болып межеленген 9 (тоғыз) бөлмелі «ғибадатхана» құран оқитын бөлмелер мен қадірлеп кісі жерлейтін сағаналардан тұрады. Бұл енді шәрлік мәдениет қана емес, үлкен өркениет көрінісі. Сәйден аға, әсіресе, көзге көрінетін, көңілді демдендіретін осы үш нысан бойынша әңгімелей бастаса кісі тоқтатып болмайды». (Ергөбек Қ. Байылдыр аға жайлы баян (тарихшы ғалым Сәйден Жолдасбаев туралы сыр). Бейне Трояны іздеген Шлиман секілді // Евразия. 2007. № 20 (127).

Берекет Кәрібаев – тарих ғылымының кандидаты, профессор, академик, тарих ғылымдарының докторы, академик Сәйден Жолдасбаев жайлы естеліктерінен үзінді: «С.Жолдасбайұлының, «Жетісу тарихы» (XVI-XVIII ғ.ғ.) атты монографиясы Жетісудың XVI-XVIII ғасырлардығы тарихына, оның ішінде аталған аумақтың көрсетіліп отырған тарихи кезең ішіндегі саяси дамуы мен тарихы, материалдық мәдениеті мен экономикалық жағдайы мәселелеріне арналған. Осы еңбек арқылы Жетісу тарихы сонау ежелгі заманнан жаңа дәуірге дейін (XIX ғасырға дейін) зерттелді деп нық сенімен, толық айтуға болады. С. Жолдасбайұлы кәсіби тарихшы-археолог ретінде 30 жылдан аса Жетісу өңірінің материалдық мәдениетін, дәлірек айтсақ, аумақтың қоныстарын, қыстауларын, тұрақ-жайларын, яғни отырықшылық мәдениетінің мәселелерін зерттеген елімізге белгілі тарихшы. С.Жолдасбайұлының «Жетісу тарихы» - Қазақстанның тұтас бір тарихи- географиялық аймағының ортағасырлар мен жаңа ғасыр аралығындағы тарихын байланыстыратын, екі дәуірді жалғастыратын көлемді зерттеу еңбек дейміз» (Профессор Сәйден Жолдасбайұлы Жолдасбаевтың 75-жылдығына арналған Ғылыми конференция материалдары. «Тұран-2011» 15-бет).

Хазрет Тұрсүн – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент А. Ясауи атындағы ХКТУ. Сәйден Жолдасбаев туралы естеліктерінен үзінді: «Еліміздің саяси тәуелсіздік алғанына биыл 20 жыл толып отыр. Осы кезеңде қоғамдық өмірдің барлық саласында реформалық өзгерістер іске асты. Сондай өзгерістер тарихи танымда да іске асуда, жоғарыда аталған отарлық сананы сілкіп тастап. тәуелсіз тарихи сана қалыптастыру бағытында тыңға түрен салған тарихшы ғалымдардың бірі – тарих

ғылымдарының докторы, профессор Сәйден Жолдасбайұлы. Тарих ғылымының нәтижелері - тарихи танымды қалыптастыруға қызмет жасайды. Ал тарихи таным қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени рухани құндылықтарын қалыптастырады. Ғылыми ойдың тезінен өтіп, адамдардың саналы іс-әрекетіне түрткі болатын құндылықтар қоғамның кезкін-келбетін, даму бағыттарын айқындайды. Бұл тұжырымдар жалпыға мәлім ақиқат. Осы ақиқаттың мойындалуында екі айырым жол бар. Оның бірі - ұлттық тарихты жалпы адамзат тарихының контекстінде бағалау; екіншісі – жалпы адамзат тарихын ұлттық тарих контекстінде тану. Осы күрделі формуланың мәні салыстыра айтқанда сауатында жат тілде ашып, сонан соң барып ана тіліңді меңгеру немесе керісінше. Кеңестің қоғамның тарих ғылымы алдыңғы бағыт бойынша қалыптасты. Алдымен жалпы адамзат тарихын біл, содан соң барып өз тарихыңды таны! Бұл постулаттың ұлттық дүниетанымды, онын даралық болмысын күйретудегі ықпалы көп болды. Мектепте жалпы адамзаттық тарихи мазмұн негізінде қалыптасқан таным жас ұрпақтың бойына ұлттық нигилизм дәнін септі. Ал жоғары оқу орындарындағы тарих курстары барынша саясиландырылып, таптық-партиялық қағидалардың шеңберінде біржақты дамыды. Осындай жағдайда білім алған жоғары білімді тарихшы маманның ұлтшыл- интернационалист болып шықпаса лажи қалмады. Осыған байланысты тарихи танымды мынадай парадокс қалыптасты: жалпы адамзат тарихын жақсы білесің, ал өз ұлтыңның тарихын шала білесің немесе мүлдем білмейсің! Бұл – отарлық сананың типтік үлгісі болатын.

Сәйден Жолдасбайұлы – археолог, тарихшы ғылым ғана емес, ол сонымен бірге орта мектептер мен ЖОО тарих пәнінен оқулық, оқу құралдарын жазып, оқу хрестоматияларын дайындаған методист ғалым да. Оның жоғары оқу орындарына арналған алғашқы оқу құралы (Қазақтардың жартылай отырықшылық мәдениеті 1998) ғылыми зерттеулер мен білім беруді тең ұстаған ұстаз-ғалымның үлкен теориялық және әдістемелік дайындықпен жарық көрген оқулық (Жолдасбайұлы С. 2010) оның ұзақ жылдарғы еңбегінің жемісі». (Профессор Сәйден Жолдасбайұлы Жолдасбаевтың 75 жылдығына арналған Ғылыми конференция материалдары. «Тұран-2011» 18-бет). Қазіргі кезеңде оның жасаған еңбегін жалғастырушы шәкірттері жалғастырып мақсаттарын орындау үстінде.

Д.М. Жолдасбаева

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Алматы қ., Қазақстан

dameter1980@mail.ru

СӘЙДЕН ЖОЛДАСБАЙҰЛЫ ТУРАЛЫ ҚЫСҚАША ӨМІР-ДЕРЕК (ағайын-туыстарының естеліктері негізінде)

2021 жылдың 27 наурыз күні бүкіл Жолдасбай әулеті кара жамылды. Өйткені бұл күні осы әулеттің тұңғышы Сәйден Жолдасбайұлы (1936-2021) дәм-тұзы таусылып, түс қайта бес күн жалғаннан озған еді. Өмірінің соңғы кездері ауруы асқынып, төсек тартып, беймаза күй кешкен академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор Сәйден Жолдасбайұлы келместің кемесіне мінді (Қазақстан ғалымдарының..., 2011, 12 б.). Санаулы күндерден соң, яғни 26 мамырда торқалы жас 85 толатын еді... Өкінішке орай бұл күнге жету оған бұйырмапты. Аз жас жасаған жоқ, Жаратушының пешенесіне жазған ғұмырына шүкіршілік етсек те бәрімізге мейірімін төгіп, асқар тау әкеміздей болған көкеміздің өлімі жанымызға қаты батты...

Біз Жолдасбай әулетінің немерелері Сәйден ағамызды «көке» деп өстік. Бұл естелік мақаламда мен көкемнің ғылым жолына емес, оның ғұмыр жолының кейбір кезеңдерін, яғни балалық шағына, тәлім-тәрбие алған отбасына, ағайын-туыс арасында өткізген өмірінің кейбір сәттері мен тұстарына тоқталғанды жөн көріп отырмын. Себебі оның ғылыми ортадағы қызметі мен шығармашылығы жөнінде әріптестері тарапынан аз жазылған жоқ, әрі оқырман қауымға көбі мәлім (Кәрібаев, 2016, 10 б.).

Көкемнің балалық шағы ауылда, Шалкөде жайлауында өтті. Атамыз Іліпбаев Жолдасбайдың тұла бойы тұңғышы Сәйден көкем дәлірек айтсақ 1936 жылы 26 мамырда Алматы облысы Ұйғыр ауданы Үлкен-Дехкан «Кеңеш» ауылында дүиеге келеді. Атам Іліпбайұлы Жолдасбай 1912 жылдың қақаған қаңтар айында (күні белгісіз) туылып, 1972 жылдың 23 тамызында 60 қараған шағында қайтыс болған (Сурет 1). Әжеміз Іліпбаева Күпәш Жұмабекқызы 1914 жылдың қаңтарында (күні белгісіз) туылып 1991 жылы 17 ақпанында 77 жасында дүниеден өткен екен. Атамыз екі ағайынды болыпты. Жолдасбай мен оның Серікбай деген ағасы бір кіндіктен тарапты. Серікбай Кеңес үкіметі

тұсында колхоздың ауылсоветінде қызмет еткен. Ал Жолдасбай соғыс кезінде «жұмысшылар батальонының» құрамында темір жолда (Ресейдің нақты қай жері екені белгісіз) қара жұмыс атқарады. Ол аяғына темір түсіп ауыр жарақат алған соң, демобилизацияға түсіп ауылға қайтады. Бұл қазақтың бетке ұстар зиялы өкілдерімен қатар хат танитын көзі қарақтыларының да жаппай қуғындауға ұшыраған репрессия кезі болса керек. Қуғын-сүргіннің зардабын тартып әбден шошынған халық бір-бірінің үстінен домалақ арызды қарша боратып жатады. Сондай бір кезекті арыз-шағым Жолдасбайдың ағасы Серікбайдың үстінен түседі. Бұл жайсыз хабарды ести сала Жолдасбай оның арты ату жазасы екенін тез түсінеді. Дереу қимылдап, амалын тауып, ағасын көрші ел Қытай асырып жібереді.

Арасында Жолдасбай шекара асып ағасына барып көріп тұрыпты. Кейін жағдай мүлдем киындап кетеді. Сол кездерде Кеңес үкіметі мен Қытай мемлекеті арасындағы шекараның қазіргідей ешқандай қоршауы болмапты. Күніне атқа мінген бір-екі шолғыншы солдаттар ғана қарауылдапты. Оның үстіне олар мекендеген Кеңеш ауылы таулы аймаққа жатқандықтан екі ел арасында барыс-келісті іске асыратын құпия жолдар көп болса керек. Кейіннен шекараға қоршау қойылып, күзеті күшейтілген соң екі ел арасындағы алыс-беріс пен адам қатынасы күрт нашарлап кетеді. Бір жағы Советке келсе қайта ұсталынатынын жақсы түсінген Серікбай сол Қытай жерінде қалып қояды. Қытайда Серікбайдан Қанша деген қыз және Қонысбай деген ұл балалар тарайды. Жұбайының аты белгіз. Кейін қызы Қанша тұрмысқа шығып, күйеуімен осы жаққа көшіп келіп, Алматы облысы, Шелек жақтағы Қорам деген ауылда тұрақтап қалады.

Ал Күпәш әжеміздің отбасынан үш қыз, екі ұл бала өрбіген екен (Сурет 2). Әкелері Жұмабек қызметтегі адам болған. Ол да Советте қалса түбі бір ұсталынатын біліп Қытайға өтіп кеткен. Ал Күлімхан деген әпкесі осында қалған. Сол Күлімхан Жолдасбайдың атастырып үйлендірген бірінші жары болыпты. Яғни Күпәш әжеміз көкемнің туған анасы емес. Сөйтіп Жолдасбайдың бірінше әйелі Күлімхан әжемізден Сәйден көке туады. Күлімхан әжем қайтыс болғаннан кейін Жолдасбай атам өзінің балдызы Күпәш әжемді екінші әйелдікке алуға араға туысқандарды салып ұсыныс жасайды. Онсызда бір алыстау жамағайындардың қолында жүріп қалған туған әпкесінің ұлы кішкентай Сәйденді жетімсіреткізгісі келмеген Күпәш әжемізде бұл ұсынысқа қарсы келмеген екен. Ал Күпәш әжеміз Жолдасбайдан 10 құрсақ көтереді, жеті ұл, үш қыз. Олар: Мақаш (3-4 жас кезінде, ангина ауруынан шетінеп кеткен), Манас, Жарас (2017 жылы марқұм болды), Сайдал, Мелісқан (бесікте жатқан кезінде үйге бұзау кіріп кетіп, су ішем деп шелекке басын тығып шығара алмай, мөңіреген, соның даусынан шошып, шетінеп кеткен), Данышпан (2014 жылы марқұм болды), Төлеген, Керімжан, Тілеужан, Қайыржан (Сурет 3).

Сәйден Жолдасбайұлы 1946-1955 жылдар аралығында Ұйғыр ауданы Кіші-Дихан ауылындығы «Октябрь» орта мектебін бітірді. Сәйден аға артынан ерген іні-қарындастарына өте бауырмал болады. Олардың дұрыс тәлім-тәрбие алып, оқуға түсіп білім алуларына, жалпы өмірде адам болып қалыптасуларына көмегін көрсетіп, ағалық ақылын айтып отырған. Осылайша інісі Жарасты бесінші сыныптан кейін сол кездерде Алматы қаласындағы жалғыз қазақ тілінде сабақ беретін №12 мектепке орналастырады. Сол Алматыда тәуір білім алған Жарас інісі Іле ауданында, кейін Алматы облысында сот болып лауазымды қызмет атқарады. Сәйден ағамыздың көзі тірісінде Жарас інісінің арқасынан қағып, үмітімді ақтаған інім осы деп марқайып отыратын. Сонымен қатар тетелес өскен кенже інілері Тілеужанды ҚазПИ-дің, Қайыржанды ҚазМҰУ-дің тарих факультеттеріне оқуға түсіріп, білім алуларына жол ашады. Ол ағайын-туыстың арасында ең үлкені болғандықтан әкесінің өлімінен кейін артында қалған іні-қарындастарын өз қамқорлығына алу жауапкершілігін жақсы түсінеді. Кішіге болысуды «әкелік парызым» деп ұққан ол інілерін үйлендірген кезде де туысқандар қуаныштарының басы-қасынан табылады (Сурет 4).

Сәйден Жолдасбайұлының інісі Сайдал Жолдасбайұлы өзінің ағасы жайлы: – Ағам Сәйден 1963 жылы Алматыдағы С.М. Киров атындағы Мемлекеттік университетті бітіріп келгеннен соң, ауылда мұғалім болып жұмыс істеді. Жаңадан өсіп келе жатқан ауыл жастары кешке «бұғынбақ», «атыспақ» ойындарын ойнайтын. Сол жастарға ағамыз: «Сендер осылай күнде сабақты ысырып қойып, күні-түні ойын қуасындар. Бұлардың дұрыс емес, адам болғысы келетін кісі уақытын босқа өткізбейді. Келешекте жоғарғы оқу орындарына түсулерің керек» деп ағалық ақылын айтып, жанашырлық танытып отырады екен. Ауылда әкеміздің қоржын үйі (кішкентай там) болатын, осы үйдің алдынан Сәйден аға үлкен үй салуға бел буады. Мұғалімдік жұмыстан қолы қалт еткенде өз күшімен үй салуға кіріседі. Тіпті балшықты өзі езіп, жалаң аяқпен айдап, арнайы қалыппен «шешенше» құйып алып, тынбай еңбек етіп, үлкен үй салуды бастайды. Ол кезде балалардың бәрі ер жетіп, өсіп келе жатты, киім-кешек тапшы болды, үйді салып бітіруге қаражат жетпегендіктен әкеміз (Жолдасбай) 10-15 жыл бақпай кеткен колхоздың қойын қайта бағуды жөн көреді. Сөйтіп,

Сәйден аға 1968 жылы үйді салып бітіріп, оны әкемізге тапсырады. Өзі бағы жанып, аспирантураға түсіп Алматыға кетеді..., – деп өз естелігін баяндап берген еді (Сурет 5).

1980 жылдың мамыр айында көкем мен інісі Жарас ауылға барып, Манас пен Сайдал інілерін Алматыға көшіру туралы Күпәш әжемізбен ақылдасады. Бұл ниеті інілерін де қалаға жақын тұрғызып, олардың балаларының, яғни біздің Алматыда оқу оқып, білім алуымызға көмектеспекші болған ойынан туындаса керек. Ағайын-туыс арасындағы келісімді мәміледен кейін менің әкем Манас Кеңеш аулындағы өзінің кішігірім үйін сатып, дәл сол ауылдағы Сәйден көкеміз салған қара шаңыраққа көшіп барады. Ал сол әкеміздің қолында тұрған Сайдал ағамыз жанұясымен Алматыға көшіп келеді. Бастапқыда басында баспана болмағандықтан уақытша Сәйден көкеміздің үйін паналай тұрады. Кейінірек қала төңірегінен тұратын қолайлы жер іздейді. Нәтижесінде Іле ауданы, 12 декабрь ауылы, Школьная көшесінен кішігірім екі бөлмелі жер үй табылып, сол жерге қоныстанады. Ал, ауылда қалған Манас інісі өзіне үй саламын деп бірсыпыра жылдар бойы жинаған дайын құрлыс ағаштарын Сайдал інісіне береді. 1982 жылдың мамыр айында Сайдал інісі төрт бөлмелі үйін салып бітіргеннен кейін әкеміз Манас ауылдағы қара шаңырақты (Сәйден көкем салған) 6000 сом рубльге сатып, сол қаражатқа Сайдал інісі тұратын көшеден дайын алты бөлмелі үйді сатып алады. Кейіннен біздің қасымызға әкемнің Данышпан деген қарындасы да отбасымен көшіп келеді. Осылайша бір әулеттен тараған ағайынды үш отбасы бір ауылда, бір көшеде қазіргі уақытқа дейін тұрып келеді.

Сәйден көке әскерден (әскери борышын Калининград қаласында өтеген) келіп, ауылда әртүрлі қара жұмыстар істеп жүрген кезінде өзінің ауылы Кеңеште тұратын Жайнақан деген қызға үйленеді. Екеуінен дүниеге Асылжан деген тұңғыш қызы келеді. Кейінірек студент болғанда Алматыда отбасымен бірге тұрады. Жайнақан жеңгеміз кондитерлік фабрикада жұмыс істеген екен. Үлкен қалаға үйренісе алмаған жеңгеміз, «ауылды сағындым» деген сылтаумен, қайта-қайта төркіне кетіп қала беретін болыпты. 1963 жылы көкем оқуын бітіріп, ауылға барған кезде, екеуі еш ренішсіз, өз шешімдерімен айырылысып кетеді....

Сол кезеңдерде Кеңес үкіметі халық арасында орыстандыру саясатын тереңдетіп жүргізу үшін шалғайдағы ауыл мектептерінің оқушыларына орыс тілі мен әдебиетін үйретуді желеу қылып, жаңадан оқу бітірген жас мамандарды ауылға жіберетін. Осындай мақсатта қаладан үш қыз Кеңеш ауылына келіп, мектепте сабақ береді. Сондай бір сәттерде Сәйден көке болашақта екінші әйелі болтын Галина Григорьевна жеңгемізбен танысып, бір мектепте қызметтес болады. Олар 1965 жылы сөздері жарасып, отау құрады. Ауылда тұрған жылдары Сәуле, кейін аспирантураға түсіп Алматыға келген жылдары Тамара және Серік (егіз) деген ұл-қыздары дүниеге келеді. Өкінішке орай С. Жолдасбайұлы бұл жеңгемізбен де дәм-тұздары жараспай өзара у-шусыз ажырасып кетеді....

1982 жылы көке Майра жеңгемізге үйленеді. Сол жылы Дәурен деген кенже ұлдары туылып, өмірінің соңғы күндеріне дейін осы отбасымен тұрады. С. Жолдасбайұлы барлық балаларын теңдей жақсы көріп, әкелік мейірімін көрсетіп, қарайласып отырған. Жоғары білім алған ұрпақтарының барлығы қазіргі таңда өз салалары бойынша қызмет атқарып келеді. Әрі әр қайсысы бір-бір отбасын құрап, балалы-шағалы болып өсіп өніп отыр. Көкеміз Сәйден Жолдасбайұлы (1936-2021) көзі тірісінде жоғарыда аттары аталған ұл-қыздарынан (үш қыз, екі ұл) 14 немере, 2 шөбере сүйіп өтті....

Мен 1997 жылы мектеп бітіргеннен кейін, ҚазМҰУ-нің шығыстану факультетіне емтихан тапсырдым, бірақ түсе алмадым. Сол кезде көкем мені өзінің досы ғалым, филология ғылымдарының докторы Файзолла Оразаевтың Алматы Халықаралық мамандықтар институтына оқуға түсуге кеңес беріп, осы аталмыш жоғарғы оқу орнына алып келді. Сөйтіп мен осы институтқа емтихан тапсырып, ақылы түрде оқуға түстім. Студенттік шағымның бірінші курсында көкеміздің үйінде тұрдым. Медеу ауданы, Орманова көшесінде оналасқан үй институтқа жақын болды. Жер үйдің алдында кішігірім бақшасы бар болатын. Көкем жүзім, алма, шие ағаштарын өсіріп, күтіп баптап, көкеністер отырғызып, өнім алатын. Үй құстарынан тауық асырайтын. Көкем тумысынан өте қарапайымдылығы және еңбекқорлығымен ерекшеленді. Ғылымнан бөлек үй шаруасына да өте бейім еді....

Жолдасбай әулетінің тұңғышы Сәйден көкенің өмір жолы, шығармашылығы және қызметі жөнінде тың деректер әлі де жазыла жатар деп ойлаймыз. Ол уақттың еншісіндегі нәрсе. Ағайын-туыстың басы қосылған түрлі жиындарда көкеміздің әңгімесін тыңдап, батасын алып өскен ұрпақтары біз үшін ол кісі қандай өмір сүрсе де оның әрбір сәті ғибрат әрі қымбат (Сурет 6). Өкінішке орай көкемізбен бірге енді ондай бас қосулар болмайды, тек ғана ұмытылмас өсиет сөздері ғана естелік болып қалады. Жатқан жеріңіз жайлы, топырағыңыз торқа болсын жан көкешім!

Әдебиеттер

Кәрібаев Б. // Егемен Қазақстан. 2016. №105. 3 маусым, 10 б.

Қазақстан ғалымдарының библиографиясына қатысты материалдар. Сәйден Жолдасбайұлы Жолдасбаев. Түркістан: Тұран, 2011. 125 б.

A BRIEF LIFE-FACTS ABOUT SAIDEN ZHOLDASBAYULY

Author Zholdasbayeva Dameter, in her article which named «A brief life-facts about Saiden Zholdasbayuly» told about her relative academician, doctor of historical sciences, professor Saiden Zholdasbayuly who is her father's old brother's childhood, family and some moments which spend among his brothers and sisters. Some information of this article are taken from the memoirs of his relatives.



1-сурет
Іліпбаев Жолдасбай



2-сурет
Іліпбаева Күнәш ұлдары Сайдал мен Төлеген



3-сурет
Іліпбаев Жолдасбай отбасымен



4-сурет
Жолдасбайұлы Тілеужанның тойынан естелік

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Ноғайбаева М.С. Кіріспе сөз.....	3
Әлімбай Нұрсан Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейіне 190 жыл.....	4

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТИ ҚЫРЫ ЖӘНЕ ЕУАЗИЯ АРХЕОЛОГИЯСЫ

Тілеукабыл Ж.Ж. Солтүстік-Шығыс Арал маңында орналасқан ежелгі дәуірдің археологиялық ескерткіштері.....	6
Баянова Ж.К. Строительство архитектуры Ботайского жилища.....	10
Төлеубаев Ә.Т., Шакенов С.Т., Ермағылов А.Е. Тарбағатайдағы қола дәуірінің Сабырбай қорымында жүргізілген зерттеу жұмыстары.....	14
Мерц И.В., Рогожинский А.Е. Андроновское поселение Елеке сазы в Тарбагатае.....	23
Марсадолов Л.С. Сакральные пути для живых и мёртвых в I тыс. до н.э. (по материалам курганов и петроглифов Центральной Азии)	27
Ямаева Е.Е. Солнечная тамга алтайцев и изображения колесниц на скалах: в контексте интерпретации материалов пазырыкской культуры Горного Алтая.....	44
Кариев Е.М., Самратова Д.Б. Основные этапы научного поиска в археологии (в свете некоторых аспектов общенаучной методологии и исторического источниковедения)	48
Подушкин А.Н., Мякишева О.А. Работы Культобинского отряда археологической экспедиции Центрального государственного музея РК в 2013 году	55
Қалыш А.Б., Аққалиева А.Ш. Письменные источники о сарматских племенах в трудах античных авторов	70
Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ. Бәбіш мола кешенінің керамикалық материалдары (2020 жылғы қазба бойынша)	76
Утубаев Ж.Р., Шағирбаев М.С. Бәбіш мола қалашығынан табылған жануар сүйектерінің археозоологиялық талдаулары (2020 жылғы материалдар бойынша)	83
Мякишева О.А. Исследование усуньских курганов на могильнике Актерек (материалы археологической экспедиции Центрального государственного музея РК)	93
Ерсариев А.М. Жетісу ежелгі көшпелілерінің қару-жарақ коллекциясы (Актерек қорымы материалдары негізінде ҚР МОМ қорынан)	99
Худяков Ю.С., Борисенко А.Ю. Характерные особенности военного искусства древних тюрок в период образования Первого тюркского каганата.....	104
Шайкен Ж.А. Древнетюркская каменная архитектура степной зоны.....	107
Bahar Hasan Memorial tomb of Bilge khan and turkish Archeology.....	112
Торежанова Н.Ж. Полевые археологические исследования кургана №10 могильника Актерек (материалы археологической экспедиции Центрального государственного музея РК)	120
Айтқали А.К., Жунисханов А.С., Исин А.И., Рахманкулов Е.Ж. Курганы Қарасу-Үштөбе.....	124
Хасан Аксой Наскальные рисунки в историческом процессе: оценка значительных этапов дифференциации	129
Ақымбек Е.Ш., Шағирбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Шу өңірінен жаңадан ашылған ортағасырлық төрткүлдер (2018–2020 жылдардағы зерттеу жұмыстары бойынша)	137
Молдахмет А. Ортағасырлық Қышқала (Баршынкент): эпостық деректерде.....	151
Рахимов Н.Т. Полевой сезон в период пандемии: раскопки в крепости Худжанда.....	154
Жұмай Г. Жетісу өңіріндегі қалалық мәдениет және ортағасырлық ескерткіштер	160
Петров П.Н., Брагин А.О., Шокай Е.Т. Куйрыктобинский клад серебряных тимуридских монет начала XV века.....	163
Сүлейменов А.Б. Қазақстандағы музыкалық аспаптар археологиясы мәселелері.....	173
Гильманова Н.Ф. Возрождённый из руин.....	175
Полев Е.В., Дикий Я.В. Научное наследие Е.А. Хамзиной в археологических коллекциях ИМБТ СО РАН.....	180
Нуржанов А.А., Шағирбаев М.С. Археозоологические исследования костных остатков из средневекового городища Кастек (по материалам раскопок 2020 г.)	185
Суатаева Д.С. Ортағасырлық Талғар қалашығынан шахмат тасының табылуы мен зерттелу тарихы	193
Сатаева Б.Е. Ортағасырлық Рахат археологиялық кешенінен табылған қыш бұйымдардың жасалу ерекшеліктері мен атқаратын қызметі (2020 жылғы археологиялық қазба жұмысының есебі негізінде).....	197

ЭТНОГРАФИЯ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ЖӘНЕ ДӘСТҮР

Әлімбай Нұрсан Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығына байланысты бес түпнұсқа-қолжазбалар жөнінде	206
--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

Курбанова М.Б. Традиционные мясные блюда Бухарского оазиса как фактор взаимодействия оседлых и кочевых культур (конец XIX в. – начало XX в.).....	215
Шалманова А.Б. Қандастардың қазақстандық қоғамда бейімделуі (Ақтөбе облысы мысалында).....	221
Чадамба Л.Д. Историко-культурное наследия Тувы: проблемы изучения и сохранения	225
Курбанов Ф.Г. История суфизма в музейных экспонатах.....	228
Омарбеков Т.О. Қазақ ру-тайпаларының ұрандарына айналған символдық тарихи тұлғалар.....	232
Батырева С.Г. Традиционное жилище калмыков в призме мировидения номадов	237
Ермекбаева А. Этнографиялық коллекцияның қорлану үрдісінің бастауы, бағыттары және құрамы.....	241
Зунунова Г.Ш. «Вещный мир» узбеков: локальные практики гендерного форматирования	245
Ескекбаев Д. XX ғасырдың екінші жартысындағы ауыл тарихы немесе тағдыры тарих болған тұлға туралы.....	253
Ескекбаев Д. Шағын ауыл топонимикасы тарихнамалық дерек ретінде	259
Кистаубаева А.К. Социально-демографические характеристики казахской диаспоры во Франции.....	266
Медведев В.В. Индигенные сообщества в городском пространстве: специфика и практики повседневности	272
Атығаев Н.Ә., Жандосова З.Ә. Қазақ хандығы тарихын зерттеудегі <i>Тарих-и Алфи</i> шығармасындағы деректердің құндылығы жайында	279
Бекназаров Р.А., Искендиоров С.Р. Обычай и обряды казахов в условиях глобализации.....	283
Солтиева Б.Ш. Қазақ мәдениетіндегі сал-серілік дәстүрінің эстетикалық ерекшеліктері.....	286
Жапақова Г.С. Казахское декоративно-прикладное искусство.....	290
Сабденова Г.Е., Усерова А.Н. Ұлттық ислами тәрбиенің кейбір кырлары.....	293
Морякова М.Т. Түрік зерттеушілерінің еңбектеріндегі көшпелі халықтар мәдениетінің ерекшеліктері жөнінде	297
Смагулов Б.К. «Солтүстік қазақ жазығы» өңіріндегі қазақтардың жерлеу салты және оның кейбір тарихи-этникалық параллелдері.....	300
Сабденова Г.Е., Усерова А.Н. Қазақи тәлім мен діни тәрбиенің кейбір тарихи-құқықтық сауалдары.....	305
Сихымбаева К.Б. Дерматоглификалық зерттеулердегі қазақтардың этногенетикалық аспектісі.....	309
Картаева Т.Е., Есенаманова А.С. Сыр өңірі қазақтарының тарихи демографиясы: көшпелілер мен отырықшылардың арасалмағы (XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы)	315
Шойбеков Р.Н. Құстар әлемімен байланысты қалыптасқан кейбір бейнелі сөз орамдарының лингвомәдени семантикасы	324
Қақабаев Б.С. Тері өңдеу ісі – қазақтың дәстүрлі кәсіпкерлігінің негізгі бағыттарының бірі	327
Ниязова М.И. Традиции и обряды казахов Учкудукского района Навоийской области (Узбекистан).....	332
Құлназарова Г.С. Түркияның Ташкенті	337
Болсынбек Т. Жүн ұқсату үрдісіндегі халықтық атаулар мен ұғымдар.....	339
Жандосова З.А., Атығаев Н.А. Из истории казахско-сафавидских отношений: письмо Аббас-шаха II к казахскому хану Тауке.....	344

МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРА

Кистаубаева А.К. Фотодокументальные материалы об истории Верного из фондов Центрального государственного музея РК.....	348
Кепин Д.В., Титова Е.Н. Использование этнографических моделей при создании интерьерных тематико-экспозиционных комплексов (По материалам эпохи бронзы Украинского Полесья).....	354
Мукашев Ж.Б. Таңбалы тас тарихи ескерткіштерін музейлендіру	362
Бисембаев А.А., Сарсенов Ш., Уразова А.Б. Қазіргі кездегі әлемдік музейлердің даму перспективасы.....	364
Ершат А. Қытай мәдениетіндегі фарфор ыдыстары.....	367
Рахманкулов Е.Ж. Опыт создания исторического поселения эпохи бронзы в рамках национального парка «Бозок».....	372
Жұбатқанова Қ.Ж. Ақтөбе облысы қазақтарының материалдық мәдениетін музей коллекциясы арқылы талдау.....	376
Ахметжан К.С. Казахские кинжалы и тесаки (исследование на основе музейных и иконографических материалов).....	384
Искаков А.Ш. Ұлытау – Жезқазған өңірінің Алтын Орда кезеңінің ескерткіштері туризм дамуының маңызды бағыты.....	399
Шәкен Б. Жыға – экскурсия объектісі ретінде (музей педагогикасының тиімділігі жөнінде).....	403
Құрбанәлі Ж. Еліміздегі тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттаудағы	

қорық-музейлердің үлесі	407
Айтқұлова Э.Ә., Амаргазиева Ә.Ж. «Есік» қорық-музей қорындағы кола дәуіріне тән ғұрыптық бұйымдар коллекциясы	410
Кушенко А. Механизм реализации культурно-образовательных программ и проектов в онлайн-формате (из опыта Центрального государственного музея РК)	415
Қыдырәлиева Г.Қ. Балаларға арналған интерактивті музейлік-педагогикалық бағдарламалары (ҚР MOM тәжірибесінен)	420
Бакқұлова С.М. ҚР MOM қайырымдылық әлеуметтік жобалары	423
Дандығараева Б. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейіне келушілерге әсер еткен факторлар немесе Орталық музей келушілерді қалай тартады.....	425
Стамқұлова Г. ҚР MOM археология қорындағы Арыс мәдениеті коллекциясының қалыптасу тарихынан үзінді	428
Курбанов К.Н. Кибла-намо – печать-компас середины XIX века из Бухары	431
Курбанов Б.Г. Поднос из сокровищницы Бухарского эмира	433
Мурзинцева А.Е. Естественноисторические музеи в Республике Бурятия	435
Бағдаулетова Б., Қыбырай Ж. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінде шетел қонақтары үшін экскурсия ұйымдастыру ісінің жүзеге асырылуы.....	444
Буркитбаев Д. Қазақтың материалдық мәдениеті Абай шығармашылығында (ҚР Мемлекеттік Орталық музей экспозициясы негізінде)	447
Ашимова Ү. Музейлік затты зерттеу мен насихаттау: кезеңдері, әдістері (ҚР MOM тәжірибесінен).....	450

ЕСТЕЛІКТЕР МЕН ХАБАРЛАР

Жолдасбаева К.О. Археология ғылымында із қалдырған дара тұлға – Сәйден Жолдасбайұлының еңбектерінен үзінді	456
Жолдасбаева Д.М. Сәйден Жолдасбайұлы туралы қысқаша өмір-дерек (ағайын-туыстарының естеліктері негізінде).	461

Ғылыми басылым

«ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-
МӘДЕНИ МҰРАСЫ: ЖАҢА АШЫЛЫМДАР МЕН ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР» атты
«ХІІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

20-21 мамыр, 2021 жыл

ИБ №14642

Басуға 22.06.2021 жылы қол қойылды. Формат 70x100 ¹/₈.

Көлемі 58,5 б. т. Тапсырыс №6172. Таралымы 30 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.